

સંશોધન અથમાળા, અથાક ૪૨ મે
રોક બોળાભાઈ નેરિંગભાઈ અ ધ્યન-સંશોધન વિવાનવન

ગુજરાતનો

મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

[બે ને વિભાગ]

લેખક

સ્વ દુર્ગાકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

વૈજ્ઞવધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ, સેવધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ,
પુરાણવિવેચન, ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો વગેરે અધ્યોના કર્તા

ગુજરાત વિદ્યામલા અમદાવાદ

પ્રકાશ

વસિષ્ઠશાસ્ત્ર ડૉ. પરીખ. આર્ય, ડૉ. સા. ડૉ. અશ્વમેધ સુરેશ્વર
વિજયવલ્લભ ગાંધી વિજયભા. સા. ભા. નં. ૨૨, અમદાવાદ

સુરેશ્વર ૨૨

પ્રત ૧૧૦૨

ડી. રૂ. પાંચ

સુદ્ધ : જયતી બેલાભાઈ દલાલ,

વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, બેલાભાઈની ચાકી, પીંડોળા, અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. દુર્ગાશંકર કે ગાંધીએ ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસના પ્રેક વિભાગ કે નામા છેલ્લા સાધનોનો ઉપયોગ કરી શોધિતવર્ધિત કરી આપેના હતા તેની આ નવી આવૃત્તિ શેઠ ભોળે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન તરફની પ્રસિદ્ધ કુવામાં આવી છે. સ્વ. શાસ્ત્રીશ્રી એમના જીવનભાગમાં જ આ ગ્રંથને ફરી વાર મુદ્રિત જોવા હજી હતી, પણ એમાં સંદેહના મગે તે પૂર્વે એઓનો સ્વર્ગવાસ થયો છે એની નોંધ લેતા દુષ્પ થાય છે. ગુજરાતના મધ્યકાલીન ગાજકીય ઇતિહાસનો એમનો પ્રમુખ અભ્યાસ આ ગ્રંથને પાને પાને તરવરે છે એમની વિશેષ સેવાથી આપણે વચિત થયા છીએ.

ગુજરાત વિદ્યાસભા,
પો. બો. નં. ૨૩
ભદ્ર, અમદાવાદ,
તા ૧-૩-૪૩

} નિઃસ્વાલ છે. પરીખ
અધ્યક્ષ
ભોળે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના ઇતિહાસના પાંચ મોટા વિભાગ સાધાગણુ રીતે પડે છે, (૧) પૌરાણિક, (૨) પ્રાચીન, (૩) મધ્યકાલીન રાજપૂત, (૪) મધ્યકાલીન મુસ્લિમ અને (૫) આધુનિક. આ પ્રત્યેકના પેટાવિભાગ કેટલા અને કયા કયા એ નોંધવાની અથવા આ વિભાગવ્યવસ્થાની યોગ્યતાઓનાની લાંબી ચર્ચા કરવાની જરૂર મને નથી લાગતી આ વિષયમાં ઐતિહાસિકમાં ઐક્યમત્ય પણ નથી. શ્રી. વિન્સેન્ટ સ્મિથે ઈ. સ ૧૨૦૦ સુધીના સમયને પ્રાચીન ગણેલ છે; ને કે શ્રીહર્ષ પદ્મીના સમયનું એનું નિરૂપણ તદ્દન ઉપલ્લબ્ધિયું છે. શ્રી. ચિંતામણિ વૈદ્ય ઈ. સ ૬૦૦થી મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો આરંભ કરે છે, અને શ્રી. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈએ મુસલમાનોએ ગુજરાત છલું ત્યારથી આધુનિક સમયનો આરંભ કર્યો છે. શ્રી. ગોવિંદભાઈની સમયગણનાની અયોગ્યતા તો શ્રી. હોરાલાલ ત્રિ. પારેખે અર્વાચીન ગુજરાતનું 'રેખાદર્શન' એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવી જ છે. મેં આ પુસ્તકમાં વસન્તરાજ્યનો અન્ત અને અણહીલપુર પાટણની સ્થાપનાથી ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો આરંભ માન્યો છે. અને આ રીતે વિભાગ કરવા માટે ગુજરાતની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ-મા વ્યાવર્તકે લક્ષણો જેવા કારણો છે એમ મને લાગે છે.

આ સમયની ઐતિહાસિક અગત્ય વિશે દૂંડમાં એટલું જ દહેવાનું છે કે આપણા દેશને "ગુજરાત" નામ સોલકીસમયમાં મળ્યું છે એ ચોક્કસ છે. વળી ગુજરાતની—ગુજરાતી ભાષા જોડનારી પ્રજાની સાસ્કારિક એકતા બધાવામાં સોલકી રાજગોના રાજ્યકાળે થયેા અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. અને એ કારણથી સોલકીસમયનો ઇતિહાસ એ ગુજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસનું ઘણું અગત્યનું પ્રકરણ છે.

સોનખીઅમયો ઇતિહાસ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક અત્યંત પ્રકરણ હોવા છતાં આ પુસ્તકમાં તે સોનખી ગણ્યની સ્થાપના પડનાના “ચાન્ડા-સમય” નામથી આધારણ રીતે ઓળખાતા વગભગ બરમો વર્ષના ઇતિહાસનો પણ અભાવેગ કર્યો છે અને વિ. સ. ૮૦૨ થી ૧૩૫૬ સુધીના એ આખા અમયને ‘મધ્યમનીન ગાજપૂત-અમય’ એવું નામ આપ્યું છે.

આ દેશમાં જૂના સમયમાં આધુનિક પદ્ધતિના ઇતિહાસનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી હાલના ઇતિહાસનેખરને જૂના પ્રમ-વો, તામ્રપત્રો, ચિનાવેળો, સિક્કાઓ, તત્કાલીન આદિત્યમાં જળવાઈ ગયેલી પ્રતિષ્ઠા નોનો, મુઆફગએ લખેલાં પ્રવાચવર્ણનો વગેરેમાંથી ઐતિહાસિક દખીકતોને તાગવની પડ છે એ પ્રસિદ્ધ છે ગુજરાતના પ્રમુત કાગના ઇતિહાસ માટે બીજા સાધન અમળ ઉપનમ્ધ હોવા છતાં મુખ્ય ગણવા જેવા તે છે (૧) ઉત્કીર્ણ લેખો અને (૨) ઐતિહાસિક મદામ-ઓ, અગિતો, નાટકો, ખડકા યો વગેરે બવા પ્રમરોતો એકમાં સમાવડા કરીને કદીએ તે પ્રમધેલ આમાંથી પ્રમધોનું વિવરણ એ ઐતિહાસિક મૂલ્યના નિરૂપણ સાથે ‘ગુજરાતના મધ્યમનીન ગાજપૂત પુગના ઇતિહાસનાં પ્રમધાત્મક આવનો’ એ શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સમા આગળ ૧૯૩૨માં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં કર્યું છે એટલે આ ઇતિહાસના ઉપોદવાતરૂપે એની પુનરુક્તિ કરવાની મો જરૂર વાગતી નથી નિનામુ, શ્રી કા. ૫. અમારાળા વ્યાખ્યાનનો ઉપયોગ કરી શકો.

અને ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કાઈ વિગત લેખ હજી મળી આવરાના સલાવની ના ન પાવ છતાં અવિનષ્ટ ઉત્કીર્ણ લેખો મોટે ભાગે ગોધાઈ તથા છપાઈ ગયા છે એમ કહેવામાં ખોટું નથી વળી શ્રી કા. ૬. સિ ગુજરાતી સમાએ ઇનિ વન એન્ટિમ્પેગી, એપિગ્રાફિયા ઇનિ મ વગેરેમાંથી ગુજરાતના લેખોને જુત તાગી ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક

ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વાત નીચળતા એમણે કહેતું કે મુઘલ
 ગેઝિટિયર લખતે એમણે અને જે રિગેન માહિતી એ પછી જાણુસામા
 આની હોય તે વડે સુનારાનવાગ કરના જવા મનેય ત્યાં તો આટલું
 કોઈ પ્રમાણુમા થઈ શકે તો બસ છે એમ વાગતું હતું પણ પ્રયત્નો ॥
 તથા ગુજરાતના તેમજ સમગ્રનીન પડોશી ગળ્યોના ઉત્કૃષ્ટ લેખોનો
 જેમ જેમ હું અભ્યાસ કરતો ગયો તેમ તેમ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન-
 ખાસ કરીને સૌવક્રી સમયનો ઇતિહાસ, મળ માન્યો ઉપરથી જ, એ
 સાધનોમાંથી ઉપનમ્ન વસ્તુની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વૈજ્ઞાનિક ક્રમોની
 દરીને, અત્યંત રીતે જ લખવાની આવશ્યકતા મનમા દાઢી ગઈ
 આવા વિરોધો કેવટના નિર્ણય મુકેલ જ છે, વળી તમા માવન
 ભવિષ્યમા પ્રાપ્ત થના આજે ગ્રાહ્ય લાગના નિર્ણય અત્યાત્મ જે એવો થે
 મક્કમ છે અને સમજદાર વગેરે ગણાયોથી જુનો થનાનો સભવ તો હમેશા
 છે આ નિયતિમા પોતાના નિર્ણયોના કાળે આપનાની લેખ ની ફરજ
 છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસ વિશે, તદ્વિદ્યોત સામયિકોમા ગહાપોહ અ પ
 પ્રમાણુમા જ થયેનો હોવાથી આ પુસ્તક મા માટે પુગતરતને લગની
 ચર્ચા વળી વાગ કરી પડી છે અને ટિપ્પણીઓમા મળ ત્યન
 ઉતારવા પડ્યા છે તેથી ઐતિહાસિક લખાણુ કાંઈ દયજે છે એ
 હું કહૂન કરુ છું, પણ નર્તમાન પરિસ્થિતિમા એનો ઉપાય નથી

વળી પ્રયત્નો અતિહાસિક સાધનો હોવા છતાં ઇતિહાસના ગ્રંથો
 નથી એમા ઘણી તો દત્તવાઓ છે અને ભાટયાગોએ જાગની
 ગળેન રાતો તો દત્તવા જ છે એ ઉપનમ્ન દત્તકથાઓમાંથી ગળી
 શકે તેટની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકત તારવવાનો પ્રયાસ એ જરૂર થયો છે
 પણ દત્તકથાઓ આખી ઉનાગી નથી એ માટે તો ગમમાગા
 પ્રયત્નિતામણિ વગેરે ગ્રંથો જ જોવાની એના નિશાનુને વિનતિ છે

મે મુઘલ ગેઝિટિયર તો મળ અગ્રેજી જ વાપરું છે, ગસમાળાના
 ગુજરાતી અનુવાદની થી ફાર્સ ગુજરાતી ગમ્માએ ગમરિત નીજી

આવૃત્તિ વાપરી છે, ત્યારે પ્રગ્ધર્મિનામગ્નિનો શ્રી. કા. નૃ. સભાએ પ્રકટ કરેલો ભાગે અનુવાદ વાપર્યો છે, જાદીના અધ્યાના હિન્દુઓ તે તે સ્થળે આપ્યા છે.

આવડા રાષ્ટ્રકૂટ અને પ્રતિદાર એ ત્રગુની વંશાવળીઓ, સોલકી વંશાવળી, અને ત્યારે સમકાલીન રાજવંશોની વંશાવળીઓ છેલ્લે બીજી-ત્રીજી-ચોથા પરિશિષ્ટ એ જાણી છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં પ્ર ૧-૧૨નો પ્રથમ વિભાગ અને પ્ર. ૧૩-૨૨ અને બેઉ પર્ગિગિયોનો બીજો વિભાગ, એમ બે જુદા અંશ આપ્યા હતા. આ બીજી આવૃત્તિ વખતે બેઉ વિભાગ એક અંશરૂપમાં જાપવામાં આવ્યા છે.

આ બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં અત્યાર સુધીનાં નવીન બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિશુદ્ધિ કરી લેવામાં આવી છે. આ રીતે અથતે અધનન બનાવવાની એક પણ નક બની કરી નથી

હ. કે.

દંતકથા અને ઇતિહાસ

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની શુદ્ધિએ શાસ્ત્ર અને સાહિત્યનાં જે અનેક ક્ષેત્ર ખેડ્યા છે તેમાં ઇતિહાસનો સમાવેશ નથી થયો એ ખેદજનક હકીકત છે. 'ઇતિહાસ પુરાણ' જેવા વૈદિક શબ્દના ઘડનરકાળથી શુદ્ધ ઇતિહાસને સ્થાને દંતકથાની પ્રતિજ્ઞ થઈ છે. પુરાણોમાં-ખાસ કરીને એની વંશાવળીઓ અને વંશાનુચરિતોવાળા ભાગમાં ઇતિહાસના સાધનરૂપ ઘણું વસ્તુ છે એ નિઃસંદેહ; એ કીમતી ધન નથી કેળવણી આવ્યા પછી ઘણા વખત સુધી ઉપેક્ષિત રહેલું તે છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી સારી રીતે વપરાવા લાગ્યું છે. કવચિત્ ઉત્સાહમાં કીમત વધુ પડતી અંકાતી પણ બોવામાં આવે છે, પણ પુરાણોનું આ વંશાદિ વસ્તુ પાતે ઇતિહાસ નથી, ઇતિહાસનું સાધન છે.

ગુજરાતની બામનમા પુગણો પ્રાચીન યુગના ઇતિહાસો ઉકેલવામાં સદાયમૂલ થાય છે તો કે ધર્માગ્રણ સરમ્વતીપુગણ વગેરેમાંથી મધ્યયુગને પણ કેટલો પ્રકાશ મળે છે ખરો, તો કે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના આમાન્ય સાધનમૂલ ને પ્રમથો છે તેના વર્ગમાં આ ધર્માગ્રણાદિને પણ નાખી સમાય દૃષ્ટા મારુ વક્તવ્ય એ છે કે જેમ પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ માટે પુણો સાધન છે તેમ મધ્યકાળના ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રમથો છે અનમત, પ્રમથોની અને પુગણોની વર્ણનગેરી સમાન નથી એ મેં શેની વચ્ચે ધણો તફાવત છે છતાં પુગણોની પાઠગ ઇતિહાસને શોધવાની નદિ પણ દતકથાને નોંધવાથી ને દષ્ટિ છે તે જ દષ્ટિ પ્રમથનાઓની છે મનનમ કે પ્રમથોમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા ને જ્ઞતાન મળે છે તે ઇતિહાસ નથી પણ દતકથા છે

ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધન પ દતકથાના પણ મોટા વર્ગ પાડી સમાય (૧) જૂના મદિગ, જૂના મિત્રાઓ વગેરેની શિનાઓમાં કાનગયેની, તેમજ અન્યાને લખાયેની લામી પ્રશન્તિઓ, જેમાં તત્પૂર્વકાલીન પુરો બનાવે વગેરેનું નામ કે દેડ કરન હોય છે વનગર-પ્રાકારપ્રશન્તિ (જુઓ ૫ ૧૮૮) સુધાનો વેષ (જુઓ ૫ ૧૯૨) શ્રીગ-પ્રશન્તિ (જુઓ ૫ ૨૨૧) વગેરે આવી પ્રશન્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે તો કે અહીં અટકવું જોઈએ કે કીર્તિમુગી ગુફા સકીર્ન આદિ પ્રમથોના આગળના સગો અંતે આ પ્રશન્તિઓમાં કોઈ તાસ્વિત્તે નથી

(૨) દ્વાપરાદિ પ્રમથો

(૩) ગમમાળા આદિમ મગદાયે ૧ મૌખિક દતકથાઓ

આમાંથી લામી પ્રશન્તિઓને જુની નાખતા પ્રમથના વર્ગમાં મળીને ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રમથામકે માધો નામના શ્રી કા ગુ. સમા તરફથી પ્રાગિત મારા નિમધમાં દ્વાપરાદિ પ્રમથો ઝેઓનાં અન્દાસિક મત્ત ૧૧ નિ પણ સાચે વિચમ્ન મેડુ છે એટલે

મગતુ નથી પગભર જેવી હકીકતો માટે તો પાડોશી ગળ્યોના ઇતિહાસોને શોધવા પડે છે છતાં તદ્દન ખોટું મિશ્રુદ પણ લાગેજ નેનામા આવે છે મતનમ કે પડોશી ગળ્યોના ઇતિહાસોની કસોગીથી કસીને ઉત્કીર્ણ વેખોથી દક્ષિન નિર્ણયોને સ્વીકારવામાં વાત નથી અને આ પ્રમાણે પરીક્ષિત સમજાવીને ઉત્કીર્ણ લેખો એ તત્તાની ઐતિહાસિક કસોગી કરવા માટે ઉત્તમ સાધન છે

પણ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તો ઘણી ઝોગી વિગત હોય છે એટલે ઘણી તત્તાની પરીક્ષા કરવા માટે એ સાધનનો ઉપયોગ શક્ય જ નથી આવી તત્તાની બાબતમાં કેવું વનણ મગતુ એ આપણે ત્યાં મોટે પ્રશ્ન છે મારુ વનણ અહીં દેખાતું નથી છતાં ઇતિહાસિક

જે જે તત્તાનાં ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે તેની ઐતિહાસિક પુરાવાથી સ્પષ્ટ રીતે ખડા ન થતું હોય તે સર્વ વધારાના સ્વીકાર્ય એવા મન સ્થિતિ રાખવા છે માગ મતે એવા તત્તાઓનો સંગ્રહ એ ઇતિહાસ । મણાય ખરી રીતે જૂની ની વિખિત અનિખિત સર્વ પ્રકારની તત્તાઓની નીચેની ઐતિહાસિક કસોગીથી પરીક્ષા કરીને ઇતિહાસમાં કઈ વિગત ગ્રાહ્ય થો કઈ અપાઘ એનો નિર્ણય કરવો જોઈએ

(૧) અમલખોમ્તિ અને અતિશયોક્તિ મેય ત્યાગ

અનમત, મતે જે અમલખિન કે અનિશયોક્તિ નાગે એ ગીમતે ન નાગે એમ જાને, પણ એનો તો ઉપાય નથી

(૨) તત્તા ઐતિહાસિક પગિથિતિથી અપ્રતિ જા રોવી જોઈએ

આ માન્યમાં પણ મતભેદો અવશ્ય છે એકને અમુક પગિથિતિમાં જે પ્રતિજ્ઞા દેખાય તે બીજાને ન દેખાય એવો સંભવ છે । તત્તાઓમાં સોઠા ઉપરની મજરાની અસાધન સમિતિ વચુન હોવા છતાં મે એનો ઉપયોગ । મણથી સ્વીકાર્યો નથી (જુઓ ૫ ૧૬૧ થી ૧૬૫)

(૩) અલિખિત-મૌખિક દંતકથા કરતાં લિખિત અને એમાં પણ નિકટના કાળમાં લિખિત દંતકથા વધારે માન્ય.

જગદેવ પરમારની દંતકથાના દાખલામાં રાસમાળામાં સંગ્રહાયેલ મૌખિક દંતકથા કરતાં પ્રયધર્મિતામણિમાં સંગ્રહાયેલ દંતકથા ઉપર મેં વધારે વજન આપ્યું છે^૧ (જુઓ પૃ. ૩૧૨-૩૧૩)

(૪) જે દંતકથા ધણાખરા પ્રયધર્મિમાં સમાનરૂપમાં મળે તે એકાદમાં જ મળતી દંતકથા કરતાં વધારે માન્ય.

(૫) પ્રયધર્મિમાં પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ લેખો, ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વગેરેને જે વધારે અપ્રતિકૂળ તે ગ્રાહ્ય.

(૬) સાધારણ રીતે કાળમાં નિકટતર પ્રયધર્મિ કથન વધારે વજનદાર છતાં બીજી તરફથી પાછળથી લખાયેલા પ્રયધર્મિ ઐતિહાસિક વિશ્વસનીયતા વધારે હોય એવું પણ ધણા કારણોથી બનવું સંભવિત છે. દા. ત. પ્રયધર્મિતામણિ પાછળનો ગ્રન્થ હોવા છતાં કેટલાક દાખલામાં નિકટતર કથાત્રય કરતાં પ્રયધર્મિતામણિના કથન ઉપર મેં વધારે વિશ્વાસ મૂક્યો છે.

(૭) દંતકથાઓમાંથી કેટલીક ધીમે ધીમે અમાધિન પુરાવાઓથી સાચી ઠરે છે એ હું સ્વીકાર છું છતાં ઐતિહાસિક વિચારણાની આપણી વર્તમાન સ્થિતિમાં દંતકથામાંની કોઈક હરીફત ઇતિહાસમાં નોંધાયા વગર રહી જવાના સભવ કરતાં ઇતિહાસ દંતકથાથી દુર્માર્ધ જવાનો સભવ વધારે છે એ જોના વધારે પાતી સાવચેતીવાળું કોઈને લાગે એવું વક્તવ્ય મને યોગ્ય જણાયું છે.

(૮) દ્રકમાં દંતકથાની પ્રત્યેક વિગત સ્વતંત્ર રીતે કસોટી કર્યા પછી સ્વીકારવી એવું મેં ધોરણ રાખ્યું છે અને આ સંશોધનાત્મક

૧. પ્ર. ચિ. તુ ઐતિહાસિક મૂલ્ય મેં શા માટે વધારે માન્યું છે એ મેં 'ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રયધર્મિતામણિ સામે' એ નિબંધમાં તથા પ્ર. ચિ. ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.

ઉદ્ધાપોદ ઇતિહાસના અન્યમા જ ઘણી સારા રસો પડેલો હોવાથી એમાં પુરાતત્ત્વના અ યની છાયા આરી મળી છે, એટલુ જ હિંદુ, પણ એ ચર્ચા દ્વેષાવવા ળના ળણી વાગ મારી દનીનો અવૂરી મુનાવાથી અમરકાગક ન નીનડે એમ પાડુ બન્યુ છે

તત્થાતો ઐતિહાસિક મિત્રાપ આમા ક આદિ ઉપયોગ છે અને ભવિષ્યમા દોષક મિત્રાપને અનિહાસિક મૃત્ય આપનાગ પુગનો મળી પણ આવે એટલે તત્થા જેની મગે તેની ઇતિહાસમા ભવે ન વપગવ, તોપણ સમદ્ધાઈ ગહે એ હજુ છે જ

હત ધાની ઐતિહાસિક ઉપયોગિના મળધી મારા વનણુના આ અપદીકગણથી કેટનો ખુનાસો થમે એ કહેકુ મુસ્લેન છે ખરી વાત તો એમ છે કે લોકે કીણી કીણી વિગનના રીકાગ અસ્થી ળનાં સર્વ કાગણુ સ્પટ વિચાગયા ળવાની કલય જદર નથી, ળગાની ળણી ગયનાઓમા મને છે તેમ અનિહાસિક માનમપટમાં અમુક ગ્રાભ છે અને અમુક અગ્રાગ્ર એવો ભે વણી ળડપથી પડે છે ને જે સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિ ળજવારેની હોય તો વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા પેઠે એ ભાગે જ ભૂન કર છે, છતા આપણા દેશના ઇતિહાસ સરોધની વર્તમાન સ્થિતિ અને ઐતિહાસિક સાધનોની અપૂર્ણતા જેનાં વણા ઐતિહાસિક તિથુગોમા મનમેલને અવકાસ ગહેવાનો જ પાણુ કામ કરીતે આ માર્ગેજ મત્સની નિષ્ક જવાગે એવી મારી શ્રદ્ધા છે

દુર્ગાગિદ્ધ કે શાસ્ત્રી

ઉદ્દિશખિત ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોની સૂચિ

અપભ્રંશનાઅવગચી (ગા. ગો. સી)

અનિરિહ—મુદ્રણસ પ્રાવર્તનના લેખ:-

અનિરિહ—મુદ્રણગ્રંથો. અથ

અર્થશાસ્ત્ર દૈનિક્યતું

અર્ધો દિવસની ઓઁ ઇન્દિયા આ. ડ. વિન્ડેન્ડ સ્મિયટ્ટ

અર્ધો દિવસની ઓઁ ઇ રેક્ટન (મુળ) ગ. ગો. ભાંડારગ્રંથ

અદનેન્ડ—ગ દેક્ટર એન્ડ નેર ટાન્ડેન્ડના લેખ:-

અદ્દાગીરની—રાચાકિતું અ. ભાગાન્ડ

આદિયાલોદિહલ સર્વે ઓઁ વેન્ડર્ન ઇન્દિયા (અન્યુચલ વિપોર્ટ)

આચાર્ય ગિ. વ—વેડારગની એ ડાના વિપોર્ટનાં નિખધ

આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદ્ગુણ સુખધી પ્રકાશગ્રંથો અન્યાસ—ફ. કે. શાસ્ત્રી

ઇન્દિયન એન્ડિયન્ડેરી

ઇન્દિયન્ડેરી એન્ડ અરોન્ડ—મુદ્રણ ૧૯૨૫

ઇલિયટની દિવસની ઓઁ ઇન્દિયા

એપિઆદિયા ઇન્દિયા

એનલ્ડ એન્ડ ભારાન્ડ ઇન્દિયન્ડેરી

એન્ડેન્ડ એન્ડ મિરીવલ આદિ દેક્ટર એન્ડ ઇન્દિયા—ટાવેલ

એન્ડેન્ડ નાગોન્ડાનાલા-મુદ્રિપ્રકાશ વર્ષ ૮૩. અક ૩

ગોઝા અલ્લિન દન અથન્ડ ગો ટી. એન્ડાના અલ્લિન દન મારે અલ્લિલ પ્રાગ્તીય
અનુસધાન

ગોઝા ગો ટી—નાગરી પ્રચાલિગી પત્રિકા. ગન્ડુતાનેકા ઇલિહાસ, સોલ ડીઓકા
પ્રાચીન ઇલિહાસ

ગોઝિન્ડલ દોન્ડેન્ડ—પટેલી (પનાની)નો વિપોર્ટ

ગોઝિન્ડલ દેન્ડેન્ડ—સાનની (વેડારગની)નો વિપોર્ટ

ગોઝિલ્લિયાગચાર્યા—ટેમેન્ડ

કદળન્ડ—એન્ડિયન્ડેરી

કર્મુદ્દેરી નાટિકા—બિહડાન્ડેરીના

કદળરી—ખાલુ

કાનડી ઇસ્કિપ્શન્સ

કાનમાત્રી

કા હાદે પ્રબધ—પદ્મનાભકવ

કામસૂત્ર—વાત્માયનકવ

ખર્તિકૌમુતી—મેઝેચર ચિત

કિલ્હોર્ન—એ હ મા લખાળો

કુમારપાલચરિત—જયસિંહસૂરિકવ

કુમારપાલચરિત—હેમચંદ્રકવ

કુમારપાલપ્રતિભાવ—સોનપ્રભસૂરિકવ

કુમારપાલપ્રબધ નિન મ હનગણિચિત

કુમારપાલસો—જયમગસૂત (આ કા ન)

કેનેરિય નિસ્કીય—ફલીટ

કેગિયલ હિન્દી બોલક ઇલિયા મ

કેગલ હર્ષદ કુવ

કોર્પસ ઇન્સ્ટિટ્યુશનમ્ ઇડિફેરમ્

કોનોનોથ બોલક ઇન્ડિયા—મેજર હક-ફત

કોમુતી—૧-૩૪

ખાનગેરા ગેઝિટિયર

ખભાતનો ઇતિહાસ—શ્રી રત્નમહિરાવ લીમગવ નોટકવ

ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબધાત્મક સામનો—દુ કે સામ્રી (ફા ગુ સ)

ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો (ફા ગુ સ)

ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો—દુ - સામ્રી

ગુજરાતનું પાટનગર આમદાવાદ—શ્રી ૨ લી નોટકવ

ગુજરાતીના હીપોલસની આકો ૧૯૮૮, ૨

ગુજરાતી લેખેજ એ ૩ લિટરેચર—ન લો દિવેટિયા

ગોર્વિન્હાર્ડ હાથીબાર્ડ—પ્રાચીન ગુજરાત

ગગુતી હી સી—હ એ મા લેખો

ગોસલ ગુ એન—કોલિફિયુરાન્સ દુ ધી હિસ્ટરી બોલક દિ દુ દેવ ગુ મિસ્ટમ

ચતુર્વિંશતિપ્રબધ—રાજશેખર (ફા ગુ સ)

ચરક મહિતા

આગ્નિગુહગામિ—કુમારપાત્રગ્નિના કર્તા

જગદ્ગચરિત્ર—સર્વાનન્દસુરિન્દ્ર

જર્નલ ઓફ ધ ગ્રેમરિફિક એ. સોસાયટી

જર્નલ ઓફ ધ ગ્રેમરિફિક એ. સોસાયટી

જર્નલ ઓફ ધ ગ્રેમરિફિક એ. સોસાયટી

નતક કથા

જામે-કવ-લિપાયત દલિયટ ગ્રંથ ૨.

નિનવિનયજી—આરમા સાહિત્ય સમેલન દ. નિ. ના પ્રમુખ તરીકે આગેવું
બાપાનુ તથા પ્રાચીન જૈનલેખમંથલ

જેકસન—મુ. ગે. ગ્ર. ૧, બા. ૧ની ટિપ્પણીઓ

જેસલમીર બારાગાદીય ગ્રંથગુચ્છ

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ—સ્વ. મોહનલાલ દલિયટ દેસાઈ દ્વારા

જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રિનારિક)

જૈન હરિવંશ—નિનસેન

ઝિયાકદીન બની—ઇલિયટ ગ્રંથ ૩

ટોર—ગજસ્થાન

ટોરમ્ ટ્રાવેલ્સ ઇન ધ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા

રિસર્ચજર્નલ દ. બા.—પુરાતત્ત્વમાં લેખો, બાવનગંની સાહિત્યપત્રિકાનો ગિયોર્ટક. વિ.

” ” મિનિસોટા સોસાયટી જર્નલ ગ્રં. ૧૪નાં લેખ

તખ્તતેનાસીરી—સાવર્કીકૃત

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ—(રો. ગ. ગો. બારાગર ગુ. લા. ગુ. વ.
સો. પ્રકાશિત)

દ્વયાશ્રય—હેમચન્દ્ર

દેવલસ્મૃતિ

ધર્માગ્નિય

નરનારાયણાન દ કાવ્ય—વસ્તુપાલકૃત

નલવિલાસ નાટક—રામચંદ્ર કવિકૃત

નવસાહસાંકચન્તિ—પદ્મિનિ કવિકૃત

નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી—ગુજરાતનો જુહાતો દીપક

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા

નારપદ્મ—ગમ્યદ્ર કવિજન

નાજિત દનોહાર પ્રજા—કલ્પવૃક્ષ

ન્યુમેરિક સિદ્ધિ ૮ ન ૩ તથા ૧ ૪૬

પા ૫૩૫—૫ જેનદાસ સચોધિત

પાપ પરાક્રમ વ્યાસ

પી ૩૧૦ ગિરોટ

પુગતન પ્રજાપદ્મ (સીધી જૈન પ્રવાણ) સ ગિતવિજય

પુગતન

પૂના આર્થિકવિદ્ય

પૃથ્વીશ ૮ રાગો

પૃથ્વીશવિજય ૪૫

પ્રમાદ સરિત—પ્રમાદ (નિ પ્રે)

પ્રજાપિતામહિ—મેરુગુપ્ત (મ. ગુ. સ. પ્રમાણિત અનુવાદ)

પ્રજાપદ્મ

પ્રમાણ

પ્રાચીન ૩ તાતના આર્થિક કવિતામુની આલમુખમો—ગિતવિજય

(અમદાવાદ-ગુજરાત ૨ દેવ સભા)

પ્રાચીન જૈનપ્રજાપદ્મ—ગિતવિજય

પ્રાચીન પ્રજાપદ્મ—(નિ પ્રે)

પ્રિય—ગ્રી. મનો. અર્થ ૮ તથા ૧૦

૧૦૧૬ જે બા— નિ પ્રે ૮ ૫

જા ૧૦૧૬ કાલિદાસ ૧૦ ૧૦૫

નિદાસ બને આર્થિક વિદ્ય ૧૦૧૬

૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬

૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬

૧૦૧૬ ૧૦૧૬

૧૦૧૬ ૧૦૧૬

૧૦૧૬ ૧૦૧૬

૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬

૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬ ૧૦૧૬

મુક્તસંકીર્ણ—અવિરિહ

મુક્તની સાદિત્ય પદ્મિદનો ગિયોઈ

મુક્તોત્તમ—સોમેશ્વર

સોલકિયાના પ્રાચીન ઇતિહાસ—ગા. લી. ગોડા

શ્રી. ધનપ્રસાદ મુનગી—શુન્ગની (૧૯૬૨) નીચોત્સવી અ. ૬ તથા પ્રચીન
પૃ. ૧૯. અ. ૫

શ્રી કાર્પસ શુન્ગની સખાનાં મુક્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ

ગાદુતલ નાટક—કાલિદાસ કવિ

સાવર્મના સુદક્ષિ ઇતિહાસ—દ. કે. સાઝી

હમ્માદમદમદન—નયસિહસુરિ

હરિવંશ

હરિહરપદ મુવ—વિ ગા. ૧૧.

હર્ષચરિત—બાહુકવિદ્

હિસ્ટરી ઓફ હરિયન આદિટોકચર—કર્ચુરન

હિસ્ટરી ઓફ મિટીવલ હિન્દુ હરિયા—વિ. વૈદ્ય

દુલ્હ—એ. ઇ. તથા હન્ડિક્રાન્સ ઓફ અગોક

હેમાદ્રિ યાચે ચગિત્ર (મગડી)

જાની ૨. ધ—સુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા ૧૯૩૮-૩૫

અનુક્રમણિકા

અક્રમ	પૃષ્ઠ
પ્રામાણ્ય નિર્દેશ	૩
પ્રભાવના	૪
દત્તકા અને હતિદાસ	૮
ઉદ્ભવિત પદ્યના અને પ્રાચીની મુદ્રા	૧૪
અનુક્રમણિકા	૨૧
મહેલાઓનું કાલીકામ	૨૩
૧ પૂર્વ વિધિ	૧
૨ બાહ્ય વિધિ	૩૬
૩ માનવ સમય	૪૮
૪ ગાદીદાર અને પ્રતિજ્ઞા	૯૭
૫ માહિતી તથા માહિતી વિધિ	૧૧૩
૬ ગોળાકાર ની નીચી તથા મૂળાકારના પૂર્વે	૧૨૫
૭ મૂળાકાર	૧૪૮
૮ મામુ પદ્યપ્રકાર અને દુર્લભ પ્રકાર	૧૮૩
૯ કોનકાર પ્રકાર	૧૯૮
૧૦ કાવ્ય પ્રકાર	૨૧૦
૧૧ નીચી	૨૧૦
૧૨ નીચી નીચી	૨૧૬
૧૩ કુનાપાત્ર	૩૨૬
૧૪ કાવ્ય પ્રકાર	૩૩૧
૧૫ અન્ય પ્રકાર (અથવા અન્ય પ્રકાર)	૩૩૫
૧૬ કાવ્ય પ્રકાર	૪૦૩
૧૭ તા. ૧૨ મ પ્રકાર તથા પ્રકાર અને કોનકાર પૂર્વ નીચી	૪૩૩
૧૮ વિશ્વવિદ્યા	૪૪

૧૯	વીસલદેવ	૧૯૧
૨૦	આર્તુનદેવ	૧૭૩
૨૧	સારગદેવ	૧૭૮
૨૨	કર્ણદેવ	૪૮૬

પરિશિષ્ટ

૧	સોલકી સમયનાં જુજગન અને પાઠાનુ	૫૦૨
૨	દિગ્ગાનના અને શુજગતના રાષ્ટ્રકેટાનાં વસત્ક અને કનોજના પ્રતિહારાનુ વસત્ક	૫૧૭
૩	સોલકીવગની વસાવણી	૫૨૧
૪	સમકાલીન રાજવંશો	૫૨૩
	શબ્દાનુક્રમણિકા	૫૪૦

મકિતાસંગેનુ અપદીકરણ

[illegible]

પ્રા. લે મા.

પ્રાચીન લેખમાળા (નિર્ગયસાગર પ્રેમ
પ્રદર્શિન)

ભા

ભાગ

ભા પ્રા

ભાગ્યંતરે પ્રાચીન

ભા સા

ભા સા. પ.

}

ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદ

મ.

મહાભાગ

મુ ગે

મુંબઈ ગેઝિટિયર

યા

યાત્રવસ્થા

રા ઇ

ગજપુત્રાનેકા દત્તિદાસ

રિ.

રિપોર્ટ

વ તે પ્ર.

વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્રપ્રદર્શિન

વ. પ્રા પ્ર.

વડનગર-પ્રાકારપ્રદર્શિન

વ વિ

વસંતવિહાર

વિ. ઓ. જ.

વિયેના ઓરિયેન્ટલ જર્નલ

સા. પ.

સાહિત્ય પરિષદ

મુ. કી. ક.

મુદ્રતકાવિર્તિદર્શિની

સુ સં.

સુદ્ધસકીર્તન

હિ મ. ઇ.

હિસ્ટરી ઓફ મિઠીવલ હિન્દુ ઇન્ડિયા
(શ્રી ચિન્નામણિ વૈદ્ય)

હે સ.

હેમસુગ્રિપ્રબધ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ પૂર્વસ્થિતિ

વૈદિક કાળમાં આર્યો ગુજરાત સુધી પહોંચ્યા નહોતા

ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક કાળની સ્થિતિનો વિચાર પ્રાચીન ઇતિહાસના ગ્રંથમાં જ યોગ્ય, એમ ગણીને ઐતિહાસિક-કાળની પૂર્વ સ્થિતિનું જ અતિ ઝડપી વિહંગાવલોકન કર્યું છે

વૈદિક સાહિત્યમાં ગુજરાતના કોઈ ભાગનું નામ મળતું નથી એટલા જ ઉપરથી વૈદિક આર્યોને ગુજરાતની માહિતી નહોતી, એ પ્રશ્ન કાતો વસેનો જ ન હતો, અથવા તો જમીનોમાં મળી વતની જગની પ્રગ્ન (કાચ હાલના ભીનોના પૂર્વરૂપે) અને કદાચ સિન્ધુ મગધના પ્રગ્ન જગની પશુઓ સાથે ગરેલી હશે, એની વૈદિક આર્યોને ખબર નહોતી, એમ જણાય છે અને વૈદિક આર્યો વૈદિક સમયના અત્યર્થત ગુજરાત સુધી પહોંચ્યા જણાતા નથી કદાચ એ જ કારણથી મનગામમાં મૌરાષ્ટ્રમાં જનાર આર્યોને ફરી સમકાળોએ ગણનામાં આવતો હશે. પછી વૈદિક કાળના અન્તમાં આર્યો ગુજરાત તરફ વળના મનમાં લાગે છે

મહાભારતના સમયના આર્યો ગુજરાતથી પરિચિત હતા

મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં સૌથી પહેલાં મનુના પુત્ર શર્માતિનો પુત્ર આનર્ત આ નરક આ પાત્રી કથા મળે છે આનર્તના પુત્ર કેવન-જેના ઉપરથી ગિરનારનું કેવલગિરિ નામ પડ્યું તેનું ગાંધ્ય દુશશ્યોમાં હોવાનું પુરાણો કહે છે. પછી ભગવાન કૃષ્ણના કોરબા

૧ ગિપ્સોલીમૌરાષ્ટ્રસ્તથા પ્રવ્યન્તવાસિત્ ॥

મહારાજકલિહાસ ગત્વા સસ્થામર્હતિ ॥

૨ ભુઓ વાયુ પુ અ ૮૬, શ્લો ૨૭ થી ૨૮ અક્ષાંશ પુ ૩-૫૧-૧૮ થી ૪૨ દરિયા ૧૦૬૪૨ થી ૧૧૬૫૭ તથા મારો માદરોનું કુળ—લેખ ‘વસંત વર્ષ’ ૨૭, અ ૧૨, પૃ ૪૭૪-૪૭૫, તથા મારો ઐતિહાસિક સંલોચન પૃ ૩૨૩

યાદેવો દારકા આગ્યાની ખોરાગિત્ત કથા મહાભારતનાં નક્ષા પુરાણોમાં મળે છે.^૧ આ યાદેવો સૌરાષ્ટ્રમાં ગયા હશે ત્યાં ત્યાં વરંગવી મૂળ વનનીઓની વનની હશે એમ પુરાણોનાં કથનો કહેવ્યા હાશે છે.^૨ છેવટ ભગવાન કૃષ્ણના દેહભાગ વખતે યાદેવોની ઓઝાને કમ્પુઓ લુટી નય છે એ કથન પણ ધ્યાનમાં ગાળવા જરૂર છે.^૩ ઠંડામાં મને તો એમ લાગે છે કે આનર્ત-ચેતે નથા યાદેવોએ સૌરાષ્ટ્રમાં વસવાટ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ થયા નહિ.^૪

જના સૌરાષ્ટ્રમાં નથા શુન્નરાતમાં ઢાઢા ઉપર આ દેશની મજા વતની જતો સાથે પશ્ચિમ તરફના બદાગુચકું કરનાર અનેક જાતના લોકોને કોઈક જાતનો વેપારી સંગઠ દોષ, કદાચ એ મંજવતે લીધે આ પગદેશી લોકોમાના કેટલાક શુન્નરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ઢાઢા ઉપર વસ્યા હોય; એ જે લોકો વચ્ચે સકરે પણ થયો દોષ એમ કેટલાક માને છે.^૫ વળી સિન્ધુ સરસ્વતિવાળી પ્રજાનાં ધાણાં પણ શુન્નરાતને ઢિનારે હોવાનો સભવ છે.^૬ વળી દેહધો અને ભૂગુઓ નર્મદાકર્કિ રહેના હોવાનું પૌરાણિક જાતને આધારે શ્રી મુનશી કહે છે, પણ એને પુરાણોનો જ ટેકા મળતો નથી.^૭

અગ્રોહના ગિરનારના શિક્ષાલેખથી ઐતિહાસિક સમયનો ઉદય

પણ આ અતિ પ્રાચીન કાળ ઉપરથી અંધાર-પછેડો લઈ ખરચો

૧ મહાભારત સમાપર્વ. અ. ૧૮.

૨ વાયુપુરાણ રપથ કહે છે કે દેવત બ્રહ્મા પામે ગયા એ પછી પુરાણના નામના ગણમેષ્ટે દુશ્મન્યલીનો નાશ કર્યો.

૩ હતા પુણ્યજનઃ સર્વા રાક્ષસૈઃ સા કુશસ્વહી । વાયુ પુ., અ. ૮૮. ક્ષેા. ૧

૪ ભુઓ મહાભારત મૌ. અ. ૮૨ તથા ઐ. સ. ૩૭૩, વિષ્ણુ પુ. અ. ૫. ગ. ૩૮.

૫ ભુઓ પુરાણત્વ પુ. ૮. પ. ૧૦૧ થી પ્રાચીન દારકાપુરી નામનો મારો લેખ.

૬ ભુઓ મુખર્ધ ગેઝિટિયર ગ્ર. ૧, ભા ૧. પ. ૧૧. ડિ. ૨.

૭ ભુઓ ખલાતનો ઇતિહાસ પ્ર ગોધુ તથા પરિશિષ્ટ, ૬

૮ અલી આર્યસ દન શુન્નરાત, પૃ ૬૩.

૯ પુરાણોમાં શુન્નરાત, પૃ. ૧૫૨

નથી ઇતિહાસનો અડુણોદય તો ગિંગના ઉપરના અગોખના શિના લેખથી જ થાય છે એ લેખનાગા જ પથર ઉપરના ક્ષતપ રુદ્રામાના લેખથી અગોખના પિનામદ્દ વદ્રગુપ્ત મૌર્યે 'અગા'ટ્ટ સુધીના પ્રદેશને પાતાની માત્રાજ્યમતા નીચે આણ્યો તથા મધ્ય ગજકીય વ્યવસ્થાની ચોજના કરી એમ જણાય છે અને એ સમયથી એટલે કે ઈ. પૂર્વે ચોથા શતબ્દી શુન્ગગતનો નગજગ સગગ ઇતિહાસ મળે છે

પણ ઈ. પૂર્વે ચોથા શતબ્દી તે આઠમા શતક સુધીના ઇતિહાસનું આ પુસ્તકમાં ધ્યાન નથી ગતા ઈ. સ. ૭૪૬ પહેલાં શુન્ગગતની સી રિયતિ હતી એ દૃકામાં પણ જોઈ લેનાથી પત્રીના બનાવ નમજવામાં સગના થાય એમ ગણીને અહીં દૃકામાં ઈ. સ. ૭૪૬ પહેલાંની ગજકીય ગેધનપાથનો ઉપર તથા ગજ્યવહીવટ મનધી તથા આમાનિક્ષિયતિ ઉપર એ જોડી નજ નાખી લેવાનું ચોજ ગણ્યુ છે

માર્ચ અગા પત્રી ઈ. પૂર્વે ૨૧૫-૨૦ ની આમપામમા પશ્ચિમનો પ્રેટને કે માળના શુન્ગગતનો પ્રેશ અગોકના પૌત્ર શાનિગમને અડીન હોવાનું તમા તેજો સુગપ્ત્ર સુત્રી જોન કમનો પહેનો પ્રચાર કયો લાગાનું યુગપુગાણના અમુક વચનો ઉપરથી એ 'હ' ધ્રુવ અનુમાન કરે છે^૧

શુગો અને યવનો

પત્રી એ તરૂથી શુગોએ અને ખીડ તરૂથી એક્ટ્રિયાના યવનોએ ઈ. પૂર્વે ૧૫૫ની આમપાસમાં માળના-શુન્ગગતના કમળ માટે દગીકાષ કરના માલો યવન સુકટિજિ, મિનેન્ડ (મૌરોના મિનિન્ડ) અને એપોનોડોટમ (ઈ. પૂર્વે ૧૫૪-૧૫૬)ના સિક્કા મારાજી માથી મળ્યા છે અને સાગપ્ત તથા પ્રજ એઓને નામે જ્યાં હોવાનું ૫ ભજવાનનાન ઇન્દ્રજી માને છે^૨ એ વખતે મારાગાગા શુગ

૧ ૫ ૧૧ બિદાર અને બોરીસા રિસર્ચ જનલ ૩ ૧૯, બા ૧ ૫ ૩૦-૩૧

૨ મન એસિયો ૩ ૧, બા ૧, ૫ ૧૯

પુત્રમિત્રના સૂત્રા તરીકે અગ્નિમિત્રનું મત્વ લેવું એ પ્રસિદ્ધ છે.^૧

પછી આન્ધ્રો અને શક વચ્ચે માળવાના આધિપત્ય માટે યુદ્ધ થયા. ગુજરાતમાં નાલપાન અને એના વત્તાદારે ઉચ્ચવસ્ત્રની સ્ત્રી કંટકી હતી એ એકસ કહેવું મુશ્કેલ છે અને એ જ રીત એ મકને હાંકી કાઢનારે શકાગિ વિક્રમાદિત્ય એટલે કે સ્વ. કા. જયપ્રસાદના કહેવા પ્રમાણે ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણની સત્તા પણ અસ્પૃશ્ય વત્તાવાર છે.

ક્ષત્રપો

પણ એ પછી આવેલા ચળટનના વશના ક્ષત્રપોની સત્તા ઈ. સ. ૭૮ થી ૪૦૦ સુધી ગુજરાત સૌગાંધ્ર ઉપર ચાલુ રહી છે આ ક્ષત્રપ સત્તાને ધણુ કરી સિધમાથી જોતરી આવેલા આબીંગએ નખળી પારી પછી થોડા વખત માટે પુરાણોના હંદયો કે કલચૂરીઓએ ગુજરાતને— ખાસ કરીને લાટને સર ક્યું જણાય છે એજોનો ત્રેકટક સવત્ ગુજરાતના દક્ષિણી ચાલુક્યોએ તથા ગુર્જરાઓ વાપર્યો છે.^૨

શુભ્રવશની સત્તા

પણ ક્ષત્રપો પછી પ્રબલ સત્તા તો શુભ્રવે જ જમાવી એમ કહેવું પડશે. ચળટન વિક્રમાદિત્યે (ઈ સ ૦૦-૦૧) ત્રેકટકને તથા ધણુ કરી એના સામન તરીકે સૌગાંધ્રમાં મત્વ કરતા ક્ષત્રપોને મારીને આખા ગુજરાત ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી

૧ જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ-મનનિજા સાથે

૨ જુઓ ણિહાર અને એવીસા ગિસર્ચ જર્નલ પુ ૧૬ મા ધ્રી. કા જયસ્વાલનો શકસાતવાહન ઇતિહાસ ઉપરનો લેખ. વિક્રમાદિત્ય એટલે ગૌતમીપુત્ર એ તર્ક પણ તદ્દિદોમા જાણુ માન્ય થયો નથી.

૩ જુઓ મુંબઈ ગેઝિટિયર ગ્ર. ૧, ભા ૧. પૃ. ૬ તથા ભા ૨. પૃ. ૨૮૮. ગુપ્તો પછી પણ વિ. સ ની સાતમી સદીના મધ્યમાંયે કલચૂરી શકરાણના તાખામા લાટ હવ જુઓ મુ. ગે ગ્ર. ૧, ભા ૧. પૃ. ૧૧૮ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવશ ભા. ૩, પૃ. ૩૮.

યવનો, શેકો, ક્ષત્રિયો, હંદુઓ, દાંગા, મેવેકો, મુઝંગો, ચાતુક્યો વગેરે જુદા જુદા કેટલા વંશના લોકો આવી ગયા^૧ । આ તો અર્ધા મનુષ્યોના નામ છે, પણ જુદા જુદા મનુષ્યો સાથે ખીન્ન કર્મ કર્મ જનના લોકો આવ્યા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં અનેક વિવિધ મળના અને વિવિધ સંસ્કારના લોકો જતા કાગથી મુજબાનમાં વચ્ચા છે એટલી વાત તો તગ્ન દેખાય છે

અને વચ્ચી વધના જગસો અને જગલી પચાઓનો નાશ કરીને, એને દેકાગે ખેતીપ્રધાન આખા ગામમાં વસી ગયા. મૂળ જગલી જનોનો મોટો ભાગ ધીરજ જગસોમા નથા ફગાવેા હિપર ધીને ધીમે ચાલ્યો ગયો, છતા મળવતનીમાથી કોઈ કોઈ પ્રાજ્ઞાનુ દાનિય અને વેશ્યના દાસ તરીકે કે અનિશ્ચિત તરીકે ગામમાંમા ગતા પણ દને.

ગૌર્યસમય વિશે કશું જાણવાના સાધન ઉપલબ્ધ નથી, પણ ક્ષત્રપ-સમયમાં તો સૌગંધ્રમા અને જોડે મુજબાનમાથી નિગાનીઓ મળી નથી પણ મુજબાનમાયે ઘણા ગામગ્રા વચ્ચાં હોય એમ જાણ્ય છે. ક્ષત્રપ રુદ્રદામાના લેખમા ગૌર્યરાજન ચક્રચુખ્તના મુજા પુત્રમુને સુદર્શન નામનુ સંગેવર કગવ્યાનો અને અગોકના યવન મુજા તુપાપે નહેંગે ખોદાવી એને જોભાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે ૨ આવુ તમાવ કરાવવાની ઇચ્છા તથા એ પ્રદેશમાં મુજાઓને નીમવાની જરૂર વચ્ચીની મુશ્કે છે, પણ રુદ્રદામાના શબ્દોમાથી એના પાનાના સમય માટે ઘણો વધારે અર્થ નીકળે છે. નગર નિગમ અને જનપદનો અને પૌર તથા જનપદજનનો એ ઉલ્લેખ કંઈ છે ૩ એ ઉપરથી જનપદ કહેવાય એવા મોટા પ્રદેશોમા

૧ રુદ્રદામા તરફથી આખા આનર્ન-મુગંધ્રનો મુજો અને સુદર્શન સંગેવર સમનવનાર મુવિગાખ પહલવ(પાર્થિયન) હતો જુગો એ ૬ ગ્ર. ૮, પૃ. ૬૭

૨ મ ચંદ્રસ્ય રાજા ચન્દ્રગુપ્ત(સ્ય) રાષ્ટ્રીયેણ વૈદ્યેણ પુત્રપુત્રેન કારિતમગોકસ્ય મૌર્યસ્ય કૃતે યવનરાજેન તુપાલ્કેનાધિષ્ટાય પ્રણાલીભિરલકૃત ।

ગિગનારનો રુદ્રદામાનો લેખ, મુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૬.

૩ નગરનિગમજનપદાના

ગામડા વસી ગયા હતા, નાના નાના પણ કાઈકાઈ શહેરોએ હતા, અને હાનમાં અમલનામ્મા ભગવ છે તેમ બળગે પણ ભગતા, એટલે દેખાય છે ગભ્યને મળતા કરનો ઉંનેષ પણ છે ૧

એ દ્વરપ ગભ પ્રગળે (ખાત) કુ વેદ કે બેસોગાદ વડે પીયા વગર ગભ્યના કાશમાથી થેમો ખરચીને સુ ર્શનનુ બાધમમ કગ્યાનો ગર્વ લે છે ૨ આ જોતા હાનના જોતા કુ વેદ નજરાણુ રંગેરે ગભ્યના તાગાઓ એ કાળમા-અગસો વર્ષ પહેનાં લખન થઈ ગયા જણાય છે જો પ્લાક્ષગનો તથા લનનો ઉલ્નેષ કુ છે એ મુદ્દનાં સાધનકેપ મોડા હાથી અને ગ્ધનો ઉંનેષ કુ છે ૩

મા તેમા સુમા નીમવાનો વિવાજ

રાત્ર્ય-ચક્રયાના અગ તરીકે ફરના પ્રગેમા સમા નીમવાનો વિવાજ મૌર્ય-અમનથી પ્રચલિત હોવાનુ એજ લેખ કહે છે અને રુદ્રામાએ આનર્ત અને મુગપૂ બન્ને ઉપર એક જ અધિકારી નીમ્યો હતો આ સમા જોવા પ્રાન્તાધિકારીને એ લેખમા અમાત્ય કહ્યો છે ૪

દ્વરપકાળમા મરજ્વતાકાઠો સોખરમતાકાઠો મહીકાઠો અને
કેસાકાઠો વસ્ત્રેમા હતા

આ જ લેખમા પહેલી નાં 'શ્વમનો ઉંનેષ જોરામાં આવે છે અને એ ઉપરથી સામગમનીકાં પણ એ વખતે વચ્ચે હોય એમ લાગે છે ભર્ય શહેર અને મોડો નર્મદા કે નાનો જિ એ વખતે વચ્ચેના જ હતા અપરાન્તનો ઉંનેષ અગોકના ગિગનાના લેખમા તથા રુદ્રામાના

૧ ચમાતપ્રાસૈયલિગુસ્વમર્ગે ।

એજ

૨ ચાપીન્ચિન્વા કરવિષ્ટિપ્રમયક્રિયામિ પૌરજાનપદ જન સ્વસ્માત્ કોશાન્મદ્વતા ધનોપન

એજ

૩ તુરગગજરથચર્યાસિર્ચમનિયુદ્ધાયા

એજ

૪ પૌરજાનપદજનાનુપ્રહાય પાધિવેન કૃન્તાનામાનર્તસુરાદ્રુગા પાલનાય નિયુક્તેન ભમાન્વન

એજ

આ લેખમાં મળે છે.^૧ અને પુરાણ ઉપરથી ચર-વતીકાંડાં એટલે કે ઉપરના લેખનો આનર્ત, સાગરમતીકાંડાં કે નદ્ર, મદીકાંડાં, અને વેવાકાંડાં એ ભાગે થોડાધોળા પાત્ર એ વખતે વસેલા હતા એમ દેખાય છે.^૨

ક્ષત્રપોના લેખો તથા સિક્કાઓ ખડોળી વસ્તીના સ્વચક છે

ક્ષત્રપોના લેખો તથા સિક્કાઓ સોંગપૂમાં વૃત્તાંગ, અમરગી, મુક્તવાસર, જ્યેષ્ઠ, ગૃહ (દાસ), અન્નાડિ (દ્રવ્ય) મેવાસા વગેરે અનેક સ્થળેથી મળ્યા છે. એક લેખમાં લોંદાંએ નળાવ ખાનાખાનો અને ખીજ લેખમાં રમોપદ નામના ગામ પામે કુંગ ખાનાખાનો કુલેખ છે કે વળી ચવનરાવત યુકેટિલિસ (૬. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી આરંભી અનેક ગળત્રોના સિક્કા મળ્યા છે, અને ક્ષત્રપોની તો આખી વસાવળી જ સિક્કાઓની મદ્યથી ગોંડી ગદાર્ધ એટલા એ વખતના સિક્કા મળી આવ્યા એ દર્શાવત એ વખતમાં એ પ્રદેશમાં વસ્તી અને વેપાર ખડોળા હોવાનું સિદ્ધ છે કે છે.

રુદ્રદામાનો લેખ સંસ્કૃતમાં એ ઉદ્ધીકત સંસ્કૃતભાષા-
જાનના પ્રચારની મુશ્કેલી છે

રુદ્રદામાનો ગિરનારનો લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે એ પાત્ર ખાસ ધ્યાનમાં લખવા યોગ્ય છે, કારણ કે એ વખતમાં લેખો એટલે ભાગે પ્રાકૃતમાં લખાતા શુભસમય પહેલાંના જે એ ચાર સંસ્કૃત લેખો મળ્યા છે તેમાંનો એક લાખો લેખ આ રુદ્રદામાનો છે, એ લેખ ઉપરથી ક્ષત્રપગણ રુદ્રદામાના દરબારમાં સંસ્કૃતમાં લેખ લખવાની સલાહ આપે એવા બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિના પક્ષપાતી સલાહકારો હતા તથા સારૂ સંસ્કૃત

૧ શુભરાતનો ઇતિહાસિક લેખો ન. ૧. પૃ. ૫ તથા લેખ ન. ૬.

૨ તુએ —

ભાષ્યચ્છા* સનાહેયા સહચારસ્વનૈસ્તયા ।

કચ્છીયાશ્ચ સુરાશ્રાશ્ચ આનર્તાશ્ચાર્વુદૈઃ મદ ॥ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૧૩, શ્લો. ૫૧.

વાયુ ૫ અ. ૮૫, શ્લો. ૧૩૧.

૩ શુભરાતનો ઇતિહાસિક લેખો ન. ૬.

ગદ્ય લખનાર પડિતો હતા એમ પણ માનવું પડશે.

અયમત, રૂદ્રદામાને તામે સુભટ્ટ કચ્છ શ્વશ્ર અને આનર્ત ઉપગત અનન્તી અપગન્ત સિન્ધુ સૌરી વગેરે દેગો પણ હતા અને એની ગજધાની વણ કરી ઉજ્જૈનમા હતી ?

ગુપ્તો અને પ્રાહ્મણ્યમ્ સ્મૃતિ

ક્ષનપો પડી ગુપ્તોના તાબામા ગુજરાત ગયું. એઓ પ્રાહ્મણ્ય સ્મૃતિ અને પ્રાહ્મણ્ય-વર્મના પરમ અભિમાની હતા ગુપ્તોની ગજધાની પાટનિધુન અને અયોધ્યામા હતી ઈ. મ. ૪૦૦ પહેલા તત્કાલમા ચદ્રગુપ્ત બીજાને માળવા હતીને એ રમ્તે ગુજરાતમા પેમી ક્ષનપ રૂસિંહ પામે છેન નહેલુ મુગધ્ પણ એઓની પ્રાસેથી લઈ લીલુ ?

આ ચદ્રગુપ્ત બીજાના વિગ્ન ગૈધ્ય સિક્કા સૌગધ્માંથી મળ્યા છે, પણ એના અનુયાયી ક્રમા ગુપ્તના સિક્કા પુષ્કળ મળ્યા છે અને ચક્રદ્યુમ્નનો, ગિગ્નાગ્ના અરોધ્ના લેખવાળા પથગ ઉપગ, લેખ મળ્યો છે.

લૈખ્યવાદિ ધર્મેનો ગુજરાતમા પ્રચાર

આ ગુપ્ત ગજાઓ પગમ ભાગવત-વંધ્યુન હતા, પ્રાહ્મણ્યધર્મ પ્રાહ્મણ્યમ્ સ્મૃતિ તથા મંમૂન ભાગાના પદાપાતી હતા અને એ બધી નિગેવના એઓએ ગુજરાત મૌરાધ્માં લખન કરી હશે પણ એ પહેલા બૌદ્ધ ધર્મનો આ પ્રદેશમા પ્રચાર કરનાનો પ્રયત્ન તો માર્કમહારાજ અરોધ્ જ મો હોનાવું એના ગિગ્નાગ્ના લેખથી જણાય છે.

પડી રૂદ્રામા રૂદ્રમૃતિ રૂસિંહ વગેરે નામો ઉપગથી જાગે છે તેમ ક્ષનપો ખરેખર શિવભક્ત હોય તો શિવભક્તિનો મંદિ પ્રચાર

૧ મુગધ્ ગોવિંદિયર મ ૧, ભા ૧, પ ૩૬

૨ વિન્સે ટ રિનયની અર્વી ટિમ્બરી ઓફ ઇસ્ટિયા, આ ૩ પ ૨૨૨ મુ ૧

૩ ૧, ભા ૧, પ ૬૬

એઓના વખતમાં થયો હોવાનો સંભવ છે. અને પરમભાગવત ગુપ્તોના વખતમાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રચારનો ઓક્કસ પ્રયાસ થયો હોવો જોઈએ સ્કદ્યુપ્તના ગિરનારના લેખમાં સુદર્શન સંગેવરને કાંઈ વિષયનું મંદિર બધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે એ એવા પ્રચારનો સૂચક છે.^૧

ગુપ્તકાળમાં રાજ્યવ્યવસ્થાની સંકુલતા

ઠગપ રુદ્રદામાના વખતમાં મુરાખૂ અને આનર્નનો એક જ ખૂઓ હતો, પણ સ્કદ્યુપ્તના વખતમાં માત્ર મુરાખૂનો પર્ણુદત્ત નામે ખૂઓ હતો જોણે પોતાના પુત્ર ચક્રપાલિતને નગર (ગિરિનગર-હાલના જૂનાગઢ)ની રક્ષા માટે નીખ્યો હતો; આ હકીકત ગુપ્તકાળમાં રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે સંકુલ થઈ હોવાની સૂચક છે.

‘મુરાખૂ’માં જ્યાં જુદા નગરરક્ષક રાખવાની જરૂર પડે એવું ગિરિનગર એક જ શહેર હતું કે ખીજાંયે હતા એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી, પણ પર્ણુદત્ત પોતાના પુત્રને જ ગિરિનગરમાં રાખે છે એ જોતાં એ સૌથી અગત્યનું શહેર હતું એટલું તો નક્કી સ્કદ્યુપ્તના લેખ ઉપરથી જ એ શહેરમાં વેદનો પાઠ કરનારા ઘણા દિગ્ગે રહેતા હતા અને શહેરીઓ સમૃદ્ધ હતા? એમ જાણાય છે.

કાંઈ પણ શુભ કામની શરૂઆતમાં દેવપૂજન યજ્ઞાદિ તથા પ્રાણપૂજન થતું, પ્રાણપૂજને ધન આપવામાં આવતું, અને ગત્ય તરફથી શહેરીઓ(મહાજનો?)ને માન આપવામાં આવતું.^૩

અધિકારીઓના શુભોમાં ક્ષમા, પ્રભુતા, વિનય, નય, શૌર્ય, ધૈર્ય,

૧ જુઓ સ્કદ્યુપ્તનો ગિરનારનો લેખ, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં. ૧૫.

૨ દ્વિજવહુગતગીતમહાનિર્નયપાપમ્ ।

નગરમપિ ચ મૂયાત્ વૃદ્ધિમર્ત્યોરજુષ્ટમ્ ।

અજ સ્થા. ૩૯

૩ આગ્યપ્રગર્ભર્ષિવુચ્ચાનયેદ્વા ધનૈર્દ્વિજાતીનપિ તર્પયિત્વા પૌરાન્તથામ્યર્ચ્ય ચયાર્હમાનૈઃ ।

સ્થા. ૩૮

દુષ્ટ અથવા અનાયોના નિગ્રહની રાત્રિ, ક્ષત્રણના, વનપગાયણતા અને પ્રજાજનતા વગેરે ગણનામાં આના છે ?

એ પ્રશ્નના આશરે ઇતિહાસમાં માતૃત્વ

આ રીતે ગુપ્તમળમાં શરૂ થયેના કેટલાક ગિવાંજો હમણા મુઠી ચાલુ ગયા છે એ કાળે જે આર્થિક વાતો તે ક્ષિટિગો આના ત્યાં મુઠી આર્થિક તરીકે ચાલુ ગયા છે પછી એ આર્થિકને અનુસરતું આગળ ઇતિહાસમાં જોવામાં ન આવે, પણ આર્થિક બનાવો નથી જેના રાજ્યમાં પ્રજામાંથી ટાઈ વર્મથી વેગળો નહોતો, ટાઈ દુખી ડિ લોખી ૦ વાયોગ્ય નહોતો, એ આર્થિક ગણ ગણાતો ?

મહાભારત અને વાયુપુરાણ જેવા કેટલાક પુરાણ ગુપ્ત-સમયમાં પ્રચારમાં આવી ગયા હતા અને ઉપના આર્થિક વાતોમાં તથા જીવનની ખીટ અને જામતોમાં એ વખતના હિન્દુસમાં ઉપર આ પ્રશ્નોની જાણ અમર હતી એ અમર અમુક પ્રમાણમાં પછી પણ ચાલુ નહીં છે એ આગળ દેખાશે.

વતજાનમયથી ગુપ્તસતમાં રાજધાનીવાળા રાજ્ય-
અમલના શરૂઆત થઈ

વતનીના મેનકાએ, ભગ્યના ગુપ્તગેએ, તથા ગુપ્તગત ઉપર સત્તા જમાવનાર દક્ષિણ ચાલુ યોએ ઉપર લાંબેની ક્ષત્રિ અને ગુપ્તોની પગપગ ધણે અને ચાલુ ગામી છે પણ આ સમયમાં વગુ

૧ તરવશાં ચ પ્રવૃત્તીમૂઢા । ૧૦ ૨૩

મહાપ્રભાવેન પરેણ યુક્ત ગુપ્ત ગુરિદાનપરા યથાવત્ । ૧૦ ૨૪

ક્રમા પ્રમુલ્ક વિનયો નયથ ।

શૌ-શ્યમયેતરનિમદ્ધ અભિસ્મયા ધૈર્યમુદીર્ગતા ચ । ૧૦ ૨૫

૨ તસ્મિન્નૃપે શાશ્વતિ યત્ કલિદ્રુમાદપેનો મનુજ પ્રજાસુ ।

આર્થો દત્તો જ્યમની કલ્પો દણ્યો ય વા ચો મૃગપોન્તિ સ્યાત્ ॥

૧૦ ૨૬ ૬

સ્થિતિમા એક મોટો ફેરફાર થયો છે. મૌર્યોને નામે ગુજરાત હતું, પણ મૌર્યો ગુજરાતના નહોતા ક્ષત્રપોની રાજધાનીયે ગુજરાત બહાર હતી એમ મનાય છે અને ગુ'નો પાટલિપુત્રમાંથી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સુબાઓ મારફત ગળત્ય કરના હતા પણ મૈત્રકોએ ઈ. સ. ૫૦૦ની આસપાસમા વલ્લ્હી (હાલના વળા)મા રાજધાની સ્થાપી અને ગુજરાતે લાટમાં નાન્દીપુરીમાં^૧ સ્થાપી ગુજરાત નફન અનત્ર હોય એમ લાગતું નથી. એઓ, ૫ લગવાનકાલ ઇન્દ્ર ધારે છે તેમ, વલ્લ્હીના મૈત્રકોને નહિ, પણ લિત્તમાલના ગુજરાતે તામે હોવાનો સભવ છે. અને થોડો વખત એઓએ દક્ષિણના ચાલુક્યોની ઉપરીસત્તા કબ્જ કરી લાગે છે વલ્લ્હીના મૈત્રકોએ પણ પહેલા તો ખીબનુ-ધાણુ કરી ગુપ્તોનુ પરમસ્વામીપણું કબ્જ કર્યું હતું.^૨

પણ પાછળથી, જો કે એઓ ચક્રવર્તી થઈ શક્યા નથી પણ, પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા મોટે ભાગે નલાવી શક્યા છે આ રીતે ગુજરાતમાં રાજ્ય કરના રાજવશેને બહારથી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડી આવી પોતાને જ્યાવનાર રાજવશે સામે લડવાનું કારણ મળ્યું અને ધીમે ધીમે પહેલા ગુજરાતના રાજવશેમા અને પછી અમુક પ્રમાણમા ગુજરાતના લોકોમા ગુજરાતનું મમત્વભર્યું અભિમાન જાગ્યું જે સોલકી સમયમા પરિપક્વ થયું અને પછી સોલકી રાજઓમા ચક્રવર્તી થવાની મહત્વાકાંક્ષા જાગી

ગુજરાતના સોલકી રાજઓમાં ચક્રવર્તી-પદની મહત્વાકાંક્ષા

ગુજરાતના સોલકી રાજઓને ચક્રવર્તી-પદની મહાભિલાષા

૧ ભટ્ટચની પૂર્વે ૩/ મૈલ ઉપર આવેલી રાજપીપળાગાનત્યની રાજધાનીરૂપ નાદોદ તે નાન્દીપુરી એમ મું જે મા કહ્યું છે, પણ ડો બુલ્હરે ભટ્ટચના પૂર્વ દરવાનથી જ મૈલ છેટે આવેલા ન્હતા જિલ્લાને જ નાન્દીપુરી માનેલ છે જુઓ મું જે ગ્ર. ૧. ભા. ૧, પૃ ૧૧૩ તથા ઇ. એ. ગ્ર ૭, પૃ ૧૨.

૨ જુઓ વલ્લ્હીદાનપત્રોમા ટ્રોલુસિહના વિશેષણ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૧૭, ૧૯ વગેરે તથા મું જે ગ્ર ૧, ભા ૧. પૃ. ૮૮ અને એની ટિ. ૩.

વાગ્સામા નહોતી મળી એટલું ઉપરના ઐતિહાસિક દિગ્દર્શનથી દેખાય છે અને ગુજરાત જહાગના કન્યકુમ્ભ માળવા માન્યખેટ વગેરેના ગજવગોનું ધોગણુ જોઈને કેની રીતે એઓમા એ મહાલિનાષા નાગી એ આગળ પ્રમગ આનતા જોનારો

પાટણ સ્થપાયા પહેલાની ગુજરાતની ધાર્મિકાદિ ગ્થિતિનું દિગ્દર્શન

પણ અહીં પાટણ સ્થપાયા પહેલા આ દેશની ગામગીય ધાર્મિક તથા સામાજિક ગ્થિતિ કેની હતી એનું દેશમા અવલોકન કરી લેવું એ પછીની ગ્થિતિને તથા એના ફેરફારોને સમજના માટે જરૂરનું છે મૌર્યસમયથી ગુપ્તસમય સુધીમા ગુજરાતમા વસ્તી વધતી જતી હતી એ ઉપર જોયું, હવે વનજીસમયમા તેા વસ્તી ખૂબ વધેતી હોવાના પુષ્ટ પુરાના મળે છે વનજીના ગજનશતો કોઈ શિવાલેખ નથી મળ્યો એ આશ્ચર્ય છે પણ અમુક એક જ ધારીના ત્રણમ ૯૦ થી વધારે તામ્રપત્ર જુદે જુદે સ્થળેથી મળ્યા છે અને વનજીવસના ઇતિહાસનું મુખ્ય સાધન આ તામ્રપત્રો જ છે

આ તામ્રપત્રોમા વનજીના જુ. ૧ જુ.૨ નામગોએ આપેના લનોની ગોથ છે લનમા મુખ્યત્વે જમીન અપાયેલી છે દાનમા અપાયેલી જમીનના ગ્રંથ મળવી જે ગ્થનો આ તામ્રપત્રોમા છે તેમાથી વણા ગામોના નામ મળે છે

પચાસે લેખોમાથી આવા નામ તાગવના હસ્ત-પ્રાદ હી (હાનનું હાથપ), વનજી (હાનનું વળા) નિસગમક, ગજગવાટ, મલ્લજી, તાપગીય તિનિશક, સિંહપુર^૧ (હાનનું સિંહોર^૨), કુકટ (હાલનું કુડ)

^૧ વનજીતામ્રપત્રોમા સિંહપુરમા વસતા બ્રાહ્મણોને (જુ.૨૦ લેખ નં ૧૮) અને સિંહપુરમાથી નીકળેલા કિકટાપુત્રમા વસતા બ્રાહ્મણોને (જુ.૨૦ લેખ નં ૭૧) દાન આપ્યાની નોંધ છે હવે આ સિંહપુર કે જો સિંહોર જ હોય તેા પ્રજાવસિતામણિમા સિંહપુર નામનો બ્રાહ્મણોનો અગ્રહાર સ્થાપ્યો (માત્ર લાખાનંતર ૫ ૧૫૨) એમ લખ્યું છે એનો અર્થ એ ગામ નવું વસાવ્યું એમ નહિ પણ બ્રાહ્મણોને આપ્યું એમ જ લેવો જોઈએ.

વિ ૨ ના માતમા આઠમા શતકમા ગુજરાત આખો
મારી રીતે વસેલો હતો

અને અધ્યેશ્વરથી પણ દક્ષિણમા આગળ જતા શ્યામ શીવા
લિપના નવસારીના ઈ સ ૬૭૦ ના તામ્રપત્રમાં તાપીની દક્ષિણમાં
નવસારી, અષ્ટગામ, કામગૈજ, ઓસલના અો અનુગતો C નેખ મળે
છે^૧ આ ઉત્ખલ્લુ લેખોના પુગવાથી ગુજરાત ઇ ૨ છટ્ટા સાતમા
ગનમાં સારી રીતે વસેલો જણાય છે જો કે અમદાવાદ જિલ્લાના
ગામોનો કાઠક પાછગની ઉ નેખ મળે છે પણ એથી એ ભાગ નહિ
વસ્યો હોય એમ માનનાવું કાઠુ નથી વળી બધા પ્રેગો સગ્યા
વસ્તીવાળા ન પણ હોય. ચીનાઈ મુઆદ્ ગુનાનમુઆગે (ઈ સ ૬૪૦)
ભક્ત્ય ગાન્યની નોંધ લેતા એ દેશને ખાગવાળો અને ઉત્તર કહ્યો છે^૨

આ પ્રમાણે કાઈ પણ પ્રેશમા વસ્તી વધના એની વિભાગ
અનુધા થયા વગર રહે નહિ અો ઉત્ખલ્લુ લેખોમાંથી આગ વિભાગોનો
ઉ નેખ મળે છે (૧) વિસ્ય-વનજીનેખોમાં મુગાપૂને વિસ્ય કહેન છે
પાછગના મોનખીનેખોમાં ઓજ 'મ-ળ કે દેશક હેન છે (૨) 'આહાર'
કે 'આહગી' એ હાનના જિલ્લાને મગતુ લાગે છે 'આહાર' ના અર્થમાં
પાછગથી 'વિસ્ય' રાત્ર પણ વપરાયો છે (૩) 'પથ' આ નાના તાનુકાને
મળતો વિભાગ છે એ પાછગના લેખોમાં પણ જોવામાં આવે છે
અને શૌગાટ્રમાં આગે પણ 'પથ' રાત્ર તાનુના કે જિલ્લાના
અર્થમાં ગિધિન રીતે વપરાય છે (૮) 'ચની' જે નાનામાં નાનો વિભાગ
છે એમાંયે એ કગના વધાર ગામોનો અમાનેશ થતો હશે એમ લાગે છે કે
એ પથમાં ટના ગામ હોના જોઈએ, એ આહાર (કે વિસ્ય)માં
ટના પથક હોના જોઈએ કે એ વિસ્ય (મ ન કે દેશ)માં ટના
આહાર હોના જોઈએ, એ બાનના કો નિયમ હોય એમ માગતુ

૧ જુના ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, પેજ ન ૧૦૩

૨ જુના જિવના જુદિર રેન્ડ મ ૨ પૃ ૨૫૮

૩ જુના ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન ૬૫

નથી^૧ વસતીનામ્રપત્રોમાં તો ગામની સંખ્યાનો કયાંય નિર્દેશ જ નથી^૨ થયો, પણ પાછળના સોલકાંકીલેખોમાં આવાં સૂચન મળે છે, પણ તેમાંયે કશો નિયમ દેખાતો નથી જુદા જુદા દેશોની જુદી જુદી રીતે હોય અને રાજવંશોએ તે તે રીતે સ્વીકારી હોય એવું લાગે છે.^૩

ઉપર પ્રમાણે વિષય આદાર વગેરે વિભાગો તો રાજકીય વ્યવસ્થા માટે જ પાછળથી કર્યા હોવા જોઈએ, આટલી ગામો તો ગમે તેમ વસી ગયેલા આ ગામોમાં મુખ્ય વસ્તી તો ખેડોતોની જ હોવાની ખેંદ હશે કણખી(કુટુંખી)તો ઉલ્લેખ અમુક લેખોમાં મળે છે.^૪ અને ખેતીના જોબદાર બનાવવાં સુધાન્વા વગેરે કામ માટે જરૂરનાં કુબાર સુતાર હુદાર ચમાર મોચી વગેરે વસવાયાં પણ ગ્રામજનો ગામોમાં હશે જ. જે કે એના ઉલ્લેખ માટે આ લેખોમાં ધ્યાન જ નથી, પણ ત્યારે મુસાફરી માટે બગદ ગાડાં વપરાતાં હોય, લાકડાનાં મકાન બંધાતાં હોય, નવવાર આણુ વગેરે હથિયાર વપરાતા હોય, જોડા પહેરાતા હોય,^૫ પાણી ખેંચવાના કાશમાં ચામડું વપરાતું હોય, ત્યારે સુતાર હુદાર મોચી વગેરે વગર ચાલે નહિ એ સમજવું એવું છે. હજમતનો રિવાજ પણ એ કાળે હતો એટલે વાળદો પણ હશે જ,^૬

૧ જોકે મનુએ તો એક ગામનો અધિપતિ, દસ ગામનો અધિપતિ, વીસ ગામનો અધિપતિ, સો ગામનો અધિપતિ, અને હજાર ગામનો અધિપતિ, એ રીતે દસના ગુણકવાળી વિભાગવ્યવસ્થા સૂચવી છે. જુઓ મનુ અ. ૭. શ્લો. ૧૧૫. પણ અવહતામાં એને ભાગ્યેજ ઉપયોગ થતો હશે એમ લાગે છે.

૨ માત્ર એક લેખમાં કતારમામ ષોડશશતત્રિપચાત.પાતી એ રીતે શબ્દો છે અને ભાષાતરમાં એ જ શબ્દો મૂક્યા છે, કરો ખુલાસો કર્યો નથી. જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. ભા. ૧, પૃ. ૧૨૦

૩ સોલકાંકીવંશના વખતની રીતો વિચાર એ વંશના વર્ણનપ્રસંગમાં કર્યા છે.

૪ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૫૫.

૫ મારો આયુર્વેદનાં દર્શનિક તથા સદૃશ સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ, પૃ. ૭૩.

૬ જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૧, અ. ૨ દર્શક કર્મ કવચનો મારો લેખ. એ લેખ ઐ. સ. પૃ. ૫૨૮માં છે.

ધીરધાગનો વવો કરનાર તથા પરચૂરણ બાજરી નવું વચના નેરાને.
ધવો કરનાર એકાદ નાનો વેપારી પણ ખગ લોક કપડા પહેરના,^૧
એટલુ જ નહિ, પણ કનચિત્ ગોવેના કપડા પહેરતા એટલે વણકરો
તથા કોઈ કોઈ ગામોમા વિગલ લજ્જાઓ પી વચ્ચી પણ હશે, કાગલુ કે
વચારે ગિવાજ શીન્ધા વગરના કપડા પહેરવાનો હતો એમ કાદબરી
હર્ષચરિત વગેરે મથો ઉપરથી લાગે છે ગામ મહાર મોટે ભાગે
નેસાઓમા ગાયો પેટા વગેર ઉપર કરનાર ભવા-મારીની વચ્ચી
પણ ખરી નાલિદામે સુવચમા નેસા (વેન)ના વૃદ્ધોનો ઉલ્લેખ થયો છે ^૨

વસન્તીસમયના આદ્યલેખ અને એમના પ્રવૃત્તિ

એકાદ મિવાયની ઉપર હુલી મધી વચ્ચી વિશે એ કાળના
સાહિત્ય ઉપર આધાર ગખવો પડે છે, પણ આદ્યલેખ વિશે તો વચ્ચી
લેખોમા પુષ્પ ઉલ્લેખો મળે છે એ દાનપત્રોના લેખોના મુખ્ય
અધિકારી જ આદ્યલેખ છે એઓની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ આગળ જોવાશે.
પાવહાગિ પ્રવૃત્તિમા ગિરિનગર (હાલુ જૂનાગઢ) મિહલુ, આર્તપુર
(નનગર) વગેરે ગામોના આદ્યલેખોને વચ્ચીના ગણઓએ પોતાના
ગણ્યમા ગામ આખા કે જમીનો લેખમા આપી છે અને ગણ્યના
હક્ક ઠોડી રીતે જાતે ખેડી કે ખેડારી ભોગવનાના વશપર પગના
હક્ક આપ્યા છે જે કે આ લેખોમા આદ્યલેખોની વિદ્યા વિગે ખાસ
કોઈ નોંધ લેવામા આવતી નથી, પણ પેટ ભગવાની આ ગીતે નિશ્ચિતતા
થતા પણ મહાવચ વગેરે ધાર્મિક કર્મકાન્ધથી જે વખત બચતો હશે
તેમાં અધ્યયન (ભણવું)-અધ્યાપન (ભણાવવું)નું મૂલ્યુક્ત કિરકર્મ એઓ
કરતા જ હશે વળી આ લેખો મનુષ્યમા ઈશ્વર સાતમા સંતના માણુ
ની વગેરે પ્રસિદ્ધ વિદ્યોને અનુગતી સમાસમાન આબરી-ખારી
સમ્બંધગવાળી રીતીમા લેખેના છે, એ ઉપરથી પણ જાણવામા સમૂહમા

૧ કપડા વણનારુ ગ્રુચન નો લેખા થે મળે છે

૨ સુવચ સ ૧, શ્લો ૪૫

એવું લખવાની શક્તિવાળા પરિતો રહેતા હશે એમ અનુમાન થાય છે
વલ્લીદાનપત્રોમાંથી પ્રાપ્ત થતી રાજ્યવહીવટને લગતી માહિતી

આ ઉપરાંત વલ્લીલેખોમાંથી ઐતિહાસિક ઉપયોગની ઘણી મહત્વની માહિતી—રાજાનું મંત્રીમંડળ, વમલાતીખાતુ, પેાલીસખાતુ, ગ્રામ્યવહીવટ વગેરે રાજ્યવ્યવસ્થાને અંગે જરૂરના ખાતાના ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓ વિશે મળે છે. દાનપત્રમાં પોતે અમુક ગામ કે અમુક જમીન અમુકને દાનમાં આપેલ છે. આટલે રાજ્યના અમુક અમુક અધિકારી-ઓએ એ દાનના ભોગવટામાં વિધન ન આવે એવી રીતે વર્તવું એમ કહીને જે જે અધિકારીઓના નામ ગણાવેલ છે તેના નીચે આગ્રહા વિવરણથી એ વખતની રાજ્યવહીવટ-પદ્ધતિ સાધારણ રીતે સમજાઈ જશે.

અધિકારીઓનાં નામ

- ૧ આયુક્ત } આ ગ્રેય શબ્દનો અર્થ રાજાએ નીમિશ જોવો
- ૨ વિનિયુક્તકે } થાય છે એટલે કોઈ પણ ચાલુ કે ખાસ કામ પ્રસંગે નિમાયેલો અધિકારી શ્રી અલ્તેકરે 'ગામડાનો હિસાબ રાખનાર' અર્થ કર્યો છે.
- ૩ ડ્રાંગડ—ડ્રાંગનો અર્થ શહેર થાય છે એટલે 'ડ્રાંગડ'નો અર્થ નગરરક્ષક
૫. ભગવાનલાલે કર્યો છે અને શ્રી વંદ્યે એ માન્ય ગણ્યો છે.
- ૪ મહત્તર—મોટો. મગડી 'મહાતારા' શબ્દ મહત્તરમાંથી નીકળ્યો છે. વલ્લીતાપત્રોમાં એનો અર્થ 'ગામના મુખી' જોવો લાગે છે સૌરાષ્ટ્રના ગામડામાં હજી ગામનો જ માણસ મુખી તરીકે નિમાય છે.
- ૫ ચાટભટ—૫. ભગવાનલાલે 'ચાટ' એટલે ચોર—દુગ વગેરે અને 'ભટ' એટલે ચોર પકડવા માટે રાખેલ સિપાઈ એવો અર્થ કર્યો છે, પણ કોઈ કોઈ દાનપત્રોમાં 'અચાટ ભટ પ્રવેશ્ય' એવા શબ્દો

૧ આ નામો એક જ રૂઢિમા વર્ણોંખરોં વલ્લીતાપત્રોમાં તથા એથી ઓછા વધુ એ વખતના ગુર્જર વગેરે ખીન્ન તાપત્રોમાં મળે છે તેથી એના ખાસ ઉલ્લેખની જરૂર નથી ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોમાંના ગમે તે લેખ લેવા.

૩૧ એ જેના ચાટ અને ભટ બેયનો ભવના અધિનાગીરૂપ અર્થ રના જોઈએ અને કૃતીટર ચાટ એટલે અમુક નખત માટેનો (irregular) પોલીસ અને 'ભટ' એટલે નાયમી પોલીસ એવો અર્થ થયો છે ત્યારે શ્રી વૈદ્ય 'ચાટ' એટલે નગગદ્ગદ અને 'ભટ' એટલે નર ગી મિપાઈ એનો અર્થ કયો છે

૬ દુન—હિસામ વગેરે ગખનાર તનાગી-કુન-ર્ણી જેવા ગામનાં દાયમી અમનદાર હજી કંઈક મા ગામનાં આ કામ રનાર અમલગો મુ ક દુન રહી છે એ કામ રનારના નશજેતી એ અટ- ચઈ પગી હજી તેથી કંઈ મોગદ્ગદ અને ગુજગતના નાગર બાહરોમા, અને મોગમા તથા મીત્ર વાળિયાઓમા 'નર' જેવી અટ મને છે

૭ અધિરિક્ષિક—ન્યાયનુ કામ રનાર અધિારી 'અધિરિક્ષિક' નો ન્યાયની આનન અર્થ થાય છે

૮ કપાશિક—પોલીસનો વડા-જેના હાથમા સન અમનમા મુવાનો અધિનાર હોય તે જેના ઉપરી માટે પણ આ રામ નપરાય ખગ

૯ ચૌરોદ્ધરણિ—ચો પકનાર ચોગને પકના માટે આ દેશમા પહેલા મે રાખા પ્રચલિત હતા (૧) ચો ને પના ચો મોકનવો અને (૨) પગી દાગ ચોગનુ પગે પકવાનો આ બીજો રતો મોગદ્ગદ ગુજગતના રેનાળ પ્રચલમા મીઠ નામ આપે છે, હાનમા પણ ગામ દીઠ પગી હાન છે શ્રી વૈદ્ય વગિષ પોલીસ અધિકારી એનો અર્થ કરે છે

૧ જુઓ મહારાજ હસ્તીનુ બોલનુ મુ મ ૧ ૧ નુ તાઅપન કો દસ્તિક નિ અ ૩

૨ જુઓ કોર્પ ઇન્ડિક્ટ ફિ અ ૩, ૫ ૧૮, ટિ ૨ નથી ના પ્રક હમા ૧ બાનાનવાવથી મુ એ અ ૧, બા ૧, ૫ ૧૧ ૧૨ અને શ્રી વૈદ્ય મ યયુગીન બારત બા ૧, ૫ ૨૩૦ થી ૨૩૨ અને મ નેકચી 'રાષ્ટ્રકટક' ૫ ૬ ૩૨ ટાઈમ્સ ના તે તે વિચના પ્રકતા સમજના

- ૧૦ રાજસ્થાનીય—દુવંદે 'ગરુ'વાનીય'નો અર્થ ગરુપ્રતિનિધિ—
વાયમરાય જેવો કર્યો છે ત્રી વચ ગયા કે નરસીસનર જેવા
અર્થ માને છે
- ૧૧ અમાત્ય—મંત્રી—પ્રધાન દુવંદે વાગે અમાર ગરુ નેતરીને
'કુમારમાત્ય' એ રીતે શબ્દ વપરાયેલ છે. તેનો શ્રી વંદે કુમારનો
અમાત્ય એવો અર્થ કરેલ છે.
- ૧૨ અનુપેન્નાદાન—સમુદ્ધારણ—ચડી ગમેલો સત્કારક વસ્તુ
કરનાર
- ૧૩ શૌલિક—ગ્રામ કે જગત ખાતાનો ઉપરી.
- ૧૪ ભોગિક કે ભોગોદ્ધરણિક—ગરુભાગ—મુખ્યત્વે જમીનના
ઉત્પન્નનો અમૃતિવચનોને અનુસરી છડો કે તેથી વધારે ભોગ
પણ ફગવેલો ભાગ ઉચગદવાના ખાતાનો ઉપરી. આ શબ્દ
ભાગળટાર્કનો અર્થ છે.
- ૧૫ વર્મપાલ—ગ્નાના એકિયાન એક ગાંમથી બીજે ગામ
જતા રસ્તા ઉપર અમુક અતરે એકિયાતોની ગાપરીગો
ઝોગપટ્ટમા ગાગરના ચાલુ હતા ત્યાનુચી હતી
- ૧૬ પ્રતિસરક—ગામગામા તથા ખેતંગમા રાતની ખેત કરનારા
એકિયાતો
- ૧૭ વિપથપતિ—વિષય-જિજ્ઞાસો ઉપરી હાસના મામતતદાર કે
કલેક્ટર જેવા
- ૧૮ રાષ્ટ્રપતિ—વિષય કરતા મોટા વિભાગનો ઉપરી કમિશનર—મુખો.
- ૧૯ હસ્ત્યારોહ—^૧
- ૨૦ અધ્યારોહ— } ઘોડેસવાર અને હાથીનો સવાર
- ૨૧ આમકૂટ—ગામનો મુખી.

૧ મુખઈ ગેઝિટિયમાં આ બે શબ્દો સામાન્ય ઉઠ અર્થમા વપરાયેલા હોઈને
ન આપેલા હોવાથી શ્રી વૈદ્ય પણ નથી આપ્યા. છતાં કોઈ કોઈ લેખના
છે. દા. ત લેખ ન. ૮૭, તેથી અહીં આપ્યા છે.

હિય ગણાવના જુ। જુ। અધિનાગોના અધિનાગ વિગે
વેળોમાં કયુ મનન નથી જના નામો ની મુખ ઈ, અને ધર્મશાસ્ત્ર
અર્થશાસ્ત્ર અને મન્ત્ર આદિયની મલ્લી પુરાણોએ એનો ઉપર
પ્રમાણ ને અર્થ પ્રેમાયો છે તે ઉપરથી એ વખતની ગત્યવદીયદની
પદ્ધતિનો કાષ્ઠ ખ્યાન આવે છે

જમીનની માપણી તથા એ ઉપરની રાજ્યની મહેસૂલ

નજીનાત્રપત્રો ને પ્રે પ્રદેન—ગુગુઢ અને ખેતો લગના
મત્સ્ય તે તે મેય પ્રોત્તમા મહંત્રપદ્ધતિ ગુગુ ધુગુ હોય એમ લાગે છે

ગુગુઢમા જમીનની માપ ની પાદાવર્તથી થતી 'પાદાવર્ત'નો
રામ્ભર્થ એ પગના અને બીજા પગના નચેતી જાણાજેવા થાય પણ
અનુભાગમાં તો જમીન માપના માટે પાદાવર્તની નમાઈ ચોક્કસ
સગવડની હોતી જોઈએ, કાગ્ગ ક મત્સ્ય 'જુપાવર્ત' રામ્ભવાપનો છે
અને જમીનની માપણી કરનાર અધિનાગી-ગોજણી કામ કરને 'પ્રમાના'
જોન છે આથી જુદી ગીતે ખેડામા ઉત્પન્ન-પેદાશ ઉપરથી માપ
થતુ દા ન પી-મુનો (૧) ભરીને, અમુક પી-મુનો અનાજ
જેમા વાની રાખ તેટલી જમીન આપ્યાના ઉત્પન્ન છે ખેતરાને
પણ હાલમા ઘણે દેશો મેય છે તેમ જુદા જુદા નામ હતા એવું
લેખો ઉપરથી દેખાય છે મહંત્રની પદ્ધતિની વિગતો લેખોમાં નથી
પણ દેહનાં સ્વ રામ્ભ મગે તે ખગ દા ત મહાગજ હમીના
ખોહના મ ન પાવના તાત્રપત્રમા તથા ઈ સ પછના વગ્ગેનના
વનજીનાત્રપત્રમાં મોદ્રગ મોપગિદર વગેરે રામ્ભો મગે છે આ
ઉપરથી રાજ્ય તરફથી અનેક પ્રમાણના કર વેસાના મેય એમ લાગે
છે એમાંથી જમીનના ઉત્પન્નનો જે ગજભાગ તેનું નામ 'ઉદ્રગ' એ આ
તાત્રવેળોના અમ્યામી ફલીટે નક્કી કર્યું છે

૧ જુઓ લેખ ન ૭૩

૨ ગોર્ધસ ઇન્ડિક ઇ. મ ૩, પૃ ૧૧૨ તથા શુન્દરાતના ઐતિહાસિક લેખો

જમીનમહેસૂલ નિવાયના કં

પછી 'ઉપગિદ્ધ' એટલે વધારાનો કર; પણ વધારાનો એના ઉપર એ કશું સ્પષ્ટ નથી પણ મનુષ્યે ઝાડ, માંસ, મધ, ઘી, ગધ ઓગધિ, રસ, પુષ્પ, મૂળ, ફળ, પત્ર, ખડ, આમડ, દાગ, માટીના હામ વગેરે વસ્તુઓનો છટ્ટો ભાગ કં નરીક ગવનએ લેવો એમ કહ્યું છે? તે એના વેચાણ ઉપર હશે? વાકાટક મદાગજ પ્રવર્તનના એક નાત્રપત્રમાં? પણ અપુષ્પસીરસદોહ વગેરે શબ્દો છે એ એના ફલો અને ફૂલ ઉપર કં આપવા પડતો હશે અને આવા કંને તે 'ઉપગિદ્ધ' એમ થી વંચ અર્થ કં છે આ ઉપગંત વેડના ગિરાજનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. અને વલ્લભીનાત્રપત્રોમા પણ (ચિદિટ)નો ઉલ્લેખ મળે છે ખીજે એક દશાપગધનો ઉલ્લેખ મળે છે થણુ કરી મનુષ્યે અ. ૧૨-૨૬ા. પ થી ૭મા કહેલ કાયિક વાયિક અને માનસિક—દશધાપાપ તે જ દશ અપગધો, અને એવા અપરાધ કરનાર ગુનેગાર પામેથી વગ્ન કરાતો દડ એવા અર્થ હોવો જોઈએ એ દડ વગ્ન કરનાર અધિકારીનું નામ દશાપરાધિક આપ્યું છે? અને એ સાથે જોતો નિર્દેશ છે તે અવલોકિક ઉપગિદ્ધ વસૂલ કરનારનું નામ હશે?

વલ્લભી લેખોમાંથી ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત નીચેના મોટા અધિકારીઓનાં નામ પણ મળે છે:

દૂતક—આવા દાનો સગધી તથા ખીજી ગવનનાઓને અમલમા

૧ આદર્દોતાય પદ્મમાગ દ્રુમાંમધુસર્પિષામ્ ।

ગધૌવધિરસાનાં ચ પુષ્પમૂલફલસ્ય ચ ।

પત્રગાકનૃણાનાં ચ ચર્મણા વેદલસ્ય ચ ।

મૃગમવાના ચ માળ્ડાના સર્વસ્વાશ્મમયસ્ય ચ ॥

મનુ અ ૭, ૨લો ૧૩૧, ૧૩૨.

૨ પ્રાચીન લેખમાળા લેખ ન. ૮૮. મધ્યયુગીન ભાગ, ભા ૧. પૃ. ૧૯૧.

૩ ગુ. ઐ. લેખો ન. ૮૦

મુખ્યના આદેશનું સ્વરૂપ વપરાય છે ગણ પોતે આના કરે તો દૂત ની જગ્યા નહિ, નહિ તો મોટે ભાગે ગણનો પ્રતીહાર આ કામ કરે. અથવા એવી જ મોટી પંક્તિઓ બીજાને અમનવાર કરે. એક વેળા સામન્ત શીનાદિત્યને દૂત- કહેન છે એક ગુર્જર લેખમાં દૂત- તરીકે મેનાપતિ-મહાધિકૃત કામ કરે છે બીજા એક વનભીતાપ્રપટમાં પણ મદો દૂત- ન્થો છે, જે મિહાસન થ ગણનો ભાઈ છે અને પાછળથી વનભીની ગાદી ઉપર મેમે છે. ચક્રવર્તિનો પોતે મહાપ્રતી હાર હોવાનું વનભી ગણ મુનમેન માન લે છે. એ ઉપરથી પ્રતીહાર ની પંક્તિની મહત્તા અટકાવી ગમ્ય છે.

અધિવિમ્બાધિકૃત અને વિનિપતિ-લેખક તરીકે વણા ખગ પ્રાચીન લેખોમાં અધિવિમ્બાધિકૃત-પગાંદૂમરી (Foreign Minister) હોય છે. 'ઈ' વાર મુખ્ય મેનાપતિ-મહાપ્રત્યાધિકૃત પણ આ કામ કરે છે. એ કે વનભીતાપ્રપટમાં પણ મોટા ભાગે તો લખ્ય તરીકે અધિવિમ્બાધિકૃત જ છે. વેળા અધિવિમ્બાધિકૃત હોવો જોઈએ એમ મિનામગ (૧, ૩૧૬-૨૦)માં કુરુ ક કેદનાં વેળામાં અધિવિમ્બાધિકૃત માથે દિવિગપતિ શબ્દ પણ મળે છે. દિવિગપતિ પંક્તિના ઉ વેળાવાળું વનભીતાપ્રપટ પ્રસિદ્ધ કરના બુદ્ધ કહે છે કે આ રાજની મંડૂન નુત્પત્તિ કુ ગોધી રક્ષયો નથી, પણ મુખ્ય મંડૂન અથવા મંડૂ (મેકેટ્ટી) અર્થ થાય છે.

અપ્રપટલિપ્ત-ત્રી દર્શવર્ધન મહારાજના ઈ. સ. ૬૩૧ના એ લેખમાં તથા બીજા લેખોમાં, પણ 'અપ્રપટલિપ્ત' નામના એ

૧ ગુજરાતના ઐતિહાસિક વેળા ન ૨૩ ન ૧૮ તથા ન ૫૩ અને ગુજ ૨

વેળા મોટે પ્રાચીન વેળામાં જા ૨ વેળા ન ૭

૨ ગુજ ૧૧ મ ન લેખો ન ૨૭

૩ ગુજ ૧૧ દીપ ૧ મા ક્રેવ ૨ ૧૨ વેળા.

૪ ગુજ ૧૧ મ ન વેળા ન ૩૬, ૩૮ ૩૯ વોલ

૫ ન ૪ ન ૧૫ ૧૧૨

અધિકારીનું નામ મળે છે.^૧ લેખમાં ચામડાપટ્ટાધિકારગુના અધિકારી ધર્મચરિત્રને મહારાજ કહેલ છે એ ઉપરથી એ કે.ચી કારીનો અધિકારી હશે એમ લાગે છે પણ હર્ષચરિત્રમાં 'ચામડાપટ્ટાધિકાર'નો ઉલ્લેખ છે^૨ એ જોતા ગામડાના અક્ષપટ્ટનો અધિકારી તે 'ચામડાપટ્ટાધિકાર' એવો અર્થ જોડે છે. થી વંદ્ય 'અક્ષપટ્ટાધિકાર' શબ્દ ઉપરથી બાકનો મગદો 'પાટીલ' શબ્દ નીકળ્યો છે એમ મને છે. મનવજ ૬ ગામડાના પંદર તે અક્ષપટ્ટાધિકાર ૩ બીજાને અર્થ ઠગ-ખાનાનો ઉપરી એવા પણ થાય છે. પ્રજાધર્મિતામણિમાં જ્યાં ગજડીય લખાણ થતા હોય તે સ્થાનને 'અક્ષપટ્ટ' કહ્યું છે^૩ પાછળના માલકીનામ્રપત્રમાં લેખક અક્ષપટ્ટાધિકાર હોય છે^૪ એ જોતા પ્ર. ચિ. નો અર્થ એ કાળ માટે નો સાચો લાગે છે

મહાદંડનાયક—વડલી રાજ્ય શ્રવેન પોતાને મહાદંડનાયક કહે છે એ ઉપરથી એ કે.ચી કારીની પદવી હોવી જોઈએ. પણ અહીં 'દંડનાયક'નો અર્થ મોટો પોલિસ અમલદાર, મુખ્ય મેનાપતિ કે વાયસરાય કરવો? એ પ્રશ્ન છે.

આટલા બધા અધિકાર ગણાવ્યા છતાં વડલીનામ્રપત્રમાં પુરોહિત રહી ગયો છે, પણ એ ધર્મશાસ્ત્રે કહેલો અધિકારી હોવો જ જોઈએ અને ઇ. સ ૪૯૦-૬૧ના વૈદકક વ્યાધમેનના તામ્રપત્રમાં 'પુરોહિત'નો ઉલ્લેખ છે જ^૫ અત્યંત, પુરોહિતો દાનોમાં દખલગીરી ન કરે એ સમજાય છે.

૧ પ્રાચીન લેખમાળા લેખ નં. ૬૦.

૨ હર્ષચરિત્ર ઉચ્છવાસ ૭

૩ મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ ૧૮૬. ૧૯૦.

૪ પ્ર ચિ નવીન સંસ્કરણ. પૃ. ૧૦૮.

૫ ભીમદેવ બીજનું સ. ૧૨૮૩નું દાનપત્ર. ગુ. ઐ લેખ નં. ૧૯૬.

૬ ગુ. ઐ લેખો નં. ૨૭

૭ ગુ. ઐ લેખો નં. ૧૮.

વક્ત્રીકાળના રાજ્યોનો આદર્શ

આ બધા અધિકારીઓથી ઓ પોતે વદનનાં પગધીન ન હોય એટલે કે જાતે મામન ને મહાસામનત્વ ન હોય તો મામન-તોથી વીંટાયેનો ગજા એ ગજ્યતનનું પ્રધાન અગ્ર નજીનેષોમા મહાસામનત્વ ના પરમભક્ષક મહાગજાનિરાજ પગ્મેશ્વર રૂપ એટલે તદન સ્વતંત્ર મેય જાનના ગજાઓના હિ નેષો મળે છે^૧ આ ગજાઓનો આ ર્-પુગણો અને ગૃહિત્તિઓના વચોતે અનુમતી આ ગજાઓ પોતાને યોગ્યાન જેના વેષે છે અમુકગુણને અનાહાગા ના અબનેષમારે કુમેર ગુણુ ઇન્દ્ર અને યમ જેના કલ્પો છે વનજી તાત્રપત્રોમાઉ તો પોતે ગ્રમા નમ્નેવો, ગામીર્ષમા હિમાનયને, અને અપત્તિમા કુમેરને ટીપી જવાગો ગર્વ લે છે આધાગજ રીતે નજી તાત્રપત્રોમા રાજ્યના નિરેસજોમા નન્વનુતા વારી છે જના એમાથી એઓના આદર્શની કાઈકે ઝાખી ધાય છે ગજા શત્રુઓ મામે લગ્ના તથા એના શત્રુમહારો સહન કરીને પણ પોતાનો પ્રતાપ દેખાવા તપાઠ હોતો જોઈએ એનો વૈભવ દીન અને અનાથો પાળનામા નપગવો જોઈએ, મનુ વગેરેએ રચેન નિવિ પોતે પાળે તથા પગાવે અને વર્મગજ પેડે પ્રજા પોતપોતાના નર્જાનમવર્મને અનુમરે એની નયગ્ના ગમે, એટલુ તો એની કુજમા ખામ દખાય છે

રાજ્યોનો વિધાગ્રેમ

વળી આ ગજાઓ નિધા મેળવના પણ કાષ્ઠ આગુર હજી એમ લેખો ઉપગથી લાગે છે ગજા પ્રુમેન પહેલો પોનાગો રાસાચનો

૧ જુઓ શુ ન લેખો ન રુઠ તથા જા

૨ જુઓ ક્ષીરના કોર્પમ્ વલ્લિક છિ- ૩ ૬ ન ૧

૩ શુ જો નેમો ન ૭૪

૪ વક્ત્રીનામ્પના મન્વાદિપ્રગોતર્ધિઘવિઘાનવર્મો અને વિહિતવિનયવ્યવ સ્થાપદ્ધતિ : (નિષ્ઠ ન ૧૯) શબ્દો સાથે તે સમયના મેક શિવાનેખના વર્ણપ્રમરઘવસ્થાપનપ્રહત્તવર્ષ પ્રમાકરવધન (એ. ૬ ૩ ૪ પૃ ૨૧૦) વાગે

બાણકાર કહે છે, ત્યારે પત્રીના કાર્ધ કાર્ધ સર્વ ધિત્રા મેળવવાના દાંવા કરે છે અને છતાં પોતે નાનાં નુસાપિનથી પગ સતત ધાય છે એમ ઉમેરે છે.^૧ પોતે ખાસ રાત્રિએ વાપરવાની કાગળની લીધાનો પણ કેટલાક ગર્વ લે છે, કેટલાક ગઢનીતિ અને આકર્ષણ પણ શીખ્યાનુ અભિમાન કરે છે. અને પ્રજા પામેથી ઓછો (મુદ-ભાઈ ન પડે એવો) કર લેવાનો પણ કેટલાક દાંવા કરે છે.^૨ જોકે કુના ઉપર જે પ્રકાર લેવા તેનો સંવાળો થતાં તે લોકોને માથે ફીકે બોલો પડે એ જોઈએ એમ લાગે છે, છતાં યુવાનયુઆંગ દંગને ભાઈ નથી ગણતો.^૩

ન્યાયનું ધોરણ

ન્યાયના ધોરણ બાબત આ લેખોમાં તે કથું ન જ દેાય, સ્મૃતિઓમાંથી અને નાટકો વગેરે સમૃદ્ધ સાહિત્યમાંથી કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. આ લેખોમાંથી તે “સર્વ સ્મૃતિઓએ એકા માર્ગનું સારી રીતે પરિપાલન કરવાથી પ્રજાના દુઃખને રજન કરીને જેણે રાજા નામને સાર્થક કર્યું”^૪ એ શબ્દોમાંથી જોઈએ અર્થ નીકળે તેટલું મળે છે, પણ યુવાનયુઆંગના કહેવા પ્રમાણે એના વખતમાં ભાઈ ગુના તે ભાગ્યેજ થતા; જો કે એક ગામથી બીજા ગામ વચ્ચેના મોટા રસ્તા તથા જગમર્ગ ગુપ્તસમય જેવા સલામત નહોતા, વચ્ચે લૂટાવાની બીક ખરી.^૫ ગુનેગારને શિક્ષામાં જેલમાં પૂરવાની શિક્ષા સાધારણ હતી અને જેલમાં જનારની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હોયે યુવાન-યુઆંગ કહે છે કે એઓને માણસમાં જ નહોતા ગણવામાં આવતા સ્મૃતિઓને અનુસરી નાક કાન હાથ પગ વગેરે અંગોના છેદની તથા દંડની બંને પ્રકારની સજા પ્રચલિત હતી.^૬ અદાલતમાં સાક્ષીઓનો

૧ ગુ. ઐ લેખો ન. ૭૪

૨-૧ એન.

૩ વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લો હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, આ. ૩, પૃ. ૩૮૨.

૫-૬ એન.

ઉપયોગ થતો જ, પણ એ માથે જળ અગ્નિ વગેરે દિગો અને શપથોનો પણ ગિનાજ હોતો.^૧

લશ્કરના અગ

મોટા નગરઓની એ વખતની મોટી વાસના ચક્રવર્તી થતી અને એ માટે દિગ્વિજય એ એક સાધન થી હર્ષ ઈ મ સાતમા શન નો ચક્રવર્તી નજી હતો એણે વનહીના નુવમેનને પણ હાથેનો ચતુર્ગ સેના અને ૧૦૦૦ પોતાના અસાધ્ય પગક્રમ તથા અવગ્યા કાશલ તેજ વિજયના એ વખતના મુખ્ય સાધન મેનાના જૂના માળથી શણાતા ચા અગ્રો-હાથી યોડ પાવળ અને ગ્ય, તેમાંથી ગ્યો એ વખતે વપગશમાંથી નીકળી ગયા હોય એમ હર્ષચરિતના તથા મુશનસુઆગના વર્ણનથી દેખાય છે પડી હાથીઓનો લાઈમાં ઉપયોગ ચાતુ હતો નવભીલેખોમા શત્રુની ગજવટાનો ઉરેખ અપટ મળે છે હર્ષચરિતમા પણ મેનો સ્પષ્ટ ઉરેખ છે પડી વોડેસના નશ-ગનો વણો ઉપયોગ થતો એ માટે અનેક જાનના યોડ વપગના યોડાને માયવનાગ મોટે ભાગે ચાડલો હશે એમ હર્ષચરિતના અમુક વચન ઉપથી નાજે છે ૨ અને લશ્કરન ડેનુ અો સૌથી મોટ અગ તે પાવળ હથિયાગમા વતુરનાથ પુ ગ વપગના તનવા અને લાના પણ વપગતા ગજ પોતે મોટે ભાગે હાથી ઉપર મેમના ૧૦૦૦૦ અને સામતનોદના કુદુમ પણ સવારીમા સાથે ગહેના અને હાથી ઉપ અથવા બગના ગાડામા એઓ મુમાફરી ક તા મોગ પાળી દૂધ વગેરે સીતુ-સામાન વગેરનો બદોગત તો

૧ મત્ર અ-૮, પો ૧૧૦ થી ૧૧૮

દિવ્ય-હાથમા અગ્નિ હથિયારવો પાળીમા અમુક વખત મુડી ફેળાઈ મરાનની, અન જોને મગ્નિ ન બાગે ૨ પાળી ન મારે તે સાથે એ મત્ર ચાજનન્ય વારે લખે છે પણ ગમે તેવો સાચો માણસ ના દિવ્યની નાત કેમ કમલ - એ મમ નતુ નથી

૨ જુમા હર્ષ ચરિત-ઉર-વાસ ૧

હોવા જ નોઈએ સાથે વંદ્ય ગણવાનું પણ નૃત્યન જેવા વંદ્યશ્રવ્યમાં તથા અવગાત્રમાં કૃત્ય છે. પ્રયાગ વખતે બેરી શબ વગેરે વગાડવામાં આવતા હર્ષચરિતમાં આખા દિવસમાં આઠ દોશ (૧૮ મેલ)ની મજલ કરવાનું વર્ણન છે.^૧ ત્યા પછવ તાળે ત્યા શિળિંગે ગોડવવામાં આવતા નોંદે આ શિળિંગે પાગળના મોગડોના આલીશાન નશ્તોએ જેવા નહિ પણ સાનાં, યુવાન યુઆગના કોટલા પ્રમાણે, ઝાડની ડાળીઓ પાદ્ય વગેરેથી યનાવવામાં આવતાં અને મુકામ કોપડના જાળી નખાતાં^૨ લશ્કર મોટ ભાગે ક્ષત્રિયોનું અનેકુ હશે એમ આગુના તથા યુવાનયુઆગના વર્ણનથી લાગે છે.^૩ અને લશ્કરી નોંદંગને તથા વહીવટખાતાના ઉપર ગણાવેલા અધિકારીઓને પગાગને જલ્દે અમુક જમીન આપવામાં આવતી એમ યુવાનયુઆંગ કોટ છે.^૪

સમૃદ્ધિ અને વેપાર-ઉદ્યોગ

ગુજરાત એ કાળમાં સામાન્ય રીતે સમૃદ્ધ અને સુખી હશે નોંદે વલ્લભી શહેરની મોટાઈની એક પણ નિશાની અત્યાગે મળતી નથી, પણ યુવાનયુઆગ (ઈ સ ૬૪૦) કહે છે કે વલ્લભી દેશ લગભગ એક હજાર મેલમાં હતો અને ગજવાતીનો ઘેગવો પાંચ મેલમાં હતો જમીન હવાપાણી અને લોકાની રીનસાત મહોકાકાનાં^૫ જેવાં હતાં. વસ્તી ઘીચ હતી. ધર્મસ્થાન સમૃદ્ધ હતા. મો કરતા વધારે વેપારીઓ

૧ હર્ષચરિત ઉપરથી ઉતારેલું મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧. પ્ર ૬૨૯ નુઓ.

૨ બિહસ રેકર્ડ્સ ઇ. ૨. પૃ ૧૬૩.

૩ નુઓ હર્ષચરિત-કચ્છવાસ હકો તથા વોટર્સ યુવાનયુઆંગ ઇ ૨ પ્ર. ૧૭૧.

૪ ત્રિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા. આ ૩. પૃ ૩૮૨.

૫ વોટર્સ ઇ ૨. પ્ર ૨૪૨ થી ૨૪૮. મૂળમાં 'મોલાપો' શબ્દ છે એ વિશે પુષ્ટક અર્થ થઈ છે. એ ગિચિત્ત રીતે મહીકાંઠો અર્થ કર્યો છે. એ પ્રદેશ વલ્લભી ગાન શીલાદિત્યને તાળે હતો. 'મોલાપો'ની અર્થ માટે નુઓ વી. એ. સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા. આ ૩. પૃ ૩૨૪ થી ૩૨૬ તથા પૃ ૩૨૬ ની પાસેનોંધ

પાસે એ લાખ કરતા નાગ દ ન હતુ ? હા દેવાનગની દીમતી ઓ
 દુર્બલ વસ્તુઓના મોટા જથ્થામાં મગ્ન હોવામાં આવતો આનંદપુર
 માટે એ જ મુસાદા હે છે કે તેના રૂળરૂપ અને ઉત્પન્ન હવાપાણી
 તથા લોખવાજ મહીઝામના જેવા મુસાધૂદેશ પણ મહી ઈના ગમ્મને
 એટલે વનખીને નામે હતો એની ગજવાની ગિગ્ગિગ ત્યાના લોકો વેપાર
 માટે સમુદ્રનો ઉપયોગ કરે છે, તથા ધનાઢ્ય અને ઉત્કર્ષયુક્ત છે, એમ
 એ જ ચીની યાત્રી કહે છે ભરૂચ વિગે પણ સમુદ્રના વેપારની એ
 મુસાદા નોવ કરી કે ર એ ડાળના સમુદ્ર સાહિત્યથી પણ વનખીના
 દિગ્વિધ વેપારની તથા અમૃદિની ખાતરી થાય કે ૩

આમાગિઠ વર્ણવ્યવચ્ચા

યુનાનનુઆગની આ દેખી નોવધી પણ ગુજરાતની રમ્મી સમદ
 ખામ કરીને પૈસાદાર વેપારીઓ વાળી હો એમ નાગે છે ચાગ
 વર્ણને દિસામે આ વેપારીઓ વૈશ્ય નર્ણના હોવા નેધએ યાત્રાન ક્ય
 ન્મતિમા યાગનટાવ જેની પશુપાનન અને વપાર એટના વૈશ્યના
 ધધાગણ્યા કે ૪ અને આપણે જે કાળની વાન રીએ ળીએ તે કાળે
 એ જ ગ્થિતિ હો રદના ર્મમા દિગ્ગતિની ચા રી ઉપગત જેનીપ
 પશુપાનન મજૂરી ગાધિયાણુ વગેરે દેવનમ્મતિમા ગણ્યાઆ કે
 વાળ કુલાગ ગોનાળ ધાચી ધોળીકે સોની નુવાર ક્રિયા દગ્ગ આ
 ખાતે પણ ચરમા ગણ્યા લાગે છે

૧ મુ ૧ મ ૧, ભા ૧, પૃ ૭

૨ જુઓ વોટર્મ મ ૨

૩ જુઆ મકુનરવરિત તથા કયાસરિત્તાગરમાથી શ્રી રસિકલાન પરીષે
 કરેના ઉતારા, કાચાનુસાસનનો ઉપોદ્ધાત, પૃ ૭૫૭

૪ આચારા યાય ૧૧૦

૫ જેની વૈશ્યનો ધર્મો ખરા પણ શકોમે જેતી કરતા પરિણામે પાગળથી
 રટલાક પ્રદેશમા જેતી શકોમે જ ધ ના કરી ગયો

૬ ચા રમ્મતિ, આચારા યાય, ૨૧૦ ૧૬૧ થી ૧૬૬ મનુ તો યોમીને પા
 ચમાર સાથે અન્ય ૮ ગણે છે

આત્માનુ માનમાં પરસ્પર ગેરીવ્યવહાર અને ગેરીવ્યવહારની ક્રૂર ક્ષત્રિય વર્ણનો તથા આત્માનુ વર્ણનો આખા દેશમાં એક જ સમુદાય એ નખતે હતો એમ જાણાય છે. ક્ષત્રિયો મૌર્ય ગુપ્ત નૈવિક મૌખરિ વગેરે વંશનામાંથી પ્રસિદ્ધ હતા અને આત્માના અમુક ગામના, અમુક ગોવના તથા અમુક વંદ બળુનાર એ રીતે ઓળખાતા. પણ ગેરીવ્યવહાર તથા ગેરીવ્યવહાર દ્વારે પણ પ્રદેશના આત્માનો ખીન્ન પ્રદેશના આત્મા સાથે થઈ શકે. અને આત્મામાં જે વ્યવહારની છૂટ હોય તો ક્ષત્રિયને તો શેનો જ આધ હોય? પાછળથી પણ ક્ષત્રિયોએ તો લગ્નવ્યવહારની ચર્ચા છૂટ રાખી છે.

મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય આત્માને પણ શ્રાદ્ધમાં તથા દેવ અને પિતૃઅર્થે તૈયાર કરેલા માંસના ભક્ષણની છૂટ આપે છે જે કે એ જ સ્મૃતિકાને કુગળી, ઘિસાડીનો ટોપ, લસણ વગેરે ખાવાની ના પાડે છે,^૧ જના ધીમેધીમે અહિંસા તરફ તથા માંસના ત્યાગ તરફ વલણ વધતું જતું યાજ્ઞવલ્ક્યના જ શબ્દોમાં દેખાય છે,^૨ એ જેના વલસીસમયમાં આત્મા અને જૈનોના ખોરાકમાંથી લગભગ માંસ નીકળી ગયું હોવાનો સંભવ છે.

અનુલોમ વિવાહની છૂટ

લગ્નવ્યવહારની ખાળતમાં ટેકે વર્ણુ માટે પોતાના વર્ણની સ્ત્રી પ્રશન્ત ગણી છે જેની ઇચ્છા હોય તે પોતાથી જોતરના વર્ણની કન્યા સાથે પણ લગ્ન કરી શકે છે. એમ મનુ કહે છે. મતલબ કે શદ્દ જાતિનો પુરુષ શદ્દ જાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકે, વૈશ્ય પુરુષ વૈશ્ય જાતિની તથા શદ્દ જાતિની કન્યા સાથે, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શદ્દ ત્રણેયની કન્યા સાથે, અને આત્માનુ યાગ્ય વર્ણની કન્યા સાથે પગણી શકે.^૩ આ રીતે અનુલોમ વિવાહની મનુ છૂટ આપે છે,

૧ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, આચાર-યાચ, શ્લો ૧૭૬ તથા ૧૭૬.

૨ એજ શ્લો. ૧૮૦, ૧૮૧.

૩ મનુ અ. ૩ શ્લો ૧૭, ૧૩.

પણ કાઠણ પુત્રને ક્ષત્રિય કન્યાથી, કે ક્ષત્રિયને વૈશ્ય કન્યાથી, એ
રીતે તન્નના નીચના વર્ણની કન્યાથી ઉત્પન્ન પ્રજાને પુરુષના જ
વર્ણની પણ કાઈક દત્તી ગણુની એમ કહે છે પણ યાદનનમ્ય તેથી
જુ. પડીને આની પ્રજાને પુરુષના વર્ણની ગણુનાની ના પાડે છે.^૧
પછી બ્રાહ્મણ પુરુષથી વૈશ્ય કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેની પ્રજા તે અન્યાક
અને શા કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેની પ્રજા તે પાગલન, એમ મનુ ભેદ પાડે છે
ત્યારપછીના શબ્દ વગેરે બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય કન્યામાં થયેન
પ્રજા તે ક્ષત્રિય, અને ક્ષત્રિયથી વૈશ્યમાં થયેન તે વૈશ્ય, એમ કહે છે.^૨
આ અનુનોમ વિવાહના વાત થઈ

પ્રતિલોભ વિનાહના પ્રજા અને અત્યજો

પ્રતિનોમ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેવ પ્રજાને કષ્ટતા વૈદેહિક આદ્ય
આશીઃ આયોગવ ચાલ વગેરે નામો મનુ આપે છે અને એને
અત્યજ ક અત્યજ જોવી ગણે છે આ બામનમાં વનાર મયનિ
માર અહીં ધ્યાન નથી, કે છતાં આવા પ્રતિનોમ લગ પશુ થતા હશે
એમ નાગે છે અને મનુ એક સ્લોકમાં બ્રાહ્મણને શદ્ર સ્ત્રી પગલુનાની
છદ આપ્યા પછી નીચેના સ્લોકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને શદ્ર કન્યા
પગલુનાની ના પાડે કે તથા યાદન કય તો પહોંચી જ ચોખ્ખી ના
પાડે છે એ તો કહે છે કે બ્રાહ્મણથી નણુ જ સ્ત્રી થઈ શકે, ક્ષત્રિયથી
મે, અને વૈશ્ય તથા શદ્રથી એક એજ જ છતાં વનભીષાણમાં સાગ
નિકાન બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં પગલોની શદ્ર સ્ત્રી હોની એ નિન્નિત ન

૧ મનુ ૫ ૧૦, ૧૨૦ ૬, યાજ્ઞવલ્ક્ય આ ૨૭૦ ૧

૨ મનુ આ ૧૦ સ્ત્રો ૮, આ સ્મૃતિ આ સ્ત્રો ૬૧ ઉચ્ચરિ મિતાક્ષરા તથા
સ્મૃતીનાં સમુચ્ચય (આનંદાશ્રમ સંસ્કરણ) આંશનગ સ્મૃતિ પૃ ૧૭૭, સ્ત્રો ૨૮

૩ આ નિષયની વધારે ચર્ચા માટે જુઓ વસંત વર્ષ ૩૧ મકલ-૮માં શાસ્ત્ર
પદ્ધિમે હસ્તિનનો પ્રત નામનો લેખ

૪ જુઓ મનુ અ ૩ સ્ત્રો ૧૮ થી ૧૭ અને આ સ્મૃતિ આચારા યાય સ્ત્રો
૫૯, ૫૭

ગાણાનું હાંચ એમ કવિ ગણ જોવા પ્રતિષ્ઠેન આત્મયુ દુર્ધરિતમાં
 પોતાના એ પાગશય ભાઈઓનો ઉલ્લેખ કરે છે એ ઉપગ્રથી લાગે છે.^૧
 અને મેવાડના ગુહિલો, માગવાડના પગવાગે, મકાંડના પ્રતિહાને વગેરે
 અનેક રાજવંશોના મૂળ પુરુષોને આત્મયુ પુરુષથી ત્રણિય કન્યામા
 ઉત્પન્ન થયેલ કે અન્નક્ષત્ર તે તે વંશના કેટલાક લેખામા દર્શાવે છે.^૨
 આત્મ આર્ષ વગેરે વિવાહપ્રકારોનું તથા દસવિધિઓનું વર્ણન
 સ્મૃતિઓ ગૃહ્યમંત્રા તથા હુમારસંભવ જેવા કાવ્યોમા મળે છે, પણ
 ઉનારવાની જરૂર નથી લાગતી

વંશો અને અસંકાં

જોકે કપડા મીવવાની કળા એ કાળમા બહુવામા હતી તેપણ
 મોટે ભાગે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વેભવ અનુસાર આરીક અને રંગીન
 પલુ મીઠ્યા વગરના મનરના કોનના કે કેમમતા વસ્ત્ર પહેરતા.^૩

પુરુષો-ગજનઓ પણ સાધાગણ રીતે એ વસ્ત્રો-એક ત્રીચ
 ધોતિયુ અને ખીજી ઓઢવાનું પહેરતા, માત્ર અદાર જય ત્યાં માર્થ
 કામક વીટિ^૪ સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે, તક્ષિણી સ્ત્રીઓ પેટે, એક વસ્ત્ર
 વીટતી અને છાતી ઉપર એક દટકા આધતી^૫ વસ્ત્રોમા આવી સામર્થ
 છતા એ કાળના લોકોને અલકાગેનો ભાગે શોખ હતો.^૬

વિધવાવિવાહની અન્ધી અને સર્તીનો રિવાજ

જેવા ગણાતા વર્ણુમા વિધવાવિવાહનો રિવાજ ન હતો અને

૧ ભ્રાતરો પારગર્વો ચન્દ્રસેનમાનુષેર્ણો ।

દુર્ધરિત ઉ ૧.

૨ જુઝા મેવાડના ગુહિલો, પૃ. ૮૭ થી ૯૩

૩ જુઝા દુર્ધરિત ઉ ૮.

૪ જુઝા ચગ્દ સત્ર, અ. ૮.

૫ જુઝા શાકૃતલ તથા અન્નિહાના ચિત્ર.

૬ જુઝા દુર્ધરિત ઉ ૮ તથા વોટર્સ યુવાનયુગ્માગ ચ ૨, પૃ. ૫૧ અને
 મધ્યયુગીન ભારત. ભા ૧. પૃ ૧૩૩.

સતી થવાનો ગિવાજ હતો એમા મતલબ નથી ? કુનામો-દામો ગમ્ય-
વાનો પણ ગિવાજ હતો ? વેશ્યાઓ પણ હતી, એટલું જ નહિ, પણ
એઓ ખામ -નાઓ જાણુનારી ગણાતી કે અને ગણતી આમપાસ આતી
સ્ત્રીઓ મહેતી એમ મનુના તથા જાણુના સન્દોષી જણાય છે ૪

અગત્યના ટેજવણી

બ્રાહ્મણો અને મૌલ માણુઓમા વિગેર, પણ દારિયોમાયે હીં હીં,
લખવા વાચવાની કળવણી હતી, એમ જણાય છે ટેજામ ગણત્રોએ
તો કાન્ય નાટક જ્યવાની પણ પ્રગતિ કરી છે ગણ હર્ષની સરૂત
કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે મગીન વગેરે કળાઓ પણ ગણત્રો શીખતા હશે
એમ કવિગણની પદ્ધતી ધારણુ કરનાર મધુમુખના અપાહ્યાદના
મતલબેખથી તથા એના સિક્કાઓથી જણાય છે સ્ત્રીઓમા પણ
ટેજવણી થોડી વણી હશે જ ગણત્રોની તથા સામન્તોની દીપ્તીઓ
નૃત્યમગીન વગેરે કળાઓનો ખામ અવગણ કરતી એમ સન્દેહ
સાહિત્ય ઉપથી બાગે છે ૫

વલ્લભીનગરમા વિદ્યાપીઠનું મ્યાન

ઈ. સ. ૭૪૧ ગનથી નવજીયુ વિદ્યાવામ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયુ
હશે ઈસમ તો વલ્લભીને નાનલ મ્યાન મળે છે બૌદ્ધ ધર્મનું એ

૧ કુમો થા સ્મૃ આચારા થાય નો ૧૬ની પ્રીકામા ઉતારેલા વચન

૨ એવ નો ૧૬૬

૩ જુઓ કામસૂત્ર ૧-૩-૧૨

૪ મહુ અ. ૭ ૨૧ો ૨૨૬ અને હમચરિત ૩-૨ આસન્નવારવિલાસિનીપ્રતિ
યાતનાર્મિ પ્રણમ્યમાનમ્ ।

૫ કામસૂત્ર ૧-૩-૧૨ માનવિકાગ્નિમિત્ર અને એની મનનિકા તથા હર્ચરિત
ઉ ૪મા રાત્ર્યશ્રીનુ વર્ણન-રાજ્યધોરવિ નૃવળીતાદિપુ વિદગ્ધામ્ કલ્લામ્
પત્રીયમાનપરિચમા ચૌવનમારોહ ।

એક કેન્દ્ર હતુ, પ્રભુ વિદ્યાઓ તો જૌદ જૈન અને બ્રાહ્મણ ત્રણેય શીખવાતી.^૧

ધાર્મિક સ્થિતિ

વલ્લભીલેખો પ્રભુ ચાર અપવાદોને બાદ કરતાં 'પ્રાત્નજોતો' અપાયેલા દાનોના લેખો છે આ દાનો બહુ ચરુ વૈશ્વદેવ અગ્નિદેવ અને અનિદિ એ પાંચ મહાદાયજોના અનુદાન માટે આપેલાં છે. એનો અર્થ એટલો જ થાય કે આ બ્રાહ્મણો જ્યાંમુઝી આ પચમહાદાયજોના અનુદાનરૂપ પોતાનું બ્રહ્મકર્મ કર્યા કરે ત્યાંમુઝી જામનું પોપણુ આ દાનોમાંથી થયા કર. પણ આ લેખોમાં ગણાયેલા પચમહાદાયજમા સમુદગુપ્ત ઋષિયજ કે બ્રહ્મયજનો ઉલ્લેખ નથી અને 'ચરુ'નો છે, એ જરા વિચિત્ર છે.^૨ આ સાદા પચમહાદાયજો સિવાયના વૈદિક સમયના મોટા યજ્ઞોનો પ્રચાર લગભગ બંધ થઈ ગયો હતો. શુકરાજ પુત્ર્યમિત્ર. સમુદગુપ્ત વગેરેએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાના ઉલ્લેખો મળે છે,^૩ પણ પછી સમુદગુપ્તથી જ ચાલેલો બ્રાહ્મજોતો ગાયો અને મુવર્જના દાનનો^૪ તથા જમીનના દાનનો પ્રવાહ જ જોગથી ચાલ્યો છે.

પૂર્તધર્મનો અને શૈવ વૈષ્ણવ, સૌર (સૂર્યભક્તિ) અને જૌદ ધર્મનો પ્રચાર

મતસ્ય કે વૈદિક યજ્ઞધર્મનો પ્રચાર પહેલા વિગ્ન થઈને અને પછી લગભગ તીકળી જઈને મહાભારત તથા પુરાણોમા કહેલ પૂર્ત-

૧ કથાસરિત્સાગર (નિ. આ. પૃ. ૧૮૦૧)નું નીચેનું વચન વલ્લભીની વિદ્યાધામ તરીકે એ વખતની બ્યાતિનું ઠીક ઘોતક છે.

સ વિષ્ણુદક્ષો વયસા પૂર્ણપોઢશક્તસરઃ ।

ગન્તુ પ્રવવૃત્તે વિદ્યાપ્રાપ્તયે વલભીં પુરીમ્ ॥ ડાબ્યાનુશાસન ઉ. પૃ. ૭૫.

૨ મનુ અ. ૮ શ્લો. ૨૧

૩ જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર અને સમુદગુપ્તના અશ્વમેધના યોડાવાળા શિક્ષા તથા એના અનુયાયીઓના લેખો.

૪ જુઓ સમુદગુપ્તનો અલાહાબાદનો લેખ ડો. ઇન્સ્ટિટ ઇન્ડિ. ગ્ર. ૩, નં. ૧.

ધર્મ^૧ તથા શિવ વિષય વૌર દેવોની ભક્તિનો ધર્મ જ આ કાગથી વધારે પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે

હરિચરિત્ર (હિ ૮)મા દિવાકરમિત્ર નામના ભિક્ષુ પાસે પ્રવેશામને આહતો, મરુ િ આધુઓ ભાગ્યન (સંશુવ) સાધુઓ, અપિય મતના, નેન, વેદાની અન્યામીઓ, ધર્મ જાત્ર જાણના, પૌર્ગામિન, શિવો, યોગચરિત્ર : વગેરે અનેક ધર્મમાર્ગોના અનુયાયીઓ મેલ હોવાનું જાણે વર્ણન કયુ છે, અને એટલાજ હિપગથી એ વખતે આ દેશમા અનેક ધર્મમાર્ગો તે તે માર્ગના ભિક્ષુઓ અને ગરુડો આદિ પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે. નવમોગ્યનો મોટો ભાગે શિવ ધર્મના અનુયાયી હોતે પોતાને 'મારુશ્વર મહેશ્વર' છે પણ એજ વચનો મહાગાન નુસમેન 'પરમભાગ્ય' (વૈશ્ણવ) છે અને એનોજ નામો ભાઈ વપ્પ 'પરમ-આલિપ્તભક્ત' છે^૨ એજ રીતે હરિના નવપરમા મહાગાન ગાત્યવર્ધનને આલિપ્તભક્ત, એના પુત્ર આલિપ્તવર્ધનને પણ આલિપ્તભક્ત પૌત્ર પ્રભાકરવર્ધનને પણ આલિપ્તભક્ત, પણ એના પુત્ર નવવર્ધનને 'પરમ ભાગ્ય (મોદ) અને શ્રી હરિને પોતાને 'પરમ આદેશ' નામ છે^૩ આવા બીજા પણ અનેક વાખના છે અને તેથી ધર્મપાત્ર માટે લોકમા ધરી છદ્દ હતી એ દેખાય છે. સગી હર્ષવર્ધન જાને મારુશ્વર હાવા છતાં ત્રીજા ધર્મ તરફ પોતે મોદ હોય એવું વર્ધન નાખતો એ સુવાનચુઆમના મન્થ મરુ નવમોગ્યના સર્વધર્મને પોતાનું આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય માનતા. એજ રીત નવમીવચના પરમમાદેશ્વર ગાન ધર્મને પુષ્પ ગ્રંથ પૂષ્પ દીપ નૈવાલિ દિવાઓ 'સગ્ય' ચાને અને દેશ દેનાતથી આપના ભિક્ષુઓને ચીવર (વસ્ત્ર), અન્ન ઓડા વગેરે મોટા તથા નિહાળી કાઈ નુસાન થાય તો

૧ વાવોત્તરતદાગદિ દેવતાવચનાતિ ચ ।

જગત્તત્તમમરમ પૂર્તિશ્ચમિષીત ॥

૨ શુભો ૧ ને હેષો ન ૨

૩ પ્રાણ દેવનાજા આ. ૨, મેષ ન ૬૦

સમાગ્રકામ થઈ શકે એ માટે જોખપાત્રીય વિહારને દાન આપ્યું છે.^૧

મંડા અને મંદિરો

એ કાળમાં આ દેશમાં અનેક બૌદ્ધ મંડા તથા અનેક દેવગુપ્ત તથા શિવમન્દિરો હોવાનું યુવાનચુઆગ કહે છે. રતનગઢિન અત્રકાંગે ધારણ કહેલ મુવર્ણની મર્નિવાણ મર્નનું ભવ્ય મન્દિર મુજનાનમાં હોવાનું વર્ણન એણે કર્યું છે.^૨ અતે કાળીના શિવમન્દિર માટે એ કહે છે કે આ મંદિરમાં દરરોજ દસ હજાર શિવમુક્તો ન્થાન માટે આવે છે, એ મંદિરમાં સત્તર લાથ ઝેચી, પુરુષાકાર શિવમર્તિ છે વસભી માટે એ જ અન્યકાર કહે છે કે વસભીદેશમાં સેકડો સંધાગંગા છે, જેમાં છ હજાર બૌદ્ધ સાધુઓ રહે છે, ઘણાખરા લીનયાન મનના છે, વળી સેકડો મંદિરો દેવોના પણ છે મુરાખ્ટ માટે એ જ મુસાકર કહે છે કે ત્યાં દસ મંધારામ અને ૧૦૦ મંદિર છે.^૩ આ રીતે એ કાળે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં શિવ વિષ્ણુ અને શ્રીના અનેક મંદિર હોવાં લેઈએ, જે કે વસભીદાનપત્રોમાંથી એક જ એવું મળ્યું છે કે જેમાં મહાદેવના પૂજા ધૂપ ગંધ વગેરે માટે શીલાદિત્ય પદ્મેલાએ ઈ. સ. ૬૦૬માં દાન આપ્યાની વાત છે.^૪

એ કાળનાં બાંધકામની સ્થિતિ

પણ એ કાળે ગામડાના ઘર માટીના અને શહેરનાં ઘરો તથા મંદિરો વગેરે ઈંટો તથા લાકડાના અનેલા હોવાથી એ કાળનું કોઈ મંદિર બચ્યું નથી. ગુજરાત બહાર એ વખતે ગુફામંદિરો તથા પથ્થરના મંદિર બધાવા સરૂ થઈ ગયેલા, પણ ગુજરાતમાં તો છેક સિદ્ધરાજના વખત સુધી લાકડાના મંદિર હોય એમ પ્રમથચિતામણિ

૧ ગુ. ઐ. લેખો ન. ૮૫.

૨ વોટર્સ યુવાનચુઆગ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૫૪.

૩ એજ.

૪ લુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૫૭

ઉપરથી જણાય છે,^૧ જો કે આમા કોઈક અપવાદ પણ હશે ?

વિદ્યા કળાઓને સમ્ય તથા સમાજનું ઉત્તેજન

આ બોદ્ધ મંદામા તથા વૈષ્ણવ શૈવ મંદિરો રંગેરમા તથા એની મહાગ પણ ધાર્મિક તથા નાકિક અને નિદ્યાઓનુ ભારે ખેડાય એ કાળે થતુ હતુ ત્રી વિદ્યાગ અને મંદિરો મનાવવાની પ્રગતિએ ચિત્રકળા શિ પકળા અને આપત્યગાને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ અલિફ્ટા એલિફ્ટા અને એનોગ આ ગળા છે અહીં ખેડાતી નિદ્યાઓ આ દેશના ગુરુઓ પાસે ભજના ચીનથી અનેક મુસાફરો આ દેશમા આવના હતા યુવાનયુઆમનો પખનો અદ્ભુત છે વગી આ દેશના ધમપ્રચારની ઉગ્ર વામનાવાળા સાધુઓ ધર્મ પ્રચાર માટે એક ત મધી મધ્ય એગિયામા અને ચીનમા તો ખીજી તરફથી જવા મરમોધિયા વગેરે દક્ષિણના રીપોમા પણ જતા હતા ૩

બોદ્ધ જૈન શૈવ વૈષ્ણવ રંગેરે ધાર્મિક પથોમાથી ટાઈ પણ એ પથના અનુયાયી દોના છના લોકો અને ગળઓ પણ વાવ દૂવા તળાવ વગેરે ખોલવાનો અન્નમત્રો તથા ધર્મશાળાઓ મવાવનાનો અને પગુઓ માટે તથા માણસો માટે ટાઈકે જનની ઇન્પિનાનો મનાવનાનો લોમ્તિકાગક ધર્મ-જો રમ્મનિઓ 'પૂર્વ' કહે છે તે-ને જૂનતા નહોતા ૪

ગજગ્રીથ આમાજિક આર્થિક તથા વાર્મિક સ્થિતિની વધારે વિન્નાગનાળી કે વધારે મિગનગ ચર્ચા તે તે વિષયના ખાસ પ્રથોમા

૧ પ્ર ચિ ગુ ભાષાનર, પૃ ૧૮૩

૨ જુઓ આમગ સોમનાથનુ વર્ણન

૩ જુઓ મારુ બાગીચ સરખો, પૃ ૨૦૦

૪ જુઓ વિન્સે ટ સ્મિથની અર્ની હિન્ડી બોદ્ધ ઇલિયા આ ૩, પૃ ૨૫
૨૫૭ તથા ૩૪૪ તથા મારો આયુર્વેદનો ઇનિદ્યામ, પૃ ૧૧૮, ૧૨૦

જ શોભે,^૧ પણ આટલાથી એ વખતની ઇચ્છિતો સામાન્ય ખ્યાલ જરૂર આવશે કે કાળા ગુપ્તકાળમાં વિદ્યા કળા અમૃદિ વગેરે ખાળતમા ઉત્તરિતો મૂર્ધ મધ્યાલ્ન પેરોગી ગયો હતો. શ્રી દર્પના કાળમાં એ મૂર્ધ પશ્ચિમ તરફ ઊતરવા મળ્યો હતો, પણ હજી બાકી નીચે નહોતા ગયા: કેટલીક ખાળતમા અધોગતિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. દા. ત મંદૂક કાવ્ય નાટકની ઉત્તમોત્તમ રચનાનો કાળ આર્યો ગયો હતો, એમાં કૃત્રિમતા આવી ગઈ હતી. વેદવિદ્યાની ઉત્તરિતો મધ્યાલ્ન પૂર્વ થયે તે કાળો કાળ થઈ ગયો હતો, પણ ગણિતવિદ્યા ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરેનું મેદાલુ આ કાળમાં જ થયું આરુ થતુ હતું. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની મહાકાવ્ય એ સમયની આખરમાં જન્મ્યા છે. ચિત્રના તથા રિત્પના ઉત્તમ નમૂના ઈ. સ. સાતમા શતકના મળે છે. મતલબ કે હજી આ દેશની મંદુકિતી તેજની ભલક દેશની બહાર દૂર દૂર મુઘી કેસાતી હતી પણ એની ગતિ નીચે ઊતરવા તરફ શરૂ થઈ ચૂકી હતી.^૨

૧ મારા વૈષ્ણવધર્મ તથા જૈવધર્મના ઇતિહાસોમાં એ કાળમાં વૈષ્ણવધર્મનું અને જૈવધર્મનું કેટલું સ્વરૂપ પ્રચલિત હતું એનું નિરૂપણ મળશે અને અગ્રેની પદ્ધતિની ચરિકાપૂજનો કાંઈક ખ્યાલ કાઢવડી તથા હર્ષચરિત ઉપરથી આવશે વળી સિક્કોઓમાં જેમ ચારિત્રશાળી અને વિદ્વાનો હતા તેમ ચારિત્ર્યહીન અને મૂર્ખા પણ હતા બુદ્ધો હર્ષચરિત (૫-૬)માં પારા-શરીરું વર્ણન.

૨ બુદ્ધો માટે ભારતીય સરકારે, પૃ ૩૦૨ થી આગળ.

પ્રકરણ બીજું ભૌગોલિક સ્થિતિ

ગુજરાતમાં હાલમાં ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતનો મોગપ્પ અને કચ્છનો તેમજ મહીમ્મા રેવાકાંડા પાનણપુર નડાદગ અને ખલાતના મધ્યાનોનો સમાવેશ થાય છે

જેની પરિમિ ખલાતનો અખાન, કચ્છનું ગણુ અને અગબ્બી અમુદ્ર છે, વાયવ્ય દિશામાં કચ્છનો અખાન છે, ઉત્તરમાં કચ્છનું ગણુ મારના અને અગબ્બીની હાથે છે, ઈશાન ખૂણામાં આણુ મેનાડ શિંગદી અને રૂગપુર-સમવા । છે, પૂર્વમાં એ નગર વિંધ્યાચળની ટેકરીઓવાળા વનપ્રદેશ, વચ્ચે માળવા, ખાનદેશ અને દક્ષિણ તરફ માતપુજાની આગળ નરી આવની ટેકરીઓ છે, તથા દક્ષિણમાં વનસાડ અને પાગડી પછી મધ્યાદ્રિની લગભગ દિગ્ધા મુઘી ધમી આવેલી દીવાનથી શરૂ થતો ટામ્બુ પ્રદેશ મહાગાદ્ર અને અગબ્બી અમુદ્ર છે તે પ્રદેશ હાલમાં 'ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે

જૂના કાળમાં હદમાં તેમજ જુના જુદા ભાગોના નામોમાં
થયેલા ફેરફાર

ગુજરાતની હદ ઉપર પ્રમાણે જ જૂના કાળમાં હમેશા નહોતી તો બીજી તરફથી પ્રાચીન કાળમાં હાલના ગુજરાતનો કાંઈ પ્રદેશ ગુજરાત નામથી નહોતો ઓળખાતો, પણ આનર્ત મુગપ્પ અને હાદ એ નણુ નામથી ગુજરાતના જુના જુદા ભાગ ઓળખાતા હતા વનગર અને એની આસપાસનો પ્રદેશ એ આનર્ત વનગરનો આનર્તપુર નામથી નાગખમાં તથા વનભીમમથના ઉત્તીર્ગ લેખોમાં પણ ઉપેક્ષ મળે છે જૂનાકાળમાં એથી જોડે જોડના કાલપ રૂ માના ગિરનારના ઇ સ. ૧૫૦ ના સિનાવેખમાં આનર્ત અને મુરાદ્રનો એ માથે ઉપેક્ષ દેખાય છે—ત્રી રૂદ્રામાં ગજએ 'સુવિશાખ મામના પદવને મગ્ન આનર્ત અને મુરાદ્રનો સૂમો નીમ્બો હતો એવું પણ એ લેખમાં કદ્યુ છે એ ઉપરથી મુરાદ્ર અને

આનર્ત એકસાથે જેના ઉપર દરમન વસાવી મકાવ તેણે પામે પાસેના દેશ હોવા જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે મુરાબ્દ કે મોરહ (પ્રાકૃતમાં મુરહુ) નામ ગિરનારની આસપાસના નથા ત્યાંથી દરિયાકાંઠા મુધીના પ્રદેશ માટે ફટલીક વાર, ત્યાં આખા સોંગાબૂ માટે પણ ફટલીક વાર વપરાયેલ છે ઉપરના લેખમાં મુરાબ્દ અને આનર્ત એ જ નામ છે.^૧ ત્યાં યુવાનયુઆંગ વસાવીથી મોરહને બિન ગણે છે.^૨ ત્યાં સાનમા શતકના જ દરી કવિએ “સોંગાબૂમા વસાવી નગરી છે” એમ કહ્યું છે. મતલબ કે ગિરનારના લેખમાં સોંગાબૂ આખાને ‘મુરાબૂ’ અને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશને ‘આનર્ત’ કહેલ છે, વળી આનર્તમાં હાલના અમદાવાદની આસપાસના પ્રદેશનો કે સાગરમનીકાંઠાનો અમાવશ ત્યાં નાંદોનો થતો એમ વ્યક્તો જુદો ઉલ્લેખ એ લેખમાં છે એ ઉપરથી લાગે છે. આ લેખમાં લાટનો ઉલ્લેખ નથી, પણ એને બદલે અપરાન્ત છે. અને અપરાન્ત એટલે મહીથી આરબી છેકે ગોવા મુધીનો પશ્ચિમ કક્ષિ એમ પં ભગવાનલાલ ઇન્દુનો મત છે.^૩

લાટ—લાટ નામ ઈ. સ ૧૫૦ પછી પ્રચારમાં આવ્યું હોવું જોઈએ, કાગળ કે ઉપર કહેલા ગિરનારના લેખમાં અપરાન્ત છે અને લાટ નથી. વળી મહાભારત વગેરે પ્રાચીન મંદૃત ગ્રંથોમાં પણ લાટ નામ મળતું નથી. લાટનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રનો છે.^૪ અને એ ગ્રંથ વિદ્વાનોને બહુ મતે ઇ. સ ત્રીજી શતકનો ગણાય છે.^૫ આથી જૂનો ઉલ્લેખ તો એક જ મળે છે અને

૧ જુઓ ગિરનારનો શિલાલેખ શુ. ઐ. લેખો ન. ૬.

૨ વોટર્સનું યુવાનયુઆંગ. ગ્ર. ૨. પૃ. ૨૫૦

૩ જુઓ મુખર્ષી જોડિયર ગ્ર. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૩૬. ટિ. ૮.

૪ કા. સૂ. ૨-૫-૨૬. આમાં અપરાન્ત અને લાટ બેયનો એક વાક્યમાં ઉલ્લેખ છે.

૫ જુઓ સ્ટીડ ઇન્ડુ વા. કામસૂત્ર (૧૯૨૯).

એ ટાપેથી (ઈ સ ૧૫૦)એ કહેનો 'લારિક' (Larike)નો ઉલ્લેખ
મન્દુક સાદ કે સાદક જેવા શબ્દો આ પગેથી ઉચ્ચાગણુ જણાય છે ?
પણ પાચમા ગ્રન્થના અજિતના ઉલ્લેખ લેખમારે તથા દશપુગના
ઈ મ પૃ ૭૩ (વિ મ પૃ ૬) ના સુધવમાના શિનાલેખમા સાદ
વિષયનો ઉલ્લેખ છે અને ઈ સ સાતમા શતબ્દા મ્વિ બાણુના
હર્ષચરિતમા પણ સાદનો ઉલ્લેખ છે ૪ પરી ઈ મ ૭૦૦ થી ૧૨૦૦
સુરીના આનુ-ય ગુર્જર અને ગાષ્ટ્રકટ ગણઓના ઉલ્લેખ લેખોમા
તથા એ સમયના આગમ મુમાદગે તથા લેખના નખાણમા લાટનો
ઉલ્લેખ મામાન્ય છે આ લાટ દેશની આધાગણુ સીમા પણ મહીધી
તાપી સુધી ગણાય છે, ૭ જે ૬ લાટના અમુક ગાષ્ટ્રકટ ગણઓના
ગણની હ છે એ નિર્વના મુની અને વડનગર મુની પણ નમાના
ગુજગતનો એ મો પ્રેશ નાશ્વર-મ ન કહેનાતો, ૮ એટલુ જ નહિ
પણ ગાષ્ટ્રકટ ગણ ગોવિદ ચોધાના શ- મ ૮૫૫ (ઈ સ ૬૦૦)
ના દાનપત્રમા ખેટ-મહન એવે દાનના ખેનો લાટ દેશની ગણ
આવેતુ કહ્યુ છે, ૯ અને ગ્રાવિયગના એ- ઉલ્લેખ લેખમા કનોજના ગણ
ગમમ્ કે ગમ્મેન (ઈ મ ૮૨૫ થી ૮૪૦)ના એ મ લગ અ નને
લાટમ-નાન્તર્ગતઆન પુનિર્ગિતકથો છે ૧૦ મનનમકેઈસ નરમા અને
સમા શતબ્દા (લગભગ ૮મમા શતકના મધ્ય સુધી) મધ્ય ગુજગત અને

- ૧ જુઓ મુમર્ષ ઇતિહાસ મ ૧, બા ૧ પૃ ૭ તથા ડિ ૧
- ૨ આ સ. જે ઈ મ ૪ પૃ ૧૨૬ ગુફા ગોળમીનો લેખ શ્લો ૧૮
- ૩ ફરીદનો કો ઈ મ ૪ મ ૬ ન ૧૮ શ્લો ૪
- ૪ હર્ષચરિત ઈ ૪
- ૫ ઈ એ. મ ૧૩ પૃ ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૩ ૧૮૦ ૧૮૮, ૧૯૯ ૧ ૯ ૨૦૮
કવિચંદ્ર મ ૧ પૃ ૭૮
- ૭ મુ ૭ મ ૧, બા ૧, પૃ ૭
- ૮ જુઓ ઈ મે. મ ૧૪ પૃ ૧૮૮ તથા મુ ૭ મ ૧, બા ૧, પૃ ૧૨૧ તથા ૧૨૮
- ૯ એ. ઈ મ ૭ પૃ ૪૯
- ૧૦ જુઓ મે. હ મ ૧, પૃ ૧૫૬

વડના અનેક નાનપંચામાં મુરશિદનો દુલોખ મળે છે.

મુરશિદનો જ્ઞાતિના જન્મ વર્ષની, ૧૨૬૨ દરમિયાન મેંબ (ઈ સ. ૧૪૪૫ થી ઈ. સ. ૧૪૪૬) નો ન્યાયદાન (Sarao-dan) અને પટ્ટીના પીની (ઈ સ. ૧૪૪૬) નો મેંબદાન (Orator) છે. મેંબદાનનો અગ્રામશાસ્ત્રી દાર્શની (ઈ. સ. ૧૪૫૦) અને વડાની મેંબદાન પેરિવન (ઈ. સ. ૧૪૫૦) મુરશિદને (Surashirene) કહે છે. સીનાઈ મશાહર વસાનનુચ્છા (ઈ. સ. ૧૪૫૦ થી ૧૪૫૧) વડાની અને નુરશિદનો વડા નુરશ મજબૂત તરીકે વર્ણન કરે છે. આમાંનું વડાનો તે દાવનો ગોલીવવાદ-દિનપત્રનું અને મેંબદાનનો વડાદ દેના, અને મુરશિદ તે દાવનો સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત અને જાતે માનવુ થાય છે. મોરશિદનો ગાદીનો આગ આ બે મંત્રોમાં વહેંચાયેલા મેંબ અને પટ્ટી પીની એ આખો જન્મના નથી. અવગત, વચબીઅમળ દરમિયાન મેંબ વડાને મુરશિદ વચબીને તાપે હોવાનો સંભવ છે. અને વચબીઅમળપત્રોમાં તે ગોલીવવાદનાં ગાંધાને ખબ મુરશિદ દેગમાં આપેલા કાંત છે.

આનર્ત—મુરશિદના ગિરનારના લેખમાં આનર્ત અને મુરશિદ બે દેગનાનો પાસે પાસે મળે છે, એ બેય દેગાને એક જ અધિકારીને તાબે વર્ણવ્યાં છે, તથા વચબીઅમળપત્રોમાં તે વડામંત્રના આનર્તપુર અને આનર્તપુર બેય નામો મળે છે. એ દેગના ઉત્તર મુરશિદના

૧ નુરશિદ ગ. એ લેખો ન. ૧૫ તથા ન. ૬૮.

૨ નુરશિદ મુ. એ. ૩. ૧ ભા. ૧. ૫ ૬-૮. પીની વર્ષની તારીખો માટે ચિહ્નરૂપ સિંચની અર્ધી દિશ્વરી ઓક દરિયા આ. ત્રીજાના ગાંધા લીંગ ૬.

૩ નુરશિદ ટિ. ૨.

૪ નુરશિદ મુ. એ. ૩. ૧ ભા. ૧. ૫. ૭ ટિ. ૨ અને વિવિનનીર્કલપમાં મુરશિદપદ્ધત તથા ૩ ટિ. નવીન મંત્રનુ. ૫ ૧૧૫.

૫ મુ. એ. ૩. ૧, ભા. ૧. ૫ ૬૯.

૬ વલગી સ. ૩૩૦ અને ૩૩૭ (ઈ સ. ૧૪૬ અને ૧૪૬)નાં દાનપત્રો. મુ. એ લેખો ન. ૭૨ તથા ન. ૭૬.

વનગગની આસપાસનો પ્રદેશ ઈ સ ના બીજા શન મા આનર્ત
કહેવાતો હતો એમ જણાય છે, પણ ટેટના પુગાઓમાં કુશ્મંતરી જેવી
ગાજવાની હતી તે દેશનું નામ આનર્ત કહ્યું છે^૧ મહાભાગમાં
અને પુગાઓમાં જ અન્યન વાગ્યા અને પ્રભાત મેરને મુરાબ્દમાં
ગળ્યા છે અને મુગાબ્દ અને આનર્ત મેરનો એમ્સાથે ઉત્તેજ ક્યો
છે^૨ એ મના ઉપરથી ગદામાંના લેખથી જૂના ગામમાં મુગાબ્દ અને
મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાત મેરને માથે લઈને એ સમગ્ર દેશમાં
આનર્ત નામ વપરાયુ હતો એમ લાગે છે^૩

ઉપરના વિવચનથી ઈ મ ના આગલી આસપાસના મુગાબ્દ
આનર્ત અને અપગન્ત એ નણુ નામની હાલના ગુજરાતના જુના
જુના ભાગ ઓળખાતા હતા એમ નિશ્ચય થાય છે (૧) અપગન્ત
તે મહીથી દક્ષિણનો ગામનો પ્રદેશ, (૨) મુગાબ્દ તે હાલનું મૌલુ,
અને (૩) આનર્ત તે સૌગાબ્દને સાથે લઈને મધ્ય તથા ઉત્તર
ગુજરાતનો આખો પ્રદેશ પણ ખરા અને ટેવના ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ
પણ ખરા પુગાઓમાં આનર્ત નામ સિંધિન ગતિ વપરાયુ છે પછી
ઈ સ બીજા શતાબ્દમાં આનર્તનો જ માન્યમતીમાંનો પ્રદેશ થઈ
કરવા લાગ્યો અને વનગગની આસપાસનો પ્રદેશ આનર્ત દેશ પછી
ઈ મ જા માતમાં શનમાં થઈને વપરાશ નથી દેખાતો સૌગાબ્દના
બે કટમાંના મે નામ મળે છે એમ નક્કી અને બીજું મુગાબ્દ
અપગન્તનો મહીથી તાપી મુનીનો પ્રદેશ લાઠ કહેવાવા મળ્યો છે
અને એની દક્ષિણનો પ્રદેશ મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતનો પણ
એ વખતે બે ભાગ યુવાનયુઆગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે યુવાન
યુઆગનું મોલાપો એ વનગગ હત્ય કચ્છ વનની મહી અને
માગાની વચ્ચેનો પ્રદેશ જેના ઉપ વનનીના મુવલ ના કાકા શીના

૧ વિપ્લવ પુ અ ૪, મ ૧, વાયુ પુ અ ૮૬, પૃષ્ઠ ૨૪

૨ મ ૩-૮-૩૪૬ મત્સ્ય પુ અ ૧૧૩, પૃષ્ઠ ૫૧, વાયુ પુ અ ૫, પૃષ્ઠ ૧૩૧.

૩ મુ ૧. મ ૧, ભા. ૧, પૃ ૬

દિવ્ય મન્ત્રનું મન્ત્ર્ય હતું એમ એ કહે છે. પણ મં. ૨૨ સાતમા મતકમાં દાસના ગુજરાતનો કાર્ત્ત્વ બાળ 'ગુજરાત' નોંધાવેલ કહેવાનો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

ગુજરાત નામનું મળી—ગુજરાત રાજ્ય પ્રાકૃત ગુજ્જરાતરૂપે મઝૂત ગુજ્જરાત ઉપરથી નીકળ્યું છે અને ગુજ્જરાતના દેસ એવા એ રાજ્યનો અર્થ થાય છે એમ પ. ભગવાનવાસક-૧૨૭૩માં લખ્યું છે. પણ ગુજ્જરાતરૂપે કે ગુજ્જરાતરૂપે જેવા રાજ્ય જૂના સાહિત્ય કે જૂના ઉત્ક્રીર્ણ લેખોમાં વપરાયેલાં કેવળાનાં વ્યાપનો નથી, અને રાધાગાદી દેવરાષ્ટ્ર નુગાદી વગેરે રાજ્યોના કેવળ સામ્યથી કહેલો આ રાજ્ય અવાન્તવિક સાગે છે એ તે પ્રાકૃત ગુજ્જરાતના—મઝૂત ગુજ્જરાત ઉપરથી 'ગુજરાત' રાજ્ય નીકળ્યું છે એમવા ન બો. ત્રિવિટિયા અને કે. કા. શાસ્ત્રીના જાળાન્યા ક્રમાંજી પ્રગતસાચક 'ગુજ' રાજ્યના નાગીજનનિવાસક અરમી જડુચયનના મળી 'ગુજ-ત' રાજ્યનું પછી પ્રાકૃતીકરણ અને મઝૂતીકરણ થયું છે, એમ આ બેય રાજ્યો જૂના સાહિત્યમાં નથા ઉત્ક્રીર્ણ લેખોમાં મળે છે એ ઉપરથી દાસના 'જાણી ખગ વિદ્વાનો માને છે અને એ જ યથાર્થ લાગે છે.૩

જૂનો ગુજ્જરાત દેશ

આ ગુજ્જરાતના—(સ.) ગુજ્જરાત ૬ ગુજ્જર દેશ જેવું નામ વિ

- ૧ જુઝા વિન્ડેન્ટ સિમચી અર્ધી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ચ ૧. ૩. પૃ. ૩૨૧. ૩૨૬.
રિ ૧ તથા એપ્રિલ ડોટર્સ સુવાનસુઆન-અ ૫ ૨ મા આપેલી Itinerary
પૃ ૩૪૧ તથા હિસ્ટરીના આપેલો ઉર્પનું મન્ત્ય દેખારાવેલ નક્કો.
- ૨ મુ. ગ. મ. ૧, બા ૧. પૃ. ૨ તથા સાહિત્યવિચાર પૃ. ૭૨, ૭૩
- ૩ જુઝા રાજપૂતાનેકા દત્તિહાસ ખ. ૧. પૃ. ૫૮. ૧૩૧. ૧૩૨ વગેરે. પણ
ખીનજો મળ રાજ્ય જ 'ગુજરાત' અને એ ઉપરથી ગુજ્જરાત તથા ગુજ્જરા
રાજ્યો થયા હોવાનો તર્ક કહે છે જુઝા ગુજરાતી લેખેન્ જ્યેન્ટ લિટરેચર
અ ૨ પૃ. ૧૯૮ થી ૨૦૧ આ ઉપરાંત જુઝા પુગણોમાં ગુજરાત પૃ ૭૩
થી ૭૫ અને કે કા શાસ્ત્રીદુ 'અનુશીલન'માંના લેખ. અલ્પાકૃતીએ એના
પ્રવાસપ્રથમાં આજુના ઉત્તર પ્રદેશનું 'ગુજરાત' નામ નોંધ્યું છે (ઈ સ ૧૦૩૫).

અ ના નનમા અમા નનક મુરી હાનના ગુજગાન ગાટે નહોતું વપગતુ,
એટલુ જ નહિ, પણ વિ સ ના સાનમા રાનથી તે દમમા શન
મુરી ભિ નમાન અને એની આમપામનો ઘણુ ડરી હાનના બેરપુ
ગમ્યના ઉત્તર જિલ્લાઓથી આગલી માગવા નો ભાગ 'ગુર્જ' દેન
નૈનાતો હતો ?

પાસના ગુજરાતને ગુજગત નામ મળવાનુ કારણ

ગુર્જરજાતિ—જેનુ મગ યોદ્ધા ડેરુ મુખ્ય છે તેનુ ગમ્ય
ઉપરના પ્રેશમા થસાથી એ પ્રેશને ઈ સ ઠટા રાન ની આમપામમા
ગુર્જરદેન - ગુજગત નામ મળ્યુ અને એ પ્રેશના ગમ્યઓ પણ
ગુર્જર ગમ્ય મળવાવા નાખ્યા ર અને એ જ કારણથી ગાદ્રદ લેખો
એને ગુર્જર કહુ કે તે કાન્યકુબ્જના અતિકાર ગમ્યના મામત તરી
મુગગમનો નાપ ઉપર કહેવા ગુર્જર પ્રેશનો ગમ્ય હોય અને એને
પણ ગાદ્રદ 'ગુર્જર' હેના દેવાનો અભાર છે પશ્ચિમ મુગગમે
અગુદાનપુર પાટણનુ ગમ્ય વીરા પઠી હાનના ગુજગતને ગુર્જરદેન
કે ગુજગત—(મં) ગુર્જરના અથવા અચલિત ગુજગાન નામ મળ્યુ,
એમ મારુ અનુમાન છે ૩

૧ મુઆ જુહિપ્રકાશ ૧૯૩૩ના ઓક્ટોબર-૬મે ગળા અમા આપણા દેશને
ગુજગત નામ કયારે મળ્યુ નામનો મારા લેખ તથા પ્રા રીન ગુર્જર દેશ
અને ગુજરજાતિ નામનો મા ૧ રેખ, કૌમુદી ૧૯૩૪ના રાનેવારી-માર્ચમા
તથા ૧૧૨ અ ર ૫ ૨૦૦

૨ ૫૧

૩ મુઆ આજ સથના પ્ર ૧ કુ

પ્રકરણ ત્રીજું

ચાવડા-સમય

વિ. સં. ૮૦૨ થી ૯૯૮

પાટણ સ્થપાયા પહેલાં ચાવડા વંશનું સ્થાન

ગુજરાતની ચાલુક્ય શાખાના રાજા અવનિર્જનાશ્રય પુલકેશીના નવસારીના ત્રૈકુટક સવત્ ૪૯૦ (ઈ સ. ૭૩૮-૩૯)ના તામ્રપત્રમાં, સિન્ધુ કચ્છ સૌરાષ્ટ્ર ચાવોટક મૌર્ય અને ગુર્જર વગેરે રાજ્યોને કાપી નાખીને દાક્ષિણાત્ય રાજ્યોને છતવાની ઇચ્છાથી દક્ષિણપથમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા તાજિક (મુસલમાન) લશ્કરને નવસારી પ્રદેશમાં તલવારના બળથી છત્યાનો એ ચાલુકિય કુલનો રાજા ગર્વ લે છે ૧ આ તાજિક-મુસલમાન લશ્કર તે ખલીફ હશામ (ઈ સ. ૧૦૫ થી ૧૨૫-વિ. સ. ૭૨૪ થી ૭૪૩)ના સિન્ધના સૂબા જુનૈદનુ લશ્કર હોયુ નેઈએ ઈ સ. ૭૧૨માં જ આરબોએ સિંધ છતી લીધું હતું અને ત્યાંથી હુટારુ મુસ્લિમ ટોળીઓ મારવાડ વગેરે ઉપર ઝેતરી પડતી અને જુનૈદ પોતાના લશ્કરની હુટારુ ટોળીઓ આસપાસના પ્રદેશમાં-મારવાડ, મહીબ (માળવા ?), અરસ (ભરૂચ), ઉજ્જૈન, અલગલમાન (લિનમાલ ?) અને જુઝ (ગુજર) ઉપર મોકલ્યાનું મુસલમાન ઇતિહાસોમાં નોંધાયું છે ૨

૧ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો લા. ૧, લેખ ન ૧૦૬, પણ એમાં છપાયેલા ભાગમાંથી પુલકેશીના પરાક્રમવર્ણનવાળો પ્રસ્તુત કટકો જે મુ. ગે. ગ્ર. ૧, લા ૧, પૃ. ૧૦૯માં છપાયેલો છે તે છાંડી દેવાયો છે. એમાંના મૂળ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે —

તરલતારતરવારિદારિતોદિતસૈન્ધવકચ્છેસૌરાષ્ટ્રચાવોટકમૌર્યગુર્જરાદિ-

રાજ્યે

...

...

...

વિજિતે તાજિકાનીકે

આ લેખમાં જે સૈન્ધવનો ઉલ્લેખ છે તે કોઈ ધ્રુમલીનો સૈન્ધવ (ઈ સ. ૭૩૪ થી ૮૧૯) હોવો જોઈએ એમ અસ્તેક્ષર ધારે છે (જુઓ E. I. Vol XXVI No 27માં સૈન્ધવ તામ્રપત્રો.)

૨ ઇલિયટ ગ્ર. ૧ પૃ ૪૪૦-૪૧.

મુસનમાન લેખકોએ દેશના નામ નોવવામા ગમ્ય કરી છે એ મ્હંદ છે, પણ અવનિજનાશ્રય જે મુસનમાન નસકને હગા-ચાનો ગર્વ લે છે તે આ જુનની જાઈ ટોળી જોઈએ, અને ઈ સ ૭૩૮ પહેના એ બનાવ બ-યો હોવા જોઈએ પણ આ લેખમાં કહેના ચાપોટક એટને કે ચાવડા (અ ચાપોટ-ટ)નું ગભ્ય અને મુજ્જનું ગભ્ય ક્યા હતું? અણુદીનપુ પાટણુ ગ્રંથપાયા પદનાની આ વાત છે એ જુનનાનુ નથી અને પાટણુથી જુડુ ગ્રંથ જ ચારાઓ માટે નોધના જતાં નણુ નામ યા આવે છે

આવડા વશની જૂના ગજધાનાં તરફ નજુ સ્થળોનો નભન

(૧) પચાસગ—વનગજના પિતા જયશિખરી ચાવ નુ ગભ્ય પચાસગમા હતું એમ પ્રમથચિતામણિ ગભમા વગેરેમા જળનાઈ મટેની કતમ્યા કહે છે? (૨) અક્ષપ્રુદસિધ્ધાન નામનો જ્યોતિસો ગ્રંથ લખનાર અક્ષપ્રુદ આચાર્ય શ્રી ચાપવચ (ચાના વશ)ના તિનમ્મપ આધ્યુષ ગમ્મ જ્યાગે ગભ્ય ક્રોતો હતો ત્યાગે શ-સ પપ૦ (ઈ અ ૬૦૮)માં પોતે ગ્રંથ ગ્યાનુ કહે છે અને અક્ષપ્રુદો જિત્યમાનકાચાય મહેના છે માટે જિનમાનમાં ચાપનસનુ રાભ્ય હતુ એમ ગ-ગો હી ઓઝા કહે છે? (૩) ચક સ ૮૩૬ (ઈ અ ૮૧૫)ના ચાપવચના ગમ્મ ધગણીમગદના વગણુથી અપાયેના દાનપરયા નાણુમાં પણ ચાપનસનુ રાભ્ય હતુ એમ કહે છે કે ત્વે આ નજુમાંથી ખુરેકોના લેખમાં કહેના ચાવ ૧ કમાના સમજવા?

૧ જુના ૧ ઈ.સુ મુજ્જાતી બાસાનર ૫ ૭૧ તથા ટિ ૫૦ અને રાસમાળા ૩ બા આ ૩ ૫ ૩

૨ ધીચાગગનિકે ધામ્યામુસે મૃષે । પચાસગમુર્કર્પસર્તે પગમિરતીર્તે ॥

મામ્મ સુદસિદ્ધાન્ત કૃષો મદ્યુમન :

જુમે ગભ્યનેકા હતિદાસ અ ૧ ૨ ૫૬ તથા ૧૩૧

૩ પ્રાચીન રેખમાત્રા લેખ ન ૮

વઢવાણનું રાજ્ય કંટલા વખતથી ચાલતું હતું એ ચોક્કસ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી આ દાનપત્ર સિવાય બીજે કયાય^૧ એનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, અને દાનપત્રમા દાન આપનારે પોતાના પૂર્વજની ત્રણ જ પેઢી તોધી છે વળી સુરાષ્ટ્રનો જુદો નિર્દેશ પુલકેશીવાળા લેખમાં છે અને એ વખતે વલ્લભીનું રાજ્ય હજી નાશ પામ્યું નહોતું વલ્લભીમા એ વખતે શીલાદિત્ય પાચમો રાજ્ય કરતો હતો, એના ખેડામાંથી વ સ. ૪૦૩ (ઈ. સ. ૭૨૨) મા અપાયેલા એ દાનપત્રો ગોડલમાંથી મળ્યા છે.^૨ એ બધું જોતા પુલકેશીના લેખમા જે સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે તેથી આ વલ્લભીનું રાજ્ય સમજવું જોઈએ અને લેખના ચાવડા રાજ્યને સુગપ્ટ્રની બહાર શોધવું જોઈએ એવા માંગ મન છે. હવે ભિલ્લમાલને બ્રહ્મગુપ્તના આધારે ચાવડાની રાજધાની દરાવવા જતાં યુવાનચુઆગ (ઈ સ. ૬૪૦) ભિલ્લમાલ (પી-લો-મો-લો) ને ગુર્જર રાજ્યની રાજધાની કહે છે^૩ એ નડે છે ચાવડાને ગુર્જરવશના માનીને જંકસન આ મુશ્કેલીનો તોડ કાટે છે^૪ પણ ઉપર ઉતારેલા અવનિ-જનાત્રય પુલકેશીના લેખમા ચાવડાને તથા ગુર્જરને જુદા ગણ્યા છે એ પણ જંકસન કબૂલ રાખે છે. ૨૫ ગૌ હી ચોઝા ભિલ્લમાલમા રાજ્ય તો ચાવડાનું જ હતું પણ એ દેશ યુવાનચુઆગના વખતમાં ગુર્જર કહેવાતો હતો એમ તોડ કાટે છે.^૫ પણ પોતે ભિલ્લમાલમા જ બ્રહ્મસ્કુટસિદ્ધાંત લખ્યો છે એવું બ્રહ્મગુપ્તે કહ્યું નથી અને એને પાછળથી ભિલ્લમાલકાચાર્ય^૬ કહેવામાં આવ્યો છે,^૭ એટલે એના વચન ઉપરથી ભિલ્લમાલમા ચાવડાનું રાજ્ય માનવાની જરૂર મને

૧ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૬૩ તથા ૬૪.

૨ જુઓ બીડસ બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ્સ ઇ. ૨, પૃ. ૨૭૦, વોટર્સ યુવાનચુઆગ ઇ. ૨, પૃ. ૨૪૯

૩ મુ. ગે. ઇ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૯૭

૪ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧, પૃ ૫૬ તથા પૃ. ૧૮૬

૫ જુઓ ભાગીચ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર. પૃ ૨૧૭ની ટિપ્પણી.

નથી વાગતી બિલ્વમાનમા તો ગુર્જર^૧ ગત્ય જ હોનાનો મહત્ત્વ છે
 દક્ષિણના ચાતુર્ય પુનઃક્રીના શ્લોક ૫૫૬ (ઈ મ ૬૩૮) ના
 રિનાનેખમા જે ગુર્જર નામે ચનાનુ લખ્યું છે તે પણ આ
 બિલ્વમાનના જ ગુર્જર હોવા જોઈએ^૨

અવનિજનાશ્રય પુનઃક્રીના લેખવાળા ચાવડા તે પચામરના ચાવડા

આ રીતે જોતા મુસનમાનોએ જે ચાવડાઓને લગ્યાનુ અવ
 નિજનાશ્રય પુનઃક્રી કહે છે તે પચાસગના ચાવડા હોના જોઈએ
 મનનન - ઉપરનો લેખ પચામરના ચાવડાની વનધ્યાનો ટકા આપે
 છે એવો પ લગવાનનાન પેઠે માગે પણ મન છે થી ૨ હો પરીખ પણ
 એ મન સ્વીકાર છે કે આ પચાસગ કચ્છના ગણની હલ ઉપર રાધનપુર
 અધ્યાનમા એક નાના ગામએ હાનમા પણ છે^૩ જૂના કાળમાયે એ
 મુ. મોટું નહિ હાય કચ્છ અને ગુર્જરાત રચેના કચ્છના ગણના
 માતા ગધનપુરની આશપામના પ્રેશને રિયાત કહ છે એ
 રિયાત પ્રેશમા પચામર ગામમાં વનગજનો જન્મ થયો હોવાનુ
 પ્રમથત્રિનામણિ કહે છે^૪ પચાસગનુ આ ચાવડા-ગજન એ વખતે
 અગત્યનુ નહિ ગયાનુ હોય એઓના નામામા રિયાત અને બહુ
 તો એને અગિને આવેનો સૌગંધ અને રીંગમગામ જિનાનો થોડો
 ભાગ હશે 'ચાવડા નામનુ મૂળ જાણવામા આ પુ નથી પાછગથી
 એને ચાપોતકટ જેતુ અટૂનીટૂન ૩૫ આપવામા આન્યુ છે, પણ મને
 તો ચતુર્ય ચતુર્ય રંગેર મોનકીના મૂળ નામ જેતુ ચાવડા પણ દેશી

૧ થી મુનશીએ માગી કપલી દક્ષીણ મા ૫ રાખી ૭ (તેરી જે પોત ગુર્જર
 દેગ, બા ૩ પ ૩૦)

૨ પ્રજાપોષનતા યસ્ય ભાટમાન્સગૂર્જગ ।

પ્રાચીન લેખમાળા બા ૧ લેખ ન ૧૬ શ્લો ૨૨

૩ મુ. ૧ મ ૧, બા ૧, પ ૧૪૬ તથા કા ૩ પ ૧૦

૪ કાલના પચાસગની સ્થિતિ માટે વાંચા 'કુમાર' ૪૬ ૧૪૬, પ ૭૮

૫ પ્ર. રિ. ૧ બા ૫ ૩૧

નામ લાગે છે. એ ગુજરાતી ચોગ-ચોટા ક ચોરાને વાણ મળતું છે એમ પ. લગવાનલાલ કહે છે એ કીક ભારે છે.

નાની ઠકરાતના ઠાકોરો

ઉપર નોંધેલા એ ઉલ્લીણું લેખો સિવાય ચાવડા વરા માટ સમકાલીન ગણાય એવો કોઈ પુરાવા નથી, એઓનો પાનાનો કાઈ લેખ મળ્યો નથી કે એમને વિશે પણ વિ સ ૧૨૦૦ પહેલાના કોઈ લેખમાં ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. આ ઉપરથી તથા એ વખતે ગુજરાતના મોટા ભાગ ઉપર ખીજા રાજવંશોની સત્તા હતી એ જોના ચાવડાઓ પંચાસગથી અણહીલવાડ મુધીના મુલકની કાઈ નાની ઠકરાતના ઠાકોરો હોય એમ લાગે છે.^૧

જયશિખરી અને એના પુત્ર વનરાજ સંબંધી દંતકથાઓ

પ્રમુખચિંતામણિએ તો ફક્ત વનરાજના જન્મસ્થાન તરીકે પંચાસગનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ રત્નમાળમાં વનરાજનો આપ જયશિખરી પંચાસગનો રાજા હતો અને કાન્યકુબ્જના કલ્યાણકુટુંબના ચાલુક્યવંશી ગણ ભૂવંદ એના ઉપર ચડાઈ કરી અને લડાઈમાં જયશિખરીને મારી નાખ્યો એવું વર્ણન કર્યું છે. આ બનાવ ક્યારે બન્યો એની તારીખ રાસમાળામાં તથા એને અનુસરીને મુખઈ ગેઝિટિયરમાં ઈ. સ ૧૯૬ આપી છે.^૨ આ તારીખનું મૂળ પ્ર ચિ. વગેરેમાં ઈ. સ ૭૪૬ (સં. ૮૦૨) માં વનરાજે અણહીલપુર પાટણની સ્થાપના કરી ત્યારે એ પંચાસ વર્ષનો હતો એમ કહ્યું છે,^૩ અને રત્નમાળમાં જયશિખરી ઉપર કહેલી લડાઈમાં મરાયો ત્યારે એની રાણી રૂપસુદરી સગર્ભા હતી અને એણે જે પુત્રને જન્મ આપ્યો તે

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૧૫૦.

૨ રાસમાળા ગુ. ભા. આ. ૩, પૃ. ૨૪ તથા મુ. ગે. ગ્ર. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૧૫૦.

૩ પ્ર ચિ. ગુ. ભા. ૫. ૩૫.

વનગજ ન ઉપર વૈનાખ સુદ પૂનમને તિવસે જન્મ્યો એમ કહેતું છે,^૧ તે જણાય છે સવત્ ૮ ગ્રામી પચાત્ર વર્ષ બાદ કરના પણ ઉપગતી તારીખ આની ગહે છે અને ગતમાળે એ ગીતે જ ઉપગતી હશે એવો મારો તર્ક છે વળી ગતમાળમા ખૂબ સાથેના જયગિખરીના મુદ્દતુ વિગ્તા થી વર્ણન આપ્યું છે તે પણ એ વર્ણન દર્શિત છે અને એ નડાઈની તારીખ માનવા માટે પણ કોઈ અન્ય આધાર નથી વળી દત્તકથામા નારીખ મૌઘી જોડી વિશ્વસનીય વસ્તુ હોય છે જયશિખરીએ પોતાના આળા ગરબાળ સાથે પોતાની ગળી ગપમુદરીને જંગમમા મોની દીધી અને ત્યાં એજે મનરાજ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, એ કતવામા પણ કટલો સત્યાય છે એ નક્કી કરનાતું નાઈ ઐતિહાસિ આધન નથી

કન્યાણુકટક અને કનોજ

લોકે ૫ ભગવાનનાલે તો કનોજ પ્રેશમા કાઈ કન્યાણુકટક નામતું શહેર જ નથી એમ કહેતું છે અને એ સાચું છે, પણ શુજંગિ વિરો નખેના લેખમા 'કન્યાણુ અને 'મહેદય' પર્યાય છે અને 'કટક' એ ગ્રધાનાર-છાવળીનો પચાત્ર હોવાથી કન્યાણુકટક એ 'મહેદય ગ્રધાવાગ જેવા ઉત્તીર્ણ લેખમા વપરાયેલા શબ્દોનો પચાત્ર હરે છે માટે કનોજ દેશની ગજાનીરૂપ જે કનોજ શહેર તેજ કન્યાણુકટક એવું થી તે ગ ભાગ્યકરે કરતું કથન મને તો હીક લાગે છે અને હવે એ ઇતિહાસિમાં આમાન્ય ગીતે માન્ય થયું છે આ રીતે

૧ વિક્રમાજીતશઘ્યર્થજાન, 'તત્ત્વસત્ત્વોદ્દેશપચાસમાન ।

શ્રુતુ તત્ત્વ યમત મથ મુરરાશિ વૈશાલ્યમાસ તિથિપૂનમામિ ॥ ૮૩૧

આ રત્નમાળા ૧૭ મા અંકમા રાત્રનો અથ છે, તેની વિશ્વસનીયતા નહિ જેવી જ મનાય

૨ રાસમાળ શુ બા આ ૩, ૬ ૨૪ થી ૩૪

કલ્યાણકટકની મુરદેલી તો હર થાય છે.^૧ પણ વિ સ. ૭૫૨ માં તથા એની આગળપાછળ ક્તોજમાં ચાલુક્ય વંશની સત્તાનો કે જુદા નામના કોઈ ગઘનો પત્તો લાગતો નથી એ વખતે અને એ પછી પણ—ઘણુ કરી ઈ સ. ૬૯૦ થી ૭૪૦ સુધી ક્તોજમાં કવિ ભવમૂર્તિ અને વાદ્ધપતિના આશ્રયપાતા વર્ગોવર્માનું રાજ્ય હતુ એટલુ આપણે રાજતરંગિણી વગેરે ઉપરથી જાણીએ છીએ.^૨ ત્યારે આ દતકથાનું મૂળ શુ હશે? ખરી વાત એમ લાગે છે કે જે સમયમાં આ બનાવો બન્યાનુ કહેવામાં આવે છે તે પછી ઘણે કાળે—લગભગ પાંચમો વર્ષ પછી આ દતકથા લખાઈ છે અને એ કારણથી એમાં કેટલીક ગરબઃ થઈ ગઈ છે. કાન્યકુબ્જના અમુક ગઘઓએ—પ્રતિહાર રાજાઓએ ગુજરાતનો ઘણો ભાગ પોતાને કબજે કર્યો એટલી સાચી વાત આ ગ્રંથલેખકોએ સાબળેલી, પણ એ સ્થિતિ ક્યારે હતી એની ખબર નહિ કે વળી દક્ષિણના ચાલુક્યોની પણ ગુજરાત ઉપર સત્તા હતી એવું એઓએ સાબળેલુ, અને દક્ષિણના ચાલુક્યોની રાજવાની પાછળથી કલ્યાણમાં હતી એ એઓ જાણતા હતા, જે કે પચાસરના પતન વખતે તો વાતાપિપુર (બદામી)માં રાજવાની હતી.^૪

પણ કાળક્રમનો યરાચર ખ્યાલ ન હોવાથી આ બધી વાતોની ગરબઃ દતકથામાં થઈ ગઈ છે એવુ પ. ભગવાનસાહનુ કહેવું યથાર્થ

૧ જુઓ પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જર નતિ નામનો મારો લેખ. કૌમુદી ૩૪ બનેવારી તથા જ. જો છે રો. જો. સો. ગ્ર. ૨૧, પૃ ૪૨૮.

‘કાન્યકુબ્જમાં કલ્યાણકટકે’ પહેલાં વિદ્વાનોને ઠીક મૂકેલા, જુઓ ગસમાળા આ ૩. પૃ. ૨૮, ટિ ૨ તથા ૨૫ ટિ. ૧ અને મુ. ગે. ગ્ર. ૧. ભા ૧ પૃ. ૧૦૫.

૨ જુઓ રકની કોનોસોલ પૃ. ૫૮ તથા ૬૨ તથા અર્લો હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ૩ પૃ. ૩૭૮.

૩ ગુજરાત ઉપરની ક્તોજના પ્રતિહાર ગઘઓની સત્તાનુ વર્ણન પ્રકરણ ચોથામાં આગળ આવશે

૪ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦.

લાગે છે^૧ વળી એ જ વિજ્ઞાન કહે છે કે વિ સ ૭૫૨ મા દક્ષિણના ચાતુક્યોના સામન્ય તરીકે લાટમા ગળત્ય કરતા ટ્રાઈ ચાતુક્ય રાગએ પચામર ઉપર ચાલ કરી હોય અને કોઈકિનુ નામ (કે બિરુદ) 'બૂન' હોય એ સહન છે^૨ પણ એની ક'પના માટે કોઈ પુરાવો નથી, અને ઉપર પોવેના પુનઃક્રીના વનપતના શબ્દ જો આ ચાવડાને લાગુ પડના હોય તો પચાસગનો નાશ દત્તધ્યા કહે છે તેમ ઈ સ ૬૯૬ (વિ. સ ૭૫૨) મા કોઈ બૂવડે નહિ પણ સિંધમાથી ગતની આવેના આરમ્ભ દોગાએ ઈ સ ૬૨૪ મા કર્યો હોય એમ માનવું વધાર થોડું છે^૩ અને વનગજનો જન્મ પણ એ અગ્નિમા માનવામાં વાધો નથી શ્રી ગસિકનાન પરીખ પચાસને જિનમાનના પ્રતિદારેએ લાગ્યું હોવાનો તર્ક કરે છે પણ એને અતિહાસિ-તથ્ય માનવા માટે વધારે પ્રમાણની અપેક્ષા છે એમ મીઠારે છે વળી એઓ ત્યાં જ ઉમેરે છે - દત્તકથાને માનીએ તો વનગજનો જન્મ અને પચાસગનો નાશ ઈ સ ૬૯ (વિ સ ૭૫૨) મા થયો હોય અને ન માનીએ તો ઈ સ ૭૫૦ (વિ સ ૭૯૧) મા થયો હોય^૪

વનરાજના ઉછેર મળથી દત્તકથા

વનરાજને જાણે બુધેની ઝોળીમાં ડુવાડી એની માતા લાકડા વીણની હતી ત્યાં જોનાચાર્ય શીશુલુપ્તિએ ઝોળીમાં ગહેના બાળકના ચિહ્ન જોઈને, એ જોનધર્મનો પ્રભાવક થશે એવી આશાથી એ બાળકની

૧ મુ ગે મ ૧ ભા ૧ પૃ ૧૫૦

૨ મેજન ચાતુક્ય વિજયગજનુ ચેની મ ૩ ૪ (વિ સ ૭૦) નુ તામ્રપત્ર બેજામાંથી મળ્યું છે (શુ ત્રાતના અતિહાસિ લેખો લેખ ન ૧૦૨), પણ તે બનાવગી છે અને એથી ઉપરુ વિજ્ઞાન સાબિત થઇ નથી.

૩ મુ ગે મ ૧ ૧ ૧૫૦ એ રામલાલ શુ ઝોગી દત્ત થાને બનુસગી વિ સ ૭૫૨ મા જ વનરાજનો જન્મ માનવાના મતના છે (જુ મો ચાવડાઓની વસાવળી પૃ ૩૩ લાવનગરની સાહિત્ય પરિવર્દનો ગિરોઈ)

૪ કાચાતુગાસનનો ઉપોદ્ધવાત પ ૧૦૬-૧૧૦

મા પાસેથી બાળક માગી લીધો અને માની આજીવિકા માટે બદોબરન કર્યો, પણ શીલગુણમરિએ^૧ જેને 'વનરાજ' નામ આપેલુ તેવો એ બાળક આઠ વર્ષનો થતાં, ઉદ્દગેથી દેવની પૂજના સાધનોનો નાશ થતો જોઈને એ સાધનોના રક્ષણનુ કામ ગુરુએ એને મોખુ એટલે વનરાજે તો ઉદ્દગેનો નાશ કરવા માણ્યો. ગુરુએ એની આવી જૈનધર્મની વિરુદ્ધ અને રાજધર્મને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ જોઈને એને પાછો એની માને સોંપી દીધા, વગેરે કથા પ્રબધચિતામણિમાં છે,^૨ પણ ૫. ભગવાનલાલ ઇ. ૭૭ કહે છે તેમ જૈનોનુ મહત્ત્વ વધારવા જૈનોએ જ ઉપજાવી કાઢેલી આ બધી કથા છેડે રત્નમાળામા આવી કોઈ વાત નથી. અને ધર્મારણ્યમા જુદો જ વૃત્તાત છે, એમા વનરાજની માનુ નામ અક્ષતા લખ્યુ છે અને આ રાણીથી ધર્મારણ્યક્ષત્રમા-ન્યા મોઢ બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા ત્યા જ જન્મેલા વનરાજને મોટ બ્રાહ્મણોએ મોટો કર્યો એમ કહેલુ છે.^૪

વનરાજના માઆપ વિશે સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામા પ્રસિદ્ધ થયેલ પુરાતન પ્રબધસંગ્રહ (પૃ. ૧૨)માં વળી જુદો જ વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. “ આંબાસણુમા ચાપોતકટ જ્ઞાતિના ચડ અને ચામુડ એ ભાઈઓ હતા તેઓને કોઈ જોશીએ કહ્યુ કે ચામુંડની પત્નીના ગર્ભથી ચડનું મરણ થશે ” એટલે એની સગર્ભા સ્ત્રીને તણ દીધી અને એ પચાસર ગર્ભ પછીની વાત પ્ર ચિ.ને અનુસરતી છે.

વળી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા પાસેના એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમા^૫ ચાસના નામનો ચાહટગઢનો રાજા હોવાનુ તથા એનાથી

૧ પ્રભાવકચ્છિતિમા શીલગુણસુચિ દેવચન્દ્ર નામ આપ્યુ છે

૨ પ્ર ચિ. ગુ ભા, પૃ ૩૧, ૩૨.

૩ મુ. ગે પૃ ૧૫૧. ગેઝિટિયરની ટિ. મા જિનપ્રભસૂચિના તીર્થકલ્પમા આને મળતી ફતકચા કોઈ બીજા ગણ વિશે કહી છે, એમ લખેલુ છે.

૪ જુઓ પ્ર ચિ ગુ ભા., પૃ. ૩૨, ટિ. ૫૦.

૫ જુઓ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ, અ. ૪૮-૮.

ચાનડા વશ ચા થો હોવાનું કહ્યું છે ચાસથી ૨૧ મો ચાહટગ તોડી
જળપુગ આગો, પછી ૩૧ મો હીમદેવલિલમાન આગો એની ગણી
આમેના કચ્છનાહ માનસિંહની ૧-૧ જશકુવગમાનો પુત્ર તે વનગજ
આ વતકયા તો અત્યંત ધનિકામ વિરુદ્ધ છે પણ દતકયાઓની આ
પન્થપર નિરોધી ગ્રિથિતમાથી ઔતિકાસિંહ અત્યંત એટલું જ તરી આવે
છે કે વનગજનાં માનપના સાચા નામ છે ૨ ૧૬ મી સીમા
જુનાઈ ગયા હતા. અનન્ત, વનગજનો જન્મ પચામગમા કે એની
પામેના વનમા થયો હતો એટલી નાન તકયામા મોઝે ભાગે અમાન છે

વનગજને ધાડપાડુનો વધો

વનગજ જીવાનીમા આનતા એના મામા સાથે નાના ગામમા
ગહીને ચોગનો ૪ ધાડપાડુનો વધો કરવા નાગો આ વધો ગ્રતા
એને કેવી રીતે જન્મ નામના ગ્રવીંગ વાલિયાનો મેળાપ થયો એ
પ્ર થિ મા વર્ણવ્યું છે^૧ પણ એ તો લોકવાર્તા લાગે છે વનગજ
કેવી રીતે અણુહીનપુર પાટણ આપવા જોડો પેમો મેળવ્યો એ વિગે
પ્ર થિ મા લખ્યું છે કે કાન્યકુબ્જના ગળએ પોનાની પુત્રી ૨ શ્રી
મહાલિકાને પહેગમીમા પુર્વ દેશ આપેનો તેની ખડણી ઉગવના
જે પચોળીને કાન્યકુબ્જથી મો લ્યો તેજે વનગજને ગમેનાળ (મિદનમૂત)
નીઓ પછી ૭ મહિના મુધી દેશમાથી વચ્ચ ઉગવીને ૨૪ નાખ
રૂપાના દ્રમ્મએ અને ચાર હજાર ચોડા એટલું તઈ ને ન્વદેશ તરફ પાઠા

૧ પ્ર થિ ૫ ભા ૪ ૩

૨ કાન્યકુબ્જનો ૨૧ ગુન્ગતના ગળની નીકરી પચોળી ને ૧૧ પહેામામા
મળેનો કર ઉધગવવા પચપ્પને મોકલેનો એમ મુ ગ્રેઝિટિય ના લખ્યું છે
પણ એ પ્ર થિની ગ્રેમને મળેલી દાષપ્રતના પાઠની ગમગનુ પશિામ
વાગે છે મુદ્દતીર્તિકલ્લોલિની (શ્લો ૧૦)મા પણ નીકરી મળે કર
ઉધગવવાની વાત છે

૩ આ રૂપાના દ્રમ્મ તે ચાર છે આનાની કીમતના ક્ષત્રપસિકાઓના દતકા
અનુક્રમે હમો ગ્રેમ ૫ ભગવાનવાદ અટકળ કરે છે પ્ર થિ ૫ ૩૪ દિ. ૫૩

નામનુ નગર હવુ

પાટણની સ્થાપનાનો તારીખ

અણહીનપુર પાટણની સ્થાપનાની તારીખ પ્રમથસિનામણિમા સવત ૮૦૦ વૈશાખ સુદ બીજ ને મોમવાર આપેન છે પ્ર સિ ના કર્તાથી બિન? મેરુતુગના વિચારશ્રેણીમા મવત ૮૦૧ વૈશાખ સુદ બીજ ને સોમ એ રીતે તારીખ આપેન છે વિચારશ્રેણી ત્રિનાથ બીજા બધા પ્રથોમા સ ૮૦૦ જ આપેલ છે, પણ તિથિનાગમા ફર છે ખરે. ધર્માગ્રયમા આપા સુ ૩ ને ગનિવાર આપેન છે પાટણના ગણપતિ મઠિની મર્તિ નીચેના લેખમા સ ૮૦૨ ચૈત્ર સુદ બીજ ને શુક્રવાર લખેન છે ગસમાળામા ઉનાગેના એક કવિતમા સ ૮૦૦ માવ વદિ ૭ ને શનિવાર છે, અને ગજવશાસનીમા સ ૮૦૨ આવણ સુદ બીજ ને મોમ આપેન છે આ જુગીજુગી તિથિઓમાથી પ્ર સિ મા તથા ધમા ઇયમા આપેના તિથિવાર મળી ગ્હે છે એમ જ્વગા નુ મોગીએ તહિ પામે ગણિત જગની નક્કી કર્યું છે અને એ મોદી પેઠે સવત ૮૦૦ (ઈ સ ૭૧૬) અણહીનપુર પાટણની સ્થાપના થઈ છે એવો માગ પામુ મન છે ગેઝિટિય ના કર્તા વિચારશ્રેણીનુ ૮૦૧નુ વર્ષ વનગજના ગ ત્યાલિએનુ વર્ષ માનનાનો મન આપે છે, પણ વિચારશ્રેણીમા સ ૮૦૧મા અણહીનપુરની સ્થાપના કરી એમ જ્વગ રામદો ૩૭ માટે એ તારીખને સનકોગેની જ માનની પગે ગેઝિટિ યગના કના વનગજના ત્યાલિએ માટે સ ૮૦૧ ની તારીખ

૧ જુઓ ગુજરાત માહિત્ય મંત્રા અમદાવાદ આમલ મુનિષી જિનવિ ત્યજુ વ્યાખ્યાન ૧-૩૩-૩૪ સમાનો મથ પૃ ૩૧

૨ જુઓ પ્ર સિ જુ બા પૃ ૩૫, દિ ૬૦ તથા કાન્તમાળામા સ રામવાદ. સુનીનાન મોગીના રેખ પ ૧૫૭

૩ તદનુ સવત ૮૦૧ વર્ષે વૈશાખ સુદ ૨ સોમે ચાઉદાવશોત્તમ વનગજ શ્રીમળહિલપુરમસ્થાપયત્ । તથા ૬૦ વર્ષાણિ રાજ્ય મુક્ત ।

મવર્ષેન સમઢની પ્રત તથા રા નકાટની પ્રત

માનવાના પક્ષમાં દલીલ કે છે કે વનરાજ પચાસ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠે. અને ૧૦૯ વર્ષ જીવ્યો તથા ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ પ્ર. ચિ. માં તથા વિચારશ્રેણીમાં બેયમાં કહ્યું છે. હવે વનરાજ વિ. સ. ૭૭૬ માં જન્મ્યો અને સ. ૮૨૧ માં એનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ માનીએ તો રાજ્યાભિષેક વખતે એની ઉંમર પચાસની નજીક ચુસાળીશની હોય વળી ૬૦ વર્ષનો રાજ્યકાળ અને ૧૦૯ વર્ષનું આયુષ્ય બેય ગેઝિટિયરના કનાને ત્રણાં લાના લાગે છે અને તેથી વનરાજનો કુલ આયુષ્યકાળ જ ૬૦ વર્ષનો માની સ. ૮૩૬ મુધી વનરાજે રાજ્ય કર્યું હતું એમ એઓ હગવે છે.^૧ સ્વ. રામલાલ મોદીએ આની વિરુદ્ધ પ્રત્યધોના કથનના ગયાવમાં દલીલો કરી છે.^૨ પણ આ આખનમાં નિર્ણાયક પુરાવો ન મળી આવે ત્યાંમુધી તર્કબાહુ નકામી છે. ચાવડા વંશના કુલવર્ષ ૧૯૬ બધા પ્રત્યધોને તથા આધુનિક ઇતિહાસલેખકોને માન્ય છે અને વનરાજના રાજ્યનો આરંભ વિચાર-શ્રેણીને અનુસરી વિ. સં ૮૨૧ માં માનનાર પં. ભગવાનલાલ, સ્વ. ગૌ હી. ઓઝા, વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરે બધાને મૂળરાજનો રાજ્યારંભ સ. ૮૨૧ માં ૧૯૬ ઉંમરેને વિચારશ્રેણી પેઠે વિ. સ. ૧૦૧૭ માં માનવો પડ્યો છે.

વનરાજનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૭૪૬ થી ઈ. સ. ૮૦૫

(સં. ૮૦૦ થી ૮૬૧)

થોડા વર્ષ પહેલાં આ માન્યતા વિરુદ્ધ કશો પ્રબળ પુરાવો મળ્યો ન હતો, પણ સાંભળમાંથી મળી આવેલા સિદ્ધરાજનો એક લેખ ઈ. સ. ૧૯૨૯માં ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીમાં છપાયો છે^૩ તેમાં મૂળરાજના

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧. લા. ૧. પૃ ૧૫૨.

૨ જુઓ ચાવડા વંશાવળી. લા. સા. ગિયોર્ટ. ઇ. વિ પૃ ૩૧ થી ૩૩.

૩ જુઓ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી ૧૯૨૯. રિએમ્બ. પૃ ૨૩૪ લેખમાં નીચેના શબ્દો છે —

वसुनन्दनिवीवर्जे व्यतीति विक्रमार्कत ।

मूलदेवनरेणस्तु(चूडाम)णिरभूद् भुवि ॥

તથા પ્ર ચિ. શુ ભા ૫. ૪૦.

રાજ્યાગ્રહણ વર્ષ સ ૮૯૮ આપેલ હોવાથી હવે અણહીનપુર પાટણની સ્થાપનાની તથા વનગજના ગાળ્યાણિકની તારીખ સ ૮૦૨ જ માનની જોઈએ એમ નક્કી લાગે છે અને ઉપર વનગજના જન્મની તારીખ સ ૭૮૦ કુલ્પી છે એટલે પ્રમધોને અનુસરીને એનો નાલ્ય કાળ ૬૦ વર્ષનો માનવામાં પણ વાધો નથી

વનરાજ મધ્ય રી પ્રજા ધોએ આપેલી કથાએ

પોતાની કુખી ગિયતિમાં પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારો માદી ઉપર મેલ પડી વનગજે કવો બલ્લો વાળ્યો એનું વર્ણન પ્રમધામાં મળે છે વનરાજે પોતે બહેન માનેલી શ્રીદેવી પાસે નિનક કરાવ્યું^૧, જન્મ્યને મહામાત્ર બના થોરે અને અણહીનપુર પાટણમાં પચામગ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બધાવ્યું, પચામગથી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લઈ આવી એમાં પધગની અો પોતાની આગધક મૂર્તિ જોડી કરાવી પચામગ પાર્શ્વનાથ નામનું જૈનમંદિર અત્યાગ્ર પાટણમાં છે અને એનો ઉલ્લેખ સોનગીમમયમાં મળે છે પણ એ મંદિર વનગજના સમયનું તો કયાથી જ હાય ? પણ મોલકીસમયનું નથી વનગજની મૂર્તિનું ચિત્ર રામમાળામાં^૩ હાવ્યું છે અને ગેઝિટિયરમાં એના અલકાગે પહેલે વેલ વજેરેનું વિગતનાં વર્ણન કર્યા પડી એ વિગતો ઉપરથી એ મૂર્તિ મોનગીમમયની ઠરે છે એનું અનુમાન કર્યું છે^૪

૧ આ શ્રીદેવીને વનગજે શા માટે બહેન માની એ પ્ર વિ (પૃ ૩૩)માં વર્ણવ્યું છે તે બદાગવરિયા વર્ણની સામાન્ય ક્ત ધા લા । (૩ મે ૫. ૩૩ની ડિ ૫૩)

૨ જન્મપ્રમધ મંદિર ગુઆ પ્ર વિ ૫ ૩૩

૩ રામમાળા ગુ બા, ૫ ૪૨

૪ ગુ ૭ પ્ર ૧ બા ૧ ૫ ૧૫૩, પણ સ્વ રામનાથ મોનીને મતે એ મૂર્તિ સોજમા રાજની છે અને તેના પગખાની ૧૮ ના સત્રની છે અને એના ઉપર લેખ છે ગુ મા માનસી ૧૯૩૮ અષ્ટમશ્રમા આ હિતિદાસની આગતિ ૧ લીનું અવલોકન

આ રીતે દાવના પાટણમાં એની સ્થાપનાના સમયની કોઈ શિલાલેખની, સ્થાપત્યની કે શિલ્પની નિશાની નથી એમ માનવું થોડું છે પણ પાટણમાંથી જે જૂની કોનગ્રગીવાળા પથરા મળી આવે છે તેમાંથી ખૂબ શિલ્પશૌભિન જૂના સ્થાપત્યના સાત અવશેષ વંડાઓમાં સગ્રહસ્થાનમાં મળવામાં આવ્યા છે.^૧ આ કટકોઓ ઉપર કોઈ લેખ તો મળ્યો નથી, પણ એની શિલ્પનૈસર્ગીક અભ્યાસ કરીને શ્રી. ગોએઝ એ ખડિત આકૃતિઓને છેક પાછલા ગુપ્તકાળની એટલે ઈ. સ. આઠમા શતકની, મતલબ કે વનરાજના સમયની ઠરાવે છે. આવો કેવળ શિલ્પ-પ્રકારાધીન પુરાવો ખાસ કરીને આપણા દેશમાં ત્યાં હજી શિલ્પસ્થાપત્યના કાલક્રમાનુસારી પ્રકારોનું વર્ગીકરણ ચોક્કસ થયું નથી ત્યાં ભાગ્યેજ નિર્ણાયક ગણી શકાય, પણ એ લેખક તો એથી આગળ વધી કાળગીરના કલિતાદિત્ય મુક્તાપીઠ (ઈ. સ. ૭૨૫ થી ૭૫૬)નું ઇ. સ. ૭૩૬ થી ૭૪૬ વચ્ચે મેઘ અને કોંકણથી દ્વારકા અને રાજપુતાનાના પશ્ચિમ દિશાના પ્રદેશ ઉપર એક જાનનું આધિપત્ય-અલગત અલ્પછંદી હતું ત્યારે વનરાજ પોતાનું બળ જમાવી પાટણમાં આવડા ગઠ્ઠની સ્થાપના કરી શક્યો એમ પણ કહે છે પણ આ તો ઇતિહાસ ભાગ્યેજ સહી શકે એવી અતિકલ્પના લાગે છે.

વનરાજના અનુયાયીઓ

વનરાજના અનુયાયીઓના નામ, એનો અનુક્રમ, અને દરેકનો રાજ્યકાળ, એ બંધી બાબતમાં જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં એટલો બધો હેરફેર જેવામાં આવે છે કે કોઈ બાબત ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી તેમ સ્વતંત્ર બાહ્ય પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી. આવડાવડાના કુલ ૧૯૬ વર્ષના રાજ્યકાળ દરમ્યાનનો કોઈ પણ આવડા રાજ્યકર્તાનો ઉલ્લીર્ણ લેખ મળ્યો નથી. પ્ર. ચિ. ની અમુક પ્રતોમાં કુલ સાત જ નામ આપ્યા છે ત્યારે બીજી પ્રતોમાં અને વિચારશ્રેણીમાં આઠ નામ

૧ પાટણ-અણુહીલવાડની કેટલીક શિલ્પાકૃતિઓ નામનો ખુલેટિન ઓફ ધી ખેરાડા મ્યુઝિયમ ગ્ર. ૭ પૃ. ૨૫ ઉપ એચ ગોએઝનો લેખ.

છે વળી ૮૭૬ ગાંધીના ગાંધીકાળના ૧૪ માસ તિથિ વાગ અને નક્ષત્ર પણ અમુક પ્રતમા આવેલ છે,^૧ છતાં જ્યોતિષની ગણતરી કરતાં જે સિવાય ભાગ્યેજ કોઈનો મેળ જેસે છે ૨ એ રામનાન યુતીનાય મોદીએ ગણિતની મંત્રી તથા પ્રમોવોની પગપગ તુનનાથી આ વનાનળાને ગુદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે પ્ર. ચિં ની જુદી જુદી પ્રતોતી જે વશાવળી ઉપગત (૧) સુકૃત્તમકીર્તન, (૨) સુકૃત્તમકીર્તિ, (૩) વિચારશ્રેણી (૪) કુમારપાનપ્રમથ, (૫) ધર્મગણ્ય, (૬) રત્નમાળ, (૭) મિત્રાતે અહમદી (૮) પ્રત્યનપરીક્ષા (૯) ગાંધીની કાળ, તથા (૧૦) ભાટ ચાગ્લોના ચોપડા, આ બધામાં આ વશાવળી મળે છે અને પહેલાં મેં અન્યો મિત્રાવ બાકીના બધામાં ગાંધીકાળના વર્ષ પણ આપ્યા છે પહેલાં મેં અન્યો પ્ર. ચિં પહેલાં લગભગ પોણોસો વર્ષે રચાયેલ છે (વિ. સ. ૧૭૮૦ થી ૮૫ની લગભગ), બાકીના પ્ર. ચિં પછી રચાયેલ છે કુમારપાનપ્રમથ સ. ૧૮૯૨માં અને મિત્રાતે અહમદી તો આગામી સત્ત્વના મધ્યમા.

હવે સુકૃત્તમકીર્તનમાં, સુકૃત્તકીર્તિકલોલિનીમાં, વિચારશ્રેણીમાં અને પ્ર. ચિં ની અમુક પ્રતમા આવડવશમાં આઠ ગાંધી ઘર્ષ ગયા માન્યા છે તથા ૮૧ ૧૯૬ વર્ષ માટે સાત કરતાં આઠ હોવાનો વધારો મળતો એમ ગણી એ આઠ નામ કળન કરીને તથા વતગાંધીના ગાંધીમળ ગેઝિટિયરમાં સ. ૮૨૧ થી ૮૩૬ માન્યો હોવાથી વતગાંધી અને એના પુત્ર કોમરાળ વચ્ચે ૮૩૭થી ૮૬૦ સુધી માટે જેનું નામ નથી જાણાય તેવા એક ગાંધીને ગેઝિટિયરમાં વધારે જોડ્યો છે એ જોવિન્દલાલ દેસાઈએ પ્રાચીન ગુજરાતમાં એજ વશાવળી આપી છે, પણ આ વશાવળી વિશે સ્વ. ગમનાન યુતીનાન મોતીએ આગે જોડાપોહ કર્યો હોવાથી અને સ્વ. ૧ પુગવો ન મળે ત્યાંસુધી કેવળ તર્કથી માધાકૃત કરી નમગી છે એમ ગણીને નીચે

૧ પ્ર. ચિં ૧૭૫ ૨૨ની ડિ

૨ વાવગાંધીની વશાવળી મ. ૮૦ આ. સ. ૫ વિષાઈ

પ્ર ચિં. ના 'ગમ્મની હારમાં નહોતા ગણાતા' 'રામ્મ નહોતા કહેવાતા' એ શબ્દો ટેકા આપે છે.

વનરાજે પાર્શ્વનાથના પચાસરતુ તથા કડેશ્વરીનું મંદિર બંધાવ્યું એટલા કામ પ્ર ચિ. આ ગમ્મઓના ગણાવે છે.^૧

આ ચાવડાઓનો કેવી રીતે નાશ થયો એનો વિચાર મૂળગજની રાજ્યપ્રાપ્તિના પ્રસંગમાં કર્યો છે. ચાવડાઓને શ્રી જંકસન ભિક્ષમાલના તથા વઢવાણના ચાપ સાથે સબધવાળા અને એ કારણથી ગુર્જરવશના અને ભિક્ષમાલના ગુર્જરના સામત ગણે છે.^૨

ચાવડાઓ જેવા નાના ઠાકોરો સ્વતંત્ર નહિ પણ સામત જ હોવા જોઈએ એ દેખીતું છે. અને બધું જોતાં મોટે ભાગે પ્રતિહાર રાજાઓના અને એઓ તદ્દન નગ્નના પડ્યા પડી રાષ્ટ્રકૂટોના સામત હોવા જોઈએ એવો સભવ છે.^૩ ઉપર વનરાજના પ્રસંગમાં ગોએઝનો આ એથી જુદો પણ કાંઈક રમૂજ વિકલ્પ નોંધ્યો છે.

૧ એજન પૃ ૩૭

૨ મુ. ગે અ. ૧, ભા ૧, પૃ. ૧૫૫

૩ જુઓ પ્રકરણ ચોથું

પ્રકરણ ચોથું

રાષ્ટ્રફલો અને પ્રતિહારો

४ स ७४६ (मि म ८०५) धी १ स ६४५ (वि स ६८६)

ચિ મ ૮૦૦ ની આનપામમા સુજરાતની રાજધીય, સિયતિ

વાણુ દરી ઈ મ ૭૪મા પચાસ મિંધની આગમ લશ્કરી
 ટોળીને હાથે પચુ ત્યારે દક્ષિણ ગુજરાતમા નનસારી પ્રેશમા શિણુના
 ચાનુક્યોનુ રાજ્ય હતુ એ અવનિજનાથપુ પુનકેશીના ઉપર ઉંનેખેના
 નનસારીના તામ્રપત્રથી ચોક્કસ જણાય છે? સુગણ્ડ અને ખેડા ઉપર
 વનભીના મેન-વશી ગંગા સીવાલિય પાયમાનુ ગત્ય હતું? ઉપર
 નેની આગમ ટોળીએ સુગણ્ડને પણ લટયુ હોનાનુ પુનકેશીના તામ્ર
 પત્રોમા ન્હુ છે, પણ એ લટયી રવભીગત્યને ઘણુ નુશ્વાન થયુ
 વાગતુ નથી, મગણ કે દીવા જેમ રગના જેગમા જમ? તેમ
 વનભીના છે ના મેરાજઓએ ખાસ જેગ ક્યુ જણાય છે શીનાલિય
 ઇરાએ વ. મ ૪૪૧ (વિ. મ ૭૬૦)મા ગોધગની વિજયઠારણીમાથી
 દાન આપ્યુ છે અને એના અનુયાયી શીનાલિય માતમાએ વ. સ
 ૪૪૭ (ઈ. સ. ૭૬)મા વડનગરની વિજયઠારણીમાથી દાનપત્ર
 આપ્યુ છે, મતનમ કે વિ. સ. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૬) પત્રી મે ચાર
 વર્ષની અદા નાન પામ્યા પહેલા વનભીની હકૂમત સુગણ્ડ ઉપર, ખેડા
 ઉપર, વનગર પ્રેશ ઉપર અને ગોધગ ઉપર પાણુ હતી

ભચ્ચની આસપાસના લાટ પ્રેશ ઉપર એ રખતે ગુર્જવશના
જયજી રીંગનું ગળત્ય હું ધ આ જયજી વનભીગમને હુગન્યાતો

१ श्रीमो य ह, रि १

જાન્યુઆરી ૨૦૧૭ના અંતિમ અંકમાં જેમાં ૪૪ એ શીવાદિત્ય પાંચમાનુ
ગુપ્ત સં ૪૦૦ (વિ. સ ૭૭)નું તામ્રપત્ર છે અને નં - ૧ એ શીવાદિત્ય
૭૪૧નું ગુ. સં ૪૪૧ (વિ. સં ૧૧૬)નું છે.

3 ਐਮ. ਟੀ. 44 ਟੀ. 45

૪ જામનદના વિગ ૬૫૦ તથા વિગ ૭૨ના જે તામ્રપત્ર મળ્યા છે ત્યારે
૧/૨૦ તના બે જે બા ૨ ન ૧૧૭, ૧૧૮ તથા ૩ જે ૧ બા ૧૫ ૧૧૭

ગર્વ કરે છે, પણ એ વિષય કદાચ ચાલુક્ય પુરોહીના સામન નથી. મેળવેલો હોવાનો અર્થ છે આ ગુર્જર રાજાને હમણી કિષ્કિંદ્ર નોંધેલ આર્ય ટોળીએ લલ્ય લૂટ્યું હતું.

ઈ. સ. ૭૮૦ પછી આ ભરૂચના ગુર્જરેનું કથા નામનિવાન નથી દેખાતું. પણ એથી જુના ગુર્જરેના ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ. યુવાનયુગમાં (ઈ. સ. ૬૮૦ આસપાસમાં) બિહ્વમાલ ગુર્જર રાજ્યની ગજવાની હતી એમ કહ્યું છે. અને યુવાનયુગમાં સમય પછી પણ બિહ્વમાલમાં ગુર્જરેનું રાજ્ય હોવાનો સંભવ છે અને ગાંધીધોના તથા બીજા ઉંડીણું લેખોમાં જે ગુર્જર સમયી ઉલ્લેખો છે તે આ બિહ્વમાલના ગુર્જરે સમયી છે. એમાં જ કતોરતા ગુર્જરે, કે ગુર્જર પ્રતિહાર કે પ્રતિહાર.

આ ગુર્જરે કાણ એ વિશે પુરાતત્ત્વ-સંશોધકોમાં વણી વાલવાદી લાખા વખતથી ચાલે છે. મહાભારત પુરાણો કામગીરી વગેરે પ્રાચીન સમૃદ્ધ સાહિત્યમાં ભારતના દેશનામ ગણાવતા ગુર્જરે દેશનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. બળી વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાંયીના નારિકના ઈ. સ. બીજા શતકના અને સમુદ્રગુપ્તના ચોથા શતકના ઉંડીણું લેખમાં પણ ગાંધીધો દેશનામોમાં ગુર્જરેનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ શ્રી સાકળિયાએ બતાવ્યું છે તેમ પાછળથી જોતે ગુર્જરદેશ કહેલ છે તેને પહેલાં એ ઉંડીણું લેખોમાં મંદુકચ્છ કહેલ છે, અને પાંચમા શતક પહેલાના લેખોમાં ગુર્જરેનો

૧ એનન'પૂ. ૧૧૭

૨ જુઓ પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જર જાતિ નામનો મારો લેખ કૌમુદી ૧૯૩૮ માર્ચ, ઈ. સ. પૂ. ૨૯૮.

૩ જે એક ઉલ્લેખ મ સુખા પર્વમાં મળે છે તેમાં ચત્રનો બળદો અને આણંદો સાથે ગુર્જરેના ઉલ્લેખ છે (જુઓ પુરાણોમાં ગુર્જરાત. પૂ. ૫૩) આ ઉલ્લેખ આ સમયનો છે એ નિશ્ચિત હોય મુશ્કેલ છે. શ્રી હમાશ જોશી કહે છે કે એથી ઉત્તર વાયવ્ય પક્ષના તરફના ગુર્જરે હોવાનું સંભવ થાય છે. બીજા જે ભવિષ્યપુરાણના છે તે તો હર્ષચરિત પછીના છે.

હું તેમ નથી ત્યારે છતાં શન- પગીના વેળામાં પુનઃ હું તેમ કે
એ અનિહાસિ પુગનાઓની પરિચિતિમાંથી ગુર્જર વિનં બિદાપોદ
તમો કે એ પ લગનાનનાય, જેમન દે ન લાગ્યો અને
વિન્ને-ટ મિથ જેના નમય પુગવિદોએ ગુર્જર પગેલી હોવાનો તથા
ધાતુ ની દુષો સાથે આ દેશમાં આ-યા હોવાનો નર્મ દોરો છે ૧
એવી વિદુદ ગુર્જરો નવ ગૌ હી ઓઝા પુગનાન્યુ-આમ ભિત્રમાનના ગુર્જર
ગમનો મરિય -૬ છે એ આગર માપી ગુર્જરો એતેશીય હગવે
કે આ દેશમાં હાઈ જો નથી ગણુ - પેશીઓ પણ આ દેશમાં
આની અર્પનો ધર્મ સીધી દરિય નની જતા એ મે અન્યત્ર -૭ કે ૨

C ૫૧૧ વેળામાં ગુર્જરના જે હું તેઓ મને કે તેમાં ગુર્જર દેશ
અર્થ લેવાથી મંઈ નામે આવનો નથી અને ગુર્જર જાતિ મર્થ
તેના ઠી ખામ નહીં નથી એમ પણ એઓ ૮૬ કે ૩ રિ વૈદ્ય ઓ
મૃગનામી આયગર પણ ઓઝાના મનને દે। આપે છે ૪ પરંતુ
આ વિનયમાં માનમાંથી માગમાં મન- મુધીના માદિયના તથા C ૫૧૧
વેળાના ઉનાગ કરીને હમણા શ્રી મુનમીએ ગુર્જર આ ગેના
દરિયો જ છે અને ગુર્જર ગેશના લેવાથી એઓ 'ગુર્જર' નવાયા
એવા મન આપવાનો મનન પ્રયત્ન થો કે ૫ પણ એમનો મન ઉપર
મહના પતિના દેશ જતા આધુનિક પુગવિદોએ હજી નીચાંયો નથી
શ્રી નામજી ૧૧ ગુર્જરને પગેલી માનવાના મનના છે ૨ કે રિપાડી

૧ મુ ૭ ૩ ૧ બા ૧ ૫ ૧૫ જે પગિશી ત્રીજી ખામ ૫ ૪૬૭,
મે મે ૧ ૬ મો જનલ ૧ ૨૧ ૫ ૨૧૬ અરી દિમરી મોદ
૨ િયા આ ૩, ૫, ૪૧૧, માદુ અ. મુ ૫ ૨ ૨ થી ૩૧૬

૨ ઉપરની દિપ્તગીનુ ઉલ્લુ

૩ મોજાનો ગ દ ૩ ૧, ૫, ૩૬ થી ૬૭ અને ૧૩૩-૧૩૪

૪ વૈદ્યો િ િ ૨ બા.

૫ રોગી વેદ વાત્ર ગુર્જર દેશ બા ૩, ૫ ૧

૬ ગુર્જગતનો સાસ્ત્રનિક ઇતિહાસ, ૫ ૫૪

અને શ્રી શાહ પણ શ્રી સાંકળિયા કહે છે તેમ દે. રા બાગરકરના મતને ટેકા આપે છે. પણ શ્રી. મુનશીના મતનુ સવિસ્તર ખડન તો શ્રી હ. ધી. સાંકળિયાએ કર્યું છે એઓ કહે છે કે શ્રી. મુનશીના વિચારો, એમના તર્ક ચોચ આદર હોવા છતાં, માટે ગળે કાતરના નથી. અને પછી એમણે પોતાના વિરોધના પ્રમાણ આપ્યાં છે,^૧ જે ઉતારવાની જરૂર નથી, કારણ કે ગુર્જરા પરદેશી હોવાની શકા શા કારણથી ઇતિહાસસંશોધકોમાં જંગી એ ઉપર કંથ્યુ જ છે.

હવે ગુર્જરા વિશે જેનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાય છે તેવા એ ઉલ્લેખરે જૂનામાં જૂના છે: એક છે સાતમા શતકનો ઈ. સ ૬૩૦-૪૦ની આસપાસનો બાણ કવિનો જેમાં એ કહે છે કે પોતાના આશ્રયદાતા આશ્વરીશ્વરના ગજન હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને ગુર્જરાને ઉજાગરા કરાવ્યા હતા કે અને ખીજો છે ચીનાઈ મુસાકર યુવાનચુઆગનો જેમાં 'દીવેલો' એટલે ગુર્જરાની રાજધાની લિલ્લમાલ હતી એમ સ્પષ્ટ કહેતું છે.^૨ યુવાનચુઆગનો ઉલ્લેખ ઈ. સ ૬૪૦ નો ગણાય બાણનુય લખાણ એનું સમકાલીન હશે, પણ પ્રભાકરવર્ધનનો સમય ધ્યાનમાં લઈએ તો ૬૦-૭૫ વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિનો ભલે એ ઉલ્લેખ નિદર્શક ગણાય, પણ યુવાનચુઆગ લિલ્લમાલના ગુર્જરાની જ વાત કરે છે એ જોતા એનો સમકાલીન માણ પણ લિલ્લમાલના ગુર્જરાની જ વાત કરે છે એમ માનવું ચોચ છે. અને ગુર્જરા પરદેશથી આવ્યા હો કે ન હો, આવ્યા હોવાનો વિશેષ સભવ છે, પણ છટ્ટા શતકના પાછલા ભાગમાં અને સાતમા શતકના મધ્યમાં એઓનું લિલ્લમાલમાં રાજ્ય હતું એ ચોક્કસ.

૧ ત્રિપાઠી અને શાહના ઉલ્લેખ માટે જુઓ પૃ ૬૯-૬૮. ૫-વાળો લેખ ટિ. ૩, ૮.

૨ શુ. સ. ત્રૈ. ગ્ર ૮ ન. ૨. ૩, પૃ ૮૨.

૩ બાણના શબ્દો દૂળહરિણકેસરી.....ગૂર્જરપ્રજાગર: હર્ષચરિત.

૪ ખીલના બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ્ઝ ગ્ર. ૨, પૃ. ૨૬૦-૭૦.

જાચના સામત ૯૫ પહેના (ઈ સ. ૫૯૦)થી જયભ-ત્રીજા (ઈ સ. ૭૩૪થી ૭૪૦) સુધીના ગુર્જગજાઓએ જિન્દગીના ગુર્જની રાખાણ અને શરૂઆતમાં એના સામત પણ હશે, એમ પાંચો માને છે^૧ છેવટે મેં ૧૭૫૧-૧૭૫૨માં, ઉપર કહ્યું તેમ, ચાતુર્યની સામત-પત્ની પણ સ્ત્રી સી હોવાનો મતલબ છે ઈ સ. ૭૫૭ (વિ. સ. ૮૧૮)માં જાચના નાગારનોકના સામત ચાહમાન (ચોહાગ) ૪૪ના જનરલની મત્તા હતી એમ એને જાચમાધી આપેતા અને હમીદમાધી મગેના એમ નાનપનથી જણાય છે હવે ચાહમાન જનરલ પોને જ જાચના ગુર્જ ગજાને માર્યો કે દાર્દ પીજાએ માર્યો અને એ પીજાને જનરલે કે એના માનિ નાગાવનોકે માર્યો એ પ્રત્યક્ષ છે એ ગમે તેમ હો પણ ઈ સ. ૭૪૪ (વિ. સ. ૮૦૦)ની આશ્વપામમા રાત્રીએ મારવા અને નાટ ચાતુર્યો પામેથી હતી લીલા હોવાનો મુગલો ગજાકૂદાના ઉપર્યુ લેમેથી મગે છે મનનન કે તાજિક (આગમ) લગ્નને પાણી નાના પુનઃગીના હાથમાં ઈ સ. ૭૩૮ કે નાનપન નખાયા પછી પૂર્ણ સ્વર્ગ પણ મત્તા ગદી નથી

ઉપરની દ્રષ્ટી નોંધ ઉપરથી પચાસ પચુ એ વખતે અને એ પછીની ત્રીસીમાં સુગટ ખેડ વગેરે વનમીના હાથમાં, જાચ અને એની આશ્વપામનો પ્રેશ ચાતુર્યોના સામત નગી ગુર્જના હાથમાં, નવમાગે અને એ સી દરિયાનો પ્રેશ ચાતુર્યોના હાથમાં અને જિન્દગી માન અને એની આશ્વપામનો ગુર્જ દેશ પાછળથી ગુર્જ અથવા ગુર્જ પ્રતિદ્વંદો નગી પ્રતિદ્વંદ વચના-નાગાવનોકના પોતાના કે એના પૂર્વજના હાથમાં હતો એ સી ચિંતિ જણાય છે વનમગ અંતે એની આશ્વપામનો પ્રેશ થઈ ગયો જિન્દગીના તાલે હશે અને ઈ સ. ૭૫૬ માં વનમીના ગજાએ એના ઉપર વિલ્પ મેગનો હશે જે દાર્દિક નીવડ્યો

૧ અગમ

૨ જુઓ મુગની આ પત્ની રિપોર્ટ તથા પે. ૬ મ. ૧૨ ૫ ૧૨

ભિલ્લમાલ અથવા શ્રીમાલ

ગુર્જરાનું ગત્ય ૬૧. ૨ ના છઠ્ઠા સ્થાનમા મનકમાં ભિલ્લમાલ નગરમાં હતુ, એ નગરનુ સ્થાન હાલમા આમુથી પાંચને ત્રણમળ પચાસ મેપ છેટે છે અત્યાં અથવા પચાસ સાઠ વર્ષ પહેલાં તે ત્યાં વિશાળ ગોચાર જમીન અને વડે વડે ગામડાં હતા, થોડાં છેટે એક ટેકરા ઉપર આમુશનુ સ્થાનક છે અને જંકમન કહે છે તેમ અત્યાં તે સ્ત્રી જેતા ત્યાં એક વખત મહાન સંકેત યોજાતી થોડી જ નિશાનીઓ મળે છે. જેકસને પુરુષો શ્રમ લાવેને જે કાર્ક જૂની નિશાનીઓ-ઉત્કીર્ણ લેખો વગેરે મળી આવી તે સમગ્ર વિસ્તારથી પ્રકટ કરી છે. જેકમન કહે છે તેમ આ સ્થળ ત્યાં પદ્મસે ખાડાનું ગામડું છે ત્યાં એક વખત ગુર્જરાની ગતિવાતી હતી. આ ભિલ્લમાલ માટે જંકમને એ સ્થળે ગોધખોળથી મેળવેલી વિગતો ઉપરાંત ત્રીમાલ-માલાત્મ્યમા એ નગર વિશે કેટલીક પૌરાણિક વાતો છે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે.

જંકમને ભિલ્લમાલના અવશેષોમા યક્ષકપ અને જંગલવામી નામના સ્થંભચિહ્નના અવશેષોનું તથા એક સુરિત મુર્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે વિ સ. ૧૩૪૨ના લેખવાળો આરમ્પદાણનો થાબડો પણ એને મળ્યો હતો. ૪

આનિક દતકથા પ્રમાણે ‘જંગલવામીનું મન્દિર પહેલી વાર અંધારું વિ સ. ૨૨૨માં, પછી સ. ૨૬૫મા એ નગરનો નાશ થયો. નગર

૧ જુઓ મુ. જે થ. ૧ ભા. ૧ પરિણિષ્ટ ૩ જી. શ્રી. સ્મિલ્લાલ ખરીજે કા ક.માં જેકસનના લખાણનાથી લાભો હતાંને કર્યો છે. પૃ. ૮૬ થી ૯૬

૨ જુઓ પુરાણોમા ગુજરાત. પૃ. ૧૮૬.

૩ શ્રીમાલમાલાત્મ્ય એગ્રો વર્ષથી વધારે નથી એમ જેકસન કહે છે. અને શ્રી ૨. છે. ખરીખનો મત એથી વિરુદ્ધ હતો નથી (મુ. જે થ. ૧. ભા ૧ પૃ. ૮૬૧)

૪ મુ. જે થ. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૪૫૭-૫૮. ૪૫૭.

ફરી મધ્યાહ્ન, વિ સ ૯૦૦ માં સીડ્યા નાશ પામ્યું અને ૬૫૫મા ફરી જીર્ણોદ્ધાર થયો તે ૧૪ માં મૈન મુધી ચાલ્યો આ દત્તધ્યાનો નિચાં ડોડી દધને લિ નમાન ક શ્રીમાન નામનો જ વિચાર કરીએ એના ચાર યુગના ચાર નામ હતા હન સીમાન નામની પોંગણિક ઉત્પત્તિ જના ઈઅ પણુ શ્રી ગસિ નાવ પરીખ મનાવે છે તેમ ચાર યુગના ચારેય નામોમા 'માન' રામ સામાન્ય છે એવો નિચાર કરીએ તો આ 'માન' રામ ના ત્રણ અર્થ પ્રમિદ્ધ છે (૧) મે ગામો વચ્ચેનું જંગલ, (૨) દુર્ગમગ પ્રદેશ અને (૩) 'એન્ડ જાનિ માન રામ ના મા અથો જેતા લિ નમાન નામ સૂચવે છે કે આ શહેર બીનો નથા માનો (પરગીઓ-નેન્ડો) ન ધ્યાન પડેનાં હતુ અને અતિહાસિક સામ તો શ્રી ગસિ નાન પરીખ કહે છે તેમ લિ નમાન જ હને પણુ લિન્ય માન કે શ્રીમાન મુગ બીનોનુ ધ્યાન લેવા જના ચુક 'ગેતી ગજધાનીના નગર તરીકે મધ્યમજમા ખૂબ અમદ્ધ અને મોટુ હને' નગરને મોતો મ' હોનાતો નહાય છે જ કે પણુ એ જૂના સામા મે નગરમા સાક્ષરો નથા જેનો હાગ જે પુણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ થઈ હોતો તેના તરફ નજર નાખીને આપણે અતોષ માનનાતો નહે છે શિશુપાનવધ મહાકાવ્યના મર્ના માવ કવિને પ્ર ચિ માઈ શ્રીમાનનો વનની જ્યો છે પ આ તકથા યથાર્થ હોય તો માધ લિન્યમાનનો વનની રૂં વળી એ મ્મિ પોતાના વાલ મુખખેરને મર્માનના મની તરીકે વર્ણવે છે આ મર્મલાનનો

૧ મ ૭ મ ૧ બા ૨, ૫ ૮૬૧

૨ કા ૮ ૫ ૯

૩ મ ૭ મ ૧ બા ૧, ૫ ૮૮૮ તથા ૧ બિ ડિ

૪ પ્ર ચિ મુ જા. ૧' ૪, ૫ ૭૭

૫ જુઓ જે ઇ અ , ૫ ૧૦

૬ પ્ર ચ શિષિર્ષિપ્રણવ મ્મે અને કા હ ૫ ૫

૭ શ્રી રસિ દાવ પરીખ પણ પ્ર ચ મા જે વર્માનાતને શ્રીમાલનો રાજ કહે ન

૮ તેની આ પેખવાળા વર્મલાત સાથે એકતા સ્વીકારી તે તે તે તે કહે જ છે

એક ઉચ્ચીણ લેખ વસનગદ (શિંગડી) માંથી સ. ૬૮૦નો (ઈ. સ. ૬૨૬) નો મળ્યો છે. ૧ દસે પ્રભાવકચરિતમાં એક વર્માજ્ઞાનને શ્રીમાલનો ગળ કહેલ છે. ૨ એ એ વર્માજ્ઞાન એકજ દેણ નો ઈ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસ કે આઠમા સદીની પહેલી પચ્ચીસીમા માંથી કવિ શ્રીમાલમાં થયો હોય પણ આ પ્રમાણની આડે દત્તકથાઓ ૧૮ વિષયનીય નથી ઉપર કંઈ છે તેમ શ્રીમાલ અથવા કિશ્વમાલ નૈન વિદ્યાનું પણુ કેન્દ્ર હતુ. મદાન નૈનાચાર્ય દગિભદ્રચરિ નેજોએ મુદ્દર્શન-સમુચ્ચય નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે તેમ ગમગદચ્ચદા નામનો પ્રાકૃત કથાગ્રન્થ લખ્યો છે તેજો ઈ સ ૭૫૦ની આસપાસમાં વિદ્યમાન હતા અને શ્રી ગણિકાલ પરીખ કહે છે તેમ કિશ્વમાલ પાનુ એ નૈન મગિની પ્રવૃત્તિનું એક કેન્દ્ર હશે કે પછી ઉદ્યોતનચરિ નેજો ધાનુ દ્વી હરિભદ્રના શિષ્ય હશે તેજો ઈ સ ૭૭૮મા કુવલ્યમાનાકથા પ્રાકૃતમાં તથા અશત. અપગ્રશમાં જ્ઞાનાલિપુ (જાણમાં) લખે છે આ સ્થળ શ્રીમાલની પકોશમાં જ ગણાય. પછી મિદ્ધિ નેતે પ્રમાણમાં સચવાયેલી દત્તકથામાં માલના કાકાના દીકરા ભાઈ તથા ભોજના ગાલ-મિત્ર કહેલ છે-આ દત્તકથા ઉપર કંઈ તેમ ભલે વિષયનીય ન હોય પણ, તે સિદ્ધિર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપચકથા સન્દૃતમાં શ્રીમાલમાં વિ સ. ૯૬૨ (ઈ. સ. ૯૦૬)માં ગ્વી છે.

આવા પ્રખ્યાત ગ્રન્થકાગે શ્રીમાલ અને એની આસપાસમાં ભલે થોડા થયા હોય પણ શ્રીમાલમાં એ કાગે વેદો ઉપનિષદો અને ખીજી

૧ પ્રખ્યોની દત્તકથામાં વિશ્વાસ ન ગ્રહેવાના મનુષ્ય એ પ્ર ચિ. ગુ ભા. પૃ. ૮૦. ટિ. ૨૪ મા કહેલા છે

૨ કા. ઉ. પૃ ૯૭

૩ એજન તથા મુનશીનુ ગુજગત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર (૧૯૩૫). પૃ ૩૮.

૪ જુઓ પ્ર ચ સિ. પ્ર. શ્લો ૧૫ અને પ્ર. ચિ. પૃ ૮૦. ટિ. ૨૮. માધનો સમય ઉપર વિચાર્યો છે અને ભોજનો સમય તો ઈ સ ૧૦૦૦ પહેલાં નથી આવતો

પ્રાહ્મણ તથા જૈન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અધ્યાપન શ્રીમાલપુગણ કહે છે તેમ, જરૂર ચાનવું હશે ?

ગાંધી-દોષ વશનું મૂળ

ચાનુખ્તો પામેથી નવમારીનો પ્રેશ અને ગુર્જી પાસેથી ભગ્ય પાની લેનારા તથા પાછળથી ગુર્જનના ઘણા ભાગ ઉપર પોતાની ઓળીનતી સત્તા જમાનનાગ ગાંધી-દોષે ગુર્જનમાં આ રા પટેના દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા જમાની હતી આ ગાંધી-દોષ વશના મળ વિશે પુરૂષ અર્થા થઈ છે ૨ એ વશના પાછળના લેખોમાં ત ત નવમારીમારી મળેના ઈ મ. ૯૧૫ (શક સ ૮૩૬) તથા ઈ મ. ૮૭૨ (શ- સ ૭૫૩)ના દાનપત્રોમાં ગાંધી-દોષે ચદ્રની ચા વ વશના જ્યાં કે દનાયુધ પણ એઓ માલિકિના વશના કહે છે ૪ પણ કનોજના ગહનાન ગમ્મઓ જેઓ વણુ કરી દક્ષિણના ગાંધી દૂટોમાંથી નીખ્યા છે તેઓ પોતાને સૂરવની કહે છે તથા માગવા ના નરોડો પણ પોતાને સૂરવશી કહે છે એ ઉપરથી ત્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રહિ પણ ગાંધી-દોષે સૂરવશી હાવનાનો પ્રસાસ કહે છે પણ આ સૂરવશ ચનગનો જગડો પૌગણિક કાળના માન છે એમ એ પોતે જ કહે છે ૫ અને ઈ મ. ૮૭૨ પટેનાના એ વશના તાત્રપત્રોમાં કરાર સૂરવશ ૨ ચદ્રનગનો હિ નેખ જ નથી એમએ પોતે જ મૂન કા છે ૬ માટે એ મિથ્યા જાણી હા ગદી એ વશનું મૂળ નેઈએ ગુફાઓમાંથી

૧ ૧ ૫ ૬ મા દેતા તા શ્રીમાલપુગણના શ્લોકો જુઓ

૨ ગાંધી-દોષના મૂળ વિશે જની ચના નાં તથા અર્થ જે મૂળ ગ્રન્થો છે તે શિવાચના ખીન ચિકલ્પોના ખૂબ મારે જુઓ શ્રી. મ નેકમ્નુ 'ગાંધી-દોષ' મે. ૧૨ ટાંગ ૧ ૩૮, પૃ ૧૫ થી ૨૬

૩ જુઓ જ. મ. ૧૨ પૃ ૨૨૮ તથા મે. હં મ. ૧૮ પૃ ૨૩૫.

૪ ભાગને પ્રાચીન ભવશ તૃતીય ભાગ પૃ ૫, ડિ ૧

૫ મે. ૧૮ ૧ ૫ થી ૧૦

૬ મે. ૧૮ ૫ ૧૫ તથા પૃ ૮

મળેલા પ્રાચીન ગિરજાલેખોમાં બોટ, ગાડી, ગાપ્પીક જેવા નામ મળે છે.^૧ અને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન મરાઠાઓ પોતાને 'મહારાટી' એટલે 'માટા ગાડી' કહેતા, પણ દેશના બીજા ભાગોમાં 'ગાડી' અથવા 'રાટ' નામ વપરાતુ હતું.^૨ આવી રાટ કે રટ જનિઓનો એક સમૂહ (૮૮) તે રટકટ (અ રાપ્પકટ-ગાડા) એમ ઠા. રા. ગો. બાહ્યકર કહે છે કે અને ઉત્તર દિશા પોતાને 'ગાડા' કહેવાયતા અને દક્ષિણમાં પોતાને 'રટ' કહેવાયતા જનતાની નિવાસીઓ હ' એ પાત્રમાં સતકના મધ્યમાં મળે છે, આ રટ અને ગાડા એય જનિનાનો છે અને 'રટ' એટલે તેના કે નાયક અર્થેનું રટ જનિના નાયકો-રાજાઓ તે 'રાપ્પકટ' અને એઓ સુગંધી દંત-કથાઓ જોતા એઓ મળા દિદુ ધર્મ ગયેલા પચ્છેડી કે અચ્છન પ્રચાર પાંડેલાની દક્ષિણાન્ય જનિના હોવા જોઈએ,^૩ એમ પ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી કહે છે પણ ઉત્તરના ગાડાની પાત્રમાં સતકની દંતકથા માટ '૧૩ ગજસ્થાનનો જે આધાર પશ્ચિમી લીધો છે તેમાં જોશ માલ નથી, અત્યારે તો દક્ષિણના ગાપ્પકટના ધર્મ વચગે કનોજમાં ગાન્ય સ્થાપુ હોવાનો સભાવ મનાય છે. પણ ટૂંકા જે તેના જેવા અર્થ પ ભગવાનલાલે ક્યો છે તેને શ્રી જોકસને ટેકા આપ્યા છે પ અને રટ તથા મહારટ એયને અગ્રોક્તા ગિરજાલેખના ગાપ્પીક સાથે જોડવાના અત્યારે તો વાંધા નથી લાગતો કે રાપ્પકટ રાજા ઇન્દ્ર ત્રીજે પોતાને રટકટની લક્ષ્મીનો ઉત્પત્તિ કરનાર કહે છે^૪ તથા સિમરના

૧ ગાપ્પીકનો પ્રાચીનતમ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ અરોહ-નિલાલેખ પાચનાના છે.

૨ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સનથનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૬ ૮૦

૩ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧. પૃ. ૧૧૯

૪ જુઓ ભાગલકે પ્રાચીન ગાજવસ, ભા. ૩, પૃ. ૬૯. શિ. ૧

૫ મુ. ગે. ગ્ર. ૧. ભા. ૧, પૃ. ૧૩૧.

૬ એનન

૭ જ એ. ગ્ર. ૧૨. પૃ. ૨૨૪.

અમોઝવર્ષ પહોંચના લેખમાં ગંગોદ્ધત્ત કહે છે કે દેશમાં મધ્ય
તેના એમ લાગે છે કે જો અગોડના લેખમાં ગાંધીય કે ગાંધીક
જન છે અને જો પોતાને કે ગરીબ કહે છે તેના કાંઈ ટોળાએ-
ટોળાના નામ એ જ્યાં દિલ્હીમાં ગળ્ય જમાનું ત્યારે એઓ પોતાને
અગોડમાં ગાંધીજી કહેવા મન્યા

દક્ષિણમાં શાષ્ટ્રકૃતવશના રાજ્યનો આરભ

જનરેલી પ્રકાશના એક ગિરાલખ ઉપરથી તથા શાષ્ટ્રકૃતવશના
પાછાના લેખોના વિચાર-રીતે એ ગાંધી ભાડા જ અનુમાન કર
છે કે આશરે ઈસવીસન સત્તના અન્તરી તે જાન ગતના
આરભ સુધી દક્ષિણમાં શાષ્ટ્રકૃતવશના રાજ્યોની રીતો હશે
પણ પછી આનુષ્ઠો દક્ષિણમાં સર્વાપરિ ધર્મ પડ્યા આનુષ્ઠોની આ
મતાનો શાષ્ટ્રકૃત વશના વ્તીર્ગ ગતએ ઈસ. ૭૪૮ થી ૭૫૪ની
વચ્ચે અન્ત આપ્યો અને પોતે દક્ષિણમાં સાર્વભામપ્રાપ્તિ થયું કે
આ વ્તીર્ગના સામનગના ઈસ. ૭૫૮ (ગ. સ. ૫૫) ના વનપત્રમાં
પણ છે કે એના હાથીઓ મરી અને મહાનદી જ્યાં (નર્મદા) સુધી
પહોંચ્યા છે, અને એના એનોગના ગાવતાગ-મઠિના વિસ. ૮૦૬-
(ઈસ. ૭૫૦) ના લેખમાં એનો માળવા અને વાટ જત્યા હોનાનું
જ્યુ છે ૫ પણ ગુજરાતમાં ગાંધીજીનો પગપેસાગે તે પહેલાં થયેનો
આ વ્તીર્ગના પિતા જન્મ પહેલાંએ ગદ્યસવિવિધી આનુષ્ઠ-વર્ગી

૧ ૧૮૧૫ ૨૨૦

૨ ગિરાલો દ્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ ૭૮ ૮૦ તથા શાષ્ટ્રકૃતવ એ. ૫૨
દાખિસ પૃ ૨૭

૩ ગિરાલો દ્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ ૧૨ ભારતી પ્રાચીન ગાંધીશા,
ભા. ૫ ૨૬

૮ ૦ એ. મ. ૧૧, પૃ ૧૧૧ જુઓ ૧ લેખનું નીચેનું વચન—

મહીમહાનદારેવારાધોમિત્તિવિદારણમ્

૫ જુઓ મુળર્થ ગાંધીજીનાં જીવન સર્વ-સેપ્ટેમ્બર ન. ૧૦, પૃ ૨ થી ૨૬

ભવનાગા સાથે લગ્ન કર્યા હોવાનું સ્પષ્ટગુના દાનપત્રમા ક્યું છે.^૧ આ બનાવ ઈ. સ. ૭૨૨ ની આસપાસમા બન્યો હોવાનું શ્રી. અસ્તેકર કહે છે.^૨ પણ એ વખતે ખેડા ૯૭ વસબી-રાજ્યને તાબે હતું એ આપણે ઉપર નોંધ્યું છે. ઇન્દ્ર ખેડામા ચાતુક્ય રાજ્યના સામન તરીકે ગયો હશે એમ પણ શ્રી. અસ્તેકરનું અનુમાન છે.^૩ એ ગને તેમ હો પણ રાષ્ટ્રકૂટાની ગુજરાતમા રાજસત્તા હોવાનું અચન તો પહેલવહેલું શકે સ. ૬૭૬-ઇ. સ. ૭૫૭ જમ્મુસરના પ્રાદ્યુત્તે સુરતથી દસ મંત્ર છેડે આવેલા સ્થાવરપદ્ધતી એટલે દાતના આન્ત્રોલી-છાંગેલી ગામના દાનના લેખવાળા કક્ષ ખીજના આન્ત્રોલી છાંગેલી (સુરત) માંથી મળેલા તામ્રપત્રમા મળે છે.^૪

આ તામ્રપત્રમા નીચે પ્રમાણે વસાવળી આપી છે -

કક્ષ (ઈ સ ૬૯૦ થી ૭૧૦ લગભગ)

નૃપ (, ૭૧૦ થી ૭૩૦ ,)

ગોવિંદ (, ૭૩૦ થી ૭૫૦ ,)

ગુજરાતનો કક્ષ ખીજે-ઈ. સ. ૭૫૭

અતે પછી કક્ષ (ખીજે) શકે ૬૭૬-ઇ. સ. ૭૫૭. આ કક્ષને સામનયોગ્ય ‘ સમધિગતપત્રમહારાજ ’ નું ગિરુદ લગાડેલું છે, પણ સાથે સાથે ‘ પગ્મ ભટ્ટાર્ક મહારાજ ’ પણ કહેલું છે. દન્તીદુર્ગના ઉપર નોંધેલા ઇ. સ. ૭૫૪ના તામ્રપત્રનો અતે આ તામ્રપત્રનો સમય લગભગ એક છે, એ ઉપરથી પ. લગવાનગ્રાંથ અનુમાન કરે છે કે ઉપરના આન્ત્રોલી-છાંગેલીના દાનપત્રમા જે કક્ષ પહેલો છે તે દન્તીદુર્ગનો તો દો કક્ષ પહેલો હોવો જોઈએ. દક્ષિણના ગપ્ટકૂટનું વસત્ત્વક પરિશિષ્ટમાં

૧ જુઓ એ ઇ ગ્ર ૧૮, પૃ ૨૩૫.

૨ ગપ્ટકૂટક એન્ડ ધેર ટાઈમ્સ, પૃ. ૩૧.

૩ એજન પૃ. ૩૨.

૪ જર્નલ મુ. એશિયાટિક સોસાયટી ગ્ર. ૧૬, પૃ. ૧૦૫; ગુ. ઐ. લે ત. ૧૨૦.

જોવાથી એનો અમલ બગાડ મળતો ?

દક્ષિણના ગાંધીજીના વચ્ચેના જે ચોથો ગાળ કદ પડે તો તેને જે જ પુત્રો હોવાનું કિલ્લાના લેખોમાં કહેતું છે અને તેથી કિલ્લાના પૂર્વ અમલના ઇનિસ્ટ્રા (૫ ૧૨૪)માં તથા બાગ્ગ પ્રાચીન ગાંધી-જી હાં ઇન્ડ અને કુલ્ય જે જ નોંધ્યા છે પણ ૫ બગવાનનાને ઉપર કુલ્ય છે તેમ આ-ગ્રાની-ગાંધીની જાનપદ આપનાર કદ માંગના લોક મુત્તે કદ પડે તો નીચે પુનઃ માન્ય છે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ કેડેરે એ સબધને અભરિત ગણે છે, અને શ્રી અ તેમ પણ એો અમલવિન નથી ગણતા, પણ અનિશ્ચિત ગણે છે, જના ગુજરાતની આ રાખાને દક્ષિણની મગ સાખા સાથે કોઈક જાતનો અમલ હોયો તેથી એમ તો કહે જ છે (જુઓ ૫ ૧૧ થી ૧૩) જેના રાખામાં ગુ-મુદ્રાનું તથા નામોનું આમ્ય છે એ પણ અમલ છે એમ તો એઓ પામુ ગણે છે

સ્ત્રીકુર્ગ પોતાના હાથીઓ મળે અને નર્મદા મુધી પહોંચ્યાનો અને તાટ દત્તાનો ગર્વ છે એ ઉપર નોંધ્યું છે એના સામનગના અમુક નમ્રો ઉપરથી ૫ બગવાનનાને મેલ જિને (માત્ર નાનુકો) પણ સ્ત્રીકુર્ગના નામમાં હોવાનું અનુમાન કર્યું હતું પણ મૂળ નેખના ગમ્દ લેના એ બગાડ નથી સાગતું જે ખેડમાં તો સ્ત્રીકુર્ગના વખતમાં વચ્ચી-ગાંધીની મત્તા હોવાનો અભવ તામ્રપત્રો ઉપરથી ઉપર નોંધ્યો છે, પણ લાટમાં ગાંધીજીની મત્તા ચોક્કસ જણાય છે અને

૧ જાગતના ગાંધીજી અમુક વખત દક્ષિણથી રતન લા છે તો અમુક વખત એન તાજે ગરીને ગુજરાતમાં ગાંધી કર્યું છે એ ચિત્રિમાં દક્ષિણના ગાંધીજીના વચ્ચેના પચ્ચિય આગળનો દત્તાવ સમજવા માટે આવશ્યક છે

૨ બાગ્ગ પ્રાચીન રાજનગ બા ૩, ૫ ૭૩, ૮ ૧

૩ નાં એખમાં માનુષિક પ્રતિમાને જે નીતે મળે છે માતૃમુજ દોલ તા નિશ્ચિયના એખકે કાં રો છે તેનો માત્ર તાનુકો અથ નીકળી રાકત. એખ માટે જુઓ ૬ ને. ૩ ૧૧, ૫ ૧૧૭

દન્તીદુર્ગ એ વશનો મહાપગક્રમી ગત્ત હનો એ જોના ગુજરાતનો કર્ક
 બીજો એનો સામન હોવાનો સભય છે. વળી કર્ક ગુરુવર્ષના
 વડોદરામાંથી મળેલા શક સ ૭૩૪ (ઈ સ ૮૧૨)ના તામ્રપત્રમાં^૧
 પોતાની વશાવળી કહેના એ દક્ષિણની રાષ્ટ્રકૂટ-વશાવળી નોંધ છે
 અને ગુજરાતના આ કર્કને નોંધતા જ નથી, એ ઉપરથી પણ કર્ક
 સામન હોવાના અનુમાનને ટેકા મળે છે

દન્તીદુર્ગ પછી એનો કાકા કૃષ્ણ

આ દન્તીદુર્ગ અપુત્ર મળુ પાખ્યા અને એની ગાદી ઉપર એનો
 કાકા કૃષ્ણ બેઠો.^૨ આ કૃષ્ણ વિશે વડોદરાના ઉપર કહેલા દાનપત્રમાં
 કહ્યું છે કે “એણે અવળેડે અને ચરેલા પોતાના વંશના માણસનું
 ઉન્મત્તન કરીને પોતે જ કુળના દિત માટે ગત્ય કર્યું”; આ શબ્દોનો
 દન્તીદુર્ગના મળુ પછી ગુજરાતના સ્વતંત્ર ધણી થવા દેખના કર્કને
 કૃષ્ણે જરૂરમૂળથી ઉમેડી નાખ્યા એવો અર્થ પ. ભગવાનલાલે કર્યો
 છે.^૪ કર્કનો કે એના વશવારસનો આ સમય પછી પત્તો લાગતો નથી
 એ વાત ખરી છે, પણ કર્કનો નાશ કરનાર અને એ સાથે થોડા વખત
 માટે રાષ્ટ્રકૂટ-સત્તાને પણ ગુજરાતમાંથી દૂર કરનાર તો નાગાવંશક
 હોય એમ લાગે છે અને એ કારણથી વડોદરાના દાનપત્રના શબ્દોનો
 અર્થ હા ભાંડારકર પેઠે દક્ષિણની રાષ્ટ્રકૂટ-ગાદીના કાઈ હક્કદારને
 લાગુ પડે છે એમ મારું પણ માનવું છે^૫

૧ જુઓ પ્રા લે મા ભા ૧. લેખ ન ૫, ગુ એ લે. ન ૧૨૩

૨ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ ૧૦૩

૩ યો વશ્યમુન્મૂલ્ય વિમાર્ગમાજ રાજ્ય સ્વય ગોત્રહિતાય ચક્રં ।

પ્રા લે મા લે ન. ૫ શ્લો ૮. અન્યત

૪ મુ. ગે. ગ્ર. ૧. ભા ૧. પૃ ૧૨૨

૫ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ ૧૦૩ આ વિષય ઉપર ધણી
 ચર્ચા ચાલી છે. ક્લીટ, વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરેએ, દન્તીદુર્ગને ગાદી ઉપરથી
 ઉઠાડી કૃષ્ણે રાજ્ય પચાવી પાડ્યું, એવો અર્થ કર્યો છે (ઓક્સફર્ડ ઇસ્ટર્ન

ભર્યમા ભર્તૃવૃદ્ધ—ઈ મ ૭૫૭ (વિ સ ૮૧૩)

કર્કને ગુજરાતમાંથી ઉખેડી નાખનાર આ નાગાનનો જનો જ ॥
પ્રતિહાર વશનો મગ પુરુષ હોવાનો? તથા એનું ગળ્ય એ વખતે
ક્ષિત્રમાંમાં હોનાનો સભવ છે પાઠગથી આ પ્રતિહાર વશના રાગઓ
તથા વંશિયના ગાંધીજી વચ્ચે વાટ અને માળવાના ધણીપણા માટે
કાયમ ગસામ્મી ચાલ્યા કર્યાના સ્મયન એ મેય વશના લેખોમાં મળે
છે આ ગા સીનો ચારલ ઇ સ. ૭૫૭ની આમપામમાં 'ગાંધીજી'

આફ હિયા પૃ ૨૧૬) પણ એ રા ભાગ્યદેવ એમ નથી માનતા એ. કે
રા ભાગ્યદેવ, એ સુખકાંક્ષુ, અને અન્યેય પા. દ્વિતીકર્કને ઉઠાગ મૂક્યાની
વાત, દુઃખના પોતાના ઈ સ ૭૭૭ ના લેખમાં કાર્ક ન કહેલું હોવાથી નથી
સ્વીકારતા, પણ શ્રી વિ વં સ્વીકારે છે (જુલો એ ઇ મ ૧૪, પૃ ૧૨૫-
૧ મ ૧૦ પૃ ૨૭૧ તમા દિસ્ટરી ઓફ નિવિન દિ કુ િયા, મ ૨, પૃ
૧૮૫ તમા ૪૫૭-૪૬) કર્કના ૧૦૭ ના તામ્રપત્રના દ્વિતીકર્ક અપુન મ ગ
પાગરાનું અને પછી નો કાર્ક આગમે બેકાનું કહ્યું છે (તસ્મિન્નપુત્ર જુ ચ
ત્તિવૃદ્ધ ૧ મો પ પ્રા ને મા ભા ૧, નેખ ન -) પણ એ બન્નેમાં વર્ક
પછીનો વેખ હોવાથી માત્ર એના ઉપર વિશ્વાસ નથી મૂકતા શ્રી વિશ્વેશ્વર
નાનું ક દ્વિતીકર્કને ૧૫ ૧ રોય અને એને કૃષ્ણે દર્શાવેલો હોય બાથવા
પ બગવાનના કહે ૭ તેમ જુ ાનનો કર્ક રોય ગના દાનપત્રમાં ઉદ્ધિ
દાય, એ મેય સમય નૂંદે ૮ (જુલો ભા તટે પ્રાચીન મ ત્વગ ભા ૩
પ ૩૧ અને દિ -)

૧ નાનિય પી મેયે ની પ્નો ત્ના પ્રતિહાર ૧૪ ભો ૧૨૫ પટેવાના સમયની
પ્રગટિમાં આ તામાપનો નુ નામમ નામથી ધિવે પ્રમાને રખા. આપુ ૭ -

તદ્રને પ્રતિયસ્તેનમૃતે ધૈરાજપરણાસ્પદ

રો નાગમ પુગામુનમૃતિવમ્ભૂસાદમુમ્ ॥

ગનામી મુજ્જપ્રનાથેયત્તચમ્-છાપિગાકોદિની

દુન નસુરદુપદનિકાચેરોમિથનુમિથમો ॥

આકિંચોલા ૧૮૧ સ્વે ઓ દિયા ને કુઅવ રિયો, ૧૯૦૩-૮, પ ૨૮

૨૩૧ ૮

દન્નીદુર્ગના સામંત કર્ક અને સિદ્ધમાલના નાગાવલોક વચ્ચે અવધા નાગાવલોકના સામંત વચ્ચે થયેલી લડાઈથી થયેા હશે એવું મારું અનુમાન છે. અને એ લડાઈમા નાગાવલોકનો વિજય થતા એના ભક્ષ્યના સામંત ભર્તૃવૃદ્ધે ઈ. સ. ૭૫૭ માં ભક્ષ્યમાર્થી દાન આપ્યું,^૧ જેનું તામ્રપત્ર હાસોટમાથી મળ્યું છે. એમા નાગાવલોક-પ્રવર્ધમાન-વિજયરાજ્ય વખતે દાન આપ્યું એમ લખ્યું છે. હવે હર્ષનાથના મદિના વિ. સ. ૧૦૩૦-ઈ. સ. ૯૭૩ના લેખમાં સાકરના ચોહાણ-વશના મૂળ પુત્ર રાજ ગૂવડને જે નાગાવલોક ગજતની સભાનો ગ્રીવ કહ્યો છે^૨ તે નાગાવલોક ખીજને પણ જ્વાલિયરની પ્રશસ્તિમાં નાગ-ભટ્ટ જ કહ્યો છે,^૩ એ જોતાં નાગાવલોક અને નાગભટ્ટ પર્યાય લાગે છે. વળી ચોહાણો એના સામંતો હતા એ પણ હર્ષનાથના લેખથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે નાગાવલોક કે નાગભટ્ટ પહેલાંએ રાષ્ટ્રકૂટને હગવી ભક્ષ્યનું રાજ્ય પોતાને તામે કાઢી ત્યાં ચોહાણુ ભર્તૃવૃદ્ધને સામંત નીમ્યા હોય એમ હાસોટના તામ્રપત્રથી જણાય છે. જ્વાલિયરની પ્રશસ્તિમાં આ નાગાવલોકે બલોચ્છબ્દેચ્છને હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે સિંધમાથી કાતરી આવેલ કાઈ આગળ ટોળીને, કદાચ વિ. સં. ૮૧૩-ઈ. સ. ૭૫૭ માં સિંધથી નીકળેલી ટોળીને લક્ષીને જ હોવું જોઈએ આ આગળ ટોળીઓ કાઠિયાર કાવી જતી હશે તેમ કાઠિયાર મારૂ પણ ખાતી હશે એમ અવનિજનાથય પુલકેશીના નથા જ્વાલિયરની પ્રશસ્તિના કથનથી જણાય છે.

આ નાગાવલોકની કે એના સામંતની સત્તા લાટ દેશ ઉપર ફેટલો વખત રહી હશે એ જાણવાનું કાઈ સાધન મળ્યું નથી, પણ વિ. સ. ૮૧૩-ઈ. સ. ૭૫૭ પછી પચાસેક વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રકૂટનાં

૧ સુરતની સા. ૫ નો રિપોર્ટ તથા એ ઇ. સ. ૧૨. ૫. ૨૦૨, ગુ. ઐ. લે. ૨૩૩ અ

૨ શાલ્ય: શ્રીગૂવકાલ્ય પ્રથિતનરપતિશ્રાહમાનાન્વયોમૂત

શ્રીમન્નાગાવલોકપ્રવરનૃપસમાલન્ધવીરપ્રતિષ્ઠા ॥ એ ઇ. સ. ૨. ૫. ૧૨૧.

૩ જુઓ જ્વાલિયરની પ્રશસ્તિ. શ્લો. ૮.

વિ. સ. ૮૪૫ની સાલ આપી છે.^૧ વલ્લભીનો નાશ કાળે ક્યો એ ચોક્કસ હજી નથી થયું.

નાગાવલોકના વંશજોને તામે ગુજરાત હોવાનો સંભવ વલ્લભીનો આ રીતે નાશ થવાથી અને આરખો નો નાશ કરીને લૂટ લઇને પાછા ગયા હોવાથી ઈ. સ. ૭૭૦ થી ૭૮૪ વચ્ચે ગુજરાતનો ઘણાખંચે ભાગ ઉપર કહેલા નાગાવલોકના વંશજોને તામે હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ નાગાવલોકની રાજધાની કિલ્લમાલમા હોવાનું તથા એને તામે ઉત્તરમાં મારવાડથી દક્ષિણમાં ભરૂચ મુઘીનો બધો મુલક હોવાનું તજજ્ઞો અનુમાન કરે છે.^૨

પ્રતિહારવંશી વત્સરાજ—ઈ. સ. ૭૮૪

ઉપર કહેલા નાગાવલોક પછી એનો ભત્રીજો કદ્દુરથ કે કક્કુક ગાદી ઉપર બેઠા, પછી એનો નાતો ભાઈ દેવરાજ કે દેવશક્તિ જે પુરમ-ભાગવન હતો તે બેઠા, અને એ પછી એનો પુત્ર વત્સરાજ ગાદી ઉપર બેઠા. આ વત્સરાજ પરાક્રમી રાજા હતો. એનો સમય ચોક્કસ જાણવાનું સાધન છે. શક સ. ૭૦૫ (વિ. સ. ૮૪૦-ઈ. સ. ૭૮૪)માં દિગંધર જૈન આચાર્ય જિનસેને હરિવંશ પુરાણ લખ્યું છે તેમા લખ્યું છે કે શક સ. ૭૦૫ માં જ્યારે ઉત્તર દિશામાં ઇન્દ્રાયુધનું રાજ્ય હતું, કૃત્યુનો પુત્ર વલ્લભ દક્ષિણ દિશાનું રક્ષણ કરતો હતો, પૂર્વમાં અવન્તીનો રાજા હતો અને પશ્ચિમ (માગવાડ-ગુજરાત)માં વત્સરાજનું રાજ્ય હતું ત્યારે આ પુસ્તક પૂરું કર્યું છે.^૩ આ શ્લોકોક્ત ઉત્તર

૧ દક્ષિણ નં. ૧, પૃ. ૪૮૪, ગ્ર. ૨, પૃ. ૨૪૬. પ્ર. ચિ મૂળ પૃ. ૧૭૮ ટિ. તથા એનું સુ નં. ૫ ૨૨૬ તથા ટિ. ૯, ૧૦. ત્રિપિટકાલ પરીખ વિ તીર્થકલ્પને અનુસરી વિ. સ. ૮૮૫ (ઈ. સ. ૭૮૮ કે ૭૮૯)માં વલ્લભીનો નાશ થયો હોવાનો મત આપે છે. કા. હ. ૮૨.

૨ નાગરી પ્રાચીની યત્રિકા, ભા. ૯. અ. ૩, પૃ. ૩૨૦.

૩ શાકેષ્વરજનયુ નસસુ દિશ પચોત્તરેપૂતરા ણતીન્દ્રાયુધનાન્નિ કૃણાનૃપજે શ્રી-વ્રત્તે વિક્રિણાં । પૂર્વા શ્રીમદ્વંતિમૂઘતિ નૃપે વત્સારાજેડપરાં મૌરાણામધિ-મહલે જયયુતે વીરે વરાહેવતિ ॥

દક્ષિણના પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૫૨ ટિ.

રિશાનુ ગણ્ય તે પ્રોજનુ ગણ્ય, પરિશનુ તે ભિન્નમાન, અને દશિશનુ તે ગષ્ટક્રૂદ વગર અને વનમ તે કૃષ્ણનો પુન ગોવિંદ બીજો એમ વિદ્વાનોનો નર્મ છે. મનનમ ક આ વત્સરાજની ઈ મ ૭૮૪ મા ગુજરાત ઉપર મત્તા હશે એમ ચોક્કસ જણાય છે,

કૃષ્ણ-ઈ સ ૭૫૭ અને ગોવિંદ બીજો-ઈ મ. ૬૧૪

પણ આ વત્સરાજ ગુજરાતનું સાત્રાત્ય ગુણે મોહી શક્યો હોય એમ શાકનુ નથી, માણ્ય ક પડેના મહેના ગષ્ટક્રૂદનશના ન્તીર્ગ પડી મોહી પિ કૃષ્ણ લગભગ ઈ મ ૭૫૭ મા ગાંધી ઉપર મેં અને ઈ મ ૭૭૪ મા એનો પુન ગોવિંદ બીજો મેં એ બેના વખતની ટાઈ નિતાની ગુજરાતમાથી મળી નથી. આ એ નમપમા ઉપર તેણે તેમ આગવલોકની તથા એના વનજોની સત્તા ગુજરાત ઉપર હોય એમ જણાય છે, એટલે ગષ્ટક્રૂદોની સત્તા એ વખતે ગુજરાતમા નહિ રહી હોય એમ જ માનવું થોડું છે. પણ ગષ્ટક્રૂદ ને ગુજરાતો લોભ ઠાપી દીધો હતો એવું તો નરોત્ત્વ જ આ ઈ મ ૭૧૦ મા આ ગોવિંદ શીખો ગાંધી ઉપરથી ઉઠી મળી જાને ગાંધી ઉપર એમનાં મેના નાના ભાઈ કલિનનમ કે ધ્રુવ ધારાઓ ગુજરાત ઉપર રૂંધી ગષ્ટક્રૂદ મત્તા આપી હોય એમ જણાય છે.

ધ્રુવ નિરુપમ—સનભગ ઈ મ. ૭૮ થાં ૭૫૪

આ ધ્રુવ ધારાવાર નિરુપમ પરાક્રમી રાગ્ય હતો દશિશુ હિં મા મંચી અને એના ગજગોને હમણી છે રામેશ્વર સુડી એનો પોતાનો વિજય કે વશાઓ હતો એ ધ્રુવ વિશ એના પુન ગોવિંદ શીખના

૧ શુભો ના પ્ર પ લા , ના ૩ ૧ ૩૨ તથા દશિ નો પૂર્વ મનમનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૫૨

૨ દશિનનો દુવ મનમનો ઇતિહાસ, પ ૧૦૩ થી ૧૦૬, તથા મુ ૧૦ ૩ ૧, લા ૧, પૃ ૧૦૨ ના ટૂંકકડ મેં ૬ મર ટાઈમ્સ પૃ ૪૮

૩ દશિનો પૂર્વ મનમનો ઇતિહાસ, પૃ ૧૦૬-૧૦૭ ૩ કો. ૩ ૬, પૃ ૬૫, મુ ૧૦ ૩ ૧ ના ૧, પૃ. ૧૦૨ ના ટૂંકકડ મેં ૬ મર ટાઈમ્સ પૃ ૧૨

વાણીનીડારી અને રાધણુપુત્રના શક સં ૧૭૩૧-ઈ. સ ૮૦૮નાં તામ્રપત્રોમાં લખ્યું છે કે એણે ગોડના રાગ્નની લક્ષ્મી સહેલાઈથી હાથમાં આવી જવાથી મત્ત થઈ ગયેલા વત્સરાજને અપ્રતિનક્ત સંન્ય વડે માગવાડની વગ્ને ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકી દઈને એની પાસેથી ગોડ દેશને છૂતીને એણે મેળવેલા ચદ્ર જેવા એ જેવેન છત્ર ખૂચવી લીધાં^૧ આ વત્સરાજ તે ઉપર કહેલો પશ્ચિમનો નાગવલોડના વશનો વત્સરાજ આ રીતે વત્સરાજને માગવાડમાં હરાવીને ગુજરાતનું ગભ્ય ગાપૂકેટ રાજા ત્રુવ પાછું લીધું એ બનાવ ક્યારે બન્યો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ ઈ સ ૮૦૮ના ઉપર કહેલા તામ્રપત્રોમાં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ છે અને ઈ. સ ૭૯૪નું ગોવિંદ ત્રીજાનું દાનપત્ર મળ્યું છે એ જોતા ઈ. સ. ૭૮૯ની આસપાસમાં આ બનાવ બન્યો હોય એ સંભવિત છે

ગોવિંદ ત્રીજો—ઈ સ. ૭૯૪ થી ૮૧૪

ઉપર કહેલ તામ્રપત્રોમાં જ કહેલું છે કે પોતાના પુત્ર ગોવિંદની કૃપણ જેવી અલૌકિક શક્તિઓ જોઈને એને જ પોતાનું પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય આપવા માગ્યું, પણ એણે ‘માટે તો આ કઠી (કંઠિકા)^૩ બસ છે’ એમ કહીને ના પાડી મથુરખડી કે મોગખડ (નાશિક) માં ગોવિંદની રાજધાની હતી એ જોતા કહિકા એટલે વલસાડની ઉત્તરનો પ્રદેશ

૧ હેલાસ્ત્રીકૃતગૌડરાજ્યકમલામત્ત પ્રવેશ્યાચિરાદ્

દુર્માર્ગિ મહમત્ત્યમપ્રતિવલૈર્ગૌ વત્સરાજ વલ્લઃ ।

ગૌડીય શરદિન્દુવાદધવલ છત્રદ્વય કો(કે)વલ

તસ્માન્નાહન તદ્યશોપિ કકુમાપ્રાતે સ્થિત તત્ક્ષણાન્ ॥

ઈ એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ ૧૫૭, ગુ એ લે. ભા ૨, ન. ૧૨૧ અને ન. ૧૨૨.

૨ એ ઇ. ગ્ર. ૩, પૃ ૧૦૫

૩ આ કહિકા રાખ્ખનાં ડોકમાં પહેરવાની માળા-ડહી-અર્થે શ્રી અક્તેકરે કર્યો છે (પૃ. ૫૨) અને એ જ ઠીક લાગે છે.

વિનિશ્ચિત હશે એમ પણ જાણવાનનાને તર્ક નહીં છે, પણ મૂળ લેખના શબ્દો જોતાં એ અર્થ ખાટો લાગે છે. વળી એ જ ગ્રંથકર્તા તર્ક નહીં કે કે ગુજરાતના ગોવિંદના (ઈ સ ૮૨૭)ના મંત્રીના દાનપત્રોમાં સ્તલ અને બીજા ગણઓથી પોતાના ગણ્યને માટે જાણી જાણીને મુલ્ય ગોવિંદને પોતાના જ ગણ્યાબિણે કરો એમ કહેતું છે એ જોતાં મુલ્ય દક્ષિણની અત્તા પોતાના હાથમાં રાખીને ગુજરાતનું ગણ્ય ગોવિંદને મોંઘી નીચું હોય એવા સંભવ છે આ સ્તલને ખજાન સાથે સમઘ હોવાનો પણ જાણવાનનાને તર્ક કયો છે અત્યંત અભવે ગોવિંદને મોટો ભાઈ કહે ?

એ ગમે તેમ હો પણ ઉપ કહેના વાણીદોડાગી અને ગવણ પુના તામ્રપત્રો અપદ્ધ કહે છે કે ગોવિંદ રીતએ (સ્તલની અધ્યક્ષતા નીચે) એમના થયેના બાં ગણઓને હરો યા ગુર્જર તો ભવનો માર્યો ભાગી ગયો તે પાછો અગમરિ દેખાયો નહિ,^૨ અને માનસગમ્તામે થયો આ ગુર્જર રાજા હાણુ હશે એ કદી ગકાતુ નથી એમ પણ જાણવાનનાને વળ્યું છે, પણ એ રાજગણનો અનુયાયી નાગમ્દ્ર દોવાનો સંભવ છે, કારણ કે એ ગોવિંદ રીતનો સમજાતી. હતો કે ગુર્જર ગણ ભાગી ગયા પછી માગનાના ગણને નમાયો માગવેથી ગોવિંદ વિંધ્ય તરફ ગયો ત્યાં પૂર્વમાગવાના ગણ માગશર્વ એની અધીનતા અધીનગી અને ખાણી ભરી ત્યાંથી વળતા રીતનન (ગુજરાતમાં આવેલું મગધોજી^૩ જાણના આમોદ તાનુકાનું)માં ગોવિંદે ચોમામ ગાળ્યું ચોમામું પૂરું થયા પછી ગોવિંદ નિજમ કરના માદ દક્ષિણમાં છે તુમજા મુધી ગયા અને જ્યાં જતા ગુજરાતનું ગણ્ય પોતાના

૧ મુ. ગે. મ. ૧ ભા. ૧, પૃ. ૧૨૩ અને રાષ્ટ્રકોશ એ. ૬ ધેર દાખલ પ. ૬૧

૨ એ. ૬ મ. ૬, પૃ. ૨૩૮ જુઓ નીચેના મોડ ૧૫

૩ સમ્રાજ્યમુદીક્ષ્ય ચ નરદુનુ પર્વન્યવદ્વર્જરો

નટ ક્વાપિ મયાત્તવા ન સમર સ્વપ્રગ્વિ પરચેયવા।

૩ L. M. M. ૮, પૃ. ૨૬, દિ. ૪

ભાઈ ઇન્દને આપના ગંગો નગે^૧ અને આ ઇન્દથી ગપ્પટ્ટેની ગુજરાત-શાખા શરૂ થાય છે. અનેક તામ્રપત્રમાં ઇન્દને એના ભાઈ ગોવિંદે લાટેશ્વરમહાલ આપ્યું એમ કહેવું છે.^૨ ગુજરાતના બીજા તામ્રપત્રમાં ઇન્દે ગુજરાત છતીને લીધું, કાઈ એના ભાઈ એ આપ્યું નહોતું, એમ દેખાડવાની ઇચ્છાથી ગોવિંદના અનુયાયી તરીકે કાઈ અમોઘવર્ષ (ઈ. સ. ૮૧૪)નું નામ લીધા પછી સર્વનો કોકો ઇન્દ (ગુજરાતનો) ગણાવેલો એમ કહેવું છે.^૩

ઇન્દ—ઈ સ ૮૦૮ થી ૮૧૨

ગોવિંદ ત્રીજાએ પોતાના ભાઈ ઇન્દને લગભગ ઇ. સ. ૮૦૦ અને ૮૦૮ વચ્ચે ગુજરાતનું ગત્ય સોંપ્યું અને ઈ. સ. ૮૧૨ (શક સ. ૭૩૪)નું તો એના પુત્ર કર્કનું વડોદરાનું દાનપત્ર મળ્યું છે એ બેતા ઇન્દનો રાજ્યકાળ ઘણો દેકો લાગે છે. કર્કના ઈ સ. ૮૧૨ના એક દાનપત્રમાં ઇન્દને આખા લાટેશ્વરમહાલનો રાજા કહ્યો છે,^૪ અને બીજા એજ સાલના છપાયેલા દાનપત્રના એક સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે લડવા સામે આવેલા ગુર્જરેશ્વરની પાછળ પડીને એને ઇન્દ નસાડ્યો અને શ્રીવલ્લભે (શર્વ કે અમોઘવર્ષે) જેના વંશવતે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો હતો તેવા અને ડરી ગયેલા ઘણા દક્ષિણાપથના મહાસામન્તોને

૧ જુઓ, શક સ ૭૩૦ ના રાંધણપુગ્ના તામ્રપત્રનો હવાલો આપીને પ. ભગવાનલાલે ઉપર પ્રમાણે તર્ક કર્યો છે, પણ મૂળ લેખમાં એવા તર્ક માટે કશો આધાર નથી અલગત્ત, ટિ. ૩ મા ઉતારેલા શબ્દો ઉપરથી ઉપરનું અનુમાન એથી રાકાય જાય.

૨ શાસ્ત્રા ચમૂચ.....તદ્દસલલટેશ્વરમહલસ્ય

શક સ. ૭૩૪ (ઈ. સ ૮૧૨)નું તામ્રપત્ર. પ્રા. લે. મા. ભા ૧, લેખ ન. ૫.

૩ જુઓ શક સ ૭૮૯ (ઈ. સ. ૮૬૭)નું કુવરાજનું તામ્રપત્ર. શ્લો. ૨૮, એજન લેખ ન. ૮.

૪ શાસ્ત્રા પ્રતાપપ્રથિત પૃથિવ્યાં સર્વેસ્ય લાટેશ્વરમહલસ્ય ।

વડોદરાના અમુદ્રિત દાનપત્રમાંથી મુ. ગે. ગ્ર. ૧, ભા ૧. પૃ. ૧૨૪, ટિ. ૧ મા ઉતારેલો.

એમે આ રી ગણા આપ્યું ? આમે એ અર્થ એવો થાય કે હ દે દક્ષિણના સમ્રાટથી દાઈકે દાખે અમલુદ ગામતોને પોતાના પાખામાં લીધા અને ગુજરાનનુ નાન્ય લખા યુ ખખુ એ તે રે આ ગામતોનો પોતાના લાઈ આથે મેગ કરી આમે એમ અથ દગ છે ને ગુજરાતને સાખ્યાનુ હપગના મ્યોકમા નુ કે તે નિ નમાની નાગમ દ નાગારનો ખીને નામે નેહએ

નાગમદ્ બીભે—તગમમ ઈ ન. ૮૮ થી ૮૩૪

આ નાગમ મીજનો ઈ અ ૮૧૬નો એ નિનાનેખ નેરપુગ મલ્યના મિના પગથુના થુય ના ગામનારી મળ્યો કે રે આ નાગમ ન કોજના નાન અમાપુધને જીને પાના વાની માદી કોજમા આપી કે હવે વડા ગના દાપનમા ગુજરાતને હન્દે નમાખ્યાનુ દનુ કે, પા મોજની ગ્યાલિય-પ્રગતિમા આન્દ્ર મેનવ વિલ્ધ-વિગ અને મગના ગમઓને આ નાગમ નેના હોવાનુ તથા આનર્ત માપન કિગત ગુરુક રમ અને મલ્ય વોરે રાગઓના ગિગિદુગો મગાતમથી એ પોતાતે અનીન લીરાનુ ન્યુ છે ૪ ગ્યાલિયની પ્રગતિ પાછળથી લખાઈ છે અને રહેગાનુ દાનપન

૧ વોદશના વિ સ ૧૬૮ (ઈ સ. ૮૧૭)ના હપારના દાનમા હમર પહેલી લખીકત નીચેના મ્યોકમા મી છે

યનકેા ચ ગુર્જરેશ્વરપતિયોદ્ધ સમખ્યુયત

શૌર્યપ્રોદ્ધતમ્બરા નૂળ ફવ મિપ્રં દિલો પ્રાહિત ।

મીતાસત્તદક્ષિણ પથમદાસામન્નષક ચતો

રસામાપ વિલુપ્તયમાવિભવ શ્રીવલ્લભેનાદરાત ॥ મ્યો ૨૪

ઈ મે. ૩ ૧૭ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૨

પ્રા છે મા ૧ખ ન ૫, ગુ અ. યે. ન ૧૨૩

૨ નુમે એ ઈ ૩ ૮, પૃ ૧ / ૨૦૦

૩ નુમે ભોજની ગ્યાલિય-પ્રગતિ, મ્યો ૮

૪ એજન મ્યો ૧ તથા ૧૧ રિપોર્ટ એલ ધી આ સુ. ૬ ૧૯૦૩-૪ પૃ ૨૮૧

લગભગ સમકાલીન છે, એ જેના નાગભટ્ટ ગુજ્જનના કાવ્યો નહિ અને કનોજના કાવ્યો એમ જ માનવું થાય છે. પ્રભાવકચરિત્ર નામના જૈન ગ્રંથમાં જે આગ ક્રે નાગાવસાક મન્નવી વાત છે તે આ નાગભટ્ટની છે એમ ગણીને એ ગોંડી એકા નાગભટ્ટ જીવનનો મરાઠુકાળ એ ગ્રંથને આધારે ઇ. સ ૮૩૮ (વિ. સં ૮૯૦) આરંભ થઈ ૫ માં છે.^૧

ઈન્દ્ર પદ્મી એના પુત્ર કર્કે જાટમહત્તનો સ્વામી થયા એને 'અર્ણવર્ષ' તથા 'પાનાલમલ્લ'ના ગિરુદ્ધારણ કયાં હતા કર્કે દક્ષિણના મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટવંશની માર્વાઓમ ચત્તા કમૂત રાખી હતી. એના ચાર તામ્રપત્રો મળ્યા છે: (૧) શક ૭૩૮ (ઈ. સ ૮૧૨) નું વડોદરાનું દાનપત્ર, (૨) શક ૭૩૮ (ઈ. સ ૮૧૨) નવસારીનું, (૩) શક ૭૮૦ ઇ. સ ૮૨૬ નું મુગનનું, અને (૪) શક ૭૪૬ (ઈ. સ ૮૨૪) નું વડોદરાના દાનપત્રમાં આ કર્કે વિશે લખ્યું છે કે ગૌડના તથા જગના ગન્તઓના વિજયથી દુક્કાઈ ગયેલા ગુર્જરેશ્વરથી હારી ગયેલા માળવાના રક્ષણ માટે લખાયેલા દ્વિશાઓની ભોગળ જેવા જેના હાથને કીધે સ્વામી ગળ્યનું કળ ભોગવે છે કે કર્કેનો આ સ્વામી તે તો દક્ષિણનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ત્રીજે હોવા જોઈએ, પણ ગૌડ અને જગાજાનો વિજય કરે એવા ગુર્જરેશ્વર કાણ એ ગેઝિટિયરના કર્તાને મૂક્યું નથી.^૨ કનોજના પ્રતિહાર વંશની વંશાવળી હવે પૂરી મળી જવાથી તથા આલિયરની ઉપર કહેલી પ્રશસ્તિમાં નાગભટ્ટે જગપતિનો વિજય કર્યો હોવાનું સ્પષ્ટ

૧ નિ. પ્રેસના મુદ્રિત પ્રભાવકચરિત્રમાં અપ્પભટ્ટિપ્રબંધ, શ્લોક ૭૨૫. નાગરી પ્રવાશિણી પત્રિકા ભા. ૬, અ. ૩. પૃ. ૩૨૩-૨૪.

૨ આ એ ઇ. સ. ૨૨ પૃ. ૭૮ જેની ધનપ્રસાદ ચ. મુનશીએ ૧૯૯૨ ના 'ગુજરાતી'ના દ્વિતીયા-અકમાં નોંધ કરી છે. ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૨૫૬.

૩ ગોંદેન્દ્રવંશપતિતિર્જયદુર્વિદાઘ-સદ્ગુર્જરેશ્વરદિગર્ગલતા ગતસ્ય ।

નિત્વા મુજ વિહતમાલવરક્ષણાર્થં સ્વામી તથાન્યમપિ રાજ્યફલાનિ મુક્તે ॥

પ્રા. લે. મા. લેખ નં. ૫ શ્લોક. ૨૭

૪ મુ. ઐ. સ. ૧. ભા. ૧, પૃ. ૧૨૪.

કથન તારાથી રડો ના દાનપત્રનો પૂર્વશ્ચ તે આ સાગત જ મેમ નિ રહે અમ નમાય છે

કર્ના ઈ સ ૮૧૨ના વડોલગના તામ્રપત્રમા લક્ષિણી મુખ્ય શાખામા ગોનિ પછી નર્ અમોવર્સનુ નામ નથી અને ઈ ન ૮૧૬ ના નવઆી તામ્રપત્રમા નામ છે એ ઉપગ્રથી ૧૨ અને ૮૧ નવ્ય અમોવર્સ ગાળીએ આ મે લો એમ જણાય કે ફનીટ મિ ૧ ॥ ઉત્પાત્તુ ને મ ઉપગ્રથી અમોવર્સનુ ગળ્યા બનુ વા ઈ સ ૮૧૪ માન્ય છે એ માગત સાગે ૨

પહેલા તો ટનાક અગાઓ તથા સામતોના પ્રિધો નીધે ૭ વા ઈ માગત ઉમગના અમોવર્સને ગાદીએ મેસવામા મુસ્તેવી પગી તાર અો પગી કુની મલ્લી ગાળી મગા હોય એમ લાો છે મગજ કે નુર પાનાના ઈ ન ૮૩૫ (સક મ ૭૫૭)ના તથા નુર મીગના ઈ ન ૮૧૭ (૧ મ ૭૮૯)ના તપત્રમા 'પગપગ મગી જદને જો. પુ. પુ. મ. ન. નાની મેના ઉજન સામતોને પોના ॥ મા. મગથી નીો જોએ અમોવર્સને ગળગાદી ઉપગ મિ. મે' એના રામ્ ૨૬ મિમે નમેના કે ૩

૨૬ ॥ ઈ મ ૮૧૦ રડો ગના દાનપત્રમા ૧૮૫ ૨ (દાનના વડો મ)ના તમે ઉ નેખ છે આ વટપદ એ વડો. જ એમા પમ મમ નથી, મ ભુ ૬ આસપામનાં ગામોમા, પૂર્વમા જમ્યુનારી ૧

૧ તાનિય પ્રસ્તિ ૧૧૮ ૧૦ નિર્મિત્ય લગવર્તિ

૨ મુ ૧ે મ ૧, આ ૧, પ ૧૨૪

૩ દેવગૃહીપિયમ કમગમન પ્રોક્તદસનરશોન્વિકરાકુત્તર ૧

દાનપત્રમા મિત્રાકુવદન કિવા ચોમોપવયમચિરાલ્પ દ્યપન ॥૨૦॥

૧ ન. મ ૧૮ પ ૧૨૬ ૧૧૮ ૧૦, પ્રા. ક્રે. મા બા. ૧ તેખ નં. ૪ ૧

૨૬, ૬ ન. લે ન ૧૦૩

૪ પ્રા. કે ના ૧૫ ન ૫, મુ. એ. ૧ ન ૧૨૬

તે હાલનું જન્મશુદ્ધિ, પશ્ચિમમાં અકાદ તે હાલનું આકાદા. અને ઉત્તરમાં વચ્ચાનું ગામ હતું છે ત હાલનું વાયોદિતિ હોવાનો સંભવ છે. આ દાનપત્રનો લેખક દુર્ગભટ્ટનો પુત્ર મહાસાધિવિગ્રહાધિકૃત નેમાન્તિય છે. -અને ફતક રાજપુત શ્રીસ્ત્રીવર્મા છે આ મહાકુમાર સ્ત્રીવર્માને કર્કના પુત્ર હોવા બેન્ડેન્ડ દાન પત્રખીમાથી નીચેના આદ્યુતે આપેલું છે.

કર્કનું ઈ સ. ૮૧૬ (સક સ. ૭૩૮)નું નવસારીનું દાનપત્ર ખેડાથી અપાયેલું છે અને મહી તથા નર્મદા વચ્ચે આવેલા કામીપરક ગામનું દાન અપાયું છે. દાન લેનાર આદિતી (જીજનપુર)નો દક્ષિણી આદ્યુત છે. એ જોખ્યાદિ ઉર્ફે પ વલ્લરાજ નામના આદ્યુતે આદિ વિદ્યા જાણનાર કવો છે આ દાનપત્રનો ફતક લટ (યોદો) દ્રોણુમ્ન છે.^૧

કર્કનું ઈ. સ. ૮૨૧ (૭/૩)નું ગુરુનું દાનપત્ર વડીકાનાકાકા ઉપર હાવણીમાથી અપાયું છે આ વડીકા ત વલ્લસાડ પામેની વાકી ખાડી હશે, એમ પ. ભગવાનલાલ નર્કે કહે છે કે આમાં તાગચારિકા (નવસારી) નહક અમાપાટક ગામનું એક ખેતર આપ્યાનું કરન છે આ દાનપત્રનો લેખક દુર્ગભટ્ટનો પુત્ર સાધિ-વિગ્રહાધિકૃત નારાયણ છે ગુજરાતના મહાકુટ રાજ્યના તાપીની દક્ષિણે આપેલું આ પહેલું દાન છે એ ઉપરથી પ. ભગવાનલાલ અનુમાન કરે છે કે અમોઘવર્ષને ગાદીએ ખેસવામાં મદદ કર્યા બદલ એણે ઉત્તર કોટલુનો પ્રદેશ જે હાલમાં તાપીની દક્ષિણના ગુજરાતનો ભાગ છે તે

૧ મુ. ગ. અ. ૧ ભા ૧. પૃ. ૧૨૫, ૪. ગો. એ. એ. સો. ગ. ૨૦. પૃ. ૧૩૫; ગુ. એ. લે. ન. ૧૨૫.

૨ આ દાનપત્ર પચાસ ચર્ધ પહેલાં પ. ભગવાનલાલ પાસે હતું અને હમણાં પ્રો. અલ્લેક્ષે એ ઇ. સ. ૨૧. પૃ. ૧૩૩ માં છપાવ્યું છે. ગુ. એ. લે. ન. ૧૨૫ બ

૩ મુ. ગે. અ. ૧ ભા ૧, પૃ. ૧૨૫.

૮ એ. જન.

ક્રમે આગ્યા હો કર્ના ગોથા નં ૭૪૬ ના દાનપત્રમા અમોધ-
વર્ણની પણ મહી છે તેથી ઉપના અનુમાનને ટેકા મળે છે

ઉપર રોહાના દાનપરમાથી કૃષ્ણે દંતીરમાં નામતો પુત્ર
હોવાની તોડ નહીં જે દાન ગુણગતના ગાંધાર વસના ડેવા ગમત
કૃષ્ણના ૧-૨ ૮૧૦ ના લેખમાં એના પિતાનું નામ દંતીરમાં
આપેલું હોઈ, એ તેખનું લખાણ ગ્રન્થિયુ હોવાથી તથા દંતી
વર્માનો ૪ મ ૭૮૮૦ જે તેખ પાઠગથી મળ્યો છે તે એમો
ઉપરના ન હોવાથી પણ જગદાનનાને રસાવળીમાં મળે જૂન હોવાનો
સહાર સ્વીકાર્યો હતા આ દંતીરમાંતો પુત્રજ કૃષ્ણને ગણ્યો છે
પણ પાઠગ મળી આવે ૧-૭૮૮ના લેખ પ્રમાણે તે દંતીરમાં
પિતા દંતીરમાં તો અમનરમાં પુત્ર આર્ય મુવગન મીઠનો બાઈ હ
છે અને ૧૦ જે દંતીરમાં નામો પુત્ર હતા તે પિતા હરના મળી
ગયો દો મળે, ૬ મ પછી એમો પુત્ર મુવ પડેનો ગાદી ઉપર બેને
છે પણ સ્થના ડેવાન વર્ષ ગોરિયે ગુણગતમાં મળ્યા બેગરી છે

ગોવિંદ પ્રભુભટ્ટ—૫ નં. ૮૨૭ થી ૮૬૩

આ ગોવિંદના કારીના ૧૫૧૩ એક પત્રમાં ૧૩ સ ૭૮૮
(૧૨ ૨ ૮૭)ની આ ૧૨ આ તામપરમા ગોવિં વિગે મંત્ર
વિગનો નથી, પણ મન ભક્તિમાંથી આ માળીમ (કારી-કાચની
ઉત્તર નીમ મન) નરુ દિપ્તિમાં જ્યાંથી નામના સૂર્યમંદિરને
અપાયુ છે દાખરો લેખ. અરુભિના પુન ગોવેશ્વ છે મને

1321-1325

गङ्गा नदी १००० फीट गहरी है और इसका पानी बहुत ही शुद्ध है।
 (१) गङ्गा नदी का पानी बहुत ही शुद्ध है।
 गङ्गा नदी का पानी बहुत ही शुद्ध है।
 गङ्गा नदी का पानी बहुत ही शुद्ध है।
 गङ्गा नदी का पानी बहुत ही शुद्ध है।
 गङ्गा नदी का पानी बहुत ही शुद्ध है।
 गङ्गा नदी का पानी बहुत ही शुद्ध है।

26. 26. 1 4, 1 18' 4 12 11 12 12

‘તત્કલક કુમુદ છે. આ દાનપત્રમાં ગોવિંદ ગાદીએ ખેડા હોવાનું મચન નથી તેમજ શક સ. ૭૩૫ (ઈ. સ. ૮૧૩) નું નોંધણેશથી અને શક સ. ૧૩૯ નું ડબોઈનાં પતરાવાળું કર્કે ડવનાં ગોવિંદ આપેલાં એ રીતે એ તાત્રપત્રો મળ્યાં છે.^૧ એ ઉપરથી પ. લગવાનલાલે ટૂંકની બાધ્યાવર્યા દરમ્યાન એના પાલક નરીકે ગોવિંદ ગન્ય કર્યું હશે એવું અનુમાન કર્યું છે.^૨ એમણે ક. ગોવિંદે કર્કે પાસેથી ગળગાદી પડાવી લીધી હશે પણ તત્કાલે કર્કે અમોઘવર્માની મદદથી પાછી ગ્રહ લીધી હશે, એમ અટકળ કહે છે.^૩ શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડ્ડી, કદાચ એ પ ભાઈઓ સાથે રાજ્ય કરતા હશે, એના નર્ક કહે છે.^૪ અને શ્રી. અરવિંદર કલ્પના કહે છે કે દક્ષિણના બાળગજ અમોઘવર્માને મદદ કરવા માટે કર્કેને લાખા વખત સુધી ગુજરાત બહાર રહેવું પડ્યું એટલે એણે પોતાના ભાઈને ગુજરાતમાં પ્રતિનિધિ નીમ્યો હશે.^૫

ધ્રુવ પહેલો—ઈ. સ. ૮૩૫

વડોદરાના શક સ. ૭૫૭ (ઈ. સ. ૮૨૫)ના દાનપત્રમાં ધ્રુવ ઉર્કે નિરુપમ અને ધાગવર્માને ગળ કહેલો છે. ધ્રુવ ઉમરે પહેલાંનાં એના કાંકા ગોવિંદ ડવનો હોવા છતાં ગાદીએ ખેડા હશે કે ગોવિંદ મર્યા પછી ગાદીએ ખેડા હશે એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. આ દાનપત્ર ખેડા નજીક સર્વમગલામાથી અપાયું છે. અને બદગસિદ્ધિ (બોગસ) ગામનો યોગ નામનો બ્રાહ્મણ જેને ગોવિંદરાજે ‘લ્યોતિસક’ની પદવી આપેલી તેને અપાયું છે આ દાનપત્રનો લેખક દુર્ગલકનો પુત્ર

૧ એ. ઇ. ગ્ર. ૩. ૫ ૫૪ ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૨૮ અને ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૨૫ અ.

૨ સુ. ગે. ગ્ર. ૧. ભા. ૧, ૫ ૧૨૬.

૩ રક્ષી કોનાલોલ. ૫. ૭૭

૪ ભાગતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩. ૫. ૭૩

૫ ગાંધીજી એન્ડ ધેર ટાઈમ્સ. ૫ ૮૦. ૮૧ તથા બોડા અભિનંદન ગ્ર. વિ ૩, ૫. ૫.

૬ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮. ૫. ૧૬૬; પ્રા. લે. મા. લેખ, ન. ૬૨, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૨૭.

મધિમિકાવિકાગી નાગચાલુ છે અને દુનઃ શ્રીસાજ છે

ધુવગજો પાતાના પિતાની દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટના આમતપે
ગેવાની નીતિ ઝાડી ની હોય એમ પ લગનાનના નીચેના કાળગુથી
અનુમાન નર છે શકે ન ૮૩૭ (ઈ સ ૯૧૦)ના ૮૫-૧૦૦ના
દાનપત્રમા વચ્ચે એટલે કે અમોઘવર્ષ ૯૨૪૭ મોઢનીને દિક્ષા
(મુમકથી ખલાત મુધીના પ્રદેશ)ને ઘેરા વાનીને બાળ્યાનુ કથન છે,
એમ એમો કહું છે પણ મૂળ લેખ જોના એમા કાઠા જેવા શત્રુ
ગતઓને બાળ્યાનુ કથન છે^૧ આ ચક્રાર્ધ વખતે, ધુવ બીજાના
મયુમગના શત્રુ મ ૭૮૯ (ઈ સ ૮૬૭)ના દાનપત્ર^૨ પ્રમાણે
ન નમ કે અમોઘવર્ષ પહેલાના ૯૨૪૭ને નસાના વાપન થતે ગણ્યમિ
ઉપર ધાગવર્ષ ઉર્ફે ધુવ પાલે મગજ પામ્યો

અકાશવર્ષ—ઈ સ ૮૫૦

નુવ પત્રી એતો પુન અકાશવર્ષ ઉર્ફે સુમતુમ ગાદી ઉપર મેળો
નુવ બીજાના શત્રુ મ ૭૮૯ (ઈ સ ૮૬૭)ના મયુમગના દાનપત્રમા
મખ્યુ છે કે પોતાના પિતા ધુવના ગણ્યમિ ઉપર મગજ પાછી
વચમના ૯૨૪થી તથા ધ્રી ગયેના અને કુષ્ટ અનુજ્ઞી નગથી
દમાયેના પાડ પિતૃપરપગથી પ્રાપ્ત લાટમના કુળના આનમનરૂપ
એ અમોઘવર્ષ નામી થયો.^૩

૧ સુ ૧. મ ૧, બા ૧ ૫ ૧૦૧ મુન કેખ મરિ જુઓએ. ૨ મ ૧ ૫, ૫૨,
મ્હેલ ૬ મુ. મે. ૭. ન ૧૩૭

મૂલસન્કટકામામમદિ વિષટિતાન્વદક્ષિવા દદાહ ।

૨ ઇ એ. મ ૧૦, ૫. ૧૭૨ થી ૧૮૪ પ્રા કે મા કેખ ન ૪, મ્હેલ ૫૨ ૩ મ.
લે. ન ૧૨૬

રાધિરણિ મન્ગણાર્ણવમદન્વ પગમુગીદ્વત્સ ।

રાષ્ટ્રાન્વદેહ સ્વમમગદેહ જવામી ॥

૩ શામદશમાન વિષટિતુણાનુજીવિરોન ।

પિતૃપર્વાગતમાચરન્નન્નન્નન્નન્નન્ન દત્ત ॥

અનન મ્હેલ ૫૪

ધ્રુવ ખીન્ને—ઈ. સ. ૮૬૭ થી ૮૭૨

અદ્યાત્મવં પછી ધ્રુવ ખીન્ને હુદ્દા ધારણાં કે નિરુપમ સારી ઉપર આગ્યો એના જે ન.અપેના મળ્યા છે, જેમાંથી એક ૭૮૯ (ઈ. સ. ૮૬૭)ના જાણીતાના નામપત્રનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. ખીન્ને વોલ્ફનાનું દાનપત્ર ૪૮૨ (ઈ. સ. ૮૭૨)નું છે જે ગેઝિટિયરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખાયો ત્યાં ક્યાંય છપાયું નહોતું. પણ પં. ભગવાનસાહ પામે હતુ અને એમણે પ્રિન્ટિશ બ્યુરોમાં આગેલું આ ને નામવંતમા ધ્રુવ પોતાના વાંકેના અન્યુવર્તિ શાન્ત ક્યાંનું કામ્ય છે પણ ધ્રુવની નામે કેવળ અન્યુવર્તિ ના આકત નહોતી. પણ “એક તરફ સ્રીચંદ્ર (ગાંધીદેવી મૃત્યુ શાખાનો ગગન) વિમુખ થઈ ખેડો દેનો, ખીન્ને તરફી પ્રયત્ન ગુજરાતનું કૈન્ય ચડી આગુ હતું ત્યારે જાન્યંવ ફરી ગયા દના અને છેવટ નાનો ભાર્ષ પગ ફરી ગયો દેનો જના એ અર્થ નિરુપમ (ધ્રુવ ખીન્ને)ની તથાગના અહિનુત મરણ આગળ શાન થઈ ગયું” અને પછીના જ શ્લોકમા કહે છે કે “અતિ જગવાન તથા પોતાના જ કુળનાએ જેનું જગ વધાયું છે તેવા ગુર્જર કૈન્યને આ એકલા દ્રુવ ખીન્નેએ રસતમા પાધુ કાટ્યુ”^૩ આ ગુજરાતે ક્યાના એ ગેઝિટિયરના

૧ જુઓ મુ. ગે. ૩ ૧. ભા. ૨ પૃ. ૧૦૭ ધ્રુવના બાઈ દલીલમાંના પા. ૪૬ ૭૮૯ ના એક અમુદિત દાનપત્રની નોંધ જ પો. ૬૦ કો. નો કો. ૩. ૧૮, પૃ. ૨૪૫ મા ફરી છે. આ દાનપત્ર હવે છપાઈ ગયું છે

૨ इतोमिमुत्तमापनप्रमर्गूर्जराणा वल

इतो विमुग्धवत्तमा विह्वलिमागता बान्धवा ।

इतोनुजविह्वितं शममगान् समस्त भवा-

दहो स्फुरणनद्रुत निरुपमेन्द्र राट्गस्त ते ॥

ઈ એ પ્ર. ૧૭ પૃ. ૧૭૮; પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૮ શ્લોક ૩૭.

૩ गूर्जरवलमतिवलत्समुद्यतं वृहितं च कुम्भेन ।

एककिर्तव विहितं पराट्मुक्त्वं लीलया येन ॥

ગાજન શ્લોક ૩૮

લેખને અપ્પ થયું નહોતું દિપ્તિથીમા માગવા અને ગુર્જાન વચ્ચેના આ ગુર્જાને હોય અથવા મહીની ઉત્તરના લિપ્તમાનના ગુર્જા હોય અથવા ચાવ । પણ હાવ, એવા વિષય વર્ણવે છે છતાં લિપ્તમાનના ગુર્જા હોવા તરફ દિપ્તિથીનેઅપ્પનું વનણ છે પણ ઉપર બતાવેલું છે તેમ નાગાવનોમના રાજા ન્યમ્પ્પના પ્રતિહારો જ અહીં 'ગુર્જા' શબ્દથી નિરક્ષિત છે^૧ આ અનુમાનમા લગીરે મહત્ત્વ કાઢ્યું હોય તો એનું આ અગુમરા તામ્રપત્ર અપ્પ નિગળણ કુર છે એમ મને લાગે છે, કાઢ્યું કે એજ તામ્રપત્રમા આગળ ચાલના નમ્પ્પ છે કે "એનું તેજ દિશાઓમા આપી ગયું છે તેવો મિહિર પણ ધાગવર્સ (ધ્રુવ બીજા) ની ઉત્તરિ જોઈને હાથથી મગ્ન થયેનું મોડું લગ્ને સાત થઈ ગયો^૨ આ શ્લોકમા 'મિહિર ના અર્થ' અર્થ ઉપર અને ધાગવર્સના મુસગના વગમા અર્થ ઉપર દ્વિઅર્થો ગ્યના કરી છે પણ મહારાની મુખ્ય વાત ધાગવર્સ એટલે ધ્રુવ બીજાએ મિહિરને હગાયાની છે આ મિહિર ક્યવિના ગગ્ગ? એ કોઈ મોગાટ્ટનો મહે-મેર દાકોર હશે, કાઢ્યું કે વનનીના પતન પછી મોગાટ્ટમા મેર લોકા જોગમા આવના એમ પ અગત્યનાનનો તર્ક છે^૩ અને ગુર્જા વિન ખામ નિમધો લખનાર જેમ્સનની તથા શ્રી દેવલ્લ ભાગમ્પની તો નજીમાંથી આ ઉત્તરે અઠકી ગયો લાગે છે^૪ પણ આ મિહિર તે કાન્યકુબ્જનો

૧ જુઓ પ્રાચીન ગુર્જા રેશ તથા ગુર્જા તત્તિ નામનો મોર નિમધ અ. ૨ પૃ. ૨૬૮

૨ પારાવર્તનમુત્તિ ગુપ્તરામાલોક્ય સ્કમ્યા યુતો

શામવ્યાસદિગન્તરોડપિ મિહિર સદ્વસ્યવાદાન્વિત ।

ચત્ત સાપિ સમ પરમગ્નમોવ્યાસાનન ક્ષિ પુન ॥ એ ૮૧ શ્લોક ૮૧

૩ મુ. ૧ મ. ૧ બા. ૧, ૫ ૧૨૭

૪ મી. વિઝ્ઞાનરે (ભાવનજી સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ ૬ વિ. ૫. ૭૧) તથા ૨૫ જો. હી એકાએ આ વચ્ચે પાસે છે (જુઓ ના પ્ર. ૫. બા. ૯, અ. ૩ પૃ. ૩૪૪).

પ્રતિહાર રાજા મિહિરભોજ. કતોજના પ્રતિહાર વશનો આ ભોજ અતિ યગદ્ધમી રાજા હતો એણે ઈ સ. ૮૪૦ થી ૮૬૦ મુઘી રાજ્ય કર્યું છે એટલે એ ધ્રુવ ખીજનો સમકાલીન હતો. ઉપરના શ્લોકમાં મિહિરના તેજને દિશાઓમાં વ્યાપ્ત કર્યું છે, એ ખોટું નથી. એણે કતોજના રાજ્યનો ખૂબ વિસ્તાર કર્યો હતો એના રાજ્યને સામ્રાજ્ય કહી શકાય એમ વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે.^૧

આ રાજા મિહિરભોજનું ઈ સ ૮૪૪ (વિ. સ ૯૦૦)નું ગુર્જર ભમિના ડેડવાનક વિષયના ઉલ્લેખવાળું દાનપત્ર મળ્યું છે, એ ઉપરથી જોધપુર રાજ્યનો ડીડવાના પરગણાવાળો ભાગ એ વખતે ગુર્જરના (ગુજરાત) કહેવાતો હતો અને એ પ્રદેશ કતોજના મિહિરભોજને તાબે હતો, એટલું ચોક્કસ ત્યાંથી લાટનો વિજય કરવા આ મિહિરભોજે લશ્કર મોકલ્યું હોય અને એનો ધ્રુવ ખીજએ પરાભવ કર્યો હોય એમ જણાય છે.

ધ્રુવ ખીજની ઉપર જણાવેલી આફતોમાં એને સહાય કરનાર તરીકે નાનાભાઈ ગોવિન્દરાજનું નામ આ બગુમરા તામ્રપત્રે આપ્યું છે. આ દાનપત્રનો દૂતકે પણ એ ગોવિન્દરાજ છે. ^૩ ધ્રુવે બગુમરાના

૧ અક્ષી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ ૩ પૃ ૩૭૬, પણ છેલ્લી પ્રશસ્તિ માટે જુઓ -લોદી થેટ વાંચ ગુર્જરદેશ

૨ ઉત્ત દાનપત્ર માટે એ ઇ. ઍ પ પૃ. ૨૧૧ અને ગુર્જરના દેશની વધારે ચર્ચા માટે જુઓ પ્રાચીન ગુર્જરદેશ તથા ગુર્જર ભતિ-નિખથ કૌમુદી ૧૯૩૪ જાનેવારી

૩ જુઓ ઉપરના દાનપત્રના છેલ્લા બે શ્લોકો—

શ્રીમચ્છુમતુગસુતો ધારાવર્ષાનુજો રણે ચેત ।

નિર્જિત્ય વૈરવિર્ગ રાજ્ય વિહિત સ્થિર બ્રાહ્મુઃ ॥

— — — — — ।

શ્રીમદ્ગોવિન્દરાજો નિરુપમવિહિતઃ શાસને દૂતકોત્ર ॥

દાનપત્રનાં દાન નર્મદામાં આપવા કરીને ભરતીમાંથી આપ્યું કે દાનમાં પાગલશુદ્ધિમાં જોડા નામના આદ્યજીને અપાયું કે આ પાગલશુદ્ધિ તે સુગત અને નવસારી જિંદગીના બચેસ તાત્કાલિન બચતમાંથી માગ મેં છેટે આવેલું પત્રાલય દેવું જોઈએ એવી પદ્ધતિ આપવામાં આવી જે મોત્ત ગામનો નિર્દેશ કે વામાં આવ્યો કે તે મોત્તાના સાક્ષીઓ દ્વારા મોત્તા ગામ કુલ જીવના વડોના દાનપત્રનું પણ દાન ભરતીમાં અપાયું કે અને તેમાં દુષાલેશ મહાદેવને મહીના દિલ્હીમાંના દાણનું અને નક્કબજાર નામના મે ગામ અપાયા કે હવે નુમગના (ઈ સ ૮૧૭)ના તામ્રપત્રમાં દિલ્હીમાં છે નવસારી પામે આવેના બેને તાત્કાલિન ગામ દાનમાં આપેલું છે ત્યારે એ પત્રી ચાગ જ વર્ષે લખાયેના વડોના દાનપત્રમાં નુવરો મુન ભરતી અને મહી નની વચ્ચે લેવાનું જુ છે એ જોતા ઈ સ ૮૬૭-૮૭૧ વચ્ચે ભરતી દિલ્હીમાં મુન દિલ્હીમાં ગાંધીજીના નામમાં આપે ગયો (જે એમ પ ભગવાનના તર્ક ને છે) મો દિલ્હીમાં ગાંધીજી અમોર ની પહેલાનું જા સ ૭૬૨ (ઈ સ ૮૭૧)નું મગતનું દાનપત્ર મળ્યું છે એ જોતા એમનો નર્મદામાં નામે છે ૨

સુગત દર્શાવર્ષ

સુગત બીજા પત્રી એના ભાઈ દર્શાવર્ષના નામ મળે કે એનું શરૂ મ ૭૮૮ (ઈ સ ૮૧૭)નું તામ્રપત્ર મળ્યું કે અને એના ભાઈ નુર જીવનનું નર્મ સ ૭૮૩નું તામ્રપત્ર મળ્યું કે તથા નર્મદામાં તેમના દાનપત્રમાં જીવનને પણ સહી કરી કે એ જોતા દર્શાવર્ષ એ સુગત નરી દાન આપ્યું હવે જો કે એ પોતાને 'મહાસામંતાધિપતિ' કહે કે આ દાનપત્રમાં 'અપગિમિન' જેવું શબ્દ નર્મદામાં ધાગ્યું

કૃત્ય છે અને એક જોડ વિદ્યાર્થી દાન આપે છે.^૧ એના પાત્રનું કિંદુ મુલ જીવનનું સહ સ. ૮૦૬ (ઈ. સ. ૮૮૧)નું નવું દાનપત્ર દામોદરગંધર્વી મળ્યું છે, જેમાં જાનેશ્વર મંગલગીર્ધમાં જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા પ્રદક્ષિણા વિનંતે દાપિત્યતીર્થના મોહવિદ્યામાં મૂષ્કીપાત્રિ માટે એક ગણનું દાન કરેલું છે. આ દાનપત્રથી સહ સ. ૮૦૬ (ઈ. સ. ૮૮૮) મુધી છેલ્લું નવગંધર્વી પ્રાન્ત સુધીના પ્રદેશ ઉપર કૃત્ય જીવનની મના હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.^૨ મતસ્ય ને જ્ઞાનવર્ણ દયાવેલો સુલક મુલ જીવનનો, પછે તથા કૃતી થીંધા હતો.

અક્ષાક્ષર કૃત્ય—ઈ. સ. ૮૮૮

આ પછીનો અને છેલ્લો ગુજરાતનો નાનુકટ નાગ ઉપર કૃત્ય કૃત્ય જીવનના બાઈ દ્વિતીયર્થનો પુત્ર અક્ષાક્ષર કૃત્ય હતો. આ રાગનું સહ સ. ૮૧૦ (ઈ. સ. ૮૮૮)નું અગ્રગણનું દાનપત્ર મળ્યું છે.^૩ પણ દાનપત્રની રચના એટલી ખરાબ છે અને કૃત્ય પછીના વંશાવળીના શ્લોકોનો ખાસ એટલો ગળ્યાલિયો છે કે એની નાગોષ્ય વિવ્રાય એતી કોઈ વિગત માનવામાં સલામતી નથી લાગતી એમ પ. ભગવાનલાલે કહ્યું છે અને જીવન વિદ્વાનો એને ટેકા આપે છે.^૪ આ દાનપત્રનું દાન ભરત્ય નજીક અંકલેશ્વરથી અપાયું છે. દાનમાં કવિસાહી (દાસનું

૧ ઈ. ઇ. સ. ૯, પ. ૨૮૭, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૦૮.

પૃ. ૯૯ ટિ. ૧ માં ડો. બારારકે દ્વિતીયર્થના ને દાનપત્રની જ. બા. ૩૨ ડો. એ. મો.માં નોંધ કર્યાનું મુ. જેની ટિપ્પણી ઉપરથી નોંધ્યું છે તે જ આ દાનપત્ર.

૨ આ દાનપત્ર વિશે એક નોંધ શ્રી. ધનપ્રસાદ મુનશીએ પ્રખ્યાત-પુ. ૧૯, ગ. ૫ માં છપાવેલ છે. એ દાનપત્ર ક્યાય છપાયેલ નહોતાં. જે એ પત્રમાં શ્રી ધનપ્રસાદ મુનશી પાસે લેયાં હતાં એ હવે છપાયું છે એ. ઇ. સ. ૨૨. પૃ. ૬૪, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૩૦ અ.

૩ ઇ. એ. સ. ૧૩, પૃ. ૬૫; ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૩૧.

૪ મુ. જે. સ. ૧, બા. ૧, પૃ. ૧૨૮; ભારતને પ્રાચીન ગત્યવશ બા. ૩, પૃ. ૪૬; બોડા અભિનંદન ગ્રં. વિ. ૩, પૃ. ૬.

કોલો જે કુ નથી આ નન કો કો) મે સાહજોને અપાયુ છે આ
ગામને પ્રાપ્તુ વિચિત્ર રિવાજી ગામના એ મો મોજ ગામના વિભાગમા
આનતુ કુ છે આ ચિવાવી મુનની ઉત્તરે મે મેન ઉપેર છે
તાનપનો વેખ ૧ નો મુન જજ ૮૬ છે અને જજ મહત્તમ અવાધિધારી
બ્રાહ્મણ મોનખ ૩૧ આ તાનપનની ઉપર શ ૨૫ ૮૦૬ (ઈ મ
૮૮૧) ના તાનપનથી મારના અગ્રમાનને ટકા મો છે ૨ પખ ૧૨/ગતની
ન દ્રુદ-શાખાનુ આ કે કુ તાનપન કે શ ૨૫ ૮૦૬ (ઈ મ
૮૮૧) પરી આ કુગતની રાષ્ટ્રકૂટ-શાખાનુ નામિતિતાન જ્યા
અપાયુ નવી અને ૨ ૫ ૮૩૨ (ઈ સ ૬૧૦)મા દિગિયુની મુખ્ય
ગાદ-૮-શાખા ॥ ૧૫૫ કુલ્ય અકાનવર્ના આમન પ્રચડે આપેના
ખેા જિ નાના ગામ ॥ ૧૫૫ નાત્રપત્ર કપ ૧૫૫માંથી મળ્યુ છે તે
નાત્રપત્રમા કુલ્યગાજે પ્રચડના પિના ધવનપને ગુજરાતનો અપિ નીમ્યાનુ
કરુ છે ૩ વગી શ ૨૫ ૮૦૬ (ઈ મ ૬૧૫)મા કુલ્ય અકાનવર્ના
પોન ઇન્દ્ર નિત્યવો નાટ વિષયનુ નસારી નજીકનુ ગામ દાનમા
આપનુ તેના મે દાનપન મગુમરામારી મળ્યાં છે ૪ આ ઉપરથી શક
૨૫ ૮૧૦ (ઈ મ ૮૮૮) અને શક ૨૫ ૮૦૬ (ઈ સ ૬૧૦) ૧૨
ધણ કી મન્યુ-જના પ્રતિદ્વારો (જો રાષ્ટ્રકૂટ-નેજો મુજી મહે
છે) ને હાથે ગુજરાતના ગાદકૂટ-વશનો તદન નાશ થઈ ગયેનો આ
૨૫ ૮૦૬ (ઈ સ ૬૧૦)મા કુલ્યે ગર્જના કરતા મુજીરોને
હરાનીને મી ગાદકૂટ-સતા ખેા અને લાટમા આપી હોય

૧ મેન ૨૫ ૮૦૬ મા બા ૨, ન ૭૬

૨ મુ ૧ ૩ ૧, બા ૧, પ ૧૨

૩ એપીઆદિયા ઈ યા ૩ ૧, પ ૫૨.

૪ આ તાત્રપનો ૫ લગનાનવાવ મામે ૮૫ અને ૮ ગ લાગરકરે ૫ બો
થે ૨૦ મે મો ૩ ૧૨ પ ૨૧૩મા જે જે દાનપન જ્યા યા ૭ તે
લાઈ છે (મુ ૧ ૩ ૧ બા ૧, પ ૧૨, ટિ ૨) જીનો મુ એ ૨
બા ૨, ન ૧૩૩-૧૩૬

એમ જણાય છે ૧

ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો સ્વતંત્ર નહતા

ગુજરાતની આ રાષ્ટ્રકૂટ-શાખામાં પહેલી શાખાનો શક સં. ૬૭૯માં દાન આપનાર કુર્ક યીજે જ પોતાને 'પરમ લદ્દાક' મહારાજ' કહે છે, જ્યાં યીજ શાખાના ગજઓ જેના તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે પાંચે ય (પહેલા ઇન્દુ તો તામ્રપત્ર જ નથી મળ્યું) પોતાને 'મહાસા-મન્તાધિપતિ' કહે છે, એ જેના એઓ તદન સ્વતંત્ર ગણ્યકર્તા થયા હોય એમ લાગતું નથી

માન્યખેટનો કૃષ્ણ અકાલવર્ષ—ઈ સ ૮૭૭ થી ૯૧૧

ઉપર જોયું તેમ જ્યાં ઇ સ ૮૮૮માં ગુજરાતમાં અકાલવર્ષ ગણ્ય કરતો હતો ત્યાં દક્ષિણમાં માન્યખેટની ગાદી ઉપર રાષ્ટ્રકૂટની મુખ્ય શાખાનો એ જ નામનો કૃષ્ણ અકાલવર્ષ ગાદી ઉપર હતો ૨ આ કૃષ્ણ અકાલવર્ષ શક સ ૮૩૨ (ઈ. સ ૯૧૦) પહેલા ગર્જના કરના ગુર્જને હરાવીને ખેડા જિલ્લાથી નવસારી સુધીનો ગુજરાતનો ભાગ પોતાને તામે લીધો હોય એવું એના પૌત્ર ઇન્દ્ર નિત્યવર્ષ નથા ગોવિંદ ચોથાના તામ્રપત્રોના શબ્દોથી જણાય છે ૩

૧ ય ભગવાનલાલે અને શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડ્ડે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ-વંશનો નાશ કર્યો એમ લખ્યું છે (જુઓ મુ ગે ગ્ર ૧, ભા ૧.૫ ૧૨૮ તથા ભાગતર પ્રાચીન ગજવંશ ભા. ૩. ૫ ૭૫) પણ મારો મત કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારો (ગુર્જને)ને હાથે ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ-શાખાનો નાશ થયો એમ છે અને તે મે સકારાત્મક ઉપર દર્શાવ્યો છે

૨ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ. પૃ ૧૧૩-૧૪ તથા ભાગતર પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩. ૫ ૮૬.

૩ ઇન્દ્રના તામ્રપત્રનું આ સંબંધી મૂળ વચન નીચે પ્રમાણે છે

ધારાસારિણિ સેન્દ્રચાવપલયે યસ્યેત્યમવ્દાગમે

ગર્જદૂર્જરમગરવ્યતિકર જીર્ણો જનઃ શસન્તિ ॥

મુ ગે. ગ્ર ૧, ભા ૧. ૫ ૧૨૮, ટિ ૪

એ પ્રયત્ન પૂરેપૂરે સફળ થઈને ભરૂચ નાગાવલોકને તામે ગયેલું^૧ પણ ખરું, પરંતુ એ વિજય લાગેો ટક્યો નહિ. અને ભિદ્વમ્ભાલના ગજગ્રોએ પણ પાછળથી કોનોજ તરફ દષ્ટિ લંબાવી પરિણામે ઉપર જોયું તેમ મુરતની અને ભરૂચની આસપાસનો પ્રદેશ, વડોદરા-ખેડનો પ્રદેશ, અને છેક રાધણપુર અને વડનગર સુધીનો પ્રદેશ ગોવિંદ ત્રીજા (ઈ. સ. ૭૯૪ થી ૮૧૪) ના સમયથી રાષ્ટ્રકૂટનો હાથમા રહ્યો હતો

નાગભટ્ટ ખીજે—ઈ. સ. ૮૦૮ થી ૮૩૮

અને એ વખતે એ આખો પ્રદેશ લાટમડલ કહેવાતો.^૧ પણ કોનોજના રાજગ્રોએ ગુજરાતની આશા છોડી નહોતી અને નાગભટ્ટે (ઈ. સ. ૮૦૮ થી ૮૩૪) આનર્ત માળવા ગિરિદુર્ગ વગેરેને તામે કર્યાનું ગ્વાલિયરની પ્રશસ્તિમા કહ્યું છે,^૨ એ જ્નેતા કદાચ સૌરાષ્ટ્રને નાગભટ્ટે ખેતાને તામે લીધું હોય^૩

ભોજ—ઈ. સ. ૮૪૦ થી ૮૬૦

નાગભટ્ટ પછી એના પુત્ર રામચંદ્રને તથા પૌત્ર ભોજ (ઈ. સ. ૮૪૦ થી ૮૬૦) ને તામે રાજપુતાનાનો વણો લાગ હતો અને એના પુત્ર તથા પૌત્રના સામંતના તામ્રપત્રો છેક સૌરાષ્ટ્રમાંથી મળ્યાં છે ' એ જ્નેતાં ભોજને તામે પણ સૌરાષ્ટ્રનો મોટો ભાગ હોવાનો સભવ

૧ જુઓ આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું નામનો મારો લેખ, ભુક્ષિપ્રકાશ પુ. ૮૦, અ. ૪, પૃ. ૩૨૮ તથા એમાં ઉદાહરેલું ગોવિંદ ચોથાનું ખલાતનું દાનપત્ર. એ ઇ. ૩. ૭, પૃ. ૪૦ તથા ગ્વાલિયરનો લેખ એ ઇ. ૩. ૧. પૃ. ૧૫૬

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૮૦, ટિ. ૨. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દો છે

આનર્તમાલવકિરાતતુલ્કવત્સ-

મત્સ્યાદિરાજગિરિદુર્ગહઠપહારૈ । શ્લો. ૧૧

ભોજની ગ્વાલિયર-પ્રશસ્તિ રિ. આ. સ. ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૦૩-૪. પૃ. ૨૮૧

૩ શ્રી મુનશી તો સોમનાથના એક જીર્ણોદ્ધારનો યશ પણ નાગભટ્ટને આપે છે. (જુઓ સોમનાથનું સોવેનર, પૃ. ૧૫)

વિન્સેન્ટ સ્થિતિ સ્વીકારે છે? પણ એ ગાંધીજી જોડાને મોગાદ્રમાંથી મળેલા બોજદેવના એક ચિત્રાનેખનો ફોગ શ્રી દત્તાત્રેય બાનુજી ઉચ્ચગ્રામ મોડલો હતો તે જોઈને એ જોડાજી મોગાદ્ર બોજને નામે લાંવાનું નિશ્ચિત માને છે? ,

મહેન્દ્રપાલ કે મહેન્દ્રાયુવ—ઈ સ. ૮૮૩ થી ૮૯૦

બોજના અનુયાયી મહેન્દ્રપાલ (ઈ સ. ૮૮૩ થી ૮૯૦)ના અમલના મે તામપનો ગના (મોગાદ્ર)માંથી મળ્યા છે તેમાંથી નિ સ. ૮૫૦-ઈ સ. ૮૮૩ના તામપનમાં પગમખાઈ મહાગામધિગાન પગમેશ્વર મહેન્દ્રાયુવદેવના પ્રમાણથી જેને પચ મહાગામધિ મળ્યા છે તેમાં મહાસામન્ત આનુચ્છવશના અવનિવર્માના પુત્ર બનવર્માએ નશીમપુર^૪ ચોગસીનું જયપુર ગામ કબ્જીગિ. નીચે મંડિ આવેલા તરુણા દિવ્ય તામના સ્વર્ણમંડિને આધ્યાતો એખ છે અને બીજા વિ સ. ૮૫૬-ઈ સ. ૮૦૦ ના નવપનમાં ઉપરના મહેન્દ્રપાલદેવના મહાસામન્ત આનુચ્છવશના અવનિવર્મા મીઝાએ હોઈ ચોગે મુગાદ્રમજના નશીમ પુર ચોગસીનું અનુચ્છ ગામ ઉપરના જ મહિને આધ્યાતો એખ છે. ૫

આ બનવર્મા અને અવનિવર્માના કુટુંબ વિશે નીચે પ્રમાણે હમીન મીઝા નવપનમાં આપી છે આનુચ્છવશમાં કલ્પ અને મહત્ત નામના મે ભાઈ મો મોદા હતો એ ધર્મ ગયા (મ્મે ૩) ૨ ની

૧ નશીમ પુર નીચેની જોડા નિ યા આ. ૩, ૬ ૦.

૨ ના. પ્ર. પ. બા , ન. ૩ પ. ૩૨૮

૩ ૫ ૬ મહાગામધિના વિવચન મંડિ જુનો પ્ર. વિ. ૪ ના. પ. ૨૬૬, દિ. ૪

૪ નશીમપુર આન, જયપુર ગામ કે કબજીગિ નીચેના પનો કિલ્લોન વા ને તા ના નથી.

૫ ઉપરના બધ લેખ નાદે તથા અ ઉપરના વિવચન મંડિ જુનો પ્ર. ૬ ના. ૬, પ. ૪ થી ૧૦ તથા ગુ. મ. ને ન. ૨૩૪ અને ન. ૨૩૫.

રાજેન્દ્ર નામે પુત્ર હતો અને એનો પુત્ર બાહુકંઘવલ થયો. એણે ધર્મ^૧ નામના રાજાનો પરાભવ કર્યો હતો તથા કર્ણાટકના સેન્યને હરાવ્યું હતું. એનો પુત્ર અવનિવર્મા થયો. એના પુત્ર બલવર્માએ વિપદનો પરાભવ કર્યો હતો અને જન્મજપ આદિ રાજાઓનો નાશ કરી પૃથ્વી ઉપરથી દણ-વશને નષ્ટ કર્યો. આ બલવર્માએ વિ સ ૯૫૦-ઈ. સ. ૮૯૩નું દાનપત્ર આપ્યું છે. એનો પુત્ર અવનિવર્મા બીજાને ઉર્ફે યોગ જેણે બીજું દાનપત્ર આપ્યું છે તેણે રચક્ષાસ આદિ રાજાઓના દેશ ઉપર આક્રમણ કરી એઓની સેનાનો પરાભવ કર્યો અને ધરણીવગાહને હરાવ્યો. આ વર્ણનમાં કર્ણાટકના સેન્યને હરાવ્યાનું કહ્યું છે તે કાન્યકુબ્જના રાજાઓ અને રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચે થયેલી અનેક લડાઈઓમાથી એકાદને ઉદ્દેશીને હશે અને અવનિવર્મા બીજાએ હરાવેલો ધરણીવગાહ તે તો વટવાણનો ચાપવશી રાજા ધરણીવગાહ જ. ચાલુક્યવંશનો આ બાહુકંઘવલ મિહિરભોજનો સામન્ત હશે એમ કિત્તહોર્ન^૨ તર્ક કરે છે. એનો પુત્ર બલવર્મા અને પૌત્ર અવનિવર્મા ભોજના અનુયાયી મહેન્દ્રપાલના મહાસામન્તો હતા અને આ અવનિવર્મા બીજાએ હરાવેલો ધરણી-વગાહ તે મહેન્દ્રપાલના અનુયાયી, મહીપાલનો સામન્ત હતો એમ એ પોતે હડાળાના દાનપત્રમાં કહે છે.

મહીપાલ—ઈ સ. ૯૧૦ થી ૯૩૦

મહેન્દ્રપાલ પછી બેત્રણ વર્ષ મુધી એનો પુત્ર ભોજ બીજાને ગાદી ઉપર ગ્યો અને પછી મહીપાલ કનોજના સિંહાસન ઉપર બેઠો. આ મહીપાલના વખતનું વિ સ ૯૭૦-ઈ સ ૯૧૪નું હડાળા (સૌરાષ્ટ્ર)માંથી દાનપત્ર મળ્યું છે તેમાં ચાપવશના રાજા ધરણીવગાહ વિશે લખ્યું છે કે જેણે બધા (પાંચેય) મહાશબ્દો પ્રાપ્ત કર્યા છે તેવા મહાસામન્ત ધરણી-

૧ આ ધર્મ કોણ એ ચોક્કસ કહેવાય નથી બગાળના ધર્મપાલ સિવાય બીજા ધર્મ પ્રસિદ્ધ નથી ને ગ. લાંડારકર એ ધર્મપાલ ઉદ્દિષ્ટ ધારે છે જુઓ ઇન્ડિક્શન ઓફ નોર્થર્ન ઇન્ડિયા, ન ૪૧.

૨ ઉપરના લેખોના વિષય, જન્મજપ દ્વારા, તથા ચક્ષુદાસનો પત્તો લાગતો નથી.

ગાદે જાનિગજ પગમેશ્વરી મહીપાનદેવના પ્રમાથી પોનાના ઘાતના નામથી ઝોળખાતા અગ્રણ્ય દેગ પર તથા બીજા દેગ ઉપર ગાંત્ય કરતા વડાગમથી આમર્ષ સપ્રત્યના શ્રીશિવનાચાર્યના પુત્ર મહેશ્વરાચાર્યને કથિ રાત્રીની સળધવાળુ પિંડનામનુ ગામ શક ૮૩૬ (ઈ સ ૯૧૪)મા આપ્યુ કે આ ધગલીવગદના મોટા ભાઈનુ નામ દ્રુવભા પિતાનુ પુત્રમિ, માતા અરક અને પગલંબાનુ ચિકમાઈ હતુ દાનપતનો લેખ પારિતો પુત્ર સાવિત્રિમહિ મહિન્દ છે ?

૬૫૭ અકાન્તરથ (વાહ)

ઉપરના પુગવાઓથી ઝોળખૂનો વજોખગ ભાગ છે નાગભ (ઈ સ ૮૦૮ વી ૮૩૪)ના ચમરથી કનોજના ગજાઓને તામે હોય એમ જણાય છે તેમ ચોક્કસ પુગવો નથી મળતો, પણ કલાચ અમલીનપુર પાસાના ચાવડા પણ એ જ સામત હશે પણ જાગતનો બાળી ભાગ તો મિહિરબોજ, મહેન્દ્રપાન અને મહીપાનના ચમરમા પણ ગાદરૂટોજ અંતીન રહ્યો હોય એમ તામપરો ઉપરથી જણાય છે, કાણુ કે ધગલીન હતુ દાનપત ઈ સ ૯૧૪ મા અપાયુ એ પડના ચાગ વર્ષ શક ૮૩૭ (ઈ સ ૯૧૦)મા લખાયેનુ ગાદરૂટ ગામ મૂળ આ નામના મામત પ્રચલુ નપત કપવજ માંથી મળ્યુ છે તેમા રખ્યુ કે એ વખતે ખેટ (ખે.) હાંપુર વગેરે મનના ૭૫૦ ગામોનો મહામામત પ્રચલુ તો અને ૬ નાયક અગ્રુપ દનો આ પ્રચલુ જન (૨) જાનો કલો છે અને પ્રચલના ચાગ પૂર્વ પુરોના નામ નપતમાં આપ્યા છે અને એ બરા મુજગાની-મનરી જેવાં નામે છે પ્રચલના પૂર્વને ચનન ગામઓ નદિ પડ ગાદરૂટા મોટા અધિમગીઓ હશે પડના

૧ ૬ ગે મ ૧ ૫ ૧ ૭ ૧૦૪ પ્રા લે ના લેખ ન ૮ તરા મ બે
કે ન ૭૭૬

૨ ૬ ૬ મ ૧ ૫ ૫૭ નયા મુ ગે મ ૧, ૫ ૧૨ પ્રા લે મા બા ૨
ગેખ ન ૮ ૬ બે કે ન ૧૩

પૂર્વજનું કુંગડી નામ શુદ્ધ કાનડી છે એના પુત્રનું નામ દેગડી, દેગડીના પુત્રનું નામ રાજદસ, અને એના પુત્રનું નામ ધવલપ છે. આ ધવલપને પ્રચલ અને અકલ્પ નામના બે પુત્રો હતા આ ધવલપે “શત્રુઓએ લઈ લીધેલું મહત્ત શત્રુને મારીને પોતાના ધણીને પાછું આપ્યું” એમ એ દાનપત્ર (જો ૧૬)માં કહેલું છે. ગોવિંદ ગોથાના શક સ ૮૫૨ (ઈ સ ૯૩૦)ના દાનપત્રમાં “અકાલવર્ષના શત્રુઓએ એના પગદમથી ડરીને ખેટકમહત્ત જાડી દીધું.” (જુઓ પૃ ૯૩ ટિ ૧) એ રીતે કહેલું છે એ આ ધવલપના પરાક્રમે ઉદ્દેશીને જ હશે. અને એ શત્રુઓ તે ગર્જના કંતા ગુર્જરા દેવાનું તો ધંડના વિ સં. ૯૭૦-ઈ. સ ૯૧૫ ના દાનપત્રથી અપ્રત્યક્ષ છે. દાનપત્રોના આ બધાં કથનોને મેળવતા એમ જણાય છે કે મહેન્દ્રપાલના વખતમા ખેડા જિલ્લો પણ રાષ્ટ્રકૂટના હાથમાથી પ્રતિહાર રાજના હાથમા આલ્યો ગયો હશે મહેન્દ્રપાલનો સામંત બાહુકધવલ કર્ણાટકના સંન્યતે હરાવ્યાનો દાવો કરે છે તે આ રીતે જોડે છે પણ ખેડા જિલ્લો લાખો વખત પ્રતિહાર રાજના હાથમા રહેવા પામ્યો નહિ, કારણ કે ઉપર કહેલા કપડવજના દાનપત્રમાં કહ્યું છે તેમ ધવલપે ઈ. સ ૯૧૦ પહેલાં ખેડા જિલ્લો મહીપાલના હાથમાથી પાછો લઈ લીધો, પછી કંત સૌરાષ્ટ્ર પ્રતિહાર રાજના હાથમા રહ્યો ધવલપે ખેડા જિલ્લો પાછો જીતી આપ્યો હોવાથી જ કદાચ કૃષ્ણ અકાલવર્ષે ખેટકમહત્તનો વહીવટ એને સોંપ્યો હશે આ દાનપત્રમાં “હર્ષપુર-અધરસીમાન્ત-પાતિ કર્પટવાણિન્ય ચતુરશિતિકાપ્રતિગદ્-અગ્નિદશકાન્ત-પાતિ-વ્યાધાસાગામ” એક અક્ષરક્રમે દાનમા આપ્યું છે આ લેખમાંનું હર્ષપુર તે હાલનું પરાતીજ પાસે આવેલું હરસોલ, કર્પટવાણિન્ય તે કપડવજ, અને વ્યાધાસા તે હાલનું ગાયકવાડી ગામ વાધાસા. વળી આ લેખ ઉપરથી ૭૫૦ ગામનો હરસોલ જિલ્લો, એની અંદર ૮૪ ગામનો કપડવજ તાલુકો, અને એમા પાછો બાર ગામનો પેટાતાલુકો, એવી રાજ્ય-વહીવટ માટેની વિભાગવ્યવસ્થા દેખાય છે.

ઇન્દ્ર નિત્યવત્—૧ સ ૮૧૫

પ્રથમ અનન્યવર્તને જગજીવ નામનો પુત્ર હતો જે ગાદી ઉપર
મેં હોય એમ જણાતું નથી પણ આ જગજીવને મેંદીના ગજન
શકરગણની કુવચીથી ઇન્દ્ર ઉદ નિત્યવર્ત નામે પુત્ર થયો. શકર
૮૩૬-ઈ સ. ૯૧૫ના ઇન્દ્રના મેઘ નવસારીના દાનપત્રોમાં^૧ એ પોતાને
પોતાના દાદાનો અનુયાયી કરે છે આ નવસારીના દાનપત્રોમાં લખ્યું છે
૨ ઇન્દ્ર પોતાના પત્નિય (નિત્યાભિરે) માટે માન્યખેટથી ન્યારે
કુરુક્ષેત્રે ગંગા ત્યાગ એને સુવર્ણનું પુત્રાન કપ્તું હતું તથા પુત્રામાંથી
ઉદયા નગર જ માડીમારીના વાપ દ્રમ્મ અને પટેલાના ગજનઓએ
વિનુષ્ટ કરેના સાજાયાઓ ગામ સાક્ષીને આપ્યા હતાં એ વખતે
નારેણાન્નર્ગત કમાગજન પામેનાં તે. અને ઉબગ ગામ પા.
આપ્યા આ કમાગજન (દાનનું કામગજન) ઉબગ વગેરે ગામો
નવસારી નિવાસી માગડોની (જે લેખમાં બાગપત્રિય કૃત છે)ની
આમપામ છે આ દાનપત્રમાંના “હેનોન્મનિતમેરુ વિગેશુ ઉપગથી
ઇન્દ્ર મોગદ્દના મેર લોમો હગન્યા હોનો તર્ પ જગવાનનાને
કર્યો છે ૩ ઇન્દ્રના પાતની ઉપગની વિગતોમાં અનિશયોમિની ગદ્ય છે
પણ બાવીશ નામ દ્રમ્મ આવે મોટો ગજન આવે એમાં નહીં અત્યંત
નથી અને સાજાયાઓ ગામોનાં ધર્માર્જન તે પટેલા અપાયેના હતા.
આ મામતમાં નીચેનો દાખલો ધણો મુશ્કે છે ક્રુવ બીજાના ઈ સ.
૮૧૭ના બચુમગા દાનપત્રમાં લખ્યું છે કે ક્રુવ પટેલાએ મેલ નામનું
ગામ પટેલા ગેરી મામના સાક્ષીને આપ્યું હતું એ દોઢીના પુત્ર

૧ ના મે. એ. ૨૧ મે. એ. ૨૮, પ. ૨૫૩ થી ૨૬૧ અને એ. ૨ મ. ૮
પ. ૨૪ થી એ. ૩ ન. ૧૩૩, ૧૩૪

૨ ના કુરુક્ષેત્રે ગામના નિવાસી બીજાથી સાત મેલ પગ આવે ૩ કુરુક્ષેત્ર
દોષ કે વધારે સહવિત રીતે કૃષ્ણ અને પત્રવગાના સુખ ઉપર આવે ૩
કુરુક્ષેત્ર ગે. (ભુવા મુ. ૭. મ. ૧, બા. ૧, પ. ૧૩૦, દિ. ૩

૩ મુ. ૮ મ. ૧, બા. ૧, પ. ૧૩૦

નેત્રપના પુત્ર જોગિજ્ઞાને દ્રવ ધીન્તએ યગુમરાના દાનપત્રવાળું^૧ દાન આપ્યું અને એ જ નેત્રપના પુત્ર સિદ્ધભટ્ટને આ દાંડે કરી ત્રેત ગામનું દાન આપ્યું છે. મતલબ કે દ્રવ પટેલા (ઈ. સ. ૮૩૫)એ જે ગામ આપેલું તે પાછળથી આદ્યજીના દાથમાથી પુનઃ થયેલું તે આ દાંડે મળી દાન લેનારના ખૈતને પાછું આપ્યું.

ઈ સ. ૮૧૫ પછી માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટના દાથમા ગુજરાત કેટલો વખત ઋતુ એનું અનુમાન કર્યા માંડે પટેલાં તો કાઈ જનની નિગાનીઓ મળી નહોતી, પણ શક ૮૬૮ (ઈ. સ. ૯૭૭)માં પશ્ચિમી ચાલુક્ય રાજા તૈલ્લખને દાથે માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ વડતો ઉચ્છેદ થયો ત્યાંમુઝી દક્ષિણ ગુજરાત એઓને નામે ઋતુ હોવાનો સબબ માનવોમાં આવ્યા હતા, કાગલ કે પાંડાળી ઉત્તર કાંઠાના શિક્ષાદાગ મઠમાં રાષ્ટ્રકૂટનું ઉપરીપાત્ર છેવટ મુઝી કમ્પ્લે ગણના હતા એમ ઉન્ડીજી લેખોથી જણાય છે, અને દક્ષિણ ગુજરાતની સ્થિતિ ઉત્તર કાંઠાએ મળતી હોય એ સ્પષ્ટિત છે. પણ પ. ભગવાનસાહના ઉપરના અનુમાનને^૨ પાછળથી પુગવાઓનો પ્રયત્ન દેંકા મળ્યા છે.

ઈ સ. ૯૧૫માં અલમસુદી ખલાત ગણે ત્યાં ત્યાં માન્યખેટના અસ્દારા (વલ્લભ) મઠનાં પ્રતિનિધિ આદ્યજી મળ્ય કર્તો હોવાનું એ કહે છે.^૩ અને જોવિદ્ ચોયાના શક સ. ૮૫૨ (ઈ સ. ૯૩૦)ના ખલાતના તામ્રપત્રમાં^૪ એના પિતા દાંડે મટોદય ઉપર ચડાઈ કરી મહીપાલને હરાવ્યો હતો એમ કહેલું છે. વળી કાનડી ભાષાના કવિ પથે વિ. સ. ૯૯૮-ઈ સ. ૯૪૨ પટેલા રચેલા વિક્રમાર્જુનવિજય કે પપભારત નામના કાવ્યમાં ચોલના ચાલુક્ય રાજા

૧ જુઓ પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૧ તથા મુ. જો. ગ્ર. ૧. ભા. ૧, પૃ. ૧૩૧.

૨ એજન પૃ. ૧૩૧.

૩ મુ. જો. ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૩૧, ટિ. તથા પૃ. ૫૧૮.

૪ એ. ૬ ગ્ર. ૭ પૃ. ૩૮. જેનેદં હિ મહોદયારિનગર નિર્મલમુન્મલ્લિતમ્.

જ્યો. ૧૬ ગુ. જો. લે. ન. ૧૩૫.

અગિયારીનો પિના નગસિંહ બીજો જે ગાંધીજીનો મામત હતો તેણે
ગુર્જર ગઢ મહીપાવને હાની એની ગજ્યનદથી ઝીનરી વીની તથા
એનો પીઠો પડી પોનાના વો (એને ગગાના સગમ ઉપર આન
ગાંધી) એવું વર્ણન કરું છે આ ગુર્જર ગઢ મહીપાવ તે વાવાણીનો
આવડો ગઢન ધગીસગહ જેનો મામત હતો તે હતોજનો ગઢન
મહીપાવ જ ૨ ઉપર તેણે છે તેમ કૃષ્ણ અઝાનનના મામત વનપે
મહીપાવના હાથમાથી પહેના જેના વર્ષ હીરુ અને પત્રી ઇન્દ્ર નિત્યવર્ષે
ઈ સુ ૬૧૫-૧૬ મા મહીપાવનો છેડ એની ગજવાની મુની પીઠો
પડ્યો, જેમા એનો મામત નગસિંહ આથે હોનાથી એની પપભાગતમા
ઉપર પી તે પ્રથમા જેની જણાય છે આ ગીતે નમણી પડેની
કાન્તકુન્જની મતા પાત્રી જોગમા આની જ ન ગમી ગાંધીજીએ
પ્રતિહારો મતા નાગના ન હોવી.^૩

પગિણામે ગુજરાતમાથી પ્રતિહારોની મતા ઊઠી ગઇ મનનમા,
સુગાંધીમા ૧ સુ જગતમા તેના જે સામતો, એ નખતે હોતે તે મનન
થઈ ગયા હો.

ગોમિદ-ઇ ૧ ૮૩૦

અને તાટ જ નહિ પણ ખેડ પ્રદેશ સુધ્યા છે- શા સ ૮૫૦
(ઈ ન ૮૩૦)મા માન્યખેડના ગાંધીજીને તામે હતો એમ ઇ
નિત્યવર્ષના પુન ગોવિંદ ચોથાના ઉપર ઉ પેખેના ખજાનના વનપનથી
ચોક્કમ જણાય છે, ગણુ આ ગોમિદે હાલેશાન્તવર્તિ-ખેડ -
મનમા ડાની પામે આવેલુ નજર (હાનનુ મોજ) ગામ વનમાં

૧ ગોવિંદા પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ ૧૦૭

૨ ઇ એ ન ૧૨ ૩ ૧-૨

૩ જુગા, પિ ગ ૬ (ઈ એ ૮૮૦)સુ દેહરીનુ વાઘપર

પ્રા એ મા સા ૩, લેખ ન ૧૫૬

૪ જુગો પ્રાચીન છેડે

આપ્યું છે અને પછી છેક ઈ. સ. ૬૫૦ માં પણ આ ગેડા પ્રદેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા હતી એ સાતમા પ્રકરણમાં જ્ઞેતશ્ચિં.

દાન કરવામાં આ ગોવિંદ પોતાના પિતા ઇન્દ્ર નિવ્યંવર્ષથી સવાયો નીકળ્યો એના ખભાતના તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે કે^૧ “ગોત્રે ગોદાવરી-કાંઠે કપિલ્ય ગામમાં તુલાપુરુષદાન કરતી વખતે પ્રાત્નગુને બલિ ચરુ વૈવદ્યેવ અને અતિથિઅર્પણ માટે ત્રણ લાખ સુવર્ણ સાથે છરસો ગામો દાનમાં આપ્યાં છે તથા દેવકુલો (મદિંગ)ના જીર્ણોદ્ધાર, મદિંગમાં ગન્ધ પુષ્પ દીપ નૈવેદ્ય તથા સાધુઓને વચ્ચાદિ માટે ચાર લાખ સુવર્ણ, ૩૨ લાખ દ્રુમ અને આઠમો ગામો આપ્યાં છે.”^૨

૧ એ ઇ. ધ. ૭, પૃ. ૪૦ અને ગુ. ઐ લે. ન. ૧૩૫.

૨ અહીં મૂળમાં ‘વદશતાનિ અગ્રહારાણાં સુવર્ણલક્ષત્રયસમેતાનિ એ રીતે રાખ્ધો છે તેનો શ્રી. અલ્લેક્કર ‘લેની. બિપજ ત્રણ લાખ સુવર્ણ લેટલી થાય તેવાં છરસો ગામ અને લેની બિપજ ચાર લાખ સુવર્ણ થાય તેવાં આઠસો ગામ’ એવો અર્થ કરે છે. (જુઓ ‘રાષ્ટ્રકૂટ એન્ડ ધેર ટાઈમ્સ’ પૃ. ૨૧૯), પણ એ અર્થ મને પૂરેપૂરો ગળે ઊતરતો નથી.

પ્રકરણ પ મુ

વિ સ. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીના સમયમાં
ગુજરાતના સામાજિક ધાર્મિક વગેરે સ્થિતિ

આ પ્રકરણમાં જે સમયનો વિચાર કર્યો તે વિ સ ૮૦૦-ઈ ન
૭૪૦-૮૦ થી ૧૦૦૦ ઈ સ. ૯૪૦-૯૪ સુધીના સમય દરમિયાન
સાંગાદ, જગત અને નાટનો સમસ્ત પ્રેશ ગપ્ટરૂટ લેખો જેને
ગુર્જર હુ છે તે પ્રતિકાગે અને ગપ્ટરૂટો નચ્ચે વહેચાયેનો ગ્લો છે
અો નોંકે આ મેય ગળ્યો ગુજરાત માટ આ સમય દરમિયાન
નચા ક્યા છે છના ગુજરાતનો મોટો ભાગ વરાટે વખત સુધી એ
અથવા ખીછ રીતે ગપ્ટરૂટ-સત્તા નીચે ગ્લો છે

ઉત્તર પિંદની તરફાલીન રાજકીય સ્થિતિ વિશે સુચિત્રમ લેખકો

જે રખતની આપણે વાત કરીએ છીએ તે રખતે ઉત્તરમાં
પ્રોજનુ અને હિંદુશુમા માનખેના ગપ્ટરૂટો (જેને આરમ નેખકો
બદ્દાગ હુ છે તે) નુ એ રીતે મે સામ્રાજ્ય હતાં બન્નેના લશ્કરી
મા વગેરેની આખ્ય લેખકો ત્રણસા રે છે

આખ્ય વેપારી સુનેમાને મિસિસાવુતવારીખ નામનુ પુગ્નડ
હિંદુગી અન ૨-૭ (ઈ સ ૮૫૧) મા લખ્યુ છે તેમાં એ નખે છે
- "હુનિગમાં ચાગ મોટા બા શાહ છે તેમાં પટેનો આરમ દેશ
(મગા) નો ખવીઃ બીજો ચીનનો ગળ, નીજો ચનાનનો, અને
ચોથો બદ્દાગ આ બદ્દાગ ભારતના બરા ગળખોમાં વરાટે
પ્રચિત્ર છે ભાતના મીંગા ભવજો એો માન આપે છે આગ્રો
પેડે એગ્રો પોનાના લખ્ખને તથા પોકરોને નિવમિત પમાગ આપે છે
એ દારૂ નથી પીના એની પાસે વળી અમૃદિ અને ધણુ હાથીઓ
આ પોગ છે ગમ્બુથી ચીનની મીમા સુધી એનું ગળ્ય છે
એના ગત્યમાં તાનાગી દ્રમ્મ ચાને છે જેનુ વજન અગ્રમી દ્રમ્મથી
દાદુ છે અને જેના ઉપર ગળ્યાભિરે નો અવત લખેનો હોય છે

અલ્હારા રાજાઓ આગ્રા તરફ માયાળુ દષ્ટિ ગળે છે. ‘અલ્હારા’ એ રાજાઓનું ચિહ્ન છે.”

ઈનિયુફિયાલ હિજરી સન ૩૦૦ (ઈ. સ. ૯૧૨)માં લખે છે કે “હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટા ગઝન અલ્દાન છે.”

અલમસઉદ્દી હિજરી સન ૩૩૨ (ઈ. સ. ૯૪૪)માં લખે છે કે “વર્તમાનકાળના હિંદુ ગઝનઓમાં સૌથી મોટા અને પ્રતાપી ગઝન માનકીર (માલખેડ)નો અલ્દાન છે બીજા ઘણા ગઝનઓ એને પોતાનો સરદાર સમજે છે. એની પાસે ઘણી મોટી કાજ છે

એ લોકોની ભાષાનું નામ કાગિયા (કાનરી) છે. માનકીર મોટું શહેર છે.”

ઝખ્નહૌકસ (ઈ. સ. ૯૪૪ થી ૯૭૭) વખતે છે કે અલ્દારા ગઝનઓ પાસે મુસલમાનો પણ મોટા મોટા અધિકાર ભોગવે છે અને એઓ ઉપર રાજાની પૂરી કૃપા છે.^૧

આરબ લેખકોના કહેવા પ્રમાણે ગુજરાત ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ-સત્તા

આરબ મુસાફરોનાં આ ઘોષાં અવતરણોથી પણ રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા એ કાળે કેવી મોટી હતી એ દેખાય છે. ગુજરાત તો રાષ્ટ્રકૂટોનું જ છે એમ આરબોએ માનેલું હતું અલકદ્રીસી (ઈ. સ. ૧૧૦૦) ઘણું ફરી અલગ્નૌહરી (ઈ. સ. ૯૫૦)માંથી ઉતાવે ફરીને નેહરવાસા (અણુહીલવાડ)ને અલ્દારાનીર ગઝનધાની કહે છે.

૧ આરબ ઉલ્લેખો માટે જુઓ. દક્ષિણ ગ્રં. ૧, પૃ. ૫ થી ૩૪ સુધી; મુ. ગે. ગ્રં. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૫૨૫-૨૬, ભાગતકે પ્રાચીન ગઝનવંશ ભા. ૩ પૃ. ૧૪ થી ૧૭ તથા મિડિવલ હિન્દુ ઇન્ડિયા ગ્રં. ૨, પ્ર. ૧૨

૨ રાષ્ટ્રકૂટ ગઝન ઇન્તીફુર્ગ ચાલુક્ય રાજા વલ્લભ કીર્તિવર્માને હતીને ‘વલ્લભરાજ’ ચિહ્ન ધારણ કર્યું ત્યાંથી એ વંશના ઘણા ગઝનઓએ એ જ ચિહ્ન ધાર્યું અને આ પદ્ધતિઓએ તો એ ચિહ્નથી જ રાષ્ટ્રકૂટોને સંબોધ્યા છે જુઓ દક્ષિણનો પર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૩, મુ. ગે. ગ્રં. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૫૨૫, ભારતકે પ્રાચીન ગઝનવંશ, ભા. ૩, પૃ. ૧૭

આગમે આ ગાંધી-દો ગાંધીઓની ગાંધીપદ્ધતિને C 12 મારો છે એઓના જાત્રામાં મિત્ર સનામન હતો આ ચોગી કે હટનો બધ નહોતો, પગેરીઓ તર- ખાસ ગહેમનજી ગેતી એમ એઓ હે ૭ ગાંધી-દો માથે આગમેને મેરી-મ મધ હતો એ તો દેખીતુ છે

ગુજરાતી વિશે શુભસમ ઇતિહાસ-લેખકો

આ મ વખાળી મુનેમાન (ઈ મ ૮૫૧)ના કહ્યા પ્રમાણે 'બહાગ પત્રી મોટા ગાંધી નીચે ગણતરીમાં લેવા જેવું ગાંધી તે જુદા (અર્થાત્ ગુજરાતી મનનમ ' કનોજી) આ ગાંધી ગોડેસવાર સરજી હિંદુસ્તાનમાં મરજી હતુ, એઓનો દેહ વાળો સમજ હતો આ ગાંધી હમેશા બહાગ માથે ના દગ્ગા અને આગમે તરફ એડુ વર્તન મિત્રતાભરુ નહોતુ આગમે મિધમાથી ગાંધીપુનાનામાં સદકાદ દગ્ગા વાગવા જોતી આવના એ હજીકન ધ્યાનમાં લેવાથી આ મો માથે કનોજીના ગાંધી મિત્રતા મ નહોતી એ અમજગે

આ નમયના વિધાકળા

ગાંધી-દો-સમયમાં વિધા અને દગ્ગા પણ વણી ઉત્તન નિયતિમાં હતી પુણી ગ્યાવા શરે તો વહેના થયા દગ્ગા, પચુ આધુનિક પુગણોનો શોભા ભાગ આ સમય દ મ્યાન ગ્યાયો છે આ હિંદુ પ્રજા ઉપર પાગલિત્વ ધર્મે આ અમય દ યાન વણી અમર દરી છે આ અમર દ મ્યાન થઈ ગયેના સમુદ્ધત અથમરોની ગોધ કવવાની જગ નની પણ ગાંધી-દો ગાંધીઓમાંના પગ કેટલાક વિદ્વાન હતા અમોઘવર્ષ શર્વે જ્યેનો પ્રતોત્તગ્નમાંનિમ નામનો અથ એનો આગે નાખનો ૭

કનોજીના પ્રતિદાગ પણ વિદ્વાનોના મોળ પોતક દગ્ગા મહે- પાન (ઈ મ ૮૬૮ થી ૮૧૦) અને મડીપાન (ઈ મ ૮૧૦ થી

૧ મુ ગે મ ૧, ભા. ૧, પૃ ૫૨૯

૨ એન્ન નિવિવ તિ દુ દનિયા, આ ૪ પ્ર. ૧૨

૯૩૦)ના ગુરુ અને આશ્રિત કવિ મહાશયનો દાખલો ખસ છે.

રા'ટુટ મન્ય દરમ્યાન થયેલા ક્યાકાર્યોમા સૌથી અગ્રગણ્ય એકાપુર (એલોળ)નું કૈલાસ-મંદિર છે,

ૐ સમયનાં મુખ સમૃદ્ધિ

આ અમર્ય ભાગવર્તી પ્રગત અન્યત મુખી હતી. ૐ વખતના જેવા મુખમા પાંદડા યે કાઠ વખત નહોતી અને પછી પણ નથી આવી એમ શ્રી ચિ વંદ્ય કહે છે^૧ ૬ પાને વિદ્યા-કળા અને દિનાર્થે પશ્ચિમની દ્રષ્ટિએ ગુપ્તકાળને સૌથી વધારે હિતન માનુ છું અસખત સમૃદ્ધિની ત્રિ સાથે વિદ્યારી યતિના પ્રવેશની શરૂઆત ગુપ્તકાળમા જ થઈ ગઈ હતી. પ્રત્યુત કાળ પણ ખૂબ સમૃદ્ધિમાન હશે એમ માનવામાં વાધો નથી પણ અનેક દિશામા આ દેશની શુદ્ધ શક્તિ ૐ વખતેનીયે જાતગ્યા મડી હતી એટલું નિસદેહ છે પણ સાહિત્ય, સામાજિક સ્થિતિ, ધર્મ, કળા વગેરેની સચિત્તર ચચાં તો તે તે વિષયના અવતર પુસ્તકમા જ શોભે એટલે અહીં તો અતિ ટુંકામાં પૂર્વસ્થિતિ પ્રકરણમા લોકસ્થિતિનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં થયેલા કેરકાનું સૂચન માત્ર કરીને જ અટકવું યોગ્ય છે

ભાષા

સમૃદ્ધ ભાષા તો થણા કાળથી બોલાતી અંધ પડી હતી. મહારાષ્ટ્રી ગૌરમેતી વગેરે પ્રાકૃત ભાગઓ પણ વપરાશમા નહોતી. અને આધુનિક હિંદી મરાઠી ગુજરાતી વગેરે ભાગઓતો હજી ઉદય જ થયો નહોતો મારા ધાગ્યા પ્રમાણે કોઈક જાતની (સહવત મધ્ય-દેશીય અને ગૌર્જી) અપભ્રંશ, પુસ્તકામાં મળે છે તેથી કાઠકિ જુની પડતી જાતની, જ્યા હાલમા ફજ મારવાડી અને ગુજરાતી બોલાય છે ત્યા ૐ કાળે પ્રાતમેદે બોલાતી હોવાનો સભવ છે, પણ આ વિષયમા વધારે ચોક્કસ કાઈ કહી શકાય એટલી શોધખોળ થઈ નથી

૧ હિન્દી અંદ મિરિવલ હિન્દુ દંડિયા. ભા. ૫. પ્ર. ૮.

નૃત્ય કરતી વખતે લેવા જેવું કાંઈક પહેરતી જેવા પહેરવાનો ગિવાજ હતો, પણ વણા લોદો ઉધારે ગો કરતા (જુઓ મધ્યકાલીન ભારતીય સસ્કૃતિ ૫ પૃ-૨)

ધાર્મિક સ્થિતિ

પૂર્વગ્રંથાંત વર્ણવતા નં ધાર્મિક જિવનિતુ વર્ણન કર્યું છે તેમા મહત્વનો કહવાય એવા એક જ કેરકાર જોયો છે. અને એ જૌદ્ધ-ધર્મનો લોપ છે વિ સ. ના સાતમા આઠમા શતકમાં આ દેશમા અને ગુજરાતમા પણ જૌદ્ધધર્મનો સાંગે પ્રચાર હતો વલ્લભી-રાવનઆગે જૌદ્ધ વિદ્યાગેને નાનો આપ્યા છે, પણ વિ. મં. નવમા દ્વ્યમા શતકમા ભારતવર્ષમા ખીજો-ખાસ કરીને ગિદાર અને ખગાળમા ભક્તે જૌદ્ધધર્મ હજી ચાલતો હોય. પણ ગુજરાતમાથી એનો સગમગ લોપ થઈ ગયો દેખાય છે. સગસગ કહેવાનું કારણ એટલું જ છે કે દ્વન્તીવમાગે જૌદ્ધ મદને નાન આપવાનો દાખલો નોંધ્યા છે એ જેતા ક્યાક ક્યાક જૌદ્ધ મંડો હજી ચાલુ રહ્યા હોય એ સંભવ છે. ખાકી વેપારી મુસેમાન જુઠનો મુખ્ય ધર્મ જૌદ્ધ ગણ્યો છે એ તો જૌદ્ધ હિંદુ અને બ્રાહ્મણ ધર્મ વચ્ચેનો ભેદ ન સમજવાનું પગિલામ સાગે છે અને હજ્જનખુર્સાઆદ (૬ સ ૬૧૨) ભાગવર્ષમા બેતાબીશ ધર્મે હોવાનું કહે છે એ તો વેંચુરાહિના પેટાભેદો ન સમજવાનું પગિલામ છે વિષ્ણુપૂજન, શિવપૂજન, ભગવતી શક્તિપૂજન અને સૂર્યપૂજન પાંદેસ પેંડે જ પ્રચલિત હોવાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાથી પુગવા મળે છે. સાંધી વધારે જેતા નામપત્ર આ સમયમા મળ્યા છે તે ગણ્ટકટ રાજ્યઓએ પણ વલ્લભી ગજગો પેંડે પચમહાયજ માંડે બ્રાહ્મણોને જમીનોનાં તથા ગામોના નાન આપ્યા છે. નવસારીના ઈન્દ્ર નિત્યવર્ષના ઉપર સવિસ્તર નોંધેલા નાનપત્રમા તો સુવર્ણદાન સાડીયાવીશ લાખ દ્રમ્મ

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧, ભા. ૧, પ. ૫૩૦.

૨ એનન તથા હલિયટ ગ્ર. ૧, પ. ૧૬.

||મના સિક્કાઓ|| ન અને સા | ચાસો ગામોનુ || એ રીતે
પણ પ્રકારનુ ન અપાયુ છે ?

અને ગોવિંદ ચોથાના ખભાતના ઉપર ઉ નેખેના દાનપત્રમા
આલ્મશોને મનિ ચરુ વૈશ્વદેવ અનિધિપૂર્ણ માટે હમ્મસો ગામો સાથે
નણ લાખ મુસ્લિમ અને મગિના દુર્લોદાગ તેમ જ ગધ પુષ્પ દીપ
માત્ર નેદ્ર વગેરે માટે ચાર નાખ હુનગુ, ૩૦ લાખ રૂમ અને
આસો ગામો આપ્યાનુ કરેન છે ? આ ઉપરથી ૧૬૬૬૦ની નન-
પ્રતિ દેટની વધી ગયેની એનો કાષ્ઠક ખ્યાન આરો વળી આ યુગના
કે ના મમય ખ્યાન આલ્મશોને મનિ ચરુ વગેરે માટે દાન આપના
આથે મનિ ને ન આપનાની પ્રથા ચાનુ થઈ ગઈ દેખાય છે

નિ. સ ૬૭૦-ઈ સ ૬૮૧ના હજાજા || નનપત્રમા આમ ક
અપ્રાપના શ્રીમદ્દેશગચાર્યને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી
ઈ મ ના હસમા શન માં આમાન્ય પોગણિ શિવભક્તિનો જ નદિ
પણ એક પ્રકારના નૈવસપ્રદાયો પણ પ્રચાર હતો એમ જણાય છે પણ
તૈનર્મનુ જે ને પાછળના માનનીમમયમા નેવામા આને છે તે
૬૭ માગવા નરક ખાય છે, ગુજરાતમા થાકે જીનયુ છે

એ મમયનો તાત્પર્યહીન

ગાંધારીકીટુ પૂર્વગિતિમા વનનીનાનપત્રો તથા એ સમય

૧ મને શક મ ૧૬૪-ઈ મ ૮૭૨ના કલગાજના તામ્રપત્રમા નાનાધવન
તામ્રશામનોથી અનન્ત ગામો આપ્યાનુ તના અને મિરાવયા ડાના
ખ્યાનુ ૧૭૩ ૮—

દક્ષા તામ્રનમસ્યસાસનમનાન્ગ્રામાનતાંસ્તથા |

અર્ધરધિમનોરથાષિકતરૈ કૃત્વા કૃત્વાય વગત

વ્યાસા યેન શિવાલ્યૈર્નિજયશપુજોપમર્મેન્બી ||

પ્રા. જે ના બા. ૧ નેખ ન ૮ ૨૬૬ ૧૧

૦ આ દાનપત્રના શબ્દોનો શી અર્થ છે જગા પુરી રીતે અર્થ કરી છે એ
માટે જુઓ પૃ ૧૧૨ દિ .

ના ગીઝન નાત્રપત્રા ઉપરથી જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ખાસ કેરકાર થયો હોય એમ જાણાતુ નથી. ગાદ્યકૃત-નાત્રપત્રામાં પણ એ જ ગાદ્યપતિ વિષયપતિ વગેરે અધિકારીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. અલગત, ખાજીના નાત્રપત્રામાં, વલ્લભીનાત્રપત્રા જે રીતે ગદ્યા અધિકારીઓનાં નામ લખવાને બદલે એક જ નામ લખી 'આદિ' ઉમેરીને પતાવી દે છે વિષય આદ્ય વગેરે દેશવિભાગો પણ એના એ જ છે પણ એક એક મોટા વિભાગમાં સાપ્રસાનનો જેટલા ગામોનો પણ સમાવેશ થતો હશે એમ 'હર્ષપુર-અધિષ્ઠિત'ના પ્રચલના કપાલવળના દાનપત્રોમાંનો ઉલ્લેખ ઉપર નોંધ્યો છે તેથી જાણાય છે.

વલ્લભીથી રાષ્ટ્રકૂટની ખાસ ભિન્નતા

રાજ્યવહીવટ સિવાયની ગીઝ ગત્યપદ્ધતિમાં પણ ખાસ કેટ પડ્યા હોય એમ જાણાતુ નથી, પણ એક એ ગાયતમાં વલ્લભીસમયથી આ સમય ખાસ જુદો પડે છે. વલ્લભી કે લાટના ગુર્જર ગત્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ ગત્યની સના થાણા મોટા પ્રદેશ ઉપર હતી. અને એ મહત્તાની પ્રતીતિ આપાને એ ગાયતમાં થાય છે : (૧) વલ્લભી ગત્યમાં કરતા રાષ્ટ્રકૂટ ગત્યમાં મોટાં દાન આપ્યા છે અને (૨) વલ્લભી ગત્યમાં કોઈ યુદ્ધો કર્યા હશે તો એનાં મોઢમ મચન જ દાનપત્રોમાં મળે છે ત્યાં રાષ્ટ્રકૂટોનો તો તથા સમય લગાઈઓમાં જ ગયો દેખાય છે સામાજિક ગાયતમાં જોઈએ તો પાત્રજો ક્ષત્રિય કન્યાને અને ગદ્ય કન્યાને પણ પચણી શકતા અને એની પ્રગતે પાત્રજો-ધરમાં ગ્યાન મળતુ એ સમય ચાલ્યો ગયો છે છતાં વર્ણાનર. લક્ષના દાખલા મળે છે. લક્ષવિષયમાં ક્ષત્રિયોની શ્રુત તો જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ કાળમાં ચાલુ રહી છે, પણ પ્રત્યુત કાળમાં પાત્રજો ક્ષત્રિય કન્યા પચણી શકતા એ કવિ ગત્યોખરે ચોહાણુ કન્યા અવન્તિચુન્દરી સાથે કરેલાં લગનથી જાણાય છે.^૧

આમાજિક ચિંતિ

૧મી આજની માનક જુદા જુદા વાળા અને અપરાધપર્યાય માવ
ખાવાપીસાનો માધ નહોતો એ મીઠી લખે છે ૨ માં સર્જના
લોકો એમના મુદ્દે એ એમ મીઠાના દાયતુ ખાય કે એ પામ્ય ગતિ
એને દડા માપે છે ૩ અને ખાવાપીસાની તથા નમની આદની આજની
છટાટ લેાય ત્યામુધી નાતો ॥ રાજ મધાધ ૧ રાજ અને વજુન
એ કાળ નુરી બધાયા નહોતા 'ઓ અને ગદ ભાગાય નહિરે' એ
નિયમ હતો અમરમા આજો નહોતો ઉપર ઉ નમેન મિ ગજોખગની
પત્ની અનનિષ્ઠ રી વિકુરી હતી એ ગજોખગ તો અપદ કદ કે
કે 'પુરુશની મા ક સ્ત્રીઓ પણ કનિ હોય અન્ધા આતમામા પડે
કે તેથી જા સ્ત્રીપુરુશો કે યા ગજો અને મનીઓની
પુત્રીઓ, વેસ્યાઓ રંગે શાલોમા નિપાત અને નયિત્રી હોય કે કે
રુદેખા, માગના મોગિકા વિનિષ્ઠા નીના, રૂખા, પદ્મથી, નમી
વગેરે આઓએ સમ્પ્રતમા દાન્ય ગ્યા છે

૧મી એ વખતે પદ્માનો ગિવાજ નહોતો હતી માતા તથા
મહેન ગજદગમાગીઓ મળતા એમ બાળના અને મુવા ન્યુઆગના
સજુનથી જલ્યાય છે ૪ અબુઝે (ઈ મદદ૧૬) પગ ગજદગમામા
તથા ગજો ન્યાનોમા ગી પદેશીઓ આમે ગજગાળીઓ પગ
ખુ વ મોટ આવતી એમ હે છે ૬

મનીની પ્રથા પહેનેથી હતી એ જા ગમા આનુ વી હતી

૧ નાપિતાન્યમિત્રા મહીરિણા દાસગોષ્ઠા ।

શુદ્ધાણામપ્યમોષા ન મુચ્ચાત્ર નવ દુષ્યનિ ॥

૨ સ્ત્રીશ્ચ નાષીરેતા

૩ ના પ્ર ૧ (ન મ) ના ૨ ૫ / - / ૧

૪ મ યદાનીન બાત્તીય સર તિ ૫ ૬૦

૧ જુઓ વોમસ ગુરાનકુમાર પ્ર ૧ ૫

૬ મ યદાનીન બાત્તીય સર તિ ૫

૧, ૫ ૧૧

એમ જ નાસપ્રથા જૂના કાળથી ચાલુ હતી; લોકોમાં વહેમો પણ જનજનના હતા.

આત્મજોનું મમાજમાં સ્થાન

એ વખતના સમાજમાં આત્મજોએ વિદ્યા અને શુદ્ધિથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી હતી અણુઝંઙ (ઇ. સ ૯૧૬) કહે છે કે હિંદુઓ- માથી આત્મજો ધર્મ અને વિદ્યામાં રૂપેલા ગરૂ છે, આત્મજોમાં વળી કેટલાક કવિઓ નરીકે, કેટલાક જ્ઞેશી નરીકે, કેટલાક નર્શનિક નરીકે, અને કેટલાક શુદ્ધ જ્ઞેનાર નરીકે રાજઓના દરબારમાં રહે છે.^૧

એ જ અન્યકર્તા ઉમેરે છે કે લોકોને પુનર્જન્મની તથા પલ્લાકની ઐટલી ખાતરી છે કે માણસો ઘરમાં થતા પોતાને અગ્નિમાં કે પાણીમાં નાખી દેવાનું પોતાના સગાને કહે છે ૨ જે આત્મજો ગર્વજ્ઞાનમાં કવિ વગેરે તરીકે ધ્યાન ન મેળવી શકે અથવા પચમહાયજ માટે દાન ન મેળવી શકે તેઓ ખેતી શસ્ત્રધારણ વગેરે વંશ્ય કે ક્ષત્રિયનું કર્મ કરી શકતા એ જ રીતે ક્ષત્રિય વૈશ્યને પણ આત્મજો સિવાયના ઇનર વર્ણનો ધર્મ કળાની છૂટ હતી ૩

જીવનનો આદર્શ હજી જૂનો જ છે, પણ મહાભારતનું ધ્યાન એ સમયમાં મોટી સંખ્યામાં બહાર આવેલા પુરાણોએ લેવા માંડ્યું હતું.

ગુજરાત ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાની અસર

આ સમયનો ગુજરાતના સામાજિક જીવનને સૌથી વધારે અસર કરનાર બનાવ તે રાષ્ટ્રકૂટ-સત્તાને પરિણામે નક્ષિણીની—મહારાષ્ટ્રની વચ્ચીનો ગુજરાતમાં ફેલાવો થયો એ છે રાષ્ટ્રકૂટ રાજઓએ મહારાષ્ટ્ર અને કાનરી આત્મજોને દાનો આપ્યાં અને એઓને મુરત તથા ભંડ્યના નિઃસ્વાઓમાં વસાવ્યા એ ઉપરાંત રાષ્ટ્રકૂટોના લાંબા

૧ નલિયટ ગ્ર ૧. પૃ ૧૦.

૨ એજન.

૩ જુઓ મધ્યકાલીન ભારતીય સમૃત્તિ પૃ ૩૬

ગાંધીજી ગમ્યાન લક્ષ્મીમાં ગઈને તથા ગાંધીજીની અને પણ રાજા
મહા રાજા- રાજાની માણસો ગુજરાતમાં આવી રાજા હશે અને એ
વખતે હજી નાતિના વા । જવાવા નાના એટલે એ બધા કિશોરી
કુટુંબો ગુજરાતમાં પહેલા આવેલી ગુજરાત મેન- વગેરે વસ્તી મારે
ભગી જતા જે પ્રગત થઈ તે હાલની નાટની રમતી આ ગીતે
લાટને કિશોરી ન- ગે આ કિશોરી લોકો પણ આપવાનું મહાકાર્ય
આ ગાંધીજી રાજા દમ્યાન નહીં થયું જણાય છે પ્રાચીનતર નળમાં
થોડા વખત આન્ધ્ર રાજાઓની મતા ગુજરાત ઉપર નહીં હતી આ
થોડા વખત ઉપર તેમ કિશોરીના આનુષંગિક ગુજરાતમાં મતા
ભોગરી છે, પણ એ દેખી મતાએ સમાજ ઉપર કાઢી અસર ભાગ્યેજ
હી હશે. કિશોરીની ખરી અસર તો ગાંધીજી-સમય દમ્યાન વિ મ
ના નવમા તરફ તમા નાકમાં થઈ છે અને મુખ્યત્વે વાટ ઉપર-મહીથી
આભી રાજા નુરીના રાજાના પ્રેસ ઉપર આ અસર ખાત
જોનામાં આવ છે ગાંધીજીની સત્તા ખેડ ના ઉપર ક થોડો રખત
વનગર ઉપર પણ નહીં હતી પણ એ ભાગ ઉપર કિશોરી મ- ગની
અસર થઈ નથી

ગુજરાતમાં સુન્દરો અને પારસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ

૧૯૧૧ નિ મ ના આદમી રાજાના જ (૧ સ ૭૧૨ મા)
આગેએ મિંદ્ર ગ્રંથુ હતું અને મિંદ્રના મુસનમાન હાલોની છુટા
ટાળીઓ મારનાર ગુજરાત વગેરે આસપાસ ॥ પ્રદેસમાં નીકળી પડતી
હોવાનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે રાજા-ગમે આસીને પણ માર્ક
મુસનમાનો ના ઉપર રાજા હાલ એ મજાનિ છે

આ જ અમારો આગેના રાજામાંથી બનેલા આ ઈનાથી
નામી છો ના પાગમીઓ મંગળબદ્ધ જાનમાં આ એએને જની ગણાએ
આ રાજ આગે એમ કહેવાય છે આ જની ગણો તે ગુજરાતનો

૧ મુગર્જની આદમી સા પનો રિશાટ પૂ પ ઈ સ ૧૫૯૫માં લખાયેલ
'કિશોરી' ના સુ વન ના માત્રની ઐતિહાસિક જામન કાર્ડ ન ગણાય

આલુક્ય ગગ્ગ વિજયાદિત્ય અને ઈ સ. ૭૧૬માં પાર્સીઓ સમગ્ર આખા એવી અટકળ પહેલા કરવામાં આવી હતી, પણ ખરી રીતે ઈ સ. ૯૩૬માં પાર્સીઓ આખા છે અને જની ગણો તે ઉત્તર કાકણના શિલાદાર વસતો ગગ્ગ વજ્જદેવ એમ હાલમાં ગોધમાળ પછી નક્કી થયું છે.^૧ પાર્સીઓ એક કરતા વધારે ટોળામાં જુદે જુદે વખતે આખા હોવાનો સંભવ છે

૧ તે- હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાતમાં કોમિસેશિયેટ ઈ સ ૭૧૬ ની સાલ માન્ય ગણી છે (૫ ૧૨), પણ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૩, અ ૩, પૃ. ૨૮૭-૨૮૮માં ડૉ એચ્ચ જહાંગીર તારાપોરવાળાનું આગચાન.

સોલકી સમય

વિ. મ. ૯૨૮ થી ૧૩૫૬

[૧ સ ૯૩૩ થી ૧૩૦૦]

પ્રકરણ ૬ ૬

સોલકી વશની ઉત્પત્તિ તથા મૂળગજના પૂર્વજો

મોનધી ૧૧૧ ॥ આગલથી અણકીનપુત્રી ગાદીનો પ્રતાપ વધના મટે છે, અને મે નણુ પેત્રીમા એટલો નેગમા આવે છે ૬ અણકીન પુત્રા ૧૧૧મા એટલે ગુજરાતના ગજઓ અને એઓનો જ્ઞાન્ત એટલે ગુજરાતનો જ્ઞાન્ત એવી માન્યતા એ વખતમા જ બધાઈ બન છે આ પ્રદેશને ગુજરાત ગુર્જરેશ નેષુ ૧૧૧ પશુ આ મમયમા જન્મ્યો છે ૧ ગુજરાતે જાણનારીની ત્રય પગ આ સમય દરમ્યાન નેઈ છે ૨ પ્રમા, ૩ ગુજરાત ૪ જ્ઞાન્ત ચમિત્ય મોનધી ૧૧૧માના ગત્યમામા જ પીચુ છે

સોલકીવશના પહેલા ગજ મૂળગજના વખતથી જ મમયનીન ગજના સાથે ગુજરાતના ગજઓ સત્તુ કે મિત્ર તરી મમયમા આવના નેસમા આવે છે અને એ રીતે જાગના મધ્યમનીન છત્રિ ૧૧૧મા ગુજરાત પોતાનુ જુદુ ગ્યા ૧ મેગવે છે ગુજરાતનુ આવ જુદુ થાન આ સમય પહેલા નહોતુ એ આવના પ્ર ગ્યોમા આપો નેષુ છે ૧૧૧મા જાગના પ્રે પ્રમા—થોડો વખત નાટમા પણ ગજધાની ૧૧૧ી ૧૧૧ ગા ગદ્દદ વશો નામે ગુજરાતનો મોનધી ૧૧૧ ૧૧૧ થોડો કાગ મિ સમાન ૬ કોજમાથી ગત્ય દગ્ના પ્રતિદાગો નામે ગયા જગ્મો ૧૧૧ દગ્ના દતો, પણ ગુજરાતના મોનધી ગજઓ જ્ઞાન્ત છે, એઓની ગજધાની ગુજરાતનો છે અને ન્યાં ૧૧૧ પ્રેન હિપર સામાન્ય જમાના એઓ પ્ર ૧ ૧૧૧ છે

સોલંકી વંશની ઉત્પત્તિ

સોલંકી વંશનો પહેલો રાજા સમગ્રદેવ પોતાને ચૌલુકિક વંશનો કહે છે,^૧ એ જ વંશના બીજા એક લેખમાં એ વંશનું નામ ‘ચૌલુકિક’ અને અન્યત્ર ‘ચાલુકિક’ પણ મળે છે.^૨ પરંતુ મોટા ભાગના લેખોમાં પાછળના પ્રત્યયકાગેએ મુખ્યત્વે વાપરેલું ‘ચૌલુકિક’ રૂપ જોવામાં આવે છે.^૩

ચૌલુકિક કે ચૌલુકિક નામ શી રીતે પડ્યું ? આ વંશ ન્યા કયાથી નીકળ્યો ? હાલમાં તો ચાલંકી રજપૂતો તથા એની એક સાખા-રૂપ વાઘેલા રજપૂતો પોતાને અગ્નિવંશી કહે છે અને વશિષ્ઠ ઋષિએ આપ્યું પર્વત ઉપર અગ્નિકુલમાર્થી પોતાના નળ પુરૂષ ચૌલુકિક કે ચાલુકિકને ઉત્પન્ન કર્યો છે એમ કહે છે,^૪ પરંતુ એઓના અનેક જૂના શિલાલેખો તાત્રપત્રો પ્રમથો મળે છે તેમાં ક્યાય એઓને અગ્નિવંશી નથી કહ્યા પણ એ જુદી જુદી રીતે, આ વંશની મૂળ ઉત્પત્તિ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં તથા લેખોમાં વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે .

૧ ચૌલુકિમાનવ્યો મહારાજાધિરાજમુલગજદેવ

વિ સ. ૧૦૪૩નું દાનપત્ર ઇ. એ. ઇ. ૯; ગુજરાતના ચલંચાના કોળા ન. ૧; ગુ. ઐ. લે. ૧૩૬ અ.

૨ ચૌલિકરાજવશતિલક — ૦

વિ સ. ૧૦૩૩નું ચાલુકીનું દાનપત્ર અને ચાલુકિકકુલકર્માલિની-એ રીતે ત્રિભુવનપાલ અને જયસિંહનાં કરીના દાનપત્રોમાં ‘ચાલુકિક’ રૂપ મળે છે, ગુ. ઐ. લે. ૧૩૬ અ.

૩ જુઓ સ. ૧૨૬૫નું ભીમદેવના વખતનું તાત્રપત્ર (ઇ. એ. ઇ. ૧૧. પૃ. ૨૨૦; ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૬૧), વિ સ. ૧૨૭૩ની શ્રીધર્મી દેવપત્તન-પ્રશસ્તિ એ. ઇ. ઇ. ૨ પૃ. ૧૩૭, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૬૩, વસ્તુપાલ નેજાપાલનાં મદિદેના ગિરનાગના તથા આણના લેખો (પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહમાં લેખાં ૩૮-૧ તથા ૬૫) સ. ૧૩૧૭નું વીસલદેવનું દાનપત્ર ઇ. એ. ઇ. ૯, પૃ. ૨૧૦, ગુ. ઐ. લે. ન. ૨૧૬.

૪ જુઓ સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૩.

(૧) મોલ કી ૬ ચૌહુકથ મૂળપુરુષના ચુહુકથા ઉત્પત્તિ

રાખીગેનો એવિ મિહુગુ જને દિશુના પઝિમી મોલકા
ગન વિહમાલિય ઝૂઝાએ વિઘાપનિની પ ની આપી પેતાની પામે
ગાખ્યા હતો તેજો વિહમાદેવચગિ કાન્યમા પોતાના આયરતાના
વચના મગ પુરુની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે રખી છે—“એ- વખત
ક્ષમા મધ્યાનદા દગના હના, ત્યા હિ આનીને દાધ નેગીને ન્યુ
પૃથ્વી ઉપર અર્ધ ધણો વધી ગયો છે અને દેવાને યજમાગ મગતો
થી માટે ધમકોહીઓનું નિવાગણ કહે એના 'સી પુરુ ઉત્પન્ન ક નાની
૧૩૦ છે ત્યાગ ક્ષમાએ મધ્યાનિ માટે પાણીથી બેસે પોતાના
ખોમા ઉપર ધ્યાનદષ્ટિ કરી અને એ ખોમામાંથી રોય પોની ગદા
ધરી રોકે એવા એ સી પુરુ ઉત્પન્ન થયો અને એમાંથી ગગાના
પ્રવાહ પેરે રના ચાચો આ વલમાં કમચ દાગીન અને માલન્ય
નામના કારિયો થયા આ રચના કારિયો પહેના અયોધ્યામા ગાન્ય
નના દના અને ત્યાંથી વિન્ય કગના કગના દિશિયુમાં આચા ૧
એવિ મિહુગે 'મોલકની ન્યુત્પત્તિ ચુહુ'-(ખોમા)માંથી રનાની માદી
શુદ્ધિ ચનાની ક્ષમાના ખોમામાંથી મૂળ પુરુની ઉત્પત્તિની ર પના મગી
છ અને આ ર પના મીઠા ચાની છે ગુજરાતના મોલમી ગગન
કમા પાનના નમયની નિ.સ. ૧૭૦૮ની વનમગ-પ્રામગ-પ્રશન્નિમારે
એ ૪ સમયના મિત્તો ના પ્રિયાના લેખમા,^૬ દુગાચવની અગમ
નિનમગણિની મીમમા, રમતવિવાસમાં વગુપાન-તેરપાન-પ્રશન્નિમાં

૧ ગુજો વિહમાદેવચગિ, સુ. ૧, નો. ૩૬ થી ૧૮

૨ વેષા સખ્યા નમરચમવિ નિજવુહુક પુમયગકવુરુગે । સચા લીર વુહુકવા
દયમયુષદિમ (પ્રા. રે. મા. ના ૧ ૫ ૧૦૧, મો. ૧)

૩ રાધ્યમાધુકેવિ પકજમુત્ત રુટગુક્ષાદયો લીર

મિત્તો નો રેખ મોલકિસગ પ્રાનીન નિદાસ, ૫ ૧૧ ડિ

૪ પ્વનુવિષ્ણુ પુગ, સપ્તામધુદદ્વયામવદસિ દેવે સમ કમ્પચન

નાવનમગુ-૧૩૩૧ન અદ પ્રા. ન. ૨ નિહમાન્ય ૧ ૨૨૪

તથા પ્રણયચિતામણિમાર્ગ આ વશની ઉત્પત્તિની આ બાજુ દર્શના મળે છે.

આ 'ચુલુક' (ખોળા)માર્ગી ચૌલુક્ય મળા પુરુષની ઉત્પત્તિની દર્શના બરાબર રીતે પણ કવચિત્ મળે છે. જાણકારના માતૃકા ગગન ત્રિલોક્યનખાસના શક સ ૬૭૨ (ઈ સ ૧૦૫૦)ના ત્રાસપત્રમાં લખ્યું છે કે "ત્યોની કનકગનને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલ ચિન્નારૂપ મન્દગચ્છના મન્થનમાંથી ક્ષત્રાના ખોળામા એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો એણે ક્ષત્રાને પ્રણામ કરીને પૂછ્યું કે દેવ, મને શી આજ્ઞા છે કે ત્યાં ક્ષત્રાએ પ્રસન્ન થઈને જ્યાં આખો કે જે ચૌલુક્ય, તુ કન્યાકુળ (કનોબ)માં ગામ્વટ્ટ (ગોંડા)ની કન્યા સાથે લગ્ન કરી લે, એમાંથી તને જે સત્તિ થશે તે 'ચૌલુક્ય' નામથી પ્રસિદ્ધ થાશે" ૨

અને જિલ્દારી (જળસપ્ત જિજ્ઞાસા)માર્ગી મળેલા સંવત્ વગરના ઈ સ ૬૬૮ની આસપાસના કલચરીવર્ગી રાજા યુવરાજદેવ બીજાના સમયના લેખમા "ભાગદાજ (દોણ) મુનિએ પોતાનું અપમાન કરનાર દુષ્ટને શાપ આપતા માટે 'ચુલુક' (ખોળા)મા લીધેલા જળમાર્ગી સાક્ષાત્ વિજયની મર્તિરૂપ એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો, જેમાર્ગી ચૌલુક્યવંશ આસ્થો. એ રીતે ચૌલુક્યની ઉત્પત્તિ આવી છે" ૩

૧ તુલ્લા પ્ર. ધિ. ગ. આ. ૫. ૧૨ તથા એની ટિ. ૬૬.

૨ કદાચિદૈત્યમેદોન્યચિન્તામન્દરમન્થનાત્ ।

વિરિન્દેશ્વરુદામ્મોધે રાજરત્ન પુમાનમૂત્ ॥

દેવ કિં કરવાળીતિ નત્વા પ્રાહ તમેવ સ્ ॥

... ..

કન્યાકુળે મહારાજ રાટ્કુટસ્ય કન્યકાં ।

લન્વા મુલ્લાય તસ્યા ત્વ ચૌલુક્યાલ્લુહિ સત્તિમ્ ॥

ક. એ. પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૦૧, પ્રા. લે. મા. ભા. ૧, પૃ. ૨૮ ગુ. એ. લે. ૧૨૩૬.

૩ બયાલેપાતેન દ્રુપદવિપદયોદ્ધતધિયા

યદાત્ત શાપાન્મસ્તરલિતકરાવદ્ધચુલુકમ્ ।

(૨) મોક્ષકા વશને ચદ્રવશા ઠગવનાર જુદી ઉત્પત્તિઠકવના

પણ ઉપગની ધ પનામા મહાભાગ તથા પુગણોમા પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન મૂર્ચવગ ડ ચદ્રવશ આથે આ વશનો મ મધ જોતો નથી એ ખામી છે, અને એ ખામી ૨ ડગા માં ઉત્સુ પતિતોએ મિન્દાના મમયમા જ આ વશના ગળજોને ચદ્રવશી ગણનાને પ્રયત્ન કર્યો છે તખના તરીકે ઉપર કહેના મિ દણના આશ્રય ના પત્રિમી એનાની ગળ વિન્માલિય ડા (ઈ મ ૧૦૭૬ થી ૧૧૦૭) ના એમ શિનાલેખમા લખ્યુ છે કે ચાનક્ય વશ પણ ભગવાન ક્ષત્રાના પુત્ર અત્રિના નેત્રમાથી ઉત્પન્ન થયેન ચદ્રના વશમાં છે? એ જ ગળના એમ બીજા લેખમા પણ આ જ મનનમનુ લખાણુ છે કે પણ પૂર્વી સોનકીગળ ગળગળ પહેના (ઈ મ ૧૦૭૬ થી ૧૦૬૪)ના એમ તાત્રપત્રમા, ભગવાન પુરુષોત્તમના નાભિ મનમાથી ક્ષત્રા ઉત્પન્ન થયા, એમાથી અત્રિ, એનાથી ચદ્ર, પત્રી જુધ પુગવા આધુ તોર પોગણિય નગકમ ઉત્પન્ન ગળ સુધી આપી, ઉત્પન્ન પત્રી પદ ચક્રવર્તી ગળજો અયોધ્યામા થયા, પછી એ નગનો વિન્માલિય ગળ વિજયની હસ્થાથી દક્ષિણમા આ-યો અને એનો નગજ ગળગળ થયો એ રીતે અવિગત ઉત્પત્તિ આપી છે એ આ ગળના રાજ્યમાળના ૨૦ મા વર્ષ (શ- સ ૯૭૫-ઈ સ ૧૦૫૦)

પુમાનાધીતસ્મિન્વિજય इव गाक्षान्तु च त

कुत्र चौलुक्यानामनणुगुणधीम वरह ॥ ૧ ૬ ૩ ૧ ૫ ૨૫૬

૧ ૐ સ્વસ્તિષમસ્તનગત્રપ્રસૂતમગવનો વ્રમ્મણ પુત્રસ્થાવરેત્રસમુપત્રસ્ય સામસ્યા નય સયયાવશોર્વાદગુણનિલય શ્રીમાનસ્તિ ચાલુક્યવશ ।

૬ એ ૩ ૨૧ ૫ ૧૬૭

૨ કાનગી હન્તિષ્ઠા સ ૩ ૧ ૫ ૪૧૫

૩ નારાયણસ્ય પ્રમોર્નામીપકરુદ્ધદ વમૂર જગત્સ્રષ્ટા તત જદે અત્રિવ્રિત ધોમો વશરર સદયન તત પૃ સપ્રમૃતિષ્વિવિલ્લિષ્મ-

ના તામ્રપત્રમા પણ આજ રીતે વશાવળી આપી છે.^૧ તેમજ ઉપર કહેલા રાજરાજના પિતા વિમલાદિત્યના રાજ્યકાળના આઠમા વર્ષ (શક સ. ૯૪૦ ઈ. સ. ૧૦૧૮)ના તામ્રપત્રમા,^૨ ઓડ ગગ રાજરાજના તેકિ ગામમાથી મળેલા શક સ. ૧૦૦૮ (ઈ. સ. ૧૦૮૬)ના દાનપત્રમા,^૩ વીર ઓડના શક સ. ૧૦૧૨ અને ૧૦૧૪ (ઈ. સ. ૯૩૪ અને ૯૩૬)નાં જે તામ્રપત્રોમા,^૪ અને ગબ્ત મલ્લપદેવના શક સ. ૧૧૨૪ (ઈ. સ. ૧૨૦૨)ના તામ્રપત્રમા^૫ લગભગ રાજ-રાજના તામ્રપત્રવાળી વશાવળી પ્રમાણે વશાવળી આપી છે.

સોલકી ગબ્ત કુલોત્તુગ ઓડદેવ યીજના શક સ. ૧૦૬૫ (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના તામ્રપત્રમા સોલકીઓને ચક્રવર્તી માનવ્યગોત્રી તથા હારીતીના વશજ કહ્યા છે.^૬ આ લેખમા માનવ્ય અને હારીતી કોણ હતા એ કહ્યું નથી, પરંતુ પશ્ચિમી સોલકી ગબ્ત જયસિંહ યીજના શક સ. ૯૪૭ (ઈ. સ. ૧૦૨૪)ના લેખમા એઓનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે: બ્રહ્માથી સ્વાયંભુવ મનુ ઉત્પન્ન થયા. એના પુત્ર માનવ્યના વશજ માનવ્યગોત્રી કહેવાયા માનવ્યના પુત્ર હરીત, એનો પચ્ચશિખી હારીતી ક્રયો, અને એના પુત્ર ચાલુક્યથી જે વશ

સંતાનેષ્વયોધ્યાસિંહાસનાસીનેવેકોનપણ્ણિચક્વર્તિપુ, તદ્વસ્યો વિજયાદિત્યો નામ રાજા વિજિગીષયા દક્ષિણાપથ ગત્વા | ઇ. એ. ૩ ૧૮, પૃ. ૫૦ ક્ષી ૫૫. સોલકિયાંકા પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૫

૧ એ. ઇ. ૩ ૪, પૃ. ૩૦૩ થી ૯

૨ એ. ઇ. ૩. ૬. પૃ. ૩૫૧-૫૮.

૩ એ. જન. પૃ. ૩૩૬-૪૪.

૪ સાહ્ય ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ, ૩. ૧, પૃ. ૫૩-૫૭ તથા એ. ઇ. ૩. ૫, પૃ. ૭૪-૮૪.

૫ એ. ઇ. ૩. ૪, પૃ. ૨૩૧-૩૮.

૬ ઇ. એ. ૩. ૧૪, પૃ. ૫૬; સોલકિયાંકા ઇતિહાસ પૃ. ૬ ની ટિ

આગે તે આનુ ધનગ કહેવાયો ?

આ ઉપરાંત પાંડુ કેટલા ઉન્ડાળુ વેખોમા તથા મોનની ગળા
તુનોત્તુ । ચોક્કસ (ગજેન્દ્રચોન) પડનાના મ્તાન્ત સળની કર્મિગતુ
પગણી નામના તામિગ જાણના । ન્યમ આ વસના મૂળ પુરુષને ચક્રવર્તી
કહેવો કે ૨

લક્ષિણના મોનનીરસની ચન્વર્તી રોનાની માન્યતાને ગુજગતના
મોવનીરગ અમધી વખાણોમાથી પચ રોડા ૭ । મજે છે પ્રસિદ્ધ
જોન આચાર્ય હેમચન્દ્ર-ગચિત વ્યાસ મહાકાવ્યના નવમા સર્ગમા
માનની ગળા ભીમદેવના દૂત આથે ચેનીના હૃદય ગળા કાર્યવના
નાનાપાંડુ વમાજથી નર્ણુન રૂપે છે જોમા ભીમને ચક્રવર્તી કહીને
ચન્વર્તના પુરુષના વગેરે । જ્યોતની મહત્તા માર્ક છે કે જિનહરગણિ
ચિત વગતુપાત્મચિતમા પાંડુ આજ પ્રમાણ ભીમનેચક્રવર્તી કવ છે ૪

પણ ગુજગતના વખાણમા માનનીઓ ચક્રવર્તી હોવાનો
નિર્દેશ વિ ન છે મોટ ભાગે તો ઉપર કહ્યું છે તેમ જાણના 'ચુતુ'
માની ચૌન પની ઉત્પત્તિની પના ગુજગતમા નોનપ્રિય થઈ છે

સોલ કીનશની ઉપર કહેલી બેય પ્રકારની ઉત્પત્તિની કલ્પના
અતિહાસિક મૂલ્ય રાખતી છે

પાંડુ અહીં એક બીજી દેવી ન ઉપર ધ્યાન દેવાની જગ છે
આ આનુષ્ઠ ૩ ચૌતુન્વર ।ની ચક્રથી ઉત્પત્તિની કચુતુકથી ઉત્પત્તિની
રિ મ ના અગિયારમા-માગમા ચળના પત્તિઓ અપના ચતારી

૧ માનકીકસ્તિક્ષ મમ ૧ પૃ ૮૮ મુર્ગા । ઇટિચર ૩ ૧, બા. ૨, પૃ ૩૩

૨ મોલ વિરોધ પ્રા પિન દતિદાસ પૃ ૭૮ તથા તેની દિષ્ટાપિયો

૩ સર્ગ ૮, શ્લોક ૪૭ થી ૫ પિરેના શ્લોકમા ચક્રવર્તીના રાજ નિર્દેશ છે

અલ્પિ સોનવશર્ધાદૃતલીનિપચયસૌ । શ્લોક ૬૨

૮ સોમવશમલકતુ પુનર્મીમ દગમવત્ ॥ ૧-૭૬

છે, એ પહેલાં સગવળ પામીને વર્ષથી દાનિનું મન મુકીને રાત્રી દરમિયાન એકે અમુક વખતે નો એકે જગર મહેજાવતો પ્રા. ૧. ૩૧૧ દર્શી. પણ એ પાંચમા વર્ષના માળામાં ચુકુદમાલી કે ચક્રમાંથી કિન્હનિની વાન ક્યાંય મળતી નથી આ મહાભેદને એ વર્ષના જના લેખોમાં માનવ્યગોત્રના દાર્દનીપુત્ર ક ત છે એમની કુલદેવતા માય માતાઓ દર્શી કાર્તિકેયદેવ એમની કુલદેવ ગિરિનિનું કામ્યુ દર્શી. નામે ભગવાન નાગપદ્મ વચ્ચેના શિલ્પાળે. ધનુર એકાદશી આંગે દર્શી. એવુ વર્ણન છે ૨ ચક્રવર્તી કે ચુકુદપાનિની દર્શના પાછળથી પાંગાગિદ કથાઓના જેવ પડી આવેલી છે ચુકુદપાનિની દર્શનાને અનુક્રમ થવા તૂટા ચકુદયનુ પાછળથી ચાવુદય મળુ છે અને ચક્ર વર્ષી કે મૂર્ધવર્ષી થવાનો ખાસ મધ્યકાલીન મહાભેદને વાગતાં પંચિત્રાસ ઉપર કહી છે તેથી આ તથા ગીતન વગેરેની વચ્ચેથી એક એકી છે અને 'ચુકુદ' (ખોળા)ને પડેના મળી 'ચાવુદય' મળેતો આશ્રય લીધા છે. ૩ આ જગતે કલ્પનાઓનો પગપગ વિગેધ, ગીતન પણ અનેક મળવગાની ઉત્પત્તિ માટે પહેલા નાદિ પણ પાછળથી આવી જ ચક્ર વર્ષી કે મૂર્ધવર્ષી થવાની ખેચનાનુ, અને પશ્ચિમમાં સખાઓમાં પગપગ વિગેધી કલ્પનાઓ વગેરે જોતાં માટે મને નો કિન્હનિની આ

૧ જુઓ દાનિનુનો પૂર્વ રામયનો દાનિદાસ, પ્રકરણ ૧૦.

૨ એજન પ્ર ૮૧-૮૨ તથા એ વર્ષના તૂટા લેખના નીચેના મળે.

શ્રીમતા મમ્મલભુવનવંસ્તુમાતમાતલ્યમગોત્રાણા દારીનીપુત્રાણો માનુ-

ગણપરિપાલિતાનાં સ્વામિમહાસેનપાટાનુષ્ઠાતાના મગવજ્ઞાવણપ્રશદસમા

- સાદિતવરવરાહલાન્છનેશ્વણવર્ષીકૃતારાતિમજ્જલાનામન્મેધાવમૃચક્ષાનપાલિત્રી-કૃતવપુષા ચલુસ્થાના પ્રા. લે. મા પ્ર. બા. પૂ. ૨૧૨ ૨૧૩

૩ જુઓ વિમલાસ્તિનો રણમુતિ-દાનલેખ એ. દ. ચ. ૬, લેખ ન. ૩૬

૪ શુદ્ધિલેખ પ્રતિહાર રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે મજ્જવશોની ઉત્પત્તિના સળવળી આવી જ ગડબડ માટે જુઓ મારો પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જર-નતિ નામનો લેખ; કૌમુદી ૧૯૩૪, જાનેવારી-માર્ચ.

ગન્ને ક પના નિઆ અને મિનજન અતિહાસિ મય નગની ૭૧

અયોધ્યા મૂળન્યાન દેવાની વાત પાણુ પાયા વગરના છે

દક્ષિણમાં સોનખીનશનો મૂળ પુરુષ અયોધ્યાથી આ ચો એમ
નિજમાં દેવચગ્નિમાં કહ્યું છે એ ઉપ મોધ્યુ છે એ જ ગીતે લગભગ
મિન્દુણના જ સમયના ચેકુના શિનાનેખમાં તથા મીગજના નપનમાં
ઉત્પા ૫૭ી પદે ગજઓએ અયોધ્યામાં ગજ્ય મ્યું, ૫૭ી મોળ
ગજઓમે દિણુમાં ગજ્ય મ્યું, ૫૭ી મોવખીઓની ગજ્યનક્ષમી
કેટનો કાળ દુષ્ટોના હાથમાં ગી, ૫૭ી ગજ જ્યસિદ મોવખી
ગજનની -રી ન્યાપના જી ૨ એ ગીતે કથન છે ભાગના પુનર્જીવમાં
પાણુ એઓન ગજ્ય પાલેવા ગગા ૧૨ લોનાનુ તથા ત્યાથી દક્ષિણમાં
અો મિણમાંથી પુનર્જીવમાં ગજપુતાનામાં તથા મોવખીમાં ફેનાયુ
લોનાનુ નમ્યુ ૭૨

પણુ માનખીઓ અયોધ્યામાંથી આન્યાની આ નપના પણુ
૫૦૦ વર્ષ પછી ચાનેની દોષ્ટો અતિહાસિક મત્ત્વ નગની છે એમાં
મિ. મ ના ના મા રાત મા પ્રચલિત માન્યતા જ હેની છે એવા જો
બાહ્યમાં પોરે માગ પણુ મન છે અને તો ચિ નંદ આ ચો
અયોધ્યા ત ફથી આન્યા ક મહાનાદ્રના જ પુત્રની હતા મ નિર્ણય

૧ ॥ ૧ી ॥ જ્ઞાન તમા મી વિ વિ વંચુ વવલ્લ ચોતક રોને નદનની માનવા
વરક છે (જુ ॥ મોનખિનાકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ ૧૦ તથા ન યયુ ડિન
બાલન બા ૧ ક ૧૮), એ ન લખેનો આગા ના વેરે લીધા છે તના
બાકીના નજરને તા ૧ ॥ પણ કપિત કયા જ કહે છે (જોન)

૨ તેજનેપુ રાજ્યમનુષલ્ય મહેપુ રાતસ્વકાનપદિગજનપુ પુરાદયાધ્યામ ।
તદ્વશનાસ્તદનુ પોન્ગ મૂમિપાગ દર્માં દક્ષિણાપયજુષો વિમરોમ્ભુઃ ॥
દુષ્ટાવટ્ઠ્ઠાયાં કર્તવ્યપુરુષાન્નરિતાયાં ચાલુક્યમુન્મપાદિ મૂળચાલુક્યવસ્ય
પવ રાજાસીજ્યસિન્ધામ દિન । ઇ ૨૨ ૮ ૫ ૧૦

૩ ટો ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ (મૂળ વક્ત્રમાં છપાવે)
૪ દક્ષિણના પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, ૫ ૧૦

થઈ શકેના નથી. છતાં અંબાબ્યા તરફથી મળે પુરુષ આવ્યા હોય એટલી વાત એ કથામાથી માનવા જેવી છે” એમ કહે છે.^૧

સાક્ષીઓ ગુર્જર હોવાની કલ્પના પણ નિમૂળ છે.

આ હિપગત આધુનિક ઇતિહાસ-સંશોધકોએ પૃથ્વીગજ-ગસામા સોલકીવશને પરિહાર (પ્રતિહાર), ગ્રાહણ અને પગમાઝ સાથે અગ્નિવશી કહેલ છે અને એમાથી પરિહાર ગુર્જર જ્ઞાતિના હોવાનું આધુનિક ઇતિહાસિક શોધમાળથી જાણાય છે. મારે સોલકી વગેરે પણ ગુર્જર જ્ઞાતિના જ હોવા જોઈએ અને ગુર્જર જ્ઞાતિ ઉત્તરમાથી આવી છે—વગેરે નકેપર પણ ચકાવી છે. પણ પૃથ્વીગજ-ગસાને વેદ વાક્ય માનવાનું કાળ નથી સોલકીવશના કોઈ લેખમા એ વશને અગ્નિવશી કહ્યો નથી અને સોલકીઓ ગુર્જર જ્ઞાતિના હોવાનો સ્વતંત્ર પુરાવો તો જિલકલ નથી. એ મેં અન્યત્ર સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે,^૨ સ્વ માનસકર પીતાંજલિમા મહેના માનવ્ય ગોત્રના ક્ષત્રિયના હારીની ગોત્રની પ્રાક્ષણ કન્યા સાથેના લગ્નની જે પ્રજા તે ચાલુક્યવંશ એ રીતે આ વશને પ્રત્યક્ષ ગણે છે^૩ અને તો ખરી વાત એમ લાગે છે કે ચાલુક્ય ચિરિક્ય ચન્દ્ય ચલિક્ય ચુલુક્ય કે ચાલુક્ય જેવા દેશી નામની અટકવાળુ આ કોઈ મહાગાંધ્રી અથવા કણ્ણટકી કુળ હશે હારીનીપુત્ર નામ જોઈને શ્રી ચિ. વૈદ્ય અટકળ કહે છે તેમ પ્રાચીન સાતવાહન વંશ સાથે આ કુટુંબને કાષ્ઠક સંબંધ હોય તો એ પણ સંભવિત છે^૪ વળી ચાલુક્ય એ તો પાછળથી સસ્કૃત પરિતોએ બનાવેલું સંસ્કૃત રૂપ છે.

૧ મધ્યયુગીન ભારત ભા ૧. પૃ ૧૭૮-૧૭૯.

૨ ગુર્જરજ્ઞાતિ અને સોલકી વગેરેનું ગુર્જરવાલુ એ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા મારે ગુરૂંઆ મારો પ્રાચીન ગુર્જરજ્ઞાતિ અને ગુર્જરજ્ઞાતિ નામનો લેખ, ડીસેમ્બર ૧૯૩૪, જનનવારી-માર્ચ.

૩ મેવારના ગ્રહિણો. પૃ ૭૬ થી ૮૦.

૪ ચાલુક્યોની ગજવાની બાદામીમાં હતી એ હિપગથી એઓ કાવિહ અથવા કાનડી હોવાની કેટલાંકાની માન્યતા શ્રી ચિ. વૈદ્યને કલ્પલ નથી (મધ્યયુગીન ભારત ભા ૧ પૃ ૧૭૫)

અને હાનમા ગજપુતાના ગુજગાનમા મોલકી અને દક્ષિણમા મોલુખી નામ પ્રચલિત છે હાનના મોનખીઓ તથા મોલુખીઓ આ પ્રાચીન ચાનુખ્યો ક ચાનુખ્યોના વસતી છે એમ માનનામાયે વાવો નાગતો નથી ?

દક્ષિણના અને ગુજગાનના મોલકીનશની એકતા

દક્ષિણનો જયમિદધી ચાવેનો ચાનુખ ગજવરા અને ગુજગાનનો મૂળગાનથી ચાવેનો મોનખ ૧૪૧૨ એ જ ગતિની ગાખાઓ દોરી નેધએ એના એ-જ નામ ઉપથી ઇતિહાસપ્રાગેમો સામાન્ય મન ઉપર પણ યોગ્ય વિદ્વાનનો જૂના રખતમા જુદો મન પણ પડ્યો કે ખરો જ રીતે હંદુ કે આ વસના જૂના લેખોમા 'ચનખ' મળે કે અથવા તેનખ મીજથી રા થના ગજવરાના લેખોમા 'ચાનુખ' મળે છે માટે એ મે રંગો જુલ હોના નેધએ પણ આ મામે '૧ ભાગ-૨ જૂના લેખોમા પણ 'ચાનુખ' રૂપ મળતુ હોનાના ૧ મના આપ્યા છે અને 'ચ' અને 'ચ' બંન્ને ભે ઉપર ભાગ મનાની જરૂર નથી, માલુ - આ મૂળ દેખી રાખના જુલજુલ મંજુર થો કે એવો નિર્ણય આપ્યો કે અને આ જ રીત ગુજગાનના ચાનુખવરાને પણ લાડ પડે છે પણ જુલજુલ એ મી-૨ રીત કરી કે એમણે દક્ષિણના ચાનુખ્યોનુ ચિહ્ન વગલ કે અને જગત ૧૧ ચાનુક્યોનુ ની છે એ હાન ઉપ ખામ વ્યાન મન્યુ કે પશુ ગુજગાનમા

૧ ૧૦૫ ૫ ૧૭૪ તથા ૨ ૧૭૩

૨ મુમ્ ૧૦૩૮૪૪ ૩ ૧ બા ૧ ૫ ૧૫૬

૩ અક્ષી દિશ્વરી માદ ૪ ૨૨૨ (કેવેકેડ ૨૨૨) મોદ મગ બાગર ૨ ૩ ૩)

૪ ૬, દિ ૧

૪ ૬ ૧૦ ૩ ૬, ૫ ૧૨, શ્રી મિ નર વગી દક્ષિણના ચાનુક્યોનુ માનવ્ય ગોત્ર હવે અને ગુજરાતનાનુ ભારતીય ગોત્ર મત્યારે મનાય છે (જે કે મોલકી લેખોમા મોનખો હ લેખ જ વચાવ નથી પણ શ્રી મીધાનાન જા દેવે બતાવે બતાવે છે તેમ દ્વિતીય સ ૬ ૧૦ જમા તથા મરમતીપુરાણ (મ ૧૫ ૧૫) ૮-૧)મા છે) માટે ગુજરાતના મોનખીઓ જુના મના છે એમ કહે છે મિ હિ ૪ ૩ ૫ ૧ ૪

આવ્યા પછી અથવા દક્ષિણમાંથી નીકળ્યા પછી આ વંશના મૂળ પુરૂષોએ 'સૈવ ધર્મ' સ્વીકાર્યો અને એના ચિહ્ન તરીકે નન્દીનું ચિહ્ન ગણ્યું એમ માનવાથી ઉપરના ચિહ્નનેતો પૂરો ખુલાસો થઈ શકે છે.

મોલકીઓ ગુજરાતમાં ક્યાંથી આવ્યા ?

મોલકીઓ દક્ષિણમાંથી ક્યાં અને કેવી રીતે આવ્યા એની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. હાં બુદ્ધને તો^૧ ઉત્તરમાંથી લગભગ કતોળ તરફથી ગુજરાતમાં આવ્યા એવો મત આપ્યો છે અને એ મતને પ. લગવાનંદાએ સ્પષ્ટિત ગણ્યો છે.^૨ પણ ટિપ્પણીમાં વળી મળગજના પૂર્વજોની રાજવાની મનાવું. કાન્યકુબ્જ તે જૂનાગઢનું જૂનું નામ 'કર્ણકુબ્જ' તો ન હોય^૩ એવો ભુટ્ટો ઉઠાવ્યો છે.

મૂળરાજના પૂર્વજો સંખ્યા દંતકથાઓ

હવે પ્રથમચિતામણિમાં કાન્યકુબ્જના રાજા બ્રહ્મડ કે ભ્રમગડ-દેવના વંશમાં મુખ્યદેવના પુત્ર ગજનો પુત્ર તે મૂળરાજ એમ મૂળરાજ-દેવની વશાવળી આપી છે^૪ અને રત્નમાળમાં આ બ્રહ્મડ અને પચાસરના આવડા ગજ જયશિખરીને હગવનાર બ્રહ્મડ એયને એક ગણેલ છે અને રત્નમાળ તથા જિનમહાનગણિના કુમારપાલપ્રથમમાં બ્રહ્મડનો કર્ણાદિત્ય, એનો ચદ્રાદિત્ય, એનો સોમાદિત્ય, એનો ભુવનાદિત્ય, અને એના ગજ બીજ તથા દંડક ત્રણ પુત્રો, એ રીતે વશાવળી આપી છે^૫ જયસિદ્ધમંડિએ વળી એક ત્રીજી જ લાખી વશાવળી આપી છે તે તો વિચારમાં લેવા

૧ ઇ. એ. ગ્ર. ૬, પૃ. ૧૮૨

૨ મુખર્ષિ ગેહિરિયર ગ્ર. ૧. ભા. ૧, પૃ. ૧૫૬

૩ એજન ટિ. ૧ તથા બર્નેસનું 'કાઠિયાવાડ અને કચ્છ' પૃ. ૧૫૬.

૪ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૩૦ અને પૃ. ૧૨ તથા ટિ. ૭૦.

૫ એજન, ટિ. ૭૦.

ચોક્કસ નથી,^૧ પણ રત્નમાળની તથા કુમારપાત્રપ્રમવતી વરાણીમા પાત્ર વિરાન ગમ્ભીરતા નહી કાળ ૬ જ્યગિષ્મીનું મળુ વનગતના જન્મ પહેલાં રત્નમાળની દન થાને પ્રમાણ માનતા વિ મ ઉપગતી આનપ્રાપ્તિમા ધ્યુ લેનું જોઈએ પ્રે રખતે માન્ય રૂપમા ગણ ગમ્ભ હોતો એ ચોક્કસ જણાયુ નથી, પણ એ પત્રી પાત્રીસો-બે કપિ જનમિતો આશ્રયતા યજ્ઞોદમા ન્યુપ્તનો ગમ્ભ હોતો, અને એ પત્રી રત્નપુત્ર ઇન્દ્રાયુધ અને સહાયુધ વયા ૭, ૮ એ જોના રત્નમાળ તથા - પ્ર રાગા નામ રિપિત જણાય છે રણી જયશિખરીના મળુ પત્રી પચાસ રો અજહીનપાટણની ૧૧૬ ઉપર વનગત મેલ અને જોના વશના ૭ મા - ૮ મા ગમ્ભનાં વખતમા જયશિખરી માગનાં મુદ્ધા પાચમો પુષ્પ ગત પાટણ આપ્યો પ્રેમ પ્રમયો ૯ એ પપુ માનતું ૬ જુ ૭ ન્યુપ્તની ગાદી ઉપર ખરી રીતે એટલા રખતમા નગભગ બાગ-તેર ગજાઈ થઈ ગયા ૩૪ પ ભગસાનનાન પશુ રત્નમાળનાળી મૂળગતની વમાનળીને દુખીની રીતે ખોગી માને ૭૫ પ્રમધર્ચિનામણિમા ન્યાલિય રંગે ૧૧મો નથી આપ્યા પણ મૂળગતના લાનું નામ બુદનાલિયને ૧ ને મુતન આપ્યુ ૩ પાગુ એનેયે બીજા કાઈ અનન પુત્રાનો દેશ થી,

૧ મેલન જતા ત્યમિદ્દગુરિ રાજિ પહેલા કાલિક ચાત નામ આપ્યુ છે
૨ મને આમુજના આ રમતી પ્રમાણેનિ વખત મપ્રતિષ્ઠ, પા ૮૫ પ્રતિષ્ઠ
૩ એ લે ૧૩૬ મ દાનપદમા વ્યાવકાતિ નામ મળે છે ૧૦ લખત
૪ ૩૦ પુત્રિ કિત્તિતિ ૧૫૮૧ ભદ્રાવા ના બા ના ૧૮૧૬ માલિય
૫ મેલનના નિ ૧૩૬ વિનામના રમુખ રેથી પ્રવા ભારાના ચાન ખેરી
૬ જ્યગિષ્મીની વમાનળીમા પા ૧૬ મશ વિચારાનિ હોનાનો
૭ મન ૧૧ મા ૮

૭ કુના મારા પ્રાચીન ગુરુ એ અને શુભગતિ રેખા ડામુની ૧ ૩૮

૮ વનગતની વરાણીની ચર્ચા માટે જુઓ પ્ર ૧૧ માં ૬

૯ જુના નાળી પ્ર ૫ બા ૮ મ ૩ મા લે ૧૧

૧૦ મુમર્ષી કિરિયો પ્ર ૧, બા ૧, ૫ ૧૫૭

એટલે સહિય ગંગા પડે. મગગરના એક પુત્રેનું નામ આયકાન્તિ હતું એમ પણ પુરાવા છે.^૧

શ્રી ૮ મા મુનશીએ હિષ્ટ દેવતા મોંઘડી દત્તકથાઓના ઉત્તરીય લેખોના ન્યષ્ટ પુરાવાઓ સાથે એક રીતે ન બેનના મંગલ નાખીતરીતે મેળવવા માટે કંપનાથી મગગરના પુત્રને તરીકે કાન્યકુબજના પ્રનિદાય નવનગરને ગોપચા છે.^૨ કે એવી રીતે કે જોન પ્રાચીમાં ફોલે આમ કે તેડગ બદ બોન, તમે પુત્ર ગમગદ તે જ જગદેવગરના કુમારપાવચરિત્રની દત્તકથામાં ફોલે કાંચીચ વતે પૂર્વજ દુક, અવધા દુક, પછી ગમગરનો નવનુયાયી મિદિગ, જ કે આદિગદ તે જ પ્રાચીની દત્તકથામાં ફોલે બુદ કે બુદ, પછી મહેન્દ્રપાલ જ અકાન્તિ કે આમાન્તિ, અને મહીપાલ એ જ કાંચીચાલ કે મુગલ, અને ગણિ તેથળે કરી મરીપાવની દીકરીનો દીકરો કે એનો જમાઈ. વિન્નેન્દ વિમથે મગગરના પિનાનુ ગણિ નામ તે મરીપાવનુ પીચુ નામ હશે એવો આગરનો તકે કનોજ સાથે ગુજરાતના મલવશને જોડ્યા માટે મૂક્યા છે કે શ્રી મુનશીએ એને અનુમોદન આપી તથા પુષ્ટ કરી દત્તકથાનો મેળ ખેસાડ્યા માટે પ્રનિદાય સ્ત્રી ન શકે તેટલી કંપના કરી છે બ્રમ્મ શાહનો વગદ અર્થ થઈ ગંદે એટલે તથાગ આ ગોકપણમાં છે. ગાકી પ્રાચો મગગરને ક્રેયા આવડા રાગની દીકરીનો દીકરો કહે છે ત્યાં શ્રી મુનશીએ મદોપાલની દીકરીનો દીકરો કે જમાઈ ફોલે છે પણ એ તરી કંપના જ છે એવી જ સોરાષ્ટ્રના આલુક્ય આલુક્યવલ જેનું ૪ સ. ૮૬૩ નું દાનપત્ર ગાનુ છે તે અલવર્માના દાદાના એકાદ વશને મદોપાલ અથવા મહેન્દ્રપાલની દીકરી

૧ નુઆ પૃ. ૧૨૬. ટિ ૨

૨ જોડી વેડ વેડ ગુર્જરેન. પૃ. ૭૧ થી ૭૫.

૩ નુઆ અહીં હિષ્ટરી ઓક દન્દિયા. આ. ૩. પૃ. ૩૮૧. ટિ ૩, વિન્નેન્દ સિમથ અહીં બકી વથ છે કે મહીપાલ પ્રનિદાય વશનો હતો અને ગણિ આલુક્ય વશનો હતો.

4

4

4 8

3

2

9

20

4

1 8

9

7

2

—

કે ગજને કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના રાજાનો વશજ કરે છે, ૧ પણ કાન્યકુબ્જમા એ કાળે એટલે કે વિ ની દસમી સદીમા પશ્ચિમ (પ્રતિહાર) ને રાજ્ય હતુ અને આ ગજ કે ગજિ તો ચૌલુક્ય વંશનો છે એ નિ સદેહ છે આ વાતમા મારુ અનુમાન તો એવું છે કે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા પુષ્પકાંથી જીવનએ કાંટ માલવ અને ગુજરાતે ઈ સ ૬૨૮ પહેલા નમાવ્યા હતા અને ઈ. સ ૬૬૬ થી ૭૮૮ નુધી દક્ષિણ ગુજરાત એના વશજેતે અધીન હતો. ધીમેધીમે એઆએ છેક ખેડ અને પ્રાનીજ નુધી પોતાની સત્તા પ્રસારી હોવાનો સભવ છે ૨ એ સાચુ હો કે ન હો, પણ નવસારી જિલ્લા સગભગ એથી વડનુધી ચાલુક્યોની અમા નીચે રહ્યા હોવાનુ ચોક્કસ છે. આ ચાલુક્યસત્તા જમ્યાન ગુજરાતમા ચાલુક્ય સામનો પણ નિમાયા હશે અને એમાના કેટલાકે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યકાળમા ચાલુ ગયા હશે. હવે રાષ્ટ્રકૂટ અને પ્રતિહાર વચ્ચે ગુજરાત માટ હરીકાઈ ચાલ્યા કરની હતી અને કાઈ વખત રાષ્ટ્રકૂટ છતે તો કાંઈ વખત પ્રતિહાર છતે એમ બન્યા કરનુ એટલે પ્રતિહાર સામ્રાજ્યમા જે વખતે ગુજરાતનો અમુક ભાગ આવ્યા ત્યાં ગુજરાતમા એ વચ્ચે દરરાત ભોગવના ચાલુક્ય સામનોએ પણ કાન્યકુબ્જની ઉપરી સત્તા સ્વીકારી હોય એ બનવા જોગ છે આ તકને નીચેની હકીકત દેકા આપે છે. કાન્યકુબ્જનો પ્રતિહાર ગજા બોજદેવ કે આદિવગહ ઘણો પગકમી ગજા હતો એણે પચાસ વર્ષ નુધી ગજ્ય કરી પોતાના પગકમોથી મોટુ સામ્રાજ્ય જમાવ્યુ હતુ. ગજપુતાનાનો મોટો ભાગ એને અધીન હતો, ૪ માળવા અને

૧ જુઓ ઉપર આવડા-સમય

૨ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન ૧૦૦ થી ૧૦૬ તથા મુ. જ. ગ્ર. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૧૦૮ થી ૧૧૨ (ન. ૧૦૦ વાળો લેખ પ્રમાણભૂત નથી મનાતો એટલુ અહી નોંધવુ જોઈએ)

૩ જુઓ પ્રકરણ ચોથુ પૃ. ૧૦૩

૪ વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્ધી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, આ. ૩, પૃ. ૩૭૬.

સા ૧૮૬ પછી અને તામે હાથોત્તમકાર કે ૧ અને એમ જ મોનગી
બા ૬૫૪૫ને મુગાદ્રુનુ મહામામાન્ત પ આપ્યુ હશે મુગાદ્રુના આ
સોનગીરગી આમન્તના પાત્ર બલવમાન ઈ સ ૮૮૮ (વિ સ ૮૫૦)નું
અને પ્રપોન અનિવમાનુ ઈ સ ૮૦૦ (વિ સ ૮૫૬)નું એમ જે
૧૫૫૫ના ગનામાથી મળ્યાનુ આગના પ્રશ્નમા નોધ્યુ જ કે ૨ એ જ
ગીત બદ્ધમા મૂળગજના અમરમા મોનગીરગના ગાગ્યનુ ૧૫૫૫ હનુ
જે રિગે વિતે રિવેચન આગગ આગે ઉપર કરના મોનગી સામન્તો
જેવા જ એ આમન્ત મૂળગજનો પિના ગર્જિ હોય તો એ મભવિત
૭ અને પ્રમધો મૂળગજના પૂર્વિને મન્યકુબ્જના કહે કે જે ઉપ થી
મૂળગજનો પિના ગર્જિ કાન્યકુબ્જના પ્રતિદાગ ગગી મહેન્દ્રપાત કે
મર્જાપાતનો સામન્ત હશે એવુ મારુ અનુમાન છે શ્રી મુનગીએ માગ
આ ૧૧ શ્રીમથો કે

ગર્જિ ભિન્નમાક્ષની આગપામના પ્રદેશનો ગજ તેનાનો મભવ

આ મોનગી આમન્ત ૨૫ પ્રદેશનો મહાગજનધિગજ હો એ
નથી કહ્યા ૧ મર્જ આધન નથી, પણ ગજપુનાનામા ભિ માનની
આ પામનો જે પ્રેશ મુજ્જા-જગન મહેવાતો હતો તે પ્રેશો
એ આમન્ત હશે એમ મારુ અનુમાન છે ૧૫૫૫ મૂળગજના
સત્તા અમુનીવપુ પાગ્યમા ગિથ યરા પછો પોરેમી જગના ઉભી
ધનમા એ ૧૫૫૫ ૨૫૫૫ કે ૧૫૫૫ એ ૧૫૫૫ આગુદીવપુ

૧ મુ ૧૧ પ્રકાશ ૧૫૫ ૫ ૧૦૦

૨ ૨૫ ૧૦ ૧૦ એકા નો મા સોવળ સામતનો વશ ૧ મૂળગજ ૧૦૦
૧૫૫૫ ઉ (૧૫૫૫ ના પ્ર ૫ ના બા ૬, અ ૩, ૫ ૧૧૩)

૩ મુ ૧૧ ૩૫૨ ૧ ૧૨૦

૪ મુ ૧૧ ૩૦૧ પેટ વાક ૧૧૨૨૨ મા ૩ ૫ ૩૬ મુ ૧૧ મા ૧ એમ-આ-
પ્રેશનુ મૂળગજ નામ ૩૫૫ ૫ મુ ૧ જુલિપ્રકાશ અદ્યે રિસે ૧૬૫૩

૫ મુ ૧૧ ૫૧ ૧ ૫૩ નો ૧૫૫૫ નો લેખ ૧૦ ૧૦

ભટ્ટજીની આપખાસનો પ્રદેશ ગજગા' કહેવાનો નહેતો. મળગજ
 મેને એ પ્રદેશને નાચવનમણ' ક' છે. એટલે મળગજના
 પૂર્વજને ગુર્જર'ના કે ગુર્જર કેમના ગજગ હોવાથી પદ્મગી મળગે
 મળગજને 'ગુર્જર'ના' કહે છે એમ માટે માન્યું છે. આ રીતે મળ
 ગજન કોણના પછી પણ એ ગજગના નામિપત્યથી મળગું વિદે
 યના કાળ સુધી ગાયુ ગજગના મધ્યકાલીન કવિદ્વારના બીજા પદ
 રાખણ છે કાન્યકુબ્જના ગજગાના પૂર્વજે ગજ ગુર્જર'ગજના
 ગજગ હોવાથી કાન્યકુબ્જના ગજગ થયા પછી પણ એજાને મેના
 નામકેટ શરૂઆત 'ગુર્જર' કે 'ગજગ'ના' કહે છે એને રાજગજ
 લાથમાથી 'ગયા છતાં, એટલા ગજગના 'ગજગ' કહેવાયુંના ગજગ થયા
 પછી પણ મેનાને 'કાલગ-ગુરુગધીશ્વર' કહે છે કે આ રીતે મળ
 ગજને તથા એના વસંતને પરણા પદ્મગીએએ એને પછી એના
 આશ્રિતોએ 'ગુર્જર' કહેવા માંડ્યા અને એ રીતે વિ. સ. ના ૧ મા
 ૧૨ મા ગતકથી ગુર્જર'ગજને અર્ધીન આ પ્રદેશ પાયુ 'ગુર્જર'ગજ
 'ગુર્જર'ગજ' કે 'ગુજરાત'-'ગુજરાત કહેવાયા જાણે.'

છેક વિ. સ. ના સાતમા ગતકથી દસમા ગતક સુધી ગજગ-
 પુનાનાને બિન્નમાલની આપખાસનો પ્રદેશ 'ગુર્જર'ગજ' કે 'ગુજરાત'
 (ગુર્જર) કહેવાનો હતો તે બધ થઈને ૧૧ મા ૧૨ મા ગતકમા
 કાલગે ગુજરાત 'ગુર્જર'ગજ' કહેવાયા જાણે એનું કારણ શોધતાં મને
 મળગજનો પિતા ગાજિ કાન્યકુબ્જના મહાસાગંન તરીકે પ્રાચીન
 ગુર્જર'ગજનો ગજગ હોવો જોઈએ એમ સજે છે. પ્રયંધાના સર્વ ધ્યન
 આ અનુમાનને અનુકૂળ છે અને બીમસેનના રાન્યસમયમાં બિન્ન-

૧ ગુજા વિ. સ. ૧૦૪૩ નુ મળગજનુ દાનપત્ર.

૨ ગુજા મારે પ્રાચીન ગુર્જર'ગજ તથા ગુર્જર'ગજ નામનો લેખ.

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪૬.

૪ ગુજા 'આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું' નામનો નાંદો લેખ.
 સુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૮૦, અ. ૪.

માનમાંથી અગર ૧૨૭૦ ૧૪૩૦ જે વ્યાખ્યા બર્માની સાત કડકાન છે ૧
 નગી મળના ગગ્ગે આ કુર્ગિ ચોના ૥ ગા ૧ માથે ખાનગેશમા
 જાનવાની દત-થા ખાનગ ૥ કુર્ગિમા જગનાર્ ૩ ૧ છે ૨ એ પણ
 મુળગતના આ માનગીવજનો મૂળ પુરુષ બિતમાનથી આન્યો દાનાના
 અનુમા ૧૦ ૪ ૧ આપે ૩૩

ઉપ સમિત્તર ત્યારના કાગ્ગોથી ૯ મુળગજના પિતા ગર્ગિને
 પ્રાચીન મુળગજનો ગગ્ગ માનુ છું એને વિગે કિશોર્ ૫૪૭ જગજામા
 આન્યુ નથી ઉપ ઉના ની પ્રતધર્મિનામજિની તથા ઉપગત
 મનમાગમા ગર્ગિ મધ્યમ દ્વો, ગ્વાગો તથા બુ પાનગો નદિ
 તેમજ જાગ નદિ ગ્વા નર્ગો ૩ ગમમાગા (૫ ૫૫)મા એ
 વર્ગિ ઉનાર્કુ ૩ પણ મો એ નદિપત નો છે

૧ ૯ ન. મ ૧૬, ૫ ૨૩૩ જુના મુ. ૬ મ ૧, બા ૨, ૫ ૪૯૬

૨ જુના ખાનગેશ કિશિય મ ૧૭ ૫ ૩૦ જે ૧૯.

૩ શ્રીમાજી ગ્રામજ અને વામિયા મૂળ શ્રીમાત (ઉર્ફ બિતમાત)મા ન
 તે નામ જ કદી આપે છે ૪ ઉપગત જોસવાગો પણ મૂળ બિતમાતના
 છે અ ૧ ત્યાના બાગ દાના કો છે (મુ ૬ મ ૨ ૬ ૬૬૬) અને ૫
 બપા ગોવજી વખતમા પીરે પીરે મજરાનમા આવ્યા છે

પ્રકરણ ૭ મું

મૂળરાજદેવ

ક. સ ૯૪૨ થી ૯૬૭ (વિ સ. ૯૮૮ થી ૧૦૫૩)

મૂળરાજનો પિતા રાજિ દેવોજનો નામંત

મૂળરાજદેવનો પિતા રાજિ પ્રાચીન મુજ્જવના દેવનો રાજા હોવા જોઈએ એવા તથા ઉપર કોઈ છે પણ એ સ્વતંત્ર રાજા હોવાનો સભવ થોડો છે, કાન્યકુબ્જના પ્રતિદાર, રાજાઓનો સામન હોવાનો વધારે સભવ છે પણ આ જાળનમા વધારે ચોક્કસ અનુમાન કરવા માટે કાંઈ સાધન નથી

મૂળરાજના જન્મની દંતકથા

મૂળરાજના જન્મ અગ્રધમા પ્ર. ચિ. મા આપેલી દંતકથાનો સાર એવા છે કે મુજ્જવદેવના પુત્રો રાજા બીજા અને દર નામના ત્રણ ભાઈઓ મોમનાથની યાત્રા માટે ગયેલા ત્યાંથી પાછા વળતાં અલુહીકપુર પાટણ આવ્યા અને કાપડીના વેશમા રહેલા રાજાની ઘોડેસવારીની કુશળતા જોઈને, એને મોટા કુળનો ધારીને, પાટણના આવડા રાજા સામતસિંહે એને પોતાની કીર્તિદેવી નામની ગર્હસ્ત પરણાવી આ કીર્તિદેવી સગર્ભાવસ્થામા હતી ત્યાં એકાએક એનું મરણ થતાં એનું પેટ ચીરીને છવતા જાળકને બહાર કાઢ્યું આ જાળક મૂળ નક્ષત્ર-મા જન્મેલું હોવાથી એનું ‘મૂળરાજ’ નામ પાડવામાં આવ્યું ૧

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. ૪૨-૪૩; રાસમાળામા રત્નમાળને તથા જિનમંડન-ગણિના કુમારપાલપ્રગથને અનુસરી રાજના જાળનું નામ બુવનાદિત્ય આપ્યું છે. એ ઉપરાંત પણ આ દંતકથાના પાઠાતર માટે જુઓ રાસમાળા ગુ. ભા. આ ૩. ૫. ૫૫ તથા એ ઉપર ટિ. ૨.

સામતમિહે આ મૂળગાજને દત્ત લીના એમ ગસમાળામા લખ્યુ છે પણ પ્ર ચિં મા નથી ક્યુ પ્ર ચિં મા તો એમ જ દ્યુ છે ૬ " આ બાન- માનસ્ય જેવો હોનાથી સુને વહાવો થઈ પડ્યો અો પગકમી હોનાથી મામાનુ આત્રાન્ય વગાવા લાગેો ' "

મૂળગાજની રાગ્યપ્રાપ્તિ સળધી દત્તકથા

' પણ મામો સામતસિંહે જનારે ના પીતે મત બની જાત ત્યાં મૂળગાજનો ગળ્યાભિરે- ડર અને જાન આવે ત્યાં એને ગાદી ઉપ થી ઉઠાડી મુકે આ રીતે હમેશા પોતાની મર-રી થતી જેકને મૂળગાજે પોતાના માણસોને તથા ગળી, એ વખત ઉન્મત મામાએ ગાીએ મેમાથો ત્યાં પેને માગીને પોતે સાથે જ ગજ થઈ પડ્યો

મ ૮૯૮ મા મૂળગાજને ગળ્યાભિરેક થયો ' ૧

પ્ર ચિં માથી ઉપર ઉનાગી મૂળગાજના જન્મ તથા ગળ્ય પ્રાપ્તિ અમધી દત્તકથા ઉનારીો મુર્તિ ગેઝિટિયના લેખક દે છે ૬ આ ન થામા આપેની મુખ્ય હકીકતો એટલે કે મૂળગાજો બાપ ચાન્ડા ગળતની ડાંગીને પગેનો એને મૂળગાજ નામે પુન થયો અને એ મૂળગાજ મામાને માગીને ગાીએ મેમે, એટલી વાત માનવા જેવી કે માગી ગજ ખીજ દ- કાપડી વેરો ફ તા હતા તથા પોડે નનાગીમા ગજની લશિયારી જેને એને કન્યા આપી વગેરે કથા તો ભાગેની આધારભૂત નથી નિપત કથા છે ૭ એ દત્તકથાના પાઠાંત જેતા એ તો દેખીતીજ નિપત લાગે છે, પણ ગેઝિટિયના લેખક જે વાત માનવા જેવી કુ છે તેનો પણ કેટલો ભાગ મજમ અનિર્વાસિક પરીણયથી નિપત લખાય છે

૧ પ્ર ચિં પ ૪૩-૪૪, રાગમાળા મુખ્યત્વ રત્નમાળને અનુસાર છે, જ્યારે મુર્તિ ગેઝિટિય મુખ્યત્વ પ્ર ચિંને અનુસરે છે ૨ મેમા તથા વિશ્વસનીય પ્ર ચિં જ છે મમા મદેદ નથી

૨ મુ ગે. મ ૧ બા ૧, ૫ ૧૧૭

મૂળરાજનો પિતા ગણિત ગણધિરાજ' હતો એમ તે મળરાજ પોતે જ કહે છે.^૧ અને એ પ્રાચીન ગુજરાતનો ગણ હતો એમ મે અટકાવ કરી છે. ખજી ગણિત છેક આવડા ગણની ગણને પગથોડેથી એમા જો કે કયુ અમલવિત નથી અને પ્ર-ચિ. ના ઉપર ઉનાચ્છ કથન તે એ પહેલાં લખાયેલા સૂક્તસૂત્રીન ન અને સૂક્તસૂત્રીન દેસોલિની જેવા પ્રથો મળરાજને જેલ્યા આવડા ગણનો ભાગુજ કરીતે ટેકા આપે છે, કે પણ દ્વાચપમા એ બાળનમા ક્યુ ગ્યત નથી અને મળ-ગજના ઉત્કીર્ણ લેખો, નીચે દર્શાવ્યુ છે તેમ, એની વિરૂદ્ધ બન્યુ છે શ્રી મુનશી પણ જેલ્યા આવડા રાજન સાથે મળરાજને સ્વયંધ હુવાની વાતને ઉત્કીર્ણ લેખનો ટેકો નથી એમ કહે છે.^૪

મૂળગજની માનુ નામ પ્ર. ચિ મા તથા કુમારપાલપ્રજાધર્મા લીલાદેવી આપ્યુ છે, પણ દ્વાચપમા મળરાજને 'અધિકામાન' કહેલ છે અને ત્રીકાકાને એનો અર્થ ગાંડાલ દેવી જંતી માતા છે' એવા કથો છે, એટલે મૂળરાજની માનુ નામ પણ અદિધ્ય માનવું પડે.^૫

મૂળગજ ચોલકાલીન રાજા પહેલા ગણ

મૂળગજ અણુલીલપુર પાટણનો રાજા હતો એટલુ તે એણે પોતે વિ. સ. ૧૦૫૧મા અણુલીલપાટકમાયી દાન આપ્યુ છે.^૬

૧ જુઓ વિ. સ. ૧૦૪૩ નુ મૂળગજનુ દાનપત્ર

૨ વિચારશ્રેણીમાં મળગજને જેલ્યા આવડા રાજનો ફાલિત કર્યો છે એ તે બૂલ જ છે.

૩ પદેડય તસ્યા જનિ માગિનેચશ્ચૌલક્યવશાર્ણવપૂર્ણચન્દ્રઃ ।

શ્રીમૂલરાજ સુ મં. મ. ૨, શ્લો ૧.

સ્વલ્લોચઃ શ્રયતિ સ્મ તસ્ય પદ્મી ચૌલક્યલક્ષ્મીશિરો-

માણિક્ય હિમવદ્વિજિણ્ણમહિમા શ્રીમૂલરાજો નૃપ । સુ કી. ક. શ્લો ૨૩.

૪ ગ્લેરી વેટ વોજ ગુર્જદેશ, ભા. ૩, પૃ ૭૧

૫ દ્વાચપમા સ. ૧, શ્લો. ૧૮૮.

૬ જુઓ વિ. સ. ૧૦૫૧ નું બલેગ દાનપત્ર, અ. દ. ગ્ર. ૧૦, પૃ ૭૮.

એવી નિસદ્ધ હોય છે મળાજે પોને જ એ ન ત્ય મેળવેયુ અને
એ ॥ વરાનો એ પડેયો ગજન હતો એ પણ એ વરાના તામ્રપત્રોથી
ચોક્કસ જાણાય છે કાગળ કે મોનખીનશના તામ્રપત્રોમાં મૂળગજથી જ
નશાવળી શ કરામાં આવી છે એ મેળા મૂળગજને “મોનખી કુળ
કેપી કમરિનીનો વિભાવ કરનાર સ્વર્ગ” કવો છે ?

મૂળગજને પાટાળુ ॥ ગાદી પરાક્રમથી મેળવી છે

પણ મૂળગજને અણુહીનયુ પાટાની ગાદી કરી રીતે મળી
જે વિનં પ્રતિ મા આપેની જે ન થા ઉપર ઉભાગી છે તેમથી
કેન્દ્ર આવડા ગજનો જે લાખોજ હતો અને લખ્યા મામાંએ
એના ગત્યાભિનંતી વિજના કરાની મૂળગજે મામાં મારી
ના મી ગાદી નર્ધ નીની અટતુ તાત્પર્ય ની જે છે એના ચાન્દા
રાજન નામનર્મિહે સાન જ નર્ધ ગત્ય મ્યુ દોનાનુ પ્રતિ મા જ
કથુ છે એ જેના એ આમતર્મિહે જ પગલાની બહેનનો દીપ્ત મામાં
મારી શક અનડા મોન થરાનો અભવ નથી એવો રાવો આ ત-
કવા આમે નેમાં આ મો છે, જે પણ પ્રતિ ની ખી, પ્રતના નના
વિચારકો ॥ રોમના પાને” તેમજ મુનમખીન ॥ ‘એવો પૃથ્વી
ઉપર લમિા નમન ગત્ય મ્યુ’ ૫ એ રામ્દો અગુસી ચાવડા
નશાવળીમાં આપણે છે ના ચાન ॥ રાજી ॥ ગત્યનળ ૨૭ નર્ધ જેટનો

- ૧ જુલો વિશુવનપાલ, ભીમદેવ અને ત્યન્તિલના કરના દાનપત્રોના
પાઠવિજ્ઞાનક્રમપાલનોગિવામનૈકમાતૃદ રામ્દો, ૪ એ. ૩ ૯ તથા મુ. અ. ૨.
- ૨ ભગિમાં વળી લીજુ-૩ જગ રાજ્ય માપવાનુ મામાં ને વચન મારેતુ વગેરે
થા ॥ રેરાથી નવકયા ચાહે છે જે રામમામાં નાગી છે જુલો ૬ ૫૭
દિ. ૧ પણ જેલ્ય તાત્પર્ય નો ઉપર માપ્યુ છે તે જ છે
- ૩ જુલો પ્ર. વિ. ૬ ના ૫ ૩૮ તથા રાસમાગ ૫ પદ, ડિ. ૧
- ૪ જુલો પ્ર. વિ. નૂ. ૬ ૨૦ ડિ તથા મુ. ભા. ૫ ૭ પરિગાળ (દા).
- ૫ ચિત્રમયમવર્તિ નશાગ મામ્બત મુ. સ. ૧ કો ૬૧

૬ જુલો આસિદ્ધનાનના પુસ્તકમાં આ મ્બન ઉપર ખાસ થા ॥ એમ્યુ છે

લાખો માન્યો છે એટલે એ વાંધા તો ટકતો નથી

પણ મુળગળ આવડા ગળત પામેથી જ પાટાનુ રાત્ય લીધું હતું એમ મુળગળના પેતાના કે એની નજીકના એ વંશના મહા દિગ્વિજય લેખમાં લખેલું હજી સુધી મળ્યું નથી હેમચંદ્રે પણ કાઈ કામ્યુ નથી, પણ હેમચંદ્રના તથા સિદ્ધગજ કુમારપાલના ચમકાલીન કવિ શ્રીપાલે વિ. સ. ૧૨૦૮ માં લખેલી વરુનગર-પ્રાદર-પ્રશસ્તિમાં “મુળરાજે આવડા ગળતએતી ગળવદમીને પેતાની તળી ગનાવીને વિદાનો બાન્ધવો, વિપ્રો વંશરને ભોગ્ય ગનાવી” એમ લખ્યું છે,^૧ એટલે એણે કાઈ આવડા રાજ પામેથી પાટાનુ રાત્ય લીધું છે એટલું માનવામાં વાંધા નથી “આવડાઓ પુષ્કળ દાઝ પીના હતા અને તેથી બાન્ધા પેંડ તેઓનું રાત્ય ગયું” એમ પ્ર. ચિ. પહેલા વિ. સ. ૧૨૨૬ થી ૧૨૩૧ વચ્ચે લખાયેલા ‘મોહગજપરાજય’ નાટકમાં કહ્યું છે^૨ એટલે દન-કથાના એ અંશને પણ કાઈક વળતદાર માનવો પડશે

પણ છેલ્લા આવડા ગળતે કાઈ સત્તાન નહોતું માટે એણે પેતાના ભાણેજ મુળગળને દત્તક લીધો હતો એમ ધર્માગ્રહમાં આપેલી દન-કથા કહે છે, ત્યારે આવડાના ભાટ લોંછા કહે છે કે સામતસિંહને અહિપત નામનો છોકરો હતો અને મુળગળે સામતસિંહને માર્યો ત્યારે એક વર્ષના એ છોકરાને લઈને એની મા પેતાને પિયર નજીવ (સિંધ અને મારવાડની વચ્ચે ગણમાં) ભાગી ગઈ, અને હાલમાં માણસાના આવડા દગ્ધાર એ વંશના છે^૩ પણ આ દનકથાને કોણ આધાર નથી

૧ યશ્વાવોત્કદરાજરાજ્યકમલા સ્વચ્છન્દવન્દીકૃતાં

વિદ્વદ્વાન્ધવવિપ્રવન્દિમૃતકવ્યૂદ્દોપભોગ્યાં વ્યઘાત્ .

પ્રા. લે. મા. ભા. ૧. લેખ નં. ૮૫. શ્લો. ૫

૨ જુઓ મોહગજપરાજય અ. ૮, પૃ. ૧૦૮-૦૯, ૨૦ માણે છેલ્લા આવડા રાત્યને અવિવેકી કહ્યો છે અને ધર્માગ્રહે ખાઉધરો (બહુમોદકમક્ષી) તથા કામી (આસક્તો ચોષિતાં વૃદ્ધે . . તથા કામસેવાપરાયણ.) કહ્યો છે ભા. સા. ૫ નો રિપાર્ટ, ઇ. વિ. ૫ ૩૯.

મૂળગાજ્ઞ ચાવડાનો બાળેજ રોવાનો સભવ નથી

નૂગગજે પોતાના મામાને મારીને ગાળી નીધી એ વાત જ
પ્રતિ પહેતાંતા ઇતિયથા નથી અને મૂળગજ પોતે “ પોતાના
માનુષ્યથી સાગ્રવનમન પોતે મેળયુ કે એમ કહે છે, વળી
એ જ મેળમા “ ગજસ પેઠે જેના જેવ પક્ષ વિશુદ્ધ છે ” એમ પણ
કહે છે ૨ અર્થ મેળ પક્ષ એટલે માનુષ્ય અને પિતૃકુળ જેવો અર્થ
હોવાનો સભવ છે હવે જ મામાનુ કુળ ગણિયુ હોય અને પોતે
મામાને મારીને ગાળીએ મેળ હોય તો મૂળગજ પોતાના પિતૃકુળની
કોટિમા માનુષ્યને મન નહિ માટે નૂગગજ છે ના ચાલે ગજને
બાળજ હોવાની માન્યતા, ગુહ્યમહોત્તરના વખતથી ચાલતી આવેલી
રોવા ઠના જોગી હાય એમ મો તો નાગે છે દેકામા નમધાની
આ વિષયની તથ્યાઓમાથી મૂળગજે અપ્કારપુર પાળ્યુ ॥ ચાવડા
ગજને દગારીને તથા મારીને પાટણનું ગજ્ય મેળનું, એટલી જ
અનિદામિ દુષ્ટાન નીમ્મે કેવે ચાવડાએ ગણિયા હોવાથી મને
લાઈયા હોગી ગયા હોને માફી મૂળગજનું મોસાળ ચોનુધ્ય જેવા જ

૧ નુ મો રાગમાળા ૬ ૧૪ તથા મેળ પૃ ૩૫૨ િ ૧

નિજમુજોજિતસારસ્વનમઃ ૧ તથા રાગઠસ કવ વિમગેભયવન ૧

વિ. મ. ૧૦૮૭ દાનપત ૬ ૬ મ ૫ ૧૨૧-૧૮૨ ગુ. મ. ૧ ન ૧૩૭
૩ થી તસિકતાન પરીખ કથા ચાવડા ગજને બાળેજ મૂળગજ રોવાની
દતકથાને સુભવિત અને છે (કા ઠ પૃ ૧૧૯) અને ૨૫ ગમજાવ
ચુનીતાન મોગી પ્ર વિ અને બગિના ૧૧૧ મિસાવના વાર્ડ મયમા
મામાને માર્યાનું વિશાન નથી એમ કહે , ખમ પાન ગનમાગ મૂળગજને
કપડી ગ્રાથી તથા વિશ્વામણની બ્દે છે તથા ૧ તૌરગ્યમા મુકડેન હતો
રાગા નિર્દેશો મૂર્તિવ્યમ ॥ ૧૧ ૬૯ સ્થો ૬૯-૮૭ મે ગીને મામાને
મામાનુ કથા કથન રોવાથી એ દતકથા ૧૧૧૧૧૧ મન નસાવે છે (નુ ॥
બા મા ૧ રિશો ૧૧ રિ ૬ ૨) પાન રનમાગ અને ખર્મો વ્ય
મેળનું મળ પ્ર વિમા આપેલી દતકથા જ રોવાના સભવ ૩ અને નો
આ ૧૧૨ ૩૫૨ દસા ૧૧ રાકને દૂર નથી કરી રાખેતા

જિયા કુળમાં હશે, પણ એ ચોક્કસ જાણવાનું કાર્થ સાધન નથી અને એની ખજાજ ન હોવાથી જ પાછળથી આવડાનો ભાણેજ મળાગજ હોવાની માન્યતા ચાલી હશે.

મૂળરાજ સં. ૯૯૮માં પાટણની ગાદીએ બેઠા

વળી મળાગજે પોતાનું આપીકું રાજ્ય-ધણ કરી લિખમાલ, સા માટે છોડ્યું એ જાણવાનું કાર્થ સાધન નથી. પ્રતિદાર ચક્રવર્તી મહી-પાલનો વિરોધ કરવાથી મળાગજને ગુર્જરા છોડીને દક્ષિણમાં કોતરવું પડ્યું એવા પણ આધાર વગરનો નર્ક શ્રી મુનશીએ કર્યો છે.^૧ પણ ઇ. સ. ૯૪૨ (અ. ૯૯૮)માં મળરાજે પાટણ છતી ત્યાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો એટલું પ્ર. ચિ. વગેરેમાં જળવાઈ રહેલ નવકથા તથા સિદ્ધરાજના સાંભરના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે.^૨ આ વિજયથી મૂળરાજના હાથમાં કેટલો પ્રદેશ આવ્યો એ નક્કી થવું મુશ્કેલ છે, પણ એ પોતે સારસ્વતમંડલ કહે છે. અને સારસ્વતમંડલ^૩ એટલે સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ-તે સિદ્ધપુર પાટણથી આરબી સરસ્વતી અને કપેલુ નદી વચ્ચેનો કચ્છના ગચ મુધીનો પ્રદેશ હોવાનો સભવ છે.

મૂળરાજના રાજ્યની હદ

આવડાએને નામે વરિયાળ નામથી ઓળખાતો કચ્છ અને ગુજરાત વચ્ચેનો કચ્છના રણકાંઠાનો પ્રદેશ તથા સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ—ખીલ રીતે પંચાસરથી પાટણ ક સિદ્ધપુર મુધીનો પ્રદેશ હતો.^૪ અને મળરાજે પગક્રમ કરીને જે પ્રદેશ મેળવ્યો તે પણ એટલો જ.

૧ એકાદી વટ વોડ ગુર્જરપ્રદેશ ભા. ૩. પૃ. ૧૦૮.

૨ બુઝો આવડા-સનય પ્ર. ૩ ના. પાટણની સ્થાપનાનો વિચાર પૃ. ૫૮, ટિ. /

૩ નૂત્તા કાળના આ રીતે નદીના નામ ઉપરથી એના કાંઠાના પ્રદેશનો નામ ખાડવાનો વિચાર દેખાય છે. મારુકચ્છા સમાહેયા સહમારમ્વતસ્તયા । વાયુ પુ. અ. ૧૫, લો. ૧૩૧; મત્સ્ય પુ. અ. ૧૧૩ શ્લો. ૫૧. હાલમાં પણ સાગરકાંઠો, મહીકાંઠો, રેવાકાંઠો વગેરે નામો પ્રચલિત છે જ.

૪ બુઝો મુ. એ. ૩. ભા. ૧. પૃ. ૧૫૦.

મૂળગાજના આરભના વર્ષોમા ખડા વજેર સુજશતનો ભાગ
રાષ્ટ્રદૂતના પરમાર સામતને તાબે હતો

ઈ સ ૮૪૦ (વિ સ ૬૬૮)મા મૂળગાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે
એ ટોઈ મોટા ગજનો સામત હતો કે જ્યન હતો એ જાણનાનું
દાઈ સાધન નથી, પણ એ- નાના ગજનો એ ગજ હતો એટલું
ચોક્કસ કંઠા આવડા ગજને હંગવનાથી એને ટેટનું ગજ મજ્યુ હતો
એ ઉપર અટકલું કે મૂળગાજ મહત્વાકાંક્ષા સાદમિત રીત પુરુ હતો
એમ એની પાછની કાગકિર્તી ઉપગથી તથા એના સબધી ત-થાઓ
ઉપગથી જાણાય છે છતા ત્યામા જા ગંધી પોતાના ગજનો વિન્ના
એ વધારી રાક્યો હોય એમ લાગતું નથી કાગલ કે ઇ સ ૬૪૬
(વિ સ ૧૦૦૫)ના પગમા વળતા સીલકના નપત્રો હોમો-
(જિ પ્રાતીજ)માથી મળી આ-યા છે? અને એમા પગમહાગઠ
મહાગાજધિગાજ પગેશ્વર શ્રી અ નરસિંહ પૃથ્વીવર્ધકના મહામહિ-
ચૂડામણિ મહાગાજધિગાજ સીલ પોતાનાર બોગવટાના મોજાસા નિષ્ઠા
(મોહવામ વિષય)મા આવેના કુલાપાટ અને સીલકા નામના ગામ
નમા આવેના છે આ દાનની વિગત જ્ઞાનના એ લેખમા જમ્યુ કે
કે આ સીલક એટ મ-નનો અધિપતિ હતો અને એરો યોગગજનો
પાલન કરીને પાગ રણનાં મરી નહીતા કંઠા ઉપગનન અને ગરો
હતો ત્યારે સ ૧૦૦૫ માવ નિ અમાવામ્યાને જુનવા શિનનાથને
પૂજને આન પુગના નાગ ગોનર્ધનના પુન લરોપાધ્યારો કુલાપાટ ગામ
અને એના પુન નિતાદીક્ષિતને નીમ નામન ગામ નમા આપ્યુ કે કે

૧ ગા દાનપત્રેની નમ્બ આ દસાવય બા રિસકન ર પુગતત્વ પુ ૨ ૫
૪૪-૪૫ ઉપર પ્રકારી છે અને એની નીચે એનું વિવેચન કર્યું છે એ
પાછી એ ૬ પ્ર ૧ ૫ ૨૪૧ ના તલ ગા તામ્રપત્રે પ્ર ૨ યથા કે
કુ ૧૧ શુ એ ૧ ન ૨૭૬

૨ આ લેખમા તથા બીજા બાવા જેઓમા દરમુજ્યમા સ ૬ ૧ રગપા હાન છે
૭ એ ૧૧

૧૫૨ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

આ દાનપત્ર મૂળરાજના ઇતિહાસ માટે ઘણું ઉપયોગી છે. આ દાનપત્રમાં આપેલી હકીકતની મર્યાદાથી એથા પ્રકરણમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ બધા અધૂરો મર્યાદા હતો ત્યાંથી આ પ્રકરણના સમય સાથે એને બોધવાનું સાધન મળે છે. ઇ. સ. ૯૧૧ (વિ. સ. ૮૬૭)માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણ બીજા અકાલવર્ષના સામન પ્રયત્ને કપડવજમાંથી દાન આપ્યું ત્યારે ખેટકમંડલનાં સાતસો પચાસ ગામનો એ પ્રયત્ન મહાસામન હતો. આ સામન-પદ એના કે એના વંશના હાથમાં ક્યાં મુકી ગયું એ જાણવાનું કોઈ સાધન નથી, પણ ખેટકમંડલ અને ઘણું કંડી લાટમંડલ પણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને તાજે શકે સ. ૮૫૨-ઈ. સ. ૯૩૦ મુકી હતા, એમ એથા પ્રકરણમાં જોયું છે. અને એ સાક્ષ્ય એકાંત ગામનું દાન આપનાર ગોવિંદ એથા સાદસાક ઇ. સ. ૯૧૮ થી ૯૩૩ના અનુયાયી ગણિંગ (અમોઘવર્ષ ત્રીજો) ઇ. સ. ૯૪૦ના વખતનો જો કે કોઈ લેખ મળ્યો નથી, પણ એ પછી કૃષ્ણરાજ ત્રીજા ઉર્ફે અકાલવર્ષ પૃથ્વીવલ્લભ (ઈ. સ. ૯૪૦ થી ૯૬૧)ના વખતનું ઉપલુ દાનપત્ર છે. એ દાનપત્ર ઉપરથી એ વખતે મહારાજા સીયકે ખેટકમંડલનો મહામંડલેશ્વર હતો એમ સાબિત થાય છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સત્તાના કાળમાં એક વખત કપડવજ મુકીનો ખેડા જિલ્લાનો ભાગ પણ લાટમંડલમાં ગણાતો, પણ પાછળથી રાન્યવડીવટની સગવડ ખાતર એના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે : (૧) જલુસગથી છેક નવસારી મુકીનો પ્રદેશ એ લાટમંડલ અને (૨) હાલનો ખેડા જિલ્લો તથા અમદાવાદ જિલ્લો, અને ગાયકવાડી કંડી પ્રાંત અને મહીકાદા એજન્સી એ બધાનો કેટલોક ભાગ એ ખેટકમંડલ.

ખીજું મોડાસા વિષયના બે ગામ દાનમાં આપ્યાનું આ લેખમાં કહ્યું છે તેમાંથી કુલાપાટકનો પત્તો નથી લાગ્યો, પણ લેખનું સીલક તે

૧ આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુઓ દક્ષિણનો પર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૫ થી ૧૧૮ અથવા ભાગતકે પ્રાચીન ગજવશ. ભા. ૩, પૃ. ૫૨ થી ૬૦.

હાનનુ અમ તા થી પ્રાતીજ જતી નાઈનના નજોઁ એગનથી પૂર્વમા પચીસ મૈન છે ધનમગ પાસે સીકા નામે ગામ છે^૧ આ નનપરમા મહાગગનીય. ચોતાને ખેટમ્મ. નનો અવિપતિ કહે છે અને મોડામા વિચના ગામ દાનમાં આપે છે એ જોના મધ્ય ગુજગાનનો એ મવો ભાગ ઇ. સ. ૯૧૧ થી ૯૩૦ સુવીમા હતો તેમજ ઇ. સ. ૯/૯મા પણ ગાંઢુદટ ગાનઓને તામે લેાય એમ નિ. ય. થાન છે

મધ્ય ગુજરાત ઇ. સ. ૧૭૭ (સ. ૧૦૨૬) સુધી પરમાર રાજા
આયકને તામે

આ પડી આ ગાન સીનના પિ. સ. ૧૦૦ ના દાનપત્રુ
અ. પત્રુ અમ તા મધી મળ્યુ છે,^૨ પણ એ દાનપત્રના મે પતગમાંથી પાઠનુ પત્રુ ડોનાથી એમાંથી માર્ઠ માહિતી મળી ગતી નથી એટલે ૬ સ. ૯૭૦ (પિ. સ. ૧૦૨૬)મા પણ આ સીયક ગાન ગાંઢુદટનો નામન હતો કે પાછાથી અતન થયો હતો. મે માર્ઠ જાણાતુ નથી પણ આ દાનપત્ર ગુજગાનમાંથી મળ્યુ છે એટલા જ ઉપગ્રી સાયકના હાથમા મધ્ય ગુજગાનનો કેટનોઁ ભાગ હોવાનો મનાવ મનાન

આ રીતે ઘણુ કહી રી. પચીસ વર્ષની ગુજગાનના ઇટનાકે ભાગ ઉપગ્રી સત્તા લેખ્યાન આ પગાર સીયકે કરેનાં માર્ઠ નામે વિશે માહિતી મળતી નથી માન ૧૦૦૫ના નનપરમા પોતે ચો. ૧૪ ઉપગ્ર ચડી જાને એો હગ ધાનુ મ્થન મને છે આ રોગગજ ના. હતો, આ વસતો તથા આ પ્રદેશો ગાન હતો રોડે કનુ લેખમા આપ્યુ ત્વી આ એ નનપત્ર ગપાનના થી અખ્યાએ આ યોગ જા વાનારશનો ધાધ. પગ થયેનો, જે નામ રિયા ક્રીમા નથી આપ્યુ તે જાન અથના જેને મૂગાગ્રે મારો તે નામનસિદ જ, એવો

૧ પુરાતત્વ પુ. ૧, પૃ. ૪૪, ટિ. ૫

૨ નુના પુરાતત્વ પુ. ૩ પૃ. ૧૮૧ તથા અ. ઇ. સ. ૧૮, પૃ. ૧૬ તથા
ગુ. મ. લે. ન. ૨૩

પાયા વગરનો તર્ક ક્યો છે.^૧ અને સ્વ રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ આ યોગગણ તે કનોજના મહેન્દ્રપાલનો સામંત અવનિવર્મા બીજો ઉર્ફે યોગ વખતે હોય એમ કયું છે.^૨ પણ અવનિવર્માનું દાનપત્ર છેક વિ એ ૯૫૬નું મળ્યું છે અને એના પુત્રનું સ. ૯૫૦નું મળ્યું છે (પૂ. ૧૦૨ જુઓ) એટલે એ એ પછી પચાસ વર્ષ સુધી જીવતો હોય અને સીયકની સામે લગભગ સા વર્ષનો એ યોગ થયો હોય, એ વસ્તુ સંભવિત નથી લાગતી થી. મુનશીએ તારીખોનો વિચાર ક્યો વગર ગળ પછી થયેલો આવડે યોગગણ અથવા ચાલુક્ય અવનિવર્મા હોય એમ કયું છે.

આ ઉપરાંત આ લેખમાં દાન લેનારને આનંદપુરનો નાગર કહ્યો છે નાગર જાનિ નામનો આ સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ છે વળી એ લેખના લેખકનું નામ કાયસ્થ ગુલાધર આપ્યું છે.

માળવાનો પરમાર રાજ સીયક

હવે દક્ષિણના ગાટ્ટકટ ગઘનનો સામંત અને ગુજરાતમાં દાન આપનાર આ સીયક કોણ હતો એ જોઈએ કવિ પદ્મિસ કે પદ્મગુપ્તના નવસાહસાકચરિત્ર ઉપરથી તથા માળવાના જે પહેલા દાનપત્રો રાજ મુજ (ઉર્ફે વાકપતિગજ)ના મળે છે તે ઉપરથી માળવાના પરમાર રાજવંશના મૂળ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણરાજદેવનો પૌત્ર અને મુજનો પોતાનો પિતા આ સીયક હોય એવું નક્કી થાય છે.^૪ પણ આ સીયકનું ગત્ય

૧ પુગતત્ત્વ પુ ૨ પૂ. ૧૬, સ્વ રામલાલ ચુનીલાલ મોદી પણ ટિપ્પણ કરતા આ તર્કને નિર્ગર્હ કલ્પના ગણે છે બા સા પ નો ગિયોર્ટ. ૪ વિ પૂ ૨૬.

૨ એજન

૩ એની ઘેટ વોડ ગુર્જરેશ. બા. ૩ પૂ. ૧૧૦.

૪ જુઓ મુજનું ઈ. સ ૯૭૯ (વિ. સ ૧૦૩૧નું) દાનપત્ર. પ્રા. લે મા બા ૧, ન ૨ તથા ઈ. સ ૯૭૯ (૧૦૩૬નું) દાનપત્ર, એજન ન. ૫૭. તથા ૯ એ ગ્ર. ૧૮. પૂ. ૧૫૬ તથા નવસાહસાકચરિત્ર ઉપર ખુલ્લું તથા એકેરીનો લેખ, ૬ એ ગ્ર ૭૬, પૂ. ૧૪૯ પ્ર ગ્રિ પૂ. ૬૧, પદ્મિસિદ્ધ (૪). માળવાના પરમારોની વંશાવળી માટે પરિશિષ્ટ ૨.

કયા હતુ ' માગવામાં લેનાનો સહન થોજ છે કાગળ કે માગવા ઈ ૬
૮૪૭ (વિ સ ૧૦૦૩)માં મોજના મહેન્દ્રપાન ખીજને નામ હતુ અમ
પ્રનાપગથી મળી આવના ગિનાનેખથી જણાય કે એ રખતે નોજના
રા ૧ તરફો માગવાને તનપાન (સુમો) મહામામત મહા નાનક
માધન (દામા નો પુત્ર) હતો એ એ ઉજ્જેનમાં ગેતો હતો એવુ
એ લેખમાં કહ્યુ છે, ૧ પણ આ માધન કયા રશનો હતો એ આ
લેખમાં કંઈ નથી પછી કનોજના મહેન્દ્રપાનની મતા કયા ૧ મ
પછી અતે સીય માગવા ન્યા રીવુ એ ચોકસ જાણુ સાધન નરી
પણ ઈ ૨ ૬૭૭ (વિ સ ૧૦૩૦)માં ચાનુધ્ય ગાગી તૈનપ ખીજાએ
માનખેના ગાંડુકેટ ગજવશનો અન આપ્યો તે પડેના જે કુ ગુ
રીજનો એ નીયક સામત હતો તેના બાધ પોઝિમ-ઈ ન ૬૭૧ થી
૬૭૨ (વિ સ ૧૦૨૭ થી ૧૦૨૯)ના સમયમાં વિ સ ૧૦૨૮માં જ
માધન ૧ ફેટ ૧૦૨ થી વૃમરી જગારી દીધી, એટલુ જ નહિ, પણ
માનખેને લૂટ્યુ એમ એના અમ ૧ની ૧ વિ વનપાને પાછવનથી
નામ ૧૧ પ્રાકુત રશના અનમાં ' માગવાના ગજાએ વિ સ ૧૦૨૯માં
માનખે લૂટ્યુ ત્યાગ ગાગી ૧૧ વનપાને પોતાની મોન મુર્ગી માં મા
ગારા ગયો ' અમ નપુ જણુ છે ૨ આ યુદ્ધમાં ગાયબનો આર્થ
વાગ ૧૧ દેન નથી પાટિમ એય મળુ પાન્યા કે અતે માગવાના
૫ માગવાના ૧૦૦ ઉ માનિવની ઉત્પપુર-પ્રગતિ એતે ૬ ૧ આગે ૩૪

૧ મુગ ૧૧ ૬ ૧ મે ૧૮, ૫ ૧૮૭-૮૪, ના પ્ર ૫ કા મ ૩ ૫ ૭૨૬

૨ વિજયવાલ્લભ મળ અઠણસીમુક્તરે સહસ્તમિ ॥

માલવનરિદ ધારીએ જિય મગ્ધેડમિ ॥

આ પાઠનાચી-નામમાગા ૫ એવર ૧૨ે સોપિત ની પ્રા ૬૧ ૭
વગી નુ ૧૧ બા પ્રા ૧૮૪૧ બા - ૫ ૬૧

૭ મે ૧૮ ૫ ૬૦

૪ શ્રી હપ્તક શત્ત મોદિગવલ્લભી જમાદ ચો યુધિ નગદમમપ્રનાપ ॥ શ્રો ૧૨

પ્રા ૬ ના બા ૧ રેખ ન ૮

એથી નક્કી થાય છે એ પહેલા એટલે ઈ. સં. ૬૪૬ થી ૬૭૬ (વિ. સ. ૧૦૦૫ થી ૧૦૨૬) વચ્ચે કનોજના સામંતને દરાવી એની પાસેથી માળવા છત્રી લઈ ઉજ્જૈનમાં સીયંદ પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હશે, એમ માનવું થાય છે. પછી રાણગણના રાષ્ટ્રકૂટ બાદિગંતે દરાવી એનાથી પણ સ્વતંત્ર થઈ પોતે ‘વરમેશ્વર પદ્મભદ્રારાજ મહાનાગ્ન-વિગઢ’ થયો હશે આ રીતે માળવામાં પદ્માગ ગઢ સીયંદ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું એ પહેલા અમુક વખત ગુધી રાષ્ટ્રકૂટ ગઢના સામન તરીકે એણે ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું એ દેખીતું છે એ સમય દરમ્યાન એણે પોતાના પુત્ર મુજના નામથી મોટેગ પાસે ધર્મોગ્રસ્થમાં મુજપુર ગામ વસાવ્યું હોય કે પછી મુજે મળગળને દગાગ્યા ત્યાં એણે વસાવ્યું હોય. ગમે તેમ પણ મુજપુર નામનું એક જૂનું ગામ મુજે વસાવ્યાની દત્તકથા મળે છે.^૧

મૂળગળ રાજઆતમાં સ્વતંત્ર રાજ ન હોવાનો સંભવ

અણહીલપુર પાટણનો ગઢ મૂળગળ, ઉપર જોયું તેમ ઈ. સ. ૬૪૨ (વિ. સ. ૯૯૮)માં ગાદીએ બેઠો ખગે, પણ પોતાના રાજ્યની હદ વધારવા માટે ઈ. સ. ૬૭૪ (વિ. સ. ૧૦૩૦) ગુધી એ કાઈ કરી રાક્યો હોય એમ લાગતું નથી એવું પહેલું જ્ઞાનપત્ર ઈ. સ. ૬૭૪ (૧૦૨૦ ભાદ્રપદ સુદિ. ૫)નું મળ્યું છે જેમાં ગઢના વિગ્ધના પાલકન્ય ગામની એક હળ જમીન વચ્છકાચાર્યને જ્ઞાનમાં આપ્યાની નોંધ છે.^૨

૧ જુઓ ત્રાઈસ ગુજરાતી સમાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકાની સચિન્ન નામાવલિ પૃ. ૨૭૩ તથા ૩૪૩. મુજપુર વસાવ્યાની તારીખો જુદી જુદી દત્તકથામાં જુદી જુદી આપેલી છે. એ જોતા એના ઉપર વિશેષ ભરોસો મુકાય એમ નથી. ‘પ્રથમ વડા પદ્માગ પૃથ્વી પદ્માગ તણી’ રાસનાળા પૃ. ૧૬૬. ટિ. જેવા વચન પણ ઉપર કહેલી પરમાર સત્તાના મૃત્યુક લાગે.

૨ સ્વ હરિ હર્ષદ કૃતને પાટણના ગોસાઈ નારાયણભાગ્તી પાસેથી આ તામ્રપત્ર મળ્યું હતું અને વિશેષ ઓગિન્ટલ જર્નલ ઍ પ. પૃ. ૩૦૦ માં એની નોંધ (નક્કલ નહિ) છપાઈ છે હાલમાં આ તામ્રપત્રનો પત્તો નથી.

આ તામ્રપત્રમાં મૂળરાજને “સમન્નગજન-સમવક્રત મહારાજાવિગજ
પરમેશ્વર” જેના ખાસ સ્વતંત્રતાસ્થાન રામદો નથી તથા આ પછી ૧૩
વર્ષે ૬ મ ૯૮૭ માં અપાયેલા વિ. સ ૧૦/૮ના તામ્રપત્રમાં પણ
આના “ચૌતુર્થિન્વય મહારાજાધિગજ” એટલા જ રામદો છે જે
‘અભિગત-પદ્યમહારાજ’ એ ખાસ સામંતપદસ્થાન રાખે નથી
છતાં આ ઉપરથી મૂળરાજ સ્વતંત્ર ન થઈ રામદો હાથ-કાંચ માળ
વાના રાજા સીયકનું અને પછી એના પુત્ર મુજનું ટાઈફ જનનનું
ઉપરીપણુ એણે કમલ ક્યું હોય, એમ માનવું ચોક્કસ દેખાતું છે અને
આનું અનુમાન કરવા માટે બીજી પાસું ડાઘુ છે માગનાના ગંગા
મીયકના અનુનાયી મુજનો ગત્યકાળ ૮ સ ૯૭૪ વી ૯૯૫ (વિ
સ ૧૦૦૦ થી ૧૦૫૧) મનાય કે? હવે સીયકનું પુનરાગતમાં જે
આધિપત્ય હતું તે એનું મળ્યું થના પૂરું થયું ગણીને મૂળરાજ, પોતે
ને પહેલાં મીયકનું ઉપરીપણુ કમલ ગણ્યું હોય તો એ કંઠી બેસા
તથા સીયકના તાગાની પોતાની હતી નહોતી મુજના માનવા પ્રત્યે
કે, આ મુજ પોતાને વાગસામાં મળેલી સત્તા ગિનકુંવ આઠી ન થાય,
એટલું જ નહિ, પણ બિનટી વધે એવો પ્રયત્ન કરે, એ એ ગણનો
સામાન્ય ગણે હોતો અને નમ્રુત એમ જ નમ્રુ જણાય છે,

માળવાનો મુજે મૂળરાજને હરાવ્યો

કાઠ્યુ ૬ ગોડવા જિવાના બીજાપુરથી જે મૈન દૂર આવેના જૈન
મઠિમાંથી મળી આવેલા ૬ સ ૯૯૭ (વિ. સ ૧૦૫૫)ના ગણકૃત ગણ
ધરનના લેખમાં એ ગણ નિમે હેતુ છે કે “જ્યારે મેવાના મં. પ
આરાટ (આહ.) ને મુજાને બાપુ, અને મોગી લાઈ થઈ તેમાં
બી માણ (કોઈક ગણ જેનું નામ પૂરું નથી નચાતું તે) તથા મુજાને
હરણિયા પેઠે બાગી ગયા ત્યારે એઓના લશ્કરો આ રવને આશ્રય

૧ વિ. સ ૧૦૨૮ માં સીયક ગાની ઉપર હતો એમ ઉપર ઉતારેલા પાશ્વ
લખીના લેખથી જણાય છે અને ૧૦૩૧ નું મુજનું દાનપત્ર મળ્યું છે
(પ્રા. ને. મા. ને. ન. ૧) બારન પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧, પૃ. ૧૦૧

આખ્યા"૧ (સા. ૧૦) આ ક્ષોદ્રેના મુજ ને તેા ઉપર કહેલો
માળવાના ગળત એ નિઃસ્વદેહ છ જેનું નાન નથી કહેલું તે મેવાડનો
ગળત આમાળ હોવા ક્ષેત્રએ એમ કિન્દાર્તે નકે કયા છે. અને
શક્તિદુમાઃ હોવા ક્ષેત્રએ એમ માને ગાદેવંત્રી મેવાડની વસાવણી
અનુસાર રવ ગો હી. ગોરાનુ અનનુ છે, અને એજ ક્ષોદ્રમા
કહેલો ગુર્જરેશ્વર ને એવડી મૂળગજ એવુ પુગનત્વજો માને છે, તથા
એ જ લેખતા શ્લો. ૧૨ મામાં મૂળગજ નામ મળે છે (જે ૨ ત્યા
એન ગુર્જરેશ્વર નથી કલો) એ ઉપરી આ અનુમાનને દેશ મળે છે.
માળવાના કાઈ લેખમાં મુજના આ પરાક્રમનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જેને કે
મળતો નથી પણ એના સમકાલીન કવિ પરિમિતના નામથી ક્ષેમેન્દના
ઔચિત્યવિચારચર્યા નામના ગ્રન્થમા કિનાંગલા એ ક્ષોદ્રેના
માળવાના ગળતે હાથે ગુર્જર ગળતની હાર થયાનો સ્પષ્ટ નિદેશ
મળે છે કે ગુજરાતના કે મેવાડના લેખોમા અથવા પ્રયત્નોમાં તેા આ
મનાવતો ઉલ્લેખ ન હોય એ સમન્વય એવું છે, પણ ઉપર કહેલો
લેખ એક સમકાલીન તટસ્થ રાજતો હોવાથી એમાં આપેલી હકીકત
યથાર્થ માનવા નરકે વિદ્વાનોનું વક્તવ્ય રહે એ સ્વાભાવિક છે

૧ મક્ત્વાઘાટ ઘટાભિઃ પ્રકટમિવ મદ્ર મેઢપાટે મટાતા જન્યે રાજન્યજન્યે
જનયતિ જનતાજ રણ મુજરાજે । (શ્રી) .માળે (પ્ર)ગટે હરિણ ઇવ
મિયા મુજેરેજો વિનટે તત્સંચ્યાના મ(જ)રણો હરિરિવ કારણો વ
મુગાણા વમૂઘ ॥ શ્લો ૧૦. પ્રા. જ. સ. લેખાક ૩૧૮.

૨ એ. ઇ. શ્ર. ૧૦ પૃ ૧૭ થી ૨૦ તથા ગતપ્રતાનેજા ઇતિહાસ ખ. ૧,
પૃ. ૧૩૫ ટિ ૨.

૩ અહાર ન કરોતિ નામ્બુ પિવતિ મૈળ ન સસેવતે
એતે ચક્ષિકતાસુ મુક્તવિપયધ્વજાતપ સેવતે ।
ત્વત્પાદબ્જરજઃ પ્રમાદકણિકાભોન્મુલ્લસ્તન્મરો
મન્યે માલવસિંહગુર્જરપતિસ્ત્રીત્રં તળ્લાપ્યતે ॥

મૂળરાજ મુજનો આમત ાનાનો અબન

જુગ ાના ઇતિહાસ ઉપર પણ આ લેખની આગ ગમી ।
પડે છે પોતાના પિતા ગીય થી પણ નવા પગઠમી મુજે—જાગ
કરી ગાળે એમ પડી થોડા વખતમા જ માયુ કૈયુ કરતા મેરાના
નથા જુગાનના ગળ ઉપર ચાલ કરી દગે અને એમા દારી જ નથી
મૂળગજે એ પડી ઇતિહાસ વગેરે મુખી સ્વનન થરાનો । મન વગરનો
વિચાર માડી વાળો દગે એમ જગાય છે મેરા તો અમમ
અસો વગેરે મુખી ઉપના સામાથી કોકુજ નહિ મુજના સ્વનમા
આવેનો મેરાનો પ્રે । એા અનુયાયીઓને પણ અધીન હોવાના
મુજવા છે ૧

મૂળરાજે રાજ્યની આતરવ્યવસ્થા કરી

પણ મૂળગજે મુજનુ ધ્યાન ખીજે—ક્ષિપ્ર તરફ ગમના
સ્વાધીનતા મેગરી લીની હતી એ આમળ આનના નેધરિયુ, પણ એ
પરના પગધીન સમયમા મળાજે પોતાના નાનકા ગત્યની આન
વ્યવસ્થામા જ બહુ ધ્યાન આપ્યુ હાય એનો સબન છે આન વચનુ
એ પણ તાત્રપન ન મગેન હોવાની એની ગત્યવ્યવસ્થા મિગે ગઈ -
પણ જાડી નાનુ નની અને તત્તથા તો “ખીજ ગત્યોમા
આન ગત્યની ગણતરી મોના ગત્ય જેવી હતી એમ કહ છે, ૨
એટલે મૂળગજો આન નત તરફની ગત્યવ્યવસ્થાનો ખામ વાગ્યો
હિ મળો હોય એમ માનવામા તત્ત નની પણ નગગજનો

મગાનિ દ્વિપતા કુલનિ સમરે ત્વત્વજ્ઞવાસુરે

નાયાસ્મિત્રિતિ ચન્દિવાનિ મહુશો જ્વેવ ધ્રુતાયા પુરા ।

મુગધા મુજરમૂમિપાકમહિપી પ્રવાસયા પાયમ

ક્રતારે ચચિત્તા વિમુગ્તિ મુદુ પ્લુ કૃપાન દશો ॥

મૌચિત્યવિનાર ૧૧૦, ૪ ૧૦૦-૧૦૭

૧ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ ૧, ૪ ૮૦૭

૨ પ્ર. ચિ ૮ ૩૭

પિતા રાજા કાન્યકુબ્જનો સામંત હતો એવી આપણે અટકળ કરી છે, એટલે મળરાજે કાન્યકુબ્જના પ્રતિહાર વંશની રાજ્યપદ્ધતિ જોઈ હશે અને એ જ ગુજરાતમાં લખાવ કરી હોય અથવા વલ્લભીના રાજ્યવંશમાં તથા ગુજરાતના જ ગુર્જર તથા રાષ્ટ્રકૂટ વંશમાં પ્રચલિત રાજ્યપદ્ધતિના અનુભવીઓનો લાભ લીધો હોય એ ગમે તેમ હોય. પણ એ જમાનાની સર્વમાન્ય રાજ્યપદ્ધતિને અનુસરી એણે સાંધિ-વિગ્રહિક વગેરે અધિકારીઓની ગોઠવણ કરી હતી એમ ઇ. સ. ૯૭૪ (વિ. સ. ૧૩૩૦)ના તામ્રપત્રમાં એના દ્વારકા તરીકે સાંધિવિગ્રહિક જળનુ અને લેખક તરીકે કલ્પનુ નામ મળે છે એ ઉપરથી જણાય છે વલ્લભીતામ્રપત્રમાં દ્વારકા અને લેખક એય અધિકારીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, મળરાજે ત્યારે સાંધિવિગ્રહિકની યોજના કરી છે ત્યારે ખીન્ન મંત્રીઓની પણ યોજના કરી હોવી જોઈએ જ.

યુવરાજ ચામુડ

વળી ઇ. સ. ૯૭૭ (વિ. સ. ૧૦૩૩)નું મળરાજના પુત્ર ચામુડનું તામ્રપત્ર એ દેશવ હર્ષદ દ્રુવને મળી આવ્યું હતું (જે આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી ત્યારે કપાય છપાયું ન હતું પણ હવે છપાયું છે, જુઓ ગુ. એ. લે. નં. ૧૩૬ અ.) એ ઉપરથી એ વખતે ચામુડને યુવરાજ-પદનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો એમ સિદ્ધ (દ્રો. ૨) થાય છે આ ઉપરાંત દત્તકથાઓમાં કે ખીન્ન કોઈ તામ્રપત્રોમાં મળરાજની ગણીનું નામ નથી આવ્યું ત્યારે આ તામ્રપત્રમાં ચામુડે પોતાની માનુ માધવી નામ લખ્યું છે આ માધવી ચોહાણ કુળના ભોજરાજની દીકરી હતી એમ પણ એ જ લેખમાં કહે છે. આ ચોહાણ કુળનો ભોજ ક્યાનો રાજા હતો એનો ચોહાણ કુળની જે વંશાવળીઓ મળે છે તેમાંથી પત્તો લાગતો નથી, એટલે કોઈ કદાચો હોવાનો સંભવ છે

પણ વિ. સ. ૧૦૩૦ના તથા ૧૦૪૩ના ઉપર કહેલા જે લેખોથી એટલું સમજી શકાય છે કે મળરાજ એ વખતે મોટી ઉમરનો

હોવો નેઈએ. વળી ઈ સ. ૯૪૭ (વિ સ ૯૮૮)મા ગાંધી ઉપર
મેસતી વખતે જાતે ૫ લાકમ ફગી શકે એવડો એટલે ૨૦-૨૫ વર્ષનો
ટોચ તો ઈ સ. ૯૭૪ (૧૦૩૦)મા ૫૦-૫૫ વર્ષનો ટોચ અને એ
વખતે એનો પુત્ર ચામુ. યુવગજ-૫ ને નાચ- ૨૫૫૫ ગીતે પોતાની
સહીથી ૧૫ આપે એવડો એટલે ૫૫૫૦૩ વર્ષનો ટોચ એ નમવિન છે
મૂળગજે એ વખતે પ્રગિજ સ્ત્રિય દુગ માથે નમવખધ બાધ્યો અને
પોતાના ગત્યની સાધિવિગ્રહિ વગેરે મરીઓ નીમીને યોગ્ય ચરગ્યા
ગી એ મોટું નામ ક્યું યુવગજ ચામુનો માનાઈ નામનો જુદો
નેખદ હતો એમ એના ૧૫૫૫થી અમજાર છે

નોવડ ઉપરના ચાઇની ચચા

આ રીતે મૂળગજે ગજઆતના વડોમા આન વચગ્યામા રધારે
ધ્યાન આપ્યું હશે એમ માનવું યોગ્ય છે પણ પરી ધ્યાને પોતાના
ગત્યની મીમાઓ વધારવા માટે ૧૧ગજે પ્રયત્નો આગબ્યા
એ નક્કી નાનું કાંઈ સાધન નથી ઉત્પન્નું નેખના જે એમ ગ
યોમસ પુગરા મમે છે તે નજાતના ગત્યમગના છેક છેવટનાં
રોના છે એટલે પ્રમધાત્મક સાધનોમા આવેનીથી પણ ઉપયોગ
ક્યા વગર જટકા થી પ્રમધોમા મૂળગજના ઇવનતા જે નજુ
ચાગ પ્રમગ વર્ણના છે તેમાં કાતાનકમ થી આપ્યો પ્રમધામા
મોથી જુદા ધ્યાત્મમા મૂળગજના વર્ણમા પદ્મુ જ મુગ દુના
આદિપુ ઉપગની ચાઇનુ વર્ણન છે જેમચ-૨ કુન ચાગ સોમા આ
નુગાજ ઉપ રી ચાઇનુ વિન્નાગ્યા વર્ણન ક્યું છે
શ્રી ગમિ-૧૧૧ પીએ દયાશ્રવ ૧૧ નગરને કુરી વામન થડી ઉપગની
૧૧૧૧૧ વળનમા યમજ ફગી નથી અને પૂરા ચાગ આપ્યો છે

૧. ધ્યાત્મચને અનુસરીને આ સ. ૧૬૧૧ વર્ષન સરમાગામાં આપેતુ છે અને
પીએ ૧૧૧૧ નીખામા આવાતરકા ધ્યાત્મચના મજિલાલ નજુતાઈચ ૧૧૧૧
આવાતરમાથી પુજાજ ઉતારો ક્યો છે (નુઆ ૫ ૧૧ થી ૧૨) અને મુંમ
૧૬૧૧૧ ૧૧૧૧ આ ૧૧૧૧ ૧૧ (૫ ૧૧૦)

(કા ઉ પૃ. ૧૨૩ થી ૧૨૬). પછી અ. ગમત્રાલ મોદીએ^૧ દ્વાત્રયના વર્ણનમાં એ કેટલી શકાને સાદસ કાદીને મળરાજના સંગદવિજયના પુરાવા તરીકે સિદ્ધહંમપ્રશસ્તિનું શ્રીમૂલરાજોડ્ધર્ધીતુ દુર્લભામીરાનું (શ્લોક ૨) વચન ઉતાર્યું છે. દ્વાત્રયના કાવ્યના વર્ણન કરતાં આ વચનનું ઐતિહાસિક મત્ય જગદ વધારે ગણાય એ મારે કમ્પત્ર છે પણ એ છે તો દ્વાત્રયના કર્તાનું જ વચન અને કાઈ અન્ય સમકાલીન લખાણનું નથી. વળી આ વચનમાથી ‘ આભિગિતે માર્યા ’ અટકા જ અર્થ નીકળે છે આલીંગે તો જેમ સારસમા દના તેમ કુચમા પણ હતા^૨ શ્રી મુનશી દ્વાત્રયોક્ત મળરાજના વિજયનો વિગતથી ચાર આપ્યા પછી એના સહવાસભવ વિશે કશું કહેના નથી, મારી સ્ત્રીલત્નો ઉલ્લેખ કે ઉત્તર કશું આપ્યું નથી છેવટ લખાણ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં મળરાજે સૌરાષ્ટ્રને અને કચ્છના રાવનઓને હરાવ્યા હશે તથા એઓના મુલકનો કાઈક ભાગ મેળવ્યો હશે એવું મનાય, એમ અચોક્કસ નિર્ણય આપે છે.^૩

હંમચન્દ્રે પોતે સિદ્ધહંમમાં સૌરાષ્ટ્રના વિજયનો યશ સિદ્ધરાજને આપ્યો છે એ હકીકત મારી વિચારસરણીને ટેકા આપનારી છે,^૪ પણ મુરાખ્ર ઉપરની ચડાઈનો ઉલ્લેખ આ વચના કાઈ ઉત્ક્રીર્ણ લેખમાં નથી મળતો, એટલું જ નહિ, પણ દ્વાત્રય પછી લખાયેલા મુ સં, મુ કી. ૬, કી કૌ તથા પ્ર ચિ વગેરેમાં એનો બિલકલ ઉલ્લેખ જ નથી વળી એક તરફથી શાકંભરીનો ચાહાણુ ગગ્ગ વિગ્ધરાજ, બીજી તરફથી મળરાજને રણક્ષેત્રમાથી એક વખત નસારનાર માળવાનો રાગ/મુંજ અને ત્રીજી તરફથી માલખેડના વિશાળ સામ્રાજ્યના ધણી નૈલપનો સામન લાટનો ચારખ મળરાજ તરફ નાકીને ખેડા હોય એ સ્થિતિમા

૧ જુઓ માનસી ૧૯૩૮, મારા ઇતિહાસનું એમણે કરેલું અવલોકન.

૨ જુઓ મારો ચાલ્વોનું કુળ લેખ. ઐ. સ પૃ. ૩૫૭

૩ એડારી વેટ વોલ્ડ ગુર્જરેશ લા. ૩, પૃ. ૧૧૮ થી ૧૨૦.

૪ જુઓ પ્રકગ્ણ ૧૨ મુ

વચનો પ્રેશ થોનાને તામે લીલા વગ મૂળગાજ્ઞે અલુહીનમુગથી મોગાજ્ઞે
મા વામનગથાની જોટલે દુઃ સડી જન મે સભાવિતજ નવી નાનાપુ
ઈ મ દૃષ્ટા મા આવ । ગજને તામે હતું એ જનના પુ નથી પડનાડે
થી હુમનો થનાની મી મૂળગાજ્ઞે શાકલગીના ગજન મારે પાછડ
જનતનુ અમાધા । નનાની જગર પચાનુ મેરતુગનુ કથન આપમે આગળ
નેઈશુ વગી મુગાજ્ઞેના વિજયનો જય સોનકી નશના ઉત્તીર્ણુ નેમોમા
તથા પ્રમ યોમા મૂળગાજ્ઞે નહિ પણ મિદગજને આપનામા આ થો
કે અને એ ઐતિહાસિ- નિયાગણાથી વથાર્થ કરે છે મતનગ કે મા ।
મન પ્રમાણે મુગાજ્ઞે ઉમગની ચાઇન હેમચદ્રે વરેનુ બાણુ નર્ણન
રિપન છે પરી સૌગાજ્ઞેની નિશામા પાટણના ગતની સ હુ
જપર કલય નનાથના આવજા ગજન ધગીનગદના કોઈ નશજ માયે
કે કોઈ બીજા કાગજા માથે નાની લાઈ થઈ હોય અને એને હેમચદ્રે
મુગાજ્ઞે ઉમગની ચાઇનુ મોદુ કપ આપ્યું હોય તો મુગી વાન

ઉપગના જ મગણુથી મજના ગજન લાખા માથેની વાઈ
પણ હેમચનુ નર્ણ । હ રિપન ગણુ છુ જ્યાર મેરતુગના નર્ણન ।
અભવિત કોટિમા મુકુ છુ

કચ્છના લાખા માથે મુકની કથા

અનો ગજન લાખો મુગાજ્ઞે ॥ ગ્રાહિપુનો મગનિયો હતો
અને જમ્બુમાની નીને ગો ગ્રાહિપુ માથે થોની નાઈમા
મૂળગાજ્ઞે લાખાને મારો એમ હેમચનું કથુ છે, ત્યાર પ્ર મિ મા
લુગી રીતે કચ્છમા જ રપિ-કોટને વેરો ધાવ્યા પરી ત્યા આગળ

૧ ગજમાનાના લાખાવગર્તા આ લગઈ સારાજ્ઞેમા આકોટ પામે થઈ હતી
અને ત્યા લાખા કુવાળી તથા તેના સારીમાના પાગિયા છે એમ કાઢિયા
વા ગોટિયિયને આસાર કરે છે (૫ ૭, દિ ૩), પણ આ વાતને
ગોટિયરકાર પચ દતકયા કરે છે અને પાગિયો અમુકનો હોવાની
માન્યતાની મે ઉપર નજ ન હોય નો પુલાવ તરીકે કાઈ ન કોમત નથી

થયેલાં યુદ્ધમાં મળરાજે લાખાને માર્યો એવું વર્ણન છે.^૧ પ્ર. ચિ. ના કતાં પામે દ્વયાશ્રય હોવા છતાં એણે તેથી જુદી રીતનું વર્ણન કર્યું અને સોમેશ્વર વર્ગેએ મૌન ગણ્યુ એ ઘણું મુશ્કેલ છે. વળી મળરાજનો મન્યપ્રદેશ કચ્છના નાના રાજ્યને અડીને હોવાથી એ જે મન્યઓ વચ્ચે કાઠકિ કારણથી વેર જાગે અને મળરાજ કચ્છના રાજ્યને લગત ક મારે એ તદ્દન સંભવિત હોવાથી પ્ર. ચિ.નું વર્ણન વધારે વિશ્વસનીય ગણવા યોગ્ય છે. કચ્છના રાજ્યનું હેમચંદ્ર મેરુતુગ વર્ગેએ લાખા કે લાખો કુલાણી નામ આપ્યું છે^૨ અને જોકે એ માટે સ્વતંત્ર પુરાવા કચ્છના ઇતિહાસમાંથી નથી મળ્યો, પણ એ માનવામાં વાંધા નથી લાગતો મેરુતુંગના કહેવા પ્રમાણે “કચ્છના રાજા લાખા કુલાણીએ અગિયાર વાર^૩ મળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડ્યો, પછી એક વખત લાખો કપિલકોટના કિલ્લામાં હતો ત્યારે મળરાજે એને ઘેરા લાખો અને કપાક હલ્લો કરવા ગયેલા લાખાના મોદેય નામના અતિ સાહસિક સેવકને રસ્તામાં ઘેરીને મળરાજે એની પાસે હથિયાર મુકાવી એને જવા દીધો. છેવટ મોદેય આવી મળ્યા પછી લાખો લડાઈ કરવા બહાર પડ્યો અને લડાઈમાં શરતાથી લડના લાખાને મળરાજે માર્યો.” પ્ર. ચિ. મા આપેલી વિગતો સાચી માનવાની જરૂર નથી.^૪ લાખાએ અગિયાર વખત મળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડ્યો હતો એમ કહે છે.

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૪૯ થી ૫૧.

૨ લાખાની ઉત્પત્તિની લોકકથા પ્ર. ચિ. (પૃ. ૮૯)માં આપી છે. કચ્છના રાજા સાથે વેરનું સ્વાભાવિક કાગ્નું સંગઠનની નિકટતા હોવાનું ઉપર અનુમાન કર્યું છે, પણ લાટોએ કલપેલું કાગ્નું રાસમાળામાં આપ્યું છે (જુઓ પૃ. ૮૨).

૩ પ્ર. ચિ. ના લેખકને અગિયારની સંખ્યા ખાસ પસંદ છે. સિદ્ધરાજના સૈન્યને પણ આભીરોના રાણા નવઘણે અગિયાર વાર હરાવ્યું હતું એમ એ કહે છે (જુઓ પૃ. ૧૩૬).

૪ દા. ત. લાખો મર્યા પછી એના રાજ્યને મળરાજે પગ અડાડ્યો અને લાખાની માએ “તારો વશ હૂતારોગથી મરણ પામશે એવો શાપ આપ્યો” એમ મેરુતુગ કહે છે (પૃ. ૫૦) અને કુમારપાલપ્રબંધમાં એણે એના ઉપયોગ કર્યો છે.

પણુ ડેવી લડાઈ પહેના એમદ વખત મેવના ચૈત્યો વચ્ચે ભેટો થયો હોય એ સંભવિત છે ગમે તેમ પણ કચ્છના ગજ સારેતી લડાઈનો ઉલ્લેખ મધ્ય પ્રમધોમાં મળતો હોવાથી એ બનાવ અતિદામ્નિ હોય એમ મને લાગે છે.

પછી મૂળગજ આમે ગ્રાહગિપુના મળતિયા તરીકે ૧ નાગઓમાં સિન્ધુતો ગજન હતો એમ દ્વાચત્રય (સ. ૪ શ્લો. ૮૯)માં કહ્યું છે અને મૂળગજે સિન્ધુગજને હરાયો હતો એમ સુ કી ૪ (સા. ૨૪) અને વ તે પ્ર (શ્લો. ૬)માં કહ્યું છે મૂળરાજના વખતમાં સિન્ધમાં તો આગમોનુ ગભ્ય હતું, અને અહીં જો કોઈ આગમ સગ્ગર વિવક્ષિત હોત તો તુરુષ્ક ૨ એના કોઈ નામથી એનો ઉ નેખ કર્યો હોત મનનમ ૬ આ સિન્ધુરાજ તે કોઈ લાનના ગધણુપુર કે પાલણુપુર મધ્યાન ॥ ગ્લુમદાના લાગનો હામ્મડો હોય તો એને મૂળરાજે માર્યો હોવાનો સંભવ છે નહિ તો એ વર્ણન પણ અપિત માનવું પડે.

લાટના મામત બાદેષ્ય માથેનું યુદ્ધ

દ્વાચત્રય (સ. ૬)માં આ ઉપગત લાટના રાજા દ્વાચ ૨ બાદેષ્ય માથેના યુદ્ધનું વર્ણન છે આ યુદ્ધનો તથા એમાં મૂળરાજે લાટના ગજને હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ પાછળના પણ વણાખગ પ્રમધોમાં મળે છે દીર્ઘિત્રાશ્રીકા કહે છે કે ‘અમાધાગણુ પગકમી મૂળગજે લાટના ગજનના પાટો ન હોં તેમ મેનાપતિ બાદેષ્યને મારીને એની પાસેથી

૧ નામ્રય (સુ. ૫ શ્લો. ૧૨૭)માં લાખાને મૂળરાજે માર્યાની વાત છે એ ઉપર કહ્યું છે પછી જી કી સુ. ૧, શ્લો. ૮ માં કહ્યું છે કે—

સપરાય સ્વપત્રિણા । મદ્દચ્છકચ્છમૂપાલે સ્વપ્ત્ત્વીચકાર ય ॥

અને સુ સ (સ. ૨, શ્લો. ૬), વ તે પ્ર (શ્લો. ૬) અને સુ ખ ૪ (શ્લો. ૨૪)નો જી કી ને ટેકો છે બાગે મૂળગજ બાલાથી લાખાને મારી એમ કહે છે (જુઓ ગસમાળા ૫ ૮૧ ડિ)

હાથીઓ લીધા ૧” સુકૃતસંકીર્તનમા આને મળતા જ શબ્દ છે, પણ એણે “આરંભને કાન્યકુબ્જનના રાજાનો દહનાથ” કહ્યો છે. ૨ પરંતુ એ તો એ કવિની સરતચૂક છે મેરુતુગ પણ કી કૌના કર્તા પેઠે આરંભને તિલગદેશના રાજાનો સેનાપતિ કહે છે કે હવે આ આરંભ લાટનો ગળા હતો અને મળારાજના વખતમા જ હતો એટલુ એના પૌત્ર કીર્તિરાજના શક સ. ૯૪૦ (ઈ. સ ૧૦૧૮)ના ગલેસરના દાનપત્રથી તથા એના વૃદ્ધ પ્રપૌત્ર ત્રિલોચનપાલના શક સ. ૯૭૨ (ઈ. સ ૧૦૫૦)ના એરથાણના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે ૪ ઈ. સ ૧૦૧૮મા કીર્તિપાલ જીવતો હોય તો એનો દાદો ઈ સ ૯૭૪-૯૮૪ (વિ સ ૧૦૩૦-૧૦૪૦)ની આસપાસમાં વિઘ્નનોન હોય એ તકન સંભવિત છે વળી આ આરંભ સ્વતંત્ર રાજા હોય એમ મને નથી લાગતુ લાટપ્રદેશ અને ખેડાપ્રદેશ પણ માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટોતે તાએ ઈ સ ૯૭૦ (વિ. સ. ૧૦૨૬) મુધી હોવાનો સભવ આપણે ઉપર જોયો છે, પછી ચાલુક્ય તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટસત્તાનો નાશ કરીને ઈ. સ. ૯૭૪ (વિ. સં. ૧૦૩૦)મા માન્યખેટ (માલખેડ)માં ચાલુક્ય ગત્યની સ્થાપના કરી ૫ ત્યાં આ તૈલપના હાથમા રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા નીચે ગ્રહેલો પ્રદેશ આવ્યો હોય અને તૈલપે લાટમહલ ઉપર આ આરંભ નામના ચાલુક્ય સરદારને નીમ્યો હોય એ સંભવિત છે. જો કે ઉપર કહેલા આરંભના વશના એ લેખોમા એને તૈલપનો સામન અપટ કહ્યો નથી, પણ ત્રિલો-

૧ લાટશ્વરસ્ય સેનાન્યયસામાન્યપરાક્રમ. ।

દુર્વાર વારપ દત્ત્વા દાસ્તિક ચ સમગ્રહીત્ ॥

સ ૨, શ્લોક ૩.

૨ વિજિન્ય ચ સપ્રતિ કન્યકુબ્જ-

મહીમુજો વારપદણ્ડનાથમ્ ।

સ ૨, શ્લોક ૫.

-૩ પ્ર. ચિ પૃ ૪૪.

૧ જુઓ વિ ઓ જ અ ૭, પૃ ૮૮મા કીર્તિરાજનુ તથા પ્રા. લે. મા.

લેખ ન. ૭મા છપાયેલુ ત્રિલોચનપાલનુ દાનપત્ર, તથા ગુ. ઐ. લે. ન. ૨૩૯-

૫ લાટતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩, પૃ. ૬૩

ચનપાનના લેખમા એને માન ગત્ત કયો છે અને પ્રીતિપાનના લેખમા મહામનેશ્વર ન્યો છે અને એ વખતની ઐનિદાસિ પગિચિનિ જોના એ ચાનન્ય નનપનો મહામનશ્વર હાય એ જ મધ બેમે છે મનનમ ક પ્ર ચિ મા એને નિવગ રેશના તનપ નામના ગગનો મેનાપનિ ન્યો છે એ જીથ ઐનિદાસિ સામગ્રીનો પૂગ મ છે હવ મારખે મુગ્ધાનંદ ઉપર શા માટ હ ના કરા એ મંઈ પ્ર ચિ મા કે દી નૌ વગે મા તો મ્યુ નથી અને વ્યાખ્યામા જે ન્યામુથી વર્તુલ ક્યુ છે તે દેખીતુ જ કષિત જાગે છે ખરી વાત તો એમ તાગે હ મુગ્ધાને ખેલો પ્રેમ લાસવા માલ્યો હમે અને એ પ્રેમ ઘણા વખતથી મા વખેને તામે હોવાથી માન્ય હેટના ગગતનપના આમન સામ ગા દો પ્ર ચિ મા ના 'પ મુગ્ધાનંદ ઉપર ચી આન્યો અમ જ મ્યુ જે નગા ને આ નામથી ખગખા દના તામ થયો એ કી દગાનું નથી, પગભગ્ન એની આમપામનો પ્ર એ પડી પનાત વો પગુળા પના રતના હાયમા દના એમ ઉપ ઉ રખેરા પ્રિયેચન પાના નખથી નગાન કે આધિનિર્મા નગા નાચ ખેલો હેટનો ભાગ પાનારે તામે જાગે નતો માન્યો હાર એ સુખવિન છે ૩

૧ મુ પ્રિ પ ૪૪

૨ વ્યાખ્યામા ખાગ્ધ સાવની હાલિ કાવની પ્રનામે સાચુ છે અને વખત મુગ્ધાનંદી ઉનાચ મુગ્ધા મુગ્ધા રાનજે હ રી આગી બગાની તપાસ મની દની ત્વા શાહ દેગના હાગ્ધે (ખાગ્ધ) મોહરો કશ્મરો દાગી રેન જાના પગ આગુ ની મસાધી મુગ્ધા શાહ ઉપર ચાલે કો મેમા જાગમ રોન આગાની નુધી આધિખાગ રો અને મામુ આગા જાગ રાદના મજને મગી નાગી ના થા (૧૭ થા વ્યાખ્યા ૧૬ મુગ્ધા ૧૬ થી ૨૪) આધી કવદ પ્ર દિ આ ખાગ્ધે મુગ્ધાનંદ ઉપર નાલ કી અમ રમુ છે (મુગ્ધા ૧ ૪૪).

૩ જાગાને જ મપના હરજ ઉપર ની પગ અને દરાથી એની પાસેથી દસ દગ રો નથા અત દાથી વરી લીધા ગમ પ્ર દિ ૧ મુગ્ધા છે (૫ ૪૬) શાહ જગાધી વાત નથી કી પગુ નગ આરેષા દુરમને દગાવા આગુ જ કુ છે એ કાર સખવાનું છે

ચૌહાણ રાજ વિગ્રહરાજ સાથે લડાઈ

આ લાટ ઉપરની ચડાઈનો સમય ક્રાઈએ આપ્યો નથી, પણ તૈલપે માન્યખેટ ઈ. સ. ૯૭૪ (વિ. સં. ૧૦૩૦)માં લીધું એ જોતા ૯૭૪ પછી આ યુદ્ધ થયું હશે હવે પ્રખ્યાતિનામણિ કહે છે કે જે વખતે બારખે મળરાજ ઉપર ચડાઈ કરી તે વખતે મળરાજ ઉપર સાબરનો રાજ ચડી આવ્યો હતો^૧ એટલે મળરાજે એમાથી એક સાથે લડાઈ ચાલતી હોય ત્યાં બીજો પછવાડેથી હલ્લો કરે તો, એનો મત્રીઓ સાથે વિચાર કરી થોડો વખત કંથાદુર્ગમાં ભરાઈ એસવાનું પસંદ કર્યું, પણ છેવટ સાહસિક વૃત્તિથી સાંભરના રાજના તબ્દમાં પેસી જઈ “તૈલપ રાજના સેનાપતિને હું શિક્ષા કરી લઉં ત્યાંમુધી તમારે મારા ઉપર પછવાડેથી હલ્લો ન કરવો” એવી વિનંતિ કરી અને પછી તો “મળરાજે બારખને હરાવ્યો એ જોયું એટલે શાકભરીનો રાજ પાછો ભાગી ગયો.”^૨

હવે શાકભરીનો રાજ ચડી આવ્યાનો પ્ર. ચિં સિવાય દ્વાશ્રયમાં કે બીજા કોઈ પ્રખ્યાતમાં ઉલ્લેખ નથી, પણ રણુથભોરના ચૌહાણ વંશી વીર પુરુષ હમ્મીરનું હમ્મીરમહાકાવ્ય નામનું કાવ્ય વિ સ. ૧૪૮૦ ની આસપાસમાં લખનાર નયચદ્રસૂરિએ લખ્યું છે કે “ચૌહાણ રાજ વિગ્રહરાજે લડાઈમાં મળરાજને મારીને ગુર્જર દેશને જર્જરિત કરી દીધો.”^૩

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૪.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૬, વિ સ. ૧૦૪૩ના તામ્રપત્રના ત્ર્યમ્બક જન વિહિતાચલાશ્રય: શખ્દોમા ઉપર પ્રમાણે કથકોટના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો હોવાનું સૂચન બુલ્હરે કર્યું છે.

૩ શ્રીમૂલરાજ સમરે નિહત્ય ચો ગુર્જર જર્જરતામનૈવીત્ત્વ ।

હમ્મીરમહાકાવ્ય સ. ૨, શ્લો. ૯.

નયચદ્રસૂરિના સમય માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૪૪૪.

આ ચોહાણુ વિગ્રહરાજ મૂળરાજનો સમકાલીન હતા એટલી વાત સાચી છે, ત્રાણુ કે ઈ સ ૯૭૪ (વિ. મ ૧૦૩૦)નો એી હર્ષ નાથના મંદિરનો શિનાલેખ મળ્યો છે^૧ પણ નયચદ્રસંગિ અને મેરુતુગ સ્તુતિ બેમાંથી ઠાને આવ્યો માનવો ? ૫ લગવાનવાન તો ધારે છે કે મૂળરાજને ચોહાણુ ગાનએ હરા યો હજો, પણ એ તામે ચર્ચિજતા ચોહાણુ ગાન પાછો ગયો હજો અને ગમમાળાના મ્તાએ “મૂળગજને કધકે નાયચ આપીને અજમેગના લરગને પાણુ હાણુ એમ લખ્યુ છે^૨ પ્ર ચિં ના વર્ણનમાંથી પણ મૂળગજની જીન ચર્ચિ હોય એવા તો અર્થ નથી જ નીજીતો ચી આવેનો ગાન, મેરુતુગ રહે છે તેમ, પાછો જાય એ તે મલાવિત નથી અને નયચદ્રસંગિના શબ્દ અપદ છે એ જેના એના ‘હણીને (નિહત્ય) શમ્દનો ‘હગરીને’ અર્થ કરવા એજ યોગ્ય છે અને હમ્મીગમહામ ય જતા વધાર વિશ્વસનીય પૂરીગજચગિતમા દ્વતા “મૂળગજને કયાદુર્ગમા નસાડી મળ્યો એટલુ જ ક્યુ છે અને એજ, બધુ જેતા સાચુ જણાય છે^૩

હવે મૂળરાજતુ જે સાચુ પગક્રમ કાઈ પ્રમધમ્તાએ નથી વર્ણુન્યુ તથા ગમમાળામાં તેમજ ગેત્રિટિયગમા પણ નીચેના લેખોની ખમગ ન હોવાથી નથી વર્ણુવાયુ પણ જેની માહિતી તથા યથાર્થતાની ખાતરી મે અમકાલીન ઉત્ખર્ણુ લેખો આપે છે તે જ્ઞેઈએ.

મૂળરાજને ધરણીનરાજને હરાબ્ધે:

ઈ સ. ૯૯૭ (વિ. મ ૧૦૫૦) ના જે ધવનના લેખનો ઉપગ ઉલ્લેખ આની ગયો છે તે લેખના બાગમા મ્યોમ્મા નખ્યુ છે કે

૧ એ. ઇ. મ. ૨, પૃ ૧૨૧

૨ મુબઈ ઇતિહાસ પૃ ૧૫૦ અને તસમાળા પૃ ૫૮

૩ જુનો — ત્યક્ત સપસ્વિના (સ્વચ્છ) યશોશુકમિતીવ ચ ।

ગુજર મૂડરાજાસ્ય કયાદુર્ગમવીવિશદ્ ॥

પૃથ્વીરાજવિજય, સ. ૫ નો. ૫૧

“પ્રથમ સંન્યાયાગા અને ત્યોથ મુગગનં, મદાંધ દાથી ગાગને ઉપર
નામે તેમ, તે ધરણીવરાહ રાગને ઉમેરી નાખ્યા તેને તે મગ
આવેલાને ધવસે આશ્રય આપ્યા ”

આ શ્લોકમાં કહેલા મુગગન તે પાટનુનો મેસવરી મુગગન જ
એમાં નદિદેને સદેસ નથી, પણ એ મુગગનને ગાદી ઉપરથી ઉમેરી
નામેલા ધરણીવરાહ કાળુ ૨ ઉપરનો લેખ કપાવતાં છે. કિસ્કેને
આ ધરણીવરાહ જૂનાગઢનો કાર્ત્તિ ચુગસમાવશી હશે એવો આધાર
વગરનો નર્ક કયો છે તે વટવાગનો ચાપાન્ટક ધરણીવરાહ મેરી વિવરિત
હોય એવો પણ બીજે નર્ક થાય, પરંતુ એ ધરણીવરાહ છેક ઈ. સ.
૯૧૫ (વિ. સ. ૬૭૦)માં વિચરમાન હતો કે એટલે એને પણ વિચરમાથી
બાદ કરવા પડશે મુનિ જિનચિજી ૧૭ પરમાન્વશનો કાર્ત્તિગન થાકે છે
ત્યાં પ વિચેરનાથ કેટલો આણુના પરમાન્વશી વસાવણીમાં ટ ગા
કૃષ્ણગજ અને (૬૬) મદીપાસક દેવગજ વચ્ચે તે નામ મુકે છે તે
નામ ધરણીવરાહ હતુ એમ કિંગાનુના નથા વસનગઢના લેખોની મદથી
માનીતે મુગગને જેને ઉમેરી નાખ્યા તે આ આણુનો પરમાન્વ
ધરણીવરાહ જ એવું નક્કી કરે છે આણુના ધરણીવરાહ જ
ગોડવાડના ગપ્ટકટ ધવસને શરણે જાય, વટવાગનો રાગ ન જાય, એ
પ. કેઉજીની દલીલ પણ યોગ્ય જણાય છે ૫

આણુના ધરણીવરાહ મુગગનનું સામંતપદ ઠપ્પૂત કર્યું

આ રીતે મુગગને આણુના પરમાન્વ રાગને ગાદી ઉપરથી ઉતારી

૧ એ મૂલાદુરમૂલ્યદ ગુહવલ શ્રીમૂલરાજો નૃપ દર્પાન્વો ધરણીવરાહ નૃપર્તિ
ચદ્વલ દ્વિપ. પાદપ । આયાન મુનિ કાલિચીકનમિકો ચક્ત શરણો દધો ।

પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૩૧૮, શ્લો. ૧૨, 'શુ. ઐ. લે. ન. ૨૩૮ અ.

૨ એ ૯ અ. ૧૦, પૃ ૧૭.

૩ જુઓ પૃ. ૧૦૬

૪ પ્રા. જૈ. લે. સ. પૃ ૨૦૪.

૫ ભા. પ્રા. રાજવશ, ભા. ૧. પૃ ૭૧.

ન થો ખ-૧ પણ જાગ્યાના બેરુ ગોજાવ ॥ ગષ્ટદૂટ ગત્ત મવને, જેમ
એમ વખત મૂળગાજ્ઞે મેલ કરી હતી તેમ આ વખતે ધગીવ હને
મેલ કરી પગિણાએ એને આણુનુ ગત્ત તો પાછુ મન્યુ હશે પણ
મૂળગાજ્ઞની અધીનતા ની ગતી પડી એમ લાગે છે આણુના ગત્તઓ,
આ રીતે મૂળગાજ્ઞના વખતરી જ ગુજગત ॥ સામત થયા છે ૧ મૂળ
ગાજ્ઞની મુગાટ્ટ ઉપગતી ચાર્ઝ ॥ કટિપત વર્ણનમા હંમચ દ્રે મૂળગાજ્ઞ ॥
પક્ષમા આણુનો ગત્ત તથા શ્રીમાનનો ગત્ત હોરાનુ કરુ છે અને આ
શ્રીમાલનો ગત્ત તે અર્ણુદેશ (આણુનો જ ગત્ત) એમ રીતના
અભયતિનકગણિ મેરે ઠેર એ ખીજા અનિહાસિ- પુગવાથી યથાર્થ
લાગે છે ૩

લિખમાલમા જ મૂળગાજ્ઞના પિતાનુ લખ્ય હોરાનુ ઉપર અનુમાન
કયુ છે એ લિખમાનને નામ મગણથી મગાજ્ઞે જોડ્યુ ખરુ પણ એ
ઉપ એની નજર તો હોય જ આ રીતે પગમા ધગીવગહને
હગવવાથી લિખમાન અને આણુના પ્રદેગ ઉપર પાછુ એનુ સ્વામિત્વ
થયુ આ મનાવ કયાગે બન્યો ૧ મુજે પાઠ ॥ વોમા માન્યમેટના
તૈવપ માથે રલુતા નાનુ અને કેમ ગોલવરી પ્રોગગીને તૈવપ સાથે
લ ના જતા ત્યા જ પડાઈને મુજ મગણુ પાન્યાનુ પ્ર ચિ' મા
નર્ણન છે ૪ અને ખીજા અંતિહામિત્ર સાધનોથા એ વર્ણનની મુખ્ય
હરીમત યથાર્થ ભામે છે હવે મુજવી એકવાર હાગેનો તથા રલુ જી
એની અધીનતામા ગમેનો મૂળગાજ્ઞ, ઉપર પ્રમાણે લક્ષિણી વાઝમા
મુજ ૧ થિયો હોય ત્યારેજ, મધ્ય સાહસ ૨ ૧ ને એ વ્યાભાવિત્ર

૧ સ ૨ પૃ ૭૧

૨ લાખય સુ ૫ શ્લો ૮૨ થી ૮૫ અને ૪૫ ઉપ ની રીત

૩ જુ ૧૧ ભારત પ્રાચીન રાજવંશ ૨ બા ૫ ૭૬ તથા મુ ૧૦ ૩ ૧

બા ૧, ૫ ૮૭૨ ઉપર હેરા વગીવરના પ્રપોત્ર કૃપાતજનો નિ ૧

૧૧૧૭-૮૧ સ ૧૦૮૧ નો વેળ લિખમાલથી મળે છે

૪ પ્ર ચિ' મા મુજરાજપ્રમથ, ૫ ૫૬ થી ૬૦

વળી ઈ. સ. ૯૮૭ (વિ. સ. ૧૦૪૩)ના તાત્રપત્રમાં કક્ત ગન્તધિરાજ જેવી સાદી પદવી જ વાપરી છે ત્યારે ઈ. સ. ૯૯૫ (વિ. સં. ૧૦૫૧)ના તાત્રપત્રમાં સ્વતંત્ર ગન્તને યોગ્ય “પરમમહાદેવ મહારાજગધિરાજ પરમેશ્વર” જેવા બિરુદો છે એ જોતા ઈ. સ. ૯૮૭ અને ૯૯૫ વચ્ચે અને વિજય પછી તરત જ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા જોતા તથા મુજની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ઈ. સ. ૯૯૩-૯૪ (વિ. સં. ૧૦૪૯-૫૦)માં મળી આવેલા રાજતંત્રે દર્શાવેલો દંડ એમ મારું અનુમાન છે.

મુજરાજ સ્વતંત્ર રાજધિરાજ

ઉપર કહેલા અલેગના દાનપત્રમાં પ. મ. પ. મુજગન્તદેવ વિ. સ. ૧૦૫૧ માં મુદ્દિ ૧૫ તે દિવસે પોતાની માલિકીના સત્યપુર-મહલમાં આવેલુ વગલુકગામ ચત્રચલુના પર્વમાં ભગવાન અંબિકા-પતિને પૂજીને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્ય અને યશની અભિશુદ્ધિ માટે કાન્યકુબ્જ (કનોજ)થી નીકળેલા અને સર્વવિદ્યાપારજન તપોનિધિ શ્રીદુર્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રીદીર્ઘાચાર્યને આપ્યું છે ?

આ તાત્રપત્ર મળીગળના ઇતિહાસમાં અલુ ઉપયોગી છે આ તાત્રપત્રમાં, ઉપર કહ્યું છે તેમ, પહેલી જ વાર સ્વતંત્રતાસૂચક ‘પ. મ. પ.’ બિરુદ વપરાયેલ છે જીજુ ઈ. સ. ૯૭૪ (વિ. સં. ૧૦૩૦) માં ગભના વિષયના પાલન્ય ગામની, જમીન દાનમાં અપાયેલી છે આ ગભૂતા તે હાલનું ગાંમૂ અને ગભૂતા વિષય કે પથક તે કડી નિવ્હાનો વાગવડી વિભાગ હોવો જોઈએ એમ ડૉ. જુલુકે નક્કી કર્યો છે. ૩ અને વિ. સ. ૧૦૪૩ના તાત્રપત્રમાં મોઢેરા-અર્ધાષ્ટમનુ કમોઈકા (હાલનું

૧ ભારતઠે પ્રાચીન રાજવંશ. પ્ર. ભા. પૃ. ૧૦૦ તથા એની ટિ. ૧માં આપેલા ઉલ્લેખ.

૨ એ. ઇ. ગ્ર. ૧૦. પૃ. ૭૬, ગુજરાતના એ. લે. નં. ૧૩૮.

૩ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૮.

ક્રમોર્ધ) ગામ નામ આપેલું છે? આ પ્રેય પ્રેગો પાટણથી મહુ દુર નથી, પણ આ ગ્રીષ્મ તામ્રપત્રનું અત્યપુર તે નેધપુર ગામનું સાચો અને વળુપ તે ન્યાયી આ પત્ર મળ્યા છે તે મલેગ ગામ

મતનમ ક ર્ધિપથ (ક ર્ધિયા), એને અડીને આવેનો ગજૂનાપથક અને સાગ્ગવનમન જેમા મોટેગા-અર્વાદ્યમ આની જતો હતો, એટલે પ્રદેશ પહેનાં મૂળગજને તામે હતો તેમાં આ સત્યપુર મ ન નામનો પાટણની ઉત્તરનો પ્રેશ ઉમેગયો હોવાનું ઉપગના દાનપત્રથી જણાય છે મૂળગજને ઉપર કહેલા આજુના રાગ ઉપગના વિજયથી રજો નામ થયો છે એ- તો એજે આજુની સત્તા નીચેનો મારગ્યન મળને અડીને આવેનો ભાગ જેને એ અત્યપુરમકન હો છે તે ખાનસા કર્યો એ ભાગના ગામનું દાન આપ્યું છે તેથી એ ચોક્કસ થાય છે અને આજુ તથા ભિનમાનના પગમાગ ગામો સામત મના થો જેથી પોનાની ઉત્તર તિલા મુરસિલ થઈ

ઈ સ. ૮૯૫ (ખ્રિ. સ. ૧૦૫૧) માં ઉપરનું નામપત્ર આપ્યું ત્યારે મૂળરાજ વરો દૃઢ હોવો જોઈએ અને ૧૦૫૩માં તો એનો હેઠાન થયો એમ પ્રમધો દહે ઠેર એમ્મે મૂળગજના પચાસન વર્ષ જેટલા લાંબા ગત્યમણના જેટના ગાજીય બનાવા વિશે ઉત્તરિયું લેખોમા કે પ્રમધોમા દાઈપણ મૂચન જળવાઈ ગયું છે તેવું અવલોકન આપણે કર્યું, હવે મૂળરાજના બીજા કામોનું દ્રશ્યમાં અવલોકન કરી નકામે

મૂળરાજનાં શિવભક્તિ અને એરો બધાવેતા મદિર

મૂળગજ પરમજિવભક્ત હતો એટલું તો એના દાનપત્ર ઉપર

૧ ઇ. સ. ૬, પૃ. ૧૯૧ જુલહરના તામ્રપત્રોમાનું પહેલું મુજરાતના ઐ. લે. લેખ નં. ૧૩૭

૨ પ્ર. ચિ. ૫ પર તથા એ ઉપર દિ. ૯૦, જુલહર અને મુજર્ધ ગેઝિટિયરના લેખક મૂળરાજના અન્ત માર્ગે વિ. સ. ૧૦૫૨-૫૩ ની સાત કનન કરે છે જુઓ ઇ. એ. ૬, પૃ. ૨૧- અને મુ. ૧ પૃ. ૧૬૨

નદીની ઝાપ મળી છે અને એજુ બગવાન ગરને પૂછતે એ દાન
 શેવ આચાર્યેતિ અને એક રાવ મદિરને આપલ છે તેવી એકલ
 થાય છે વળી મૂળરાજે વર્ધિવિય (વરિયાર) માં આવેલા મહત્તી
 ગામમાં રવાપેત્રા મૂલનાથને વિ સ. ૧૦૮૩માં દાન આપ્યું છે એ
 એના પ્રમથત્રિનામગિમાં મૂળરાજે મહત્તી ગામમાં મૂલેશ્વરનું મદિર
 કરાવ્યાનું કહ્યું છે અને મૂળરાજના આ તામ્રપત્રનો ટંક છે. મૂળરાજ
 કદાચ વારવાર આ મહત્તી ગામમાં રે પોતે આપેલા સકરનાં દર્શન
 કરવા જતો હશે, પણ પ્ર વિ સુ સ. (સ ૨, શ્લો. ૩) અને વ
 વિ (સ ૩, શ્લો. ૬)માં દર એમવારે એમશ્વરની યાત્રા કરવા
 મૂળરાજ જતો એમ લખ્યું છે એ તો દેખીનું અસંભવિત છે. પણ
 સામનાય મૂળરાજની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને પહેલા મહત્તીમાં અને
 પછી અણુલીપુરમાં પ્રકટ થયા એમ પ્ર. વિ. મા કહ્યું છે એનો અર્થ
 એવ થયે શિવમદિર ગાંધ્યા એટલો જ થાય

મૂળરાજે પાટણમાં મુલદેવજીમાંનું મદિર કરાવ્યું તથા ત્રિપુરુષ-
 પ્રાસાદ મદિર બંધાવ્યું અને એના ચિન્તાયક (મહાપતિ) તરીકે કથડી
 નામના સરસ્વતીને કોકે ગહેતા એક તપસ્વીના શિષ્યની દેરી રીતે
 યોજના કરી એ સખધી અને ખાવાપીવામાં ખૂબ મોજગોખથી
 રહેવા છતાં નિષ્કપટ અદ્વયર્થ પાળતા એ કકરાલે મૂળરાજની ગણીના
 શરીરમાં કોઈ ઉત્પન્ન કર્યાની તથા મટાડ્યાની અમરકારપૂર્ણ કથા
 પ્ર વિ. મા આપેલી છે, પણ એ વાતનો ઇતિહાસમાં કોઈ ઉપયોગ

૧ પ્ર. વિ. પૃ. ૮૭

૨ આ મહત્તી ગામ તે વરિયાળ પ્રદેશના જ પચાસ પાસે આવેલું મારલ
 ગામ. હો બુલ્હરે એ ગામે જઈ તપાસ કરી હતી, પણ એને ત્યાં આ મૂલેશ્વર
 મહાદેવના મદિરની કાંઈ નિશાની ન મળી. (દ એ પ્ર. ૧, પૃ ૧૬૨-૬૨).

૩ પ્ર. વિ. પૃ ૪૯ થી ૮૬; ત્રિપુરુષધર્મસ્થાન કે ત્રયોદેવગૃહ નામનું શક્યું
 મદિર મૂળરાજે પાટણમાં બંધાવ્યાનું સુ. સ. (સ ૨, શ્લો. ૪) તથા
 સુ. પ્ર. ૬ (શ્લો. ૨૩)માં પણ કહ્યું છે.

નથી માગી ત્રિપુરુપવર્મસ્થાન પાટણુમા તેમજ સત્તા મા હલુ અને એ મૂળગાજી મધાવેતુ મનાતુ હલુ એટલુ ચોક્કસ મળગાજીને, પોતાના મોસાળ પક્ષનાં માણસોને કનન દરી નાખીને ગાદી મેળવેલી એનો પાછની અનગ્રામા પન્નાવો થતા એ મિદ્ધપુર જઈ વચ્ચે અને ત્યાં એજો રદ્રમાળ મંત્રિ બધાવવા માણ્યુ, પણ એ પૂરુ જના એ જ્યો નહિ એમ ગમમાળા (પૃ ૬૧-૮૮)મા લખ્યુ છે પણ છ સ ૯૮૭ (વિ. મ ૧૦૪૩)માં મૂળગાજી અગ્વતીમા નામીતે રીત્થવના મમદાનપદેને પૂજને ૧૦ આપ્યુ છે તે ૧૦ના નખ જોતા રદ્રમદાનપતુ મદિર એ વખતે પૂરુ થઈ ગયેતુ હલુ, એટલુ જ નહિ, પણ મળગાજી પહેનાતુ એ હરો એમ લાગે છે મળગાજી પોતે મધાન્યુ હોત તો 'આપિત કે એ મતનમના સખ તાત્રપનમા હોત.

૩ ચિં (૫ ૪૬)મા મળગાજી-વર્મહિન નામતુ એ- જૈન ધર્મસ્થાન પણ મળગાજી પાટણુમા મધાવ્યાતુ લખ્યુ છે અંો એના પુત્ર ચામુકે વીંગણિ નામના જૈન સાધુનો આચાર્યમહોત્સવ મોટા આદ્યગથી કર્યો હોવાની પણ દનદયા છે,^૧ પણ ઉપર ન્યુ તેમ મળા જ પ મ શિવભક્ત હોવાથી એણે જૈન ધર્મસ્થાન કામુ કપુ હોવાનો સભવ નથી પણ ગેઝિટિયરમા તર્ક કર્યો છે^૨ તેમ પાટણુના ટાઈ જૈન ગદ્ધચે - જૈનસર્વે મૂળગાજીના નામથી જૈનમદિર મધા યુ રોય તો એ સભવ છે^૩ નળી નૂળગાજીના યુવગાજ ચામુકે બવા નમેતુ અમાન વૃત્તિથી પાનન ગ્વાના જૂના કાળથી ચાલ્યા આવતા ગજ ધર્મને અનુસરી જૈન મદિરને ધૂપ દીપ માળા વગેરે માટે એક ખેત તુ લાન આપ્યાતુ વિ મ ૧૦૩૩ના ૧૦૫૧મા કહ્યુ છે- એ હમીન ઉપગના ન ને ટેકા આપે છે

૧ જ ચા છ પૃ ૧૦૮

૨ મુખઈ ગેઝિટિયર ૩ ૧ ભા ૧, પૃ ૧૯૧

૩ ગુ બ. ૧. ન ૧૩૬ બ

ઉત્તર પૂર્વના આઠણોતું ગુજરાતમાં આવવું

મૂળરાજે દુરદ્વેષ નૈમિષારણ્ય કનોજ પ્રયાગ દારી ગંગાદાર ગૌડ વગેરે દેશોથી વિદ્વાન ઈર્મનિપુણ આઠણોતે ગુજરાતમાં તેડાવીને એઓને સિદ્ધપુર સિદ્ધાર ખલાત વગેરે ગામ દાનમાં આપ્યા એવી દત્તકથા છે અને ત્ર્યમ્બકાદાત્મ્યોમા એ દત્તકથા તોંધાયેલી પણ મળે છે,^૧ છતાં જે ત્રણ દાનપત્રો અત્યાર મુંધીમા મળ્યાં છે તેમાંનું એક શૈવ મંદિરને અને એ શૈવ આચાર્યને અપાયાં છે. વળી સિદ્ધાર કે ખલાત મૂળરાજના નાગામા હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે, એટલે આ દત્તકથાને વિશેષ વજન આપવા જેવું નથી લાગતું; છતાં મૂળરાજે કનોજથી નીકળેલા શૈવ આચાર્યને દાન આપ્યું છે એ બેતાં એના તેડાવવાની કે પોતાની મેળે ઉત્તરમાંથી નથા કનોજ વગેરે પ્રદેશથી આઠણોતો આવશે મૂળરાજના વખતથી શરૂ થયો હોય અને એઓમાંથી કેાઈને મૂળરાજે જમીનનાં નહિ તો સાધારણ દ્રવ્યનાં દાન આપ્યાં હોય એ સંભવિત છે.

મૂળરાજનું દાતાપણું

ત્રણ દાનપત્રો અત્યાર મુંધીમા મળ્યા માટે મૂળરાજે ત્રણ જ દાન આપ્યાં હશે એમ તો કહેવાય જ નહિ. દરેક રાજવંશનાં અનેક દાનપત્રો નષ્ટ થઈ ગયા હોવાનો સંભવ છે. અને મૂળરાજની દાના તરીકે પ્રશંસા તો બધા પ્રત્યક્ષકાગે કરે છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે “મૂળરાજ આઠણોતો અને સાધુઓનો પૂજક હતો અને યાચકોની મોટી આશાઓ પૂરતો ” સોમેશ્વર કહે છે કે “એણે દાનોથી દારિદ્ર્યનો

૧ જુઓ રાસમાળા પૃ. ૯૦-૯૧ તથા મુળર્ષ ગેઝિટિયર પૃ. ૧૬૧; સ્વ. ગૌ. હી ઓશા પણ આ દત્તકથાને સ્વીકારે છે, અને મૂળરાજે રૂઢમહાલયની પ્રતિષ્ઠા માટે તેડાવેલા ઉત્તરના આ આઠણોતની સમ્યા એક હલ્તરની હોવામાં ‘ઓદીચ્ય સહસ્ર’ નામનું મૂળ જુએ છે (જુઓ પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૦. અ. ૮. પૃ ૧૮૮)

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૧, શ્લો. ૧૮૧-૧૮૪.

નારા કયો '૧ પ્ર. ચિં તો "બનિગબની જન્મે-ની ત્યાગપી
વેવને મૂળગાજલેપી વાતામા ફળ આ-યા' એમ કહે છે? અને
વિ. સ ૧૦૪૩ના વાનપામા "વાનના જળથી જીના હાથનાજો
મળગાજલે કલો છે ૩

દાનવ્યવસ્થા માટે અધિકારીનાં નિમણક

ધણા દાન કરનારને દાનોની વ્યવસ્થા માટે ખાસ અધિકારી
ગામવો પડે એ સ્વાભાવિક છે જૂના વાળમા આના અધિકારીઓ
ગામવાનો જિવાજ હતો જ અને ઈ મ ૧૨૧૬ (વિ સ ૧૭૭૩)ની
પ્રભાતપાટણની શ્રી ૧૨-પ્રશસ્તિમા એના નાયક શ્રીધર નામના નાગર
ધામણના મુજ પુરુષ ઉપાભ નામના જ્ઞેરીના આશીર્વાથી મૂળગાજલે
શતુગાજલેઓનં મારીને વિશાળ ગત્ય ભોગ યુ અને એના માવર
હવ અને ભાભ નામના નણ દીકરાઓ મૂળગાજલે વાવ કુના તગાવો
મયો મરિગે સત્રાવયો વગેરની દેખરેખનુ કામ સોંપ્યુ હતુ એમ કહ્યુ છે ૪
અનન્ત, મગ્મા-અનાગસો વર્ષ પછી ગ્યાથેન પ્રગતિની વિગતો અવિશ્લેષ
હોવાનો અભવ છે પણ પછીના વ્યોમમાં માધવ મૂળગાજલેનો મિત્ર
તથા મહામત્રી હોયો ઓ એને આમુકે કહેલ નામના ગામનુ દાન

૧ દાનોપહતદારિદ્ર્ય કૌયનિજિતદુર્જન ।

ખ. કૌ ૨૪ ૨, શ્લો ૫

૨ પ્ર. ચિ ૫ ૫૧, શ્લો ૨૭

૩ દાનતાયાર્દ્રકૃતકર

૧૦૮૩નુ દાનપત્ર

૪ યરીયાશીર્વાદૈરમરપત્તકાર્પણ્યનક મુનક્તિ સ્વાયત નિહતરિપુગાય ચિત્તરમ્ ।

નિહત્ય કમાવાગવળહિલપુરે મૂનૃપતિ

પ્રમુલ્ય તત્પુત્ર ત્વરુત મુકુતાર્યવ્યવમિતમ્ ॥

શ્લો ૮

વાપીદૂપતદાગકુદિમમકપ્રાસાદચત્રાલયાન્

સૌવળધ્વજતોરણાપણપુપ્રામપ્રપામડપાન્ ।

કીર્તિશ્રીમુરુતપ્રદાન્નરપતિ ધીમૂલરાજભિમિ

સ્તૈરપ્રાનિભૈર્વ્યધાપયદય ચોલુચ્ચદામાણિ ॥

શ્લો ૧૦

ક્યું હવે એમ કહ્યું છે.^૧ એ જોતાં આ માધવ ધર્માનુષ્ઠાનો મત્રી હોવાનો સભવ લાગે છે.

મંત્રિમંડળ અને તાત્રપત્રોની વિગતો

મળગળના મંત્રિમંડળમાં ખીજાં કોણ કોણ હતા ? મળગળના તાત્રપત્રોમાં પાછળના તાત્રપત્રો પેઠે મહામાત્યનું નામ નથી આપ્યું, એટલે સીધો પત્તો નથી લાગતો તાત્રપત્રને છેડે લેખક તરીકે વિ. સ. ૧૦૩૦ ના તાત્રપત્રમાં કેસ નામ છે ત્યાં ખીજાં તાત્રપત્રોમાં કાયસ્થ જોગળના પુત્ર કાચનનું નામ છે. ફતકનું નામ વિ. સ. ૧૦૪૩ના તાત્રપત્રમાં તો નથી જ, ત્યાં છેલ્લા તાત્રપત્રમાં મહત્તમ શિવગળનું નામ ફતક તરીકે છે. ફતક તરીકે સાધિવિગ્રહિકનો ઉલ્લેખ વિ. સ. ૧૦૩૦ના તાત્રપત્રમાં જ છે, પછીનામાં નથી. ધોળા પ્રમાણે મૂલરાજસ્ય એ રીતે મળગળની સહી એ ય તાત્રપત્રોમાં છે.

પુરોહિત નાગર બ્રાહ્મણ સોલ

શ્રીધર પેઠે એનાજ સમકાલીન કવિશ્રી સોનેશ્વરે પોતાની વશાવળી આપતા નગર (વડનગર)ના મહેવાસી શુલેવા કુળના શ્રીસોલશર્મા નામના પોતાના કુટુંબના મળ પુરુષને “શ્રીમળગળે આગ્રહ કરીને પોતાનો પુરોહિત નીમ્યો હતો” એમ કહ્યું છે.^૨ મળગળના વંશના ઘણા રાવનઓએ આ સોલના વંશના નાગર બ્રાહ્મણોને પુરોહિત બનાવ્યા છે.

૧ પ્રીત્યા ગ્રામવર દટૌ નિજપિંતુમિત્રાય કન્હેશ્વર

ય શ્રી માધવનામધેયકૃતિને તસ્મૈ મેહામત્રિણે ॥ એજન શ્લો. ૧૨.
અ. ૬. ગ્ર. ૨. પ. ૮૩૬, ગુ. ઐ. શ્લે. ન. ૧૬૩.

૨ સોલ સલીલમવનીમવતામસૌ વઃ સૌવસ્તિકોસ્વિતિ વર સ્મરતા સ્મરારે ।
શ્રીગુર્જરક્ષિતિમૃતા કિલ મૂલરાજદેવેન દૂરમુપરુધ્ય પુરોદસે યઃ ॥

સુન્ધોત્સવ સ. ૧૭, શ્લો. ૮.

આ શુલેવા કે શુલેચા કુળના નાગર હાલમાં ‘જિંદિયા’ કહેવાય છે. (ગુજ-
રાતનો સા. ૬ ખ. ૧. પૃ ૬૬)

પુરોહિતનું મનિમંજળમા મોટું ગ્યાન હતું એ એ જન્મનાના ઉત્પત્તિ વેખોથી દેખાય છે, અને આ ઇતિહાસમા પણ આગળ ચાલના પુરોહિતો કાર્યપ્રેરણા દેખાશે. આ ઉપરાંત જોમવે પહેલા એ અર્થુના - રૂપિ નીકિ નીમેના વિમન મરીનો પિતા વીરમહત્તમ પણ મૂળગજનો કોઈ પ્રમગનો મરી હતો એમ આજુ ઉપરના વિ ૩ ૧૦૦ના એક વેખથી જણાય છે ?

વળી દ્વાપરયમા જન્મક અને નેદુનનાં નામ મળે છે અને એના ગીકામગના કદના પ્રમાણે જન્મક મહામત્રી ઓ નેદુન એનાગુનો ગાળુક નથા મહાપ્રમાન હતો (જુઓ સ ૨ ચો ૫૬) નામે કલ્પ આચા ન હોય, પણ પત્નીઓ માચી માનનામા વાગે નથી

મૂળગજનું મનિમંજળ આપકુ જ હતું એમ આથી માની નેવાની જ ૨ નથી, પણ નાનુ-કુ જોગતુ ગત્ય એટલે પુરોહિત નાધ્યક્ષ, વેખક, સાન્ધિવિપ્રહિક, એમક મે-એગજુના ગણા જેવા મામતો અને મહામત્રી એટલાનું જ મનિમંજળ ગમ્યુ હોય એ સ્પષ્ટિ છે

મૂળગજના પોતાના વેખોમા માત્ર ‘અમન ગજપુરોને કલે છે એટલા જ સમ્યે છે, પણ નનબીદાનપતો ઉપરથી મે નાળમા ગત્યવહીવટના જે જે અધિમા હાવાનું પહેલા પ્રમગ્યમા વર્ણન કર્યું છે તે જ મોટે ભાગે મૂળગજના રખતમા ચાનુ હોનાનો સભન છે

મૂળગજનું આદિત્ય

મૂળગજ વિશે લખાણમા તપ્યુ ઠેર ક ‘એ નિર્વ્ય કપગી પોતાનું ધાયુ કરનાર ન્યામનર્જ, અને પ્રમદેવનો ગુનામ હતો એ નાઈમાં કસગી ન હતો પણ હેતીને દુશ્મનોને માગતો તથા વૈમે

૧ તુઆ પ્રા રીન જૈન લેખગમદ્ અવગોહન પૃ ૧૮૫ તથા બુદ્ધિપ્રકાશ ૧ ૨૮ ન પુઆરીમા છપાઈલા ‘નિમલપ્રજ્ઞક ને વિમલસાધ નામના લેખના પૃ ૮ ની વિ ૧ મા છપાડો લેખ

૨ ૧૨માગા પૃ ૨૬

જમીનમાં દાટી રાખતો “પણુ ચાવડાઓના શરીરના બાધા સંબંધી વર્ણુન કલ્પિત છે” એમ રત્નમાળના કર્તા પોતે જ કહે છે.^૧ પણ દ્વયાશ્રય સ ૧, શ્લો. ૧૪૦ તથા સ. ૭, શ્લો. ૬૦મા મૂળરાજને તથા દુર્લભ-રાજને શ્યામ કહેલ છે.^૨ અને સોલકીઓ સંબંધી આવાં વર્ણુન પણ કલ્પિત જ દેખાય છે. મૂળરાજ લોભી તો નહોતો જ, ઊલટું મેરુતુગ વગેરે લેખકો એના દાનીપણાની ખાસ પ્રશંસા કરે છે, અને એ એનાં દાનપત્રોથી સાચી ઠરે છે.

ખરી રીતે મૂળરાજ દાની, મહાપરાક્રમી, બુદ્ધિશાળી, કુશળ રાજ્યકર્તા અને સોલકી વશની પાછલી મહત્તાનો ઝીંડો અને મનઝૂત પાયો રોપનાર હતો એમ એના કાર્યોની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા દેખાય છે. શાકંભરીના ચોહાણુ રાજ સાથે એને વર થાય છે ત્યારે એણે એ જ વશની બીજી શાખા—એટલે નડૂલના ચોહાણો સાથે મૈત્રી-સંબંધ બાંધ્યા જણાય છે. મૂળરાજ ચોહાણુ રાજની કન્યાને પગથો હતો એ ચામુડના લેખ ઉપરથી આ પહેલા નોધ્યું છે. એ નડૂલના ચોહાણુની કન્યા હોવાનો સંભવ છે. વળી નડૂલના ચોહાણુ વશના સૂધાના લેખમા બલિરાજ્યએ મુજરાજના લશ્કરને હગવ્યુ હતું^૩ એમ લખ્યું છે. આનો અર્થ વિચારતા શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ કહે છે તેમ^૩ માળવાના મુજ રાજ્યએ મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી તે વખતે અથવા ગુજરાતે મૂળરાજને દયાઓ તે વખતે રાષ્ટ્રકૂટ ધવલની સાથે રહીને આ ચોહાણુ ગળ મુજ સામે લડ્યો હશે એમ લાગે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે એ વખતથી નડૂલના ચોહાણો સાથે

૧ લિલો કલ્પનાગ્રથતે બુદ્ધિમેદ રત્નમાળ. બીજી રત્ન. બુઓ કા ઉ. પૃ. ૧૨૪.

૨ બુઓ સૂધાનો લેખ, શ્લો. ૩

ગામીર્યધૈર્યસદન વ(શ)લિરાજદેવો યો મુજરાજ[વ]લમંગમચીકરત્તમ્ ।

એ. ઇ. ગ્ર. ૯, પૃ ૭૦.

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભા. ૧, પૃ. ૨૮૬.

ગુજરાતના રાજ્યોનો મૈત્રીમય ન મધાયો, અને ઘણી વાર તે નહીંના ચોદાણોએ ગુજરાતના ગળતુ મામત-પદ સ્વીકાર્યું છે એ આગળ જોઈએ

મોક્ષદી વશનો મજબૂત પાયો નાખનાર મૂળરાજ

૧. આ રાસમાળાના કતાએ એ વખતે ઉપનમ્વ ઐનિહાસિ માધનોની ખામીને લીધે, તથાને આધારે મૂળરાજે ગુજરાતનો મોગે ભાગ ઐગપ્ત-નર્મદા અને મહાદ્રિના ઘાટ સુધીનો ભાગ પણ પોતાને તામે કરી લીધો હતો એમ માન્યુ છે^૧ અને મ્વ ગૌ હી ઓઝા નેવાએ વગર તપાએ સ્વીકારી લીધુ છે એ તો ખર છે અને શ્રી ગમિકનાન પરીએ દ્વાચાપના નથા ખીજ પ્રમધોના મૂળગજ મમધી પગક્રમોનો સાર આપીને ‘મૂળગજનો ગત્યવિસ્તાર ઉત્તરમા સાયોગ, પશ્ચિમમા ઐગપ્ત અને કન્ધ, દક્ષિણમા નર્મદા અને પૂર્વમા વલ્લુ કરીગોધગ સુધી હતો એમ કહેવુ છે (પૃ. ૧-૬), પણ મારી નીનોમા ગહેની યથાર્થતા^૨ લગભગ સ્વીકારીને શ્રી ગલમણિગવ કહે છે કે ‘મોગના સોમનાથને મૂળગજે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનેના તેમની યાત્રાએ જતા કાલક ઇમમ્લુ થયુ હોય’ અને મૂળગજના ગત્યનો વિસ્તાર ઉપર કહ્યો છે તેટલો માની રમય નહિ સૌગપ્તનો પૂર્વભાગ થોડો અને થોડો ખેલનો ભાગ તામે કયો હોય એ મલવિત છે અને માગ મત પ્રમાણે સોનખી વશના ગત્યનો પાઞ્જથી જે મોગે વિસ્તાર થયો તેનો પાયો—વિસ્તાર થઈ શકે તથા ખમી શકે તેવો મજબૂત પાયો—મૂળગજે નાખ્યો એમ કહેવુ જ ચોખ્ખું છે અને મૂળગજ અણુહીન પાટણની એક નાનકડી હમ્મનનો ધણી હતો એ યાદગમ વામા આવે તો માનવપતિમુજ શાકભરીપતિ વિગ્રહગજ અને દક્ષિણના

૧ રાસમાળા, પૃ ૮૮ તથા પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૦, અ ૮ પૃ ૧૮૭ મા ઉપાયેનો સ્વ ગૌ હી ઓઝાનો લેખ જુઓ

૨ ગુજરાતનો સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ખ ૧ પૃ ૭૪-૭૬, દિ ૧૭-૧૯-૨૦

ચાલુક્ય રાજ્ય નૈલપ જેવા ત્રણ દિશાના ત્રણ બળવાન પ્રતિપક્ષીઓ સામે ટકી રહીને એણે ભાવી સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો એમા જ એની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ખરી રાજકુશળતા મને દેખાય છે. એ પરાક્રમી અને સેવકીરાજ્યસ્થાપનાના આચાર્ય મળરાજે વૃદ્ધ અવસ્થામા બધું છોડી દઈને શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર)ના જે દેવની ભક્તિ આખી જિંદગી મુઘી કરી હતી તે દેવની ભક્તિ કરતાં શ્રીસ્થળમા જાતે પોતાના શરીરને અગ્નિમા હોમીને દેહત્યાગ કર્યો એમ હેમચંદ્ર વગેરે પ્રખ્યાતેખડો કહે છે^૧

૧ દ્રયાશ્રય, સ ૬, શ્લો ૧૦૭, વસતવિલાસ, સ ૩, શ્લો ૭, પ્ર. ચિં. પ. ૫૧-૫૨, વગેરે.

પ્રકરણ ૮ મુ

ચામુડ વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજ

ઈ સ. ૯૯૬ થી ૧૦૨૨

(વિ સ ૧૦૫૩ થી ૧૦૭૮)

ચામુડ માટી ઉમરે ગાદીએ બેઠો

ચામુ ને યૌવગત્યાભિરે તો વિ સ ૧૦૩૩ પહેલા મળગજે
જ કરેનો હોવાનુ મળગજના પ્રગ્ધુમા જોયુ છે વીશ વર્ષની ઉમરે
એને યૌવગત્યાભિરેક થયો હોય તો ગાદીએ મેસવા દાણે એની ઉમર
માળીશતી હપગ હોવી જોઈએ આ ચામુ ગજ વિશે પ્રમધોમાથી
વિશ્વામપાત્ર મનાય એવુ ખાત્ર ઈ મળતુ નથી અને એનો ગાદીએ
મેકા પડી ॥ અમયનો ઉત્તીર્થ લેખ તો મળ્યો જ નથી પ્ર ચિ મા
વિ. સ ૧૦૫ થી તે વર્ષ સુધી ચામુડે રાજ્ય કરું એટલુ જ ફક્ત
વર્ષેનું છે ?

માગવા તરફ વજ્રભયુ પ્રયાણ

અથાથના મીઠાકારે આ ચામુ વિગે લખ્યુ છે કે “ચામુગજ
અતિ કામથી વિકળ થઈ ગયો હતો એટલે વાચિણી (કે ચાચિણી)

૧ પ્ર ચિ ૫ ૫૨

૨ અથાથ, મ ૭ મ્મે ૩૧ હપરની મીકા જુઓ રાસમાળા ૫ ૯૭મા
દીકાકાગુ કથન સંતારવામા કાઠકે જાણત થઈ છે

મી સિખ્યાવ પીએ, પ્રભાવકચરિતા

રાજાદ મમ શુશ્રુન્તકાન્તાનાં મમવે સતિ ।

સાલો મવતિ ચર્માય તપ્ર પ્રતિગિધિ કુલ ॥

શ્રીમદ્રમણ, શ્લો ૧૪૦ એ મ્મેકમા ચામુખી રાણીએને વારવાર
અર્ધસાવ થઈ જતો માગે રાજને શુભેન્દ્રિયનો રાજ (ફિરગ!) હોવો
જોઈ એ એમ કહ્યુ છે (કા ઉ પ. ૧૩૧-૧૩૨) એ અને સપુત્રિક લાગે છે

દેવી નામની એની ગહેને એને રાજગાદી ઉપરથી ખસેડી એના પુત્ર વલ્લભને ગાદી ઉપર બેસાર્યો, એટલે અભિમાનથી ચામુડ આત્મ-સાધના માટે કાશી જવા નીકળ્યો ત્યાં રસ્તામાં માળવાવાળાઓએ એને લૂટ્યો અને એના છત્ર ચામરાદિ ગજગિહ્વ લઈ લીધાં એટલે એણે પાટણ પાછા આવી પોતાના પુત્ર વલ્લભને કહ્યું કે “તું મારો પુત્ર હો તો માળવાવાળા પાસેથી મારાં છત્રાદિ પાછા લાવ.” “પરિણામે વલ્લભ ઘોડાઓ સાંથે કટકે (શત્રુઓ)ને કાપી નાખવા બિપડ્યો.” “પણ વલ્લભને રસ્તામાં જ દેવના કોપથી જેને વૈદ્યો ન ઓળખી શક્યા તથા દવાઓ જેને ન છતી શકે તેવો રોગ લાગુ પડ્યો.” અને દ્વાયાશ્રયના ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે “આ શીતળા રોગથી વલ્લભ મરણ પામ્યો.”^૧ દ્વાયાશ્રયમાં ઉપર પ્રમાણે માળવાવાળાએ ચામુડના છત્રાદિ લઈ લેવાનું લખ્યું છે ત્યારે પ્ર. ચિ. મા, દુર્ગભરાજ પોતાના ભત્રીજા ભીમને ગાદી ઉપર બેસાડી વારાણસી જવા નીકળ્યો ત્યાં એને માળવાના રાજા મુળે “છત્ર ચામરાદિ રાજગિહ્વો મફતને આવના વેશે આગળ જવું હોય તો જાઓ” એમ કહ્યું એટલે એણે પોતાને થયેલા આ અપમાનના ખખર ભીમને આપી, આવના વેશે તીર્થમાં જઈ દેહત્યાગ કર્યો, એમ લખ્યું છે ૨ હવે આ બંને વર્ણન એક જ પ્રસંગનાં છે એ તો દેખીતું છે મેરુતુગે માળવાના રાજાનું નામ મુળ લખ્યું છે એ તો ખૂલ જ છે, કારણ કે મુંજ તો વિ. સં ૧૦૫૩ પહેલાં મરણ પામ્યો હતો મુંજ પછી માળવાની ગાદી ઉપર સિન્ધુરાજ બેઠો હતો અને એણે લાટ છતાં નવસાહસાકચરિત (સ. ૧૦ શ્લો ૧૭) માં કહ્યું છે એ જોતાં એણે ચામુડને કનડ્યો હોય એ સંભવિત છે

હવે ચામુડના વર્ણનપ્રસંગમાં ગુજરાતનો કવિ શ્રીપાલ વિ. સ. ૧૨૦૮ની વડનગર-પ્રશસ્તિમાં લખે છે કે “ચામુડના હાથીઓના

૧ દ્વાયાશ્રય સ. ૭, શ્લો. ૪૩ તથા ૪૮ તથા એની ટીકા.

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૫૩.

મત્તીદ્યથી જ મવ આનના મિન્ધુરાજ લાગી ગયો '૧' આ જ ખનાવનું
વર્ણન મળે છે સા. ૧૫૫૦ વર્ષ પછી નખનાજ જયનિદમ્બિએ
“મિન્ધુરાજો ચામુડ ગળે લાઇમાં મારી નાખ્યો” ૨ એમ શ્રીપાનના
ઉપના કથનમાથી વધાર પડતો અર્થ કાઢી મૂકી મોડાના નટ
(ભાગો) નો ખાટો અર્થ કરી લખ્યું છે, ઓ એના ઉપર આધાર
ગળી શ્રી વિન્ધુરાજનાથ ગઢિ પછુ ચામુડે મિ ધુરાજને માર્યો એમ લખે
છે, ૩ પછુ જયનિદમ્બિના કુ ચિ ની પહેલાં લખાયેલા પ્ર ચિ મા
તથા વ્યાક્રમની ગીમમાં મારવાના ગ નએ ગુગનના ગગને કન્યાનુ
મ્થન છે અને ગુગનના ગગએ મારવાના ગગને માર્યો હોવાનું
મિન્ધુરાજ મ્થન નથી ઓ એ મેવ મ્થનમાં કન્યા જૂના શ્રીપાનના
મ્થનમાથી પણ ચામુડે મારવાના ગગને માર્યો તો ગુ પછુ દગન્યાનો
અર્થ પણ નીકળતો નથી મમે તે મ્થનથી મિન્ધુરાજનું નજીક
ગુગનમાં આગળ ન વધવા પાછું ફરી મ્થુ એટલો જ અર્થ શ્રીપાનની
આનકાગિ ભાગમાંથી નીકળે છે આ ગીતે મધ્ય પ્રમાણનો વિચાર
મળે નજીકમ્બિના મ્થનમાં કુ એતિન્ધુરાજ મ્થન થી એવો
માર્ગ મળે થયો છે ૪

૧ સુત્રસ્ત્ય ચમુડ મૂરતિસ્તથામુજરાજાદયો

ચદ્વપદ્વિપદાગવ્યવનામ્ભાસ દુરાદયિ ।

વિમ્બદ્યમ્ભાગમમમરરિમિ ધીમિધુરાજસ્તથા

નટ ક્ષાણિવતિવચાસ્ય ચામુડ ગંબોપિ નિર્માણિત ॥

૫ નમઃ-પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧, પ્રા. ૩. ૧૧ પૃષ્ઠ ૪૫

સુ. ૧૫. ૩. ૧૪૩

૨ રવે ચામુજરાજ ચદામુજરાજોદયુર ।

મિપુરેન્દ્રમિરોમત મિપુરામ મૂપડવર્ષીન્ ॥

જયસિદ્ધયુક્તિ કુ. ન. સ. ૧, મ્થ. ૩૨

૩ રામ ભાગ ૪ ૩૨

૪ પાનના પ્રમથકારા અનિદાસિદ્ધાસાની રાજા એવોમા નરેવાથી,
જૂના કથનોમાં આવા ફેર ॥ રાજાને આશ્વક બનાવવા મારે ૧૦
પા. ૩૬ ૩

માળવાના સિન્ધુરાજનું પાઠા કર્તુ

જુદા જુદા પ્રમદાનાં કથનોનો અનિદાગિદ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં નીચે પ્રમાણે ગનાવ ગન્યા દેવાનો મને સંભવ લાગે છે. પરંતુ ચામુડને માળવાના સિન્ધુરાજને કન્યાઓ અને પછી એનો પુત્ર વલ્લભરાજ કાંઈક વધારે વધાર વગેરે લઈ સિન્ધુરાજ સામે ગંગા ત્યાં સિન્ધુરાજ ગમે તે કારણથી માળવા તરફ પાછો ફર્યો અને વલ્લભરાજ ગંગામાં જ ઝીનવાની મરણ પામ્યો. શ્રી. મૃતમીએ તો વલ્લભરાજ ધારા ઉપર ચડી ગયા અને એને બોલતે દગલો એમ કહ્યું છે, પણ આ કથનને કોશ આધાર મળતો નથી. કાંઈક સંતત્યુદ છે.

“ચામુડ પીળા રંગનો, ખાવાપીવાનો તથા કપડાંનો ગોખીન, તેમજ ગળીયાનો ગોખીન હતો.” એમ રત્નમાળમાં વખ્યું છે, પણ એ ગ્રંથનાં અવા વર્ણનોમાં વિશ્વાસ મધ્યાનુ કાગ્ય દેખાતું નથી એ ઉપર કહ્યું જ છે. ચામુડે દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી શુદ્ધ-તીર્થમાં લઈ અનશન-વ્રતથી દેહત્યાગ કર્યો એમ દ્વાચાશ્રય (સ. ૭, શ્લો ૫૮)માં કહ્યું છે. વિ. સ. ૧૦૬૨માં ચામુડ મરણ પામ્યો.

વલ્લભરાજ ઇ. સ. ૧૦૧૦ (સં. ૧૦૬૧)

ચામુડને ત્રણ પુત્રો હતા : (૧) વલ્લભરાજ, (૨) દુર્લભરાજ અને (૩) નાગરાજ. વલ્લભરાજ પિતા જીવતા જ ગાંધ્ય કરતો હતો અને જીવતાં જ મરણ પામેલો તથા ચામુડે દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાડ્યા પછી દેહત્યાગ કર્યો એમ દ્વાચાશ્રયમાં વર્ણન છે ત્યારે પ્રયધર્ષિના-મણિમાં એણે ૭ મહિના રાજ્ય કર્યું એમ કહ્યું છે. સોલકી વંશના અમુક ઉલ્કીર્ણ લેખોમાં ચામુડ પછી વલ્લભરાજનું અને પછી દુર્લભરાજનું નામ છે, ત્યારે નાગરાજનું નામ નથી, એ જોતા વલ્લભરાજ થોડો વખત પણ પિતાના મરણ પછી જીવ્યો હોય એવો સંભવ મને

લાગે છે^૧ આ વંશો પિતાની આસાથી માળના તરફ ફેરી ફરતુ વર્ણન દ્વાચ્ચમાંથી ઉપર ઉતાર્યું છે વનગર-પ્રાકાર-પ્રશસ્તિમાં, સુ. સ વર્ગિમાં તથા પ્ર. ચિ. ની અમુક પ્રતોમાં પણ એનો ઉલ્લેખ મળે છે,^૨ પણ વર્ણુ-ગી ચામુડ જીવતા મનેના બનામનું જ એ વર્ણન છે અને એ ચામુડમાં ક્લાર ગ્રામામાં જ વલ્લભગજ શીતળાથી મગલા પામ્યો અને દ્વાચ્ચ (અ. ૭ સ્તો. ૫૨) વહે છે તેમ એના સેનાપતિ ને^૩ પ્ર. ચિ. કડ છે તેમ (ચામુડના અગ. તરીકે) દુર્લભગજને જગત ઓળગી પાડા ફરતુ પડ્યું હોય એમ જણાય છે આ વલ્લભ ગજને જગત્તપન નામનું મિત્રુ (એ વાનની પેઠે શત્રુઓ ઉપર ત્યાપ માગતો માટે એમ એક લેખક કહ્યું છે) મળ્યું હતું એમ પ્રમથોમાં કહેવું છે^૪ ગ્લનમાળમાં કહ્યું છે કે^૫ 'વંશભગજ ધારે દિગ્ગો અને પ્રમથ ભુદિવાળો હતો પાપ મ્મથી દૂર ગહેતો, એને આખે શરીરે તન હતા, એને ગજવનો વળો લોભ હતો ગ્લનમાળના આ પ્રાગના વર્ણુનની ઐતિહાસિક કીમત ગર્હ નથી એ કહું જ છે

વલ્લભગજ પછી દુર્લભગજ પાટણની ગાદી ઉપર બેસે અને એણે ઇ. સ. ૧૦૧૦ થી ૧૦૨૨ (સ. ૧૦૬૬ થી ૧૦૭૮) મુધી સાક્ષા અગિયાર વર્ષ ગજ વ્યુ એમ પ્ર. ચિ. વહે છે^૫ આ દુર્લભ

૧ જુઓ વિ. મ. ૧૦૦/ની વડનગર-પ્રાકારપ્રશસ્તિ ને^૧ ૭, (પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ ન. ૪૫) તથા વિ. સ. ૧૨/૦નું જયતર્ગિહનું તામ્ર લેખ, ઇ. એ. મ. ૬ પૃ. ૧૬, જી. ઓ. ૧ ન. ૧૬૫, લે. કે. મુ. ગ. (પૃ. ૧૬૨)માં નોંધુ છે તેમ કે. લાક તામ્રપત્રોમાં વર્ણનનું નામ નથી

૨ વનગર-પ્રાકારપ્રશસ્તિ ને^૧ ૭, તથા પ્ર. ચિ. ૫ પૃ. ૫૨, દિ. ૮૦, સુ. સ. સ. ૨, સ્તો. ૧૪, શ્રી કૌ. સ. ૨, યો. ૧૦ અને સુ. કી. ક. સ્તો. ૩૨ ૩ જુઓ પ્ર. ચિ. ૫ પૃ. ૫૨, દિ. ૦

૪ રાસમાળા પૃ. ૯૭

૫ ચામુડે વિ. સ. ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬ એરીને તોર વા. શા. ત્ય. કથું વલ્લભગજ છ માસ રાજ્ય કર્યું, અને દુર્લભગજે સાગ અગિયાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું, એમ પ્ર. ચિ. (૬ ૧૦)માં કહ્યું છે અને જિનમ દનમજિનેા કુમારપાલપ્રબધ

રાજે પાટણમાં દુર્લભ-સરોવર બધાવ્યું હતું એમ એ જ પ્રથમાં કહેલું છે.^૧ અને આ દુર્લભ-સરોવર પાટણની ખાઈની આગળ હતું એમ વસંતવિલાસ (સ ૨, શ્લો ૪૬)માં કહ્યું છે.

દુર્લભરાજનું લાટ ઉપર આક્રમણ

આ દુર્લભરાજના કોઈ પરાક્રમનું વર્ણન સુ સં., કી. કૌ, પ્ર. ચિ. વગેરેમાં તો નથી, પણ વડનગર-પ્રાકાર-પ્રશસ્તિમાં દુર્લભરાજે લાટનો ભગ કર્યાનું લખ્યું છે^૨ અને મતે આ કથનમાં કાંઈકે એનિહાસિક તત્ત્વ દેખાય છે રાષ્ટ્રકૂટોના રાજ્યકાળમાં ખેડા જિલ્લો લાટમડલમાં ગણાતો એ પહેલાં જોયું છે. હવે પાટણનો રાજા પોતાની સરહદ વધારવા ઇચ્છે ત્યારે ખેડા જિલ્લા ઉપર એની નજર જાય એ સ્વાભાવિક છે. અને આ ખેડા જિલ્લાના કોઈ પ્રદેશમાં જ ચામુડ અને સિંધુરાજ સામ-સામા થયા વગર પાછા ફરી ગયા, પછી વલ્લભ રમ્તામાં મરી ગયો અને દુર્લભે સિંધુરાજના મરણ પછી લાટના ગગનને દબાવ્યો.

ગુજરાત અને લાટનો એનિહાસિક સંબંધ આ રાજાઓના કાળમાં આવો લાગે છે મળરાજે લાટના બારખ (દારખ)ને હરાવેલો.

પ્રવચનપરીક્ષા વગેરે પ્ર. ચિ. ને અનુસરે છે, પણ વિચારશ્રેણીમાં ચામુડે વિ. સ. ૧૦૫૨ થી ૧૦૬૬ સુધી ચૌદ વર્ષ અને દુર્લભરાજે વિ સં. ૧૦૬૬ થી ૧૯૭૮ સુધી બાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ રીતે રાજ્યકાળ આપ્યો છે (જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ ૫૨, ટિ ૯૦)

૧ પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં તો ચામુડે પાટણમાં ચંદનાચક્રેવ તથા ચાચિણે-શ્વરના મંદિર કરાવ્યા અને દુર્લભરાજે પોતાના ભાઈ વલ્લભરાજના શ્રેય માટે મંદનશકરપ્રાસાદ તથા દુર્લભસરોવર કરાવ્યા, તેમજ પાટણમાં ઘટિકાગૃહ, હાથીખાનું, દાનશાળા, તેમજ સાત માળનું ધવલગૃહ કરાવ્યું, એમ લખેલું છે (જુઓ પૃ. ૫૨, ટિ ૯૦).

૨ यस्य क्रोधपरायणस्य किमपि भ्रूवल्लरी मंगुरा

सद्यो दर्शयति स्म लाटवसुषामगस्वरूप फलम् ।

પ્રા લે મા. પ્સા. ૧, લેખ ન ૪૫ શ્લો. ૮; ગુ ઐ. લે. ન. ૧૪૭

પણ મૂળગજના મળણ પછી આમુ ના વખતની ગળ્યની નમણી ગિથિતિમા એના પુત્ર ગોઝિગજને લાટો પાછુ પોતાને તામે કરી સ્વતંત્રતા મેળવી, એમ લાટના પ્રિયોચનપાતના ઉત્પત્તિ લેખમા ગોઝિગજ પ્રિયે વખ્યુ છે કે “એણે પોતાનો જે જમીન બળવાન શત્રુઓએ લ્લાવેરી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો”^૧ એ ઉપરથી તાગે છે પણ આ ગોઝિગજ મુખે જેમી શક્યો નહિ, કાગલ^૨ માળવાના સિન્ધુગજને લાટને લ્લાવ્યુ^૩ પણ સિન્ધુગજની પાઠળથી નમણા પડેલી ગળ્યગિથિતિમા ગોઝિગજ કે એનો પુત્ર કીર્તિગજ સ્વતંત્ર થયો હશે કીર્તિગજે શ- સ ૯૮૦ (ધ સ ૧૦૧૮)માં તાપી નદીને કિનારે એક ગામનુ લાન આપ્યુ કે આ કીર્તિગજને જ દુર્લભાજે વાચુ કરી ધ સ ૧૦૧૮ પાના લ્લાવ્યો હશે એમ એના પૌત્ર નિતુનપાતના શ- સ ૮૭૭ (ધ સ ૧૦૫૦) ના તાત્રપત્રમા એની કીર્તિ એના હાથમાની તત્વાચ્ચી લજાઇમા લખબીન થઇ શત્રુઓના હાથમા નિઘ ગણાય એરી રીતે મર્ધ રાદ્દેથી જણાય છે

આ આનકાગિઠ વર્ણનનો અર્થ એટલો જ કે કીર્તિરાજ હારી ગયો આ હા દુર્લભગજને જ હાવે ખાધેની હોતી ત્રેકએ^૪ વગી

૧ જામમૂલકૃતા યેન વિષ્ણુનથ મનીયમા ।

વલ્લિમિ તા સમાવાન્તા દાનવૈરિવ વૈરિમિ ॥

૬ ૮ ૫ ૧૨ પૃ ૧૦૬, ગુ. અ. લે. ન ૨૭૭

૨ જુઓ નવસાહસાકચ્ચનિ સ. ૧૦, જ્યો ૧૫-૧૬ તથા ઉદયપુર-પ્રગલ્ભિ જ્યો ૧૪ જેમા દનિષ્ઠ કોસિલા, હાર્દા, લાટ મુગવ અને નાલદેરા સિન્ધુ સાગે છત્વા દોવાનું કહ્યુ છે (જુઓ રાજભોજ પૃ ૨૦૦)

૩ જુઓ, નુરતના કીર્તિરાજના ઉપર કહેલા શ- સ ૮૪૦ ના દાનપત્રનો ઉલ્લેખ મુ. ગે. મ. ૧ ભા ૧ પૃ ૧૫ મા છે અને ગુ. સ. અ. મ. ૮ ન ૨, ૩, પૃ ૧૫૩મા મી સ. ૫ પડ્યાએ આપેલો એ લેખનો સાર

૪ જુઓ ૬ એ. મ. ૧૨, પૃ ૧૯૬, ગુ. અ. લે. ન ૨૭૭

કાલવણ (નાશિક પાસે)ના ભોજના સામન^૧ યજ્ઞાયર્માના દાનપત્રથી ભોજે કારતો વિજય ક્યાં પછી કોંકણનો વિજય કર્યો હતો તેનો હિસબ કોળ્યાનું કથનર છે. આ તામ્રપત્ર ઈ. સ ૧૦૨૦નું હોવાથી એ પહેલા ધાતુ કરી કીર્તિગજના વખતમાં જ આ યનાવ ગમ્યો હશે. મનસખ કે દુર્લભરાજનો વિજય અસ્પષ્ટથી નીવડ્યો.

વળી તેને કે પ્રયધામા દુર્લભરાજ ઉપર ભોજે કાઈ ચક્રાર્થ કરી હોવાનું વર્ણન નથી, પણ હલ્દયપુર-પ્રશસ્તિ (સ્તો. ૧૬)માં જે ગુર્જર-રાજાને કોળ્યાનું કથન છે તે આ દુર્લભરાજને જ લાગુ પડે છે. કાગળ કે ઉપર કહેવા ઈ. સ ૧૦૨૦ (વિ. સ. ૧૦૭૬)ના કાલવણના તથા એ જ વર્ષના વન્યુઆરીનાં વાસવાડાનાં^૨ તથા સ્પેટમ્બરનાં એતવાના દાનપત્રોમાં જે કોંકણવિજય કોળયવાની વાતો છે તે કાકણ-વિજય માટે જતા રસ્તામાં કારતો વિજય પણ ભોજે કર્યો હતો અને એ વખતે દુર્લભરાજને પાછા લદી જવું પડ્યું હશે.

પણ વાસવાડાના દાનપત્રના દાનનું વટપટક તે વડાદરા એવા અર્થ શ્રી. મુનશીએ કર્યો છે,^૪ પણ વટપટક નામનાં એક કરનાં વધાએ ગામ ગુજરાતમાં જ મળ્યા છે^૫ અને જીજે પણ હશે એ દાનપત્ર

૧ કીર્તિગજ ઈ. સ ૧૦૧૮ના તામ્રપત્રમાં પોતાને મહામહાલેક્ષ્મી કહે છે. એ જોતાં એ સામત જ ગ્યો હશે. પહેલા કદાચ દુર્લભરાજનો અને પછી ભોજનો.

૨ એ. ઇ. ગ્ર. ૧૯, પૃ. ૭૧.

૩ એ. ઇ. ગ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૮૨ તથા એન. ગ્ર. ૧૮. પૃ. ૩૦, સોરી ગેટ પોસ્ટ ગુર્જરેશ પૃ. ૧૩૦માં વાસવાડાના દાનપત્ર માટે એ. ઇ. ગ્ર. ૯ નો હલ્લેખ આપ્યો છે. પણ એ નો છાપખલ છે ખરી રીતે ગ્ર. ૧૧ જોઈએ.

૪ એન.ન.

૫ શક સ. ૭૪૯ના કાલીદાનપત્રનું વટપટક તે વર્ધન અને શક સ. ૮૭૫ના એર્યાલુ દાનપત્રનું વટપટક તે મુરત જિલ્લાનું વરોહ છે (જુઓ ગુ. એ. લે. ન. ૧૦૫ તથા ન. ૨૩૬)

પ્ર ટ ગ્તા એ પુરે કુચુ છે તેમ દાનપત્રમા કહેના ધાધદોગબોગ (જિલ્લા) ના વટપદનો પત્તો લાગ્યો નથી, વળી મેનવાના દાનપત્રનુ ન્યાયપદક તે ખેડ જિલ્લાનુ નાપા અને નાનત ાગ તે એ જ જિલ્લાનુ આણુદથી રીશ મેન છે ખભાતના ગ્તામા આવેલુ નાગ એવો અર્થ એ ઠપાવનાગ શી ઝિમકગધરે ક્યો છે અને શી મુનશીએ એ સ્વીકાર્યો છે, પણ શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ ગેહએ ન્યાયી પત્ર મળ્યુ છે તે ધ નુ નાગ ગામ એવો અર્થ ક્યો છે? જે બધેમેસતો નાગે છે

મતનમ ટે બોજના આ દાનપત્રોથી ઈ સ ૧૦૨૦ મા ખેડ જિલ્લાનો કોઈ ભાગ બોજરાજને તામે હોવાનુ સામિત થતુ નથી, પણ બોજરાજએ લાટ ઉપર વિજય મેળન્યાયી દુર્લભગજને લાટનો લોભ ડાહી દેવો પડ્યો એટલી અતિહાસિ હમીન નાગે છે

અને જો ઉપર જે અતિહાસિ અનુમાન દાયુ છે તે બગમર હોય તો દુર્લભગજને બોજનો આ મુનશી માને છે? તેમ, સામત માનવાનુ યે કાચુ નથી હવે નાટમા બોજની સત્તા કટલો વખત ટપ ગહી એ જો કે ચોક્કસ ગહી સ ાતુ નથી પણ ઈ સ ૧૦૪૭ (વિ સ ૧૧૦૦)મા બોજના સામત મુગલિયના પુત્ર જમોરાજે નટાપથી ગામના વટેશ્વર મહાદેવના ઉપયોગ માટે વિનુહજ ગામ અને મો એક જમીન નાનમા આપી છે? આ ધટોરી ગામ ન્યાયી આ પત્ર મળ્યાં છે તે તિનનાયી ૧૧ મેન છેડે છે આ ન્યાન નર્મ! અને મેના નદીના મગમ નગ છે આ લેખથી લાટ પ્રદેશ ઉપર બોજની સત્તા ઈ સ ૧૦૨૦ થી ધ મ ૧૦૪૭ સુધી ચાનુ હી હતી એમ કહે છે

૧ રા ન બાજ, પદિસિષ્ટ પૃ ૨

૨ ડોગી ધટ વોડ જુર્ દેશ પૃ ૧૩૧

૩ જુમો મોમીનિષ્ટ બોફ મોરિન ટવ કા ફર મ પના, પ ૩૧ જુ ન
૪ ન ૨૩ ન

અને જેમ લાટનો આ મુગદ્દિય મોજનો સામન હતો તેમ જ તેની નજીકમા નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા નાંદીપુર (લાટ)નો વત્સરાજ પણ પોતાના પિતા કીર્તિરાજ પેઠે મોજનો સામન હોય એ સંભવિત છે

દુર્લભરાજ નહૂલના ચોહાણ મહેન્દ્રની બહેનને પરણ્યો હતો

આ દુર્લભરાજ મરુદેશના રાજ્ય મહેન્દ્રની બહેન દુર્લભદેવીને, મહેન્દ્રે કરેલા સ્વયંવરમા જઈને, પરણ્યો હતો એમ દ્વયાશ્રયમા કહ્યું છે અને આ મરુદેશ એટલે નડયલદેશ એમ દ્વયાશ્રયના ટીકાકાર કહે છે.^૧ હવે દુર્લભરાજના સમયમા મહેન્દ્ર નહૂલનો ગમ્મ હોવાનો સંભવ સૂધાના વિ. સ. ૧૩૧૯ના લેખથી^૨ તથા ઉપર વારંવાર ઉલ્લેખેલા રાષ્ટ્રકૂટ ધવલના વિ સ. ૧૦૫૩ના લેખથી જણાય છે એ જેતા દ્વયાશ્રયનું સ્વયંવરનું વર્ણન ભણે કલ્પિત હોય, પણ દુર્લભરાજ મહેન્દ્રની બહેનને પરણ્યો હતો એ હકીકત માનવામા વાધો નથી^૩

આ દુર્લભરાજનું પુરોહિતપણું મૂળરાજના પુરોહિત શ્રીસોલશમનો પૌત્ર મુજ કરતો અને આ મુજનો પિતા લલ્લ ચામુડનો પુરોહિત હતો એમ સોમેશ્વર કહે છે,^૪ વળી જૈન આચાર્ય જિનેશ્વરમૂરિ માન સાથે દુર્લભરાજની સભામા જના એવી જૈનશ્રુતપરપરા વિ સ. ના બારમા શતક જેટલી જૂની છે^૫ અને આ રાજ્યએ જૈન મંદિરો

૧ દ્વયાશ્રય સ ૭. શ્લો ૬૬ થી ૧૦૬ સુધી.

૨ સૂધાનો લેખ, શ્લો ૯, એ. ઇ ગ્ર. ૯, પૃ ૭૦.

૩ ભારતકે પ્રાચીન ગજવશ, ભા. ૧, પૃ ૨૮૭

૪ સુરથોત્સવ સ ૧૫, શ્લો. ૧૧ થી ૧૮.

૫ જુઓ જિનદત્તમૂરિવિરચિત મુગ્ધપારતત્રયમ્ શ્લો ૧૦, અપમ્નશકાવ્યત્રયી બમિકા પૃ. ૧૦ થી ૧૩ તથા મૂળ પૃ. ૧૦૮, તથા દ્વયાશ્રય સ ૭, શ્લો. ૬૪ ઉપરની ટીકા.

બધાન્યા હતા એમ દ્વાચાત્રયમાં કહેલું છે ૧

પ્રમુખકારે દુર્લભગજને “ન્યાયપગયણુ તથા પગ્ગ્રી ઉપર તેમજ દ્વિજોના ધન ઉપર હાથ ન નાખનારા કહે છે ૨ મૂળગજ પેઠે દુર્લભગજ પણ શ્યામ વર્ણનો હતો એમ દ્વાચાત્રય (સ. ૭ શ્લો-૬૦) માં કહ્યું છે

૧ દ્વાચાત્રય સ. ૭, શ્લો. ૧૩

૨ જુઓ મુ સ. સ. ૨ શ્લો. ૧૫ કી જા સ. ૨, શ્લો. ૧૪ તથા ૧૩ નગ-પ્રાકાર-પ્રસસ્તિ શ્લો. ૮ કી કો મા નીચે પ્રમાણે સમજો છે—

સવયાનુપભોગ્યેષુ વસ્ય સૌમાન્યમાસિજ ।

ન કર પરદારેષુ દ્વિજસારેષુ ચાપસત્ ॥

પ્રકરણ ૯ મું

ભીમદેવ પહેલો

ક્ર. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૪

(વિ. સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦) ૧

ભીમદેવ પહેલો દુર્લભરાજના ભાઈ નાગરાજના પુત્ર હતો. એમ દ્વાપ્રય કહે છે. ૨ આ નાગરાજ દુર્લભરાજ સાથે જ નવસના ચોદાગુ રાજ મહેન્દ્રની બહેનના સ્વયંવરમાં ગયો હતો અને મહેન્દ્રે નાગરાજને પોતાની નાની બહેન સહમી પરગાવી હતી એમ દ્વાપ્રયમાં કહેવું છે. ૩ દ્વાપ્રયમાં તો નાગરાજ જીવતા દુર્લભરાજે તથા નાગરાજે ભીમનો રાત્યાભિષેક કર્યો અને પછી એ એવ સ્વર્ગે ગયા એમ સમ્યું છે, પણ એ મુંબઈગેઝિટિયરના લેખક કહે છે તેમ સભવિત નથી જાગતું. વધારે સભવ દુર્લભરાજ પહેલાં નાગરાજ મરી ગયો હોવાનો છે. ૪ પ્ર ચિ. જોવા પ્રથમાં નાગરાજનું નામ જ નથી એ ઉપરથી પણ ભીમના જન્મ પછી એ નરત મરી ગયો હોય એવો સભવ જાગે છે. ઉન્ડીર્ગ

૧ પ્ર ચિ. મા તથા વિચારંગ્રામીમાં ઉપર પ્રમાણે ભીમનો ગત્યકાળ આપ્યો છે. જિતમનગણિ અને પ્રવચનપરીક્ષાનો લેખક એનં અનુસરે છે (જુઓ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૧૨ તથા દિ ૮ . પણ પ્ર. ચિ ની અમુક પ્રતમાં ૧૦૭૭ થી ૪૨ વર્ષ ભીમના ગત્યકાળનાં કતાં છે. એકાદ પ્રતમાં ૫૨ વર્ષ પણ કલાં છે (મૂળ પૃ. ૮૬ દિ. ૮)

૨ દ્વાપ્રય સ. ૭, શ્લો. ૧; પ્ર ચિ. પણ ભીમદેવને લલભરાજના ભાઈનો પુત્ર કહે છે. એની અમુક પ્રતમાં દુર્લભરાજનો પુત્ર ભીમને કહ્યો છે એ તો ભલ છે (પ્ર. ચિ. પૃ. ૫૩. દિ. ૯૧)

૩ જુઓ સ. ૭, શ્લો. ૧૧૩.

૪ મુ. ગે. પૃ. ૧૬૩.

લેખોની વસાવગીમા દુર્લભગજ પત્રી ભીમનુજ નામ આવે છે એ
જેના નાગગજ ગાત્રી ઉપર નથી મેરો એ તો ચોક્કસ છે

મહામૂદ ગઝનવીની મોમનાથ ઉપર ચરણ

ઈ સ ૧૨૫ (વિ સ ૧૦૮૧)

ભીમદેવના ગત્યસમરનો પહેલો મનાવ મહમદ ગઝનવીની
મોમનાથ ઉપરની ચરણનો ગણવો પડે. ભીમદેવને ગાદી ઉપર
મેઢ્યે મેજ વર્ષ થયા હતા ત્યાં આ ભયકર વટોળિયો દેશ ઉપર
ફરી વળ્યો દ્વાચાશ્રય, પ્ર ચિં વગેરે ઇર્ષ્યમંદોમા તો મહમદની આ
ચાઇનું વર્ણન તો થુ પણ ઉત્તેજ નથી અને સુરતાન મહમદ ગઝનવીનું
જીવનચરિત્ર વખનાર છે. લેખક મુહમ્મદ નાઝીમ (ઈ સ ૧૬૩૧)
અને ક્રોમિએચેટ (ક્રિસ્ટરી આફ ગુજરાત ૧૮૩૮, પૃ ૫૭) જેવા
ઇતિહાસલેખકોએ પણ હિંદુ લેખકોએ સંપૂર્ણ મૌન પાળ્યું છે.
એમ નામ્યું છે, જતાં એ કથનને મર્યાદિત કરે 'એના મે અપવા
જૂન ઉત્તેજો મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ મો પહેલાં ગોધી મનાવ્યા છે
એમાનો એક છે કવિ ધનપાનનો જે માળવાનો નિરામી અને ભોજ
તથા ભીમનો સમઘનીન હતો એટલે એ સમઘનીન ગણાય એવો કે
એ મિત્રો નોખ્યું છે કે તુરુકાન-મુઝિમો)એ શ્રીમાલદેશને ભાખ્યો
પત્રી અણુનીવાજને, ચરુવતી (ચાવતી)ને તથા મોગરો ભાખ્યાં,
દેવવાજા અને સોમેશ્વરો પણ ભાખ્યા. આમા મહમદનું નામ નથી,
પણ ઉત્તેજ મોમનાથ ઉપરના હતા ત્રિગે છે એમા શકા નથી બીજો
ઉત્તેજ જિનપ્રમસગ્નિના ત્રિવિતાર્થકાપમા છે જેમા નોખ્યું છે કે
"સ્વેચ્છગજ ગજનીનો પતિ મુજ્જ ને" ભાગીને અત્યપુર તરફ નિ
સ ૧૦૮૧મા નાખ્યો

૧ મૂળ વર્ણનો —

(૧) મનવિણુ હિરિમાલદેસુ અન્ન અળહિલવાદર, ચઢાલિ સોરટ્હુ મગ્નુ પુણુ
દેવલવાદર, મોમેશ્વર સહિ મગ્નુ. (શ્રીસત્યપુરમ રત્ન શ્રીમલનીંગ ઉત્સાહ

જેન અન્યકાંનના આ દેશ ઉપરના મામનાય ઉપરના મદનઃ ગજનવીના ઇશ્વરના સિદ્ધિદાસિન વચ્ચેનાર્થનાર્થ ગંદા મળવાનું કામનું નથી એટલું ૧૮૩૨ મુજબ છે, પણ એના વિગતવાર અને અવિગત વર્ણન માટે તે મુસ્લિમ નવાગિરિદાને ઉપર ૧૮ આધાર મામલા પડે છે.

આ દેશ ઉપરના મુસ્લિમ ઇશ્વરના સિદ્ધિદાસ પાન વીક દર્શિ છે. સિંધ આરમોએ ઈ. સ. ૭૧૨માં વીધિયુ એ ઉપર કુર્મ ૧૪ છે, પણ ભારતના પીલત ભાગ ઉપર સિંધમાંથી કટ કન્યા નીકળી આવતી દેખીઆના વિવાય ઇર્ષ મુસ્લિમ દર્યાએ આ દેશ ઉપર મુજબ નહેના અને સિંધ સિવાય કાઈ રચો આપી સત્તા મુસ્લિમોએ મેળવી નહેતી, પણ અલખતીને ઇ. સ. ૯૬૧માં ગજનીનું રાજ્ય લીધ. પછી એ ૧૮ કાશુતનો ટેલોક ભાગ લીધો. ઈ. સ. ૯૬૩માં અલખતીને મળ્યું પામ્યો, પણ એના નખળા વગરનેના દાયમાં સત્તા પામી વખત દખી નદિ અને ઈ. સ. ૯૮૨માં ૧૮૦૯માં અબુ મન્સુર ગજનવીને ઈ. સ. ૯૭૭માં ગજનીના ગજનવીના ધણી થયો. એક વર્ષ ૧૮૧૧માં સગજનવીને ભારત તરફ નજર નાખી આ રીતે વાયવ્યના ધારને માર્ગે ભારતમાં મુસ્લિમ

નામની અપભ્રંશ કૃતિ પદી ૩. ૧. જેન ગાદિન્ય રાજા'૧૬ અ. ૩. ૫. ૨/૧માંથી કા. ઉ. ૫. ૧૩૭.

(૨) અગ્રો ગજનવદ મુજબ મજિત્તા તથો વલતો પતો નમ્બરે વગવદ દ્વાસીય (૧૦૮૧) વિહમવરિમે મિચ્છરાજો । વિવિધતીર્થકટપ (સિંધી જેન અન્યમાળા આ. ૫. ૨૯)

૧ મુ. ગે. અં. ૧. ભા. ૧, ૫. ૧૬૫ થી ૧૬૮: હલિયટ, અં. ૨. ૫. ૪૬૮, જેમાં તારિખ ક. સહી, તખકાત ઈ અકબરી, તખકાત ક. નાસિરી અને મૈઝલ-સ-સકામાંથી ઉતારા આપ્યા છે. વળી મદમૂદ ગજનીના હવનચરિતના છેલ્લા લેખક મુદમૂદ નાઝીમે કૃષ્ણી, ગર્વીઝી. કુબ્જાદીર. સિખનઈમુલ જવાઝી, ઈમુલ અધીર. એટલા અન્યકારોનો આધાર લીધો છે. દિગ્ગિસ્તાએ ટેલોક વિગતો વધારે આપી છે, પણ નાઝીમે એની વિશ્વસનીયતા આપી ગણીને એને છાડી દીધો છે (લાઈફ ઓફ મુસતાન મદમૂદ. એપેન્ડિક્સ-એમ).

[illegible]

1 000 1: 12 2. 339 338 041 00714 1 24 30 041 4 141
47 134

३. २१.०५.२०१८ ३५८८ ३५८८ ३५८८ ३५८८ ३५८८

૧૬૮ ગુજરાતનો મન્યકાલીન શરણાગત દલિદાસ

નરિ નોડયા તવા મેટી લૂટા ભરે વારવારે ગરની પાછા ફરે ?
 સુલતાન મલમલની આ ચણદેવનાં મુસ્લિમ તવાગિષ્ઠકાંડે જ કંઈક
 વર્ગના વતના મોડાના નહીં સાદેમ મલમલ કિષ્ક અને મોડા
 ઉપર ચણદેવ કયા માટે સોમનાથના વિગતે મલમલ તોડી નરિ મલ
 એવી વિદુઆની ગામર તથા મુસલમાનો ઉપર મુસલમાનો બાંને ત્રાસ
 મુસલમાને દોડાની આનિદે દલદલામાં સોમનાથની ઉર મલમલની
 ચણદેવનું કાળગ મેલે છે કે ચણદેવ તો છે જ, પણ દાખ્યાનપદ પમ
 કામે છે કે સિદ્ધસ્થી ચણદેવ પિટલર મેલીના દલમને આમમુકાંને
 આકમનુ માટે દુમનની નળણાક અને મેનાની બલદતરના રિયાવ દોઈ
 કાળાની વરકે કયાને વાગી છે ? મલમલ મેલે ઉપર કમેલી ચણદેવ
 સા માટે કરી હતી ? વળી મુસ્લિમ તવાગિષ્ઠકાંડેના અપદ સખાનુથી
 વિરુદ્ધ હલપના કરીને નહીં સાદેમ મલમલનો પ્રસાદે સોમનાથ
 ઉપર ચણદેવ કરવાનો નોડાનો પણ મુસલમાન ઉપર ચણદેવ કરવાનો
 હતો એવી કલ્પના કે છે. વળી સોમનાથને હટયા વગર
 ભીમદેવની પાછળ મુસલમાન મલમલ ગંધા એલુ નહીં સાદેમ
 ફરે છે, પણ એવે મુસ્લિમ લેખકોના અપદ પ્રસાથી વિરુદ્ધ દોઈ ખાડ
 છે. લૂટનો આકેડા નીચે આપો છે. પછી મલમલે મ. સ. ૧૦૦૫

૧ નુઓ નાઝીમ પ્ર. ૧. પ. ૧૧૮ મુબી. યિન્કેન્ડ રિમખ આ. ૩, પ. ૩૩૨,
 ૩૩૩. પ્રો. મોડાના મેલદ અમુલક નહીં સાદેવના મુસલમાનો દલિદાસ.
 (૧૬૪૬) ભા. ૧, પ. ૨૨૨ ૨૨૩. નાઝીમે રિમખની ફેરફીક બંને સુમરી
 છે. એ બેયને સખાવનારે દોઈ રાકેશે

૨ નુઓ મેમનો શરણાગતના દલિદાસ આ. ૧, પ. ૨૩૬, ૨૩૭. ટિ. ૨. નુઓ
 નાઝીમ પ. ૨૨૨

૩ કમુલગસીરને આધારે સોમનાથની મૂતિને નોડયા માટે જ સુલતાને
 ચણદેવે દી એમ નાઝીમ અપદ ફરે છે (પ. ૧૧૫) અને કામિમેરિયટ
 (પ. ૫૮) ફરે છે કે મલમલની લણક હિન્દુ મલત્યા અમે નહિ. પણ
 હિન્દુ દેવો અમે હતી.

૪ નુઓ નાઝીમ, પ. ૧૧૬ તથા ટિ. ૬.

(વિ ૨ ૧૦૮૧)મા મોમનાથનુ દેવળ લુટયુ તથા તેા યુ આ બનાવનુ ઈખનઅસીરે (ઈ સ ૧૧૬૦ થી ૧૨૨૯) કરનુ વર્ણન મુગઈ ગેઝિટિયન્મા ઉનાર્નું છે, પણ અહીં એને નાઝીમના આધાર આવસ્યમતા જેટલુ સુધાને વીરુ છે ઈખનઅસીર હે છે કે સોમેશ્વરની મૂર્તિ (અર્થાત્ શિવલિંગ) હિંદની મર્નિઓમા મોટામા મોગી હતી. પ્રત્યેક મહણ વખતે હિંદુઓ સામનાથની જના કરતા ૧ એ વખતે ત્યાં મેં નાખ જનાળુઓ એકા થના પુનર્નમતી માન્યતાને અનુમરી મળ્યુ પડી બધા છો મોમનાથમા એકા થાય છે એમ હિંદુઓ માને છે મોમનાથને પ્રમતી બેટા મત્રે કે ગમ્મઓ તર્કથી મદિને લ્ય હજાર ગામ લનમા મળેના છે મદિમા અતિશય જોચી જાનનુ અને જેની કીમત ન ગણી શાય તેનુ જવાકીત ત્યુ છે જે ગગાનુદીને હિંદુઓ અનિશ્ચ પવિત્ર માને છે અને જેમા મળ્યુ પડી અન્ધિ નાખે છે તે ગગાથી લે કે મોમનાથ નગભગ ૭૫૦ મૈન છે કે બના એનુ પાળી હમેશા મોમનાથ આને છે ૨

દરેજ એ. હજાર બ્રાહ્મણો પૂજમા તથા જનાળુઓને ઈર્શન વગેરે રાવવામા ગે ૧૫ કે ૩ અને જનાળુઓની હજમનમા હમેશા

૧ મદલાને ખાસ પુણ્યકાજ ગળવામા મારે છે માને પાલ પ્રજાળુઓ મહણ વખતે તીર્થસ્થાનમા લય છે અને જૂના વખતમા ૧૮ મેગે મહણ વખતે તીર્થસ્થાનમા જઈને પવિત્ર નગીમા આન કર્યા પછી ફાન કરવા છે દસ હજારનો આકરો ચોક્કસ ગણવાની જરૂર નથી.

૨ અન્ગીરની (મુચાકે ૩ ૩, પૃ ૧૦૪) પણ ન્દે છે ૨ દરેજ ગગાનુ પાળી અને કા નીરના કૂત આને છે ગગાના પાળીની કાવડા રોજ આગા કરે એરી કાયમ માટે એપિયાઓની ગોડવલ કરવામા આવતી હજ આ પ્રકાર મેટ્રેક ડેકાને થાય છે

૩ આ બ્રાહ્મણોના વસાને તે હાવના સોમપરા બ્રાહ્મણો. આને પાટલમા એ નાનના માણુઓની આસરે પાયસોની સખ્યા છે

ત્રણસો હજારમાં શેકાય છે.^૧ મંદિરના દાર આગળ સાડા ત્રણસો ગાનારીઓ ગાન અને નૃત્ય કર્યા કરે છે અને એ બધાં મંદિર નજીકથી શેઠ આંધી હોય છે.^૨ મદમદે ભારતવર્ષના ખીન્ન મંદિર તોડવાના ખર્ચર મોમનાથ આવે ત્યાં ત્યાંના લોકો એ દેવાથી મોમનાથ અપ્રસન્ન છે માટે એને વટવા દે છે, નહિ તો એ કાંઈ મંદિરને તોડી શકે જ નહિ, એમ કહેના. મદમદે આવી વાંતા સાંભળી ત્યાં મોમનાથનું મંદિર તોડવાથી 'દેવા કાંઈ કરી શકતા નથી એમ એ હિંદુઓ લેઈ શકશે અને મુસલમાન ધર્મ ગ્રીહારશે' એમ માનીને ત્રીસ હજાર ધોડેસવાંગે સાથે ખુદાની બંધી કરી ઈ. સ. ૧૦૨૫ના ઓક્ટોબરમાં નીકળી એનું મુસલમાનનો રસ્તો લીધો = મુસલમાન પર્વતોચ્ચ પહો વચ્ચે થરના રણમાંથી ગ્જો હોવાથી અને ત્યાં માગુસો કે ખોરાકી કાંઈ મળવાનો સંભવ ન હોવાથી ત્રીસ હજાર કાંટ ઉપર પાણી અને દાણો ભરીને નીકળ્યો. રણ યોળંગ્યા પછી લોદ્રવા^૩ અને ચિત્રલોદર (જે યોળખી શકાતું નથી!) આ રથગના લોકોને મારી નાખ્યા અને ત્યાંની મર્તિઓ તોડી નાખી, પછી એનું લશ્કર પાણી

૧ નત્રાણે કોટપાનુ તીર્થમાં જઈને સ્નાન કર્યા પહેલાં હજારમત કરાવવી લેઈએ એવો નિયમ છે.

૨ હજી દક્ષિણનાં મંદિરોમાં આવી ગાનારીઓ રાખવાનો રિવાજ છે.

૩ ઉપર નાઝીમને અનુસરી ૧૦૨૫ ના ઓક્ટોબરમાં મદમદે નીકળ્યા એમ લખ્યું છે, અને ક્રોમિસેન્ચિટ પણ ૧૦૨૫ ની સાલ આપે છે (હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત, પૃ. ૫૮); જો કે સર હુલ્સી હેગે ગઝનીથી નીકળવાની તારીખ ઈ. સ. ૧૦૨૪ ના ઓક્ટોબરની ૧૭ માં આપી છે (કે. હિ. ઇ. ગ્ર., ૩, પ્ર. ૨, પૃ. ૨૩ થી ૨૬) આ વિસવાસ મૂળ અરબી તવારિખો-માંથી જ લેતરી આવ્યો છે.

૪ લોદ્રવા જેસલમીરની પશ્ચિમે ૧૦ મૈલ છેટે ભટ્ટીઓનું રાજધાનીનું જૂનું મુખ્ય શહેર હતું. (નાઝીમ, પૃ. ૨૧૮)

યધને અણુહીનવાડ તરફ ઝાપડ્યુ.^૧ અણુહીનવાડનો ગળા ભીમ એકદમ ભાગી ગયો. રહેડોના લોખે પલુ ભાગી ગયા, અને ગળા પોતાની બનને મચાવના તથા યુદ્ધની તૈયારી કરવા મ્યાદકિત્તિયામા ભગઈને મેં મહમૂ તો મોદે। યધને મોમનાથ તરફ ઝાપડ્યો ગ્તામાં વણા ગઈ આન્યા, જેના મદિરામા જુદી મૂર્તિઓ મોમનાથના દેવની પાર્શ્વરૂપ ગણાતી હતી મહમૂ આ રહેડોના નાશ કર્યો, લોખને માગી નાખ્યા અને જેનાન મૂર્તિઓને તોડી નાખી, અને પાણી વગરના ગણુમા યધને મોમનાથ પાટણુ તરફ ધસી ગયો આ ગણુમા એની મામે વીશ હજાર માણુસો થયા, એઓના સગલે નમતું ન આપ્યુ મહમૂદે આ લોખને દગની નસાડી મૂમ્યા તથા એનો માથ લગી લીધો ત્યાથી મહમૂ દેવલવાડ ગયો ૨ અડીથી સોમનાથ ખે દિવસને ગ્તે હતુ દેવલવાડના લોહા મોમનાથને ભગેસે ગામમા ભગઈ ગયા પલુ મહમૂ ગામ જાન્યુ, લૂટ્યુ અને યોગેને મારી નાખ્યા અને પછી મોમનાથ ઉપર કૂચ કરી. ઈ મ ૧૦૨૬ જનન્યુઆરીની છઠીએ સોમનાથ પડોચના મહમૂ દિગ્માઈએ માધેનો મજાન ગઈ જોયો દિગ્માનુ પાણી ગઈ દીનાન સાથે પછડાતુ હતું ૩ ગઈ દીનાન ઉપરથી લોકો દમના દના અભાગે મોમનાથ તમાગ એકેએમ માણુસનો નાશ કરી

૧ મહમૂદે મુલતાનથી બાવલપુર, બિહાર અને શ્વને (મિસ્ત્રાએ અન્નમેર લખ્યુ છે પણ મેં જોદુ છે સામર કદાચ દોષ અન્નમેર ત્યારે સ્વપાય ન હય.) ત્તેને ગુજરાતમા પ્રવેશ કર્યો જમ્યાય છે (મુ ઝે પૂ ૧૬૬ દિ. ૧, નાઝીમ પૂ ૨૧૮)

૨ આ દેવલવાગ તે બેના પાસેનુ દેલવાગ દોડુ જોધઅ મહમૂદ આત્મીલવાથી મોંગ, માલ યધને કચ્છનુ નાનુ રજુ પાટનુ બનાવા આગળ જોળી, ગાલાવા, ગોરેલવાડ અને બાળગિયાવાડ યધ દેલવાડે પડોચો જમ્યાય છે મુ ઝે પૂ ૧૬૬, દિ નાઝીમ એજન)

૩ જૂના દેવળના ખરેની બોલી બીતો ઉપર દિગ્માનુ પાણી પડાવ, હવે મેં જ રચાને થરેવા નવા મદિની તીલ ઉપર પછાપ છે

નાખશે એમ એઓ કહેના હતા મુદ્દાએ મુસલમાનોએ ગદ ઉપર દબ્બો
ક્યો મુસલમાનોનાં બાણોના બારં મારાથી હડીને હિંદુઓ ગદ છોડીને
અંદર ભરાઈ ગયા. મુસલમાનો સીડીઓ મૂકી ગદ ઉપર ચડી ગયા.
અને ઉપર ચડીને જયનાદ ક્યો જનાં એ વખત મુઘીમાં મુસલમાનોની
ખુવારી એટલી થઈ હતી કે પરિણામ સન્ધિય હતુ. પત્તી રાત પડી
અને મુદ્દ ગધ રહ્યું. ખીજે દિવસે સવારમાં લગભગ શરૂ થતા મુસલમાનોએ
એવું બેઠું કર્યું કે હિંદુઓએ શહેર છોડીને સોમનાથ મંદિરનો આશ્રય
લીધા મંદિરના દરવાજા આગળ લાયકર રક્તપાન થયા હિંદુઓ વારંવાર
સોમનાથ આગળ જઈ જઈ આપવા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને
જેવટ બધા બધા આવેલે લડના લડના કપાઈ નઆ કેટલાકે
હોડીઓમાં એમી દગિયામાર્ગે નાસી જવાનો પ્રયાસ ક્યો, પણ મુસલમાનો
એઓની પાછળ પડ્યા, પગિણામે એમાંથી કાઈ કપાઈ ગયા તો કાઈ
હુખી મઆ. કુલ પ્રયાસ હજાર હિંદુઓ કપાઈ મઆ. મુસલમાનોની
ખુવારીનો સાચો આંકડો તો મુસલમાન લેખક એનો આપે ?

સોમનાથ મંદિરનું મુન્દિતમ લેખકોએ કરેલું વર્ણન

સોમનાથનું જે દેવળ મહમદે તોડ્યું તેનું વર્ણન મુસલમાન
લેખકોએ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. આ દેવળ સો વર્ષ પહેલા બધાયું
હતુ એમ અશ્વીરની કહે છે.^૧ ભાવ જહરુપતિની સોમનાથ-પ્રશસ્તિમાં
આપેલી ન્તકથામાં તો રાવણે કપાતું અને ભીમદેવે પથ્થરનું બધાન્યું
એમ કહેલું છે, પણ મહમદે જે તોડ્યું તે મૂળ વલ્લભી વખતમાં બધાયું

^૧ જુઓ સચાઈ ગ્ર. ૨, પૃ. ૧૦૫, સોમનાથની ઉત્પત્તિની કથા તથા એ
મંદિરના ઇતિહાસ માટે જુઓ મારો 'સૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ' પૃ.
૫૫ થી ૭૦. ભાવ જહરુપતિની પ્રશસ્તિ માટે જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન
શોધસંગ્રહ, નં. ૯૮; ગુ. જી લે નં. ૧૫૫, મારું ગુજરાતના તીર્થ-
સ્થાનો આ. ૨.

હશે એમ માગ તર્ક કે જે અને મહત્ત્વ આપ્યો તે પદના સો વર્ષે
એનો ઇજોજા થયો હશે મહત્ત્વે સોમનાથનું જે મંદિર તોલ્યુ તે મંદિર એ
વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે પથ્થર અને ઇંટની જોખણી હિપ્પા બાંધેનું નાહના
મંદિર હશે, કાગલ - મુસનમાન લેખક લાકાના અપ્પન થાકનાઓ

૧ સોમનાથનું મૂળ દેવળ ચાર બધાયુ જે બામતમા ભાત સરકા ના
ગોધખોળ ખાતાના શ્રી મી - ચાપરે લેના મંદિરના અડેરમા ૬ મ.
૧૮૧૦ના ગણગણથી એજોમરમા એજમામ ત્રણ ગોઠસ પ્રકાર પા ગો
છે, જે મારા ઉપ કહેવા મતને ગેરે આરે છે શ્રી ચામના કહેવા પ્રમાણે
૧૯૧૦ મુધી જે ખરે જીવુ હુલ તે ગાલ કુમાર માટે ૬ સ ૧૧૬૧ (વિ
સ ૧૨૨૪)મા જે ઇજોજા જેને બા યુ તેનું ખરે હુલ તેની અદર
માદમામથી જે ત્યત નીમ્બુ ને મહત્ત્વે તોલ્યા પછી લીમદેવે બધાવેલું
મને બની નીચે સંધી બંધુ મને નાના માપનું નીમ્બુ તે મૂળ મંદિર
ને મળી રાની સો વર્ષ પહેલા બધાયુ પટે કે અને સાતમા રાતના
ચીનાઈ મુગ્રાકે તુવાન ચુઆરો સોમનાથની જિવકલ ગોા નથી લીધી
મટે સાતમા અને નરમા રાતક વરો સોમનાથનું મૂળ મંદિર બધાયુ
સબવે પદ સંધી લેના મંદિર ની જળાવારીનું પાળી વગેનાની પ્રસાદી
એના ઘસાગ હિપ્પથી સાથી બૂની-તરિદોને ત્રામો વર્ષ બૂની લાગે છે
એ જોતા ૬ સ. આડમા રાતક ની નચમા અર્થાત્ વલતીકાગના હરદના
બાનમા સોમનાથનું મહત્ત્વે તોલ્યુ ત મૂળ મંદિર બધાયુ હોડ જોઈ
મા શ્રી ચાપર કહે છે (જુગા સોમનાથ અમર મંદિર મોવનું ૫
૮૬) અને મને અ મત વા ય લા ૬

પ્રનાવ ચરિતના બપ્પનદિનમ ૧ (ગો. ૭૦૬-૮ ૭)મા ગાલ આમ
ધિંગાડ, મજોત્તર ત્રાગા તથા સોમનાથની ચાત્રા કડી દત્તી એમ
કહેડ છે જેને જોના ગાલ આમ કહે છે તે પ્રતિજ્ઞ વરનો નાગમક ખીતે
(૬ સ. ૮૦ થી ૮૩૪) ગતો તરિદોનો મત છે (જુગા ૫ ૬ ૫
૧૦૦ તથા ના. પ્ર ૬, ભા. ૩ ૫ ૩૨૩)

આ તરમા રાતકના મન્યમા રખાથેડા વચન માગે ચારમો વર્ષ પહેલા
બનાવ મંદિર કટણ પ્રમાણનું મા ય એ પ્રમા છે પાન ને મન્યાકાના
વખત મા આવી દત્તકથા પ્રચલિત હતી એમ કહી સકાય ખરું

ઉપર મંદિર હતું એમ કહે છે. અને આજ મુંધી બધા ઇતિહાસ-કાંઠે જો વર્ણુન હિનાગ્ના આવ્યા છે. ગુજરાતમાં પહેલાં લાકડાના મંદિર બંધાતા હતાં એ ઐતિહાસિક હકીકત છે,^૧ પણ એ સોમનાથના મુક્તનાન મહમૂદે ભાંગેલા મંદિરના સભામંડપનું છાપરુ લાકડાના છાપન થાલકાઓને આધાર ગણેલું હોય એ સ્પષ્ટિત લાગતું નથી, એમ શ્રી થાપર કહે છે.^૨ મનવ્રજ કે મુન્દિરમ લેખકો એ બાબતમાં વિશ્વસનીય નથી વળી નાઝીમ (પૃ ૨૧૩-૨૧૪) કહે છે કે સોમનાથનું મૂળ મંદિર બીડિયા નજીક હતું એ પણ ખોટું છે, કારણ કે બીડિયા ગટની બહાર પશ્ચિમે એક મેંદ્ર દૂર છે જ્યારે સોમનાથના મંદિર પાસે પહોંચવા માટે મુક્તનાનને ગટનો ઘેરા ઘાલવો પડ્યો હતો એમ શ્રી. થાપરની ફલીક સાચી લાગે છે. મૂર્તિ અંધારા ઝાગડામાં અર્થાત્ ગર્ભગૃહમાં હતી. સભામંડપના થાલકાઓમાં કીમતી રત્ન જડયાં હતા સોમનાથનું લિંગ જમીનની બહાર પાય હાથ ઝોંચુ હતું અને એનો ઘેરવો ત્રણ હાથનો હતો.^૩ મંદિરના ગર્ભગૃહમાં રાત દિવસ રત્નજડિત દીપમાળાઓ બાળ્યા કુતી ગરમો મણુ વજનની સોનાની સાકળો મંદિરમાં લટકતી હતી જેમાં ઘટો ટિંગાડેલા હતા મંદિરની તિબ્બેરીમાં સોના કપાની મર્તિઓ તથા રત્નજડિત મુખવટા હતા મંદિરમાંથી એ કસોડ દીનાર જે હાલની ગણતરીએ એક કસોડ પૌડ = ૧૫ કસોડ રૂપિયાનો માલ

૧ નુઓ પ્રબધચિતામણિ (શુ. ભા) પૃ. ૧૩૯ તથા ૧૮૩.

૨ સોમનાથ અમર મંદિર વિશે સોવેનર. પૃ. ૮૮.

૩ એલન.

૪ સોમનાથના લિંગના ઉપલા થોડા ભાગને મહમૂદે ભાંગી નાખ્યા અને બાકીનો ભાગ એના ચાલકારો વગેરે સાથે ગઝની મોકલ્યો. એનો એક કટંગ ગઝનીની મસીદ આગળ લોકો એના ઉપર પગ મૂકીને ચાલે એ રીતે રાખ્યો એમ અલખીરની કહે છે (સચાઈ ગ્ર. ૨, પૃ. ૧૦૩). એક કટંગે મક્કા મોકલ્યો.

મહમદને મળ્યો^૧ મલિને^૨ આ ગીતે લટયુ તથા બાલ્યુ, પણ સોમનાથના વિજય પછી મહમદે અણુહીલવાડનો ગંગા ભીમદેવ ખદ્દતના^૩ ગરમા લગાઈ મેડી હોવાના ખમર મળ્યા એ ગાં સોમનાથથી ૧૪૦ મૈન દૂર હતો, મહમદ તરત એ તરફ ગયો અને ગણુ ઝાળગી ગઢ લઈ લીધો અને દુશ્મનોને નમાડી મૂક્યા ખદ્દતની મહમદ મિંધ તરફ ગયો, અને ત્યાંથી ઈ સ ૧૨૬ના એપ્રિલમા પાછો મળ્તી પહોંચ્યો

મહમદ જેમ આવ્યો હતો તેમ પાછો ગયો

મહમદે ગુજગતનો વિજય કર્યા પછી એનું શુ કંઠા ધાર્યું હતું અને ગુ થયું હતું એ હવે નેઈએ રોઝગુ-સ-સફાના કહેવા પ્રમાણે સોમનાથ છૂટ્યા પછી મહમદે ત્યાં આવી ચવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ કહેવાય છે ગુજગતના નિશાળ ફળદ્રુપ પ્રદેશથી તથા મનાતી સોનાની ખાણો વગેરે લાભોવી એનું મન આજ્ઞાયું હતું પણ એના સર રોએ અને લડાઈએ લડીને શત્રુઓ પાસેથી મેળવેના ખુશમાનને છોડી ન દેવાતી સનાહ આપી, પછી ગુજગતના પ્રદેશ ઉપર કોઈ હાકિમ નીમી જવાનો વિચાર કર્યો, મીરાખાન નામનો એક નીઓ હતો એમ ગેખ દીનના આવારે નોટ્સન જેવાએ માન્યું, પણ એ દતકથા માન છે પણ પગ્દેશીથી નાગા વખત મુઠ્ઠી આ દેશ હાથમા ન ગળી શકાય

૧ નાઝીમ પૃ ૧૧૮ અને કોમિએન્સિટ પૃ ૫

૨ સોમનાથથી મહમદના પાંચ ફરેવાને લગતો આ જ્ઞાનત્ત ઇસ્તિખટ ગ્ર ૨ પૃ. ૨૪૪ ઉપરથી આખ્યા છે મુ ૧૫ ૧૬૭, નાઝીમ પૃ. ૧૧૯

૩ આ ખદ્દત એ ખાનનો ચોક્કસ પત્તો લા થો નથી, પણ કચ્છનું યકોટ હોવાનો સ્વલ્પ ડો. જુલ્હરે માન્યો છે (જુઓ મુ ગે ૫ ૧૬૭ ટિ ૩). કે દિ. ઇ ગ્ર ૩મા ખદ્દન એટલે રાખોદ્દાગ જેટ જેમ લખ્યું છે (જુઓ પૃ ૨૫) અને તે જુલ્હરની કલ્પના ઠીક લાગે છે

અને દેશી દ્રાહિ યોગ્ય મળ્યો નહિ એટલે મહમદ નંમ આગ્યો હતો તેમ વટોળિયા પેઠે આવ્યો ગયો.^૧

મહમદની આ ચલાઈનો કે એણે સોમનાથ ભાગ્યા તથા છુટ્યાનો ઉપર નોંધ્યા છે તે સિવાય દ્રાહિ પ્રબંધકાં ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ ઉપર કશું જ છે, પણ હેમચન્દ્ર સિન્ધુ દેશ ઉપર બીમદેવ ચલાઈ કર્યાનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.^૨ દ્વાચયનો વિસ્તાર તો મદાદાવ્યના ધારણુને અનુચરનો કલ્પિત છે પણ એના નૃણમાં મુસલમાનો સાથેનો દ્રાહિ વિગ્રહ મચિત હોય તો કર્યો એ પ્રશ્ન છે હેમચન્દ્ર સિન્ધુ દેશના ગગનને હમ્મુક કહે છે, અને આ હમ્મુકને દગવ્યો તથા કેદ પડયો એમ હેમચન્દ્રે લખ્યું છે પ્રબંધકાં હમ્મુક મુસલમાનોને કહે છે. કયા મુસ્લિમ હલ્લાને બીમદેવ દગવ્યો એ ગોધવું ગ્યું મહમદના પાછા કરવા વખતે પગમદેવ નામનો ગગન આડો પડવાનો હતો અને તેથી જ મહમદ બીજે ગ્સ્ટે ગયો અને હેગન થયો, એમ ગદ્દીઝી (૫ ૮૭) કિરિસ્તા વગેરે

૧ કિરિસ્તા વળી સોમનાથને નહિ પણ આબુલીલપુર પાટણને ગઝવાની બનાવવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ કહે છે (નુજ્મા શીગનો અગ્રેજી તર્જુમો ગ્ર. ૧. પૃ ૭૪) મહમદ કચ્છથી ખાટણ ગયા હતા એમ પણ કહે છે. ખાટણમાં મસ્જિદ છે. અને રસ્તામાં મસ્જિદો બાંધવાના બાદનાહે હુકમ આપ્યા હોય એ સંભવિત છે (નુજ્મા મુ. ગે. પૃ ૧૬૮, ટિ. ૧). પણ મુલતાન વળતા ખાટણ ગયા નથી. પણ મહમદને ગઝની પાછા કરતાં રસ્તામાં પરમદેવ નામનો ત્રાહ ગગન આડો પડવાની બીક લાગવાથી કચ્છ અને સિંધમાંથી મુલતાન ગ્સ્ટે ગયા અને માર્ગમાં ખાણી વગર એનાં માણસોની બહુ ખુવારી થઈ વગેરે વર્ણન ગદ્દીઝ તખકાત-દ-નાસીરી. કઝબી, કિરિસ્તા વગેરેમાં મળે છે. આ વર્ણનોમાં સોમનાથના નાશનું વેગ વાળવા નેઈ હિન્દુએ ભોમિયા બની મહમદને આડે રસ્તે ફેર્યો વગેરે. નાઝીમ પૃ ૧૧૯, ટિ. ૬, જો કે કઝબી આફ્રિમાંથી નાઝીમે પૃ ૧૧૯માં કિતારી છે છતાં ગેઝિટિયરના લેખક પેકે માગ મતેય સામાન્ય દતકથા જલાય છે (નુજ્મા મુ. ગે. પૃ. ૧૬૮. ટિ. ૨.). નાઝીમ. પૃ ૨૨૮.

૨ દ્વાચય સ. ૮, શ્લોક ૪૦ થી ૧૨૫.

કહે છે^૧ આ પગમેવ તે આણુનો પગમાર । જ એમ ગેઝિટિયના લેખક તર્ક કર્યો કે, માલારનો ચોદાણુ ગળ એમ કેમ્પ્લેન દિગ્દરીના લેખકે કૃપના કરી છે,^૨ પણ શ્રી વિવેશ્વરનાથ એ આણુકીનપુત્રનો ભીમદેવ જ અહીં નિવદિત ધારે છે^૩ અને શ્રી મુનશી ભોજગળ તે પગમેવ એમ નહે છે^૪ અને પગમેવની બીજી જે મહમ નુ વર ૨ બીજે ગમે ગયુ હોય, દ્વાય એના સૈન્યના પ્રાધક પાઠના ભાગને ભીમને હાથે માગ આવો પડ્યો હોય તો હેમચંદ્ર એનું ઉપર પ્રમાણે જે વર્ણન કરે એ મહાવિત છે પણ આ કૃપના કરના વવાગે સમુક્તિક ખુનામો એ વિદ્વાને હમણા સોધી કાઢ્યો કે

મુમલમાનોને હસવવામા ભીમે દિલ્હીના 'સાબને આપેલો સાથ

ઈ મ ૧૦૩૪ (વિ મ ૧૦૮૬)મા મુસનમાન સૂયાને હગની દિલ્હીના ગળએ બીજા દિલ્હી ગળઓની મદ વડે પગમના હારી થાજેશ્વર રોગે દેનાય થાણા પાઠ નીધા હોવાનું દિગ્ગિનામા લખ્યું છે^૫ દિલ્હીના ।ગને મદ કરનાર આ દિલ્હી ગળઓ તે ગુજરાતનો ભીમ, માળરાનો ભોજ, નડનનો ચોદાણુ અણુકીન દક્ષિણનો ચાનુદ્ય સોમેશ્વર અને વણુ ઠી દનચૂરી કર્યું હોવાનું તે તે ગળએ તુરુદનિજ્ય થો હોવાના હ નેખ ઉપીણું^૬ લેખોમાં મળના હોનાથી શ્રી ધીરેન્દ્રચં મગુનીએ વાળખી અનુમાન કર્યું^૭ કે દિગ્ગિનાનું ગપટ કથન જેના હેમચંદ્રે કહેલો હમમુવિજ્ય તે ઇ મ ૧૦૪૮મા ઉત્તર દિલ્હીના ગળઓએ સપી જઈને મુમનમાનો ઉપર મેગમેના આ વિજયો જ

૧ જુલે નાઝીમ પૃ ૧૧૮

૨ મુ જ પૃ ૨૬૮, દિ ૭ કે દિ. ૪ અ ૩, ૫ ૨૬

૩ ભારત પ્રાચીન રાજવંશ, ભા. ૧ પૃ ૧૧૭

૪ હોરી થો વોડ ગુર્જરેશ, પૃ ૧૪૦

૫ મી ક-દિગ્ગિતા અ ૧, પૃ ૧૧૮, કે દિ. ૪ અ ૩, ૫ ૨૬

૬ રંગમગની ઓરિસ ૧૧ ક્રોન્ડર સનો રિસા ૧ ૧૩૬-૫૭૭

લાગુ પડે છે. નહિતો આગલીજ હીમની સાથે જ હોવાનો સભવ છે.^૧

શ્રી. મુનશી સોમનાથના આ ઇર્ષોદારનો યશ હીમદેવ અને ભોજ બેયને આપે છે^૨ ભોજદેવનો સોમનાથના મંદિરના ઇર્ષોદારમાં કાઈકે પણ હિસ્સો હતો એવું માનવા માટે એમણે પુરાવા તરીકે ઉદયપુર (ગાલિયર)-પ્રશસ્તિ (શ્લોક-૨૦)નો હવાલો આપ્યો છે. ઉદયાતિથ્યની આ પ્રશસ્તિમાં રાગ્નના પૂર્વજ ભોજ જેવા અતિ પ્રખ્યાત મહારાજાનાં વખાણ કરવાના વેગમાં કેદાર, ગમેશ્વર, સોમનાથ, કાવાનક (કે કાલ-મહાકાલ અને અનક) સુડીર, રુદ્ર જેવા અનેક શૈવ મંદિરો ભોજે બધાવ્યા હતા એમ કહી દીધું છે, પણ ગમેશ્વર અને કેદાર અને કદાચ મહાકાલ જેવા નામ સોમનાથ સાથે સંકળે છે તેથી જ એ કથન પ્રશસાત્મક અતિશયોક્તિ જ છે એમ દેખાય છે. અને એવું પ્રશસાર્થ કથન ભાવ જુદરૂપિની સોમનાથના જ કુમારપાલના વખતમાં થયેલા ઇર્ષોદારનું વર્ણન કરનારી પ્રશસ્તિમાં “સોમનાથનું પથ્થરનું મંદિર હીમે બધાવ્યું હતું” એવા અપદ્ધ હકીકતરૂપ કથન સામે પુરાવા તરીકે ટકી જ ન શકે. વળી ઉપર રહેલી ઉદયપુર-પ્રશસ્તિના કવિની દ્રષ્ટિના પ્રશસાત્મક અતિશયોક્તિમાં ખૂબ ગમે છે, ના. ત. “કેદારાગિરિથી મલયપર્વત (મલગાગ) સુધીના બધા દેશો ઉપર ભોજનું રાજ્ય હતું” એમ એ કહે છે.^૩ આ ઉદયપુર-પ્રશસ્તિ જાણવામાં હોવા છતાં સાધારણ રીતે શ્રી. મુનશી પહેલાના ઇતિહાસકારોએ ભોજને નહિ પણ હીમને જ, મહમદે તોડ્યા પછીનું સોમનાથનું મંદિર બધાવ્યાનો યશ આપ્યો છે^૪ આમ છતાં આ દેશના જૂના પ્રખ્યાત મંદિરોના ઇર્ષો-

૧ આ આલુહીલના હસ્તકવિન્ય માટે જુઓ સુધાનો લેખ એ ઇ. ગ્ર. ૯, પૃ. ૭૨.

૨ ગ્લોરી ઘેટ વોલ્ડ ગુર્જરદેશ, પૃ ૧૪૦.

૩ ઉદયપુર-પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૭, (એ. ઇ. ગ્ર. ૧, પૃ. ૨૩૩) અને ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧, પૃ. ૧૧૨માં શ્રી વિ. રેડ્ડી એ વચન ઉપર દીકા જુઓ.

૪ ગ્ર. ૧, ભા. ૧. પૃ. ૧૧૭, ટિ અને ક્રોમ્વેલ્સ પૃ. ૬૦.

દાગમા પોતાના તરફથી કાઢક ફાળો આ દેવના ગળાઓ હમેશા આપતા આયા છે, એટલે જેમ લાગના ચૌનુચ્ય મુળના વચગાળે સોમનાથ માટે સુવર્ણ અને ગદનની પ્રભાથી યુક્ત ઠગ ન યુ હવુ તથા દીન અને અનાથ લોકો માટે અન કા યુ હવુ તેમ એના પુત્ર ત્રિનોચન પાન ઈ સ. ૧૦૫૦ ના દાનપત્રમા મ્હે છે^૧ તેમ ભોજ ગળાએ પણ એકાઁ ગોણુ મન્દિર મધ્યાન્ય હાય ક ખીજુ કાઠ અર્પણ મ્યુ હોય એ સહવે છે

લીમદેવ પાછો આવ્યો અને એણે સોમનાથનુ પથ્થરનુ નવુ મન્દિર મધ્યાન્ય

મહમ્મ ગઝનવી ઉપર પ્રભાણે વટોળિયા ક મહામારી પે આવ્યો અને પુત્રા વિનાશ કરી આવ્યો ગયો એટલે લીમદેવ ભાગીને કથકોટમા ક ન્યા ભગઈ બેસે હતો ત્યાંથી પાછો આવ્યો લોકો મહમ્મને તથા એણે મેરા વિનાશને મૂની પણ ગયા અને ગુજરાતને ઇનિહાસ મહમ્મ ની મવારી જેવા મનાવ મન્યોજ ન હોય તેમ પોતાને આનુ ચીને પાછો આવવા મન્યો

લીમદેવના ૪૦ વર્ષના ગળા પાતા બનાવ કાનાનુક્રમમા તો કાઈ પ્રમથનરે આપ્યા નથી પણ વિ સ ૧૦૨૫ ની ઉપર ઉત્તેમેની જાવ જહમ્પતિની પ્રશસ્તિમા લીમે સોમનાથનુ પથ્થરનુ મન્દિર મધ્યાન્ય હવુ પ્રેમ દુનુ છે એનો સમધ અહીં જોડી શાય છે મહમ્મદે આગલુ મન્દિર તોડી ફેડી બાળી ૧૧જેલુ હોવાથી લીમદેવે એના ગયા પછી થોડા વખતમા જ ભાગેના મન્દિરની જગ્યાએ નવુ મોટી ગિનાઓથી પથ્થર મન્દિર મધ્યાવી એમા નરી વિંગપ્રતિન કરી હગે મન્દિરના પાયામાં મુગાપાનના સમગવેરા મન્દિરના વિશાળ પથ્થરની માણીના પાયા શ્રી થાપરના ખોદકામમા મળ્યા છે

બીમદેવના સમયનાં બીજાં મંદિર

બીમદેવના વખતથી ગુજરાતમાં ઉત્તમ કારીગરીવાળાં પથ્થરના મંદિર બંધાવા મંડ્યાં છે. સોમનાથના મંદિર ઉપરાંત મોટેગતુ ચર્ચ-મંદિર પણ આ વખતમાં જ બંધાયું છે.^૧ પરંતુ આ વખતનું સર્વ-શ્રેષ્ઠ અને જોતી તારોબ ચોક્કસ જાણવામાં આવી છે તેનું મંદિર તો આણુ ઉપર વિમળ મંત્રીએ બંધાવેલું વિમલ-વસદિ નામનું જોત મંદિર છે.

વિમલ મંત્રી

આ વિમલ બીમદેવનો મંત્રી હતો એમ એનું બંધાવણ મંદિરને પાછળથી વિ. સ. ૧૩૭૮ માં જેમણે સમગ્રથું નેણું કાનગવણ લેખમાં, લગભગ એ અરસામાં લખાવેલા તીર્થકલ્પમા તથા વિમલ સખધી અનેક પ્રબંધોમાં કહેલું છે.^૨

આ વિમલ મંત્રી પોરવાડ વંશનો હતો અને આણુલીલપુર પાટણમાં જન્મ્યો હતો. એના પૂર્વજો નિર્ધનતાને કારણે શ્રીમાળનગર છોડી ગામમાં આવી વસ્યા હતા અને એના પૂર્વજ નિલ (કે નીનુ) અને હલધર વનરાજના સમકાલીન હતા. હલધર તો દંડનાયક હતો એમ હરિભટ્ટચરિત્રે ગ્રંથેલા નેમિનાથચરિત્ર (સ. ૧૨૧૬) ની, ચંદ્રભ-ચરિત્ર (વિ સ ૧૨૨૩) ની અને મણીનાથચરિત્રની પ્રાન્ન પ્રશસ્તિઓમાં અને વિમલપ્રબંધમાં કહેલું છે તે જો કે શ્રી રસિકલાલ પંડીએ (કા ઉ પૃ ૧૧૨-૧૧૩માં) યથાર્થ માની લેવાયું છે છતાં એને તો ભ્રમપૂર્ણ દત્તકથા માનવી પડશે, કારણ કે નિલનો પૌત્ર અને વિમલનો

- ૧ જુઓ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો, પૃ. ૧૨૧માં મોદિદાના સૂર્યમંદિરનું વર્ણન.
- ૨ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ લેખ ન. ૧૩૨, જિનપ્રભસંગિતા તીર્થ-કલ્પમાં અર્જુનકલ્પ, જિનહર્ષના સ. ૧૪૯૭માં લખાવેલા વસ્તુપાલ-ચરિત્રનો આઠમો પ્રસ્તાવ, સ. ૧૫૦૩માં સોમધર્મે રચેલ ઉપદેશસમ્પતિકાનો ચતુર્થ ઉપદેશ, સ. ૧૫૧૭માં રત્નમંદિરગણિતે રચેલ લોભપ્રબંધ અધિકાર બીજો, સ. ૧૫૮૮માં લાવણ્યસમયે લખેલ વિમલપ્રબંધ વગેરે.

પિતા વીરમહત્તમ મૂળગજનો મંત્રી હતો? અને એ વખતમા મંત્રિપદ વશપગપગથી મળતુ એ યોગ્યુને અનુસરી આ વિમન ભીમનો મંત્રી થયો હશે

એટલે વિમનપ્રમધમાં તથા ગ્લમગિગિણિના બોજપ્રમધમા વિમન ટેવી રીતે મંત્રી થયો એ સબધી જે વર્ણન આપ્યુ છે તે મંદિપન નાગે છે બાકી મુનિ ન્યાયચિન્ત્ય ૭ કહે છે તેમ એના પૂર્વજે ક્ષત્રિય વશના હોનાથી એનામા ક્ષત્રિયગુણો હોનાનો તથા પ્રમધનગ કહે છે તેમ એજે માણુ કે ન્યાની તથા બીજી પણ નુદ્ધવિદ્યાની સાગી નાનીમ નીધી લેવાનો મલન છે પિ સ ૧૦૮૮મા આ વિમન મંત્રીએ વિમનમનિ મધાવેન છે માટે મે પહેલા જ એણે મંત્રિપ મેળવ્યુ હશે દ્રમમા પિ સ ૧૦૮૨મા મહમ ગયા પછી નગનજ ગુજગાનના ગણ પ્રજાની ચાતુ જીવનચર્યા પૂર્વન ૩૩ થ ૧૪૪૬ આપ છે

ભીમની દાનપ્રવૃત્તિ

પિ સ ૧૦૮૬મા ભીમદેવે કચ્છ માલનમા આરેના ધર્મદિન ૧૧ શક (માગ ગામના તાતુકા)નુ મમ્ત્રી ગામ ભગવાન ભવાની પતિને પૂજાને આચાર્ય મગનગિનના પુત્ર બાગક આજપાનને

૧ જુઓ આમુનો સ ૧૦૦૨ નો ક રીર્ષ નેષ જે આખો દિવે ઉદ્ધિવખિત બુદ્ધિપ્રકાશના અકમા હતા રી ૭ આ નીરમહત્તમનો મૂળગજના નર્ણનમા કહેયેષ ની છે વીરમહત્તમના મે પુત્રો (૧) ને અને (૨) વિમલ હતા મેમ પ્રાચીન જન વેખમમદ-અનોકન પ ૧૮૫મા ૬૬૩ ૭ સ્વ ગૌ હી મોજામે વિમલપ્રમધનુ અતિહાસિક અનો ન કીને મેમા મહુ અતિહાસિક તત્ત ૭ ને મુશ નામના દિંની માસિકમા સ્પષ્ટ તાગ્યુ છે (જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૨ જન્યુઆરીમા વિમલપ્રમધ અને વિમનસાદ નામનો નેષ)

૨ ભાવનગરની સા પ્ર ગિરોઈ, નૈન માગ પ ૬૬ અને વિમલપ્રમધ ખ ૩૬૦

૩ નન તથા ગ્લમદિ મળિનો બોજપ્રમધ

દાનમાં આપેલું છે. આ દાનપત્રનો લેખક કાયસ્થ કાયનનો પુત્ર વટેશ્વર છે અને દત્તક મહાસાધિવિગ્રહિક યાચશર્મા છે. દાનપત્રમાં શ્રીભીમદેવની સદી છે.^૧ આ દાનપત્રનો લેખક વટેશ્વર મળગઢના પિ સ. ૧૦૪૩ના તથા ૧૦૫૧નાં તામ્રપત્રના લેખક કાયનનો પુત્ર છે એ હકીકત પણ એ વખતમાં અધિકારી વંશપરપરાયી મળતા હતા એમ સાબિત કરે છે. આ લેખનો ચંદ્રમાં તે વસ્તુપાત્ર તેજપાત્રનો પૂર્વજ ચંદ્ર હશે કે ખીજો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.^૨

ભીમદેવના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી મળતી તારીખો

ઉપરનું દાનપત્ર ઈ. સ. ૧૦૨૬માં (વિ. સ. ૧૦૮૬ની કાર્તિક સુદિ પૂનમે) અપાયેલું છે. પછી ઈ. સ. ૧૦૩૦માં (સં. ૧૦૮૬ની વૈશાખ સુદિ પૂનમે) એક ખીજુ દાન વર્ધિ-વરિયાગના મુલકગામની અમુક જમીનનું આપવામાં આવ્યું છે. ૩ પછી ઈ. સ. ૧૦૩૧-૧૦૩૨ (સં. ૧૦૮૮) માનો લેખ ભીમદેવ દરનાયક તરીકે નીમેત્ર વિમલ મત્રીનો આણના વિમલમદિરમાંથી મળ્યો છે.^૪ એ પછી ઈ. સ. ૧૦૩૭ (સ. ૯૩) નું એક દાનપત્ર મળ્યું છે જેમાં પ્રસન્નપુર સ્થાનના વત્સ-ગોત્રના ગોવિંદને કચ્છમાં જમીનનું દાન આપ્યું છે. એ સવત સિદ્ધ સવત છે એવી ભ્રમણાર્થી પહેલા એ ભીમદેવ ખીજનું મનાયેલું,^૫ પણ લેખમાં ૧૦ નો આકડો રહી ગયો છે, કારણ કે દત્તક સં. ૧૦૮૬ના તામ્રપત્રવાળો જ મહાસાધિવિગ્રહિક યાચશર્મા અને લેખક પણ એ તામ્રપત્રવાળો

૧ ઈ. સ. ૧, પૃ. ૧૯૩, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં. ૧૩૯.

૨ રામાન્ત નામ ઉપરથી ચંદ્રમાં વાહણ હશે એમ સ્વ. રા. ચુ. મોદીનું ધારણું છે, જે સહવિત છે (૧૯૩૮ સપ્ટેમ્બરનું 'માનસી').

૩ શુ. ઐ. લે. નં. ૧૪૦.

૪ એ. ઇ. ગ્ર. ૯, પૃ. ૪.

૫ જુઓ શુ. ઐ. લે. નં. ૧૫૯.

જ કાયમ કાચનનો પુત્ર વટેશ્વર છે એવું ગણીને પાઠાથી ૧
હુએ તથા હુ હરે નક્કી કર્યું છે ૧

આ પછી વચના ઢાળની તારીખો મળી નથી પણ ઈ ૨ ૧૦૬૩
(વિ. સ ૧૧૧૯)ની તારીખ વિવમગાહના દેવજમાના એક લખમાંથી
નીમ્ને છે ૨ અને ડી ઇ સ ૧૦૬૪ (વિ. સ ૧૧૨૦)ની જાન્યુ
આરીની ૬મી તારીખ પાનણપુત્રના દાનપત્રમાં મળે છે ૩ આ દાન
પત્રમાં લખ્યું છે કે ભીમદેવે પોતાની ઝાનણી ઇના મુખમે હતી ત્યારે
જનન નામના મોર ક્ષાલણને વગણાવા ૧ ગામમાં ત્રણ હજાર જમીન
દાનમાં આપી છે આ દાનપત્રનો લેખક હતો રમેશ્વરો પુત્ર કેશક
અને દુત્ત હતો મહાઆધિવિમ્બહિઃ ભોગાલ્લિય ભીમદેવની ત્યા ઝાનણી
હતી તે ઇના ગામ પાનણપુત્રથી અમિષ્ણો મહી હા એજન્સીનું હાલનું
ઇનોન હો એવા આ તામ્રપત્ર પ્રાપ્ત કરનારનો તર્ક છે

ભીમની યુદ્ધપ્રવૃત્તિ—આણના પરમાર સામત
ધ ધુક સાથે થયેલી ખટખટ

આ ગીતે દાનપ્રવૃત્તિ સાથે ભીમદેવે આ અરસામાં યુદ્ધપ્રવૃત્તિ
પણ આદરી દીવી હતી એમ વિનમ્રવર્તન બધાનવાનો પ્રમગ કેવી
રીત આ યો તેનું જે વર્ણન મળે છે તે ઉપરથી નાગે છે ૪ આણના

૧ એ. ઇ ૩ ૧ ૫ ૩૧૭ તથા ઇ. મે. ૩ ૬, ૫ ૨૧૩

૨ એ. ઇ ૩ ૧૮ ઉત્તર હિંદના રેખો ન ૧૩૭

૩ શુ. એ. રે. ન ૧૪૦ અ, મે. ઇ ૩ ૨૧ ૫ ૧૭૧

૪ ચંદ્રાવતીપુરીના સમજનિ વીરામળીર્થેષુ ॥

ધીમીમદેવસ્ય નૃપસ્ય સેવામમયમાન કિલ ધનુરાજ ।

નરેન્દ્રોપાચ્ચ તનો મનસ્વી પારાધિપ માજનૃપ પ્રપેદે ॥

તનુષ મીમેન નરાધિપેન પ્રતાપમૂર્ધિમલો મહામતિ ।

નૃત્તોર્ધુદે દંઢપતિ ચતાં પ્રિય ॥

પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ નં ૧૩૨ પૃ. ૫, ૬ અને ૮

રાજાને મળ્યાને જ દગાઓ દતો અને ધાતુ કરી એ વખતથી આજુના
ગવનઓએ ગુજરાતના ગવનઓનું સામનપદ સ્વીકાર્યું હતું એથી
અટ્ટગ એ પ્રસંગે કરી છે. હવે ભીમના વખતમાં આજુ-ચંદ્રાવતીનો
રાજા ધન્વંતર નામે પગમાર દતો તેણે ગમે તે કાચપુથી ભીમદેવથી
સ્વનત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરિણામે ભીમદેવે એને દગાઓ એટલે
એ માળવાનો રાજા બોજા જે એ વખતે ચિતોડમાં રહેતો હતો તેને
રાજે ગયા અને ભીમદેવે આ વિમલને દરનાયક બનાવી ચંદ્રાવતી
મોકલ્યો, અને વિમલ મંત્રીએ ચંદ્રાવતી જઈ ગવન ધન્વંતરને સમગ્રની
એના ઉપરનો ગુજરેશ્વર ભીમનો ગળ, એની ભક્તિ વડે દર દગાઓ
નથા ધન્વંતરને પાછો ચંદ્રાવતીમાં આપ્યો ૧

વિમલ-વસતિ અધ્યાયાની તારીખ

આ ગુજરેશ્વર સાથે ચંદ્રાવતીના ગવનનો મેળ દગાઓ પછી
કુળદેવી અંગિકાએ ગતે વખતમાં કુદેલી ન્યનાને અનુસરી આજુ
ઉપર વિ સં. ૧૦૮૮માં વિમલ-વસતિ નામનું આદિનાથનું મંદિર
અધ્યાયું. ૨ આ મંદિર અધાવવામાં આદ કંઠા, સુવર્ણનું વિમલ મંત્રીએ
અર્ચ કર્યું એમ પ્રત્યક્ષા કરે છે. એ આદંડ અદારશ માનવાનો

૧ રાજાનશ્રીધાણુકે કુદ્ર શ્રીગુજરેશ્વર

પ્રસાદ ભવત્યા ત ચિત્રકૂટાદાનીય તદ્વિગ .

વિવિધતીર્થરૂપના અર્ચદંડરૂપ.

૨ વૈક્રમે વસ્વાગામિતેન્દે મુરિરેભ્ય્યાત્ ।

તત્રાપાદં સવિમલવસન્થાદૃવ વ્યધાપયત્ ॥ એવન

અથાન્યદા ત નિશિ દહનાયક સમાદિદેશ પ્રયના મિલામ્બિકા ।

દહાચલે ત્વ કુવ સય મુન્દરં યુગાદિર્મર્તુનિરપાયસથય ॥

શ્રીવિક્રમાદિત્યનૃપાદ વ્યતીતેષ્ટાશીતિચાતે શરદા મહત્વે ।

શ્રીઆદિદેવ શિવરેવુંદસ્ય નિવેસિ(શિ)ત શ્રીરિ(વિ)મલેન વદે ॥

વિમલવસતિની પ્રશસ્તિ. શ્લોકો. ૧૦-૧૧, પ્રા. જ. લે. સચદ ન. ૧૩૨.

નથી બાકી એવી ડારીમરીનાળુ મંત્રિ જધાવના વળુ ખર્ચ થયુ હતો એટલુ તો દીના જેવુ સ્પષ્ટ છે

વિમન-વ્યતિ જવાયાની આ સાવ અને એ સબધી આ હકીકત ને કે મંત્રિ જધાયા પછી લગભગ ત્રણસો વર્ષે લખાયેલ છે પણ એ માનમા મંદેહનુ કાળુ દેખાતુ નથી અને ઉપર જેટલી હકીકત આપી છે તેટલી પણ વિશ્વમનીય જણાય છે ચદ્રાવતીનો ગળ ધધુદ્ ભીમદેવનો અમકાલીન હતો એટલુ તો એના પુત્ર પૂર્ણપાલનો ઇ સ ૧૦૪૩ (વિ સ ૧૦૯૯)નો લેખ વચતગ્રંથાથી મળ્યો છે તેનાથી સિદ્ધ થાય છે^૧ અને ચિતોડનો ભાગ મુજે હતોનો એ આપણે જોયુ છે અને ભીમના વખતમા એ ભોજને તામે હતો એમ સ્વ. શૌ હી ઓઝા પણ બીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણોયા માને છે^૨

વિમલ મત્રી વિશે પ્રવધાના દત્તકનાઓ

આ વિમલ મત્રી વિશે પ્રવધામા આ ઉપરાંત બીજા કેટલીક વાતો મળે છે જે વિની નરી રૂપના જ છે દા ત વિમલ મત્રીએ બાગ પાદશાહોને હતીને એમની પાસેથી બાગ ડત્રો લીધા હતા, રામ નગના સુનનાન પર ચાર્ધ ડગી એને હત્યો હતો, હકાના પાલણુ ગળ પર આક્રમણ કરી એને કેલ કર્યો હતો રગેરે ભીમદેવથી રિઆઇને એ ચદ્રાવતી ચાલ્યો ગયો હતો અને છેવટે ભીમદેવે એને છત્ર ચામગાદિ ગજચિહ્નો આપી મનાયો વગેરે ને કે એ સબવિન નથી, પણ એ ય મોટે ભાગે કૃત્તિપત જણાય છે^૩ વિમલ મત્રી ખરી રીતે ભીમદેવથી

૧ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભા ૧, પૃ ૭૩

૨ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ ૧, પૃ ૪૭૭

૩ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ટિ ૨૨૪-૨૨૨-૨૨૬ તથા ૨૩૧, ભા મા પનો રિપોર્ટ જૈન વિભાગ પૃ ૬૪-૬૫ રત્નમદિગણિનો ભોજ પ્રબધ અધિકાર બીજો, તથા 'વિમલપ્રબધ અને વિમલ મત્રી ઉપર સ્વ. શૌ હી ઓઝાના મુધામા છપાયેલ લેખનો ૧૯૨૯ ન પુઆરીના બુદ્ધિપ્રકાશમા છપાયેલો અનુવાદ

ગિરનારે નહિ પાગુ, વિમલવસન્તિનો લેખ કરું છે તેમ, એવું દડનાયક કરીને મોક્ષવાથી ચંદ્રાવતી ગયા હતા.

બીમદેવનાં માળવા સાધનાં ચુદ્ધ

બીમદેવ માળવાના રાજા બોજનો સમ્રાટની રાજા અને ગુજરાતનો ધણો ભાગ એક કાળે માળવાના રાજાને તામે હતા એ જોતાં માળવાનો રાજા ગુજરાતની ધીમે ધીમે પાલુ વધતી જતી ચત્તાને ચંદન ન કરી શકે એ વ્યાભાવિક છે બીમદેવ પૂર્વ દિશામાં પોતાના મન્યની હદ કેવી રીતે વધાવ્યા માંડી એની વિગતો જાણવાનું કાર્ષ સાધન નથી, પણ માળવાના રાજા બોજ સાથે બીમને એક કુળનાં વધારે કુળજો આઈ હોય એવું પ્રયથોના વર્ણનથી જણાય છે.

માળવાના મેનાપતિએ પાટણ ભાંચ્યું

પ્ર ચિ મા લખ્યુ છે કે? સિન્ધુ દેશનો વિજય કરવામાં બીમ મેકાયો હતો ત્યારે રાજા બોજે કુલચન્દને^૧ મેનાપતિ બનાવીને અણહીલપુર પાટણ હતવા મોકલ્યો, અને એ કુલચન્દે અણહીલપુર ભાગીને ગજમહેલના દ્વાર આગળ કાઢીઓ દાડીને જયપત્ર લીધું ગુજરાતની આ હાતની વાત મેરુતુંગ પાંડ્યાના કાર્ષ પ્રયંધકારે કે પ્રશસ્તિકારે લખી નથી, પણ માળવાની ઉત્થપુર-પ્રશન્તિમા ગુર્જર રાજા હાર્યો, પણ એની વિગતવાર જણાવટ નીચે કરી છે. ગુજરાતના સોલહી રાજાઓને તથા માળવાના પરમાર રાજાઓને પડોશી તરીકે પરસ્પર વ્યાભાવિક વેર હોવા ઉપરાંત ગુજરાતનો મધ્યભાગ જે પહેલાં માળવાના સીયકના તાગામા હતો તે ધીમે ધીમે ગુજરાતના રાજાઓએ પોતાને તામે લેવા માંડ્યો હતો એ વૈરનું ખાસ કારણ હતું ઉપર જોયું છે તેમ મળરાજ પહેલા પૂરેપૂરે સ્વતંત્ર રાજા ન હતો પંચી

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. ૭૫ તથા રત્નમ દિગણિનો ભોજપ્રયંધ-બીજો અધિકાર. સિન્ધુ દેશ ઉપર ચડાઈ કરીને હમ્મુકને લીધે હગવ્યાની વાત દ્વાપ્રયમાં પણ છે.

૨ આ કુલચન્દ દિગળર હતો એમ પ્ર. ચિ. કહે છે.

મુજે હરાવવાથી એણે એક મ માથુ ઝેલુ કરાવી દિમન નહિ કરી
હોય, પણ જ્યારે મુજે દક્ષિણમાં માનખેના તનપ ઉપર ચઢાઈ કરી
ત્યારે લામ જોઈને મૂળગજ સ્વતન ચઈ ગયો હોય એમ લાગે છે

૫ઠી ચામુક વલ્લભગજ અને દુર્લભગજને ચામુકના ગભ્યકાળ
માજ માળનાના સિન્ધુરાજ માથે કાઈ અથામળો ચઈ હરો, પણ
કાઈ નિશ્ચાયક યુદ્ધ થયુ દોખાવુ નથી શ્રી મુનશીએ તો સિન્ધુરાજે
કચરી નાખે એની હાઠ ગુજરાતના નરકરથી ખાતી અને વલ્લભગજે
જોજને હરાવ્યો એમ વખ્યુ છે ૨ પણ સિન્ધુગજ નરક રાજ મદિ
પનાથી કે ગમે તે કાળ્યથી પાછુ ફરી ગયુ અને વલ્લભગજ તો
માળવા પહોંચ્યા પહેલાં જતામાં જ શીતમાના ગેગથી મળ્યુ માથે
એમ ઉપર દયાત્રયનાં આવારે હતુ છે, એટલે અહીં શ્રી મુનશીની
કાઈ સગતયુ છે

૫ઠી દુર્લભરાજના પ્રકલ્પમાં કહ્યુ છે તેમ તાટ ઉપર તાણ
સત્તા મેળનાં દુર્લભગજ એ જ પ્રદેશ ઉપર ચડી આવેના જોજ
ગમથી ઘણુ કરી ફારિ પાટપુ તરફ પાછો ફરી ગયો ૬ સ.
૧૦૧૮-૧૮માં દુર્લભગજને આ રીતે પાછા ફરવુ પડ્યુ હશે, અને
જોજગજને દુર્લભરાજના વખતમાં જ મેળવેનો લાટ પ્રદેશ એને તામે
ગળ્યો, ૫ઠી ભીમ સિન્ધુદેવની ચઢાઈ કરનામાં ગેકાનો હતો ત્યારે
જોજે પોતાના સેનાપતિને પાટલુ છતના મોકલ્યો ૩ પ્ર ચિ નુ કથન
મથાર્થ હોય તો ઈ સ. ૧૦૦૬માં પાછા જતા મહમ ની પાછળ
ભીમ પડ્યો હતો ત્યારે જોજનો સેનાપતિ પાટલુ છતના ગયો હોય

જો ૬ પ્ર ચિ મા એની ચોખ્ખાઈ નથી, ભીમવે ઉપરના

૧ વેદીશ્વરેશ્વરય(તોળ)લ(મીમસુ)સ્યાન્ કર્ણાટનાટપતિગુર્જરાતનુલ્લખાન્ ।

યદનૃયમાનવિજિતાનવલોકય પ્રા લે મા બા ૧ ન ૪૮ શ્લો ૧

૨ ટોરી પેટ પોડ ગુર્જરદેશ, પ ૧૩૧

૩ સિ દુરાજનો દેકો ગભ્યકાળ જોતા ઉપથી અટકન કરી છે

વિજયોની વાત પ્રખ્યાતમા જ છે ઉદયપુર-પ્રશસ્તિમાં ગુજરાતનો રાજા (ગૂર્જરાટ) છે^૧ તે દુર્લભરાગ્નજ સમજવો કે ભીમદેવ? - મૂળમાં 'ભીમ' શબ્દ વચાતો નથી, અટકળે કૌસમા મક્યો છે, છતાં ભીમ હાર્યો હશે એમ પ્રખ્યાતના કથનને આધારે કબૂલ કરીએ, પણ ક્યા-સુધી ભીમે ભોજની અધીનતા ચાલુ રાખી? 'પરમ ભદ્રાર્ક' અને 'પરમેશ્વર' ગિરુદ ન હોય અને ખાલી 'સમસ્તરાજવલીવિરાજિત મહારાજધિરાજ' એટલું જ ગિરુદ હોય તો એ ગિરુદધારી રાજાને સામંત ગણવો એવા નિયમ સ્વીકારીએ-જે કે ગુજરાતના દાનપત્રોમાં આ નિયમ બહુ ચોકસાઈથી પડ્યો નથી અને પાછળના રાજાઓનાં દાનપત્રોમાં તો મૂળરાજથી આરબી બધા પૂર્વજોને 'પ. ભ પ.' લગાડેલ છે, છતાં મૂળગને પહેલી વાર સ. ૧૦૫૧ના બલેરાના દાનપત્રમાં પોતાને 'પ. ભ પ.' ગિરુદ લગાડ્યું છે. પછીના ત્રણ રાજાઓના દાનપત્રો મળ્યા જ નથી અને ભીમદેવના મળ્યા છે, પણ એનાં બધા દાનપત્રોમાં ખાલી 'સમસ્તરાજવલીવિરાજિત મહારાજધિરાજ' એવું જ ગિરુદ છે ને છેક એના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષનું-(સં. ૧૧૨૦) ઇ. સ. ૧૦૬૪નું દાનપત્ર છે તેમાં પણ એ જ ગિરુદ છે,^૨ એ જોતાં છેવટ સુધી એ સામંત જ રહ્યો હતો એવા અર્થ થાય, પણ ખરી રીતે ભીમ એના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષોમાં ભોજને બિલકૂલ અધીન હોવાનો સંભવ નથી, બલકુ નીચે જોઈશું તેમ ભીમે ભોજની આખર અવસ્થામાં બીજા ગુજાઓ સાથે એને દબાવ્યો હોવાનો સંભવ છે. મતલબ કે કેવળ આ ગિરુદના શબ્દો ઉપર આધાર રાખી ભીમદેવને ભોજનો કે કોઈનો સામંત કરાવી શકાય નહિ. મારું કહેવાનું^૩ તાત્પર્ય એ છે કે ભીમના દાનપત્રો લખનારે ગિરુદ લખવામાં એદરકારી રાખી હોય અથવા ભીમના આગલા દાનપત્રોની ચાલુ પ્રથા ચાલુ રાખી હોય,

૧ જુઓ ઉપર પૃ. ૨૧૩, ટિ. ૩.

૨ જુ. એ લે. ન. ૧૪૦ અ

૩ ગોદારી વેટ વોઝ ગુર્જરદેશ, પૃ. ૧૩૫-૧૪૦.

પણ એ બિરુદો નિલુપક નથી ભીમદેવને ભોજનો શ્રી મુનશી સામત હો છે એને આ બિરુદો જ આધાર હોય તો એ ઘણો નિર્બળ છે ભોજ અને મુન્નગતના ગણત્ર્યો વચ્ચેના અનધની અતિહાસિક ગ્રંથિન મેં નીચે પ્રમાણે લાગે છે

પહેલુ તો ભોજનો નાટ પ્રદેશમાં પગપેમારો ચના લાટ ઉપ ચડેના દુર્ગભાજો નમી દીધું અને પોતાની ગણત્ર્યસીમા નકાચી લઈ ખેસા ગયો અને ભીમે પ્ર'થિ નુ કથન મગનગ હોય તો ભોજના વરખને દાથે દાર ખાધા પછી પોતાનું ગણત્ર્ય પૂર્વ કે દક્ષિણ દિશામાં વધારવાનો લોભ છોડી દીધો અને મહાગણધિગજ પદથી ચતોત્ર માની ભોજ જેવા પ્રનાપી ગણની મેરી ગોવી,^૧ જેનું વર્ણન નીચે છે

વળી ભીમ ભોજ આવેન' મેરીમાં ભીમની અધીનતા કેટલા પ્રમાણમાં હતી એ ચોક્કસ નક્કી કરવાનું આજે માર્ષ સાધન નથી, પણ જે રીતે નાટમાં ભોજે પોતાનો અધિમરી નીચો હતો તેમ મુન્નગતમાં નીચો ન હતો અને લાટના ચાનુમ્પ નૃપતિએ જેમ પૂરી અધીનતાનું અર્થ 'મહામ-રેશ્વર મિત્ર' ધાગણ ક્યુ હતું તેમ એ એ જાનનું મહાસામન્ત અથવા સામન્તાધિપતિ જેનું મિત્ર કે 'તત્પાવપ્રોપ' હતી જેનું વિશેષણ ભીમને નહોતું કહ્યું પણ એ જોતા ભીમની અધીનતા કોઈ દિને તોપણ પ્રાદેશિક સ્વનનનાને બાધ નહિ એવી નમ્ર પ્રકારની હશે અને એટલી પણ નમો વખત નહિ ચાલી હોય.

મં. ૧૦૨૦ (વિ. ૨ ૧૦૭૨)માં મર્જાદમ્ના જે ચાનુક્ય ન્યસિદ્ધ બીજાને પહેલા એનાથી રાગના ભોજે દગલીને કો.જ પ્રદેશને

૧ શ્રી મુનગી પણ બાજ સાથે ભીમ II મેરીને સ્વીકાર છે (ગોલન પૃ. ૧૬૨-૧૬૩)

૨ ભીમના પુત્ર મર્જાને લાટના સામત પણ મહામ-રેશ્વર-પદની ધારી હતો એ આગળ ચાલતા રહેજો.

૩ તુઓ એ ૬ ૧ ૧૨, ૫ ૩૧૪

પોતાને તાંબે લેવાનો ઉત્સવ કોળ્યો હતો (ઈ. સ. ૧૦૧૮ થી ૧૦૪૦) તે વચસિલ બીજાએ જ ઈ. સ. ૧૦૨૪ના શીરજ દાનપત્રના કથન પ્રમાણે બોજ પાસેથી ધ્રંગ્યુ પાશુ કીધુ હતુ, પણ હાટ તો પહેલાં જોયું છે તેમ ઈ. સ. ૧૦૪૭ મુકી બોજને તાંબે રચું હતું એ ચોક્કસ છે ત્યાં બીમ અને બોજની મંત્રી જેનું પ્રગથાએ કહેલું વર્ણન નીચે દ્રશ્યમાં ઉતાર્યું છે. કદાચ ઉપર કથું છે તેમ મુનિવ્રમાને દસાવવા માટે ગુજરાત માળવા દર્ગાટક વગેરેના રાજાઓ મળી બર્ષ સુદ ચડ્યા હતા ત્યાંથી કદાચ બીમ અને બોજની મંત્રી વધારે ગાઢ થઈ હોય, પણ રાજા મિત્ર કેન દ્રષ્ટં શ્રુતં જા એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ પ્રમાણે બીમે જ એ મંત્રીનો બોજની આખર અવરથામાં ભંગ કર્યો હોય એવું પ્રગથાના વર્ણનો ઉપરથી જ દેખાય છે.

બીમ અને બોજનો મંત્રીસંબંધ

બીમે બોજની સાથે સાંગે મંત્રીસંબંધ ગળ્યો હોય એમ લાગે છે.^૧ હમર નામનો બીમનો સાન્ધિવિગ્રહિત એટલે કે એકથી હમેશાં બોજના દરબારમાં રહેતો એમ પ્ર. ચિ. માં વર્ણન છે. આ હમર જેને દયાશ્રયમાં તમોદર કહ્યો છે^૨ તેની ચતુરાઈની ઘણી ચાનો પ્ર ચિ. મા તથા એને અનુસરીને રત્નમદિગણિના બોજપ્રબંધમાં પણ મળે છે. આ એવ પ્રબંધમાં હમરે પોતાની ચતુરાઈથી બોજને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરતાં એકાદ વખત ગેરો હોતો, એટલું જ નહિ, પણ યુક્તિથી બોજ પાસેથી બીમને બેટો મોકલાવી હતી, એમ કહ્યું છે^૩ એક વખત તો બીમ ક્રૂપા વેશમાં બોજના દરબારમાં હમર સાથે

૧ જુઓ પ્ર ચિ. નો બીમબોજપ્રબંધ તથા રત્નમદિગણિના બોજપ્રબંધનો બીજો અધિકાર પ્ર. ચિ.ની એક પ્રતમાં આ હમરને નાગર કવો છે.

૨ દયાશ્રય સ. ૯, શ્લો. ૨૬.

૩ પ્ર. ચિ. પૃ. ૭૧ થી ૭૪; રત્નમદિગણિનો બોજપ્રબંધ-અધિકાર બીજો. આ હમરની ચતુરાઈને ઉદેશીને ગુજરાતીમાં 'હાલો હમેશા' કહેવાની પ્રથા પડી હશે એમ શ્રી. ગસિકલાલ પરીખ ધારે છે (કા. હ. પૃ. ૧૮૧).

આની ગયો હતો એમ પણ પ્ર ચિ મા વર્ણન છે^૧ પ્રધાનો આ બામનો વિસ્તાર તો ખીની રીતે ક્ષિપ્ત છે, પણ બીમનો એનથી બોળ સાથે મેરીમળવ બળની ગખરાનો પ્રયત્ન કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે એ તો એની જગ હતી એટલે પ્રમગ્ને અતિદ્રામિ પ્રુપ માનવામાં તથા બોળના દગમાગમાં એનથી તરિકે રહીને એણે ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે મેરીસળવ જગની ગખરાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે એટલુ માનવામાં વાગે નહીં ર

ભોજની વૃદ્ધાવસ્થામાં માળવા ઉપર રાખીએ તો આક્રમણ

પણુ દુદાવ યામા બોજ ગજની સમિતિ નમળી પડી હોય કે
વિનાનોને લેનો આપી આપીને ખજનો ખાલી થઇ ગયો હોય-ગમે
તેમ હોય, પણુ બોજને દુદાવયામા એના અનુભવોમા લાવી
દીધા હોય એમ દેખાય કે બોજે જે અતે- ગજનોને દુગાયા
હિલપુર-પ્રશન્તિમા ક્યુ છે તેમા ચેદીના ગજનુ અને ગુજરાતના
ગજનુ નામ છે ગુજરાતનો ગજ તે લીમટર ચોખ્ખ, ચેદીનો ગજ
તે મગિયદેવ ઈ સ. ૧૦૩૧ થી ૧૦૪૦ (ઈ સ ૧૦૮૭ થી ૧૦૯૮)
અને કર્ણાટકનો ગજ તે ચાત્રપ્ય જ્યમિદ (ઈ સ. ૧૦૧૮ થી ૧૦૪૦)
હોવાનો મજબ છે કે આ ત્રણ ગજોના અનુયાયીઓ બોજની
દુદાવયામા બોજને લાવના માટ મગી ગયા હોય એમ લુ. ૧. લુ. ૧. ઉત્તરમાં
ઉપ થી લાગે છે એવી (લાવનો મખ્યાનનો પ્રદે. જેની ગજવાની
જ્યમપુર પામે તેવું-ત્રિપુરીમાં હતી) ના ગજ મગિયદેવના પુત્ર
મુદિવે બોજ ગજને કેવી રીતે માચો એની કથા વિના થી પ્ર.

૧ પ્ર. નિ. ૫ ૭૧-૭૭ પૃથ્વીરાજાસાના પૃથ્વીગ ૮ નયચક્રના દરખાસ્તમાં
૭૭૦ વેશે નય ૭ એડ વાન ૬૧૩ ડે, એ સરખાવે

૨ ૪૬ ડામરના ૧૫ મુલાખિનો વહાતરેવની મુલાખિતાવનિમા મળે ૭

૩ આ રાજ્યોના સમય મંત્રિ જુનો નામને પ્રાચીન રાજવંશ માં ૧૫
૪૫, તથા ૧૧૩ અને દિલ્હરી એક મીનિવલ હાથિયા મ ૩ ૫ ૨૫૫-૧૬

ચિં માં આપી છે, અને માળવાના રાજવંશની જ નાગપુર-પ્રશસ્તિના શબ્દ એને દેશ આપે છે.^૧ એ પ્રશસ્તિમાં વપર કુતુ છે તેમ કુર્બુરાન સાથે કણોટકનો ગગન મળ્યો હતો આ કણોટકનો ગગન જયસિદ બીજાનો અનુયાયી સામેશ્વર દેવો વેદઈએ એમ વિદ્યામાદેવચરિતમાં “સામેશ્વરે ધારા લીધી” એમ કહ્યું છે,^૨ તથા કુવલપાનન્દમાં હિનાલેખા એક મુદ્દાપિતમાં કુન્નસના રાજ્યએ માળવાની સ્ત્રીઓનાં આંત્ર વાંદવરા-વ્યાનુ વર્ણન કર્યું છે^૩ એથી અટકળ થાય છે મનસખ કે પ્ર. ચિં. માં જે કે કણોટકના ગગનનું નામ નથી, પણ બોજની ગજવાનીતે મુખ્યત્વે ચેરીના કુર્બ (ઈ સ ૧૦૪૧ થી ૧૦૭૦)નાં અને કણોટકના સામેશ્વર પટેલા (ઈ સ ૧૦૮૦ થી ૧૦૯૯) ના ક્ય-ચેએ ચેરી દેવ અને પ્ર ચિં કહે છે તેમ કણના બોલાવવાથી જનુ વેગ યાદ કરીતે બીમે પણ ગુજરાત આજુથી બોજને ક્યા-ચે દશે એમ જણાય છે

પ્ર. ચિ. ની વિગતો કલ્પિત હોવા છતાં ચેરીનો ગગન કણ, કણોટકનો રાજ સામેશ્વર, અને ગુજરાતનો ગગન બીમ, ત્રણેયે મળી બોજની વૃદ્ધાવસ્થામાં એને ક્યા-ચે અને દારીતે રણુશ્રુમિમાં કે પ્ર ચિં કહે છે તેમ ગટમાં ભરાઈ રહીતે, ગમે તેમ પણ બોજ મરણ પામતાં ધાગનગરીતે આ લોકોએ લરી,^૪ એટલી વાત ક્યનિદાસિદ

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૦૨ થી ૧૦૬.

ચેનોદશ્ય મહાર્ણવોપમમિલ્કર્ણાટકર્ણપ્રભુ-

સુર્વોપાલકઠચિંતાં સુવમિમાં શ્રીમદ્દરાહચિત્તમ્ ।

નાગપુર-પ્રશસ્તિ-પ્રા. લે. મા બા. ૨, ન. ૧૧૭ શ્લો. ૩૨.

૨ વિદ્યામાદેવચરિત સ. ૧, સ્તો. ૯૬; એકા ગૃહીતા ચદનેન ધારા ।

૩ ભાગતે પ્રાચીન રાજવંશ બા. ૧, પૃ. ૧૧૪.

૪ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૦૫.

હકીકત તો છે, કાગળ કે માળાના જ એક જવાબ વધારે નેખામાં
એનો ઉલ્લેખ છે ?

ધારાની વૂટમાંથી લીમને મળેલો ભાગ

પણ લીમદેવો આમાં તો લાભ થયો ? અર્ધું ગળ્યું આપવાનું
કહીને લીમદેવને મળેલો મોલો તો હતો એમ ત્રિયં કહે છે, તો
છેવટ ધારાનગરી હાથમાં આવતા જતી સમૃદ્ધિ મળેલો લાભ તો તો
લીમના એન્ટી જાગરૂ કાર્યને ત્યાં ત્યારે એની પાસેથી ત્રીનીનકક
મહાદેવ, ચિન્તામણિ નામના ગણપતિ વગેરે મળ્યા, અને એને નગરી
સામગ્રી નહીં લીમને સતોષ માનવા પડ્યો એમ ત્રિયં મા લખ્યું
છે અને માળાના લેખોમાં તો ગુજરાતના ગણને ઉલ્લેખ જ
નથી, એ તેનાં માળવાના વિજયનો વધારે લાભ કાર્યને મળ્યો
જાણાય છે કદાચ વધારે પગલું પણ એ જ કાર્ય હશે લીમની
હરકરી તાકાત પણ ત્યાં આછી હશે, છતાં લીમે જીમીનનો કંઈ લાભ
નહિ લીધો હોય એમ નથી માનવો મેરુગુરુ અને દેવમર્તિઓને
અધા ગળ્યું જતા વધારે પ્રીતી ગણી, પણ લીમદેવ એમ નહિ ગણ્યું
હોય અને ગુજરાતનો પૂર્વ તરફનો પચમહાવનો માળાના ગુજરાત
વચ્ચે આવેલો થોડાં પણ ભાગ આ વખતે લીમદેવે પોતાને તાબે
કરી લીધો હશે એમ હું ધારું છું.

૧ તત્ત્વાદિયપ્રતાપ ગતવતિ સદન સ્વર્ગિણાં મર્મમક્ત

વ્યાસા ધારેષ ધારી રિપુતિમિરમરૈર્મૌલોક્સતદામૂત્ ॥

પ્રા. મે. મા. ભા. ૧ ન ૪૮, શ્લોક ૨૧

તથા આગલા પાના ૧૧ ટિ. ૧માં ઉપરોક્ત નામપુત્ર-પ્રસસ્તિનો શ્લોક જુઓ.

૨ ત્રિયં ૫ ૧૦૪ તથા ૧૦૫.

૩ માળાના રાત્રી ભાગ / ઉપરની લીમની વચ્ચેના વનગર-પ્રા. ૧૨
પ્રસસ્તિ (શ્લોક ૬), તુ. રા. (અ. ૨, શ્લોક ૧૮), કી. ૧૬ (સ. ૨,

દ્વયાશ્રયમા માળવા સાથેના ઝોડેય પ્રસંગનું વર્ણન નથી, પણ સિન્ધુપતિને હરાવ્યા પછી ભીમે ચેદીપતિ તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ચેદી નજીક આવ્યા પછી પોતાના દુન દમોદર (પ્ર. ચિ. ના ડામર)ને મોકલ્યો અને ઝોણું “ ભીમના તમે શત્રુ છો કે મિત્ર ? ” એમ ચેદીપતિ કર્ણને પૂછ્યું અને જવાબમાં હાથીઓ, થોડાઓ, સોનું, અને ભોજની સ્વર્ણમહાપિકા કર્ણ પામેથી ભેટરૂપે લઈ મૈત્રીસંબંધ સ્થિર કર્યો એવું વર્ણન છે.^૧ દ્વયાશ્રયનું આ વર્ણન ઉપરના જ બનાવનું કલ્પિત વર્ણન હોય એવું દેખાય છે ભોજનું મરણ ઈ. સ. ૧૦૫૪-૫૫ (વિ સં. ૧૧૧૦ કે ૧૧૧૧)માં થયું હોવાનું એના અનુયાયી જ્યસિદના લેખથી જણાય છે^૨ અર્થાત્ માળવા ઉપરની ચડાઈનો બનાવ એ અગ્રસામા બન્યો હશે

નહૂતના ચોહાણુ રાજાઓ સાથેનો સંબંધ

આણુ અને માળવા જેવા પડોશી રાજાઓ સાથેના ઝઘડાઓની તોંધ પૂરી થઈ, હવે ત્રીજા નહૂત તરફ દ્રષ્ટિ નાખી જોઈએ. મળગજ અને દુર્લભરાજનો નહૂતના ચોહાણુ રાજાઓ સાથેનો મૈત્રીસંબંધ આપણે જોયો છે, પણ પછી ગમે તે કારણથી નહૂતના રાજાઓ સાથે ભીમદેવને ઝઘડો થયો છે દુર્લભરાજના સાળા મહેન્દના પુત્ર આણુકીડ અને પૌત્ર અહિંલ વિશે સૂઘાના લેખમાં લખ્યું છે કે “ ઝોણું ગુર્જરાજન

શ્લો. ૧૭), વ. વિ. (અ. ૩. શ્લો. ૧૫). વ. ને પ્ર (શ્લો. ૧૩) વર્ગેશ્વરના કોષ્ટક પ્રકારે મળે છે. જુઓ —

ધારાપચ્ચક્રાધનેકચતુરેસ્તદ્વાજિભિઃ સાધિતા

ભિપ્ર માલવચક્રવર્તિનગરી ધારેતિ કો વિસ્મય ॥

વ. પ્રા. પ્ર. પ્રા. લે. મા. ભા. ૧, ન. ૪૫, શ્લો. ૯.

૧ દ્વયાશ્રય સ. ૯, શ્લો. ૧૭ થી ૧૪.

૨ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભા. ૧. પૃ. ૧૨૪

ભીમની સેનાને હરાવી '૧ આ કહો ભત્રીજો મેય એક જ યુદ્ધમાં
ભીમના તરફ સામે લડ્યા હોવાનો સબત છે ખીજી, એ વશનો
આશ્રિત મિત્રો તો એને જ વિજય મળ્યો હતો એમ કહે, પણ ચાણુદીન
પછી નહનની ગાદી ઉપર બેસનાર બાનપ્રસાદ તો ભીમનો સામત
હોય એમ જણાય છે એણે ભીમને સમજાવતે ગળ કૃષ્ણવને કેભાથી
છોડાવ્યો હતો એમ મુધાના લેખમાં લખ્યું છે, ૨ એ જોતાં જાણ
વિમળમનીએ ચંદ્રાની ઉપર ચાઈ કરી ત્યારે નહન ઉપર પણ એનું
તરફ ચઢી ગયું હોય અને એને અહિં ચાણુદીને હરાવ્યું હોય એ
મહાવિન છે ૩ પણ છેવટ તો ગુજગાના ગળના મામતપદ્ધતી જ
નહનના ગળને મતોષ માનવા પડ્યો હાય એમ નાગે છે આ
માત્રપ્રસાદે ભીમદેવના કેભાનામાથી છોડાવેનો કૃષ્ણદેવ તે આણુનો
ગળ કૃષ્ણની ખીજે હાલો જોઈએ એમ મો વિહોન અટકળ
કર છે તે યથાથ છે ૪ આ કૃષ્ણદેવના મોટા ભાઈ પૂર્ણપાનનો લેખ
વિ સ ૧૧૦૨નો મળ્યો છે આ કૃષ્ણવનો પહોનો લેખ ૧૧૧૭નો
મળ્યો છે ૫ મે જોતા ઈ સ ૧૦૮૯ (વિ સ ૧૧૦૨) પછી ગમે
તે ગણુથી ભીમદેવ આણુ ઉપર ચાઈ કરી હોય તથા એના ગળ
કૃષ્ણવને કે ક્યો હોય એમ જણાય છે તથા છેવટ નહનના ગળ
માનપ્રમા ૥ વચ્ચે પડ્યાથી ભીમદેવે એની પામે સામતપ કમ્પન મગવી
એને છોડી મો હો આ કૃષ્ણવની મિત્રાની પગમાં સાખા ચારી છે

૧ ગૂર્જરાધિપતિભીમમુજુઝ મૈત્ર્યપૂર્વમજયદણેણ ચ । ૨૩

ભીમક્ષોણીપતિગજપટા યત મગ્ના રણુ ॥ ૨૪

૨ મીમમ્મામૃષ્ટરણયુગલીમદનવ્યાજતો ચ કુવન્ પીઠામનિવલ્લયા મોષ
યમાઠ કારાગારાદ મૃમિપનિમપિ તપા કૃષ્ણદરામિધાનમ્ ॥ ૨૫

મુધાનો લેખ બ ૮ મ ૯

૩ બારતદ, પ્રાચીન તા ૧૪૨૫ બા ૧ ૫ ૨૮

૪ એ. ૧૧ ૫ ૨૯

૫ એ. ૧૧ ૫ ૩૪

૧૫

પરોક્ષી રાજ્યોના ઉદ્દીર્ઘ લેખોમાં મળી આવતા આવા છટકે ઉલ્લેખ જોતા ગુજરાતના પ્રબંધલેખકોએ કેટલા આજી બનાવેલી નોંધ ગણી છે એ સમજી શકાય છે.

ભીમદેવનું મંત્રિમણ

ભીમદેવના મંત્રિમણમાં, એના ઈ. સ. ૧૦૩૦ (વિ. સં. ૧૦૮૬)ના લેખમાંથી કાચનનો પુત્ર વટેશ્વર લેખક હતો નથા ચંદ્રશર્મા સાંધિ-વિગ્રહિક હતો એટલી માહિતી મળે છે, પણ જેટલા ઉપર નોંધકા લેખમાંથી લેખક આ વટેશ્વરનો પુત્ર કેમકે હતો અને મદામાંધિવિગ્રહ-હિકે હતો ભોળાદિત્ય પંડી ભીમે જે વિમલમત્રીને ચક્રાવતીનો દરબનિ કરીને મોકલ્યો હતો તે વિમલમત્રી વિશે વિમલપ્રબંધ વગેરેમાં કશી વાતો લખાયેલી છે. પણ એમાં અતિહાસિક અંશ કેટલો થોડો છે એ ઉપર જોયું છે.^૧ હામર કે મમોદર ભીમનો સાંધવિગ્રહિક હતો એમ પ્રબંધો કહે છે. અને ખર્ચખાતાનો અમાત્ય એક શ્રી જ્ઞહિત્ત્વ નામનો જોન હતો એમ એક જોન ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં કહેવું છે.^૨

ભીમદેવનું પુરોહિત-પદ દુર્લભગજના પુરોહિત મુજના પુત્ર સોમને મળ્યું હતું મળરાજના નાગર મંત્રી માધવનો પ્રૌત્ર લાલ ભીમદેવનો મિત્ર હતો એમ શ્રીધરપ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે.^૩

૧ રત્નમ દિગ્ગણિના ભોજપ્રબંધમાં તે માળવા ઉપર ભીમે એક વખત ચડાઈ કરી ત્યારે વિમલ સાથે હતો એવું વર્ણન છે પણ મેરુડગે વિમલ મત્રીનું નામ જ નથી લખ્યું.

૨ ભાષીત્તર વિચિત્રશ્રીમજ્જાહિન્નસજ્જવા ।

વ્યવર્ણપદામાત્યો નૃપતેઃ શ્રીમીમદેવસ્ય ॥

જોન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ટિ. ૨૩૩.

૩ સુરથોત્સવ શ્લો. ૧૫-૧૬.

૪ શ્રીધરપ્રશસ્તિ, શ્લો. ૨૪; એ. ઇ. ગ્ર. ૨. પૃ. ૪૩૭.

મૂળગજે યથાપેતા રાજ્યને ભીમે વિન્તાર્યુ

મૂળગજે યથાપેના ગુજગતના ગત્યને વિન્તાગવાનુ ખગખરુ
મમ ભીમે ક્યુ ડે મૂળગજે જીતેનો ઉત્તરનો આશુ મુરીનો
પ્રેશ ભીમે પોતાને તામે પ્યો, એટલુ જ નહિ, પણ નહૂના ગજને
આમત ખનાઓ નથા પૂર્વમા બોજ જેવા એ વખતના ભાગતપ્રખ્યાત
પગક્રમી ગજ આમે દહી ગહીને તથા છેવટ ચેનીના કશુને મં
હીને ગુજગતની એ તરફની સગદ વવાગી સિદ્ધરાજના માનવવિજય
માગે ગતો ધી આપ્યો એ ભાગે દામ યુ

ભીમના મમયમા રથાપત્યકળાની પરમ ઉન્નતિ થઈ

જે યથાપત્ય જા ગુજગતનુ ગૌર ગણાય છે તેને ભીમના
વખતમા સારુ ઉત્તરન મત્યુ છે રિમનમ્યતિ મોટેગતુ સૂરમન્દિ,
અને મોમનાથનુ વિગાળ પથગેનુ મન્દિ ભીમદેવના વખતમા મવાયા છે
ભીમદેવની ગણી ઉત્થામનીએ સદ્ધર્મિગથી પણ વગે ગોભાવમાન
ગણીની વાન મધાની હતી એમ પ્ર ચિ મા ધ્યુ છે^૧ એજ દાવની
ગણીની વાન એમ મનાય છે હાનમા તો ત્યા થો । ધનર ભવાગા
પથગેવાળો ફનાના ભાગનો નગ એક ખાડો જ ગ્યો છે

ભીમની રાણીએ

ભીમદેવને ઉત્થામની નામની એ રાણી હતી જેણે પુત્ર ધ્યુ
ભીમ પછી મારી ઉપર પ્રેક્ષા છે આ ઉપગત મહિનાદેરી ॥ મનાદેરી
નામની એ વેઆને ભીમે અનુપુમા મેમાડી હતી અને એને કમગજ
દે દગિપાન નામે પુત્ર થયો^૨ આ કમગજ દગિપાલ માર્ગ ગના

૧ જુઓ પ્ર ચિ ગુ બા પ ૧૧૮

૨ પ્ર ચિ પ ૧૬૩ તથા દિ. ૩ પ્ર ચિ. ૧ આ વાત માનવા જવી નથો
એમ ૨૧ સમલાલ ચુનીલાલ મોગી કહે છે (જુઓ કૌમુની ન્યુબાની
૧૮૭૫, પ ૭૧ ડિ ૧) પણ તે એ વાત સાચી ન હોય તા મેઠડન જવા
જન એમક કુમારપાલના પ્રપિતામદ વેગ્યાનો પુત્ર હતો એમ લખે ખ ।
અને એમા અસુલવ દોર તો નથીજ

મોટો હતો એમ પણ પ્રમંથકારો કહે છે.^૧ આ એ ઉપરાંત ભીમને મૂળરાજ નામનો એક કુવર હતો એમ પ્ર. ચિ. કહે છે.^૨ પ્ર ચિ.માં આ મૂળરાજકુવર સંબંધી એવી દત્તકથા આપી છે^૩ કે એક વખત ગુર્જરદેશમાં વરસાદની તાણ પડવાથી ખેડૂતો રાત્રિએ આવવાનો ભાગ આપી શક્યા નહિ એટલે એ લોકોને રાજના રાજભાગ વસત્ર કરનારા માણસો પાટણ લઈ આવ્યા. પછી એક દિવસે સવારમાં જે કંકાણે રાજભાગ ન આપી શકવા માટે આ ખેડૂતોને કમરવામાં આવતા હતા ત્યાં મૂળરાજકુમાર જઈ ચડ્યો અને એઓની સ્થિતિ જોઈને પોતાના પાસવાનો પાસેથી આપી સ્થિતિ જાણી લીધી. પછી એઓ ઉપર દયા આવવાથી જેની આખમાં આસુ આવી ગયા છે તેવા મૂળરાજકુમારે ઘોડો ફેરવવાની કુશળતાથી ભીમદેવને ખુશી કરીને વરદાનમાં એ કણ્ઠીઓ પાસેના રાજભાગ છોડી દેવાનું માગ્યું અને રાત્રિએ રાજભાગ છોડી દીધો. પછી બીજે વર્ષ વરસાદ સારો થતાં એ ખેડૂતો આગલા વર્ષનો પણ રાજભાગ આપવા આવ્યા, પણ રાત્રિએ ગાખ્યો નહિ, એટલે આગલે વર્ષે રાજભાગની કનડગતમાથી ખેડૂતોને જે દિવસે છોડાવ્યા તે પછી ત્રીજે દિવસે મૂળરાજ એઓની મંતોષદષ્ટિ(નજર)ની અસરથી મરી ગયો હોવાથી, એના શ્રેય અર્થે ખેડૂતોએ આપવા આણેલી આગલી બાકીમાં ગત્યક્રોશમાથી દ્રવ્ય ઉમેરી શ્રીભીમે નવો ત્રિપુરપ્રાસાદ કરાવ્યો.^૪ ભીમદેવ વિ સ. ૧૧૨૦ના પૌષ અને ચૈત્રની વચ્ચે મરણ પામ્યો હશે.

૧ જુઓ દ્વયાત્રય સ ૬, શ્લો ૭૦-૭૧ તથા પ્ર ચિ દિ ૩ માં આપેલા ઉલ્લેખ

૨ મુ. ગે. (પૃ ૧૬૯)માં આ મૂળરાજની માને ભીમદેવની ત્રીજી રાણી કહેલ છે. શા આધારે એ જાણાવ્યું નથી.

૩ પ્ર. ચિ. પૃ ૧૧૦-૧૧૧.

૪ મૂળરાજ પહેલાંજે ત્રિપુરપ્રાસાદ બંધાવ્યો એમ પ્ર. ચિ. એક વખત કહે છે અને બીજી વખત મૂળરાજકુમારના શ્રેય માટે ત્રિપુરપ્રાસાદ બંધાવ્યો

ભીમનું ઉદીચ્ય પ્રાહ્મણને દાન

ભીમ પહેલાની તાતા તરીકે ખાસ ખ્યાતિ નથી પણ ઇ સ.
૧૦૩૦ (વિ. સ. ૧૦૮૬)માં એ દાન ઉદીચ્ય પ્રાહ્મણને અને ખીજી
મો પ્રાહ્મણને આપ્યું છે^૧ આ દાનપત્રોથી ઉદીચ્ય પ્રાહ્મણો
ભીમદેવના વખતમાં ગુજરાતમાં હતા એમ સિદ્ધ થાય છે અને મૂળ
ગજના વખતમાં ઉદીચ્યો ગુજરાતમાં આવ્યા હોવાની દત્તકથાને કાઠકિ
આધાર મળે છે એ ખાસ નોવવા જેવું છે મો માહજો તો મોરંગમાં
વમીતેજ થયા હશે.

।

દોષાત્ત કહે છે મૂળરાજ નામના મળતાપનાથી દત્તકથામાં મળ થઈ હશે
કે આ જોને ત્રિપુરજપ્રસાદ હશે ?

૧ ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૪૦

પ્રકરણ ૧૦ મું

કર્ણદેવ પહેલો

ઈ. સ. ૧૦૬૪ થી ૧૦૮૪

(વિ સ. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦)^૧

ક્ષેમરાજ કે હરિપાલ મોટો હોવા છતાં કર્ણને ગાદી મળવાનું કાગળ આપતા હેમચન્દ્ર કહે છે કે ક્ષેમરાજને રાજ્ય લેવાનું કહ્યું, પણ એણે તપશ્ચરણની ઇચ્છા બતાવી અને રાજ્ય લેવાની ના પાડી એટલે ભીમે તથા ક્ષેમરાજે કર્ણનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને ભીમ સ્વર્ગમાં ગયો. પછી ક્ષેમરાજ સરસ્વતી પાસે તીર્થમાં તપ કરવા ગયો અને કર્ણે એની સેવા માટે ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદને દધિસ્થળી આપ્યું. ૨

આ રીતે ક્ષેમરાજે તપ કરવા માટે રાજ્યની ના પાડી એમ હેમચન્દ્ર કહે છે, પણ એમણે તો ક્ષેમરાજની મા બકુલાવતી વેશ્યા હતી એ વાત જ નથી નોંધી એ હકીકત પ્ર ચિ. માં જ આપી છે. અને એ હકીકતનો વિચાર કરતા વેશ્યાના પુત્રને ગાદી આપવાનું ભીમે અથવા એના સક્ષાહકારે એ ગણ્ય ન ગણ્ય હોય એ વધારે સભવિત લાગે છે પરિણામે ક્ષેમરાજ તથા એના પુત્ર દેવપ્રસાદને દેથળી ગામ રાખીને સતોષ માનવા પડ્યો ૩

૧ પ્ર ચિ મા તથા વિચારક્રેણીમાં કર્ણનો રાજ્યકાળ ૭૫૨ પ્રમાણે આપ્યો છે (જુઓ પ્ર ચિ પૃ. ૧૧૬, ટિ. ૧૮) અને એ જ સર્વમાન્ય છે

૨ જુઓ દ્વયાશ્રય સ ૯, શ્લો. ૭૩ થી ૭૭. ક્ષેમરાજ ન્યા તપ કરવા ગયો તે તીર્થસ્થાન એટલે દધિસ્થળી (દેથળી) પાસેની મહાકેશવની જગ્યા એમ દ્વયાશ્રયનો ટીકાકાર કહે છે. દધિસ્થળી પાટણથી આઠ ગાઉ ઉપર સિદ્ધપુર પાસે આવેલું છે

૩ ક્ષેમરાજે બળવો કર્યો હશે એમ સ્વ રા ચુ મોદીએ તર્ક કર્યો છે (ઓઝા અભિનંદન પ્ર વિ ૩, પૃ. ૧૫), પણ એ તર્ક માટે કાંઈ આધાર નથી.

ભીમે શરૂ કરેલું રાજ્યનિસ્તારનું કામ આહુ રાખ્યું

દ્વાચાશ્રયમા તો કર્ણના રાષ્ટ્ર પણ પગકમનું વર્ણન કરેલું નથી અને પ્ર ચિં મા પ્રત આશાપત્રીના આશા ભીનને હગાયાનું જ કહ્યું છે,^૧ જેનો કર્ણના રાજ્યમળના અતમા વિચાર કરીશું પણ આ અન્યો ઉપગ્રથી દેખાય છે તેવો કર્ણના રાજ્યકાળ પગકમશન્ય નથી, એટલું જ નહિ પણ રાજગનના રાજ્યનો વસ્તારનાનું મગગાજે આગેનું તથા ભીમે ચાનું ગમેલું કાર્ય કર્યું વળી આગી રીતે આગળ વધાયું છે એમ એના પોતાના ઉત્પીણ લેખોથી તથા પડોશી રાજ્યના ઇતિહાસમાંથી મળતા ઉત્તેજોથી દેખાય છે

માળવા માથેના ચુદમા કણની ભાર

ભોજના મળ્યું સામે માળવા આવેનો જલદ કાર્ ચાન થયો નહોતો એટીના રાજ્યએ ત્યાં ધાગનગરી પોતાને તામે લઈ લીધી ત્યારે ભોજનો વા મ જયમિદ વિધાયગ તત્કાળે ભાગી ગયા હશે અથવા વાસનાજ અને મેવા માળવાને તામે ત્યાંથી ત્યાં જઈ ગયો હશે ગમે તેમ પણ માળવાનો અમુક ભાગ એને તામે હતો એમ ઇ સ ૧૦૫ (વિ. સ ૧૧૧૦) તથા ઇ સ. ૧૦૬૦ (૧૧૧૨)ના માળવાના લેખોથી જણાય છે ૨ આ જયમિદને ખર્ચે હગ રો હતો એમ શ્રી રમિનના પરીમે લખ્યું છે, પણ એ જયમિદ તો કર્ણગાંધીએ મેવા પગેના મૃત્યુ પામ્યો હતો ૩ એ ગાંધી ઉપગ્રથી ઉપડી મૃત્યુમા આગ્યો હતો જયમિદના અનુસારી ભોજના ભાર્ષ્ટિ વ્યાપ્તિને તો કુતન ૥ નિકમાદિત્ય ૭ એ એના પિતાના જન્મ પ્રદને ઇ સ ૧૦૬૬

૧ પ્ર. ચિં ૮ ૧૧૫-૧૧૬

૨ કલ. ઇ ૫-૧૫૨, ભારતે પ્રા રાજ્યગ મા. ૧, પૃ. ૧૩

૩ જુઓ ભારતે પ્રાચીન રાજ્યગ મા ૧ પૃ ૧૨૬, તથા સ ૧૧૧૨ નો જયમિદનો રેખ

પહેલાં જ ધારાની ગાદી મેળવવામા મદદ કરી દોય એમ વિદ્વાંકદેવ-ચરિતના કથનથી નક્કી થાય છે.^૧

માળવાના ઉદ્યાદિત્યને, ઉપર ક્યા પ્રમાણે, પોતાનું ગળત પાશું લેવામાં મદદ કરનાર વિક્રમાદિત્ય ૭૩૩એ પોતાના ભાઈ જયસિદને ખાસ લશ્કર આપી મોકલ્યો હતો અને એની મદદથી પહેલાં ચેનીના કર્ણને હરાવીને પોતાની ગળવાની અને ગળતસત્તા પાછી લીધા પછી ઉદ્યાદિત્યે પોતાના પુત્ર જગદેવને જયસિદ સાથે ગુજરાતના કર્ણ ઉપર મોકલ્યા હતા. અને એ જયસિદના સેનાપતિ તરીકે જગદેવે ગુજરાતના લશ્કરને હરાવ્યું હોવાનો એ ગર્વ કરે છે.^૨ આ જગદેવ ઉદ્યાદિત્યના પુત્રોમાં કાતો સૌથી નાનો દોય અથવા વાહેલો મરી જવાથી માળવાની ગાદી ઉપર મેસવાની એને તક જ ન મળી દોય.

૧ વિક્રમાદેવચરિતમા લે ૬ ઉદ્યાદિત્યનું નામ નથી આપ્યું પણ એ શ્લોકાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે—

સ માલવેન્દુ શરણ પ્રવિષ્ટ મકુષ્ટકે સ્થાપયતિ સ્મ રાજ્યે ।

સુ. ૩ શ્લો. ૬૭.

૨. બાહ્યર્થે જયગિહવિક્રમકયાસ્વાધ્યાયસવ્યાધન-

ધ્યાન ચસ્ય (ઘનુર્ધને ?) નરપતેવ્યજ્ઞન્તિ વિસ્તારિણઃ ।

અથાપ્યર્વુદપર્વતોદરદરીદ્વારેષુ રાત્રિદિવ

કન્દન્ગુર્જરવીરવર્ગવન્તિતાષાણામ્યુપૂરોર્મયઃ ॥

શ્લો. ૧૦

નુઓ એન્યુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિયોલોજિકલ રિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ધી નિગ્રાસ કુમિનિયન્સ ૧૯૨૪-૨૮માં છપાયેલો લેખ.

મારા આ ઇતિહાસની પહેલી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં મે ઉપર ઉલ્લેખેલો જયસિદ તે માળવાનો જયસિદ એવો તર્ક કર્યો હતો. પણ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો વધારે વિચાર કરતા ઉપલો નવો તર્ક કર્યો છે. અલબત્ત, જેય તર્ક જ છે. જગદેવના નવા મળેલા આ લેખ શિવાય ગુજરાતના ગળને કલ્યાણીના જયસિદ કે માળવાના જગદેવે હરાવ્યાનો ખીન્ને કોઈ પુરાવો નથી. જગદેવ વિશે સિદ્ધરાજના પ્રકરણમાં થોડી ચર્ચા આવશે.

ગમે તેમ પણ પોતાનો પિતા દક્ષિણમાં કલ્યાણી (નિઝામ ગઢ)ના ગઢ પાસે મદદ માગવા ગયો હશે ત્યારે સાથે જઈને પછી કટવાક વર્ષો મુધી ત્યાં જ ગ્લો હશે એવો તર્ક થાય છે શ્રી મુનશીએ વળી માળવાના લક્ષ્મદેવે કર્ણને એના છે-વા વર્ષોમાં હગ યો હોવાનો નર્ક જગદેવ સખધી દિપ્પણીમાં ઉતારેના નોક ઉપચી એ છે ૧ પણ એ શ્લોકમાં જ્યસિદ્ધ છે તેને બંને લક્ષ્મદેવ ક્યાથી આ યો એનો કાઈ ખુનાસો નથી થ્યો અને લક્ષ્મદેવે પોતાના દ્રમ ગઢ્યમાળમાં શુજાત ઉપર ચાઈ કરીનો નાગપુર-પ્રસન્નિમાં ક અન્યત્ર ઉચેખ નથી ૨ અને પ્રત્યુત શ્લોકમાં તો એનું નામ જ નથી

ખીછ તરૂંથી સામગના ચોદાણુ રાગ વિમલગજ નીમની મંચી ઉત્તિ પ્રાપ્ત કરીને તથા એણે આપેનો ચોડો લઈને ઉદ્યાદિત્યે ગુજરાતના કર્ણને હરાયો એમ પૃથ્વીરાજચરિતમાં નખ્યુ છે ૩ આ કથન માળવાના કે ગુજરાતના આશ્રિત કવિનુ નથી, પણ મેયના પડોશી ચોદાણુના આશ્રિત કવિનુ છે એટલે એને વિશ્વસનીય ગણવુ પડે.

૧ એારી ધેંલ વોડ શુર્જદેરા, ભા ૩, પૃ ૧૫૮

૨ જુમો, એમણે નાગપુર-પ્રસન્નિમાંથી ઉતારેના પદમાં શ્લોકમાં પણ નથી દિ ૧૪૨ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૧, પૃ ૧૪૧, તથા ગઢ્ય ભાગ ૫, ૩૧૭

૩ માલવેનોદયાદિત્યેનાસ્માદેવાપ્યતોપ્રતિ ૧

જિગાય ગૂર્જર વર્ણ તમઃ પ્રાપ્ય માલવ ॥

પૃથ્વીરાજવિજય સ. ૫ શ્લો ૭૬ તથા ૭

ફલ બ ઉડે ફ રાતે કર્ણને હરાયો એમ પૃથ્વીરાજવિજય ઉપરથી ભારતકે પ્રાચીન મંજવરા ભા ૧માં કર્યું છે, પણ પૃથ્વીરાજવિજય મૂળ જોતાં એમાં શ્લો. ૧૬-૭૭માં ફર્જરાજની વાત છે, પછી શ્લો. ૭૮માં એના વાડ વિમલગજને ઉલ્લેખ છે, અને ૭૧ થી ૭૭ સુધીના શ્લોકોમાં વિમલગજ / સખધી જ છે પછી ૭૮માં શ્લોકમાં એ વિમલગજના પુત્ર પૃથ્વી જનો ઉલ્લેખ છે એટલે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ દેડની સતતચૂક થઈ જતાય છે

ત્રણસો વર્ષ પછી હમ્મીરમહાકાવ્યમા આ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં નયચદ્રચરિત્રે ઘણી ગણતરી કરી મૂકી છે. પહેલું તો હમ્મીરમહાકાવ્ય-માથી ઉદ્યાદિત્ય ઊડી જ ગયો છે અને ચોહાણુ રાજ્ય દુઃશલે કર્ણને મારી નાખ્યો અને એની ગજલક્ષ્મીને પોતે પરણ્યો એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે.^૧ આ હમ્મીરમહાકાવ્યમા દુર્લભ અને દુશલ એ એક જ રાજાનાં નામ હોવા છતાં એયને જુદા ગણવાની અને દુર્લભ પછી દુઃશલને ગાદી ઉપર બેસાડવાની પણ ભૂલ કરી છે.^૨ બનાવ બન્યા પછી ઘણું વખતે લખતા આવી અતિશયોક્તિ અને ભૂલ એ કવિ કે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધના કર્તાએ વળી, દુસલદેવે ગૂર્જરાના રાજાને આધીને અબ્જમેર (અજમેર)મા એની પાસે છાશ વેચાવી એમ લખ્યું છે.^૩ પાછળથી ચાલેલી દતકથાઓમાંથી ઇતિહાસ તારવેલ મુશ્કેલ તો છે જ, પણ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ અને હમ્મીરમહાકાવ્ય એય કરતાં સવાસો દોઢસો વર્ષ જેટલા જૂના કાળમાં લખાયેલા ગુજરાતના એ પ્રબંધોમા માળવા સાથે કર્ણને થયેલા વિગ્રહનું થોડું પણ સૂચન છે, જ્યારે શાકભરીના ચોહાણુ સાથે વિગ્રહ થયાનું તો ગિલફેલ સૂચન નથી. અને ઉપરના બંધા ગ્રન્થો કરતાં જૂના કાળમાં ચોહાણુ કુળના રાજાની પ્રશસા અર્થે લખાયેલ પૃથ્વીરાજવિજયમા માળવાના રાજા

૧ જુઓ હમ્મીરમહાકાવ્ય સ. ૨, શ્લો. ૩૧. શ્રી મુનશીએ આ ત્રણસો વર્ષ પછીના લખાણના આધારે દુઃશલે કર્ણને મારી નાખ્યો એમ માન્યું છે (એજન પૃ ૧૫૮); પણ સ્વ. રામલાલ મોદીને અનુસરી ગસિકલાલ પરીખ પણ એ માનવાની ના પાડે છે (કા. હ. પૃ. ૧૬૨).

૨ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧, પૃ. ૨૩૮.

૩ કાર્ણસ સભાવાણુ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધનું સંસ્કરણ, પૃ. ૨૬૦. અજમેર કોણે બંધાવ્યું એ બાબતમાં ઘણા મતો પ્રચલિત છે, પણ વધારે સત્ત્વ પૃથ્વી-રાજ વિજય (સ. ૫)માં કલા પ્રમાણે ઉપરના દુર્લભના બાઈ વિગ્રહારાજ ત્રીજાના પૌત્ર અબ્જદેવે વસાવ્યું હોવાનો છે (ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧, પૃ. ૨૩૬).

ઉત્પાદિયે ક્ષુદ્રિતે હગ્ન્યો અને ચોક્ષણ ગમ્યએ તો એો મ. હગ્ની એમ કહેલુ છે, માટ એ જ વિશ્વસનીય છે કે પૃથ્વીગતવિજયમા વિગ્રહરાજના વખતમા આ જનાર બન્યાનુ નખ્યુ ઠ એટલે કુર્બા કે કુરાને જુને મારી નાખ્યાનુ કથન તો તદ્દન ખોટું જ છે

ગુજરાતના પ્રાચીનાથી ન્તા સુકૃતમળીર્તનમા 'માગનાના ગમ્નને નશ્વથી હતીતે નીવ-હની મર્તિ' જુ વડ આ-યો' ૧ એ રીતે કથન છે, પણ આમા તો ગુ ન ના ક્તત્ત્વી અગત્ય નાગે છે, કાગ્ન કે નીવ-હની મર્તિ આખ્યાતો યશ હીમને પ્ર ચિ મા આપ્યો છે અને, સોમેશ્વરે સુગ્રોત્સવની પ્રગતિમા માળનાના ગમ્નના પુરોહિતે માળનાની જમીનને મોનખી નશ્વથી વેગમ્ ગયેની જોઈને એના નાશ માટે એક કૃત્યા ઉત્પન ગ્રી, પણ મોનખીના પુરોહિત શ્રીઆમશર્માના મન બળથી પાછી ન્વી મે કૃત્યાએ માળનાના પુરાહિતને જ મારી નાખ્યો, ૨ એ રીતે માળવા સાથે જુને થયેના વિગ્રહનુ મૃત્યન ક્યુ કે આ બન્ને કથનોમાથો ગુજરાતના ગમ્નનો વિજય થયો હોય એનુ ખ્યાલુ નથી અને પૃથ્વીગતવિજયનુ ન્પષ્ઠ થા. જોના આ વિગ્રહમા ન્ધુ હાર્યો હશે એમ જ માનવુ યોગ્ય છે આ વિગ્રહમા શાકભગીના ચોક્ષણ પેડે નહનના ચોક્ષાપુ ગમ્નએ પચુ માળવાના ગમ્નને મ. હગ્ની હશે એમ લાગે કે, કાગ્ન કે મધાના લેખમા પૃથ્વીપાને કુર્બાપનિ જુના

૧ જિત્વા શૈર્માત્વમૂર્મિપાલમાનાનવાન્ય કિલ્લ નીવકષ્મ્ .

સુ સ સ ૨ શ્લો ૨૩

૨ ધારાધોગપુરોષસા જિત્વૃપયોગીં વિલોત્રયામિલં
ચૌહુત્રયાકૃતિતા સત્સયયકૃત્ન કૃત્યા વિલોત્પાદિતા ।

મર્ત્યૃદય તપસ્યત્ પ્રતિહતા તત્રવ ત માન્વિક

સા સદૃશ્ય તદિત્તા તદમિવ સિદ્ધ પ્રયાન્તા વચિત્ ॥

સુરથોત્સવ-પ્રગતિ ૨૩૯ ૨૦

અન્યને દરાવ્યુ હતું એમ કહેલું છે. આ પૃથ્વીપાલના પિતા જોન્ડ-
રાજના સમયનો વિ. સં. ૧૧૩૨નો એક લેખ મળ્યો છે, એ વેતનાં
ચં. ૧૧૩૨ પછી પૃથ્વીપાલ ગાદીએ એકા દેવો જોઈએ પણ પિતાની
ત્યાગીમા માળવાને મદદ કરવા ગયેલા કશકરના મેનાપતિ તરીકે કુવર
પૃથ્વીપાલ ગયો હોય એ અસંભવિત નથી, એટલે માળવાના રાજ
ઉત્થાનિયે કર્ણને જ યુદ્ધમાં દરાવ્યો તે યુદ્ધ વિ. સં. ૧૧૨૦ પછી
થયેલું એમ તો અદ્દલ જ નહિ; કદાચ ૧૧૩૨ પછી પણ થયું હોય.

નરહતના ચોદાણાને કરી વશ કર્યો

આ નરહતના ચોદાણાનો ગુજરાતના રાજાઓ સાથે મેચી-
સબંધ હતો, એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતનું સામંતપદ પણ એઓએ
કબ્જા કર્યું છે, છતાં આ પ્રસંગે નરહતના ચોદાણા શા માટે ગુજરાતના
રાજા સામે યુદ્ધ કર્યું એ સમગ્રનું નથી પણ એ પછી કર્ણે જ
પૃથ્વીપાલ પાસે કે એના ભાઈ અને અનુયાયી જોન્ડલદેવ પાસે
ગુજરાતનું સામંતપદ કબ્જા કરાવ્યું હોય એમ જોન્ડલદેવ ઉર્ફે ચોજક
વિશે મંધાના લેખમાં જ એ ચોજક “ચોનાની શક્તિથી શ્વેન છત્ર
સાથે અણહીલપુરમા રમતો હતો” એ રીતે કહેલું છે. એ ઉપરથી
મોટા શક્તિશાળી સામંતો જ અણહીલપુરમા માથે શ્વેન છત્ર ગમીને
કરી શકતા હોય એમ જણાય છે.

ગુજરાતના રાજાઓ સાથે નરહતના ચોદાણાના સબંધનું વિહંગાવ-
લોકન અહીં કરી લેવાથી એ વખતની ઇતિહાસિક પરિસ્થિતિનો
હીક ખ્યાલ આવશે.

૧ પૃથ્વીપાલ इति ध्रुव क्षितिर्पतिस्तस्यांगजन्माभवत्

प्रत्यक्षोऽरुनिधिः स गूर्जरपते कणम्य सेन्यापहः ।

શ્લો. ૨૨

૨ श्रीयोजको भूपतिरस्य बन्धुर्विवेकसौधप्रबलप्रताप ।

श्वेतातपत्रेण विराजमान. शक्त्याणहिलाख्यपुरेपि रेमे ॥ એજન શ્લો. ૨૪

આ ચોજક કે જોન્ડલના વિ. સં. ૧૧૪૭ના એ લેખ મળ્યા છે (જુઓ એ

ક. ગ્ર. ૧૧. પૃ. ૨૬-૨૮, ભાગતકે પ્રાચીન ગજવશ ભા. ૧. પૃ. ૨૯૧).

મુળગણના પુત્ર આમુના સ ૧૦૩૩ના દાનપત્રમાં એણે પોતાની માતાને ચોદાણુ કુળના ભોજગણની દીધરી કહી છે આ ભોજગણનો ઇતિહાસમાં હજી પત્તો લાગ્યો નથી, પણ એ નહૂતનો ચોદાણુ ત્રણે કોઈ ફટાયો હશે એવા તર્ક મેં કર્યો છે (જુ ૫ ૧૬૨) વળી માળવાના મુળગણએ ન્યારે મુળરાજને દમાયો ત્યારે એને રક્ષણ આપવામાં નહૂતના ચોદાણુગણએ હથુડીના ધવનને મંદ કરી દેવાનો સહન સધાના લેખ ૥ શ્લોક ૭ ઉપનથી મેં માન્યો છે (૫ ૧૫૭) આ રીતે ગુજરાત અને નહૂત વચ્ચે મૈત્રીસંબંધ દે થયો પછી હથુડીના લેખ (૧૧મા શ્લોક)માં “દુર્લભગણની સેનાએ ન્યારે મહેન્દ્રને દમાયો ત્યારે ધવલે એનું રક્ષણ કર્યું” એમ કહ્યું છે. આ દુર્લભગણ તે ગુજરાતનો દુર્લભગણ એમ શ્રી વિન્વેશ્વરનાથ રહેલે કહ્યું છે અને એ જ ગમનાન મોદીએ માન્ય ગણ્યું છે પણ હથુડીનો લેખ પ્રકટ કરતાં ડા. દે. ગ. ભાંડારકરે આ દુર્લભગણ તે શામલરાજના ચોદાણુ વિઘ્નહગણ (સ ૧૦૩૦ના લેખવાળા)નો ભાઈ દુર્લભરાજ એમ માન્યું છે અને મને તે યથાર્થ લાગે છે મુજ (શ્લોક ૧૦) અને મુળગણ (શ્લોક ૧૨)નો સમકાલીન (શ્લોક ૧૧ માં મહેનો) દુર્લભરાજ એ જ હોઈ શકે પછી નહૂતના ચોદાણો માથે ભીમદેવને ઘાઈ ઢારણી કરડો થયો અને મૂઘાના નેખના (શ્લોક ૧૦-૧૪) પ્રમાણે ગુજરાતના દુર્લભગણના સાગાના પુત્ર અણુદીપ અંતે પાંત અહિયે ભીમદેવના સન્ય ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો અપમત આ કથન નહૂત ગણના આશ્રિત વિનુ છે એટલે એમાં નહૂતના અણુદીપ અહિયે પોતાને તામે ભીમદેવ ન ગમી શક્યો એટલો જ અર્થ હોઈ શકે પણ અણુદીપના પુત્ર બાનપ્રમાદને તો સધાના લેખ (શ્લોક ૧૮)ના આધાર શ્રી વિ. રૂ. પેઠે મેં પણ ભીમદેવનો સામત માન્યો છે હવેજ્ય રામનાન મોદીએ સૂઝા ૥ લેખના (ભતિશ્વરના) અતિ બળથી અને પીડાથી થાય એમ લ્યારીને (કર્ણ પીડા) જેવા શબ્દો ઉપર ભાગ દેને ‘ભીમદેવે હગારીને એવો અર્થ’ કાઢ્યો છે, પણ

એ પ્રશસ્તિનો લેખક નફલનો આશ્રિત કવિ છે, એટલે ‘ભીમને હરાવ્યો’ એવું વિવક્ષિત હોય તો એ અર્થના બોધક અપદ્ શબ્દો જ લખે, ‘એ ચરણોને ચાપવાના બહાને’ જેવા શબ્દો ન જ લખે પણ દ્વિપાવવા એ તો તાબેદારીનું હમેશા મૂલ્ય છે. અને ‘અતિવલ્લભતા અને કુર્વન્વીહામ્’ જેવા શબ્દોનો અર્થ ‘ઘણો ભાર ઢાળે’ ‘પ્રશામન કરીને’ ‘બહારથી લાવી શકાય તે દ્વિપાણુ કાવીને’ એવો અર્થ થઈ શકે. પછી પૃથ્વીપાલે ઘણું કરી માળવાના રાજા સાથે રહીને કર્ણના સૈન્યને હરાવ્યું હતું, પણ એનો ભાઈ ચોજક ભીમદેવનો એક શક્તિશાળી સામન હતો એ (કો. ૨૪)ના આધારે ઉપર નોંધ્યું છે.^૧

કર્ણે કરેલો લાટનો વિજય

કર્ણના રાજ્યકાળના આરંભમાં જ એને માળવાના રાજાએ આપેલી હારથી કર્ણ ઉત્સાહશક્તિમાં હારી ગયો હોય એમ જણાતું નથી મળગજના વખતથી લાટના રાજાઓ સાથે અણહીલપુરના ગજને વેર ચાલ્યા કરતું હતું, પણ અણહીલપુરના રાજાઓ લાટને તાબે કરી શક્યા નહોતા. શક સ. ૯૭૨ (ઇ. સ. ૧૦૫૦-૫૧) નું એરથાણુનું ત્રિલોચનપાલનું દાનપત્ર મળ્યું છે,^૨ એટલે ભીમના વખતમાં લાટના રાજાઓ વ્યત્ર હતા એમ દેખાય છે. પણ કર્ણે લાટને પૂરેપૂરું તાબે કર્યું હોય એવું એના ઇ. સ. ૧૦૭૫ (શક સ. ૯૯૬)ના નવસારીના

૧ પણ એ શ્લોકના શબ્દોમાંથી ઘણો વધારે પડતો અર્થ કાઢીને સ્વ. રામલાલ મોદી એ ચોજક ભીમને હરાવીને પાટણમાં રાજા તરીકે ગણ્યો હતો એવી કલ્પના કરે છે અને સિદ્ધગજના વખતમાં માળવાના રાજા નગવર્માએ પાટણ ઉપર કરેલી ચરાર્હનું વર્ણન કરતા પ્ર ચિ. ના લેખકે ભલથી માળવાના ગજનું નામ ચરોવર્મા લખ્યું છે એ ઉપરથી માળવાના ગજને પડતો મૂકી સ્વ રામલાલ મોદી આચોજકને પાટણ ઉપર ચરાર્હ કન્નાર તરીકે ગણવી દે છે આ તો અતિદુર્ગ્રાહ અને અર્થહીન કલ્પના છે. રસિકલાલ ખરીખે પણ આ કલ્પનાને નિગ્રાહ ગણી છે (દા. ઉ. પૃ. ૧૬૫ ટિ.).

૨ પ્રાચીન લેખમાંના લેખ ન. ૭. ગુ. ઐ લે ન. ૨૩૯.

તામ્રપત્રમાં વધુ છે કે “ ઔતુક્ય કુળના પગમ ભટ્ટાચાર્ય મહાગામધિનાજી કણુદેવના રાજ્યમાં એના મેનડ (તત્પાલપદ્મોપ-રી) અને મહામહાદેવજી સોનકીનરાના જ દુર્ગજાગે લાટ દેશના નાગસાગિના વિષયમાં આવેના નહે પદ્મમાનુ ધમ્માગ ગામ દાનમાં આપ્યું છે ” અને એ દાનપત્ર માથે મળેના બીજા તામ્રપત્ર દ્વારા કણુગજાગે એ લાનને કમ્બન ગાળ્યું છે ?

આ તામ્રપત્ર કણુના ઇતિહાસ માટે નુ ઉપયોગી છે કાલ પ્રમથમાં કણુના આ લાટ દેશના વિજયનુ મથન નથી, ત્યારે આ તામ્રપત્રથી કણે લાટનો વિજય જ્ઞાનુ તથા લાટની વ્યવસ્થા માટે જુનાજી અધિકારીઓ પણ નીમી દીરાનુ નક્કી જણાય છે કે ઉપર-હોના ત્રિયોચનપાનના તામ્રપત્રમાં મુગતની ઉત્તરે આવના ઝોગપાના નાનુનુ ગામ દાનમાં અપાયું છે ત્યાર કણુના આ લાનપત્રમાં મુગતની દક્ષિણમાં આવેના નનઆરી તાનુનુ ગામ દાનમાં અપાયું છે,

કણુના લાનપત્રમાં ‘ વિજયમાન નાગસાગિ વિષય ’ એ રીતે ગમ્મદા છે તે જાણવી નું તો કણે તત્કાલમાં જ એ પ્રદેશનો વિજય થયો હતો એમ ગણુ છુ મનનમ કે મિત્રમ ઈ મ ૧૦૭૪ (વિ મ ૧૧૩૧) પટેના મળે નાટો વિજય થયો હતો. કણુના પત્રમાં નુગગતના ધોગણુને અનુમતી વિક્રમ સવન વપગયો છે, ત્યારે એના આમત દુર્ગજાગના તામ્રપત્રમાં લાટની જૂની ગિતે અનમતી શબ્દ સવન વપગયો છે

૧ જુઓ મુગતની સાદિત્ય પત્ર ના રિપોર્ટ મા ઉપાનવા તામ્રપત્રો અથવા
જુઓ ૨ ન ૧૪૧-૧૪૨

૨ મુગતની મા પ ના રિપોર્ટ મા આ તામ્રપત્રોનાની જાણવા લેની હકીકત તા નતા એ રિપોર્ટના રેખાએ બીમદેવ પટેલાના વખતમાં આ પ્રદેશ પામ્યાના રાજ્યપ્રદેશ માથે જોવા હોનો જેક અનુમાન દોર્યું છે, પણ એવા અનુમાન માટે તામ્રપત્રોમાંથી જિલકલ આધાર મળેનો નથી અને બીજે સ્વતંત્ર પુરાવો પણ નથી હવે તે દાનપત્ર જુઓ ૨ ન ૧૪૧-૧૪૨માં ઉપાનુ છે

કર્ણુના દાનપત્રનો લેખક દાયગ્ય વટેશ્વરનો પુત્ર કેદાર છે એનું દૃતક મહાસાધિવિગ્રહિક ભોગાન્તિય છે. કર્ણુ પામેથી નન્દીપુરના ચાલુક્ય રાજા જેનું શક સ. ૯૭૨નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે તેના અનુયાયી ત્રિલોચન-પાત્રના પોતાને મળેલા એક નવા શક સ. ૯૬૯ (ઈ. સ. ૧૦૭૭)ના તામ્રપત્રનો સાગ્રી અમૃત વસત પડ્યાએ પહેલાં છપાવ્યો હતો.^૧ એને હમણા તામ્રપત્રનું સન્ન લખાણ તથા એનું અંગ્રેજી પ્રકૃત કર્યું છે.^૨ જે એ સાચું હોય તો એ દાનપત્રમાં આ ત્રિલોચનપાત્રના કાકા અને સેનાપતિ જગતાપતે, એણે કર્ણુના લશ્કરને દર્ગવલુ હોવાથી જે નાગસાગ્રિકા વિષય (નવસારીનો પ્રદેશ) આજે કર્ણુના તાપ્તામાથી છોડાવ્યો તેના પાંચમાં ગામોવાળો અષ્ટગ્રામવિષય મન્ય કરવા માટે આપ્યો હતો એમ કહેવું છે. વળી એ જ દાનપત્રમાં આ ત્રિલોચનપાત્રે પોતાના દાદાએ સ્થાપેલ શુદ્ધતીર્થના સત્રમાં પોતાના પિતાએ સ્થાપેલ પાંચશાળાના પાંચસો વિદ્યાર્થીઓના નિર્વાહ માટે નાન્દીપુર વિષયનું હરિપુર ગામ (જે શુદ્ધતીર્થ સામે ઝવડિયા સામે આવેલું છે તે) દાનમાં આપ્યું છે.

આ દાનપત્ર સાચું હોય તો કર્ણુ દાન આપ્યા પછી ત્રણ જ વર્ષમાં નાગસાગ્રિકા વિષય-હાલના નવસારી જિલ્લાનો પ્રદેશ કર્ણુના તાપ્તામાથી પાછો લાટના આગલા માલિક ગારખના વશના ચાલુક્ય રાજાના તાપ્તામા આપ્યો ગયો હોય એ પછી લાટના એ ચાલુક્ય વશનું શુ થયું એ જાણી શકાતું નથી, પણ કર્ણુને માળવાના ઉદ્યાદિયે

૧ શુ. સ. મ. ત્રે. ગ્ર. ૮. ન. ૨-૩, પૃ. ૧૫૪

૨ ચાકર વિદ્યામણનું પ્રકાશન ન્યૂ રિનેસ્ટ્રીઝ ઓફ ગુજરાત હિસ્ટરીઝ, ૧૯૫૦, પૃ. ૧૪.

૩ આ દાનપત્રની આખી રચના તથા કેટલાક વાક્યો શકા ઉત્પત્ત કરે તેવાં છે. છતાં બનાવટી નહિ હોય એમ માની લઈને એમાંથી ઐતિહાસિક નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે.

ઉત્તરના વિદ્યમાનિત્યની મ દની જનારે માએ ત્યાં કર્ણની નમણી
નિયતિ જોઈને લાટના ચાતુ થે પણ પોતાના પડોશી કર્ણના આમતને
હગાએ દેખ એ સહવે, પણ વિદ્યમાનિત્ય અને ઉત્પાતિય પાઠા જતા
લાટના ચાતુ થને હગરી આખો લાટ દેશ કર્ણે પોતાને તામે કયો હગે
અને ઈ મ ૧૦૮૦ (વિ મ ૧૦૮૮) પહેલા આ પગક્રમ કર્ણ હગે
એમ ૧૦૮૦ના વનપામાં વાળુ રના “ત્રેનોકચમ ન” ગિરુ ઉપગથી
ત વર્ષ મ ?

મીનતરની સાથે સમ

પ્રમ મામા કર્ણના મીનતરની આથેના વગની કથા ખામ
વિન્ના થી આપી છે મો એનુ ઢાગણુ એમ લાગે છે કે શુન્ગતના
ગતને મિલના નાપિલગાન સાથે આ પહેલા મ મધ થયો નહોતો
અને કાચ આ સાગો વિજય જ એનુ ઢાગણુ હો વગી સિદ્ધાનના
સમયથી જોન ધર્મનુ જો વ ધુ એટને જોન નેખાને મિદ્ધગતની
માનુ લગ્ન મહત્વનુ નાગે મમે તેમ પણ એ લગતની ન્યા વિન્નાગથી
ઢોરાનુ હેમવન્દ તથા મેનુગે થોચ મારુ છે મેન લેખમજો
આપેના જ્ઞાનના દનો નક્કાન જે ને આગળ જોધયિ પણ
કર્ણાટકના ગત જય શીની મીનતરની નામની ગમરી પોતાની
લગ્નગરી હને પગથી એટનો પ્ર ચિં ની તથા વ્યાથનની માનનો
માગ જે વ્યાથનમાડે જય શીને કર્ણાટકનો નહિ પણ ચદ્રપુ નો
મ મનનો ગત કરો જે

- ૧ નો ૫ મ ડ પૂ ૧૫૧
- ૨ કુમો ૫ માનય રા ૮ મો ૧ થી ૧૬૦ તથા ૨ ચિ પૂ ૧૧૦-૧૧૩
- ૩ ૫ માનય ૨૮ - મો ૮-૧૦૦ તથા મો ૧૫૦
- ૪ આ ચદ્રપુ તે કનક વન મા ગોર્ધ પામે માવતુ ચા વ દાન જોધો
મ ૨ ૧ (પૂ ૧૭૨ ડ દિપ્ત ડ ૧) મા તા કર્ણા ડ રુડી
મેલમા ૧ વિવ્વાન ચા ગા મા ધારુ દુડ (મુ ૧ મ ૧, મા
પૂ ૫૫૮) ૫૫ ગોતાના સાનમેટ ૫૫ માનુ ૫૫૫ ની કો આવેડ
૧૧

આ કાદમવંશી જ્યેષ્ઠી, જેના બાપનું નામ પ્ર. ચિ. માં શુભદેશી આપ્યું છે તે, ગોઆના કાદમવંશી ત્રીજા ગઝન પદ્મદેવ કે છત્ર (ઉર્ફે શુભદેશી)નો પુત્ર જ્યેષ્ઠી પહેલો હોવો જોઈએ એવું મુંબઈ ગેઝિટિયરમાં અનુમાન કર્યું છે એ બગાચાર લાગે છે.^૧ આ જ્યેષ્ઠી પહેલો કર્ણાટકનો રાજા નહોતો, પણ કર્ણાટકના રાજા ત્રિભુવનમલ્લ વિક્રમાદિત્યનો મિત્ર અને સામંત તથા ક્રોડણનો રાજા હતો અને એની ગજધાની ગોઆમાં હતી.^૨ આ જ્યેષ્ઠીનો શક સ. ૯૭૪ (ઈ. સ. ૧૦૫૨-૧૧૦૮)નો લેખ મળ્યો છે અને ઇ. સ. ૧૦૮૦ (વિ. મં. ૧૧૩૬)માં એ મગણ પામ્યો.^૩ એ કર્ણનો સમકાલીન હતો એમાં સંદેહ નથી.

આ મીનકદેવીનો લગ્ન કેવી રીતે થયા એ વિશે પ્ર. ચિ. માં નીચેની દત્તકથા આપી છે કે એના સાલળતા કાઈએ સોમેશ્વરનું નામ લીધું કે એને પોતાના પૂર્વ જન્મનું એવું સ્મગણ થઈ આવ્યું કે “પૂર્વ જન્મમાં પોતે બ્રાહ્મણી હતી અને સોમનાથની યત્રાએ જતા^૪ બાહુલોદ-

અન્દોરગામ એમ એચ. એમ. મારેસના કદમ્બકુલ નામના ઇ. સ. ૧૯૩૧માં બહાર પડેલા પુસ્તક (પૃ. ૧૬૯)માં નક્કી કર્યું છે. જ્યેષ્ઠીના પૂર્વજોનું રાજ્ય આ અન્દ્રપુરમાં જ હતું એના પિતાના એક તામ્રપત્રમાં અન્દ્રપુરનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે (સદર પૃ. ૩૬૦) પણ જ્યેષ્ઠીએ ગોવા જતી લઈ એને પોતાની ગજધાની બનાવી (જુઓ કદમ્બકુલ પૃ. ૧૭૬ તથા ‘કૌમુદી’ ૧૯૩૫ ના જન્યુઆરીમાં સ્વ. રા. ચુ. મોદીનો લેખ. પૃ. ૭૫) આ કાદમવંશની વંશાવળી માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧. ભા. ૧, પૃ. ૧૭૦. ટિ. ૫

૨ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭, વિક્રમાદેવચરિત સ. ૫, શ્લો. ૧૦, ૧૮, ૨૪.

૩ ક્લીટનું ટેનેરીઝ ડિનેસ્ટ્રીઝ, પૃ. ૯૧; તથા કદમ્બકુલ, પૃ. ૧૬૬.

૪ આ ભોળાદ તે સૌરાષ્ટ્રની સગહદ હપર ધોળકાથી દક્ષિણ પશ્ચિમે વીરોડ મેલ છેટે આવેલું ગામ છે. ત્યાંથી બે અઢી ગાઉ છેટે અને મોદીબોર

ભોળા આગળ ગુજરાતના રાજા તરફથી સોમનાથના જનાણુઓ પાસેથી લેવાતો કં પોતે ન આપી નમ્રાથી આગળ ન જઈ ગી અને એ કં આવના જન્મમા માફ કરાવનાની પ્રતિજ્ઞા લઈને અતજળ ત્યાગી પોતે મગજ પામી હતી એવું સ્મરણ થઈ આવતા મીનદેરીએ ગુજરાતના રાજાને જ પરણવાની હમીયતી, એટલે જયકંઠીએ પોતાના પ્રાણો માગફત શ્રીમણને આ વાત જણાવીને મીનદેરીને સ્વીકાર કરાવી માગણી કરી, પણ મણે એ કં પી છે એમ આમળાને ના પાડી છતાં મીનદેરીએ હમ ન છોડનાથી એના પિતાએ મળતે વગી લેવા મીનદેરીને પાટણ મોઢની ત્યા એને છૂપી રીતે જોના એ કં પી છે એમ જોઈને કણે એના તરફ નજર ઉતાર્યો થઈ ગયા પશ્ચિમાએ મીનદેરીએ પોતાની આંખે અખીઓ માથે અત્રિમા પડીતે બગી મગાને નિશ્ચય કર્યો અને એઓની નિષ્પત્તિ ન જોઈ શકાથી ગજમાત

ગામથી એક માર્ગ નહોતો બેઠકગિયા લાલ નામની બૂઝી સૂર્યમન્દિરના ખડગવાળી જગ્યા છે, અને તેની પાસે દાણી નાતાની જ થા ઓળે આગને ઓરાબૂમા જવાનો યોગી પગસ્તો છે આ જ થાડે દાણ લેવામા આવતું એમ યોગે કહે છે પ્ર પિ નુ બાહુરોડ તે બોળા નહિ પણ શુદ્ધતીર્થ પામે માટે બાહુરોડ હવે કાસા કે જે કર સ્થિતિના જનાણુ ગા પામેથી લેવાતો તેની દીન સ્વ રા સુ મોનીય કરી છે, પણ તે કર હકિલુના ત્રાણુને પામેથી જ લેવાનો કે મીનદેરી પૂવજ મમા પણ કિલ્લ ૫૫ જ મી હતી મત્ર પ્રમયોમા હુ નથી ગાજે તેમ અનેક તીર્થસ્થાનોમા મુદકનિરો લેવાય છે તેવા આ મુદકનિરો સોમનાથ જનાના ધો ૧ માર્ગ હવે આવેલ બોળા પામે લેનાય તે જ આભાવિક છે હવે તરફથી આનના ત્રાણુના રસ્તામા તે શુદ્ધતીર્થ આવે જ નહિ તે થાનમા લેવાથી સ્વ રા સુ મોનીની દીલગુ મોળપાત્ર મમ જશે શ્રી રસિકના પરીએ પણ મેમના આ મતમા શકા કરી છે (કા ૭ પૃ ૧૫૦), પણ તેમજે બિરનારની તમેગીમા આવેલ એક બાહુરોડ, મુનિશ્રી જિર્નાજયજ્ઞના બતાવવાથી તે હોવાનું સબરિત માન્યુ છે પણ મિસેરિયે શુ ઇ (પૃ ૬૦, ટિ ૮) અને શ્રી રત્નમણિ (વ મારા મળને ૭૬ આ ૭ (શુ મા ઇ ૫ ૮૭, ટિ ૧)

ઉદ્યામતી પણ એઝોની સાથે બળી મરવા નૈયાર થયા આ મોટી આપત્તિમાંથી ઉગારવા કર્ણુને મીનલદેવી સાથે લગ્ન કરવાં પડ્યા

દ્વાત્રયમા મીનલદેવીના પૂર્વજન્મસખધી ઉપરની કથા આપી નથી પણ 'કર્ણુ'નું ચિત્ર જોઈને મીનલદેવી કર્ણુને પગલુના નૈયાર થઈ અને મીનલદેવીનું ચિત્ર જોઈને કર્ણુ ખુશ થઈ ગયો. પછી મીનલદેવી પોતાના પિતાએ કર્ણુને મોકલેલી હાથીઓ વગેરેની ભેટા સાથે પાટણ આવી કર્ણુને હાથે કદાચ હાજ ખાધા પછી કર્ણુટકના રાજાએ નીમિશ કાંટણુના સામત જયકેશીએ પોતાની પુત્રીને હાથીઓ સાથે પાટણ મોકલી હશે એમ શ્રી મુનશી તર્ક કરે છે.^૧ ત્યાં કર્ણુ એને છૂપી રીતે જોઈ અને 'કર્ણુને નહિ પરણાય તો બળી મરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા એણે કરી છે એમ એની સખીઓ પાસેથી સાંભળી કર્ણુ એને પરણ્યો,' એવું વર્ણન છે. આ બંને વર્ણનોમાં મીનલદેવી પાટણ આવ્યા પછી લગ્ન થયા એટલી વાત તો સમાન છે. કર્ણુ સાથે લગ્ન ન થાય તો બળી મરવાની પ્રતિજ્ઞા મીનલદેવીએ કરી હતી^૨ એમ પણ દ્વાત્રયમા કહ્યું છે, પણ આવી આકરી પ્રતિજ્ઞા મીનલદેવીને શા માટે લેવી પડી એનો ખુલાસો તો પ્ર ચિ મા આપેલો વૃત્તાંત માનવાથી જ થઈ શકે છે. પણ મીનલદેવી કદાચ હતી અને એ કારણથી કર્ણુ ના પાડી એવું મીનલદેવી જીવના કે એના મરણ પછી પણ એના દીકરાના કહેવાથી, એના ગત્યમા રહીને, અથ લખનાર શી રીતે લખી શકે 'મતલબ કે એ બાબતમાં પ્ર ચિ નું વર્ણન, પૂર્વ જન્મના સ્મરણની તત્કથા (જે મીનલદેવીએ સોમનાથનો કર માફ કરાવ્યા પછી જોડાઈ હશે) બાદ કરતા, સહવિન જણાય છે.

વળી મીનલદેવીના પ્રપિતામહ ગુહલદેવ બીજાએ તથા દાદા પદ્મદેવ બીજાએ સોમનાથની જગ્યા કર્યાના પુરાવા છે અને એના પિતા જય-

૧ એઝોની ઘંટ વોચ ગુર્જરદેશ પૃ ૧૫૭.

૨ જુઓ દ્વાત્રય સ ૯, સ્તો. ૧૮૧

કેરીએ હિત કોમ્યુ જીતે વાટ મુની સવારી કરી હતી એના પછી ઉલ્લખ છ (જુઓ મ્હમ્મડન પૃ. ૧૭૧, પૃ ૧૭૨ તથા પૃ ૧૮૦) એ તેના માલવાન્યામા દ્વો પામેથી નાતની તથા પન્દાની મેમેશ્વરની જાણોડી તથા જુજગનના ગમન ન દૂધી લેનાતા મુ રાત્રેગની નાતો માલગીનો બાબત મયલુદાદેરીના મનમા ગુજાનના ગમતી ગમી બનવાનો તથા એ રેશે કારી પ્રખ્યાતો જ જાગો હોય એ મલમિન કે આ પ્રગથનાગ એને હિપર ઉતારી કે તેરી નમ્યાનુ રૂપ આપે એ પાણુ આભામિ કે

આગળ આનના પ્ર ચિં ના કર્તા મ્હે કે કે કર્તે મીનનદેરીને પગથા છતા 'પઠી એના ઉપર નજર પડ ન કરી ? આ ગિથિનિમા મુજન મરીએ કેરી રીતે ન્તો જાણો, એનું વર્ણન પ્ર ચિ મા મગે છે એમા લખ્યુ કે કે 'એમ વખત કાઈ હવે સ્ત્રીમા ર્ણના મનનુ આર્ષણુ થયુ એની મુજન મરીને ખમ પના એ હનને સ્ત્રીનો વેશ પહેગવા મીનનદેરીને કર્ણ પામે એકાંતમા મોઢી દીની પિણામે મીનનદેરીને ગર્ભ ગ્લો ગમતે પાછગથી મુજન મરી પામેથી માત્રી વાતની ખમર પડી, આ રીતે મીનનદેરીને જે પુત્ર થયો તેનુ નામ જયમિહર પ્ર ચિ ની મા વાત કેટલે અગે સાચી હો એ મ્હેવુ મુરકેય છે, જે માત્ર એ વખતના કે પડીના પાણુ ગમતોના મનનુ હનને સ્ત્રીઓમા આર્ષણુ કે આ જાતની અન પુત્રી ખમપમા મરીઓનુ પ વુ એ મેય વાત ન બનનાએગ નથી

૧ પ્ર ચિ પૃ ૧૧૪

૨ પ્ર ચિ પૃ ૧૧૪-૧૧૫ જિનમહનમ્લિએ તથા ચારિત્રસુંદરગ્લિએ પ્ર ચિ ને અનુસરીને આ વાત લખી છે

૩ પ્ર ચિ પૃ ૧૧૫-૧૧૬ શ્રી રમિકાવ પરીખ (કા હ ૧૫૬)નો વ્યાખ્યાના વૃત્તા ને નાનનાનો મને પ્ર ચિ ની કથાને અવિશ્વસનીય ગણવાનો મત છે

કર્ણુ આશા ભીલને હરાવી કર્ણાવતી રથાપી

કર્ણુના છેલ્લા પરાક્રમ તરીકે પ્ર. ચિ. માં આશા ભીલને હરાવ્યાની વાત નીચે પ્રમાણે લખી છે. હાલમાં જ્યાં અમદાવાદ છે ત્યાં એ વખતે આશાપદ્મીના નામનું નાનું ગામ હતું. આ આશાપદ્મીના છ લાખ ભીલોના સમૂહ આશા ભીલને છત્રીને ત્યાં કોઈક નામની દેવીનું મંદિર કબજે, ૨ કર્ણુસાગર તળાવથી ગોલાયમાન કર્ણુધર મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું, અને કર્ણાવતી ગંડેર ચાપીને ત્યાં પોતે ગત્ય કરવા માણ્યું કે,

વળી રાગમાળા (આ ૩, પૃ ૮૦૮)માં આંખડી હરપાળ મક-વાળુની દતકયા આ કર્ણુના સમયની છે એમ ભાવાન્તરકતા રણછોડભાઈ ઉદયગમ પેંદે માનીને ૩૪ રા. ચુ. મોદી સૌરાષ્ટ્રનો ઝાલાવાડ પ્રાન્ત અર્જુનને હરોવી કર્ગ કીધા એમ ગણે છે, ૪ પણ એ દતકયા કોઈ જૂના પ્રબંધમાં મળતી નથી, કયા કયું વિશે છે એ પણ સંદિગ્ધ છે, અને એમાં અસંભવિત તત્ત્વો પુષ્કળ હોવાથી એમાં કોઈ પણ ઐતિહાસિક સત્ય હોય એમ માનવું મુશ્કેલ લાગે છે.

મૂળરાજે ઉત્તર દિશામાં ગુજરાતના ગત્યની મીમા વધારી, ભીમે પૂર્વમાં વધારી અને કર્ણુ દક્ષિણમાં લાટ છત્રીને ગુજરાતની હદ ખૂબ લગાવી દીધી, પણ એથી સતુષ્ટ ગેરરી ન ગહેનાં પશ્ચિમમાં આશા-પદ્મી સુધીનો પ્રદેશ ભીલના ત્રાસથી મુક્ત કરી ગેતાના દીકરા જયસિંહ

૧ આશાપદ્મીના રથાનની ચર્ચા માટે જુઓ પ્ર. ચિ. નું ભાષાતર. પૃ. ૧૧૫, ટિ. ૧૧૬, તથા ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ પ્ર. ૨.

૨ આ વર્ણન ઉપરથી તેા કર્ણુસાગર તળાવ આશાપદ્મી પાસેજ હોતું જોઈએ એમ લાગે છે, પણ ત્યાં એનો ખત્તો લાગેતો નથી અને છેક ચાણુસ્માં તાલુકામાં કણુરાગર ગામ પાસે એક કર્ણુસાગર પુરાયેલું પડ્યું છે (જુઓ ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ પૃ. ૧૧ ટિ. ૨). કર્ણુસાગર નામના એ તળાવ હોવાનો પણ સંભવ છે.

૩ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૬.

૪ જુઓ યોગા અભિનન્દન ગ્રન્થ, વિ. ૩, પૃ. ૧૮.

માટે મુગાદ્રવિજયનો રસ્તો મોકળો કયો

કર્ણે આ પગક્રમ ક્યારે મ્યુ ? કર્ણાવતી ક્યારે મ્યાપ્યુ ? પ્ર
ચિ મા તો જયમિહને નન્યાભિરે ક્યા પત્રી આસાપત્રીમા વમતા
આસા લીનને હગ પો એમ ક્યુ કે અને પ્ર ચિ ના કથનને વધારે
અપદ્ ગતા જિનમજનગણિ અને ચાગિસુ ગણિ દડે કે કે મેવ
ગગનઓએ એક મથો નહેનુ યોગ્ય નથી એમ ગળીને મ્યુ આગાપત્રી
ગયો અને કર્ણાવતી મ્યાપીને ગ્યો ? પણ દયાનનમા તો જયમિહને
ગાદીએ મેસાર્યા પત્રી ત ત કર્ણ દગ્ગિમગણ કર્ણો કર્ણો મ્યર્ગમા ગયો
એમ લખ્યુ છે, એ જેના કર્ણાવતીને જુગી ગજવાતી કર્ણે બનાવી એવી
પ્ર ચિ વગેરેની માન્યતા ખોગી નાગે કે કે પણ હાના ગભ્યકાગના
છે ના અમયમા આ મનાન બન્યો હો એમ માનવામા વાધો નથી

કર્ણહં સંભુકનુ તાત્રપત્ર

કર્ણના મે હાલોર્લ લેખો મન્યા કે તેમાથી એના નોવ પહેના
કરી કે ઈ મ ૧૦૯૦—વિ મ ૧૧૪૮ વશાખ સુદિ ૧૫ સોમ
વાગ્નુ મૂલ્યકપાટકમાથી આનદપુન્રતિમદ્ ૧૨ ગામના ગજપુત્રોને
મખોધી લુભી નામના ગામની ચાગ હળ જેટરી જમીન કમ્પુ
મહાદેવીએ દગવેલી વાપી (વાન) માટે આપી કે જ્યાથી આ દાનપત્ર
મન્યુ કે તે સન ગામ પાટણથી અગિન કાણુમા ૧૫ મેન પટ અને
ભિક્ષા ૨૫ ગેરનથી પશ્ચિમે પાત્ર મેન આગળ કે અને જહી એ
સનકથી એ મેન છેડે કે આમા હન વાપી તે સન ગામને વાયવ્ય
છેડે કે લેખમા વાપી મહન છે, પણ એ લાગે છે તગાન આ તાત્રપત્રનો
લેખ છે કાયમ્ય વરેશ્વનો પુન આક્ષપટવિષ્ કમ્પુ, અને ફતક છે
મહાસાવિવિગ્રહિ શ્રી આલિન શ્રીકર્ણદેવસ્ય એ રીતે નવનમા સદી છે

૧ કુમારપાવપ્રબધ પૃ ૫, કુમારપાનચરિત સ ૧-૧-૨, મેનો ૦

૨ દયામય સ ૧૧, મેનો ૧૧૧

૩ સ્વ રા મુ. મોગી કર્ણાવતીને જુગી રાજવાતી બનાવી અને અણદીવવાની
પ્રતનો વિદેશ ગમાનવા બાગક સિદ્ધતાજનો ત્યા રાજ્યાભિરે કર્ણો દરો
એમ કહે છે (જુઓ 'કોમુગી ૧૮૭૫ બન્ધુઆની પૃ ૭૪)

ત્રૈલોક્યમલ્લ ગિરુદ

આ તામ્રપત્રમાં કર્ણે 'ત્રૈલોક્યમલ્લ' ગિરુદ ધારણ કર્યું છે. લાટના વિજયથી દક્ષિણના ચાલુક્ય ગણગોના આહવમલ્લ, ભૂલોકમલ્લ, વગેરે ગિરુદો જોઈને કર્ણે પણ આવું ગિરુદ ધારણ કર્યું હશે એમ લાગે છે.^૧

મન્નિમંડળ

ઉપરના દાનપત્રમાં કહેલા મત્રીઓ ઉપગત વિમલવસતિ ય ધાવનાર વિમલ મત્રીના ભાઈ મત્રી નેટનો પુત્ર ધવલક કર્ણનો મત્રી હતો એમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ (જે કુમારપાલના સમકાલીન હતા)—રચિત મલ્લચરિત્ર નામના પ્રાકૃત કાવ્ય (અ ૩)માં લખ્યું છે^૨ અને પ્ર ચિ. મા કર્ણના જે મુળમ મત્રીનો ઉલ્લેખ છે તેણે સ. ૧૧૪૬ પહેલા કર્ણનું મહામાત્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એમ એક જૈન ગ્રંથની પુષ્પિકા ઉપરથી નક્કી થાય છે^૩ અને કાશ્મીરક કવિ ગિલ્હણે કર્ણસુંદરી નાટિકામાં કર્ણના મહામાત્ય તરીકે સપત્કર (પ્ર ચિ મા જેને સાન્તુ મત્રી કહેલ છે)નું નામ આપેલું છે^૪

૧ જુઓ એ. છે. ગ્ર ૧ પૃ. ૩૧૭ અને ગુ ઐ લે. ન. ૧૪૩.

૨ જુઓ ભુક્ષિપ્રકાશ ૧૯૨૬ જન્યુઆરી, પૃ. ૧૦, આ હરિભદ્રસૂરિ અને એના મલ્લચરિત્ર નામના કાવ્ય માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૬.

૩ 'સ ૧૧૪૬માં કર્ણવિના રાજ્યના મહામાત્ય મુળવની વસતિમાં રહીને પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર હરિભદ્રસૂરિદ્વિત યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયની સત્રીક પ્રત લખાઈ' (જુઓ પી. ગિ ગ્ર. પ, પરિશિષ્ટ ૧. પૃ. ૨૯) જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૧૯.

૪ આ કર્ણસુંદરી નાટિકામાં ગજ કર્ણને કથાનાયક બનાવીને વિદ્યાધરેન્દ્રની કન્યા કર્ણસુંદરી સાથે એઓનાં લગ્નનું વર્ણન કરેલું છે, જે બહુ કલ્પિત છે, પણ એમાં ગર્જન નગરના રાજાને સિન્ધુને કાઠે હરાવ્યાનું કથન છે એ ઉપરથી કર્ણને સિન્ધની કોઈ મુસલમાન ટોળી સાથે યુદ્ધ થયું હોય એવો સભવ લાગે છે આ કર્ણસુંદરી નાટિકાનો પ્રયોગ મહામાત્ય સપત્કરે શ્રીરાજાન્યુત્સવગૃહમાં પ્રવર્તવેલા શ્રીઆદિનાયના ચાત્રામહોત્સવ પ્રસંગ થયો હતો આ સાન્તુ મત્રીએ ગિલ્હણ કવિને આશ્રય આપ્યો હતો એમ કર્ણસુંદરીમાં જિનેશ્વરની સ્તુતિથી મ ગદાયચરણ કર્યું છે તેથી અટકળ થાય છે, જુઓ કર્ણસુંદરી નાટિકાનો આરભ તથા જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૨૦.

જુનો પુરોહિત તો મુગગજના પુરોહિતનો વશ આમશર્મા હતો, એ પહેલા માળવાના વિગ્રહની ચર્ચામાં નોંધ્યું છે

કર્ણના કાર્ય

કર્ણના મયોમા કણ્ણનાની શહેન્ની ગ્થાપના અને ત્યાં જ કર્ણ સાગર તટના અને કર્ગેશ્વરનું મદિર મધાનવાની વાત પ્ર ચિ માધી ઉનાગી છે એ ઉપગત એ જ પ્રથમા વખતુ છે કે પાટણમાં કર્ણગન્તએ મ્હુમ્મિ, પ્રાસાદ કન યો ? આ કર્ણમેરુપ્રાચ્ચાનો ઉ નેખ ચિંગળ પ્રમધમા પણ પ્ર ચિ ગરે જ્યો છે

રતનમાળમાં જર્ણને રૂપાળો મપ્પમ શરીરનો, હમી, હનખી ટેવોવાળો અને પશ્ચાત્તાપ જના । જ્યો છે આમાયા કર્ણના રૂપના ખીજત પ્રમધોમા પણ વખાણુ કરના છે, એટલે એટની વાત માનવા ચોચ નાગે છે ખી કી મા એને હામોર જેમો રૂપાળો ક્યો છે ૨ મુ. મ મા પણ એના જ કર્ણના ગ્થના વખાણ છે ૩ આે મીગ પ્રમ-વકાગેએ પણ એમા આથ પૂર્વો ૩૪ ૨ નમાળમા જર્ણને પ્રમી, હનખી ટેવોવાળો તથા પશ્ચાત્તાપ જના જ્યો છે તે હાથ પ્ર ચિ મા આપેના મીન-રેવીવાળા પ્રસંગને લખીને જ હશે

૧ પ્ર ચિ ૫ ૧૧૬

૨ માકારેણ તુ ગ્મ્વેણ મૂગે મૂનામમૂગદ્ ॥ જ્યો ૨૦ ॥

વિના કર્ણેન તા હીનગ્રાણા ન રતિ ક્વચિત્ ॥ જ્યો ૨૧ ॥

કીર્તિકૌમુદી સ ૨

૩ શ્રીકૃષ્ણદેવોમ નૃપસિલાકવિભોક્તીચતુતિરાશિરામીત્ ।

મુ ન ૩ જ્યો ૨૦

૪ જુઓ પ્ર ચિ ૫ ૧૧૬, ટિ ૧ મા આપેના ઉચ્ચેખ

૫ હનખી સ્ત્રીના વેગમા આવેલી મીનવેલી સાથે સજ કર્યા પછી મ્હને પશ્ચાત્તાપ થયો અને રાસનેએ બતાવેતુ તપારેલી ત્રાખાની પૂતળીને બેટવાનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર થયેલા કર્ણને મુબલ મ રીએ ખગી વાત જલાલી નધી, એમ પ્ર ચિ (૫ ૧૧૫)મા વર્ણન છે

પ્રકરણ ૧૧ મું

લોકસ્થિતિ

મળગળે સારસ્વતમંડલ હત્યુ એ વાતને ઈર્ગના મળ્યુ વખતે દોઢમે વર્ષ થઈ ગયાં હતા. એ દોઢમે વર્ષના ગાળામાં આ દેશના સમાજમાં કેવા ફેરફાર થયા છે એ દેશમાં જોઈ લઈએ. આ વાંચનાં “પૂર્વસ્થિતિ”માં આપેલું વર્ણન તથા “આવડા-સમય”ના અન વખતે કરેલું ટૂંક વર્ણન વાંચનાર નાજ કદી લેશે એવી આશા છે, કાગળ કે અડી ફેરફાર જ નોખ્યા છે.

જાતિઓ

સામાન્ય રીતે વિ. સ. ૧૦૦૦માં સમાજની જે સ્થિતિ હતી તે જ સ્થિતિ ૧૧૫૦માં જોવામાં આવે છે. મોટા સામાજિક ફેરફારમાં આ સમય દરમ્યાન નાંતોના વાડા બધાવા મળ્યા હતા એ છે. નાગર જાતિનો વિ. સ. ૧૦૦૫ના મળગળના સમયના લેખમાં અને ઔદીચ્યનો ૧૦૮૬ના ભીમના દાનપત્રમાં, અને મોટનો વિ. સ. ૧૧૨૦ના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે એ ઉપર નોખ્યુ છે. આ સમય પછીનાં સો દોઢસો વર્ષ દરમ્યાન તો રાયકવાળ પોગવાડ શ્રીમાળી વગેરે અનેક જાતિઓના નામ પ્રચલિત હોવાના પુરાવા મળે છે એ જોતાં આ સમય દરમ્યાન જ જૂના ચાર વર્ગોના જાતિઓરૂપ પેટાવિભાગ બધાવા મળ્યા જણાય છે, પણ ભિન્નભિન્ન જાતિઓના ઉલ્લેખ ઉલ્ટીપૂર્વે લેખોમાં તથા પ્રગથો વગેરેમાં આ પછીના સમય દરમ્યાન મળે છે. આ રીતે સમાજનું વક્રણ સડકાય તરફ હોવાથી લગ્નવ્યવહારની જે ૩૪ વિ. સ. સાતમાં આઠમાં શનક સુધી હતી તે, ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં તો, તદ્દન બંધ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ.

લેખક તરીકે કાયમ્યનો ઉલ્લેખ ઉપરના લેખોમાં જોવામાં આવે છે અને એ સમયના ખીજ રાજવંશોના લેખોમાં પણ લેખક તરીકે

નાયચનું નામ મળે છે આ મયથો પોતાને ક્ષત્રિય મળે છે, ને -
હાનમા થી દેવતા બાહ્યર કાયથો અને નાગરને મૂળ એ જાતના
મળ્યાનો પ્રસન્ન થો છે ૧ કાપથો લેખ- તરીકે જ પ્રખ્યાત થયા છે,
વગી આટના જૂના ગામમા પણ ગૌ- કાયથ જેવો ઉલ્લેખ મળે છે ૨

બાળતંત્રનો પ્રચાર

માગનમનો નિર્ણય દિગ્ગોમા હોનાનું અ ગીરની (૬ સ
૧૦૩૦) નીચેના શબ્દોમા કહે છે કે “દિગ્ગો માત્રી ઉમર નમ કો
છે બો એ મળ્યથી પોતાના બાળકના લમની જોડનાયુ મામાપા
કર છે માળવિરાહનું વિધાન કરની પરાશર્યુતિ વગેરે પ્રતિઓ તો
આ કાળ પહેલાં જ પ્રચારમા આવી ગઈ હતી. દિગ્ગોમા પુર્વિરાહનો
સામાન્ય નિર્ણય નહોતો અ ગીરની ને છે કે એ ન્યો રોડ ના
વિવાહ નથી મ્મી મ્મની ૪ એઓ કા તો તપસી જીવન માગે છે, હિ
તો ગમી મ્મ છે ગમનઓની મ્મીઓ ને જ ન હોય તો ગમી મ્મ
છે ૫ પણ આ અતી યવાતો ગિવાજ આ અમયમા નવો નવી થયા ૬
અ ગીરનીએ નો પો છે એટના જ કા લુથા અહીં ઉલ્લેખ કરો ૬

શક્યવર્ણન

જ ગાળીય અધિકારીઓના નામો અને પોર્નુ નવમી સમયના
લેખોની મં થી પૂર્વગિયતિ મા વર્ણન થુ છે તેમા આ અમય લગ્નમાન
ખાસ ફેરફાર પડ્યો હોય એવું દેખાતું નથી મુળગાજ વગેરે ના જે થોડા

- ૧ હુગો શ્રી કે શ લા ગકરનો લેખ, ૪ એ. ૨ ૩૨ પૃ ૮૧ થી ૫૧
- તથા ૬૧ થી ૭૨
- ૨ હુગો મે ૬ ન ૧૨ પૃ ૬ ઉપર ૬ મ ૧૦૦૦નો લેખ
- ૩ સચાઈ મ ૨ પૃ ૧૫૫
- ૪ પ્રગિદ્ધ જૈન લીઓ વસ્તુખન તેજ્યાન વિધવાના પુત્ર દના ૧૦ દાખનો
સામાન્ય ગિવાજનો નથી
- ૫ મચાઈ મ ૨, પૃ ૧૫૫
- ૬ સતીની પ્રચારના ઇતિહાસ માટે પુર્વો માટે એ. સ પૃ ૪૩૭

લેખ મળ્યા છે તેમા જો કે જુદા જુદા અધિકારીઓનાં નામ આપ્યા નથી, પણ એનો જ પ્રચાર હતો એમ એ સમયના બીજા રાજવંશોના લેખોથી દેખાય છે કર્ણુના ધમડાછાના ઉપર વાર વાર હલ્લેખેલ તામ્રપત્રમા જો કે મંત્રી પુરોહિત સેનાપતિ અને અક્ષપટલિક એ ચાર અધિકારીઓનો જ નામથી હલ્લેખ કર્યો છે અને એ ઉપરાંત પાછળના સમયનાં લખાણોમા ભીમના મંત્રી વિમળ માટે દડનાયકની પદ્વીનો નિર્દેશ મળે છે, પણ એ પદ્વી તો વલ્લભીદાનપત્રોમા તથા તેથી ય પ્રાચીન ભીટામાંથી નીકળેલી ઈ સ ચોથા શતકની વાકાટક-સીલોમાં મળે છે ?

પણ આ સમયના બીજા રાજવંશોમા તામ્રપત્રોમા મહાદેવી, મહારાજપુત્ર, મહામંત્રી કે મહામાત્સ, પુરોહિત, મહાધર્મોપદેશ, મહા-સાન્ધિવિગ્રહિક, મહાક્ષપટલિક, મહાસામંત, મહાસેનાપતિ, મહાપ્રતિહાર, દ્વૈ સાધ્યસાધનિક, રાજસ્થાનીય, મહાકુમારામાત્ય, મહામુદ્રાધિકૃત, ઉપરિક (કે જહ્નુપરિક), મહાભોગિક, મહાપીઠુપતિ, ચૌગદ્વરણિક, દાણિક, દડપાશિક, પ્રાન્તપાલ, કોટપાલ, અંગરક્ષક, આયુક્તકવિનિયુક્તક, હસ્ત્યશ્વોપદ્રુનોબલવ્યાપ્તક, વડવાગોમહિષાગ્નવિકાધ્યક્ષ, દ્વૈત્રેષણિક, ગૌદમિક, શૌષ્ઠિક, વિષયપતિ, ગ્રામપતિ, તરિક અને ચાટભટ એટલા નામ મળે છે ? આમા કેટલાક વલભીદાનપત્રોમા નહોતા એવા તવા પણ છે પરંતુ આટલાં બધા નામ તો કોઈકે જ તામ્રપત્રમા મળે છે, અને ગુજરાતના તામ્રપત્રોમાંથી કોઈમા નથી મળતાં; મોટે ભાગે તો ‘યથાસબ્દ’ કે ‘સમસ્ત’ રાજપુરુષો એવા મોઢમ શબ્દોથી જ પતાવે છે પણ એ તો લખાણમા મંકાયત્વત્તિનું પરિણામ છે, આટલી રાજ્યમા અધિકારીઓની ગોઠવણ વિશે વલભી તામ્રપત્રો ઉપરથી જે ચિત્ર આપણે જોયું તેમા મહત્વનો કેર થયો દેખાતો નથી

૧ જુઓ જર્નલ ઓફ ધી બી એન્ડ ઓ. રિસર્ચ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩, પૃ ૨૯૯.

૨ જુઓ વિ સ. ૧૧૦૪નું હૈહય કર્ણુદેવનું દાનપત્ર (એ. ઇ. ગ્ર. ૧૧, પૃ. ૧૪૫), બીજી બલ્લાલસેનનું નૈહત્તિ દાનપત્ર (એ. ઇ. ગ્ર. ૧૪, પૃ. ૧૫૯), અને ત્રીજી મન્નપાલનું દાનપત્ર (જ. બ. રા. એ. સો ગ્ર. ૧૯, પૃ ૧૧).

તામ્રપત્રોનું સંસ્કૃત

પણ તામ્રપત્રોના પ્રસંગમાં એક મીઠું માનવ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નનબીનામ્રપત્રોમાં જે લાગ્યા સંસ્કૃત મમામોનાના ગ્યના મળે છે તે આ સોનકીતામ્રપત્રોમાં નથી દેખાતી એ વખતે બીજા રાજ્યોમાં પણ સંસ્કૃતમાં તામ્રપત્રો નખનાનો ગિનાજ હોનાથી ગુજરાતના તામ્રપત્રો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે ખગ, પણ નનમાં તામ્રપત્રોના લેખકોને નામ સંસ્કૃત લખવાની જે હોના દેખાય છે તે આ તામ્રપત્રોમાં નથી આ ગુજરાતના તામ્રપત્ર નજા દેશ અને માન આસન નવહારુ હકીમ કહેના છે આ ઉપરથી એ વખતે ગુજરાતમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો પ્રચાર એટલે થઈ ગયો હતો એમ અનુમાન કરીએ તો એ સ્વાભાવિ છે, પણ બીજી નમૂની આ અમય દ મ્યાન જ સંસ્કૃત વિદ્યાએ ગુજરાતમાં નવુ આ પિ મેગ નુ તથા વિનાયુ છે ગુજરાતમાં નટી વગ્ની અને વિદ્યા યામગી ક્ષાહો તથા ક્ષાહાલધર્મી તેમજ જૈનધર્મી માત્રો મે માગે આન્યા દેખાય છે એ પ્રતિજ્ઞાનની ચળીના કાગમાં પૂર્વમાં છે કાન્યકુમ્ભ જેની નાધાની હતી તે પાસાન રેલથી માળના થઈને ગુજરાતમાં આનતો ગતો અો ગીને માર્ગ તે આણુ, વિષમાન-ગજપુનાનાથી પાટલુનો હવ ઈ અ માતમાંથી ઈ અ નરામાં રાન મુરીમાં પાચાવ આ દેશમાં સંસ્કૃત વિદ્યા ડુ એક ન્દ હનો એ તાણુ ભવમતિ ગજગેખ વગેર મોટા નનૂત સાહિ નમરો આ અગમામાં ત્યાં થના એ હમીન જ વગી આપે છે પછી બિ નમાન નિને ઉપ નોન વગી છે રામાં રાનમાં જૈન વિદ્યાન મિદ્ધિને મિધ્વમાનમાં નનરીને મળતી કયા લખી એ પણ સ્પષ્ટ છે હવ આ મધ વિદ્યાપ્રસારની મગગ અને પૂરી નહિ તો થોડી નિગાતીઓ ગુજરાતમાં મળે છે

પ્રવાસનવિતિમાં માપેનાં ચગિત્રા પ્રમાણે લીમ્બેવના મામાનો

૧ નરી નુધી આવેના ગુજરાતના કવિ રસના કલ્પાઈ રેખો પણ આ જે મારોના સૂચ વિગતરને દેખાગે

દીકરો મહીપાલ એના જ ખીજા મામા દ્રોણાચાર્ય પાસે કે એના ગુરુ પાસે વ્યાકરણ ન્યાય ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે ભણી વિદ્વાન થઈ ‘મુરાર્યાચાર્ય’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. ભીમદેવના સમયના જ એક નૈયાયિક શાન્ત્યાચાર્યની કથા પણ આ જ પ્રગાધમાં મળે છે. આ જૈન મૂર્તિઓના અને એઓના શિષ્યોના ખીજા સપ્રદાયોના આચાર્યો અને એઓના શિષ્યો સાથે વાદવિવાદ થતા હોવાના વર્ણન પણ પ્રગાધમાં મળે છે. પણ આ વાદવિવાદોથી જે ન્યાય વ્યાકરણ જેવી વિદ્યાઓનું અને સમ્પૂર્ણ ભાષામા પાડિત્યનું ખેડાણ થતું હતું તે ગુજરાતમા વિદ્યાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામા કારણ બન્યું ભોજ સાથેના યુદ્ધો દ્વારા માળવાનો પગિચય વધતા ભોજના ગત્યની ખરી મહત્તા વિદ્યાના વાતાવરણમા છે એ સત્ય ગુજરાતના, ખાસ કરીને બુદ્ધિશાળી અને ભણેલા, વર્ગે જોઈ લીધું હોય એમ પ્રગાધામા જ આપેલી કેટલીક તત્કથાઓથી સમજાય છે, છતાં સંસ્કૃત વિદ્યાના આકર્ષણે આ ગુર્જર ભૂમિને કદાચ કર્ણના રાજ્યકાળ મુંઝી પૂરેપૂરી આપ્ત્લાવિત નહિ કરી હોય, કારણ કે કાશ્મીરના કવિ ગિલ્દણને આ ભૂમિના લોકોની ભાષાથી જુગુપ્સા થઈ હતી એ ગમે તે કારણથી હો, પણ કાશ્મીરથી ઈ સ ૧૦૬૨ થી ૧૦૬૫ વચ્ચે એ કવિ નીકળ્યો^૧ અને મથુરા, કન્યકુબ્જ, કાશી, ડાહલ, સોમનાથ, ગમેશ્વર, અણહીલપુર પાટણ વગેરે તીર્થસ્થાનોમા તથા રાજધાનીઓમા ગેકાતા ગેકાતા પોતાની વિદ્યાથી ક્યાક અર્થ^૨ અને ક્યાક યશ મેળવતા, ક્યાક ખીજા પડિતોને વાદવિવાદમા હરાવતા, છેવટે દક્ષિણ ભારતના વિક્રમાદિત્ય છટ્ટાના આશ્રિત પડિત તરીકે કલ્યાણમા ‘વિદ્યાપતિ’ની પદવી મેળવીને રહ્યો હતો તથા ત્યાં જ ઈ સ ૧૦૯૦ની (ઈ સ ૧૦૩૮)ની આસપાસમા વિક્રમાદેવચરિતની ગ્યના એણે કરી વિક્રમાદેવ છટ્ટા જેવા સમ્રાટની સવારીમા એ કવિ રાજની આગળ હાથી ઉપર બેસીને નીકળતો અને એને માથે છત્ર ધરવામા આવતું એમ રાજતરંગિણીમા કહેલું છે.^૨

૧ જીઓ. કા. ઉ. પૃ ૧૪૦ થી ૧૪૮મા ઉતારેલો પ્રલાવકચરિતના વૃત્તાન્તોનો સાર.

૨ જીઓ અ સ માં પૃ. ૯૮, વિદ્યાપતિ નામનો માગે લેખ

પાઠળથી નિ. ના તેગમા ચૌદમા ગનકમાં નાગર બ્રાહ્મણોએ લાગી પ્રશન્તિઓ વખી કે ખરી અને ચિદગજ-કુમારપાવના વખતમા હેમચન્દ્રાચાર્ય તથા એના શિષ્યમહાળ દ્વારા વિદ્યાની જે ભગ્ની ગુજ્જાનમા આની તેનુ અવનાદન તો યોગ્ય પ્રસંગે થયે

ધાર્મિક ચિત્તિમા થયેલો ફેરફાર

વનકી તથા ગણદેવ તામ્રપત્રોમા મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોને બલિ ચરુ વૈશ્વદેવ માટે ના અપાયા છે ત્યાં જે ચોલા મોડની દાનપત્રો મળ્યા છે તેમા એ વાન જ નથી આ દાનપત્રોના દાનો શિવ આચાર્યોને શિવ મન્દિરોને કે જૈન મન્દિરોને અપાયેલ છે જો વનકીના બ્રાહ્મણોને આપ્યું છે, પણ ત્યાં જે બનિ ચરુ વૈશ્વદેવનો ઉલ્લેખ નથી તામ્રપત્રોમાથી મળતી આ માહિતી મોગી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટાંતની સ્પષ્ટ છે નિ. ૫ ૧૦૦૦ પહેલા સમાજમા બ્રાહ્મણના બનિ ચરુ વૈશ્વદેવનુ જે ધ્યાન હતુ તે પછી નથી ગયું બ્રાહ્મણને લા. આપનામા આવે છે, પણ એ એ બ્રાહ્મણ છે એટલા જ માટે, બનિ ચરુ વૈશ્વદેવ એ કો એ માટે નહિ ગામી દાનનો મોટો પ્રવાહ તો મંદિરો વાવો તળાવા વગેરે મધાનના તના નિભાવના તરફ ગયો છે પ્રાચીન યજુર્મંત્રે ઠેકાણે મધ્યપ્રાચીન પૂર્વમંત્રે આ યો છે ગુજ્જાનના મળગજ આદિ સોનકી ગણત્રોને કે રીવ છે અને રીવ મન્દિરો તથા રીવ આચાર્યોને ઉત્તેજન આપતા દંખાય છે અને જો વૈશ્વદેવ નિશાનીઓ વિગલ મગે છે, તોપણ વૈશ્વદેવ ધર્મો આ વખતે ગુજ્જાનમા પ્રચાર હતો એ ચોક્કસ છે^૧ સૂર્યપૂજનની તો મોટાંગનુ સૂર્યમન્દિરો જે વધુ કરી વિભવવસંતિનુ અમમનીન કે^૨ તે મોટા નિગાની છે પણ મીઝાયે સૂર્યમન્દિરો દરો ઉત્થામનીની કે ગામીની વાવનો ઉ નેખ ઉપર આવી ગયો છે કર્જો પણ એ વાવ

૧ પૂતની વ્યાખ્યા નામ જુઓ પૃ ૩૫, ડિ ૧

૨ જુઓ વૈશ્વદેવ ધર્મનો સમિતિ ઇતિહાસ-ગુજ્જાનમા પ્રચારવાળું પ્રકરણ

૩ જુઓ મારુ ગુજ્જાનના તીર્થસ્થાનો મોટાં આ ૨, પૃ ૧૫૧

૩ તથા ૪ માટે નવ આગેય છે, અને વિદગતના વખતમાં તે એ પ્રવાહ ધારા જંગમમાં આવે છે

જૈન ધર્મનો પ્રચાર

આ રીતે મોલકંડીકાળનો આઠમુર્ધ્વ વર્ષની તથા આવકા-કાળનો આઠમુર્ધ્વથી કેટલીક વાળનમા જુદા પડે છે આ કેન્દ્રક ધીમે ધીમે થયો છે. વળી ગુજરાતની ધાર્મિક પરિસ્થિતિમા એક ઓગે પાગ શાસ્ત્રનો કેન્દ્ર આ સમય દરમ્યાન થયો છે અને એ જૈન ધર્મ-વિશેષ. એનાંય જૈન ધર્મનો પ્રચારનો છે દત્તકથા કહે છે તેમ વલ્લભીસમયમા જૈન ધર્મનો કાંકે જનનો પ્રચાર હોય તે બાલે. પણ વચલા કાળમા એની કાંઈ નિશાની દેખાતી નથી અને મળગતના સમયથી જ ગુજરાતમા જૈન ધર્મનો પ્રચાર થવા મરુએ દેખાય છે નળગતના સમય પહેલાના એ વાળ એકાએક દરમ્યાન ભિન્નમાલ મારવાડમા જૈન ધર્મનો સાગે પ્રચાર દેતો એમ એ કંદકાળોનો જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ લેતા લખાય છે અને આગત પ્રકરણમા આપેલ જાય છે તેમ એ ભિન્નમાલના પ્રદેશના સામનનો ખુસ નળગત પાટણના ધાગી થતા એ પ્રદેશની જૈન વસ્તી પણ પાટણ નરક આકાશી છે આમુદ દુર્લભનાઈ બીમંદ્ય અને કમુદેવના વખતમા પાટણમા શીરગણિ જિતેન્દ્રચમ્પિ શાનિચરિ અયયદેવચ્ચિ વગેરે અનેક જૈન મઠિઆ વર્ધ ગયા હોવાની થાતો પ્રકાષકચમ્પિ વગેરે યથોમા મળે છે ૩ ગતવન સાથે પણ નિકટ મળેલ આ વખતના કાંઈ કાંઈ જૈન સાધુઓને લેતો એમ કહેવાય છે જૈન આ-

૧ વનગજન જન શીવચુનચ્ચિ ૨ દેવન્દ્રચ્ચિ આગ્રગ આળી મોળ્યા હોતો એવી દત્તકથા બાલે છે (જુગ પ્ર. ચિ પૃ ૩૨ તથા પ્રભાવકચમ્પિ પૃ ૨૬૫). વાળ અને ઐતિહાસિક લખેલ જાણવા માટે કોઈના પુગવાનો આવાદ નથી મળતા

૨ જુગ આ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૨. પ્ર ૭ મુ.

૩ એવન વિ ૩. પ્ર ૧.

આર્થ દ્રોણાચાર્ય જીમંતના ગામના એ માન્યતા ઉપર નોંધી છે ^૧
એ રખતે અનેક ક્ષત્રિય કુટુંબોએ તેન ધર્મ સ્વીકાર્યો છે એ પ્રતિદ્ધ
છે એટલે એમાં કઈ અસહવિન નથી જીમંતેવનુ મોસાળ નદનમાં
હતુ અને ત્યાં જોન વર્મનું જો હતુ એ પણ મુવિલિન છે વળી મુગ
ગજો મરી વી મહત્તમ, જીમંતો મરી વિમન, અને સુના મરી મા
મુગન નના માન્ય એ પણ જોતો જ હતા આ વધી હમી ન તેના
મરી નના રખતરી જ જોન રમે સુગતમાં પ્રવેશ ર્યો, વીમે રીમે
એ જો ને રખતુ મધુ આ કુમારપાના વખતમાં એની દાય આની
મર્ધ એમ કહનામાં નાના નથી

સુગતની આપત્યકળા

હવે સર્વવના ધર્મિક વનણના મોટા ફેરાર સાથે એને લગતી
ગાની માન્યતામાં આવ કરીને આપત્યની માન્યતા મોટો ફેરાર થયો
ક આ રેગમાં મર્ગિ બાવવાનો જિવાજ તો રજા જૂના મળથી
આ થો આનતો હતો પણ સુગતમાં તો પિ મે. ૧૦૦૦ પહાં હિ
પથ્યની ગભણી ઉપર લાખના મર્દિ વધતા હતા એમ મુગન
મા લેખકને કહેના મોમેયના મર્ગિના વર્ણન ઉપથી નક્કી થાય
છે અને શત્રુજયનુ પહેલુ મર્ગિ લાકડાનું હતુ તથા એ કાગળથી
એ મરી જવાની બી- ગહેતી એના પ્ર ચિંક ના વર્ણનથી ઉપરી
માન્યતાનો ટેકો મરે છે પરી જીમંતેવના રખતરી પથ્યના મું
મીગરીના મર્ગિ માનનાનો યુગ શરૂ થયો અને એ આપત્ય
જગાના જીમંતેવના અમયના ઉત્તમ નમના ખડગપમાં કે, મપૂર્ણ
પમાં જળસાઈ વ્યા છે મોરેગા મૂર્ધમિદિ આ કાગળનું જ છે અને
ખડગ હાના યના આપત્યકળાનો અરજુન નમનો છે ન્યાગ વિમન

૧ કુતો જોન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૧૬

૨ મોમનાય મારે બડે ને વર્ણન સાચુ ન હોય, પણ સામાન્ય સ્થિતિના
નિદેશક તરીકે સાચુ છે

૩ પ્ર ચિંક પૃ ૧૮૭

વસતિ વાગ્યાં થોડી જ્યોત્સના કરવાની જેન લોકોની માનદશી આપુ
અપૂર્ણ કામ છે

એ મંદિરની કાનગૂંતી વિશે નજરો કરે છે કે આ દેવળ એના
અણીશુદ્ધ નકશીકામથી પ્રેક્ષકને વિચારમાં મુક કરી દે છે. એ એટલું
તો પૂર્ણ છે કે એમાં કાંઈ પણ કેન્દ્ર ન થઈ જકે ખાલ્ય કરીને
મુખમાં નેહ આગસ ઉપર જે નકશીકામ કર્યું છે તેની કાવચુક
અદ્ભુત છે. પણ આ પંચી ગાળા અદ્ભુત બાજમાં જ છે બહારથી
તો આ મંદિર તદ્દન સાદાં વાગે છે ક્યુસનના કહેવા પ્રમાણે
સ્થાપત્યકળાની રાચનો આ નમો છે અને એ પછીના એક સેકામાં
એ કળા અમુક આયતમાં થોડી ચડે છે, પણ પૂર્ણતા અને કળાશુદ્ધિની
આયતમાં તો થીમ થીમ આ દેશની સ્થાપત્યકળા એ પછીની કોતરની
ગઈ છે ?

ત્યાં મંદિર લોકોના બધાનાં હાથે ત્યાં ધનમાં લોકો જ
બધાં વપરાતુ હશે, પણ ભીમદેવના વખતથી હશે અને પથગણેનો
ધનમાં—આસ કરીને શ્રીમતોના ઘરમાં વિશેષ ઉપયોગ થવા લાગ્યા
હોવાનો સંભવ છે અને રાજમહેલોમાં તો આજુનાં મંદિર પેઠે
આગસપદાણના પથરનો અને નુદ્ધ કાનગૂંતો ઉપયોગ થયા હશે,
પણ આજે એ કાળના પાટળના ગજમહેલની કે ગરીબની ઝપડીની
એકેયની કાંઈ નિશાની રહી નથી.

ગુજરાતની લશ્કરી સ્થિતિ વગેરે કેટલાક વિષયોનો સારી પાલ્યો
વર્ષના સમય સમય માટે કાર્ય વાધેલાના અન પછી કેટલાક વિચાર
હોય છે.

૧ જુઓ ક્યુસનની હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર. હાવેલ્સ ઓન્ડિ-
યન્ટ એન્ડ મિડીવલ આર્કિટેક્ચર ઓફ ઇન્ડિયા. તથા મુગ્તની સાહિત્ય
પરિષદ ગિયોર્ટમાં છપાયેલો સ્વ. ગન્ધનન વિદ્વાન પાઠકનો ‘ગુજરાતનું
સ્થાપત્ય’ નામનો નિબંધ તથા મારુ ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો આ. ૨ પૃ. ૧૫૨.

પ્રકરણ ૧૦ મુ

મિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ

૬ સ ૧૦૮/ થી ૬ મ ૧૧/૩

(નિ મ ૧૧૫૦-૧૧૮૮)

મિદ્ધરાજ જયસિદ્ધો જન્મ પાનજીપુરમાં થયો હતો તેવું પ્રથમ કાર્મસ આરેમે નવાના આગેગમમાળામાં લખ્યું હતું અને પછીના ઇતિહાસનેખંડએ એ વાત એમ ને એમ સ્વીકારી નીતી,^૧ પણ ઠાઈ જૂના પ્રમવમાં એ વાત નથી અને એ વાત ખોટી લાવાનું મુખ્ય કારણ તો એ કે સિદ્ધરાજના જન્મ સમયે પાનજીપુરનું નામનિશાન હોતું, મિદ્ધરાજના જન્મ પછી નગરમંત્રી દ્વારા આજુના પગમા ગંગા ધોવાઈના નાના ભાઈ પ્રહ્લાનદેવે પાનજીપુર વમાં પુ ૭^૨ અને એના નામ ઉપરથી પ્રહ્લા નપુર—પાનજીપુર નામ પડ્યું કે

રાજ્યાભિષેક વખતે જયમિહની ઉમર

૬ સ ૧૦૮માં કલ્પદેવ વર્ગવામી થયો અને એના નજી વર્ડના પુત્ર મિદ્ધરાજ જયસિદ્ધનો અભ્યાસિષે- થયો એમ ૮ ચિ મા ૮^૩ ૭^૩ જિનમન્નગણિ પ્ર ચિ ને અનુચ્છે ૪ જ્યાં ચાગિન કુલગણિ એને અનમ ના હોના બના સિદ્ધરાજની ઉમ આ ૧૪૧ની જગ્યાએ ૧ પણ મિદ્ધરાજના મમનનીન લમચન્દ્ર કહે ૭^૩ ૭^૩ “જયમિદ્ધ મોટો થઈ મગધનીના રાજા ઉપર મના જવા લાગ્યો, મહાવિદ્યા, હાથીની લાઈ, સન્નવિદ્યા વગેરેમાં કુશળ થયો, હાથીને વશ કરતા શીખ્યો આ રીતે જયસિદ્ધ જુનાનીમાં આવ્યા પછી કર્ણ એમ નિનસ

૧ જુના રાસમાળા આ ૩ મુ ૧૦ ૧, બા ૧, પ ૧૭૧

૨ રાજપરાક્રમઆયોગ-કોશમાં તથા ભારતના નાનીન રાજવંશ બા

૧ પ ૭

૩ ૮ ચિ ૫ ૧૧૫-૧૧૬

૪ ૬ પ્ર ૫ ૫

૫ ૬ ચ સ ૧, ૧ ૨, ૫૦ ૭૭

જયસિંહનો મળ્યાલિપેક કંથો, અને એને 'તુ વિપ્રાદિ ચાર વર્ગોને રક્ષક યજ્ઞ, પૂર્વજોને અનુસરતુ વર્તન રાખજે તથા મારા ભત્રીજા દેવપ્રસાદ સાથે સારી રીતે વર્તજે' એ રીતે શીખામણ આપી હરિસ્મરણ કરના કરનાં કર્ણુ વર્ગે ગયા." ૧

દ્વાચાત્રયનું ઉપરનું વર્ણન જોતાં જયસિંહ ગાદીએ બેસતી વખતે ત્રણ કે આઠ વર્ષનો નહિ પણ ૧૫-૧૭ વર્ષનો હોવો જરૂરી એ એમ લાગે છે ૨ અને દ્વાચાત્રયની વિરુદ્ધ પ્ર ચિ વર્ગોના કથનોનું માનવાની જરૂર મને દેખાતી નથી. કોર્જ જયસિંહને જેની ભક્ષામણ કરી હતી તે દેવપ્રસાદે તો કર્ણુના મરણના બચત સાક્ષીને પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાલની 'આ હવે નામે પુત્ર છે' એ શબ્દો સાથે જયસિંહને સુપત્ર કરી અસ્થવીર્જાં ચિનામા પ્રવેશ કર્યો, એમ હેમચંદ્ર કહે છે. પોતાના ભત્રીજા આ ત્રિભુવનપાલને જયસિંહ પોતાના નાના ભાઈ પેઠે ગણ્યો હતો અને એ લગાઈમા જયસિંહનો મોટો સહાયક હતો એમ એ જ ગ્રંથકાર કહે છે. ૩ આ ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર તે જયસિંહ પછી ગાદીએ બેસનાર કુમારપાલ હવે કર્ણુના મરણ પછી ગાદી માટે દેવપ્રસાદ અને જયસિંહ વચ્ચે અવડો થયો હોય અને એમાં હેમચંદ્ર જૈન મત્રીઓની મદદથી સિદ્ધરાજ કાવ્યો-ગાદી મેળવી શક્યા એવી, દ્વાચાત્રય અને પ્ર ચિ. એયને પ્રમાણ તરીકે પડતા મુકીને, શ્રી મુનશીએ કલ્પના કરી છે, વળી અવડો લાગ્યો ચાલ્યો હશે એવું પણ માન્યું છે અને એ કલ્પનાને બળવાન બનાવવા ભીમદેવના બે પુત્રો વચ્ચે ગાદી માટે અવડો થયેલો એવો પણ એ રામકાલ મોદીને અનુસરતો નર્ક કર્યો છે. કર્ણુની માનીતી રાણી ઉદયમતીનાં પિયરિયા પ્રબળ હોવાથી એની

૧ દ્વાચાત્રય સ. ૧૧, શ્લો. ૪૭ થી ૧૧૧.

૨ સ્વ ગ ચુ મોદી ગાદીએ બેસતી વખતે સિદ્ધરાજની ઉમર દશ વર્ષની ગણીને એનો જન્મ સ. ૧૧૪૦મા હોવાનો સભવ માને છે. (જુઓ 'કૌમુદી' ૧૬૩૫, લન્યુઆરી. પૃ ૭૫)

૩ જુઓ દ્વાચાત્રય સ. ૧૧, શ્લો. ૧૧૫-૧૧૬.

મ સી કાલ ગાદી મેગરી શ્રમ્યો આ મહાત્માની પુત્ર મોગે હાઇને
એનો માદી ઉપર હક્ક હોવા ઠના ગબડી ગયો અને મહાત્માની
બીમદેવો પગના પડના પડવાના હતી એવું મેરુતુગનું જ્યન નાના
કુટુંબો મેગરી ગાદીને સાજાની ૦૧૨૨ માટે પાઠગરી કરનામા
આવની શોધ છે, એમ સી મુજા ૧૬ ક૨ પણ આ મરી ૫ પના
માટે કાઈ પુગવા એમની પામે ૧૨ી વ્યાજપતી ક્ષમ ૧૨ની ધાર્મિક
શક્તિની કરના ગાત્રિયાગની વાન ન માનરી રોય તો ૩ ચિ નો
મુનામા માનરામા શો નાવા ૩૨

સિન્ગર જ્યસિદના પુત્રાનના ગત્યની ગીમાત્રો નરાગનાન,
મી ૭ ગીતે દીએ તો પુગતો એ નાનના ગત્યમાયી આત્રાન્ય
મનાનનાગ નામા ગત્યમગના મનાવા આમાન્ય રોગલ પ્રમાણે
પ્રમવોમાની ૧ એ નાનાકુમમા તો આપ્યા ૭ નરી મે રીતે વ્યાનર
મમવાત્રાન અન્ધ હોવા ૭ના દનિદામનુ રથા ૧ તથી મગરી શમ્તો
અ ગોચની ૩ અનિદામિ આધોતી આ મ્થિતિમા પણ મેના
વશના આગના ૧૨ પા ગત્ય કરના સિન્ગરના ગત્ય ૧૧ને નગની
અન્ધપ્રગમ્તિઓમા તથા ૮૮૨ીર્ગ નેમોમા નોનાથેરા નાગો નવાઝે
અપ્યામા મળે છે, એને મનાનના પ્રમજે તો ન્યા નાગીષ ઉપનન્
દરો ત્રા ગોગાગે ૭, ૫૩ અફી મે નાથે ૧૧૨મમા રોની નેનાથી
૫૩ી નર્ગવાનના મનાર સમજવામા રી- મ થા ૨

૧ ૭ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૨ શ્રી મિ નાગના જનના ન થ જનાર ૧૨૫૨૨મા ૧૧૨ પ્રમાણે
ગોડરી ગોડાર અમ કલીન શ્રી મુનરી ૧ ૨ આ ૧ આપી ૭ નેમા (૧)
મનારા તથિત ૧૫ મેથે ૨ દેવાવા હા ૨ ૨ મિથુનનમ ૧૬૦૭ છ
૧૧૨ ને જનાવા ૬૧ ૭ ૫ મિથિર ૭, વગી મે (ને ૧ ન) ૨૫ ગુર્જ
૨૨ મા ૩ ૬ ૧૬૫)મા આપ્યા કમમા ૭ ને ન જનાવો ૭ને ૧૨ હોવા
૧૧૨ કા પુગવા તથી શ્રી રતિજાવ પરીષ મુમ્થલે ૭ સાધવા પાલ ન

(૧૧) ઈ સ ૧૧૦૬—(વિ સ. ૧૧૫૭ આગસ્ટ વર્ષ) છટ્ટ અને ગુનો શ્રીભૂગુરુજીમાં નિર્માધ્યગિર્ણિ નામનો અથ શ્રીજયગિરિદેવવિજય-ગાન્ધ્યમાં લખાયો છે.^૧ પૃ. ૬૯ (૧).

આમા જયસિંહદેવને કાર્ધ પાળુ પદવી લગાડી નથી. શ્રી. મુનમીઝો એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પાળુ આ સારી પ્રગતિની સિદ્ધરાજ જય-સિંહનું ગાદીએ ખેડા પહોં આતમે વર્ષ ભર્યમા અર્થાત્ લાટમાં પાળુ ગાન્ધ્ય હતુ અને કોર્ગ મંગલેલા લાટના પ્રદેસ એના 'યવન' લાથમાં પાળુ રૂપો છે એમ ખાતરી થાય છે.

(૧૨) ઈ સ ૧૧૦૪ (સ. ૧૧૬૦)મા ખલ્લાતમા જયસિંહ નરેન્દ્રના ગાન્ધ્યકાળમા આશ્વિનાચત્રગિરિ લખાયુ છે.^૨ લાટ જેને નામે દેવાય તેને તામે ખલ્લાત નો દેવાય જ.

(૧૩) ઈ સ. ૧૧૦૮ (સ. ૧૧૬૪) અથ મુદિ ૨ સામે શ્રીઅબુલકા-પાટકમા સમન્તરાજવલીવિરાજિત મદારાજવલિગજ પરમેશ્વર શ્રીજય-સિંહદેવના કન્યાગવિજયગાન્ધ્યમા હવસમાસગિરિ પુન્નિકા લખાઈ છે (પ ૧૦૦ ન ૧૧)

આ 'પરમ ભદ્રારક મદારાજવલિગજ પરમેશ્વર' જેવા ગિરુદ સિદ્ધરાજના પિતાએ—કર્ગુરાજવલિ પાળુ ઈ સ ૧૦૭૫ (સ. ૧૧૩૧) ના તામ્રપત્રમા ધાગલુ કરેલાં છે, એટલે એમાં વિશેષ નથી.

(૧૪) ઈ સ ૧૧૧૦માં (વિ સ. ૧૧૬૬ પૌષ વર્ષ ૩ મંગળવારે)

ક્રમેને અનુસરે છે. જો કે પ્રશસ્તિગત તથા ઉલ્લાખ લેખામાથી મળતી બધી નદિ પાળુ કરેલીક તાદીએ એમણે પાળુ ઉતારી છે (સ. ૩ પૃ ૧૬૬). ચાહી દગ્ગાને નોધારો.

૧ આ પુષ્પિકાઓમા મળતા ઉલ્લેખા મુનિશ્રી જિતવિજયહર પ્રકટ કરેલા તેન પુસ્તક પ્રશસ્તિસાદમાથી ઉતાયા છે. અ. પૃ. ૬૫૪ ન નોંધુ છે

૨ જેસલમાન સારાગાદીય અન્ય સૂચી. અન્ય-પરિચય પૃ ૪૫. દિ ૩.

મહાગાંધિગજ ટ્રેનોખ્યગ-૬ શ્રીજયમિહદેવના વિજયભાગમાં
આવસ્યકમુન લખાયું છે (૧૦૦-૧૫)

(૫) ઇ સ ૧૧૧૫ (વિ સ ૧૧૭૧)માં પતન મહાનગ મા
શ્રીજયસિદ્ધેવના વિજયગાંધિમા ખજાણદારની (૧) લખી છે
(૧૦૧-૨૦)

(૬) ઇ સ ૧૧૧૬ (સ ૧૧૭૨) અલુહીનપાટકપુ મા
જયસિદ્ધેવ ગાંધિના ગાંધિમા આશાપુરમનિમા અમુ- શ્રીતે ગ્યાર્ધ
છે (૧૦૧-૨૨)

(૭-૮) ઇ સ ૧૧૨ (વિ સ ૧૧૭૬ ના રા-ગુન ની
માગશ ગવિનાર તથા ૧૧૭૬ વર્ષના ભાગ્ય વત્તમાં) શ્રી અલુહીનપાટક
નામની રાજવાનીમા અમમનિજગાંધિનીઅમનકુલ મહાગાંધિગજ
પગમેજર ત્રિભુવનગ- શ્રીમિદ્ધચક્રવીર્ જયમિહદેવના અ-ચાલુવિજય
ગાંધિમા જ્યારે આશુ મદ્રામાત્ય હતા ત્યાર હિતગાંધિયનમુલ મન
પાઠ લખાયો છે (૬૫ તથા ૧૦૧-૨૫)

આ બીજામા મિદ્ધચક્રવીર્ મિરુ પાટની નાગ આવે છે મોગનો
વિજય કર્યા પછી એ વાગ્યું હતું હો? જણા એજ નાની પ્રસાસ્તિમા
મહામાત્ય તર્કિ સણકનુ (સાણન) નામ છે

(૯) ઇ સ ૧૧૨૮ (સ ૧૧૮૮ એન નુદિ ૧૫ મોમનો)
એક લેખ સુનસગ ગામમાથી મળ્યો છે આમા 'મર્મગ-નિષ્પા' અને

૧ આ પ્રેસાકગડ મિરુદ ઉપગ્રથી મનો નય નજ ગુવનોનો ગમ- મનો
હોઈને એ વખતે જયસિદ્ધવુ વિજયસ્થાન રા- થયુ હશે એમ નાનક
નેહી એમ શ્રી રસિકવાન પરીખે કહે છે (કા ઉ ૧૧૭)

૨ ન પુ પ્ર સમદના સપાટ ૧૧૭૨ સાન આગળ પ્રમચિદન મુદતુ છે
૩ થી સુનસગે 'સિદ્ધચક્રવીર્' મિરુદના મળરકનિષ્પા- ગાય કર્યા છે,
પાન 'મળરકનિષ્પા' મિરુદ ભુદુ છે

૪ ગુ. અં. લે ન ૧૬૩ અ

‘અવતીનાથ’ એ વ શિવદેવે જ પાગ અવતીના વિગ્ન વધા પહેલાં
‘અવતીનાથ’ શિવદેવ ન હોઈ શકે એ કાગળથી નકા નિગિયાત સમાપ્ત
નથી એ કાગળથી એ રામવાસ મોદીએ આને ‘અનાવરી માન્યું છે.’

(૧૦) ઇ. સ. ૧૧૨૮ (સ. ૧૧૮૮ મા) અદિ ૧૧ (વિ. ૨)
આગુલીકપાટકમાં મહાગગ્નધિગગ્ન જ્યમિદ્દેવના ગાંધમાં એક પુત્રક
જન્માયુ છે.^૧

(૧૧) ઇ. સ. ૧૧૩૦ (સ. ૧૧૮૦ આપાટ મુદિ ૧૫)ના
ભિત્તમાત્રમાં સિદ્ધરાજના વખતનો લેખ મળ્યો છે. આ લેખ મુ. ગ.
એપેન્ડિક્સ પૃ ૪૭૨ ઉપર ન. ૩ નીકે છેપાંચો છે જેમાં આવ
ખોરી વચાઈ હતી એમ આ સ રિપોર્ટના રિપોર્ટર કહે છે મું. ગ.
માં ૧૧૦૧ (ઈ. સ. ૧૦૪૬)ની સાલ આપી છે અને સવન સિવાય
કાઈ વચાતુ નથી એમ કવું છે.^૨

(૧૨) ઇ. સ. ૧૧૩૦ (સ. ૧૧૮૭ કાર્તિક મુદિ ૨)માં આગુ-
લીકપાટકમાં જ્યમિદ્દેવ ત્યાં પૃથ્વી ઉપર ગાંધ કરના હતા ત્યાં
અમુક પ્રશસ્તિ લખાઈ છે.^૩

(૧૩) ઇ. સ. ૧૧૩૫ સ. ૧૧૬૧ કાગળ વદિ ૧ રાત્રિ)
આગુલીકપાટકમાં સમસ્તગગ્નવત્તીગગ્નમહાગ્ન મહારાજધિગગ્ન પરમેશ્વર
સિદ્ધચક્રવર્તી શ્રીમન્નજયસિદ્ધદેવના દક્ષિણવિગ્નયરાત્રમાં આવલ્યક-
નિર્ધુક્તિ પુસ્તિકા લખી છે. (૩૬)

(૧૪) ઇ. સ. ૧૧૩૫ (વિ. સ. ૧૧૬૧ વર્ષમાં ભાદ્રપદ મુદિ
૮ ભૌમે)માં ધવલકમાં સમસ્તગગ્નવત્તીધિરાત્રિ મહાગગ્નધિગગ્ન

૧ પુષ્ટિપ્રકાશ ૧૯૪૮, પૃ. ૨૦.

૨ જૈન પુ. પ્ર. સ. પ. ૨.

૩ આકિયાલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૦૭-૦૮. પૃ. ૩૮ના કૃપલા
લેખને સિદ્ધરાજનો કથો છે

૪ જૈ. પુ. પ્ર. સ. પ. ૫.

પગેશ્વર શ્રીનિતુનાજ શ્રીસિદ્ધમની તાત્પર્યમિલના તાત્પર્યમા
શ્રીગાગિન શ્રીમજ્જાદિ આપાગ કળા કળા ત્યાગ પુપતી યા
તપી છે (૩૮)

(૧૫) ધ ૧ ૧૧૩૬ (૨ ૧૧૮ ના તોડા કી)
અવતીનાથ જયસિદ્ધદેવ આણવિત્ત્યગજ્યમા નરપદ્ય ગજગિ
નખાઈ છે (૪૦) અવતી ॥ વિત્ત્ય આ તાત્પર્ય પતેના તોડા

(૧) મ ૨ ૧૧૭ (વિ સ ૧૧૮ વગાખ વા ૧/
નુદુનાગે) ગાગાના શિનાનેખમા મમન્નાગાનાનિગાગિન મ(દા
જાધિગાજ) મિદ્ધકવની અવતી ॥થ શ્રીજયસિદ્ધદેવના કયાણિ ૧૪
ગત્યમા મદામાત્ય અમપ્રમા (કળા ત્યાગ) ॥ગેલના મગિ આધિ
ભગાગિ દેવીડુ (મલિ બધા યુ) ॥ એમ તપુ છે

૨ ૧૧૬૩ ૧૦ આ નેખ ગાગા (ધાગપ્રા) અને લાપુ ગામની
સગળે અનર અભાગા નરીના ગાડા ॥ જૂના મડે માથી મત્યા છે
આ ॥ગામાથી એજ આનતો બીજો નેખ પળ મત્યા છે, એતી
નોડ ની મનશીએ -ગી છે ॥ પણ ઉલ્લિખિત મુગાતેના ગાગાનો શ્રી
મિદ્ધકગે ગોધિતો નેખ ઉપનાથી જુદા તોડ એવુ દેખાતુ નથી
શ્રી સિદ્ધગ ૨ મામતિયિ કાઈ ગોધિયા નરી

(૧૭) ધ ૨ ૧૧૩૭ (વિ સ ૧૧૮ રા ગુન ૧ ૭)ન એ-
બીજુ ॥પત મત્યુ છે જેમા છે મૂગાજથી માખી મિદ્ધગાજ
મુધીની વગાવળી આપી છે અને મિદ્ધગાજના મિદ્ધોમા ઉપગ આપેનાં
મધા ઉપરાત નવુ 'મનગ-નિત્ય' ઉમેરેતુ છે આજ પતગમા પાગળથી

૧ ૫ મે લ ન ૧૪૪

૦ શ્રી મનશીએ મ ધ ૨ ૧ મેડોડિકમ પ્ર ૭૭ નોધ રડડોના લવાવો
આપ્યા છે અને મે સ્થગે લેતા વાટસન મુગિયમ એનુઅલ ગિટાઈ
૧૯૨૧-૨૩, પૃ ૭ મા શ્રી સિદ્ધકળકરનો લવાવો ૮

સ. ૧૧૯૭માં જીવુ દાન અપાવતો લેખ છે.^૧

આ દાનપત્ર સાચું હોય તો ઇ. સ. ૧૧૩૭ (વિ. સ. ૧૧૯૩) થી સિદ્ધગઢ ‘અર્ચકુલિખ’ કહેવાયા સાબ્યા.

(૧૮) ઇ. સ. ૧૧૩૬ (વિ. સ. ૧૧૯૫) ન્યેઃ વર્તિ ૧૮ તો ઉત્તરવત્તો શિલાલેખ મળ્યો છે જેમાં હિપ્ત પ્રમાણે ‘વિભૂવત્ત’ સિદ્ધકર્ત્રી, અવતીનાથ અને ‘અર્ચકુલિખ’ એ બધાં ગિરુદ મળે છે અને મદામાત્ય શ્રીનાથના પુત્ર મદાદેવને અવતીમાંડવતો વડીલ સોંપ્યા હતો એમ કહે છે.

(૧૯) ઇ. સ. ૧૧૩૬ (વિ. સ. ૧૧૯૫) આપાઃ નુદિ ૧૦ તો ઉત્તના ભદ્રેશ્વર ગામના આખડા મદાદેવમાથી શિલાલેખ મળ્યો છે જેમાં હિપ્તના બધા ગિરુદ છે. ન્યેઃ મદામાત્ય શ્રીનાથના હતા.^૨

(૨૦) ઇ. સ. ૧૧૮૦-૮૧ (વિ. સ. ૧૧૯૬-૧૨૦૩) તો દોહત્તો શિલાલેખ મળ્યો છે જેમાં ગોગનારાયણ દેવની પ્રગ્ન માટે દાન આપેલ છે.^૩

(૨૧) ઇ. સ. ૧૧૮૧ (સ. ૧૧૯૮ ક્રાંતિક વર્તિ ૧૩ને તિથિએ) મદાગગ્નધિગજ શ્રીગવ્યમિથદેવના ગન્યમા ભગુદ્ધમા રહીને પઉમ-ચગિડિની પ્રત લખાઈ છે (૮૭).

(૨૨) અને સ. ૧૧૯૮ના આવણુ વર્તિ ૮ અથાત્ ઇ. સ. ૧૧૪૨

૧ ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૪૩ અ. ૨૪ મનસાલ મોટી આ તિથિવાર ન મળતા હોવાથી લેખને બનાવથી ગણે છે (નુઆ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૮૮. પૃ. ૨૦)

૨ ને આ દલીલ તિથિવાર મળતા ન આવવાની એટલી નિર્ણાયક નથી લાગતી ૨ ઇ. ઐ. ગ્ર. ૪૦. પૃ. ૨૫૮. ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૮૪ અ.

૩ આ મૂળ લેખ પુગતત્વ પુ. ૮. અ. ૧-૨ માં ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૮૪ અ. છપાયા છે

૪ ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૮૪ ક.

ની આગરની ૧૬ના ગણપાદેવના ગણ્યમા જ્યોતિષદેવના મંત્રો
૮ જે ૩૧

તિથિ વગરના લેખો

(૨૩) સિદ્ધગણ જ્યોતિષદેવના સમયના ચોખ નિયમ રાગના લેખો
પણ મળ્યા છે, જેમાં પ્રેર ૩ પાદલુમાંથી મળેના શિનાનેખ ૨ એ
લખ સદસનિગ મ ૧૨ગની પ્રગળિનો નદા છે, એમ એ ૩ અનુભવ
જના વિદ્વાનોએ માન્યુ છે એ લેખની નોંધ રાગના પ્રયો
આગળ આપે

(૨૪) ગીતે છે માખના વામાંથી મળેના શિનાનેખ, ૩ જેની
નોંધ પણ આગળ અજોગના ચોદાણુ આનામના પ્રયગમા માંશે

(૨૫) તનનાજા જામની ગણપતિ ૧૧ મૂર્તિ નીચેથી સુદિન માન
રાગનો લેખ મળ્યો છે, જેનો ઉલ્લેખ પણ આગળ આપે

() ગિરનાગના નખોમાંના એકમા ખાની 'સિદ્ધકર્તી' જ્યો
સિદ્ધ' એટલુજ છે આનોય ઉપયોગ આગળ આપે ૫

મંત્રિધ લેખો

(૧) ઉપર (જ્વાનિયર)માંથી જન ૫ નિગદામને જે નામ
લેખા મળેના તેમાં પ્રેર પ્રસિદ્ધ કન્ટા પ્રેર દિ હોર્ને ૧૦૫ુ ૨
'ઉપરમાં એક ગીતે પણ નખ છે જેની તાળીખ નથી પણ ગીત
પતિમાં તે ૫ મ જ્યોતિષદેવના ગણ્યકાળમાં લખાયે હોવાનું જણાવ્યું
છે ૬ એ લખના ગણિગની ખગમ ગિથિતે નીધે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થઈ

૧ એ. ૪ ૩ ૧૧ ૫ ૬૦

૨ જુઓ પ્રધાન પુ ૧૦ મ ૫, ૬ ૨ ૩

૩ ૬ મ ૧ ૨- હિરોમર, ૫ ૨૩૪

૪ પ્રધાન પુ , અ ૩, ૫ ૧૭૧

૫ મોરકનિ થયે પ્રસ ૧ જુઓ

૬ ૦ એ. ૩ ૧, ૫ ૩૬૧ (૩ અ. ૧ ન ૧૫૦)

નકથો નહેતો. શ્રી મુનશીએ લેખ પ્રત્યક્ષ સાચું જ સ. ૧૧૨૩ (૧) નો અંતે સિદરાજનો માન્યો છે, ૧ પણ એ લેખને સિદરાજનો માનવામાં મુશ્કેલી એ છે કે માનવાનો વિજય કળે પહેલા સિદરાજની પ્રશસ્તિ ઉત્પત્તિ (જ્વાલિયન)માં સહાવે નહિ એટલે કે તે સિદરાજના કેસ વર્ષોમાં લખાયો હોય કે પછી એના અનુયાયીના લેખમાં સિદરાજનું નામ હોય.

(૨૮) વિ અ (૧૨)૦૦ નો જાણીતો લેખ મળ્યો છે, જેમાં મહારાગ્નધિરાજ જયસિદદેવના મન્યમાં એના આગમ્ત આશ્વકે (ઉર્કે આશગજે) બહુમણ્દેવીની પૂજન માટ દાન આગમ્ત છે ૨ આ લેખ વિના અ દેહના કાગળની અથા આગળ કાગળે

(૨૯) શ્રી. મુનશીએ એક ૧૧૨૭-૨૮નો પાત્ર લેખ તાપ્યો છે. એમણે જે હવાલો આપ્યો છે તેમાં જેનાં લેખ પાણિયા ઉપરનો અંતે સિદરાજના અમય પછી થાં વખતે લખાયેલા લાગે છે લેખમાં 'મહારાગ્નધિરાજ જયસિદ' એવા શબ્દ છે બરા, પણ સ. ૧૪ છે તેને શ્રી મુનશીએ માન્યુ છે તેમ સિદ અ. માનવાની જરૂર નથી. સિ. કે સિદ અં જેવા શબ્દ અ કોની પહેલા નથી. લેખની સાથે પાછલા અમયની છે છેડી પકિત ગુજરાતી અર્થમાં અર્ધલીલ શબ્દ છે જે લેખને વર્તમાન તરફ ખેંચે છે.

મદનપાલનું દુર્વર્તન

જયસિદ ગાદીએ જોડા ત્યાં એની ઉમર બહુ નાની નહોતી એવું હેમચંદના શબ્દોમાંથી અનુમાન કર્યું છે છતાં ગમે તે કારણથી પણ પાટણમાં એ વખતે રાજ્યતત્ત્વ કાંઈક નમણું પડ્યું હશે એવું પ્ર. ચિ. માં આપેલા રાજમાના ઉત્પત્તિના ભાઈ મદનપાલ મળ્યાં

૧ જોડી વેટ વોલ ગુર્જરદેશ. પૃ ૧૯૦

૨ એ ઇ ગ્ર. ૧૧ પૃ ૩૬.

૩ આ સ. વે ઇ. ૧૯૦૫-૦૬. પૃ. ૫૬. એ ઇ ના નોર્થન સિસ્ટમ આ લેખની નોંધ નથી

૪ તુઝો પ્ર. ચિ. પૃ ૧૧૭

જ્ઞાન ઉપ થી લાગે છે પ્ર વિ ના હ ઉ ની ખં જ્યો ગયા
પત્રી શ્રી ઉત્તમતી દેવીને લાઈ ખનન ગતિ વર્તવા લાગ્યો રાખના
તરી એ રખતે પાટલુમા દેવનું નાન પામેના હોય તેના ઉત્તમ
વત્ર ગણના લીના વધને પોતાની તમિયત મનાવવાને મહાને મંત્રપાને
પોતા ॥ મહંમમા નેશરી પત્રી અટ મા ગળી એની પામેરી મનાશ
હત્ર નેટની મ ગોધા પત્રી જ મેને છો ક્યો મને આ ખગ ૧
અબુઅનને પગિલામે લીના વધ ગજમહેવ સિરાય ખીજ પાઈને રે ન
જ્યો નિયમ નો ૧ આ દુર્નનની ખગ પના તાતુ મ પીની
સનાદની જયમિહે અન્યાય કરના મંત્રપાને મગની નામ્યો ૨

ખર્મગંક

જયમિહનું મે પ્ર વિ ' મર્મગંજિયજી એના ઉ ખીયુ' નેખોમા
આયુ છે આ ' મર્મગંજિયજી મિદુર મગના ॥ દાગળનું હેમચન્દ્રે નીચે
પ્રમાગે તર્મગં ન્યુ છે ' જયમિહ માદીએ મેશ પત્રી એ- રખન એની
પામે આ પી નિઓએ મિયા કરી કે ગણસોએ અમો બા ૭ ખ
આયુ છે એઓએ સિદ્ધપુને બા યુ છે તથા મેનું દેનાનય તોડી નાખ્યુ
છે, માટે આ દામેને તમે આગ જયસિંહ જાતે લ વા ગતયો અને
પોતાની તનના ભાગી જતા દાવોદાય નીને જયમિહને દગની માવી
લીવા પત્રી મર્મગંની પનીએ પોતાનો પતિ જયસિંહની હમેશા
ચાખી કુગે અને નીતિની વર્તજ એવુ વચન આપરાથી જયસિંહ
એને ઠોડી દીધો અને જુર્મગંક એને મનોની મોટા આપી ૧ હમચન્દ્રનો
આ મર્મગં તે જ લોકધાતો માખગે જુન આ બામગ જુને સિદ્ધ
ગજે અશાનમા શય ઉપર મેમીને મનસાકિ દારા વશ કર્યો એરી
લાખ્યા છે આ બામરા કે મર્મગં તે બામિયાવા ૨ ખીજ પાઈ

૧ આ લીના વંશની મુત્ર જોહને રોગ પારખવાની સક્તિના દાખવા માટે
તથા મેના મરણના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ પ્ર વિ પૃ ૧૧૭-૧૧૮

૨ એન ૧૧૮

૩ રૂપાશ્રય સ. ૧૭, શ્લોક ૫ થી ૮૦ તથા મ ૧૩ નો ૨

પ્રદેશના બીસો, રગ્યારીઓ, લગ્નવાડો વગેરે જગલી કામની કાઈ ટાળીનો સરકાર હોવો જોઈએ એવું આધુનિક ઐતિહાસિક વિચારકોનું માનવું છે, પણ સિદ્ધરાજના સમય પછી સો વર્ષની અંદર એ “અમશાનનો આગરો ભૂત” બની ગયો એરે એ જમાનાના માનસની અમનકારશુભી દશા દર્શાવે છે. કચાશ્રયની વિગતો તો કલ્પિત હોવાનો સંભવ છે, પણ જે મુખ્ય હકીકત સાચી હોય તો પાટણની એટલો નજીક આવેલો સિદ્ધપુરનો પ્રદેશ પણ સિદ્ધરાજના સમય સુધી જગલી ટાળાના હુમલાઓથી મુક્ત ન હોય એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આશ્ચર્યકારક લાગે છે કદાચ સિદ્ધપુર પાસેની કાઈ સાદી લૂટકારટી વાતને હેમચન્દ્રે આવી કાવ્યાત્મક અનિશ્ચયોક્તિથી વર્ણવી હશે.

૧ જુઓ ગસમાળા આ. ૩. પૃ. ૧૬૧, ટિ. ૨. જેમા બુદ્ધુનો મન ટાક્યો
તે, તથા મુ. ગે. ગ્ર. ૧, બા. ૧. પૃ. ૧૭૪-૧૭૫.

બર્ખરેકે કે બાબરો તે દગાદીઆ ભરવાડો વગેરે જગલી કામની કાઈ ટાળીનો સંદાર હોવો જોઈએ એવું ઐતિહાસિકોનું અનુમાન છે એમ લખ્યું છે. આ અનુમાનને સિદ્ધરાજના અમનકારી વાગ્મટનું ‘બર્ખરે સિદ્ધા નદીના પાણીને બાધ્યું હવું’ (વા-મરાલકાર પચ્ચિછેદ ૪. શ્લો. ૧૨૨) એ કથન ચોખ્ખો દેંડો આપે છે.

માળવા કિપગ્ની ચરાર્થ વખતે બર્ખરે સામે લશ્કરને ડાગવા માટે સિદ્ધા કિપરે સિદ્ધરાજને પૂલ બધાલ્યા હશે એમ લાગે છે.

વા-મરાલકારના આ શ્લોક તરફ સ્વ. ફી. બ. કેશવ હર્ષદે ત્રુવે માટુ ધ્યાન ખેંચ્યું હવું.

૨ આ કથનનો પુગવો જોવો હોય તો કી. કૌ. નો નીચેનો શ્લોક જુઓ —
અમશાને ચાતુધાનેન્દ્ર વદ્ધવા વર્વરકામિધમ્ ।

સિદ્ધરાજેતિ રાજેન્દુર્યો જહ્ને રાજરાજિષુ ॥ સ. ૨, શ્લો. ૩૮

બર્ખરેકે બાધ્યા માટે સિદ્ધરાજનું બિરુદ મળ્યું એ કી. કૌ. નું કથન જેને શ્રી ગસિકલાલ પરીખ પણ સ્વીકારે છે (કા. ક. પૃ. ૧૬૮), પણ એ ખોટું છે. તામ્રપત્રોમા ‘બર્ખરેકનિષ્ણ’ બિરુદ જુદું છે અને એ છેક ૧૧૯૩ માં વહેલું મળે છે; પણ એનો વિશેષ વિચાર આગળ આવશે.

લેખોમા^૧ ચિત્ર સવન મળે છે અને એ સંવત સિંહગઢે મારફ હળ્યાની યાદગીરીમા અધ્યાયો લેવાનું પ લખવાનવાલ મન્દરનું અનુમાન છે ન મને યથાર્થ લાગે છે^૨ અને એ સવન વિ સ. ૧૨૭૫થી શરૂ થતે લેવાયી થાયું કરી એ વર્ષમાંજ જલસિંહે મારફને હતું લેવાતો સહત્વ છે પણ મારફ ઉપર જલસિંહે આગે અગાઈ કરી અને શા માટે કરી? દંતકથા કહે છે કે સિંહગઢ આજ વર્ષ સુધી જૂતાગઢને ઘેરીતે પડી રહ્યો, પણ જનાગઢના મલતે હતી શક્યો નહિ કે આ દંતકથાને અક્ષરશઃ માનવાની જરૂર નથી. આમના આંકડા દંતકથાનો પ્રિય આકાશ છે દંતકથામાં માગવા ઉપરની વગલ પણ આર વર્ષ આડી ગેરા કહેવું છે પણ પાટણથી સંગઠનું કંદુ નેતા પાટણથી નીકળ્યા પછી જનાગઢ હાથમા આવના ધોળ વખત-એ વાલુ વર્ષ નીકળી ગયા હોય એ સંભવ છે

સાંઘ ઉપરની અગાઈનું કાળુ દિગ્વિજય

જલસિંહ સાંઘ ઉપર શા માટે અગાઈ કરી? આ પ્રશ્ન જ એ મધ્યકાળ માટે અથવા કોઈ પણ કાળ માટે અપેક્ષા છે પોતાની આસપાસના પ્રદેશને હતવો-મને તેટલો દિગ્વિજય કરવો એ રાજાઓનું કર્તવ્ય જ ગણાતું અને આ જમાનામા પણ સામ્રાજ્યતાની જખતે શું અકર્તવ્ય છે? એ રીતે હતવા નીકળવા માટે કોઈ બહાનું લેવાની જરૂર મનાતી નહિ, છતા પાછળથી પ્રબલલેખકોએ બહાના ગોઠવ્યાં છે મૂળગઢે સાંઘ ઉપર અગાઈ કરી એ મોમનાથના જનાગુઓને મુગપૂતો ગ્રાહિણુ નહતો હતો માટે, એમ હેમચન્દ્ર કહે છે^૪ અને સિંહગઢે

૧ જુઓ માંગરોળનો વિ સ. ૧૨૦૨ નો લેખ જેમા સિંહ સ. ૩૨ આવેલ છે, તથા વિ સ. ૧૨૦૫ નો શિલાલેખ જેમા સિંહ સ. ૬૦ આવેલ છે. ગુ. ઐ લે ન ૧૫. તથા ન ૧૫૪.

૨ જુઓ મુ. ગે ગ્ર. ૧. ભા ૧. પૃ. ૧૭૬.

૩ જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૦૪.

૪ હયાત્રય સ. ૨. શ્લો ૩ થી આગળ.

મો ૬ ઉપર ચાક્ર કરી એનું કાગળ તત્કથા નીચે પ્રમાણે આપે છે
જૂનાગઢના નાનવધણ અને ખેગાર સંબંધી દત્તકથા

જૂનાગઢના મ ખેગારના પિતા નાનવધણને મિદ્ધરાજ મોનબીઅ
નાકામની માજુએ પચાળમા ભી યો અને એની તથાગ આંચકી
નર્મિ એજો માગમા ત છ તીકુ ત્યાગ એને જવા દીધો આ અપમાનનો
ગતો પાટણનો ત્યાગે તોડી લેવાની એજો પ્રતિજ્ઞા લીધી, ૨ પણ
અ પ્રતિજ્ઞા એ મગવા ટાળ્યા સુધી પાળી રાખે નહિ એટલે મગતી
અપને પાતાના આગે પુનોને પોતાની પામે મોનારી જે પોતાની
પ્રતિજ્ઞાઓ પૂરી કરી ને તે જ પોતાની ગાદી આપવાનો પોતાનો
નિર્ણય જણાવ્યો, આ માંથી નાના ખેગાર ચારણ પ્રતિજ્ઞાઓ પૂરી
માનુ માવે લીકુ એટલ જૂનાગઢની ગાદી એને મળી પછી એક વખત
મિદ્ધરાજ માગવ ગયો હતો ત્યાર ખેગાર પાટણનો પૂર્વ બાણીનો
ત્યાગ નોડી પાડ્યો, વળી મળુદેવીના નામની એક સુ કન્યા જેનું
જયમિહ સાવે વનિશાળ થતું હતું તેને એ પગથી ગયો આ મે કા
ગોથી જયમિહો ધણા ક્રોધ થતા અને એણે જૂનાગઢ ઉપર ચાક્ર કરી

દત્તકથાનું તથા લેખનું

ઉપ ની દત્તકથાને અતિદામિદ્ધ દષ્ટિએ લખામીએ (૧) પ્ર ચિ મા
વતુ છે કે 'એ' અપન શ્રીમિદ્ધાજે આબીગના મળા નવધણને

૧ જૂનાગઢના આ નામના નાનોની બાટોને આપેલી વસાવટ માટ
જુનો રામમાળા આ ૩, ૫ ૨૦૦, જિ ૧, તથા પરિશિષ્ટ ૨.

૨ ઉપર ની પાટળના દરવાજે નોડવાની પ્રતિજ્ઞા ઉપરાંત ઉમેરના ગત્ત દસ
રાજને માગવાની ભાવતા બાબવાની અને ચામળાના ચાલ રાવાની પ્રતિ
જ્ઞાનો નવધણે તીરથી આ બાગની દત્તકથા કરે છે

૩ નવધણને (૧) ભરત (૨) રોગિંદ્ર (૩) ચંદ્રસિંહ અને (૪) ખેગાર એ
તેને ચાર પુત્રો દાવાનું બાગની દત્તકથા ૬૬, ૭

૪ આ રામકૃષ્ણની ડોકાના તરીકા પામેથી જેની સાનોલી નેદી રામમાળા
આ ૩ ૫. ૨૦૮ થી આજળ આપી છે

નામે કન્યાતી તૈયારી કરી, પણ પાંડ્યાં અગિયાર વખત પાતાનું સેન્ય એનારી હારવું દેવાનો વચ્ચાગ વગેરે શરેણમાં દિવસા અધાવી, જતેજ પ્રયાણ કર્યું."૧ પ્ર. ચિં. ના આ કથનને આગર સિદ્ધરાજે મારૂ સેવાતો એક કરતા વધારે વખત પ્રયત્ન કર્યો હતો એટલું માનવામા વાંધા નથી વળી પ્રભાવકચરિત પ્ર. ચિં.ના કથનને ટેકા આપે છે ૨ સિદ્ધરાજની તે હાગમગ મહાપૂત સ્વયંના જાંત વળી પાટણના રાજાઓ અતે મોરહના રાજાઓ વચ્ચે ખરપટ ચાલ્યા કરી છે એટલે એમા કશું અવ્યભવિત નથી, પણ પ્ર. ચિં. માં અગિયાર વખત મહેલ છે તે આકલે સાચો માનવાતી જરૂર નથી. આવી સંખ્યાતી આખતમા પ્રયંધકગમા જગાય ચોક્કસાઈ દેવાતી નથી ૩ (૨) મોરહના જે મગન ઉપર સિદ્ધરાજે ચલાઈ કરી તેનું નામ શુ ? દતકથામા પહેલા હરાવેલા નવધણના પુત્ર ખેગાર ઉપર ચલાઈ કરી એને સાર્યો એમ કહેલું છે. પ્રભાવકચરિતમા એક વ્યજે 'નવધણ' નામ છે અને જીજે વ્યજે 'ખેગાર' નામ છે ૪ પ્ર. ચિં. મા પણ મઘ ભાગમાં 'નવધણ' નામ છે અને એમા ઉતારેલા—એની માર્ગીના માતામા મૂંઢેલા—મોરહામાં 'ખેગાર' નામ છે. આ ગોટાળાનો ખુલાસો સહેલો નથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ મળધી આધુનિક ઇતિહાસકેષેખક્રમાના છેલ્લા ૨૪ ગૌ હી. એકા ભાટોની દતકથા ઉપર વધારે પડતો આધાર રાખી જયસિંહની પહેલી ચલાઈ નવધણ ઉપર થઈ અને જીજ એના પૌત્ર ખેગાર ઉપર થઈ એમ માને છે ૫ પણ ભાટોની દતકથા

૧ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૩૮.
૨ ઋનેકશો વિગ્રહૈશ્વ મેદિતાયનરાધિષમ્ ॥ પ્ર. ચ. હે સ્વ. પ્ર. શ્લો ૮૩૦.
૩ ના. ત પૃવીરાજે મેચેશ રાજ ગાહપુદીનને એકવીરા વાર હગવેલો એમ પ્ર. ચિં. મા કહ્યું છે (પૃ ૨૪૫). પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ કથનની કશી કીમત નથી. (જુઓ પૃ. ૨૪૯, ટિ ૨૧ (૩).)
૪ પ્ર. ચ. હે સ્વ. પ્ર. શ્લો. ૪૬૩.
૫ જુઓ પ્રસ્થાન, પૃ ૮, ચ. ૩ મા 'સોલકીરાજ જયસિંહ' નામનો સ્વ. ગૌ હી એકાનો લેખ, પૃ. ૧૫૭.

ઉપર એટલું મન વજા મ માની મો જ ન લાગતી તરી વળી
 સિદ્ધગંગે સોરઠા ગજને મે રાજ હગ્યો હતો એલ તો પ્ર ચિ ન
 કે પ્ર ચ તુ એટલું કહેતું નથી અને એ મનેથી ના જૂતા
 પ્રગ મોસા તો એક જ લગાઈના ઉનેખ કે અને એમા ખેગાગોટગન્યા તી
 માન કે આ મહુ સિયાગતા મને તો એમ માગે છે કે દા તો
 પ્ર ચિ ના મહેરા પ્રમાણે સિદ્ધગંગનું સમજ નેનાથી હાગી ગયેતુ તે
 માનતું નામ 'નરવજ' હોય અને પત્રી ને ગંગો સિદ્ધગંગે હગ્યો
 તેનું નામ ખગાર ખેગા' હોય—અને એ સુખમા વરામા નરવજ
 ખેગાર, નરવજ એ રીતે એના એ મામ સાર સાર આપના હાનાથી
 અમુક વખત પત્રી પ્રચલિત થયેન તકધામા જૂનો થનાનો નમન છે
 અથવા મોગના ગજની ગળીના મોગમા મ ના વચનો ઉપર આવા
 ગખમામા આન તો તો નવરણનું જ જીતું નામ ખેગાર તો એમ
 માનતું થોડું માગે કે ગમે તેમ તે પત્ર પ્રગ મોના આ વિવરના
 મ્થનોતે આમટા સિયાગતા સિદ્ધગંગે મોગના ગજને મે વા
 હગ્યો હતો એમ સિદ્ધ થતું જ નથી તો નરવજની પ્રતિષ્ઠા મોની
 માન તો જીની નોધા હાઈને અનિદાસિધ વિચારણાને થોડ
 નથી એટલે પ્ર ચિ કે છે તમ મોગદ્રમા સવાપુરી આગળ
 રહેતું થોતાનું સન્ય મોરકના ગંગનો કાથે માગ ખાથ કે એનું નેઈને
 સિદ્ધગંગે પહેલા વનાયું વગેરે આમા આપના નહેગમા ગિધા
 આધી પૂરી તયારી માથે મોગક ઉપર ચગાધ કી એટની વાત ચોક્કસ
 ઐતિહાસિક આ મહાઈ પગિણામ વિગે તમ્થા વહ છે કે ખાગ
 વડી મુધી લાઈ આની પત્ર જૂનાગઢ હાથ આન્ય નદિ કેન એવું
 બન્યું કે મ ખેગાર મા પોતાનો ભાગેજ મન ઉપર શ આ મે તેથી એને
 તરી મૂકે એને મે મે દેમન—તીસન બાઈગો—ને સિદ્ધગંગના
 કાયાત થતા હતા તેઓ સિદ્ધાગંગે મજ્યા અને મ્પટથી ગડ મા પ્રવેશ
 કરી દીધો પગિણામે જૂનાગઢ પડ્યું, ખેગાર હાઈએ આ મો, અને

એની રાણી ગણકદેવીને સિદ્ધરાજે પોતાને કન્યાને લીધી તથા પાટણ લઈ ગયો, પણ એ છેવટે એ વદવાણુ આગળ સતી થઈ^૧

ઉપરની દત્તકથામા દેસવ-વીસલના કપટની જે વાત છે તેને પ્ર ચિ. ના “નવવણુના લાણેજ સાથે સકત કરેલો” વગેરે વચનનો ટેકા છે. પણ સકેતનુ સ્વરૂપ પ્ર ચિ. મા ક્યું નથી, એટલુ જ નહિ, પણ “દ્રવ્ય ગમ્પવાના વાસણો વડે સિદ્ધરાજે નવવણુને મારી નાખ્યો” એમ જે પ્ર ચિ. મા લખ્યું છે તે તો માનવા જેવું નથી, એટલે પ્ર ચિ ના કથનનો સાર સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને મારી નાખ્યો એટલો જ નીકળે છે સોરઠના રાજાનું નામ ‘નવવણુ’ આપવામાં પ્ર ચિ. એ ગમ્પ કરી છે એ ઉપર ક્યું છે. એનું નામ ‘ખેગાર’ હતું એમ કી કૌ, રેવતગિરિરામ્ય વગેરેના અપૃ વચનોથી ચોક્કસ હશે છે^૩

સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજા રાખેગારને હરાવી કેદમાં નાખ્યો

છં સ ૧૧૧૬ (વિ. સ ૧૧૭૦)

વળી સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને જૂનાગઢ આગળ મારી નાખ્યો એમ જે પ્ર ચિ. થી જ શરૂ થયેલી દત્તકથા કહે છે તે સિદ્ધરાજના પોતાના વિ સ ૧૧૮૬ના દોહદના ઉત્ક્રીણ લેખથી ખોટું હશે છે

૧ આ સમગ્ર લોકકથા માટે જુઓ રાસમાળા આ ૩, પૃ ૨૧૧ થી ૨૧૯. આ પ્રસંગને લગતા રાણકદેવીના સોરઠા પણ રાસમાળામાં આપ્યા છે જેમાંના કેટલાક વિ સ ૧૩૬૧ પહેલાંથી પ્રચલિત હોય એમ પ્ર ચિ મા આપેલા અપભ્રંશ સોરઠા બેતાં જણાય છે

૨ પ્ર. ચિ પૃ ૧૩૪-૧૩૫

૩ (૧) અપારપૌરુષોદ્ગાર સંગાર ગુરુમત્સર^૪ ।

સૌરાષ્ટ્ર પિષ્ટવાનાજૌ કરિણ કેસરીવ મ ॥ કી કૌ. સ ૨ શ્લો ૨૫

(૨) તથા શ્રીસિદ્ધરાજોપિ હત્વા સંગારભૂપતિ ।

પ્ર ચ હે સૂ. પ્ર શ્લો ૪૬૩

(૩) સિરિ જયસિંઘદેડ પવરુ પુત્રવીસરુ, હળવિ સોરઠુ તિણિ રાડ ષગારડ ઠવિડ સાજણુ દઢાહિવ સારડ ॥ રેવતગિરિરામ્ય, કડવ. ૧, કડી ૮

દેહદના લેખમાં 'મિદ્ધગાજ સોગદના ગમ્મને કાગગ્ગમાં નાખ્યો' એવું અપહ કથન ૭૧૮ માં મિદ્ધગાજે મોરહ દેશને ૬ મ ૧૧૧ (વિ સ ૧૧૭૦)માં છૂટ્યોરે અને એના ગમ્મ ખેગાગ્ગને કાગગ્ગમાં નાખ્યો એની સાત અમરથ અમમનીન પુરાનાની ઐતિહાસિક લખીત હશે છે

ખેગાગ્ગ અને એના રાણીનું પછી શું થયું ?

જૂનાગમ્મના ગ ખેગાગ્ગનું તથા એની ગણીનું ખેગાગ્ગ ? પદ્માયા પછી શું થયું એ ચોક્કસ હેતુ મુકેન છે 'મારૂં પાટણદેશ' જેવા સોગદને પ્રમાણ મયુત્રામાં આવે તો જેમ માગનાના ગમ્મને ? જીને મિદ્ધગાજ પાટણુ લઈ ગયો હતો તેમ મોગ્ગના ગમ્મને પણ નઈ ગયો હતો જેમ માનનામાં વાધો નથી અને મિદ્ધગાજની અધીનતા સ્વીકારવા પગિણામે ખેગાગ્ગ પાટણથી છટો થયો હતો-મોગ્ગમાં તરુ લેવગની નવનયને ડાહી મુખ્યાની દત્તયા આ રીતે મધ બેમે ૩ મો સોગદ તરુ પાછા મ્મના વાવાણુ આગમ માત્ર કારણથી ખેગાગ્ગનું મોન થતા એની ગણી ત્યાં આગમ મળી થઈ હતો એમ પ્ર ચિ મા ૧૧૧ના મોગ્ગમાં મ્મના અપમમ મોગ્ગાઓમાં નયા લોકપ્રચલિત મોગ્ગાઓમાં રવાના તેમજ મોગ્ગાસનો છુતેખ ૩ અ ઉપગથી મ્મી રામય ૩ ખેગાગ્ગની ગાળીનું નામ ગણુમ્મદેની' હતું એનું મર્ધ જૂના પ્રમથમાં મોગ્ગાયુ નથી એ જેના મોગ્ગના ગમ્મઓ 'ગણુ કહેવાના હોનાથી એની ગાળી તે 'ગણુમ્મદેની' ગણુમ્મદેની કહેવાય અને પાછળથી એ વિગે નામ થયું હોય એ અમલખિત નથી જેકે ગણુમ્મદેની ૩ 'દેની જેયુ

૧ શ્રીજયર્મિહદેવોસ્તિ મૂળો ગુર્જરમણ્ડલે ।

યન વારાણ્ડે ક્ષિત્તૌ મુરારૂમાત્રવેશ્વરો ॥ ૬ એ મ ૧, પ ૧૧
૨ તે કે ૬ સાક્ષ્યમાં મોરહ ઉપરની ન હતી વાત નથી પણ મિદ્ધદેમમાં જન્યત્સિદ્ધ સૌરાગ્ગને ગેટુ વચન મળે છે (જુઓ ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાસના નામનો લેખ, પુરાતત્વ પુ ૫ ૫૯)
૩ જુઓ પ્ર ચિ ૫ ૧૦૧

વિગેન નામ ન હોય એમ પણ નથી કહી શકાયું.^૧

સિદ્ધરાજે એરઠ છતાં ત્યાં સત્તજનને દહાધિપતિ નીચે

આ રીતે એક દેશ છતાં પછી એ કાયમ કરાજે ગણવા માટે ‘દહાધિપતિ’ (અથા) તરીકે સત્તજન મંચીતે સોરઠનો કામ્યાજ સિદ્ધરાજે સા’થે એમ પ્ર ગિ, પ્રભાવકચગિત વગેરે પ્રગથિ કરે છે. સત્તજન મંચી વનગજ આવડાના મંચી વનમંતો વંશજ હતો એમ પણ પ્રગથિ કરે છે, પરંતુ એવી દત્તક્યા ત્રિ સ. ના મોદમાસનકમા પ્રચલિત હતી એવી વધારા અર્થે એમથી કાટ્યાની જરૂર નથી.

આ સત્તજન મંચી મોદમા ગમે એ. દરમ્યાન એજો ગિનાર પર્વત ઉપર શ્રીતેગિનાથના સાક્યાના મંદિરને દેકાંજ પચ્ચગ્નુ નવુ મંદિર ઈ. સ. ૧૧૨૬ (વિ. સં. ૧૧૮૫)મા બધાચ્ચુ એમ જે પ્રગથિ

૧ ગણકોથી અને બેગારની કયા વિરોધાદ્યો મ્હોદરેલા નિર્ણયાના કાળેગોની વિગેરે અર્થો માટે જુગ્યા પ્ર. ગિ. પૃ. ૧૩૫. હપગ્નું પગિગિલ તથા ગામ્મ પુ. ૧૮ પૃ. ૬૫૩. એ સ. પૃ. ૪૩.

૨ પ્ર ગિ પૃ. ૧૩૮-૧૩૯ પ્ર ચ હે સ પ્ર એલા ૩૨૭ થી ૩૩૭ આ સત્તજન મંચીના ઝોગોદ્ધાર સળથી વિ. સ. ૧૧૭૬ નો નાનો લેખ દક્ષિણના નાના દરવાજાની બાજમા છે અને એમા સત્તજનના સલાહકાર સાવુતુ નામ કે એમ મુજબ ગંઝિટિયગના નોંધુ છે (જુગ્યા પૃ. ૧૭૭), પણ આવા લેખની નો. પ્રા. જૈ. ગ. માં કે બીજા તત્કાલ સાંપ્રનોમાં મળતી નથી ત્રિવંદ્રક દિગ્ધ આક વી અન્તિક્વેરિયકન ગિમ્મ્સ હત થી બોમ્બે પ્રેસિડન્સીમા ગિનાગના લેખોમા એક લેખ (ન. ૧૭) છાપ્યા છે તેમા મિવ ચન્નવપતિ શ્રીજયસિવદેવ. વિજય તથા તીથકર શ્રીનેમી-નાથપાદ વગેરે શબ્દો છે. એ હપગ્થી સિદ્ધરાજે એક છતાં પછી બધાચલા નવા મંદિરો જ એ લેખ છે એમ લક્ષાય છે. પણ એમાં તારીખ નથી.

હતે છે તેમા સકા કળાનુ લાગુ નથી ?

સિદ્ધગંગે પોતાની ગજધાનીની આસપાસના પ્રેત ઉપર પહેલા પોતાની મત્તા ચિત્ર કરવામા શરૂઆતના આઠ-૧૦ વર્ષ ગાળ્યા પછી ॥ ૭-આઠ વર્ષ સ્વાપુ સુરી પામે બદોગત કરી મોઢ ઉપર ઈ સ ૧૧૧૧-૧૨ (વિ સ ૧૧૬૭-૮)મા ચઝઈ કરી અો ઈ સ ૧૧૧૪ (વિ સ ૧૧૫૦)મા એ મુનિ કમળે લ્યા પછી એ નરા મુનિને અરચિન કરવાને તથા ત્ના ગુજગતીએને વચાવનાને વધાર નમય માગે તેના ૧૫ પાછળ દેટના વર્ષ ગાળ્યા હએ એમ મારુ પ્ર ચિ ના એક દ્રેકા વચનને આનાર ગુરુ અનુમાન છે ૨

સિદ્ધગંગે કરલી મોમનાથની યાત્રા

એ સમય લગ્મ્યાન કદાચ નને મોગની ચિતિ જોનાના હેતુથી મીનનદેવી માથે સિદ્ધગંગે મોમનાથની યાત્રા કરી હોય એમ લાગે છે મોગના મોમનાથાદિ તીર્થોની યાત્રાનો લ્લેખ જુદે જુદે કપે અનેક

૧ આ રવતકાધારપ્રમવ પ્ર ચિ અને ૪ ન ઉપરાત રનતગિરિ ૧૩૫ જેમા આ છોર્ણાદારની ગાન આપી છે જુ મો ૫ ૨૨ , ટિ ૨, રવત કલ્પ (જેમા પખ સાન સાવ રનતગિગિમુને અનુસરતા રામ મળે છે) તથા જિનમ કમગણિના કુમારપાનપ્રમ ૧મા મળે છે ૬ પ્ર મા કર્ણે સ જનને નીચે હોનો પ્રેન નેતુ છે જે એના કરવા લૂના ઉપરના નાગે પ્રમ ગોથી વિરુદ્ધ હોઈને અરિથમનીય છે નેમિનાથમ સિરના છોર્ણાદારમા સજ્જને સોરની ત્રણ વર્ષની ઉપ ૮ વાખી ૮૦૦ એમ પ્ર ચિ કહે છે સિદ્ધગંગે પહેલા તેા મોગની ઉપજનો હિસામ માગ્યા, પલ પછી સ જનની કુ ૧૧ તાથી પૈસાને બદલે છોર્ણાદારુ પુવ્ય રની ાગેને સતોત માન્યા જેમ જે પ્રમ થો કહ છે તેમા લેન ધમ અને લેન મત્રીની પ્રગસાના હેતુ રપદ છે (જુઓ પ્ર ચિ ૧૩ , ટિ ૨૭)

૨ તથા શ્રાવિદ્ધરાત્રોપિ હ્રવા લગારમૂળતિમ્ ।

તજ્ઞાતીયનહુવ્યન શક્તો દેશં ન વાસિતુમ્ ॥ પ્ર ચ દે ર પ્ર નો ૮૧૦

પ્રગથામાં મળે છે^૧ અને કુમારપાલના વખતના એક કિસ્સાનું લેખમાં “ પુત્ર માટે (સિદ્ધરાજ) ચાલીને શ્રીસોમનાથ ગયા ” એવા નામ છે,^૨ અને દ્વિતીયમાં એને મળતું કથન છે,^૩ એટલે સોમનાથની સિદ્ધરાજે એક યાત્રા કરેલી એમાં સંદેહ નથી અને આરંભમાં રાજ્ય જાય ત્યાં પોતે જ તાજે કંઠમાં પ્રદેશને જુએ અને પોતે નીમેલા દુઃનાયકે કરેલાં કામ તપાસે એ તદ્દત રવાનાવિદ છે. એટલે સિદ્ધરાજે સંજ્ઞાને યાત્રાવેલું નેમિનાથદેવળ જોવાનું પ્ર ચિ કરે છે એ ન માનવાનું કારણ નથી.

સિદ્ધરાજ પહે મીનલદેવીએ પણ સોમનાથની યાત્રા કરી હોવાનું પ્રગથો કહે છે. સોમનાથના ત્રણાળેઆ પાસેથી ગુજરાતના રાજા નરકથી લેવાતો કર હવે કરાવવા માટે જ કર્ણને મીનલદેવી પહોંચી હતી એમ પ્ર ચિ માં કહેલું છે^૪ એ સાચું માનવું અને પછી કર્ણના જીવનકાળમાં એ કર હવે કરાવવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ અને સિદ્ધરાજના જીવનકાળમાં મળ્યો એવું માનવું એનાં કળના સિદ્ધરાજના સમયમાં મીનલદેવીએ કર એકાએક કરાવ્યા પછી મીનલદેવીના પૂર્વ જન્મવાળી કથા જોડાઈ એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક છે. સિદ્ધરાજે મોરદે જીત્યા પછી મીનલદેવીએ સોરઠની યાત્રા કરી તથા એમ મારું ધાવું છે. સિદ્ધરાજ એ વખતે મીનલદેવી સાથે ગયો હશે કે પાછળથી એકલો ગયો

૧ પ્ર. ચિ. પૂ. ૧૨૨-૧૨૩, પ્ર. ચ હે સૂ. પ્ર. સ્તો. ૩૧૦ થી ૩૫૩ તથા જિનમ ઉત્તરગણિના કુમારપાલપ્રગથમાં સિદ્ધરાજ નયસિહના વૃત્તાન્તમાં અને જયસિંહસૂત્રિના કુ ચ (સ ૩, સ્તો ૧ થી ૬૨) માં એ જ વાત છે

૨ પુત્રાય ચરણપ્ર(જા)રવિધિના શ્રીસોમનાથ યયૌ ।

કુમારપાલના સમયનો ચિતોડના કિલ્લામાંથી મળેલો લેખ (રાજપૂતાનેન ઇતિહાસ ખ. ૧, પૃ. ૨૧૮ ટિ. ૩).

૩ જુઓ દ્વિતીય સ ૧૫

૪ એ તતકથા કર્ણના મીનલદેવી સાથે લગ્નપ્રસંગના વર્ણનમાં આપી છે, જુઓ પૃ. ૨૪૧.

તો એ નક્કી હતું મુજબ છે, કાળુ કે પ્રવધાના વર્ણન મુજબ કે
મીનતેરીએ કાઢી ન આવેલા સોમનાથના મુલકાવેગે

મીનતેરીના પૂર્વ જન્મના જન્મની તથા એ માટે - ૧ તે
પરખ્યાની તત્કથા કાઢી છે તે તો કવી ગીતે સોમનાથો કે મુલાયા
એવું પ્ર ચિ મા આપતું વર્ણન નાજાવિ છે પ્ર ચિ કા કહે કે
કે ૧-૧ સીસોમનાથો યોગ્ય મના કાળની મુવર્જમથ પૂજની સામગ્રી
સાથે નર્મી મીનતેરીએ યાના માટે પ્રગટ કર્યું ત્યાર એ બાલ
લોક (ભોગા) ૨ પહોચી ત્યાર ત્યા આગળ ગત્યના અધિકારી
પચકુલ તત્કથા બાલ નામ ન તથા ગત્યો કે ન આપી શકવાથી
આખમા આગુ સાથે પાછા ફરના શિવમુક્ત આધુઓને જાઈને, જેના
હૃદયમાં અગ્રીમામા એઓને યના નાસતું પ્રતિગિત પચુ છે તેની
મીનતેરી જાને જ પાછી થી ત્યા ગત્યામા સિ ગજ મગના મેજે
પોતાની માતાનો રા ૧ પાછા વળવાનું મગજ પૂઠયુ ત્યાર મીનતેરીએ
જવાબ આપે ૨ એ આ ૨૦ નવાનું ગ્રાની દેરામા આવશે તો જ
૬ મોમેશ્વરના રાત્રી પ્રીશ તથા અન નર્મી, નહિ તો નહિ આ
માત્રગીતે ગતએ પચકુને કે મોનાની એની અન મા ૭૦ નાખતો
આપડો હોના ૭ના એ લેખ નહી નાખે ૪ અો માતાના ક્રેપ માટે

૧ જુઓ પ્ર ચિ ૫ ૧૨૧-૧૨૨

૨ આ બાલુગોદ-મોગોદ વિશે પ્ર ચિ ૫ ૧૧૩ ની ૧૦ તથા ૭૫૨
૫ ૨૨૨ દિ. ૪ જુઓ

૩ પચકુનમ પ્રમ રાના, હાલવિતમા તથા દત્તીના જેઓમા પચ ૧૦
૭ અ ગો દી એકા કહે છે કે હાલમા રપતોને પચોગી રા ૫ પચ
કુલ માથી નીકળે છે તેક નીલ સરોવરે જગતખાનાનો અધિકારી કેવો
અથ કાં કે (જુઓ પ્ર ચિ ૫ ૩૩ દિ ૫૬)

૪ જગતની આવી સનદ (પટ્ટ) ૧ વર્ણન કેવું છે એ તેના માત્રને
દેખ ૧ અપાના હશે ગમ લાગ છે એ તથા દેસી-સા ત્યામા બાલ નાની
બની આવા લેખ કપ ૧ ૩૨૨ લખાતા દેરાને મુલક છે એવા
સ્વ ગમતાલ મોગીનો મત મા ૫ ૭ (માનસી ૧૬૩, ૫ ૧૧૭)

કર છોડી દેવાનું માના હાથમાં પાળી મરુતુ પાત્રી મીનસદેવીએ શ્રીભોમનાથ જઈ પોને સાથે લીધેલી દીગની પૂજનસાગ્રી વડે દેવનું પૂજન કર્યું તથા તુલાપુષ્પદાન ગજરાતન વગેરે મહાદાન આપ્યા ” પ્ર ચિ ના આ વર્ણનમાં કનુ ન જનવા જોદેગ નથી

સિદ્ધરાજે સોરઠના નીવરથાનોની જે યાત્રા કરી તે મીનસદેવી સાથે કરી હોય કે એકલા, પણ પ્રવાવકર્તારેતમાં ગિરનારનું તપુ બધાંયનું મદિર એ પ્રયત્ને સિદ્ધરાજે જાય એમ કહ્યું છે એ ઉપરથી સિદ્ધરાજે ઈ સ ૧૧૨૬-૩૦ (વિ સ. ૧૧૮૫-૮૯)માં યાત્રા કરી હશે એમ કહું ગણી શકું.

માળવા ઉપર ચડાઈ

સિદ્ધરાજનું જે સૌથી મોટું પગલુંમ ગણાય છે. જોને લીધે એને અવલીનાથ મિરન મળ્યું તે માળવાના વિજયનું બીજા આ સોરઠની યાત્રા વખતે ગેપાપુ એમ પ્રયત્ન કર્યું છે. માળવા સાથે ગુજરાતને વેગ તો છેક સુલ-મળરાજના સમયથી આવ્યું આવતું હતું એ આપણે જોયું છે હવે પ્રયત્ન કરું છે કે સિદ્ધરાજ સોરઠની યાત્રામાં હતો ત્યાર બાગ જોના માળવાના રાજાએ ગુજરાત પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંગ્યો અને સાત મંત્રીએ એના મનનું સમાધાન કરીને એને પાછો વાળ્યો ૧ આ પ્રસંગના વર્ણનમાં પ્ર ચિ મા માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યું છે જે જલ્પ છે, ખરી રીતે નરવર્મા જઈએ, કાગણ કે પ્ર ચિ કહે છે તેમ માળવાનું યુદ્ધ બાર વર્ષ તો નહિ પણ

૧ પ્ર ચિ ૨૬ છે કે સિદ્ધરાજની ભોમનાવની યાત્રાનું પુણ્ય સ્વીકારી- માળવાનો રાજા પાછો ગયો એ વાતનું બેહુદાપણું પ્ર ચ કારે પોને જ સિદ્ધરાજને પોતાના કાર્યની યોગ્યતા દર્શાવતા સાત મંત્રીને મોટે જ યગળગ બતાવ્યું ૨ અને એમ રાજા પાછો જાય એ સહચિન નથી લાગતું તેથી ગરમાળાએ સાત મંત્રીએ પૈસા આપી માળવાના રાજાને દાદો એમ કહ્યું છે. (આ. ૩ પૃ ૧૫૦)

૨ પ્ર ચિ. ૫ ૧૨૩.

૧૨૫ ચા. વર્ષ ચાલુ હોય તો ય ઉપર કરેલો મનાવ નવો તે ૧૫૫
માગવાની ગાળ ઉપર યજ્ઞોર્વા નહિ પણ નવર્વા હોવો જોઈએ પ્રમરો
મા તથા એ ૧૦ ઉત્તીરુ લેખમા પણ મિદ્ધગજે જે માગવાના ગાળને
હાલો તેનુ નામ નવર્વા આપ્યુ કે ૧ જ્યાં આ પ્રમરોથી વધારે નવા
પ્રમરમા તરા મિદ્ધગજના પોતાના એક ઉત્તીરુ લેખમા માગવાના
ગાળનુ નામ યજ્ઞોર્વા આપેનુ કે ૨ આ ગોટાગાનુ નવરુ મુર્ત
ગોટોટિગના લેખમાં તરા નવ ગા યે ઓઝા એવુ '૧૧૨' કે
મિદ્ધગજે માગરા ઉપર ચાઈ ટી ત્યાં ત્યાં ૧૨માનુ ગાળ્ય હનુ
અને જ્યાં સિદ્ધગજે માગરા જ્યુ ત્યાં નવર્વાનો અનુયાયી પોત્રમા
ગાઈ ઉપર હતો માગવાના પગમા ગાળઓનો ૧૧૧૦મ જોનારી
આ ખુનામો બધ પ્રેમે છે

મિદ્ધગજની માળવા ઉપરની ચાઈ, ઇ મ ૧૧૩૧-૩

(નિ મ ૧૧૪૬-૮૭)

લીમના સમમનીન મોજાગન પડી એના ભાઈ અને અનુયાયી
જ્યમિતન ગાળ્ય નિ મ ૧૦૫૬ થી ૧૦૬૦ (વિ મ ૧૧૧ ની

૧ સર્વેષ ગજદ ધારા નગરી નરવમળ । ન કા મ ૨, ગે ૩૭

તથા વદ્ધવા ત્રીનરવર્ગમૂષગગઢ પાદાપર્વર્માજિન જ્યમિદ્ધગજિતુ ન મ ૧

તથા જિનન નગલિના ન મ ૫

મને તો ૧૧૦ ની કા ૧૦ ચમડની શોભા મારી નગરી નરવમળ
લખ્યુ નો મર્વ એટા સુમચને મા પાળના લેખમાં ૧ નરવર્ગિને જ
૨૦ કરી ૧૧૧ ની નામ્યુ કે ૧૫ તનવાગ (વામવાગ) માથી મનેની
૧૩ નાપતિ ૧૧ મર્તિ ની ૧૧૦૦૦ લેખમા નરવર્માનુ માનમ ન મર્તુ
૧૦ લખ્યુ ૫ ને આ ખુનામો લાગુ નહિ પડે

૨ પ્ર વિ નાં ઉ લેખ ઉપર આવી મયા ૭ ન ઉપરાન ચર્ચિત તથા
દેમવન્દ્રે પા. યજ્ઞોર્વા નામ લખ્યુ છે (જુ બ મુ સ ગે ૩૬, જ્યાન
૫ ૧૪ જો ૧૪) અને મિદ્ધગજ જ્યમિદ્ધગજ વિ સ ૧૧૫૫ના
૭ નાથી મનેના લેખ ને જુઓ પુ ૨ ૨ દિ ૧

૩ મ ૧ મ ૧ ના ૧, ૫ ૧૭ પ્રમાણ પુ ૧, ૧૬ - ૫ ૧૫૪

૧૧૧૦) વચ્ચે થોડા વખત સુધી માળવામાં આસુ, પછી ઈ. સ. ૧૦૮૭ (વિ. સ. ૧૧૮૩) નુથી એના ભાઈ અને અનુયાયી ઉદ્યાદિત્યનું રાજ્ય આસુ પછી ઉદ્યાદિત્યના પુત્ર લક્ષ્મણનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૦૮૭ થી ૧૦૯૪ કે ૧૧૦૪ (વિ. સ. ૧૧૮૩ થી ૧૧૫૦ કે ૬૦) નુથી, પછી એના ભાઈ નરવર્માનું ઈ. સ. ૧૦૯૪ કે ૧૧૦૪ થી ૧૧૩૩ (વિ. સ. ૧૧૫૦ કે ૬૦ થી ૧૧૮૦) સુધી, અને ઈ. સ. ૧૧૩૩ (વિ. સ. ૧૧૮૦) એતો જ ભાઈ યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર બેઠો. આ કાલાનુક્રમ જોતા માળવાના જે રાજતંત્ર નરવર્મા અને યશોવર્મા સિદ્ધરાજના સમ્રાટીન હતા એમાં અત્રે અંદોલન નથી અને સિદ્ધરાજ સોલંકીમાં યાત્રાએ ગયા ત્યાં નરવર્માએ જ ગુજરાતમાં ઉપદ્રવ કરાવ્યા હોવાનો સંભવ છે. ગમે તે રીતે પણ નરવર્મા ગુજરાતમાંથી પાછો ગયો અને પ્ર. વિ. કહે છે તેમ સાત મંત્રીએ માળવાના રાજા સાથે કરેલું સમાધાન જળવિહત્તે ગમ્યું નહિ એટલે એણે માળવા ઉપર ચડાઈ કરી આ ચડાઈની નરઆન વખતે પણ માળવાની ગાદી ઉપર નરવર્મા જ હોવા તેમજ એ ત્રણ કે ઉપર દર્શાવેલી ઉલ્લેખોની ગણતરી એ જ સરેલો ખુલાસો છે તથા ચડાઈ પ્ર. વિ. કહે છે, તેમ ચાર વર્ષ નહિ ચાલી હોય તોપણ ત્રણ વર્ષથી વધારે વખત સુધી તો ચાલી જ હશે.

- ૧ માળવાના મન્ત્રીઓના આ વશાનુક્રમ માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પત્રિશિષ્ટ ૨
- ૨ માળવાના મન્ત્ર નરવર્માના સમયના સવતવાળા જે લેખ મળ્યા છે એ- વિ. સ. ૧૧૯૧ નો નાગપુરમાંથી મળ્યો છે અને ખાલો ૧૧૯૪ નો મલગ્ગ-ગંઢમાંથી મળ્યો છે (જુઓ ટ્રા. આર્. એ. ઈ.સ. ગ્ર. ૧, પૃ. ૨૨૬). પણ નરવર્માના પુત્ર અને અનુયાયી યશોવર્માએ વિ. સ. ૧૧૯૧ની કાર્તિક સુદ આઠમે નરવર્માના સંવત્સરિક શ્રાદ્ધને દિવસે એક ગામ દાનમાં આપેલું છે (ઈ. એ. ગ્ર. ૧૯, પૃ. ૩૫૧) અને આતુ દાન પ્રથમ સાવન્સરિક શ્રાદ્ધને દિવસે આપ્યું હોત તેમજ એમ માનીને નરવર્માનો દેહ વિ. સ. ૧૧૯૦ના કાર્તિકમાં પડ્યો હશે એવું શ્રી વિવેચરનાય દેહનું તથા સ્વ ગૌ. હો. આગ્રાનું અનુમાન છે તે બરાબર લાગે છે (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન મળ્ય શ પ્ર. ભા. પૃ. ૧૬૮ તથા પ્રસ્થાન, પૃ. ૮. અ. ૩, પૃ. ૧૫૧. ટિ. ૧૩).

પ્ર ચિ મા માળાની ચાર્ધનુ ચર્ધન નીચે પ્રમળે યુ છે
 “ પોતે પાટણમા હાજર નહોતો ત્યારે યરોવમાએ (ખરી રીતે ન
 વર્માએ) મુજગતમા આની જે રજા કૃતી તેથી પોતાને ચટના કોનના
 વેગમા જ મિદગાજે બની તેવારીઓ કરી ધાગ ઉપર ચાર્ધ કરી
 ધાગ આગળ માગ ૫૧ લાઈ થઈ પણ સિદ્ધાન્તો જ્ય ન થયા ’ ૧
 પ્ર ચિ ના ચર્ધનમા હેમચંદ્ર નીચેની વિગતો ઉમેરી છે ૨ “ જ્યમિદ
 લગ્ન લઈને ગગ્નઓને પોતાને તામે કરતો હતો આઠ આઠ ગાઉની
 ગજ મજન કરતો માળવા તરફ ચાલ્યો ગ્તામા બીજો જ્યમિદની
 સના જવા લાગ્યા પત્રી મિત્રા નીને કાઠે પડાયી ત્યા આરામ નાખ્યા
 અને ધાગના નટને તોડવાનો જ્યસિંહે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો માળવાના
 ભગ નટના નક્ષત્ર માટે ૧૮ ઉપર ચડીને લડના નાખ્યા પત્રી
 યગોર્મા ગગ્ન ધાગ ગર્મા બગાયો જ્યસિંહે દુર્ગ તોડ્યો અને માળવાના
 ભગને તથા એ ૧૧ સદાયકાને ૬ યા ૩

મિદગાજે માળવાના ગ્તામા આવેતા પથમલાસ
 પ્રદેશને પટેલા તાળે કર્યો

હેમચંદ્રે આપેલી માળવા ઉપગ્ની ચાર્ધ સજ ની ઉપગ્ની વિગતો
 ઘોડી હોના ળના મીમની છે એ જમાનામા પગ ગ્તે મુળદગાજમા
 આમાન ભગીને ગજ આઠ ગાઉનો ગ્તો કાપે એ પણ છે વગી
 માળવા તરફ જતા વચ્ચે આવતો પ્રેશ જ્યમિદો પડેના તામે

૧ પ્ર ચિ ૫ ૧૨૩

૨ માવવદેશની રોમિ ઠી સાથ નમસ્થર્વા જોવા રાતમા છપા વેશે ફરતા
 મિદગાજનો વાર્તાવાચ આપીને ડેન ‘ હુ યરોવમાને બાધીને દેશમા
 નાખવાનો છુ (દ્વયાશ્રય સ. ૧૮, જ્યો ૧૨ થી ૧૮) રોમ જ્યસિં
 પાસે કરેગતી ૧ પ્રમ ને હેમચંદ્રે નાનવાની લગઈના કાલ તરીકે ગજ
 કર્યા છે ૫૩ જોમા કરો માન નથી એ કરતા ૫૬ ના આરોહ કારણ
 મ્વાભાવિક દેખાય છે

૩ દ્વયાશ્રય સ. ૧૪, ગ્તો ૨૧ થી ૭૪

કરવા પડે એ સમજાય એવું છે. ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે આવેલા પચમહાલના પ્રદેશમાં આવતી જે એ વખતે પણ ભીલોની વસ્તી હતી આ જગતી ભીલોને તાબે કર્ણાટક સિદ્ધરાજને કીક કીક મહેનત પડી હશે આ અર્જુનના જયનો ખનાવ ક્યારે બન્યો એ ચોક્કસ કંઈવું મુશ્કેલ છે. પણ ‘અર્જુનકવિ’ ગિરુદ ઉપર આધાર રાખવામાં આવે તો તો ઈ સ ૧૧૩૬-૧૧૩૭ (વિ સ ૧૧૬૨-૬૩) માં એ ખનાવ બન્યો હશે એમ માનવું પડે કદાચ માળવા તરફ જતા વચમાં પચમહાલ આગળના ભીલો સાથે લડવું પડ્યું હોય અને એમાં મેળવેલા વિજયને ઉદ્દેશીને આશ્રિત પરિણામે ‘અર્જુનકવિ’ ગિરુદ આપ્યું હોય. માળવા ઉપરની ચરાર્થમાં આ અર્જુન ઉત્તરવિની પામેલી સિંધા નદી ઉપર પુલ બાંધી આપ્યો એમ વાગ્જલે કહ્યું છે.^૧

આમાં કાંઈક વખત પણ લાગ્યો હશે અને એક વખત ભીલો તાબે થયા પછી સિદ્ધરાજના લશ્કરમાં ભરતી થયા હશે એમ હંમચન્દના ઉપગના કથનથી જણાય છે હંમચન્દના ઉપલા વર્ણનને સિદ્ધરાજના સમયના વિ સં. ૧૧૬૮ના દોહડના ઉત્કૃષ્ટ લેખથી દેખા મળે છે^૨ એ લેખમાં લખ્યું છે કે “જયસિદ્ધે સોનાપતિકેશવને દક્ષિણ (દોહડ) મડલનો અધિકારી નીમ્યા હતો અને એ કેશવે ગોહલક (ગોધરા)માં પોતાની સાતાના કવ્યાણુ માટે ગોગનારાયણની મર્તિ આપત કરી^૩ અને એના નિમિત્તે ગોહલકના

૧ વાગ્જમહાલકાગ પરિ. ૮. શ્લો. ૧૫૨ (કા. હ. પૃ. ૧૬૮) સ્વ. દેગવ હર્ષદે મુવે પણ આ હલેખ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું (જુઓ પૃ. ૨૬૦, ટિ. ૧.)

૨ જુઓ ૦. એ ગ્ર ૧૦, પૃ. ૧૫૮; જુ. એ. લે. ૧૪૪૬.

૩ શ્રી રત્નમણિગવ આ ગોગનારાયણના મંદિરને સર્પમંદિર કહે છે (ગુજરાતનો સાસ્ત્રિક ઇતિહાસ પૃ. ૯૦), પણ શા ઉપરથી? વૃજ લેખમાંથી જુલહરે નોંધ્યું છે તેમ બલ્લાલ નાગચાલુ અને રૂપનારાયણ જેવા નામ એમ કોઈ પૂર્વજના નામ ઉપરથી પડ્યાં છે તેમ આ ગોગનારાયણ નામ

ગાની રાપનના મેર-ગણ-રી ગા-મિંડ પાછળની અમદ જમીન
આરી ૭ આ લેખથી મે રખતની ગાંગીવ મિગિ ઉપર આરા ૧૧ ૧૨
૫૬ છે એ ઉપર નોત ૬ ના એ જુદા રાત પડેના ૧૫૫ ૪૬
માગવાની અદ પામે તથા માગનાના ગ્નામા મે વળી લોનાવી
મિદગાને વિદીમા રકડી થાણુ નમેતુ ડાણુ જોડે ૧૧ ૫૭ હંગવન્દ ૥
ઉપરના કથનને આ રખ આવે મેગવતા એમ નામે ૩ ૮ મિ. ૧૭
જો એ વખતે લિપિદમનન ક'તા ને બીરોની વન્નીરાળા પ્રદગને માગને
પાડાઆ પડેના પૂરપૂર નામે કયો અને ત્યાગે ૥ જૂના રગને નામે ૧૦
૧૧ (આમત) તરીકે ન્યા ૧૫૫ છતા એ બગાન ન રહે તથા
ગાંગાની સાચેનો પોતાનો સમઘ પોતે રાગને રે ૧ ગાની પાયા
લોષ ત્યાગ પણુ આતુ રહી શકે માટે પોનાના વિધાસુ અ ૧૭ કમરની
અદની નીચે ત્યા લમ્પરી ઘાણુ મેમાર્તુ આ કાર્ય મિદગજી
યુધવિદામા કાગના અંો દીર્ઘદિ મનાવે ૩

પાટણથી નીમ્બા પડી લિપિદમનન રંગે પ્રોતો તામે
ગ્નામા ૬ ધાગનો ગા ભાગનામા દટો વખત ગયો એ આરપમા
પ્રતુ તથા અને પ્ર મિ આ ગા વર્ષ ક્યાં ૪ તે પાટણથી ની તાની
નાગીખથી રોવમો ૬ કાની અથવા પાછા પામ્મ પનાથવાની
તાળીખ સુનીના ગાગીએ તો પણુ વનાગ નો ૧, કાગ્લ ૬ વિ. મ
૧૧૮૫-૮૬મા સિદ્ધગંગા મામનાથ વગેરેની યાના માટે મોટક
ગયો હોવાનું ઉપર અનુમાન ન્યું છે તે વખતે નગરમા ગુજગાન
ઉપર અડી આગો હાથ અને મિદગજી મે પડીને જ વર્ષ માગના
તરફ ગેપ-યો હાથ એમ અગ્નીમે તો ગુજગાન અને માગવાની વન્નેનો

‘ગા ૥ ૨૩ પોતાની માતાનું નામ દયે તે ઉપરથી પા ૩ હોવાનો સમ્ભવ
અ ૮ ૬ કુ ૧ રો ૬ પા માતુ છે એ કે જૂના વખતના સપમન્તિ
દના પોની ના નથી

મુલક તામે કરવામા તથા ધારાનો ગઢ તોડવામાં સિદ્ધરાજને પાંચ-૭ વર્ષ લાગ્યા હોવાં નંદઈ એ

સં ૧૧૬૨-૬૩માં માળવા છત્વું અને એના રાજાને કેદ કર્યા

કારણ કે સિદ્ધરાજે માળવાનો વિજય વિ. સ. ૧૧૬૨ માગસર વદ ત્રીજ અને ૧૧૬૩ની વચ્ચે કર્યો છે એમ વિ સ. ૧૧૬૨ નુ યશોવર્માનુ તનપત્ર મળ્યુ છે^૧ અને વિ સ. ૧૧૬૩ના વૈશાખ વદ ૧૪ના ગાળા (ધાંગદ્રા ગત્ય)માયી સિદ્ધરાજનો જે લેખ મળ્યા છે^૨ તેમા અને ‘અવતીનાથ’ ગિરુદ લગાડેલુ છે એ જે લખીકન મેળવવાથી નિશ્ચય વાય છે માળવાના વિજયની તારીખ આથી પાશુ વધારે દેકા ગાળામા મૂકી શકાય એમ છે, કારણ કે વિ સ. ૧૧૬૨ (ઈ સ ૧૨૦૬)ના ન્યપદમા લખાયેલ એક પુસ્તકની પ્રશસ્તિ જે ઉપર (પૃ ૨૬૫) નોંધી છે તેમા ‘અવન્તીનાથ’ ગિરુદ સિદ્ધરાજને લગાડ્યુ છે. મતલબ કે ૧૧૬૨ માગસર વદ ત્રીજ અને એ જ સાલના જેઠ મહિના પહેલા સિદ્ધરાજે માળવાનો વિજય કર્યો છે^૩

ધાનંતો દુર્ગ પાર વર્ષ સુધી ન તૂટ્યો ત્યાં જયસિદ્ધે કર્યા

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૬, પૃ ૩૪૯

સ ૧૧૬૩ ના વૈશાખ વદિ ૧/ પહેલા સિદ્ધરાજે માળવા છત્વું હણ એમ ગાળાના લેખના આધારે લખ્યું છે હવે અમદાવાદની ગુજરાત સભા આગળ જુલાઈ ૧૯૩૩મા આપેલા-પ્રાચીન ‘ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી’ એ વ્યાખ્યાનમા મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ કહ્યુ છે કે એક જૂના પુસ્તકની પુષ્પિકામા સિદ્ધરાજને સ ૧૧૬૨ ના જેઠ માસમા ‘અવતીનાથ’ ગિરુદ લગાડેલુ છે (જુઓ પૃ. ૫૪) મે આ પુષ્પિકા જોઈ નથી પણ એ બરાબર હોય તો સ. ૧૧૬૨ ના જ માર્ગશીર્ષ અને જેઠ વચ્ચે સિદ્ધરાજે માળવા છત્વું એમ ઠરે

૨ જુઓ જ થા શ્રે ગે એ સો. ગ્ર. ૨૫, પૃ ૩૨૪

૩ જ્ઞાત્ય કાલ્પુન પછી, કાગલ કે કાલ્પુનની પ્રશસ્તિમાં ‘અવતીનાથ’ ગિરુદ નથી, પણ આ પ્રશસ્તિઓમા ગિરુદો ગિલકુલ ન હોય કે ઓછા હોય એમ છે ખરુ

પ્રતિષ્ઠા લીવી, એના દક્ષિણ દરવાજા ઉપર હલનો કગવાથી જ ડિ'નો
પડે એની બાનગી મુજબ મંત્રીએ કેવી ગીતે મેળવી,^૧ પછી એ
દરવાજા ઉપર વચ્ચે જોટ ગંધી વચ્ચે પટલ નામના હાથી પાસે ધક્કા
મગની એ દરવાજા કેવી ગીતે તોડ્યો તથા એ કાર્યમાં હાથી ખમ
મગી ગયો વોરે બાગનનુ મગિ- વર્ણન પ્ર. ચિ માં તથા એને અનુસરી
કુમારપાલચરિત કુમારપાનપ્રમથ વગેરેમાં છે,^૨ પણ મને એનો મોટો
ભાગ ન તપ્ત્યા૩૫ નાગે છે

માળવાને શ્રુતિ પછી માળવાનુ તથા એના રાજનુ મિહિરજો
શુ શ્રુતિ^૩ એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રમથો તથા મિહિરજના અમથનો
પિ મ ૧૧૬૬નો દોહ નો લેખ ૨૫૪ હે છે કે માળવાના રાજ
યજ્ઞોવમાને સિદ્ધિજો કે. શ્લો. ૩ અને સોમેશ્વરના વચનને યથાર્થ

૧ મુ ૧૧ કણના ડાના વરોમાં મહામાલ્ય હતો (જુઓ ૫ ૨૮૮) એટલે
૧૧૬૨-૭માં જનતો હોય તોપણ જલ્દ હોય

૨ જુઓ પ્ર. ચિ ૫ ૧૨૪ તથા—

કૃત્વા વિષ્ણુમુખમૈવનિર્વૃત્ત્યો દ્વાદશાન્દપ્રય

પ્રાદ્યાર વિદલ્પ્ય પટ્કરિણા મક્ત્વા ચ ધારાપુરીમ્ ।

જયમિહિરસિન્ધુ કુ ચ સ ૧ શ્લો ૪૧

કૃત્વા વિષ્ણુમુખમૈવનિર્વૃત્ત્યો દ્વાદશાન્દપ્રાદ્યાર ધારા

ધીશો દ્વાદશશતસર્યદુતર વિષ્ણુચિરં મત્સરમ્ ॥

નારિનમુદ્ગમ્ભિનો ૬ ચ સ. ૧, વ ૨, શ્લો. ૭૫.

૩ જુઓ પ્ર. ચાપ્રથ સ. ૧૪, શ્લો. ૭૭-૭૩ તથા—

યદીય કારાગૃહમાપ્ય ધારાપતિયંશોનર્મનૃપ મિયેવે ।

સુ સ સ. ૨, શ્લો. ૩૪

માલવસ્તામિન પ્રૌઠલ્મીપરિવૃટ્ત સ્વયમ્ ।

સમિત્ય પરમારો ચ પરમારનમારયન્ ॥

ક્ષિપ્ત્યા ધારાપતિ રાજશુકલસાષ્ટમજર ।

પ્રી કો. સ ૨, શ્લો. ૩૦-૩૧.

માનીએ તો એકલા ગળને જ નહિ પણ એની રાણીઓનેય કેદ કરી હોવી જોઈએ. ૩ એ ગમે તેમ હો પણ યશોવર્માને કેદ કર્યાની વાત ચોક્કસ છે. પછી એને સિદ્ધરાજ પાટણ લઈ ગયો. અને એને પોતાની પછવાડે હાથી ઉપર બેસાડીને પોતે પાટણમા પ્રવેશ કર્યો તથા પાટણના સહસ્રલિંગ સરોવર વગેરે ધર્મસ્થાનો બતાવી એનો અભિપ્રાય પૂછ્યો એવું વર્ણન પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૨૬-૧૨૯)મા કરેલું છે. ૧ એ જોતા સિદ્ધરાજે યશોવર્માને પાછળથી છૂટા કર્યો હશે તથા માનથી રાખ્યો હશે એમ લાગે છે. ૨ પણ પછી યશોવર્માનું શું થયું? એનો

શ્રીજયસિંહદેવોરિત મૂળો ગૂર્જરમહલે ।

યેન કારાગૃહે ક્ષિતૌ મુરખ્દ્રમાલવેશ્વરૌ ॥

વિ. સ. ૧૧૯૬નો ફોહદનો લેખ; ઈ. એ. ગ્ર. ૧૦, પ. ૧૫૬;

ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૪૮, ક.

૩ નીત સ્ફીતબલોપિ માલવપતિ કારાં ચ દારાન્વિત. ॥

મુરથોત્સવ સ. ૧૫. શ્લોક. ૨૨.

- ૧ પ્ર. ચિ. ના ઉપલા કથનોથી જુદી વતનાં કથન જયસિંહસૂરિના કુ. ચ. મા તથા જિનમ ઉનગણિના કુમારપાલપ્રબધમા મળે છે. એ બેય લેખોએ કહે છે કે “માળવા સાથેના યુદ્ધમા બાર વર્ષ મુધી પોતાની તલવાર નાગી હતી માટે ત્યાના રાજા નરવર્મા (યશોવર્મા જોઈએ)ની ચામડીનું એ તલવારને મ્યાન બનાવીશ ” એવી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધરાજે કરેલી અને માળવાના રાજાને કેદ કર્યા પછી એના પગના ચામડાનું મ્યાન પોતાની તલવાર ઉપર મઠાવી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી એમ જયસિંહસૂરિ કહે છે (કુ. ચ. સ. ૧. શ્લોક. ૪૧), અને જિનમ ઉનગણિ, મત્રીઓએ રાજાને મારવાનો નિષેધ છે એવું સિદ્ધરાજાને સમજાવ્યું એટલે એણે ઉપર પ્રમાણે કર્યું, એમ ઉમેરે છે. પણ પ્ર. ચિ. ના સ્પષ્ટ કથનથી વિરુદ્ધ હોઈને તથા એ વાતને બીજા કોઈનો દેક્કો ન હોવાથી આ પ્રતિજ્ઞાની વાત માનવા જેવી સ્વ. ગૌ. હી. ઓઝા પેઠે (જુઓ પ્રસ્થાન, પુ. ૮, અ. ૩, પૃ. ૧૫૩) મને પણ નથી લાગતી.
- ૨ ચારિત્રસુદરગણિ તો સિદ્ધરાજે પોતાને નમી પડેલા માળવાના રાજાને એવું શત્રુ પાણુ આપ્યું એમ કહે છે, જુઓ —

દેહ પાટકમાન પડી રો એ માગવા તર નાત્યો મો અને
માખીનું આપુ પા પૂરુ નુ મે રાતો પનો લાગતા નરી

માગવાના વિનયથી શિદ્ધાન્ત / માગવા નાથ
મેવારનો પળ ધણી વયો

પણ આ વિનયથી માગવાનો વળો ભાગ અને એ સાથે ચિતોડનો
મિત્રો તથા માગવા અને મુગ્ધાનને લાગે મા મેરા પગ પુર અને
વાસવાના પ્રે પગુ શિદ્ધાન્તના દાયમા આવા તાપ એમ
અનિદાસિ પુગવાઓથી નપદ દેખાય છે

મગ્ધાના અમમનીન માગવાના ગ ન મુજો ચિતોડનો મિત્રો
તથા એની આમપાસો મેરાનો મુલ પોતાને નામે વીરા દત્તો એ
મગ્ધાના વર્ણુ માં નેપુ છે મેરાડો એ પ્રેર બોજના અખનમા
પગુ માગવાને નામે દત્તો એમ મે પોતાના નામ ઉપરથી વિનયન
માગવળ અથવા બોજજની નામનું મનિ ચિતોડમા બધા પુલુ એ
ઉપરથી નમી થાય છે બોજ વળી વાગ ચિતોડમા મહનો પગ દશે
એમ તીર્થદત્ત તથા વિમલચરિત્રના ઝોંઝાની સ ૧૩૭૮ની પ્રશસ્તિ
એ મે માં અમુ વચનો મેરાના નાથ છે એટલે યોગમાના
વખનમા પગુ મેરા હુગપુર અને રામવા એને નામે જ દો અને
શિદ્ધાન્તે યોગવર્મા દગરાના માગવા નાથે એ મુલ પગુ શિદ્ધાન્તના
દાયમા આત્યો એમ માનનામા વાધો નથી

ભગવિરમમિમા માગવા શિદ્ધા

મમયુગમનમણ્ણસિદ્ધાન્ત સદાય ।

પ્રાન્તાગર્ગ પ્રાન્તાગર્ગમગ્ધા શિદ્ધાન્ત

ત્વન ધીનાગુચિવતુરો મુજર્વાવ રાવમ ॥

કે ન ન ૧, ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૧ માગવાનું સાત્તે નો મુલમાના રાત્રીમાં મેરાને તાર સાથે દો
એમ નેના ઉત્તર પોથી શિદ્ધાન્ત
૧ મુલો આ જ પુગવાના દરે પગ દાયમા ૬

સિદ્ધરાજે મહાદેવને આવંતીમંડલ (માળવા)નો દર્યાધિય બતાવ્યા.

ઉલ્લંઘનમાથી વિ. સ. ૧૧૯૫નો સિદ્ધરાજના સમયનો લેખ મળ્યો છે અને એ ઉપરથી એ પ્રદેશ જેને એ લેખમા અવતીમંડલ કહેલ છે તેની હદમત સિદ્ધરાજે પોતાના નાગર મદામાત્મ પદાકના પુત્ર મહાદેવને સોંપી હતી એમ ચાક્કસ જણાય છે.^૧ અને વાંસવાડ રાજ્યના તસવાડ ગામમા ગણપતિની મર્તિ નીચેથી એક કુટિલ સાત વગરનો સિદ્ધરાજનો લેખ મળ્યો છે^૨ તે વાંસવાડ ઉપર સિદ્ધરાજની હદમત મર્યાદ છે અને કુમારપાલનો લેખ ચિનોડમાંથી મળ્યો છે જેની નોંધ કુમારપાલના પ્રસંગમા આવશે દ્રેકમા ઉત્પીર્ણ લેખોના સંગ્રહ પુરાવાઓથી સિદ્ધરાજે યથોવર્માને હરાવી મેગવંસો માળવા ચિનોડ કુમારપુત્ર અને વાંસવાડનો મુક્ત છેક બીમદેવ ખીજન સુધી તો મોક્ષંકી-ઓના હાથમાં રહ્યો છે એમ નિશ્ચય વાય છે^૩ સિદ્ધરાજે માળવાના

૧ સિદ્ધરાજના આ લેખના રાજ્ય નીચે પ્રમાણે છે —

સ ૧૧૯૫ જ્યેષ્ઠ વ. ૧૪ ગુરાવચેદ શ્રીમદગહિલપાટકાવસ્થિતમહારા-
જાવિરાજ પરમેશ્વર ત્રિભુવનગણ્ડ મિદ્ધચક્રવર્તી અવતીનાથ વર્વરકજિણ્ણ
શ્રીજયર્થિંદ્રદેવવિજયરાજ્યે, અસ્યેવ પરમસ્વામિન પ્રસાદાત્ શ્રીમદગ-
હિલપાટકેમ્ય શ્રીકરણાદિવ્યાપારાન્મહત્તમશ્રીદાદાકે પરિપન્થયતે,
પ્રતાપાર્જિતમાલવરાજશ્રીયથોવર્માનામાનં રાજાન ચ જિત્વા શ્રીમદવતી-
મહલે તન્નિરુપિતનાગરકુલાન્વયે દડશ્રીદાદાક્સંપ્રમૂતશ્રીમહાદેવે
માલવવ્યાપાર કુર્વતિ ।

પુગતત્ત્વ પુ ૪ અ. ૧-૨માં શ્રી. ઇસકળકરે અન્યત્ર અપ્રકાશિત આ લેખ છપાવ્યો છે, શુ ઐ લે. ૧૪૪ અ

૨ જુઓ પ્રસ્થાન, પૃ. ૯. અ. ૩, પૃ. ૧૭૬.

૩ અજયપાલનો વિ. સ. ૧૨૨૯નો ઉદયપુર (વાલિયર)માથી લેખ મળ્યો છે એ જેતા ત્યાંસુધી માળવા વગેરે બધા પ્રદેશો ઉપર ગુજરાતની સત્તા હતી એમ જણાય છે. પણ પછી માળવાના પરમાદ રાજ્યોના લેખ જેતા બીમદેવ ખીજનના વખતમાં માળવા સ્વતંત્ર થયું હોય અને મેવાડ ગુજ-

ચિંત્ય માટે પોતાના મર્ચ આવન સાપવા હશે અને મર્ચ મામતોને પોતાની માટે તીરા હશે એમ માનવામાં આવે નહીં જો કે ઉત્તરે પોતા એક નવરના ચોદાણુ સામન્ત આશગજ અને બીજાને ડિગડના પગમાં ગમ્મ ઉપગજ એ મે ગમરી મગે છે, વળી માગવાના મુદ્દમાં હમી મદાપથી પ્રમત્ર થઈ ગિદગજે આશગજને તો નવરખું મ્મ આપેલા હશે, જે એ પોતા ધારણ કરતા ?

ગિદગજનું આથી મોટું પગક્રમ તો આ માગવાનો ચિંત્ય એમાં સદ્દ નથી એ ચિંત્યને પગિગામે જમ્મિહું 'અરતીનાથ' જેવું મિરુ, ધાગમ કપુ, ગુજનનની બીજા જાણેમાં પ્રતિષ્ઠા વરી, અંતે ગુજ ગનની સમૃદ્ધિ થયું વધી

આ મે મોટા ચિંત્યો ઉપગન મે રણ નાના વિજયો મ મ રી દ્રમ ઉચ્ચેષ મગે છે એમાંના કાર્ધો સમય નિર્મુલ્ય કપાનુ મર્ષ માધન નથી, એટલે અદી એ સાથે એ હ રેખો નેઈ નઈએ પદ્મ તો એક ઉત્તમું રેખમાં જોઈ 'C' રેખ છે તે ચિન્દુરાજના ચિન્દરતો ચિચાગ ખીએ.

૧૧ ધુતારને હસાવે.

દેહદદા ગિદગજના રેખમાં તો મ્મ "ગિદગજ વગેરે ખીજન

ગતને તારે ૩૩ રેખ રેખ ચિ મ ૧૨૬-નુ બીમદેવ મી નુ આદ્ય તામ્રપત્ર મગ્નુ ૮ મિ ઉપગથી સિદ્ધ થાય છે જ્યે ૨૧ ડી.ની એજાએ વગેરેની ના મો. મા આપેલા નિગ્રધ Summaries of Papers p ૫૧

૧. પ્રીમાન્ગશક્તિના સમગ્ર નિ ગમુષનાયકસ્ય ચન્દુ

ચાદાવ્ય મલ્લતારી મુષિ ચદમિત્ત ચી ૨ ચિદાધિરાજ ।

પ્રતો પત્ર દન વુમ્મ જનકનવાતો દન્ત ગુવદ્ગુદ્દર

ત દનુ તવ રાજ કલુપિતદ્વય રેખદ્વયગમિ ૧

ચિ મ ૧૩૬૮ના રૂપાનો રેખ (એ ૮ મ ૬ ૫ ૭૬) ના ૧૬૫

રાજ મિ ચિ મ ૧૨૧૮ના ડિગડના ચિવાન મ્મ (૨ ૮ ખ

૧ ૫ ૧૭ની ચિ તપા ૮ એ ૧ ૧૪૬ ખ).

ગગનચોતે પણ સિદ્ધરાજે ઉખેડી નાખ્યા." એટલું જ લખ્યું છે.^૧ સમકાલીન વાગ્વટાચાર્ય (૪ શ્લોક-૧૨૯)માં પણ આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે અને પ્રગન્ધધરોમાંથી કદા સોમેશ્વર જ "સિદ્ધરાજના ધાત્રીને સિદ્ધરાજે ખાગ્યો હતો."^૨ એમ માધવ લખે છે. સિદ્ધરાજ સંબંધી આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોમાં છેલ્લા ત્રણ જો હો એવા પણ આ ઉલ્લેખો ઉનાચાં ઉપરાંત વધુ કંઈ કરતા નથી.^૩ પણ જે સિન્ધુરાજ વિશે વિ. સ. ૧૨૧૮ના કિંગડના ઉન્કોર્ગ લેખમાં^૪ સિદ્ધરાજની કૃપાથી મોનિશ્વરનં સિન્ધુરાજપુત્રનું રાજ્ય પાછું મળ્યું એમ લખ્યું છે તે જ આ સિન્ધુરાજપુત્રના ગગનને 'સિન્ધુરાજ' કહ્યો હોવાને સંદર્ભે.

આ સિન્ધુરાજ તે વસ્તુપાલ સામે યુદ્ધ કરનાર સાદના મહાસેશ્વર ગોહાણુ વશનો રાખનો પિતા હોવાને સંદર્ભે એ એવા નર્મ મુનિથી જિનવિજયજીની મુચનાથી શ્રી. ગસિદલાલ પરીખેનોંધ્યા છે,^૫ પણ ઈ. સ. ૧૨૨૪-૩૦ (સ. ૧૨૮૦-૮૫) ના અગ્રસામાં વસ્તુપાલ સામે લડનાર રાખનો પિતા મોડામાં મોડો ઈ. સ. ૧૧૩૪-૪૦ (વિ. સં.

૧ ઉપર વાગ્વટ ઉલ્લેખેલા વિ. સ. ૧૧૨૬ના દોડકદના લેખમાં લખ્યું છે કે
અન્યેષ્વરદિતા ચેન સિન્ધુરાજાદયો નૃપા ।

આજ્ઞા શિરમિ એવેવ વાહિતા ઉત્તરે નૃપા ॥ કી. કો. સ. ૧૦. પૃ. ૧૫૯.

૨ ઇમલ્યહગિરિન્યેવ પ્રક્ષિપ્તભેકમૂઘત ।

વદ્ધ મિધુપતિયેન વેદેહીદયિતેન વા ॥ કી. કો. સ. ૭. શ્લોક-૨૬.

વદ્ધ સિધુવનુધગપતિરતિપ્રોટપ્રતાપો પિ ચન્ ।

મુચ્ચેત્સવ સ. ૧૫. શ્લોક-૨૭.

૩ જુઓ પ્રસ્થાન. પુ. ૮, અ. ૮, પૃ. ૨૨૬.

મુ. જે ના લેખકે પણ આ સિન્ધુરાજને ઉખેડવાના દોડકદના લેખના તથા

કી. કો. ના કવનનો કરો ખુલાસો કર્યો નથી જુઓ મું. જે. પૃ. ૧૭૬.

૪ જુ એ લે. ન. ૧૪૬, બ

૫ કી ઉ પૃ ૧૮૦.

૧૧૯૦-૮૬)ના અસામા વ્યક્તિ નેતુ વર્ષ પહેલાં વિદ્યમાન દોષોનો સમાવેશ મને નથી નામતો

ઉત્તરના સમગ્રો

દોષદના ઉત્ક્રીણ લેખમા ઉત્તરના નગ્નઓ જ્યમિદની આસારો શિરોવાર્ધ ગણના હતા એમ વખ્યુ છે. આ ઉત્તરના ગગ્નઓ તે કાણ? નદુના ચોદાણ ગગ્નઓએ તે ગુજરાતના મોરકી ગગ્નઓનું આમતપઃ વાગવાગ વધીમધુ હતુ એ આપણે જોયુ છે અને માગના ની અગ્રાઈ વખતે હાલના આગળ (જે વિ. સ. ૧૧૧૮ થી ૧૨૦૦ પોતાને બાનીના લેખમા જ્યમિદનો પાલ્પચોપજીવી મહે છે તે) માથે હતો એ પણ ઉપર નોધ્યુ છે એ જોના અગ્નઓનો ચોદાણ ગગ્ન વિવર્ણિત હોય એવો મતલબ છે મિદ્ધરાજના રખતમા અગ્નઓ વસાવનાર અજયવનો પુત્ર જેને સન્ન પ્રમધકારે આનન્દેર કે આનાક કહે છે અને જેનું નોકપ્રમિદ નામ આના હતુ તે એ પ્રેશો ગગ્ન હતો ૨

અજમેરના ચોદાણ આનાકને નમાવ્યા

અને મેદુતુંગ તથા મોમેશ્વર દોષના લેખને અપટ કરતા ઉમેરે છે કે સામનો ગગ્ન અલોરાજ (કે આનાક) મિદ્ધરાજને નમી ગયો અને તથા મિદ્ધરાજે એને પોતાની પુત્રી પરણાવી. પોતાના

૧ એલન ટિ. ૨.

૨ આ આનન્દેય વિ. સ. ૧૨૦૭ થી ૧૨૧૦ ની વચ્ચે એના ન્યય પુત્ર અજમેરને હાથ માયો ગયા જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮, અ. ૪, ૫ ૨૨૮ ટિ. ૧

૩ જુઓ પ્ર. વિ. ૫. ૧૬૧, શ્લોક ૫૧ તથા —

અમરણ મન કુર્વન્નિવજ્જોર્વિમુદુમતી ।

અગસ્ય હવ ચાતુર્ગમ્પોરાજમણીયત્ત ॥

વૃદ્ધિતા વૃદ્ધિતા તુલ્યમ્પોરાજસ્ય વિણુના ।

દત્તાનમ પુનસ્તસ્મૈ મેદોમુદુમયોરમ્ ॥

પિતા કર્ણની સામે એનો પૂર્વજ દુર્લભ કે દુશવ લડેલો એ યાદ કરીને કે માત્ર ચક્રવર્તિપદ મેળવવા માટે સિદ્ધરાજ અજમેના ચોહાણ રાજા અર્જુરાજ ઉપર ચડી ગયેલો કે કેવી રીતે લડાઈ થઈ એની વિગતો ટાઈએ નથી આપી, પણ ઉપર કહ્યું તેમ ચોહાણરાજા નમી ગયો તેથી સિદ્ધરાજે એને દીકરી આપી એમ ગુજરાતના પ્રબધ કહે છે સિદ્ધરાજે દીકરી કાચનદેવી આનાકતે આપ્યાની વાત તો ચોહાણ રાજાના આશ્રિતકવિના લખેલા પૃથ્વીરાજવિજયમા પણ છે આ કાચનદેવીના પુત્ર સોમેશ્વરને સિદ્ધરાજે પાટણમા પોતાની પાસે રાખીને ઉછેર્યો હતો એમ પણ એ જ ગ્રંથની દીક્રામાં કહ્યું છે.^૧ વળી સાભરના એક કૂવામાંથી સિદ્ધરાજનો ઉન્દીણું લેખ મળી આવ્યો છે એટલે સિદ્ધરાજે આનાકતે નમાવેલો એમાં સદેહનું કારણ નથી.^૨ પણ બધું જોતાં આ વિષયમા સિદ્ધરાજે વિજય મેળવ્યો એમ કહેવા કરતાં મૈત્રી સબધ બાધી સતોષ માન્યો એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. સિદ્ધરાજે શાકંભરીવિજયનું મુચક બિરુદ ધારણ નથી કર્યું અને બીજી તરફથી સં. ૧૧૯૮માં શ્રી અર્જુરાજ ‘સમસ્તરાજવલી સમલકૃત પરમભદ્રારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર’ જેવા સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યમુચક બિરુદ ધારણ

દ્વિષા શીર્ષાણિ લૂનાનિ દૃષ્વા તત્પાદયો પુરઃ ।

ચક્રે શાકભરીશોપિ શંકિતઃ પ્રણતઃ શિરઃ ॥

કી. કૌ. સ. ૨, શ્લો. ૨૭થી ૨૯.

દક્ષઃ સોપિ સપાદલક્ષનૃપતિઃ પાદાનર્તિ જિક્ષિત ।

સુરથોત્સવ સ. ૧૫, શ્લો. ૨૨.

૧ ગૂર્જરેન્દ્રો જયસિંહસ્તસ્મૈ યાં દત્તવાન્સા કાચનદેવી રાત્રૌ ચ દિને ચ સોમં સોમેશ્વરસન્નમજનયત્ । પૃથ્વીરાજવિજય સ ૬, શ્લો. ૩૪ ઉપરની દીક્રા (શ્લોક પોતે ત્રુટિત છે) તથા માતામહસ્તં સ્વપુર નિનાય ॥ એજન શ્લો. ૩૫ અને પછીના ડેટલાક શ્લોક પણ એ જ પ્રસંગને લગતા છે.

૨ બુઝો ઇ. એ. ૧૯૨૯ રિસેમ્બર, પૃ. ૨૩૪.

મતો હતો એમ એ વર્ણના આનાદ સુદિ ૩ પુરવાર લખાયેલ એક અન્ય પ્રશસ્તિથી દેખાય છે^૧ (૮૬)

નિદ્ધગજનું પરમહર્ષિ-મર્દન

તત્તવાજ્ઞના ઉત્કીર્ણ લેખમા ન્યસિદ્ધને પરમહર્ષીનું મર્દન ન્નાર કલ્પો છે હવ આ પરમહર્ષી તે મહોત્તમ (ભુદેવખ) નો ૫ મર્દી દેવ ઈ સ. ૧૧૬ થી ૧૨૦૭ (વિ. સ. ૧૨૨૨ થી ૧૨૬૩) જે પૃત્વીગજ ચોદાણ સાથે નહીને હાયો હતો તે નહિ, ગ્રાણ્ય કે નિદ્ધગજનો સમ કાનીન નહોતો પણ કયાણ (વક્ષિણુમા) નો ચાતુકચગાન ઈ સ. ૧૦૭૭ થી ૧૧૨૬ (વિ. સ. ૧૧૮૨ થી ૧૧૮૩) વિક્રમાત્મ્ય ઝઠો જેનું બીજું નામ પરમર્ષી હતું તે હોવો જોઈએ, કારણ ૮ એના મેનાપતિ આમે શુદ્ધ ઉપર ચાઈ કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે એમ સ્વ. ગો. હી. જોઝા કહે છે^૨ અને જિનમહાનના “જે તત્તવાગ્રથી ન્યમિહે દિમાવયથી આવેની યોગિનીઓને ચમત્કાત બતાવે તે તત્તવાર કયાણ-કટકના ગજ પમાજિને ત્યાથી બેટ આવેની હતી” એ પ્રમાણેના કથન ને પોતાના અનુમાનના ટેકામા આગળ ધરે છે^૩ આ દેખામા તો પ્રશી માન પથી, પણ તત્તવાગના લેખમા સયાગ માનીએ તો આ વિજય વિક્રમાત્મ્ય ઝઠાના કર્તા એના પૌત્ર ન્યદેશમય્ય ગીજ ઈ સ. ૧૧૩૮ થી ૧૧૫૦ (વિ. સ. ૧૧૬૪ થી ૧૨૦૬) ॥ ક્રોમ્બ પ્રદેશના કોઈ સામત ઉપર મેમેવેલો વિજય હાવાનો વવા સજન છે

નિદ્ધગજ અને મદનવર્મા

આ ઉપગત ચતુર્વિંશતિપ્રમધર્મા મહોત્તમ ઉપગની ન્યસિદ્ધની વ્હાઈની બાદ ગેચમ પ્રથા આરેની છે,^૪ જેનો આગ એવો છે કે “એક

૧ જૈન પુ. પ્ર. સ. ૫ ૧૦૮

૨ જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮, અ. ૪, ૫ ૨૩૧ તથા સ્વ. ગો. હી. જોઝાનો ન સૌત્રજ્ઞોમા પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧, ૫ ૧૧૭

૩ ગે. ૮૮ તથા જિનમહાનનો ૬ પ્ર. ૫ ૭.

વખત સિદ્ધરાજની સલામતી આવેલા કાર્મ પટ્ટેશીએ વખાણ કરનાં મહનવર્માની સલામ સાથે સિદ્ધરાજની અમાનં સરખાવી અને એ મહનવર્મા કાણ છે એમ સિદ્ધરાજને પૂછતા પૂર્વદિશામાં આવેલા મહેલખડ-નગરનો એ મહનવર્મા રાજા છે અને એ ખેડા દાની ભોળી અને ધર્મશીલ છે એ રીતે એનાં આ વખાણ કર્યાં. સિદ્ધરાજે આ પટ્ટેશીના કથનની ચત્રાર્થતાની યોજનાના મત્રી મારકેત નવાસ કરાવી અને મહેલખડની અદ્ભુત મઝદિ, ત્યાના લોંગની તથા મહનની અગાધાગ્ય વિલાસપ્રિયતા અને એએનાં વૈભવ એ ગયાંનું વર્ણન સાંભળીને અકિત થયેલા સિદ્ધરાજે મેનાસદિન મહેલખડ ઉપર પ્રયાણ કર્યું. મહેલખડની આઠ કોચ દુર સિદ્ધરાજના લગ્નકે હેમ નાખ્યાના ખગર ત્યાં મહેલખડ પહોંચ્યા ત્યાં ત્યાંના રાજા એકે દગર સ્ત્રીઓ સાથે એક રમાળીય બાગમાં મેલ કરતા હતા એતે સિદ્ધરાજ ચડી આવ્યાના ખગર મત્રીઓએ આપ્યા એટલે એણે હસીને કયું કે “એ તો ખેડો જ સિદ્ધરાજને કે જે આર વર્ષ મુઢી ધાગનગરી પાસે પડી રહ્યો હતો? એ ક્યાડી રાજાને કહી દે કે જે તમારે અમારાં નગર કે બમિની જઈ હોય તો તો લગ્ન પડે, પાણુ જે ધનનો લોભ હોય તો એ મારે નેટનુ ધન આપી દેવું ” આ સંદેશ સિદ્ધરાજને મળતાં એને યહુ આવર્ત થયુ અને એણે હક કરોડ સુવર્ણમુદ્રા માગી જે એને ભરી દેવામાં આવી પડી સિદ્ધરાજે મહનવર્માને મળવાની મંત્રીઓ મારકેત માગણી કરી જે ખુશીથી સ્વીકારી મહનવર્માએ પોતાનો અદ્ભુત ભોગવિલાસ દેખાડીને સિદ્ધરાજને ચકિત કરી દીધો ” વગેરે

આ વર્ણન અતિશયોકિતથી ભરપૂર દંતકથા જ છે. પણ મહનવર્મા ઈ. સ. ૧૧૨૯ થી ૧૧૫૬ (વિ. સ. ૧૧૮૫ થી ૧૨૧૨) માં મોટો સમૃદ્ધિશાળી તથા વિલાસપ્રિય રાજા હતો એટલું સાચું. હવે સિદ્ધરાજને

૧ જુઓ ચ. પ્ર. માં ૨૧ માં મહનવર્માપ્રબંધ, જિનમ હનગણિના કુમારપાલ-પ્રબંધ (પૃ. ૮) માં ચ. પ્ર ના વર્ણનને મળણ વસ્તુ કરી એમાંથી જ ઉતારેલું આ પ્રસંગનું વર્ણન છે

૮. હો. ૬. આપ્યાની જે વાત ચ પ્ર માવી ઉપર આપી કે
તે જયસિદ્ધમુનિ પાસે ૧. આપે છે ૨ પછી ૬ ની આ કે પનાનું મગ
પ્રીતિનામુનિનું નીચેનું થયું. તાજે કે “ધા. ૧. મગીનો જયમિતે ૥”
કયો ત્યાર પોતે માગવાના પાડેછી હાવાના કારણે મહોબકના નામને
બેઠના મળનાથી ૧. આપે ૨ વળી મુજબના પ્રગમના ૥. જ્યો
નામે માનવજાતી મોના જેક લેખમા “જેમ પાના ૮ મને કુલા
હત્યો હતા તેમ એરો (મ નવમાએ) મુજબતના મગને હત્યો
એમ ૧ મહુ મગે કે ૨ એ નેના સિદ્ધગાજી અને મહોબકના મગ વચ્ચે
માગવાની બાંધ રખતે કે જે પછી કાર્કે મળતું થઈયું થયું ત્યાર
અને પાળગરી અમાધાન થતા મેનીના સિદ્ધ તરીકે કાર્કે પગપગ ભેટા
પછી અપાર્ક હોય એ સ્થાપિત છે માગવાને મહોબ તો મગ મગ ન
કર એ હેતુથી ૨. ૨ સિદ્ધ જાને રસાવુ પડ્યું હો એમ માનવુ જ
યોગ છે, મ ચ માગકો સમગ્રનીન ઉપર લેખ પાળગ ૥ પ્રગવો
કના વના રજના ૧ ગણાય ૧ની મુજબતો કાઈ લેખ મહોબક
ઉપર નિરખનો ત્યા તો નથી જ મોતો

પ્રીતિકામુનિમા જયસિદ્ધે ગો. હંસના જાને હત્યા ૥ જે કથન
છે તે તો એ મિની કોનાક પના જ તાજે કે એને મો ૧૬

૧ મહોબકપુરાર્પણાશ્રિતા નદાર્મગ ૧

કોટી પગવતિ દર્શા મસ્ત્રાનમિવાદે ૥ કે ચ. સ. ૧, ૨. ૧
જયસિદ્ધ મુનિના નય ચ ૨ પછી ૧૭ ૫૧ વિ સ. ૧૮૨૨ ૥ સખા ૥
૭ ને તા ન પ્ર માવી જાને હોવાના કરી રોષ એવો સંબંધ ૭

૨ ચારાખ્યમપ્રગમન સમ્ય સામિધ્યસંવિત્ત ૧

પ્રાપ્ત્યર્થમિવાદ ૬૦ મહોબકપતિદત્તી ૥ પ્રી કો ૨ ૧, ૨. ૩૩

૩ અનુતાર્કીય, ગુર્જરેશ દાશેન કુપાન પુરો કમ ૧

જ બ એ સો. ૧૮૮૧, પ. ૩૧૮

૪ ગનેશ્વર મનાવપુષ્પસ્ય વૃષ્ટિવા ૧

માગવગર દાસોડમૂદીકોનો જ્યન્મ ૥ પ્રી કો ૩ ૨, ૨. ૩૭

નથી અને અસંભવરોપ ઉપાદેા છે. એવું જ મન માળવા અને સિંધ સાથે મગધ કાશ્મીર અને કૌર દેશોને સિદ્ધરાજે ડાળ્યા હોવાનું યાત્રિક-સુંદરગણિનું કથન અતિદાઘિક અનાન અને અસંભવરોપવાળી અતિ-શયોક્તિથી ભર્યું છે.^૧

સિદ્ધરાજનાં લોકોપયોગી કાર્ય

સિદ્ધરાજે કેવળ લગભગગોમા જ આખી જિંદગી ગાળી છે એવું નથી, એમ અનેક લોકોપયોગી પુણ્યકાર્ય પામી ર્યા છે. ગુજરાતની સીમા વધતી જતા એની સમૃદ્ધિ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ એનો ધર્મસ્થાન ગભા કરવામાં ઉપયોગ પડ્યું થતો ગયો. સિદ્ધરાજે બધાંવેલા ધર્મસ્થાનોમાં સૌથી વધારે પ્રખ્યાત મહાશ્વેતિંગ સંગેવ હતું. એમ અનેક પ્રબંધોમાં એનો અભિમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ છે તેનાથી તકી થાય છે હેમચંદ્ર કહે છે કે સિદ્ધરાજે મહાસંગેવ કાઢ્યું ત્યાં એને કાંઈ એટલગર ને આક સિવમંદિર કાઢ્યા અને ૧૦૮ દેવીમંદિર કાઢ્યા તથા વિગ્નનુ દશાવતારનું મંદિર બનાવ્યું ૨ સોનેશ્વર વગેરે કવિઓ આ સંગેવરની બહુ પ્રશંસા કરે છે અને એને માનસ સંગેવ ગાયે સરખાવે છે. એના કાંઈ આવેલાં મંદિરોથી એના દીવાઓના સંગેવરમાં પડેલાં પ્રતિબિંબોથી તથા કાંઈ ઉપર જ ન્યસિદે ગભા કંપેલા કીર્તિસ્તંભોથી એની ગભા અદ્ભુત ત્રાગતી હતે.^૨

મહાશ્વેતિંગ સંગેવર

પણ આ મહાશ્વેતિંગ સંગેવર તદ્દન નવું બનાવ્યું હોય એમ

૧ કર્ણાટલાટમગધાઞ્જકલિઙ્ગવજ્રકાદમીરકીમ્ભરમાલ્લવસિન્ધુસુલ્લાન્ ।

દેશાન્વિજિત્ય તરણિપ્રમિતે સ વર્ષે શિદ્ધાધિવો નિજપુર પુનરાસવાદ ॥

હ ચ. સ. ૧. ૫ ૨. શ્લો. ૩૮.

બીજા પ્રબંધો માળવા છતવામાં જ બાર વર્ષ લાગ્યાં હતા એમ કહે છે. ૨ હયાધ્ય સ. ૧૫, શ્લો. ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯.

૩ ન માનમે માદ્યતિ માનસ મે પમ્પા ન તપાદયતિ પ્રમોદમ્ ।

અચ્છોદમચ્છોદકમપ્યસાર સરોવરે રાજતિ શિદ્ધમર્તુ ॥

૪૮ની- હમીન જોના જણાતું નથી પાગલમા ગિદ્ધગજના પૂર્વજ
દુર્ભિગજને બાવેલુ એક 'દુર્ભિ મગજ' હતું એમ વસતવિગજના
આવારે દુર્ભિગજના પ્રમથુમા મોધુ છે હવ પાટણનુ નર્ણન મોહ
પગાજ્ય હમીગમર્મન વગેર જે અથોમાં મગે કે તેમાંથી પાટણ
પામે મે મગજ નહિ પણ એ જ મગજ તેણ એમ દેખાય કે,
અો મગજનીપુગામમા ગ્રપટ વચન છે કે "એ- વખત મગજમાં
જોતાં જ જાતને (ચિદ જાતે) પોતાના રક્તમાં મગજ પળી
મિનાત હોના, આ આત્મ અને જે સગવડ નગ પામે ઉતાર વિશામાં

કો કા સુ ૧, સ્ત્રો ૭૮, ખી ૧૫૧૭ ૭૩, ૭ ૭૩ વારે જ્યોતો જુગા
સીવગને કિ નારે તમ્ક શિવ અને વિચના મદિર હોવાનુ હેમચન્દ્ર
ચેડ સેમિદ્ધ પાલ કહે છે સુ ૧, સ્ત્રો ૭૨ અને સસ્વતીપુગામમા તે
આ સુગવડના કાકા ઉપગના દેવમજિાનુ વગારે વિસ્તૃત વર્ણન છે (જુ મો
૧૬ ૧૧ મનાવાત બાગિકર દેવે ને "મહારામધિરા ૮ નામની શ્રુતવાદીની
જોઈમા લખવા ખેડ ની નુ પ્ર ૪) વળી જુગા નીરેના વચને —

યસ્યાન્નગિરિનાગારદીપિકા પ્રતિભિમ્બિતા ।
દ્યોમન્ત નિગિ વત્તાલધ્યાત્મમૌલિમણિત્રિય ॥
યસ્યોદય ઉત્તમ્નીરે રાગત રાગતોગ્જવત ।
કીર્તિદ્ધમ્મો મમાગનાપ્રવાહોવતરન્નિવ ॥

કો કો ૧, સ્ત્રો ૭૮, ૭૯

તથા—વિદ્ય જગજન વિજિત્ય કીર્તિદ્ધમ્મસ્તથા કોપિ મહાનકારિ ।

મુ સ મ ૨, સ્ત્રો ૩૩

(૧૬૬૫ પારિતોષી નિર્ગિ પુમાશ્વિત મુ ૧ ।
છમ્માર મગજતર જલ્દાને રક્ત પુર ॥
મગજો મગજમ્મક ઉત્તરસ્તો નિર્ગિ દિવત ।
જન દુર્ભમગજન જલ્પુ કથ મવન ॥

સસ્વતીપુગામ સુ ૧૧ સ્ત્રો ૧૦૧, ૧૦૨

દુર્લભગણે કમળુ હતુ તેમા પાળી કેમ જાય એનો વિચાર થયા ગયો ” એ જોતાં તથા પ્રભાવકચરિતમાં કવિ શ્રીપાલે દુર્લભ સંગવતી પ્રનમિત રચી હોવાનું કહ્યું છે^૧ અને પ્ર. ચિં. માં એમ જ સદસ્યલિંગ સંગવતી પ્રશસ્તિ રચી હોવાનું કહ્યું છે, અને દુર્લભગણના સમયમા તે શ્રીપાલ જન્મ્યો જ હોવાનો સંભવ નથી, એ ગયુ જોતાં સિદ્ધાન્તે જૂના પાળી વગરના “દુર્લભ સંગવ”નો વિચાર થયા ઉપર છંગાદાર કરીને તથા સરસ્વતીનું વહેણ તમાવમા વાળી તથા એના કાદા ઉપર સદસ્ય શિવલિંગો ગ્રામી જૂના પાળી વગરના સામાન્ય સંગવને પાળીથી ભરેલુ તથા ઘણુ કચ્છ ખનાવ્યુ હોય એમ લાગે છે

આ સંગવ ક્યારે બધાયુ એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ માળવા ઉપરની ચર્ચા કર્યા પછેલાં સંગવનું કામ શરૂ કર્યુ અને માળવામાં સિદ્ધાન્ત હતો ત્યાં એમા પાળી ભરાઈ ગયુ એમ પ્ર. ચિ. માં વર્ણન છે એ જો સાચુ હોય તો સ. ૧૧૬૦-૬૧ માં એ સંગવ બધાયુ હોવું જોઈએ અને આ સંગવમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ નહેર મારકેત વાળી લીધો હતો એમ સરસ્વતીપુગણના વર્ણન ઉપરથી તથા સદસ્યલિંગની તુટિત પ્રશસ્તિના શબ્દો ઉપરથી દેખાય છે^૨ અને

૧ શ્રી દુર્લભસરોગણે તથા સ્તમહાલચે ।

અનિર્વાચ્યસ્મિન્ કાવ્યે. પ્રશસ્તીરક્ષોદસૌ ॥

પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. હે. ૨૦૫.

૨ જુઓ “મહાગન્ધધિગત” નામની “ગુજરાતી” પત્રની ૫૦ મી બેટના ત્રીજા ખંડના ત્રીજા પ્રકરણમા સસ્સ્વતીપુરાણમાંથી ગ. ગ. જ્ઞેયાલાલ બાદશાહે જેએ કહેલા હતાગ તથા સદસ્યલિંગપ્રશસ્તિનું નીચેનું વચન.—

તત સા પૂજ્યામાસ સ્વર સિદ્ધેશકારિતમ્ । શ્લો. ૮૮

પ્રસ્થાન, પૃ. ૧૨, અ. ૫. પૃ. ૨૬૩, શ્લો. ૮૮. તથા સ. ૧૬૬૨ ના “ગુજરાતી”ના દિવાળી અકમાં સદસ્યલિંગ સરોવર વિશે સ્વ. ગ. રુ. મોહીનો લેખ. હવે સસ્સ્વતીપુગણ ખલુ છપાયું છે તેમજ સદસ્યલિંગ સરોવરના સ્થાને પાટણના ખોદકામ થઈને અવશેષો બહાર આવ્યા છે.

માયા દેવની દત્તક્યામાં નિનદન સત્યાગ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે

આ સરોવર વિશે પ્ર વિ માથી ખાન ઈ મગતુ થી, પણ એ સરોવરની પ્રશસ્તિ રીપાન દવિએ ગ્વી હતી એમ લખ્યું છે (૫ ૧૩૨) આ પ્રશસ્તિ નદ્ર થઈ ગઈ છે એમ હમણા સુધી મનાતુ હતુ, પણ થોડા વખત પહેલા પાટણના એક નાનડા શિવમલિમાથી મન્નિંગની જોતમાં જડેલો જૂના લેખનાગો એક પથરો પુગતત્વમગોવદ એ ગમનાન સુનીવાન મોદીને મળી આવ્યો છે, આ એના ઉપરનો લેખ વાચીને તથા એમાં સિદ્ધરાજે બધાવેના સરોવરનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી સહસ્ત્રવિંગ સરોવરની પ્રશન્તિ આ એક મુદ્દો છે જેવું એ રા નુ મોદીનુ તથા શ્રી જિનવિજયજીનુ અનુમાન છે.

જસમા આકાશની દત્તક્યાની અવિશ્વનનીયતા

આ સહસ્ત્રવિંગ સરોવર ખોદાતુ હતુ ત્યારે એમાં કામ નરનાર જસમા નામની રૂપાળી આજી પાઈ ઉપર સિદ્ધગજને મોહ થયો, પણ જસમા સિદ્ધગજને વશ ન થઈ 'તાગ તગાવમા પાણી ટકશે નહિ' એવો એો શાપ ઈને પેટમાં મટારી મારી મરી ગઈ એવી વતમ્બા તથા એ કથા નિરૂપતો એક આધુનિક ગમડા પ્રસિદ્ધ છે. પણ કોઈ લેખી પુગાનાં આ દત્તક્યાને ટેકો નથી અને એને વિશ્વસનીય ગણનાનુ પણ કારણ નથી

બીજા ધર્મસ્થાન

સહસ્ત્રવિંગ સરોવર ઉપરના સિદ્ધરાજે મ સ્વતી નીને નિ રુદ્રમહાવય બંધા યો હતો એમ હેમચન્દ્રે કહ્યું છે અને એને પ્ર વિ

૧ જુઓ પ્રસ્થાન પુ ૧૨, અ ૫, ૫ ૨૮૩, એ અક્રમાં જે લેખતો મટા પાન છપાયો છે

૨ શયમાના આ ૩, ૫ ૧૫૦ થી આગળ

૩ હામચ સ. ૧૫ મો. ૧૫.

ટેકા આપે છે.^૧ વળી સરસ્વતીને કાંઈ મહાવીરનું એક એવું બધાવ્યું હતું એમ પણ હેમચન્દ્રે કહ્યું છે.^૨ આ જૈનચૈત્ય સિદ્ધરાજે પોતે બધાવ્યું હોય કે એની વસ્તીમાત્રી કાંઈ જૈન ગૃહસ્થે બધાવ્યું હોય, એ ગમે તેમ હોય પણ રુદ્રમદાદય તો મળરાજે બધાવ્યા હતા, કે એટલે સિદ્ધરાજે એનો છર્ગોદ્ધાર કર્યો હોય એ જ સંભવિત છે વળી સદસ્ય-ત્રિગ સંરાવગ્ને કાંઈ રાત્રશાળાઓ અને દાનનાળાઓ સિદ્ધરાજે બધાવી^૩ હતી એમ પણ હેમચન્દ્રે જ લખ્યું છે. એ જ અન્વક્તોએ યજ્ઞો કર્યા હતા એમ લખ્યું છે. આ યજ્ઞો તો રુદ્રયાગ જેવા યજ્ઞો હશે.^૪

સિદ્ધરાજના નામ ઉપર આટલાં ધર્મસ્થાનોની નોંધ મળે છે, પણ એણે એ ઉપરાંત, ઉપરનાથી આજા પ્રખ્યાત વાવ કૃત તમાવ મંદિરો વગેરે બધાવ્યા હોવાનો સંભવ છે અને ધર્મસ્થાનો ઉપરાંત એણે શહેરો વસાવવા, કિલ્લા બધાવવા વગેરે લૌકિક કે ગૃહસ્થીય ઉપયોગનાં કાર્ય પણ અનેક કર્યા હશે. જે કે એલુડન પામે સિદ્ધપુર (હાલનું સિદ્ધાર) વસાવ્યું એમ હેમચન્દ્રે તથા મેરુતુગે કહ્યું છે^૬ અને વટવાણુ વગેરેમાં કિલ્લા બધાવ્યાનું પ્ર ચિ કાગે નોંધ્યું છે^૭ પણ હોર્ધ વટવાણુ, સુમારી, ઝીઝુવાણ, વીરપુર, ભાડુલા, વાસિગપુર, ધાન વગેરે અનેક સ્થાનોએ સિદ્ધરાજે ગટો અને કપરવજ, સિહોર, વીરમગામ, ઘોળકા વગેરે જ્યોતે તમાવે બધાવેલાં કહેવાય છે “સિદ્ધરાજે

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૩૦.

૨ હયાશ્રય સ. ૧૫, શ્લો. ૧૬; કુમારવાલપ્રતિષ્ઠાધર્મા સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધપુર-વિહાર અને પાટણમાં રાજવિહાર બધાવ્યાનું કહ્યું છે.

૩ જુઓ પ્રકરણ ૭ પૃ. ૧૭૫

૪ હયાશ્રય સ. ૧૫, શ્લો. ૧૧૫

૫ એજ સ. ૧૫, શ્લો. ૧૦૫-૦૭ તથા સરસ્વતીપુરાણ (જુઓ. બુદ્ધિ-પ્રકાશ વર્ષ ૮૬, અ. ૧, પૃ. ૯૮ ઉપર શ્રી. કનૈયાલાલ દવેનો લેખ).

૬ હયાશ્રય સ. ૧૫, શ્લો. ૯૭ તથા પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૫૨.

૭ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૩૬.

જેટના મોટા મલિંગ અને મોટા સંવગ મધ્યાના તેટલા પૃત્વીમા દોલ મગે? એમ પ્ર ચિ મા કયુ છે? અને ગુજરાતમા જે પ્રાચીન ધ્યાનના નીતો પત્તો ૧ મગે તેનુ નીપણ ચોક્કા મિદ્ધગજને માથે આગપે છે

મિદ્ધગજના મમયમા વિધાને ઉત્તેજન

ગુજરાતમા ઢળાનો વિભ તો બીમદેવના વચ્ચનથી જ ના થયેનો અને એને મિદ્ધગજે વગ્ન પોતયુ આપ્યુ પણ ઢળા ગતાં યે વિધાને એજ વગારે ઉત્તેજન આપ્યુ છે મિદ્ધગજના જગાગના પ્રાક્ષણ પતિઓએ રાંધો લખ્યા હોવા નેઈએ પણ એ કાઈ જળનાઈ ગુ નવી પાગ જે જૈન લેખકોનુ માહિત્ય જળનાઈ ગ્યુ છે તેમા મિદ્ધગજ અને કુમારપાનના મમયનીન કવિમાન ચર્ચાનુ મિત્ર પામેના હેમ ચત્યાર્થ અગ્રધાને નિગળે છે ૨

દેમચદ્રાચાર્યને વ્યાકરણ લખવાની પ્રેરના મિદ્ધગજે કરી

મિદ્ધગજે માળવા દત્તીને મોગી લૂટ આણી ગુજરાતને આર્થિક બામનમા તો મમદ્ધ યુ જ, પણ બાજગમનો પુનક ભા પાટણમા આા પાટણને મિત્રાગેવાની પણ પ્રેરણા આપી અને આ પ્રેરણાના બગેજ મિદ્ધગજે જેનો ન્યા લુનો અન્થ લખાયો એ કી રીતે નમારો એ વિ. પ્રમાનચરિતમા જે આખ્યાયિક આપી જે તો આગ અગી હિાયો કે પ્રમથ ૧૦ મ્હુ છે કે “એક વખત ગજના પુત્રમજાગના મમ્કા અતીરી આણેના પુત્ર તપામના

૧ પ્ર. ચિ પ ૧૯૦

૨ દેવના પ્રાચીનો જ મ મ ૧૧૮૫ મા, નવ ૧૧૮૫ વ ૧ શ્રીદેવ ૧૮૫૫ એ દોગા આપી સ ૧૧૮૭ મા આચાર્યપદ મળ્યુ અને મ ૧૨૮ મા ચર્ચાચ ચલા દેમચદ્રાચાર્યનું ચરિત પ્ર વિ, પ્ર ચ કુમારપાનપ્રતિ જોડ મોદસા પગમથ વને અનેક અન્થમા મળે છે એમોંધાની યાગ માદ્ધુ ને નન સદિત્યનો હનિતગ, દિ ૨૮૬

હતા ત્યાં રાજન અને હેમચંદ્રાચાર્ય લઈ ચડ્યા અને એક પુસ્તક હેમચંદ્રાચાર્યે જેવા કીધું એટલે ગળનએ પૂછ્યું કે 'એ શું છે?' અને આચાર્યે 'ભોજ વ્યાકરણ' છે એમ કહ્યું અને પછી ગળન ભોજનાં ગ્રંથકાર તરીકે વખાણ કર્યા. ત્યારે સિદ્ધરાજે કહ્યું કે "શું આપણા ભગરમા આવા શાસ્ત્ર નથી? આખા ગુજરાતમા એવા સર્વશાસ્ત્ર-નિષ્ણુત પાલિ નથી?" ત્યારે પાસે ઝેભેત્રા બીજા વિદ્વાનોએ હેમચંદ્રાચાર્ય તરફ નજર કરી આચાર્યે કહ્યું કે "જે સિદ્ધરાજ સદાય કહે તો થોડા દિવસમા નવું પંચાંગ વ્યાકરણ તૈયાર કરી આપું" અને પછી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી હેમચંદ્રે કાશ્મીર વગેરે અનેક દેશોમાંથી અનેક વ્યાકરણ ગ્રંથો મંગાવી સિદ્ધહંમ નામનું નવું વ્યાકરણ રચ્યું, પછી રાજનએ હાવીના માધા ઉપર લેખિત અને ચામર સાથે એ પુસ્તક પંધરાવી રાજમહેલમા લઈ આવી. પૂરત કરી ભગરમાં મુકાવ્યું અને એની નકલો કરાવી, દેશપરદેશ મોકલી એનો પ્રચાર કરાવ્યો. "૧ હેમચંદ્રે આ વ્યાકરણ ઉપગતરે દ્વાયાશ્રય, ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર વગેરે ગ્રંથ રચ્યા છે

શ્રીપાલ વાગ્લટ વગેરે કવિઓ

સિદ્ધરાજના દરબારનો બીજો પ્રખ્યાત કવિ તે શ્રીપાલ કવિ. એ જૈન પોરવાઃ વૈશ્ય હતો એણે વૈદેયનપરાજય^૩ નામનો ગ્રંથ તથા સહસ્રલિંગ સંગ્રહ વગેરે અનેક રચનાની પ્રશસ્તિઓ રચી કહેવાય છે, પણ એમાંથી એક જ વડનગરના કિલ્લાની બચી છે આ શ્રીપાલ

૧ જુઓ પ્રભાવકચરિત, હે. સૂ. પ્રબંધ ૧૩૦ થી ૧૧૫ તથા પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૨૬ થી ૧૨૮.

૨ દ્વાયાશ્રય ગ્રંથમાં મૂળગતથી કુમારપાલ મુધીના સોલકી વરાના રાનઓનાં ચરિત્ર છે, જેનો હલ્લેખ વારંવાર આમાં કરવામાં આવ્યો છે. એના ઉપર મારા વિવેચન મુદ્દે જુઓ માત્ર ગુજરાતના મ. ઇ.નાં પ્રબંધાત્મક સાધનો.

૩ જુઓ પ્રભાવકચરિત. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૨૦૬.

પોતાને મિદ્દરાજનો માનનિવ અને પ્રતિપક્ષનધુ કહે છે અને સોમ પ્રમાણ્ય મ્હે છે કે મિદ્દરાજ એ રીન્દ્ર તથા વાઈ કહીને મનોધતો ?

આ ઉપરાંત મોમના પુત્ર વાગ્ગટ મ્વિએ વાગ્ગટાનમરે તથા જયમગનાચારે કવિશિક્ષાએ નામના મન્વો સિદ્ધરાજના ગાન્યમાગમા ગમ્યા છે વળી વર્તમાનમુગ્ધિએ વિ મ ૧૧૬૭ માં મણુગ્તનમના ધિ નામનો વ્યાખ્યાનુતો મથ બનાવ્યો છે અને એમા ઉદાહરેના મિદ્દરાજની પ્રત્યમાના પ્રત્યાક મ્લોકો માટે પોતાના જ મિદ્દરાજવર્ણન નામના મન્વનો હવાયો આપ્યો છે ૪ બીજા એક સામન્વદ્ર પતિ મિદ્દરાજ સનધી કાન્ય લખ્યુ હો એમ એમાંથી મણુગ્તનમડોમધિમા કરના ઉતાગઓથી જાણ્ય છે ૫

મિદ્દરાજે આ પ્રમાણે મોગ મથ લખવામા ઉત્તેજન આપ્યું ખરું પણ એટલાથી ન અમકના વિષાખ્યાસ માટે પાહલાગાઓમાં

૧ પોતાની વિ સ ૧૨૦૮ની ૫ નમર-મગસ્તિમા શ્રીપાત લખે છે કે —

ઉદાહરિતમમહાપ્રમ પ મીસિદ્દરાજપ્રતિવમનમ્બુ ।

પ્રોવાલનામા કવિજગદર્થી પ્રગસ્તિમેત્તમ્કરોત્ પ્રગસ્તામ્ ॥

એ ઉ મ ૧ પૃ ૩૦૦ મુ. એ ૧ ન ૧૪૩

તથા મીડિદ્દાધિવતિ જવીન્દ્ર કનિ ચ મ્રાતનિ ચ વ્યાહરત્ ।

કુમારપાલપ્રતિવોધની પ્રગસ્તિ.

૨ વાગ્ગટાસકારે ઉપાઈ મ્વો છે નિર્જયસામરમા પ્રા કા મા ન ૪૮ પોને મોમનો પુત્ર છે એમ મ્લો ૧૪ મા કહે છે

૩ પીટમનનો ફિગ્ ૧૮૮૨-૮૩, પૃ ૮૦, બુમિકા પૃ ૩૩

૪ નામરીપ્રવારિની પત્રિકા ન. સ બા. ૦, પૃ ૮-૬, જૈન સાહિત્યનો હતિનાસ પૃ ૨૧૫.

૫ મેજન મિદ્દરાજના નમવના ઉપર મણુગ્તિ છે ને ઉપ ૧૧ બીજા જિન વસનમુરિ જિનહનમુરિ વોરે જૈન મચકરો અને એવેના મથા માટે જુને જૈન સાહિત્યનો હતિદાસ વિ. ૫, પ્ર. ૨ થી છે

ભણતા સારા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઈનાંમાં વગેરેની વ્યવસ્થા કરી જે કુળવણીને પણ ભારે ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

સિદ્ધરાજનું મત્રિમહળ

કર્ણના રાજ્યકાળમાં સપત્તર કે સાતુ મત્રીનું નામ મહામાત્ય તરીકે બિલ્હણે આપ્યું છે અને એક જૈન પુસ્તકમાંથી મુજલનું મહામાત્ય તરીકે નામ મળે છે.^૨ આ એમ મત્રીઓ સિદ્ધરાજના સમયમાં મત્રિપદ ઉપર વિદ્યમાન હોય એમ જણાય છે હવે જો મહામાત્યપદ એક જ હોય એવો નિયમ એ વખતે હોવાનો સભવ માનીએ અતઃ પ્ર. ચિ. મા સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના આગળમાં સાતુ મત્રીને મહામાત્ય કહેલ^૩ છે એ સાચું માનીએ તો વિ. સ. ૧૧૪૬માં મુજલ મત્રી કર્ણના મહામાત્ય હતા, પછી સાતુ મત્રીને એ પદ મળ્યું અને મુજલ મત્રીને કોઈ બીજું પદ મળ્યું હશે એમ માનવું પડશે સિદ્ધરાજના પાછલા કાળમાં તો દાદાક નામનો નાગર મહામાત્યપદ ઉપર હતો એમ વિ. સ. ૧૧૯૫ના ભદ્રેશ્વર (કચ્છ) ના તથા એ જ સાલના ઉન્નજેનના લેખથી જણાય છે^૪ વચ્ચે સ. ૧૧૭૯ માં આશુક મહામાત્યપદ ઉપર હતો એમ એક હસ્તલિખિત પ્રતની પુષ્પિકાથી જણાય છે.^૫ આ મહામાત્ય આશુકની પ્રેરણાથી સિદ્ધરાજે શેત્રુબંનની યાત્રા કરી તથા કુંભુદયંદના વાદ વખતે એ મત્રી હાજર હતો એમ પણ પ્રાચીનો કહ્યું છે^૬

૧ પ્ર. ચ હે સ્ત્ર પ્રાચીન શ્લોકો ૧૧૨ થી ૧૧૫.

૨ જુઓ પૃ. ૨૪૮

૩ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૩ વગેરે.

૪ જુઓ આ જ પ્રકરણમાં પૃ. ૨૮૩. દિ. ૨ તથા આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા નં. ૨ એપેન્ડિક્સ પૃ. ૧૩.

૫ જુઓ પાટણગચ્છિ, કર્ણાવતીમાં ઉત્તરાચયનવૃત્તિની પ્રત ૧૧૭૬ માં આ શુક મહામાત્ય પદે હતો ત્યારે લખાઈ છે. જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૭.

૬ અંજન પૃ. ૨૨૫ દિ. ૨૪૭, પ્ર. ચ. દેવસૂત્રિ. પ્ર. શ્લોકો. ૨૭૦.

જેન પ્રમ રોમા જેન મરીમોના જ નામ મગનાં હોવાથી ઉપર
નામ ૧૧૫ નામ પ્રમ રોમા ૧ મળે એ સમગ્રતય એવું છે, પણ
કુમુ ચદ્ર સાથે દેવચરિના નાત્રસગમા ગાગિન ૧૧૫ નામના નાગમરીનો
૯ નખ મળે તે ૧ મે નાઈ ઈ ૧૧૨૫ (વિ મ ૧૧૮૧) મા થયો
કે એટલે પ્રમધોનુ વર્ણન થયાર્થ હાય તો એ નખતે ગાગિન મરી
અપદ ૧૧૫૫ હોવો જોઈએ જે ક ઈ ૧૧૩૬ (મ ૧૧૬૨) મા મદ
ગાગિન મરી હના ત્યાર એમ પાકુ પુપાવતી થા વખાઈ હોવાની
નોત મગી ઉ ૨ આ ઉપગન મરી તરીકે ઉત્પાનુ નામ પ્રમધોમાં
મળે છે પણ નમ રાના નર્મનો ઉપગથા મુગાદ વાદ વગેરે જુ ૧
જુ ૧ મ નો ઉપર નિમાયેના મુગા જેવા અધિમગીઓ પાસુ મરીઓ
૧ નમ રાના હમે એમ નામે છે અને મે પ્રધાને અનમગી જેમ મગમન
૧ ની મોગમો અવિ હરી નીમો હતો, ઈ સ ૧૧૩૭ (વિ મ
૧૧૬૩) મા પ્રાકૃતના મનિવુત્તયગિત ચ્યનાર શ્રીચક્રચરિ પૂર્વાશ્રમમા
લાગદેશની મગિમુ ૧ નામાવતા હના કે કેશન પોરન મનના અો
મદાત્ર નવા નિભાયેના માગવાના મધિમગી હતા તેમજ ઉત્પન
મિદ્ધગત ૧૧ મ નમગિના છે ના વરોમા ખ માનમા અધિકારી હોય
એમ મુગાવપાનન ચરિત્ર નખનાગઓના દેવેવાથી અનુમાન થાય છે
ગાગમગીના ઉપરી લેખગાગાના ઉપરી નગેર નાના અધિમગીઓ
પગુ મરી મેવાના એ અમગુમા નખવાનુ છે

આ ઉપગન વા અવાવમગના મના દવિ વાગમટો એના ગીમગ
નિદેવદ્ધિ મગમાન ૧૧ ૧૧ અને આન અને પૂરીપાવના જેન

૧ ૧૩ ના મુ ૩ પ્રગમ ૧ ૩ તથા પ્ર ચ દેવચરિ પ્ર ૧૩૦ ૧૩૨

૧ ૧ આ ૬ ૫ ૨૧૨

૩ ૬૦૦ જેન ગાદિચનો ૧ તિદામ, ૫ ૨૨૬

૪ ૨ વિ ૫ ૧૦૧

૧ ૧૩ ના વા નમગમગ ૨૧૦ ૧૧૮

મત્રીઓ તરીકે નામ રવ મો ૬ દેગામીએ આ'યાં છે ૧ તેમાંથી પૃથ્વીપાલ કુમારપાલના વખતમાં મત્રિપદે હતો એમ એક જોન અથવા પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે ૨ અને-એનો પિતા આનંદ મહામાત્ય હતો એમ પૃથ્વીપાલના એક લેખમાં લખેલું છે. ૩ આ આનંદ બીમના સમયના વિમલમત્રીના ભાઈ નેહના પુત્ર ધવસેનો પુત્ર છે એ નેમિનાહ ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં છે.

ઉપરના મત્રીઓમાંથી આત્ર મત્રીએ તથા મુન્નલ મત્રીએ પોતાના નામથી પાટણમાં સાવરસાદિકા તથા મુન્નલવગદિકા બધાંવડા એમ પ્રત્યાધા કરે છે ૪ મૃગ શ્રીમાળનો ઉદા નામનો વાળિયા કૃષ્ણ રીતે કર્ણાવતીમાં આવી રહ્યો, કેમ પૈસાદાર થયો અને પાછળથી કુમારપાલનો ખાનીતો ઉદયન મત્રી થયો વગેરે વિચ્છૂત ક્ષતાન્ત પ્રત્યાધામાં મળે છે. એજ કર્ણાવતીમાં ઉદયનવિદાર બધાંવડા હતો ૫ એના પુત્રો વિશે વધારે લટકીકત આગળ કુમારપાલના પ્રકરણમાં આવશે.

સિદ્ધરાજનો પુરોહિત

સિદ્ધરાજનો પુરોહિત મળગજની આત્યા આવના વડનગરના નાગર મોલશર્માના વસતો કુમાર નામનો નાગર હતો. આ પુરોહિતે સેટડો યજ કર્યા હતા તથા મેટડો તથાવ જોત્યા હતા એમ એનો વશજ એમેશ્વર કરે છે. ૬ આ ઉપગત વડનગરના જ નાગર ઉચાભટ્ટનો

૧ જોન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૨૧

૨ જુઓ મલ્લાનાવચરિત્રની પ્રશસ્તિ, અખત્ર શ કાવ્યવચી પૃ. ૭૯, તથા ૧ સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૮.

૩ સ. ૧૨૦૧ નો પાલીનો લેખ જેના મહામાત્ય આનંદપુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ એ રીતે શબ્દો છે (પ્રા. જી. લે. સ. ૩૮૧).

૪ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૨૦, ૧૧૮.

૫ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૮-૧૧૯ તથા એ જ અથમાં પ્રત્રાશ મોલો.

૬ જુઓ મુસોલ્સવ સ. ૧૫, જો. ૨૧-૨૨ તથા નીચેનો શ્લોક. ૨૩ મો કુળોપશોભિતચરિત્રકાવ્ય પર શર્તે ।

૬૪ પૂર્વે ચ રથકે ચક્રવર્તિપુરોહિત ॥

વરાજ રોમ સિદ્ધરાજનો મિત્ર હતો એમ શ્રીધરપ્રશન્તિમા કહ્યું છે^૧
અને દેવસુગિ અને કુમ ચદ્રના વા ની અઝામા દેવસુગિના સમ્ય તરીકે
એક બાજુનું નામ મુ કુ પ્ર મા લખેનું છે તે કલય આ ગોબનો
પિતા હોય એવા મારો તર્ક છે^૨

સિદ્ધરાજના દાન

જોકે પ્રમોમા સિદ્ધરાજે રોસુજના યુગાદિ દેવની પૂજા માટે
માર ગામેનું દાન કર્યું^૩,^૪ દેવસુગિના જય થતા એમને જાના વગેરે
માર ગામ આખ્યા^૫ મિહપુર વસાડી પ્લાટણો આપ્યું^૫ વગેરે
સિદ્ધરાજના દાનોની વાતો લખી છે પણ સમકાલીન પુરાનો તો ફક્ત
મિહપુર વિગેજ દયાત્રયમા મળે છે^૬ એટલે એકા જૈન તીર્થને
પોતાની જૈન રમ્મીને પ્રસન્ન ગમ્મના સિદ્ધરાજે કાંઈક દાન આપ્યું
હોય એ મહાનિ છે પણ માર માર ગામના લનની વાત તો દષિપત
લાગે છે દયાત્રયમા એ વાત નથી એ હખી ન જ પાછળના મન્યકારોની
વિરુદ્ધ છે સિદ્ધરાજના નાનપન હજી સુધી નથી મળ્યા એટલે સિદ્ધ
રાજના દાન લેખના નામ નથી મળી શકતા, પણ એના અક્ષપટન
ખાતામા ૩ લેખનામા નમુસો વહિયાઓ લખવાનું નામ કગતા
એમ પ્ર ચ (હે પ્ર જ્યો ૧૦૪)મા કહ્યું છે

૧ જોમામિષ ધ્રિયમુદ્દ જયસિદ્ધનામ્ન ।

એ ઇ મ ૧ પૃ ૪૩૭ શ્રીધરપ્રગસ્તિ મ્તો ૨૫

૨ મુદિતકુમ્ભચદ્ર પ્રકરણ અ ૧, શુ જૈ લે ન ૧૧૦

૩ જુમો પ્ર મિ પૃ ૧૮૦ પ્ર ચ દે સ પ્ર મ્તો ૩૨૪-૩૨૫, જયસિંહ
સરિતુ કુ ચ સ ૩ મ્તો ૩૨-૩૩, વ વિ સ ૯, મ્તો ૨૨ વગેરે
જિ ગ મો કુ પ છેવા મયકાર તો ચિત્તારને પછ બાર ગામ આખ્યાનું
કહે છે

૪ પ્ર મિ પૃ ૧૪૭

૫ દયાત્રય સ ૧૫, મ્તો ૧૭-૯૮

જગદેવ પરમાર

આ મત્રીઓ ઉપગત જેનું નામ લોકકથામાં સૌથી વધારે ગવાયું છે તે જગદેવ પરમાર સિદ્ધરાજના દરબારમાં હતો. લોકકથા કહે છે તેમ જગદેવ નામનો માળવાના પરમારવંશમાં એક કુંવર ૧૪૭ થઈ ગયો છે, એટલું જ નહિ, પણ એ માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યનો પુત્ર અને પ્રખ્યાત રાજા ભોજનો ભત્રીજો હતો એ પણ ઐતિહાસિક હકીકત છે. જગદેવની આ કથા ખૂબ પ્રખ્યાત છે અને કર્ણના પ્રકરણમાં જોયું છે કે સ. ૧૧૨૫ થી ૧૧૩૦ ના અરસામાં કાલ્હના કર્ણને હરાવ્યા પછી ગુજરાતના કર્ણ ઉપર ચડાઈ કરવામાં કલ્યાણના ચાલુક્ય કટાયા જયસિંહ વિક્રમાદિત્ય છટ્ટા (વિ સ. ૧૧૩૦ થી ૧૦૮૨)ના ભાઈ જયસિંહને સહાય કરનાર જગદેવ માળવાના ઉદયાદિત્ય (વિ સ. ૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩)નો પુત્ર તો હોઈ શકે, પણ એ નરવર્મા (સ. ૧૧૧૧ થી ૧૧૬૦)થી નાનો હોય તો ઉપલા યુદ્ધ વખતે લડવા જેટલી એની ઉંમર ન હોય અને મોટો હોય તો એને માળવાની ગાદી મળવી નેઈએ, પણ એ માળવાની ગાદીએ તો એકો નથી એ ચોક્કસ છે એટલે ઉંમરમાં લક્ષમવર્માથી મોટો હોય અને ગુજરાત સાથેના યુદ્ધ પછી એના પિતા ઉદયાદિત્યના જીવતા જ મરણ પામ્યો હોય તો પ્ર ચિં ની તથા ભાટોની દત્તકથાનો સિદ્ધરાજ પાસે રહેલો જગદેવ, મુ. ગે ને અનુસરી નીચે નક્કી કર્યું છે તેમ, જયકેશી ખીજનો મશિયાઈ ભાઈ હોવાનો વધારે સંભવ છે. મતલબ કે જગદેવ એ થઈ ગયા ^૧ એક માળવાનો અને ખીજો નીચે કહ્યો છે તે દક્ષિણનો એમાંથી સિદ્ધરાજના દરબારમાં, સોમેશ્વરનું કથન જોતા, ઘણું કરી મહાપ્રતિહાર તરીકે અથવા પાટણના કોટવાળ તરીકે જે જગદેવ ભારે નામના મેળવેલી તે પરમાર કુળનો હોવા કરતા દક્ષિણનો સાન્તરકુળનો મીનલદેવીના ભત્રીજા કાદયરાજ જયકેશી ખીજ (વિ. સ. ૧૧૬૦ થી ૧૨૦૩)નો મશિયાઈભાઈ હોવાનો બધી, ઐતિહાસિક

^૧ ગુજરાતની દત્તકથાને માળવાના એક જ જગદેવની ખબર છે

પરિગ્થિતિ જોતા, મને સહન ગમે છે^૧ એ વિ. મ. ૧૭૦૫-૬ માં
પશ્ચિમી આનુકંચ ગાજી જગદેશ્વર ખીજી (વિ. મ. ૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬)
નો આમન્ત અને પરીપોશ્નુચ્છયુગનો ગજા હતો ક્લાર વિ. મ. ૧૧૫૯
માં હોઈગિના ગજા નવાન પહેનાને હાથે હા ખાવાથીર એ
જગદેશ્વર મીન દેરીના અગધથી ખેચાડિને પાટણ આપ્યા હશે અને
પાટણમાં પ્ર. વિ. ૫૭ કરે છે તેમ સિદ્ધગાજીમાન્ય અને ત્રિવિધની
તરી ભાગે પ્રતિનિ મેગનીને સિદ્ધગાજીનું મણુ થતા ૩ એ પહેલા ખીજી
કોઈ કાગળથી એ પાઠો દક્ષિણમાં ગમે હશે, કા, છ કે વિ. મ. ૧૨૦૬
નો પ્રો. લેખ મળ્યો છે^૨ આ જગદેશ્વરી પ્રગસા કરનાં મોમેશ્વર તો
કરે છે^૩ જગદેવ વગર પાટણની હવે આરી (ખગાન) વ્યા થઈ
છે એ હા પાણ (વેરી) હતો ત્યામુની ચુર્જશિના ચહેરમાં શનુઓ
ખેમી શ ના નહિ^૪

રાજસભા

આના જુદી જુદી કોટિના મત્રીઓ, આજુનો પગમાં ગજા
(ધણુ ખી ખુનશટ ૩ ગમદેશ), ડિગડુનો પગમાં ગજા ઉપગાજ
તથા એનો પુત્ર મોમેશ્વર નફનો મોહાણુ ગજા જોજનદેવ અને

૧ જગદેશ્વરી લોકાક્રસિક વાર્તા માટે જુજો રાસમાળા આ ૩ ૪ ૧, ૫
૧૬૫ થી આમગ જગદેશ્વરી સચિસ્તર એતિહાસિક ચર્ચા માટે જગદેવ
પગનાર નામનો કોમુની જૂન ૧૯૩૩ ૫ ૫૦૫ હપર હાથેનો માગે લેખ
હવે ગે. જ. ૨ ૫ ૫૧ હપર ફરી હપાથો છે

૨ મુ. ૧ મ. ૧, ભા. ૨, ૫ ૪ ૧

૩ પ્ર. વિ. ૫ ૨૯૭

૪ મુ. ૧ ૧ ૧ ભા. ૧ ૫ ૧૭૭, દિ. ૩ વથા ભા. ૨ ૫ ૪૧

૫ વિતા જગન્નમિમાસવસ્યા પીતા નિષરેવ પરંરિકાહમ્ ।

यत्र स्थित चेन्निति दान्ति तेन द्विष्टं प्रविष्टं पुरि गूर्जराणाम् ॥

શ્રી કૌ. સ. ૨, ૨૨૦ ૮૯

એનો ભાઈ અને અનુયાયી આશરાજ વગેરે મોટા તથા ખીજા અનેક નાના સામંતો,^૧ પુરોહિતાદિ બ્રાહ્મણ, જૈન સાધુઓ, પાટણના શેઠિયાઓ તથા પર રાજ્યોના સાધિવિશ્વિદ્ધા વગેરેથી વીટાઈને ભવ્ય ગજસભા-દીવાને આમમાં સિદ્ધરાજ હમેશા જોડતો હતો અને પોતાના યશના ગન્દીજનોએ લલકારેલા કાચો, દેશપરદેશની અવનવી વાતો તથા જુદા મતના વિદ્વાનો વચ્ચેના વાદવિવાદ સામંતો હોતો અને વસ્તીને ન્યાય આપવાનું કામ પણ કરતો હતો.^૨

સિદ્ધરાજની રાજસભામાં થયેલો સ્વેતાંશ્વર દિગંધર વચ્ચે વાદ

સિદ્ધરાજની રાજસભામાં, પ્ર. ચ. ના કહેવા પ્રમાણે, ઈ. સ. ૧૧૨૫ (વિ. સ. ૧૧૮૧)માં સ્વેતાંશ્વરગ્રામી દેવગ્નિ અને દિગંધરગ્રામી કુમુદચંદ્ર વચ્ચે યયેલા વાદવિવાદને, એમાં સ્વેતાંશ્વરનો વિજય થયેલો હોવાથી એ મતના પ્રયત્નલેખોએ ઘણું મહત્ત્વ આપ્યું છે અને એ ઉપર જુદી જુદી રીતે ઘણું લખ્યું છે. એટલી વાત ખરી સાચી છે કે ગુજરાતમાં પહેલેથી સ્વેતાંશ્વરનું જોર હતું, પણ આ વાદને પરિણામે તો એનું સામ્રાજ્ય જામી ગયું.^૩

સિદ્ધરાજની ન્યાયપ્રિયતા

સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવા ધાર્મિક વાદવિવાદ તો કોઈ વાર થતા હશે, પણ લોકોની કુરિયાદો સાલણવાનું અને એનો ન્યાય સુકાવવાનું કામ તો હમેશાં થતું હશે એમ કુમારપાણની દિનચર્યાની જે વિગતો હેમચન્દ્રે આપી છે તેથી લાગે છે સિદ્ધરાજ અને એની મા

૧ જુઓ પગિણિષ્ઠ ૨માં આપેલી સમકાલીન રાજવંશોની વસાવણીઓ.

૨ સિદ્ધરાજની રાજસભાને પ્ર. ચિ. માં ઇન્દની સભા જેવી કહી છે (પૃ. ૧૫૫).

૩ આ વાદ વિશે સૌથી પહેલું વર્ણન ૧૩ માં શતકના યશ ચન્દ્રે કુમુદચંદ્ર-પ્રકરણમાં આપ્યું છે એ ઉપરાંત પ્ર. ચ. માં દેવગ્નિપ્રણયમાં તથા પ્ર. ચિ. માં પણ આ વાદનું વર્ણન મળે છે.

મીનવદેવી ॥ અ ન ન્યાયની અને- દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે ૧ પણ ઈ મ ૧૨૧૨માં મુમ્તઝાના અથવા મુહમ્મદ શકીએ લખેલા ગતમે-ઉન-હિમાયન નામના ગ્રંથમાં લખેલો નીચેનો શિરસો સિદ્ધાન્તના મળ્યું પડી તત્ત પગેલી-પગધર્મીએ મોથેનો હોઈને સિદ્ધાન્તની ન્યાય પ્રિયતાનો વિશ્વસનીય ઓ મચોટ નાખેલો છે. ૨

“ગુજરાતના ગત્તમાં ખલાત નગમમાં અગ્નિપૂજા અને સુતી મુમ્તઝાનો ગત્ત છે ત્યાં એમ મંજિ હતી, જે અગ્નિપૂજાએ કાફીગ દાગ મળારી મળી આ દગામાં એથી મુસનમાનો માર્યો ગરા કવગ અને નામનો એમ ખનીમદ (પુનયા પવાનાગો) બની ગયો તેણે અણુદિનવા નઈ પુકાર વ્યો, પણ કોઈએ એ તમ્મ મ્યાન આપ્યું નહિ એટલે શિમાગના સમયે જગતમાં ગળો મળી ખલાત સમની બધી હપકા અણે ગજૂ કરી આ વાનની બગમ તપાસ કરાની હજીથી ‘૧ નણ દિસ મુની જતા ॥ખા ॥મા જ ગ્હીશ માટે તમે ગત્તવનુ મમ સલાગનો એમ ખોતા ॥ ગ્રાનાં હો જયમિદ્દ માંદી ઉપર મરાગ થઈ એ- દિસ અને એ- તમા ખલાત પગેલો અને ત્યાં જાની રીતે તપાસ કરના મરી વાન સાચી દોના ॥ ખાનરી થના નીજે દિસે ગતે પાઠ આરી, વગતે દિસે દના મા કિવાળીઓએ અગજ કરાના નખતે અગજ ક વાની ખતીમો આના નરી ખનીમુ બનાવ પૂરુ થના કાફીગનુ એક દોગુ

૧ જુ ॥ વીરમમાં આગળના મીનવસર મળથી દત્તકથા-સારંગાગા આ ૩, પૃ ૧૪૭

૨ ગતમે-ઉન-હિમાયનમાં, મહમુદ ઉફી ઇલિયા, અ ૨, પૃ ૧૬૩-૧૪

૩ જે મસ્તિફની આ વાગ છે તે સિદ્ધાન્તના સમયમાં દોષ ૨ ન ૧૫૫ પણ મહમુદ ઉફીના સમયમાં હજો ત પાળથી દ્યોર્દિદ્દાર થતી પણ દગુ છે એરો સગતાર્થનો મત શ્રી મુનશીએ લેવાર્થ છે (જુલો અગત ૫ ૧૬૮, દિ ૮)

૪ આ ખતીમો આ મુનશીએ ‘ગુજરાતના ન્યાય મા ખૂબ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે

એને દરાવવા તથા એની વાત જુદી દરાવવા ચાલતુ હતુ, પણ જ્યસિહે ક્યુ કે 'આ કથડો ધાર્મિક હોવાથી દ્રાઈનો વિશ્વાસ ન કરતા મેં જતે ખલાત જઈ તપાસ કરી છે અને મુસલમાનો ઉપર અંબેખર જુલમ કરવામા આવ્યો છે, એમ મને માલુમ પડ્યું છે માગ રાન્યમા સર્વ લોકો મુખશાન્તિનો સમાન રીતે ઉપભોગ કરી ગંદ એવી પ્રત્ન-પાલનની મુખ્યવચ્ચા ગળવી એ સારુ કર્તવ્ય છે ' આમ કહીને બ્રાહ્મણો તથા અસિપૂજકામાના દરક સમુદાયના જખમે મુખ્ય નેતા-ઓનો યોગ્ય દંડ કરવાની આજ્ઞા આપી "

ધાર્મિક ગાળતમા સિદ્ધગજની આવી સમદષ્ટિને પરિણામે મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એ સહવિત છે. અને નરુદ્દીન ઇસ્માઈલીએ એવો પ્રયાત્ન કરેલો એમ કહે છે આ નરુદ્દીન મૌલા-ઈ અબદુલ્લાહ સાથે ઇ. સ ૧૦૬૭મા એટલે કર્ણ પહેલાના વખતમાં ગુજરાતમા હતો એમ પણ કહેવામા આવે છે ?

ચોરી સખધી આશ્ચર્યવચ્ચા

મહારાજધિરાજ સિદ્ધગજ મુઘી પંડોએલા ધાર્મિક મહત્ત્વવાળા ગુનાના ન્યાયની આ વાત થઈ, પણ સાધારણ રીતે દુરદુરનાં ગામડાં-મા થતા સાધારણ ગુનાઓનો ન્યાય તો મોટ ભાગે ગામના પત્ર મારફત થતો એ પત્રના વહીવટનો એક તખલો વિ સ ૧૧૯૮ના નફૂલના લેખમાથીર નીચે ઉતાર્યો છે. એ લેખમા ધાલોપ ગામના જુદા જુદા આઠ વાડાઓના દરેક યખમે ચઈને સોળ વિગ્રોને આગળ કરીને ગામના સર્વ લોકોએ ગજ ગમપાલને લેખ કરી આપ્યો છે એમા ગામ લોકો કહે છે કે "મુચાકરીમા જતા સાટ, ભદ્રપુત,

૧ જુઓ વડોદરાની સાતમી ઓ. ડો નો ગિયોર્ટ પૃ. ૫૫૬ તથા સુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૭, અ ૧, પૃ ૬૧ મા વહોગ ડોમની હતપત્તિ વિગે લેખ

૨ જુઓ એ ઇ અ ૧૧. પૃ ૩૯

નાર્મિ કાર્પટિઃ વણિજગતઃ (વણુજગતઃ) વગેરે સર્વ લેખમાથી
કાર્પટિ ચીત્તે ગ્તામા ખોવાઈ ગય કે ચોગઈ જાય તો દેશના
પ્રમાણે ચાલે. પ્રમાણથી અમારે ગોધી આપી અને જે ગામમાથી
ચોગાય તો જે વાહમાથી ચોગાય તે ભરી આપે આમા મહાગજ
ગયપાન ગજાના (ખેનાળ) અત્રો દ્રવ્ય વગેર છોડી દીધુ છે અમારી
અહ મહાગજાએ ગજા ન ગખવો આમા કાઈ પ્લાહુ ભરી
આપવાની હા પાડ કે નાશુ કે તો તે મરડો કે ચાલણ થાય

જૂના ૧૧મા ધોરી આએને કહી સુકિતથી ચનામન ગખનામા
આવના હતા એનો આ સગમ લખનો છે જો કે લેખ તાગુનગત
માથી નથી મળ્યો પણ એ વખતે એ ભામના ગજાઓ ગુજગતના
મામન્ટો હતા? માગના અને ગુજગતની સામાજિક ગિથિની ઘણી
મગતી હતી, એટલે ગુજગતો પણ આ લેખમા હોવી પ્રથા લાગુ
પણી હોવાનો સખન માનનામા વાધો હી લાગતો

સિદ્ધગઝના શિવભક્તિ

જે ૧૧મ મુમનમાનરમોઓ ના ઉપર ચર્ચુનુ તેવુ વર્તન
૧૫મા દૃષ્ટે તે પ્લાહાજુનરમોઓ અને જોનો તરફ અમાનદ્રિષ્ટી જુએ
એમા શુ આશ્ચર્ય? સિદ્ધગઝ એના કુળના નીચ ગજાઓ પોરે પરમ
શિવભક્ત હતો એમા મંદ નથી કુમા પાવના રખના ચિતો ના
શિવાના લેખમા તમા દયાનર દ્રવ્યમા પુરેજાથી સિદ્ધગઝ
મામનાયતી ચાની? ચાના ચર્ચુ શુ છે? એ એની શિવભક્તિનો
૧૫નો છે વળી મેરુનુ લખે છે કે સિદ્ધગઝે ગુદમદાકાવના મર્તિ
ઉપર વગ્નચ ૧૧વાનો મમાગજા ખની રખતે મધા જેનમદિગે ઉપનથી

૧ આ લેખના ગામી પ્રમા જયગિહ દેવીય દેન હાના કબરીનુ પણ નામ છે,
જે હકીકત ગુજગતની અધીનતાની ચુક છે

૨ જુના ૫ ૧૯૦ િ ૨, ૩

ધર્મગ્રા ઉતરાવી જેમ માળાવામાં મદાકાવની ધર્મ કુટુંબી હોય ત્યાં
કાઈ પણ જૈનમંદિર ઉપર ધર્મ નથી ગણી તેમ ગુજરાતમાં કયું ?

પોતે શિવભક્ત હોવા છતાં જૈનસૂરિઓને માન આપતા

આ રીતે પોતે શિવભક્ત ગના અતેક જૈનસૂરિઓનું સિદ્ધરાજ
સાર માન ગણતા હતા, એમ જૈનગ્રંથોના કેટલાક ઉલ્લેખોથી જાણાય
છે. મળતો અથા ધર્મના અનુયાયીઓનું સમાન રીતે પાલનપોષણ
કરવું એ પ્રાચીન આર્યપ્રણયીનું સિદ્ધાન્તે અગત્ય પાલન કોણ
એમ આ અથા નાખલાઓથી અપટ દેખાય છે, કે એટલું જ નહિ, પણ
જૈનધર્મ તરફ સક્રિય સમભાવ દર્શાવવા માટે “પર્યુષન પર્વ” (શ્રાવણ
વદ ૧૨થી ભાસ્કવા ૨૬૪) અને એકાદશી-પ્રમુખ દિવસોમાં અમારી
કરાવી હતી ” એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ કરી હતી એમ પણ
સમકાલીન જૈનગ્રંથો કહે છે. ૪

૧ પ્ર. ચિ. પૂ. ૧૩૦-૧૩૧

૨ જુઓ ધર્મઘોષગૂરિ માટે નીચેનું કથન :—

જહો શ્રીજયસિંહમૂપતિનુત. ધીધર્મઘોષપ્રમુ .

સ. ૧૨૮૩, હેમપ્રભગૂરિ-પ્રશ્નોત્તર રત્નનાલાટ્ટિ પ્રકાશિત.
જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ટિ. ૨૭૦. અને હેમચંદ્રાચાર્ય દરબારમાં વારંવાર
જતા અને રાતની પ્રેરણાથી જ એમણે વ્યાકરણનો અથ લખ્યો એ વર્ણન
ઉપર આવી ગયું છે.

૩ અને આ વસ્તુ ન સમજનાર મુસલમાનોએ સિદ્ધરાજે મુસલમાન ધર્મ
સ્વીકારેલો એમ માન્યું જુઓ મિરાતે આદમદીમાં આપેલી દતકથા.

૪ યસ્યોપદેશાદસિત્સ્વદેશે સિદ્ધાધિપઃ શ્રીજયમિહયેવ ।

एकादशीमुख्यदिनेष्वमारिमकारयच्छासनदानपूर्वाम् ॥

—વિજયસિંહકૃત (સ. ૧૧૯૧) ધર્મોપદેશમાલા—વિવગ્ન.
જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ટિ ૨૫૧. જેમાં ચંદ્રસૂરિકૃત મુનિમુદ્રતચરિત્ર
(સ. ૧૧૯૩ ?) પ્રાચી, આ જ મતલબનો પ્રાકૃત હતાશે પણ આપ્યો છે.

મિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતા

સિદ્ધરાજ પોતાના આના વર્તનથી જોનર્માં લોકોમાં આગી રીતે આદરપાન થયો હો એ દેખીતું છે, પણ ખાસ ધાર્મિક નહિ એવા સામાન્ય જનસમાજમાં મિદ્ધરાજ અતિ પોકપ્રિય હતો સિદ્ધગજ ગતે છપા વગે નેમોના સુખદુખ જાણના ૨૭ છે એમ એના વખતમાં મનાતું^૧ ૪૧ીં વિવેકે મેળાઓ નાટ ૧ રંગેમાં છપા વગે સામાન્ય લોકો સાથે પણ મિદ્ધગજ છટથી જળતો હોવાની દતકથાઓ લોકોમાં પ્રચલિત થઈ હતી^૨ ગુજગતના ગામમાં જાય ત્યાં છપા વેળે પોતાને વિશે લોકો શુ ધારે છે એ જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરે ગામના મોજા અજાણ લોકો પાદમાં નાખેના પગ વખતે મળવા જાય અને જનથી સુવાગા લાગતા મિદ્ધગજના પોતાના પનમ ઉપર ખેસી જાય તો પોતે એમાં મોજ લે, પોતે સાચરના ગોપિની પાંખીના ગામજાનું મહાજન કટકા કરી નાખે તો એ વાતો હસી કાઢે,^૩ એવો લોકદત્તધ્યાએ સિદ્ધગજને ચીત્યો છે, પણ એટલેથી ન અટકતા જૂત કે રાક્ષસને વશ કરી શકે, એને ખભે ખેસી ઊડી શકે વગેરે ચમત્કારો કવાની શક્તિ પણ મિદ્ધગજમાં લોખ્યાનમે હતી છે^૪ અને આની પ્રતિજ્ઞા જાગરી ગામના સિદ્ધગજને કાઈ કાઈ યુક્તિઓ કરી પતી એમ પ્રમુધો કહે છે^૫

૧ જ્યામય સુ. ૧૪, શ્લોક ૧-૨

૨ પ્ર. ચિ. ૫ ૧૫૧

૩ એ. ૮૫ ૫ ૧૫૩ ૧૫૪

૪ સુ. ૫૫—

રમણને યાતુષાનેદ વદ્ધવા ચવરકામિષમ્ ।

મિદ્ધરાજતિ રાવન્દુર્યો જહ્ને રાજરાજિપુ ॥ શ્રી. કૌ. સ. ૨ શ્લોક ૩૯

ય સારાન્વર્ચરમેવરસ્ય સ્વન્ધાધિકૃતો રવચાવગર ।

સુ. સ. સુ. ૨, શ્લોક ૩૩

૫ પ્ર. ચિ. ૫ ૧૫૫-૧૫૬ તથા જિ. નખિનો ૬ પ્ર. ૫ ૬-૭

સૌથી મોટું આશ્ચર્ય તો “સિદ્ધરાજ સિદ્ધમથી જન્મને મળ્યું-
મુક્ત કર્યું.” એમ એના સમકાલીન કવિ શ્રીપાદ કહે છે^૧ એ છે.
અહીં ‘જન્મ’નો અર્થ ‘સિદ્ધરાજના તાબાનું ગુજરાત’ એવો કરીએ તો
ચાલે અને સિદ્ધરાજ જેવા ચમત્કારને તો પ્રશસકની દૃષ્ટિના મળ્યુંએ,
પણ મળ્યુંમુક્ત કર્યું એટલે શું? એના જન્મના ખેડુઓનું તથા ગરીબ
દેણુદાનનું દેણું માફ કર્યું તથા કરાવ્યું હશે! એમ હોય તો એ વાતું
જીવ્યુ કાર્ય કર્યું કહેવાય કુમારપાવના ભાવમાં એ જન્મને મળ્યુંમુક્ત
કરવાની સિદ્ધિ નહોતી એવું દેમચડના ગુરુનું કથન પ્ર વિં.
(પૃ. ૧૬૭)મા મળે છે

‘સિદ્ધરાજનું’ આશ્ચર્ય

સિદ્ધરાજના શરીરના રંગ અને ઘાટ વિશે પૂજાગૃહ રત્નમાળામાં
લખે છે કે એ જાંબવર્ણનો, શરીરે દુળજો અને મારા આકારવાળો હતો;
કાઝા મુઠ્ઠી એના હાથના પહેાયા કાળા હતા^૨ કૃષ્ણાબ્દનું, શરીરના
રંગનું આ વર્ણન મને તો કલ્પિત લાગે છે, એ મેં આગળ કહ્યું છે
એકદમ રીતે સિદ્ધરાજમા મોટા શુભ હતા, એ મહાપરાક્રમી, ઉદાર,
રાજનીતિજ, વ્યવસ્થાકૃશળ, બુદ્ધિશાળી તથા પાતાળ, જૈન અને
મુસલમાન ધર્મ ત્રણેના અનુયાયીઓ તરફ સમાનદ્રષ્ટિથી જોનારો,
વિદ્યાપ્રેમક, પ્રજાવત્સલ અને ન્યાયી, ગગન હતો એમ દેખાય છે.
લેંકા માથે સિદ્ધરાજ ખૂબ બેળાનો અને ધર્મીયારો તથા વિદ્વાનોનું
તો બહુ માન રાખતો શૈવ પાશુપતાચાર્ય કરે છે કે સિદ્ધરાજ મને
ભાઈ ગણતો અને બીજી તરફથી જૈન શ્રીપાદ કવિ પણ કહે છે કે
પોતે શ્રીપાદનો પ્રતિપત્ર બહુ હતો^૩ સિદ્ધરાજનું આ વર્તન અકળગના

૧ જુઓ—સદ્યમિદ્ધરાજાનૃણીકૃતજગદ્ગતોપમાનસ્થિતિર્જેજ્ઞેશ્રીજયસિંહદેવવૃંપતિઃ।

વરનગ પ્રશસ્તિ શ્લો ૧૧. શુ ઐ લે. ન. ૧૮૬.

૨ રત્નમાળા આ. ૩, પૃ. ૨૨૯

૩ જુઓ વિ. સ. ૧૨૨૫ની ભાવબૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૮. ભા પ્રા
રો સ. ન. ૯૮ અને શ્રીપાદના ઉલ્લેખ માટે પૃ ૩૦૬. ટિ. ૧.

વિશાળ હૃદય પી યાદ આપે છે

આવા જાણી ગીતે ઉત્તમ ચાત્રિયનાળા ગળત ઉપર દત્તમ્યાએ જન્મમા ઓપુની વાતથી કનક આગેયુ છે એ દત્તમ્યા સાચી માનવાનુ કાર્ધ મગપુ નથી એ ઉપર નોધ્યુ જ છે વગી મેરુતુગે એક ન્યે લખ્યુ છે ૧ સિદ્ધરાજમા દત્ત ગુણ હતા, પણ સત્રામમા અસુભટતા અને જીનપટતા એ મે દોર હતા ૧ પણ મને જૈનવર્મના પક્ષપાતી કુમારપાનના પગ્ગ્રીમહોત્પલ્યાની- પ્રથસા કરવા માટે સિદ્ધરાજથી કુમારપાનને ચડિયાતો મતાવવા સિદ્ધરાજની નિદા અર્થે લખાયેલુ આ નયન નાજે છે યુદ્ધમા સિદ્ધરાજ અસુભટ નહોતો એ તો મેરુતુગના પોતાના વર્ણનથી તથા આપણે ઉપર જોયેના મીઠા પુગવાઓથી જ્ઞાપ્ય છે અને જેમ એ અસુભટતાની નિદા ખોગી હૃ છે તેમ પગ્ગ્રીનપટતાની નિદા પણ ખોગી હોનાનો નક્કર છે દ્રકામા સિદ્ધરાજ ગુજરાનના મોનખીનશનો મહાત્મમર્થ ગળત થઈ ગયો એને વિષયો અવનાગ પણ દત્તમ્યા માનતા હતા ૨ એણે પગ્ગ્રીમથી ગુજરાતની મીમાઓ ખૂન વધારી નીની, માળવા વગેરે જીતી તથા લગી પુરુષ સમર્થિ ગુજરાતમા આણી પહેનાં માળવાની ગજવાની નિગે મહેવાતુ છે “જ્યા સનાગે આગણામાથી ક્યગે કાતા હાગમાથી તૂળ્યા મોતીઓ વગાઈ ગય છે ૩ અને પછી હેમચન્દ્ર જ પાટલુ વિગે વહ છે કે “જ્યા લેકો માન તથા રત્ન ખોમે ખોમે આપે છે છતા પણ મોનાનો તથા રત્નનો ભકા અક્ષય જ છે” ૪ અને મેરુતુગે

૧ પ્ર પિ ૫ ૧ ૩

૨ ઉ ૧૧ વા તમાવકારની મીઠાના માર્ગો નીચેનો શ્લોક —

જયજય પ્રવ્વરજિઘ્નો વિખોરવત્તાર મૂળ જયસિંહ ।

સા ૮ ૨, શ્લોક ૧ની દીકા

૩ નવસાદગાકવરિત સ. ૧૧, વ્યા ૧૭

૪ હેમચન્દ્રનુ પ્રાકૃત કુમારપાનચરિત ૫ ૧, શ્લોક ૨૬

એક દત્તક્યા ઉતારી છે તેમા એક પાટળના ચોરાનો લાખના ધણી શેદિયાને મેજ રાતે જોડ્યા લાખ તેટલા દીવા એ નિયમ પ્રમાણે ૮૪ દીવા આપવા પડતા હતા એ વર્તમાને એનો ખર્ચ આજો કરવા એને સોળ લાખ રાત્રીએ મોકલી આપ્યા અને એ રીતે એ શેદિયાના મહેલ ઉપર કોટિષ્વરની ચણચો, કારાગર કે પાટળમા શેદિયાનિઆ પોતાના ઘર ઉપર ઘુમરીઓવાળી ધ્વજ ચડાવતા ૨

સિદ્ધરાજે ગુજરાતના રાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવ્યું

માત્ર ગુપ્ત સમૃદ્ધિ જ નહિ પણ ગુજરાતમા વિદ્યાદેવતાની સદ્ગત સમૃદ્ધિ વધારવામા પણ સિદ્ધરાજનો મોટો હાથ છે ૩૬મા મુળગાને ગુજરાતનું સોલકીગત્ય આપ્યું અને સિદ્ધરાજે એને સામ્રાજ્ય બનાવ્યું, અને એને પરિણામે ગુજરાતમાં એક પ્રજાગતી એકતા અને અન્નિતા ગળી ચઈ.૩

સિદ્ધરાજના ગ્રંથ ઉપર ફક્કાનું ચિહ્ન હતું એમ વાગ્સટાત્રકારનો કર્તા કહે છે ૪ એનો દેહ સં. ૧૧૬૬ના કાર્તિક ગુરૂ ત્રીજાને દિવસે પડી ગયો એમ પ્રયત્ન કહે છે. ૫ થીછ નગ્દશી ઉપર નોંધેલો સ. ૧૨૦૦નો આલીમાથી લેખ મળ્યો છે તેમાં મહાગત્તધિગજ જગસિદ્ધ-

૧ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૫૨.

૨ જુઓ મોહરાજપગત્ય આ ૩ મા ફોરેના મહેલનું વર્ણન.

૩ પ્રળયોમા ગુજરાતનું આ સ્વાભિમાન વાગ્વાર દેખાય છે. સદુચ્ચલિગ સંશયર વગ્સાદથી ભરાઈ ગયાની હકીકત કહેવામા હોશિયારી વાપરી વધામણી આપવા પહેલા આવેલા માગવાડને છેતરી મૂર્ત ગુજરાતી દેનામ ખાટી લય છે એનો પ્ર ચિ ગર્વ છે જુઓ પૃ. ૧૩૧.

૪ આ સ્યન્દનધ્વજધૃતોદ્ધુરતામ્રસૂદથીકર્ણદેવનૃપસૂનુરયં રણાગ્રે ॥

વા. પ. ૮, શ્લો ૮૧.

૫ જુઓ વિચારશ્રેણી અને કુ પ્ર પૃ ૩૩

દેવના મન્યમા એના સામત મદાગજ આશ્વાડ (આશગજ)ના
તાગાના કોઈ માણુમે ૧૧ આખ્યાની નોવ છે^૧ આ લેખથી ૩
૧૨૦૦ સુધી જયમિહ ઉવતો હતો એમ માનવું કે લેખના આંકડા
એમા મઠી મઠગા છે એમ માણું^૨ ૧૨નો આંકડો તો વચાતો જ
નથી, ક્રકા ૦૦ વચાય છે છતાં લેખમા જયસિદ્ધનેનુ ૧૧મ છે એટલે
૦૦ પહેલા આંકડો ૧૭ નો જ સભવિત છે આ લેખ મળ્યો છે
એના સામતના પ્રેમાથી અને મહિનો કે નિયિ લેખમા નથી મન્યા
હવે વર્ષ ગણુનાની જુદી જુદી રીતો આપરા ત્યા પ્રચલિત હતી અને
વિક્રમ મન કાર્તિકી પછુ હોય અને ચત્રી પછુ હોય એટલે લેખમા
૩ ૧૭૦૦ હોવા છતાં એ ખરેખર ૩ ૧૧૮૬ ના આગભતો હોય
એમ પણ બને આ લેખને મળખર માનીને તથા ગેહલના સ ૧૨૦૭ ના
ને સિદ્ધગજના વખતો હ હ નુવને અનુમરીને, માનીને શ્રી મુનનીએ
જયસિદ્ધના મળજુની ઉપર નિયાગ્રેશીમાથી ઉતાની તારીખમા ચક્ર
ધરી છે^૩ એમજો વળી ટાલનો ટેકા આપ્યો છે^૪ પણ એ ટેકામા ટો
માન નથી વળી સ ૧૭૦૧ નો કુમાગપાનો પહેનો લેખ મળ્યો છે
એમ શ્રી મુનની કહે છે પણ ૩ ૧૧૮૬ માવ ૩ સમી ગુરુએ
માનમા ગહીને ત્યારે અણુહીનપુગમા રાગ કુમાગપાન રાન્ય કરતો
હતો ત્યારે લક્ષમગગણિએ શુભામનાદયગિ (પાર્શ્વનાથયગિ)
પ્રાકૃતમા લખ્યુ એની એ પ્રચની પ્રશન્તિમા નોધ છે^૫ કુમાગપાના
સમયની પદની તારીખ ૩ ૧૭૦૧ નહિ પણ ૩ ૧૧૮૬ ના માધ

૧ એ. ઇ. મ ૧૧, પૃ ૭૩

૨ જોની પેટ વાપ ગુર્જ રા. પૃ ૧૬૧-૧૬૨ તથા જેની ટિપ્પણિયા

૩ ટો ની ટૂલિ-સ દન વેચન ઈ. ઈ. પૃ ૧૮૭ જેમા સદઅલિમ સરોવર
સ ૧૭૦૭ મા પૂજ યધનો લેખ ટો ને મળેલો એમ કહ્યું છે

૪ જુઆ ની આ ઇ. પૃ ૨૬૫, અને પ્રાચીન ગુજરાતના સા. હ ની માધન
મામમી પૃ ૮૪-૮૫

મુદિ છે મતલબ કે સિદ્ધરાજના મરણની ઉપર પ્રયત્નને અનુસરીને આપેલી તારીખ સાચી છે

દોહડના લેખમાં સ. ૧૧૯૬ માં સેનાપતિ દેશવ શ્રી. ગોઝનારા-યણદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી' એમ લખ્યું છે અને પછી ઉમેર્યું છે કે "આ દેવની પૂજા માટે સ. ૧૨-૨ માં ગોઝદકના મહામહાલેખર શ્રી વામન-દેવની કૃપાર્થી (ધ્યેસા અધિકારી) રાણા સાકગસિદ્ધે ત્રણ હજાર જમીન આપી છે." આ જોતાં બુદ્ધિએ વર્ષો પહેલાં કહેલું તેમ મૂળ લેખ સ. ૧૧૯૬ માં લખાયેલો જ્યારે પાછળનો ભાગ સ. ૧૨૦૦ માં જ્યસિદ્ધના મૃત્યુ પાદ ઉમેગયો હોય એ સભવ છે મતલબ કે હરિ હર્ષદ દ્રુવ એ લેખ ઉપરથી સ. ૧૨૦૨ મુદ્દી જ્યસિદ્ધ જીવતો હતો એમ ઠગવવા માગે છે એમાં પોતે સમત નથી એમ બુદ્ધર કહે છે.^૧ હું પણ સમત નથી શ્રી રસિકજ્ઞાણ પરીખ પણ બાલીના લેખની તારીખમાં શંકા કરે છે.^૨

સિદ્ધરાજના સિક્કાઓ

ખીજી એક વાત. ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસમાં પાટણના કોઈ રાજાએ પોતાના નામના સિક્કા પાડ્યા હોય એમ દેખાતું નથી એવું મેં લખ્યું છે. (ગુ ઈ ના પ્ર. સાધનો નામના નિબંધમાં), મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ ઉપર કહેલા અમદાવાદ સાહિત્ય સભા આગળના વ્યાખ્યાનમાં આજ મતલબનું કહેલું છે (જુઓ પૃ ૫૬), તથા શ્રી ર. વ. રાનીએ પણ એમ જ કહ્યું છે (જુઓ બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા ૧૯૩૪-૩૫ પુ. ૧ પૃ. ૫૮), અને શ્રી જિ વ. આચાર્યે શ્રી શ્રીમન્જયસિંહ અક્ષરવાળા થોડા ત્રાંખાના કટકા સિવાય બારમા તેરમા શતકના ગુજરાતના રાજાઓના સિક્કા મળતા નથી એમ પહેલાં લખેલું (જુઓ વડોદરાની સાતમી ઓ.

૧ ઇ. ઓ. પ્ર. ૧૦, પૃ. ૧૫૮. જુ ઐ. લે. ૧૪૬૬

૨ કા. ઉ પૃ. ૧૬૭ ટિ

૩૦ નો ગિર્ણાઈ ૧૯૩૩ ૫ ૯૫) હના શ્રી આચાર્યો અને શ્રી
 રાત્રીએ જ હમગા નીચેની માદિની આપી છે કે ન્યુમેમેટિક
 સપ્લિમેન્ટ ન હોય શ્રી આગ મોર્ડ મિદ્દગજના એ સોનાના સિક્કાની
 તોય મગી છે, જેમા શ્રી મિદ્દરાજ એ રીતે રાખ છે અને જે એ
 સો ના જર્નલના ન્યુમેમેટિક સપ્લિમેન્ટ ન ૪૧મા લખના મ્યુઝિયમના
 ક્યુરેટર એ મોનાના સિક્કાનુ વર્ણન હાપરા મોકલ્યુ છે, જેમા
 મિદ્દગજ જયસિદ્ધ એ રીતે આપુ નામ છે આમત્ત, આ વિગત
 સિક્કાઓથી મુજગાનના મધ્યમનોન ગળપૂત હતઓ ॥ સિક્કા નથી
 મળના એ આમાન્ય વિધાનને મગો માધ આવતો નથી

પ્રકરણ ૧૩ મું

કુમારપાલ

ઈ. સ. ૧૧૮૨-૮૩ થી ઈ. સ. ૧૧૯૩
(વિ. સ. ૧૧૯૮ થી વિ. સં. ૧૨૨૮)

કુમારપાલના વંશાવળી

સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુત્રકામનાથી મોહનાયત્વી પડે આવીને યાત્રા કરી હતી, પણ શકર 'નાગ પટ્ટી નાગે ભરીને કુમારપાલ ગાદીએ બેસશે,' એમ સિદ્ધરાજને કહ્યું એવું સ્પષ્ટ કથન દ્વારાય (સ ૧૫ શ્લો ૫૫)મા તથા ચિતોડના કિલ્લાના કુમારપાલના લેખમા છે અને ખીલ પ્રખંધામાં એનો જ ઉતારો મળે છે. આ સ્પષ્ટ પુરાવાને આધારે સિદ્ધરાજને સાત પુત્રો હોવાની ભાટોની દનકથા ખોટી માનવી પડે અને સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હોવાથી કુમારપાલ પાટણની ગાદીએ બેઠો એ જ સાચી વાત કહે છે. કુમારપાલની વંશાવળી દ્વારાયમા તથા ચિતોડના કિલ્લાના લેખમા ત્રીજે પ્રમાણે આપી છે : બીમદેવ પટેલાને ક્ષેમરાજ નામનો પુત્ર હતો, આ ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, દેવપ્રસાદનો ત્રિભુવનપાલ અને ત્રિભુવનપાલનો કુમારપાલ ત્રિભુવનપાલને કાશ્મીર-દેવીથી કુમારપાલ ઉપરાંત મઘીપાલ અને કર્ણિપાલ નામના બે પુત્રો હતા એમ જિનમહનગણિના કુ પ્ર માં કહ્યું છે એ જ અન્યકાર

૧ ચિતોડના કિલ્લાનો લેખ ૨૪. ગૌ. હી. એસ.એસ. ૧-૨ પુતાનેકા કતિહાસ ખ. ૧, પૃ ૨૧૮. દિ.મા ખલુ પ્રકટ કર્યો છે ભાટોની ખ્યાનોમા સિદ્ધરાજને ગહિલરાવ, બાધરાવ, તેજસી, મલખાન. તેજનીગવ અને સગતિકુમાર એ સાત (નામ છ ન છે) પુત્રો હોવાનું કથન મળે છે તેને ભાટોની ટાટાપટ્ટોની દરખા ન ગણવી પડશે. (પ્રસ્થાન પુ ૬, અ. ૩, પૃ. ૧૬૨).

કુમારપાત્રે પ્રેમથી અને દેવદેવી નામથી એ જાદુન પગુ હતી,
જમાયી પ્રેમદેવી કુમારપાત્રે પગુ દત્તી અને દેવદેવી શાશ્વતીના
ગણન કરાવતો પાત્રી દત્તી પાત્ર કારકુનપત્તિની સ્થમતી।
પ્રગ્નિ (પ્રેમ દેવ)મા પ્રેમદેવીનું નામ છે અને કુમારપાત્ર પ્રેમની
જૂતી દાયકાનમા મંદર રૂપી નાનાનું કંતુ છે એટલે જ નામ પ્રેમ
નંદામ પ્રેમ છે તેમ કુમારપાત્રે એટલે જ જાદુન માનસી રીત છે
પ્રેમગીત બીજોનો મારગ પુરજાવા જાય તેને શાશ્વતી નામ
મળી અગ્રે પ્રેમ મળી એટલે વિચાર બીજોવના ચરિત્રમાં પ્રેમ છે એ
દાખલ રીતે પૌર નિવૃત્તપાત્રે શિવદેવતા પ્રેમ નામન અને દામિ
મળાવતે હતા એ પગુ દયાનયને અગ્ર ઉપર ગોખ્યુ ૨૩

[illegible]

$\gamma = \frac{1}{2} + i\sqrt{\frac{3}{4}}$, $\delta = \frac{1}{2} - i\sqrt{\frac{3}{4}}$

7 3 1961 114 1108 4 52

2 41 9 7 24

१. १८५५ ई. २३ - २४ अक्टूबर १९५५ (३३ १५)

$\chi^2 = 0.78$

લખ્યું છે.^૧ પણ દ્વિતીય, પ્ર. ચિ. વગેરેમાં ન દેવાથી ત્રિભુવનપાલને સિદ્ધરાજે મગન્યાની વાત અતરપદ છે, એટલું જ નહિ. પણ હેમચન્દ્રે ત્રિપટિશક્તિપુરુષચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કુમારપાલના મોમાં સિદ્ધરાજ વિશે જે શબ્દ મૂક્યા છે તેમાં કાઈ કંઈવાં વેળુ નથી પાછળના પ્રબંધ કહે છે તેમ ત્રિભુવનપાલને સિદ્ધરાજે મગની નાખ્યો હોત એવું પોતાને ચત્રત મરાઠુભયમાં ગણ્યો હોત તો “પહેલાં નમારી તરફ ભક્તિ-વાળા માગ પૂર્વજ રાજા સિદ્ધરાજની માગણીથી નમે વ્યાકરણ રચ્યું” એવા શબ્દ કુમારપાલની કેવળપૂર્ણ શક્તિ સિદ્ધરાજ તરફ છે એમ અનુ-નાર હેમચન્દ્રે ન મૂક્યા હોત. આ રીતે ત્રિ શ પુ. ચરિત્રની પ્રશ-સ્તિના આ રાખેલો હોત તો સિદ્ધરાજની નિર્દોષતાના મુશ્કે ગણ્યું હું હેમચન્દ્રનું સાધારણ વક્તવ્ય જોતા હું વધારે પડતો અર્થ શોધું છું એમ બીજાને લાગે ગમે તેમ પણ હેમચન્દ્ર અને સોમપ્રભાચરિ જેવા સમકાલીન વિદ્વાનોનું મૌન શકાશીલ બનાવવા માટે પૂરતું છે વળી કુમારપાલના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં સિદ્ધરાજ વિશે પ્રશંસાપૂર્ણ કથનો છે, જ્યાં પિતૃધાતી જગદેવનું નામ જ પત્રીના ચોદાગુ લેખોમાં પડતું મહવામાં આવ્યું છે.^૨

ગાદીએ બેઠા પહેલાં કુમારપાલને થયેલી રખડપટ્ટી

કુમારપાલને મારી નાખવા માટે સિદ્ધરાજે પ્રયત્ન કરેલા એવું માનવા માટે પણ લગભગ સમકાલીન કે નજીકના સમયના ગણ્યે તેવા પૂરતા પુરાવા નથી; છતાં એ અસંભવિત તો નથી જ અને ગાંધ્ય મળ્યા પહેલાં પાટણની બહાર કુમારપાલ ભટકતો હતો એટલી વાત ચોક્કસ છે. જો કે એ વાત દ્વિતીયમાં નથી, પણ કુમારપાલના મરાઠુ પત્રી તરતમાં લખાયેલ મોહગજપરાજયમાં ‘કુલકલથી પૃથ્વીમાં કુમાર-

૧ જુઓ ક. પ્ર. પ. ૨૩, જયસિંહસંગિત ક. ચ. સ. ૩, જો ૬૭ થી ૬૮.

૨ જુઓ શુ. ઐ. લે. ન. ૧૪૭, વહનગ-પ્રશસ્તિનો શ્લો. ૧૧.

પાન ફૂટો હતો' એ રીતે નખ્યુ છે? ત્યાર પ્ર થિ મા તેમજ
જ્યમિદ્ધમ્, જિનમ-નગણિ વગેરેના પ્રમધોમા નખ્યુ છે કે મિદ્ધગજ
મારી નાખજે એ બીકથી કુમારપાન પાટણુ છોડીને બહાર સતાતો
ગતો હતો અને સિદ્ધાજના માણસો એને રોધવા પાછા ગતો હતો
આ ગમડપીમા જો અનેક પ્રમગના કુખ પડ્યા, એકાદ વખત ત્રણ
દિવસ ખાવાનું પણ નહિ મળેતું આ રીતે માન વર્ષ રખાવામા
ગયા જો છેવટ એક દિવસ (પોતે માળવામા હતો ત્યા) ત્યા થી
મિદ્ધગજના મળણના સમાચાર મામળા બનતી રૂપે એ પાટણુ
પહોંચ્યો? પ્રમયોના કથનો પ્રમાણે મિદ્ધગજ ઈ સ ૧૧૪૨ ના
નવેમ્બર (પિ સ ૧૧૯૮) ઇર્તિક સુદિ ત્રીજને દિવસે મળણ પામ્યો,
પત્રી ત્રીશ દિવસ ગુરી મિદ્ધગજની આખી (પાદુકા) ગળ્ય ગ્યુ કે
આપ નથુ દિવસ પાદુકા ગળ્ય ક્યુ છે એ તારીખો જોના જન નાગે કે

ટુકમા મિદ્ધગજના મળણ વખતે કુમારપાલ પાટણુમા નહોતો
અને એ ખમર મામળીને બાતી રૂપથી પાટણુ પહોંચ્યો એટલી
વાન નક્કી પાટણુ આવી પોતાના મનેલી મન્દ દેડને? મળ્યો અને
એની મદ થી, ત્રીજ મે ઉમેનારો કળા સોને હાશિયાર જણાવાથી
ગાળી ઉપર મેલો આ વિ મ ૧૧૯૬ની મામમર સુદિ ચોથે એટને ઈ
મ ૧૧૪૭ ના સિસેમરની આખરમાં એનો ગળ્યાલિખે થયો? અને

૧. ૧૧૪૭ ચ સ્મૃત કુતુહલિતયા વધ્રામ મૂમજ્જલમ્ ।

મોદગજપરાજમ અ ૧, શ્લોક ૨

૨ પ્ર થિ ૫ ૧૬૪-૧૬૫, ૨ ચ હે સ, પ્ર ૩૬૧ થી ૩૬૪, જિ ગણિનો
કુ પ્ર ૫ ૨૪ થી ૩૩ કુમારપાલની આ ગમ પદ્ધતિ વિનનો પ્રમ યોગા
પમા વિસ્તારથી વર્ણવી છે પણ એ વિસ્તાર દેખીતો મ્હિપત ૮

૩ મુત્રો વિચારમેળી, તથા ૧૧ ગણિનો કુ પ્ર ૫ ૩૩, ૪ પ્ર. ૬ ૧૦૭

૬ આ મન્દુદેવ કે કપ્પુદેવ કુમારપાલની બહેન એમડેડીને પરચેલો હતો

૫ કુમારપાલની માગે એસવાની આ તાત્રીખ વિચારમેળીમા આપી છે અને
જિનમ નગણિના કુ પ્ર. મા મામમર વર્દિ ૪ લખેલ છે અને સ ૧૧૬૮

પ્ર. ચિ. કહે છે તેમ પ૦ વર્ષનો પ્રાંટ ઉમરનો દેવાથી તથા દેવ પરદેશમાં ફરેલા દેવાથી કુમારપાલ દોશિયારીથી રાત્યનું શાસન કરવા લાગ્યાં^૧

શરૂઆતનાં કાવતરાં

ગાદીએ બેઠા પછી તરતમાં રાત્યમાં નૂના ખટપટી માણુમોએ કુમારપાલને કપટથી મારી નાખવાનો પાનુ તારંગેા રચેા હતો, પણ એને એ કાવતરાની અગાઉથી ખગર મળી જતાને લીધે કાવતરાએાગે કાન્યા નહિ અને રાત્યએ મૃપ્ય કાવતરાએાગેને મારી નાખ્યા એમ પ્રગળ્યા કહે છે.^૨

કાન્તડદેવની ઉદ્ધતાઈ અને એને કંદેલી શિક્ષા

વર્ગી મહેશ્વર કાન્તડદેવ (કે કૃન્ડદેવ) જેએ કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે ગત્યની સમામાં પણ એના મનને ખૂંચે એવી મશ્કરી કર્યા કરેા. ગત્યએ મેકાદ વખત એને

માત્ર ગુફિનાં લખાયેલી મન્યપ્રગણિતમાં કપર નોંધુ છે તેય કુમારપાલનું મન્ય દોવાનાં કલ્લેખ દોવાથી ઉગરી મન્યાભિરક્તી તારીખ સાચી દોવાનેા સમય છે શ્રી મુનશીએ સ. ૧૧૬૬ના પ્રગણિત-કલ્લેખની નોંધ જ નથી લીધી, સ. ૧૨૦૨ ને જ કુમારપાલની પદેલી કપલ્લેખ તારીખ માની છે (જુઓ પૃ. ૧૮૮) અને શ્રી રસિકલાલ પરીગે સ. ૬૫૨ નોંધેલા પ્રગણિતકલ્લેખ ૧૧૬૬ માર્ગશીર્ષનેા કલ્લે છે, પાનુ એ મુનિ જિનવિજયજીની ‘સાલવારી’માં છાપમુલથી માપને બદલે માર્ગ છપાયુ છે એને પરિણામે સગતચૂક થઈ છે (જુઓ જિનવિજયજીવૃત પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસની સુધનસામગ્રી પૃ. ૧૫. તથા જૈ. સુ. ઇ. પૃ. ૨૬૫)

૧ કુમારપાલની પચદશી કેલી રીને થઈ એનુ વર્ણન પ્ર. ચિ. પૃ ૧૬૬, પ્ર ચ. હે. સ. શ્લો ૪૦૩ થી ૮૧૫ તથા કુ પ્ર પૃ. ૩૩ મા આપેલ છે. મહીપાલ કુમારપાલ કરતા મોટી ઉમરનો હતો એમ શ્રી. મુનશી શા ઉપરથી કહે છે ? (પૃ. ૧૮૮).

૨ જુઓ પ્ર ચિ. પૃ ૧૬૬ તથા કુ પ્ર પૃ. ૩૬.

સમગ્ર યો પણુ એ સમન્વો નહિ, એટલે પાતાના મ યો પામે એના હાથ પગ આગી ન પા-પા અને મેઘ આખો ફેાગી નાખી એને વે મોખની દીધો ? આ સખન પગના હી અગર સીગન મામતો ઉપર રહી આગી થઈ અને એ યસમે ઉપના મનાવ પડી ગઈની પગને પગને સેવા કરવા માડીર એમ પણ પ્રયત્નો કરું છે

જેમ કુમારપાલે પાનાની નિરુદ્ધ વર્તનાગની સખન ખગર થીની તેમ પાનાના ઉપર પડના ઉપમાર ગનાર ઉત્વનના પુન રાગમગરનત મહામાત્ય બતા મો, આનિગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન મના રા, વૈસંગિને નાટમન આધ્યુ-ગેરે પ્રયપુરગના દાખના પ્રમથોમા આ'ના ઉ પગ આ યામનમા પ્રાધોના ધ્યતોમા ગગલ જેનામા આવે છે તે આગળ મનિમળના સર્જન પ્રમગે જોઈનું

કુમારપાલના અમયની તારીખો

મહાગન-ગનાં ૫૧ કુમારપાલના અમયની તારીખો સ્થાન સખ્યામા મળે છે જેમા ૨૦ ઉત્તીર્થ લેખ છે (મે તામ્રપત્રો અને બાળીના ગિનાનખો) અને આ' જટની પુલ્ન-પ્રસ્તિઓ મળે છે આ તારીખો સાથે કુમા પાલના મતાન્તરે પ્રાશ્ન વિનિતો દગે તે મતા તના કમમા ગોખવાનું ગળી અહી અમેયમા તા' મો ૪ નોંનીને મતોર માન્યો છે

(૨) માગપાલના અમયનો પહેલો લેખ તે પછી ઈ સ ૧૧૪૫ નો ઉપર મ્હેનો સ ૧૧૮૬ માધનો પ્રશ્નિનેષ તે પછી ઈ સ ૧૧૮૫ (ઈ સ ૧૨૦૧) એન સિદ્ધિ છે) નો ગાગાનો સિનાનેષ આવે છે જેમા કુમારપાલને સમગ્રગગન-સીંગિગનિન મહાગન ઉમાપતિવગમ્ય થી કુમારપાલના મન્યમા તપા પગોપટી મહામાત્ય મહાદેવ વ્યાપે થી

૧ કુમારપાલ મળાથી આ જતાન ૫ ઈ ૫ ૧૧૭ તથા ૬ પ્ર ૫ ૩૩ મા આવે છે

૨ ૫ ઈ ૬ ૧૧૬

૩૩૨ ગુજરાતના મંથકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

કરાળાદિ સમયે આપાત કરતા હતા ત્યાં મદામાન્ય થી અમમ્મગદ અને ચાલુક્ય સાથે સબદ્ધ તથા મંડીના આગમ્ય બાન્ધવના પુત્ર બદામિકા દેવીના મંદિર માટે કામકે માન આપ્યું છે.

(૨) સ. ૧૨૦૧ માં મંદિર ૩ કાનિતુ કુમારપાલનું માનપદ મળ્યું છે. આમાં લેખક તરીકે વિદ્યાનમના પુત્ર વખમનુ અને સાધિવિગ્રહિત તરીકે શ્રી પ્રગકારનું નામ જણ્યું છે. પણ આમાં કુમારપાલનાં મિત્રદામાં 'નિરભુતવિક્રમગુણગુણવિનિર્મિત-શાકભરીરૂપાલ' એ પામ્યું છે, અને શાકભરીના વિજય તે કુમારપાલ વિ. સં. ૧૨૦૧ પહેલાં સ્થપા જ ક્યો હતો એટલે આ દાનપત્ર સાચું હોવામાં નકા છે.

(૩) ઇ. સ. ૧૧૮૬ (વિ. સ. ૧૦૦૦ આશ્રિત વર્ષ ૧૩ મિ. સં. ૩૨)નો મારગશયની આટલી વાવમાંથી લેખ મળ્યો છે.

(૪) ઇ. સ. ૧૧૫૦-૧૧૫૧ (વિ. સ. ૯૨૦૬)નો ચિત્રાગદના શિલાલેખ મળ્યો છે જેનો વિશેષ વિચાર આગળ આવશે.

(૫) ખજી ચિત્રાગદના કિલ્લાનો જોડેત શિલાલેખ ચાલુકરી એજ માલનો પામ્યું અવન વગરનો મળ્યો છે.

(૬) ઇ. સ. ૧૧૫૧ ના અષ્ટમ્વર ૩૮ (ચાલુકરી) (વિ. સ. ૧૨૦૮ ના અશ્રિત મંદિર ૫ ની ચડનગર-પ્રકાશપ્રશસ્તિ મળી છે જે સ. ૧૧૮૬ માં કરી લખાઈ હતી આનો કુપરોગ વારવાર થશે.

૧ પૂના આર્યિન્ટલિસ્ટ ઇ. ન. ૧. પૃ. ૧૦. ગુ. એ. લે. ન. ૧૮૮ ૬.

૨ ગુ. એ. લે. ન. ૧૮૮ ૬ આ પત્ર.

૩ સ્વ. ગમલાલ મોદીએ આને બનાવડી બખ્યું છે; મુદ્રિતપ્રકાશ ૧૮૮૬ ન. મા. પૃ. ૨૦.

૪ ગુ. એ. લે. ન. ૧૮૫.

૫ એજન ન. ૧૮૬. એ. ઇ. સ. ૨. પૃ. ૮૨૧.

૬ ગળપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧. પૃ. ૨૧૮. કુખ્ત કાપ્યો છે.

૭ એ. ઇ. સ. ૧૫ ૨૬૩. ગુ. એ. લે. ન. ૧૮૭.

(૭) મવન ૧૦૦૮ વર્ષ નુદિ ગવિએ અણ્ણહીપાટણમા પૂનરિધા ૧ અથ રખાયો છે જેમા કુમારપાલને 'અમનગાનરની અમનકૃત મદાગમ્મધિ ૧૨ ઉમાપનિર નવ્વપ્રસાદ પ્રોપ્રનાથ નિર પુનરિનિર્નિત-ભુગાલોપત-વાકભરીનુપાન ' એ રીતે મિરુદો ૨ સ ૧૦૦૭ ૬ ૧૦૦૮ થી શરૂ થયેતુ વાકભરીના વિજયતુ સુચક કેતુ મિરુદો ઉતર નુરી ચાતુ ગ્યુ કે સ ૧૦૦૮ મા મદામાત્મ થી મદાગમ્મ દતો ૧

(૮) ઈ મ ૧૧૫૩ (વિ મ ૧૦૦૯ માવ વદિ ૧૪ શનિ)નો મિગકુમાથી કુમા પાનના અમન આ-હણુરનો સિવાયખ મર્યો છે જેમા વપ્પુ કે કે ગાકભરીના નિજેતા કુમારપાનના વિનગત્યમા ન્વામીની કૃપાથી જેને દિ ૧૨નુ ગત્ય પ્રાપ્ત થયુ કે તેરા ગત્ય આ-હણુવ પાનાના ગત્યર્થા પ્રયેક પમની અદ્ધમી એમદમી અન ચતુર્દમીના દિવસાએ શ્રવહિસાની મના કરી ૨

આ આ હણુવના ત્રીજા પુન ધીર્તિપાનથી જન્યો ના મોનગ ૧ શકબની ગાખા ચાતી છે ૩

(૯) ઈ ન ૧૧૫૩ (વિ મ ૧૦૦૯ વ્લેટ વદિ ૪)નો પાના (તેવપુ ૧૧૫)ના મોમનાથ ૧ મદિઆથી મિનાનખ મર્યો છે તેમા ઉપના ન ૭ વાળાજ મિરુદો છે ૪

(૧૦) ઈ ન ૧૧૫૪ (વિ ન ૧૦૧૦ જે મુ ૪)નો ભાદુના (ગાલ્લા નિજના તેવપુ)આથી મિનાનખ મર્યો કે જેમા નકનના ૧૧૫૩ તરીકે વેનવનુ નામ છે, કુમારપાનના મિરુદો એ જ છે ૫

૧ ન પુ પ્ર સ ૧૪

ન ૧ મ ૧૧ ૫-૬૬

૬ મા ૧૬ પ્રચીન રાજવરા પ્ર બા ૫ ૩૦૧

૮ પુના વારિ ૧ દવિસ્ત મ ૧, ન ૨, ૫ ૬૧, ૬ ૬૧, ૬ ૬૧ ન ૧૪૦, અ

૧ અમન ૫ ૬૩, એમન ન ૧૪૮, બ

(૧૧) ઈ. સ. ૧૧૫૬ (સં. ૧૨૧૨ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૪ શુક્ર) ની પૃથ્વીચન્દ્રચંતિની પ્રશસ્તિ મળી છે જેમા શબ્દરચના થોડી ભુતી જનતની છે “ચૌલુક્યકુલકવિકાસ, કર્ણાટરાયમાનમર્તનક, સપાદ લક્ષ્મણપૂતનદહનદાવાનક માલવગાદ્યે નિજના . સ્થાપનકર, મલ્લરાજ-પ્રાટોદહનપુરાધૌરય પાર્વતીપ્રિયવગ્લજ્ઞપ્રસાદ ” વગેરે આ લેખની પ્રોતાની રચના છે. અને લાટમડળમા કુમારપાલનો પ્રસાદ મેળવીને મહાપ્રયત્ન દડનાયક થયેલા શ્રીવિસરિના વખતમા ખલાતમા ગ્રન્થ લખાયો છે આ લેખમા મહી અને દમણની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને લાટમડલ કહેલ છે.^૧

(૧૨) ઈ. સ. ૧૧૫૬ની આખરનુ (વિ સ. ૧૨૧૩ માર્ગ. ૫ ૧૦નુ) નફ્ફતનુ તામ્રપત્ર મળ્યુ છે જેમા એજ બિરુદો છે મહા-માત્યનુ નામ વાહડ આપેલ છે.^૨

(૧૩) ઈ. સ. ૧૧૫૬ (વિ સ. ૧૨૧૩) નો સેવાડીનો લેખ મળ્યો છે જેમા નફ્ફતનો દડનાયક વર્ષજ્ઞ કે વૈજલદેવ હોવાનુ કહેલુ છે.^૩

(૧૪) ઈ. સ. ૧૧૫૯ (સ. ૧૨૧૫ આશ્વિન સુદિ ૧૪ શુધે) મા કાવ્યપ્રકાશની હાથપ્રત લખાઈ છે.^૪

(૧૫) ઈ. સ. ૧૧૬૦ (સ. ૧૨૧૬) કુમારપાલના રાજ્યમા હરિભદ્રસુરિએ નેમિનાથચરિત અપભ્રંશમા લખ્યુ છે.^૫

(૧૬) ઈ. સ. ૧૧૬૦ (વિ સ. ૧૨૧૬ શ્રાવણ વદિ ૧ વાર

૧ જૈ. પુ. પ્ર. સ. ૬૯.

૨ ઇ એ ગ્ર. ૪૧ પૃ. ૨૦૨, શુ ઐ લે. ન. ૧૮૮. ક.

૩ પ્રો. રિ આ. સ લે. સ ૧૯૦૭ પૃ. ૫૨. એ. ઇ ગ્ર. ૧૧, પૃ. ૪૩.
પ્રા જૈ લે. સ. લેખાંક ૩૨૬

૪ જૈ. પુ. પ્ર. સ. ૭૮.

૫ જે. ભાં. ગ્ર મૃચિ પૃ. ૨૮, જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૬.

શુદ્ધ) ગાનીતો શિવાયેખ મળ્યો કે જેમા નહનના દડનાય તોડે
વધજલદેવનુ નામ છે એ વખતે મહામાત્ય મહાદેવ હતા ?

(૧૭) ઈ સ ૧૧૬૨ (વિ સ ૧૨૧૮ ઈ આપા મુદિ ૭ ગુરુ)
કે પચ્ચિ પુરન લખાયુ છે જેમા કુમાગપાનના મહામાયનુ નામ
યગોધવન છે ?

(૧૮) ઈ સ ૧૧૬૨ (વિ સ ૧૨૧૮ આશ્વિન મુદિ ૧ ગુરુ)
નો મિહાડના ખડેગના શિવમઠિનો લેખ છે જેનો વિગત ઉ લેખ
આગળ આવશે

(૧૯) ઈ સ ૧૧૬૩ (વિ સ ૧૨૨૦ પોર મુદિ ૧૨ ગુરુ
મી) નો ઉદયપુર (આનિયરમાવી લેખ મળ્યો કે જેમા મહામાત્યનુ
નામ યગોધવન છે ?

(૨૦) ઈ સ ૧૧૬૪ (વિ સ ૧૨૨૧) ના બલોના લેખમા
“પ્રભુ શ્રીભક્તસૂરિપ્રમોદિત ગુર્જગપગધીશ્વર કુમાગપાનદેવ નામે
કુમાગનિહારમા એના મન્દ છે ?

(૨૧) ઈ સ ૧૧૬૫ (વિ સ ૧૨૨૧ જ્યેષ્ઠ મુદિ ૬ ગુરુ)
જેનો કુમાગપાલદેવના પ્રમાદનુ પાત્ર એના શ્રીધાગવર્તી ગગના ગત્યમા
અકાનનીમા મલચૂમ્ધા લખાઈ કે આમા શ્રી કુમાગપાનને જિનગાસક
પ્રભાવ અને પગમ આવક કહ્યો છે ?

-
- ૧ પૂના ગોવિંદ દલિસ્ટ અ ૧, ન ૨, પ ૪૪ ગુ અ લે ન ૧૪૯, અ
૨ નૈ પુ પ્ર સ ૭ આ વિ સ ની અગ્રેય તારીખ ઈ સ ૧૧૬૧
નૈ હોધી જોઈએ એમ તદ્દિ કહેડ છે, ઈ એ અ ૧૮, પ ૩૪૧ મા
૩ પૂના ગોવિંદ દલિસ્ટ અ ૧ ન ૨, પ ૪૭ ગુ અ લે ન ૧૪૮ બ.
૪ ઈ એ અ ૧૮, પ ૩૪૧
૫ એ. ઈ. અ ૧૧, પ ૫૪, ગુ. એ લે ન ૨૮૧ ના પ્રા નૈ એ. અ
૧ ૩૫૨
૬ નૈ પુ પ્ર પ્ર ૮૩

(૨૨) ગિરનારમાંથી ઈ સ ૧૧૬૨ અને ૧૧૬૬ અને ૧૧૬૭ (સ ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩) ના અતિ દૃઢ કુમારપાલના મંત્રી શ્રી આળાકના લેખ મળ્યા છે જે દે એમા કુમારપાલના નામ નથી.^૧

(૨૩) ઈ. સ ૧૧૬૮ (સ. ૧૨૨૫ પોપ મુદ્દિ ૫)મા જાતા-ધર્મકથાદિ-પડગ વિવગ્ન લખાવેલ છે ત્યાં મદામાત્ય શ્રી કુમરસિંહ હતો.^૨

(૨૪) ઈ. સ ૧૧૬૯ (વિ સ. ૧૨૨૫-સિદ્ધ સ. ૧૦ અને વલ્લભી સ. ૮૫૦ નો) ત્રંબેય સવનવાળો કુમારપાલનો જૂનાગઢના જૂનાય મદિરમાંથી લેખ મળ્યા છે જેમા જ્ઞાનનાગનુ નામ કીકાઠ આપ્યું છે અને મદામાત્યનુ ધવલ છે.^૩

(૨૫) ઈ સ ૧૧૬૯ (વિ સ. ૧૨૨૫, વલ્લભી સ. ૮૫૦) નો પ્રભાસપાટણમા ભટ્ટકાળીના મદિરમા ગગન કુમારપાલનો લેખ મળ્યો છે જેમા મોમનાયના મદિની સ્થાપનાનો તથા પછીના હુણ્ણ-કાગનો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે આ લેખમા કુમારપાલને 'માહેશ્વરનૃપામ્રણી' કહ્યો છે પ્રશસ્તિલેખક પોતાને ગીરકવિ કહે છે પણ એનું નામ નથી જગવાયું.^૪

(૨૬) ઈ. સ ૧૧૬૯ (સ ૧૨૨૫)ની શાન્તિમૃગિચિન પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્રચરિતની પ્રશસ્તિ.^૫

(૨૭) ઈ સ ૧૧૭૦ (સ ૧૨૨૭ માર્ગશીર્ષ મુદ્દિ ૧૧ મદા-

૧ રી. સી એ રી જો. પૃ ૩૫૬ તથા પ્રા જૈ. લે સ. લેખાંક ૫૦-૫૨

૨ જૈ. પુ પ્ર સ. ૮૯.

૩ ભા પ્રા. શો સ. પૃ. ૧૮૮, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૫૮.

૪ ભા. પ્રા શો સ પૃ. ૧૮૯, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૫૫.

૫ જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થસૂચિ. પૃ. ૧૭, જૈ. આ. ૪ પૃ. ૨૩૮.

પુત્રવચ્ચિ પુત્ર નખાયુ કે યાર મહ શ્રીવાધુન શ્રીકરણાનિ
મુદ્રાનાપાઠ કરતા હતા ?

(૨૮) ઈ સ ૧૧૭૧ (સ ૧૨૭૭) મા અશુદ્ધિવપાટકમા
માનપાનના નાલકાળમાં એક પુત્ર નખાયુ કે જેમા ગળને
'મુઆવ' કહેત હે ?

(૨૯) ઈ સ ૧૧૭૧ (સ ૧૨૨૮ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૩ મોમે)
માનપાનના ગળ્યમાળમાં ચોદાજી મેહજુનો લેખ મળ્યો છે ?

(૩૦) ઈ ૧૧૭૭ (સ ૧૨૨૮ આશુ સુદિ ૧ મોમે) ચોગરાજ
અને વીતરાગતોન એ મે અન્ન વખાયા છે આમા કુમારપાનને
'પરમાર્ત' કહેત છે પણ 'ઉમાપતિવગનમ્પ્રતાપ' એ બિરુદ નથી ?

સવત વગરના લેખ

(૩૧, ૩૨) કુમારપાનના સમયના મે ચિતારેખ (૧) મનપુર
(જેવપુર તામે) નો અને ખીન્ને પ્રાચી (ગૌગપ્ત) નો સવત
વગરના મળ્યા છે ? પરેના રેખમાં કુમારપાનના સામાન્ય મિરુદ
કે અને શબ્દની કુપાથી મહાગજ જપાલ ગવવાન વાસેથી મનપુર
ચોરાલીના જેવા શ્રીપૂનપાદગેવી મહાગણી ગિગ્ગિદેનીએ અમુક
નિધિઓમા પ્રાણીઓને અમયવન આપ્યુ છે ત્યાગ પ્રાચીના લેખમા
મોમનાવપાટણ ॥ ગદ્યમા માટે શ્રીગૃમદેવને નીમ્યો હતો એમ કહેતુ
છે આ નવી ખીજ અનુપનમ્પ્રતાપ છે

આ ઉપરાંત કુમારપાનના નાલકાળમાં જ નાન વિરોદ્ધનામના
દેસા સંગે હેમચન્દ્રાચાર્યે જ ગ્યેન પ્રાકૃત કુમા પાલચગ્નિ, એમજો જ

૧ નૈ પુ પ્ર મ ૧૧

૨ નૈ પુ પ્ર મ ૫ ૮

૩ એ ઈ મ ૧૧ ના નદુનામ લેખો ન ૧૪ મુ એ લે ન ૨૪૧ બ

૪ નૈ પુ પ્ર મ ૬૩

૫ મુ નૈ ન ૧૫૫ અ અને ૧૫૫ મ

રજેસ ત્રિપટિશયાકાપુરુષચરિત્ર અને મદાવીચરિત્ર વગેરેમાં અવ્યવસ્થિત છે. વળી નહકના મમયના-કુમારપાલના વખતમાં વિચરમાન હોય એવા પુરુષોએ લખેલા એ ગ્રંથ છે. (૧) કુમારપાલપ્રતિભાષ અને (૨) ગોદગલપરાજય. પાછળથી લખાયેલા તે ઘણા ગ્રંથ છે.

અન્તરેના આન્ત ઉપર ચર્ચા

કુમારપાલના પરાક્રમાંમાં સોંવી વધારે મહત્ત્વનું ધ્યાન અન્તરેના ગણ આન્ત ઉપરની ગણને હુલ્લીયું લેખોમાં તથા પ્રજાઓમાં મળેલું છે. વળી કાવાનુશ્ચમાં એ પાંદડે પગમ્મ હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં જ એ યનાવ અન્યો લાગે છે. આ યનાવનું જૂનામાં જૂનું વર્ણન દ્વાધ્યય (સં ૧૮, ૧૭ અને ૧૮)માં મળે છે. દ્વાધ્યયકાર લખે છે કે—“પછી ઝેકાએક સપાલકના

૧ અન્તરેના ગન્ત ગુન્તગત ઉપર આ ગાદિ ચડી આન્તે એ દ્વાધ્યયના તે કાવુ જ નથી. શલકુ અતર્ધિત રીતે ગદા આન્તે (ન. ૧૭-૭) એમ કાવુ છે. પ્ર ચિ. (પૃ. ૧૬૮)ના કહેવાનો આર એવા લાગે છે કે સિદ્ધ-ગન્તે જેને દીકરા માનેલો તે વાદર કે ચાદર પોતાને ગાદી ન મળવાથી આન્તને મળી ગયા અને ગુન્તગત ઉપર એને તેડી લાવ્યા અને ચતુર્થિ રાત્રિ-પ્રજાધ (પૃ. ૧૦૩)માં, તથાસિદ્ધચરિત્ર કુમારપાલચરિત્ર (સ ૧. શ્લો. ૧૫૦ થી ૧૭૩)માં તથા તિ. ગણિત કુ પ્ર. (પૃ. ૧૦)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલની બહેન દેવલદેવીને અન્તરેના ચાદરાનું ગલ આન્ત કે અર્પેગાન્તે પરાણાવી હતી. હવે એક વગને આ રાત-ગાદી ચાપાટ મ્મતાં હતી ત્યાં ગલએ સોગદાને લક્ષીને ગુજરાતીઆને કાંઈક ગાળ દીધી એટલે ગાનીએ ગુરમે થઈને પોતાના સાતની બીક દેખાડી. પગિલામે આન્તે લાત મારીને દેવલદેવીને કાદી મૂકી એટલે એ બાઈ પામે પાટાનું આવી અને બાઈને પોતાના વગ સામે લટવા હજ્જેર્યાં. હેમચન્દ્ર, એનો દીકાકાર અભયતિલક કે મેરુતુગ જેવા ન્હાના કોઠાએ લખેલ ન હોવાથી આ ચાપાટવાળી દતકયા રાજગેખરસૂચિએ જોરથી હોય કે એના વખતમાં લોકગા ચાલતી હોય પણ એ વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી આન્ત કુમારપાલની બહેનને પરણ્યા હતા એવું સૂચન પણ દ્વાધ્યયમાં નથી એ ઘણું સૂચક છે. અને કુમારપાલને પ્રેમલદેવી એક જ બહેન હોવાનો આધાર ઉપર આપ્યો છે.

આન ગળએ ઉત્તરના ગળાઓ સાથે મળીને કુમારપાન સાથે વિરોધ કર્યો અને કુમારપાનો પાઠળથી માવરા માટે પૂર્વના (માળવાના) ગળ બ નાનને બોના યો આ રીતે અજમેગનો ચોહાણુ રામ્ન ગુજરાત ઉપર ચડી આવે છે એના ખમર એક જસૂચ માગ્મત કુમારપાનને મન્યા એટલે એણે નાન્દીપુર (નાદોદ)ના વસગને જાવ્યાલ સામે મોઢ્યુ અને આન સામે પોતે ચડી ગયો ' આ બ નાન સામે ગયેના વસગનો ઉપરી કાઢ નામનો પ્લાહણુ હતો એમ ક્યાશ્રવના દીકામગે કથુ ૩^૧ હવ મન્યાલ સામેની ચઝાઈની વાતને બાજુ ઉપર રાખી અજમેગ ઉપગતી ચઝાઈનો દતાન્ત નેઈએ પ્રમરોમા આ દતાન્ત જુની જુદી રીતે માપેનો ૩ ક્યાશ્રવના હેના પ્રમાણે કુમારપાન પોતે આન સામે કચગના સૌરીગના તથા સિન્ધુના ચોહાઓ તથા આગરનક કાથીઓ સાથે નીજ્યો એ આણુ પહોચ્યો અને બનાસ નદીને કિં ચોહા વિશ્રામ નઈ, આણુનો ગળ વિક્રમમિહર જે પોતાનો મામત હતો તેો સાથે નઈ, અજમેગ તરફ ગયો છેવટે ચોહાણુ ગળના અને કુમારપાનના સેન્યો વચ્ચે યુદ્ધ થયુ તેમા ચોહાણુ ગળ હારી ગયો, એણે નમી જઈને કુમારપાલ સાથે સલાહ કરી તથા પોતાની પુત્રી જલ્હણા કુમારપાનને પગણાવી

ક્યાશ્રવણુ આ વર્ણુ ૧ ત્વન મમમરી ૧ ૩ અને અમલવાદિ

૧ ક્યાશ્રવ સ. ૧૬, શ્લો ૨૩ ડી દીખ

૨ આણુના પગમાર વસાની, વસ્તુપાલ તે જાવના મ દિગ્ની તથા અચનેશ્વરની પ્રસસ્તિ મોમા આરોવ વનાનરીમા જે ૨ નિકમમિ ગુનામ નથી, પણ મે પ્રસસ્તિ પટેલા લખાયેલ ક્યાશ્રવમા છે માત્ર ૧ સાડ માનતુ પડશે (જુલો ભારતજ નાચીન રાજવમ લા ૧, ૫ ૭૫)

૩ જુલો ક્યાશ્રવ સ. ૧૬, શ્લો ૧૪ થી તે સ ૧૯, શ્લો ૧૦ ક્યાશ્રવણુ આ વર્ણુન જેતા તલ નિસ સુધી આનાકન નાગના પાજરામા ઠેક રાખ્યા પછી પાઠા ગાતો જેશ્રાર્યાનુ વ પ્ર (૫ ૧૦૮) વગેરનુ કથન વિક્ષારપાત નથી.

દેવથી મુક્ત છે પ્રભાવક રાજનોખરખરિ નયનિદનનિ વિભવમન-
ગણિ વગેરે પ્રગન્યદ્રોગે પાન કુમારપાત મન અઠમેના મોહાનુ રાજ-
ઉપર ગરી ગંગા લેતા એમ હખે છે. એ દેવનાં પ્ર વિ માં અર્પેગઈ
ગુજરે દેશને ગીમાંટે આવી પાંગળ્યા અને ત્યાં લગઈ ગઈ એમ વચ્ચે
છે એ ખાટું છે. વળી કુમારપાતના સમયના વિવેકાચારના
મોહલલના મહિરમથી મહેલ વિ સ. ૧૨૦૭ ના લેખમાં જ્યારે
લખેલું છે કે 'કુમારપાત મન સપાદલ્ય દરને પૂરીને તથા એના
ગઢને નામે કરીને ત્યાં વિવેક પાસે આવ્યા ત્યાં સુધિદેશને
ગામનુ માન આપ્યું કે આ ગમ્પેથી કુમારપાત અઠમેર ઉપર
ગરી ગંગા લેતા અને વિવેક એને પાછો ક્યો લેતા એમ મોહલ
હું છે. વિવેક પાતાન નામે દેવથી નજાનાં ત્યાં આગર લઈ વિવેક-
ના મહિર તળાવો વગેરેની શોધા વંદર્ભ ત્યાં સિયમસ્થિતે માન આપ્યું
વિ સ. ૧૨૦૭ માં અગિરદેશના ત્યાં દાનને લેખ લખાયેલો દેવથી
આ લગઈ એ પાંડેલાં થઈ દેવથી વેદ્ય એ. ૫

૧ જુલો વ. પ્ર. ૫ ૧૦૫, કુ. ચ. ક. ૧. શ્લો. ૨૨૩ થી આગળ. અને
કુ. પ્ર. ૫ ૧૦, પ્ર. ચ. દે. ૨. પ્ર. શ્લો. ૪૧૬.

૨ પ્ર. ચિ. ૫ ૧૬૮.

૩ સપાદલક્ષમાનર્ય નમ્રીટ્તમજાનરઃ ।

સ્વયમાયાન્મહીનાયો પ્રાપ્તે શાન્તિપુરામિષે ॥

કે. ચ. ૨, વં. ૪૨૨: ૫ એ. લે. ન. ૧૧૬.

૪ ચ. પ્ર. (૫ ૧૦૫) નાં તે ગાકબરીથી ખાચારા જે. સુદ થયું એમ
હલું છે.

૫ અઠમેનો આ રાજા આજ ૬ આગુતાર વિ. સ. ૧૨૦૭ ને ૧૨૦૮ ની
વચ્ચે એના મોટા પુત્ર જગદેવને ત્રીથે માર્ગો ગયાં છે (જુલો બારતક
પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧, પૃ. ૨૪૨) વિ. સ. ૧૨૦૭ નો ઉપર કહેલો
લેખ તથા આ હકીકત લેતા પ્ર. ચ. (દે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૨૩) માં ૧૧
વર્ષ સુધી કુમારપાલે અઠમે ઉપર હલ્લા કર્યો પણ છત થઈ નહિ એમ
જે લખ્યું છે તે ખાટું છે.

આ પુત્ર પ્રમથમા નાગપાનના કટલા માગુસ -રી ગયા કે સતુપક્ષમા મોટાને અને મળી ગયા હોય એવું વાગે કે પણ પ્રમથોનાં આ મળ્યાનાં નાગનોમા પના વગા છે તથા ગ મ પણ ઘણી થઇ છે મગ દયાલુ (અ. ૧૮ નો ૯૭) મા એટલું ન રખ્યુ છે કે "આ વાદમા ગુજગનના ચાહ વગે આ ના પક્ષમા ગયા હતા અને આ ના મગ એવ નોમિ-રાજ રીર કુમારપાનના પક્ષમા હતા આ થનો પાછળની રખો જિતાર થયો છે આ વાહ કુમા પાનની દમ્નિતાગો ૮૫ગી હતો એમ વ્યાખ્ય (સ ૧૬, નો ૧૪)મા કહ્યુ છે ને આ નામાના પાછળથી વખાયેના જુ. જુ. પ્રમ-થોમા જુગી જુગી મીન આપ્યા ક, પણ

૧ ૨ થિ ની મો પ્રમથા વાદ ના નો મોમા વાદ છે મો ગમપગ નયમા 'કુમારતિલક માભટ (અ ૫ મો ૩૬) નામ લખ્યુ છે પ્ર મ (દે ગ પ્ર મો ૫૪૬)મા ચારુભટ અને જિ ૧ કુ પ્ર મા અને જ ર ના ૬ મ મા ચારભટ નામ છે, તથા પ્ર મા વાહક નામ જ છે અને મળ ના ૧ એ જ લાગે છે ચારભટ કે ચારુભટ મોના સ્વરૂપ કે જાણ છે મું ૧ (૫ ૧-૪)મા વાહ કે ચારભ લખ્યુ છે

પ્ર ૧૬ ૫ ૩૬મા ગુ જાનના વાહ રીરે જાનના પક્ષમા ગયા હતા વગર જાનના જામથ કપ થી કલાર્થો છે હવે આ ચા ના નો ૧

પ્રમા મામા મેનું વિદસાનનો પ્રવિષ્ઠ પુત્ર માજવાનો રાજપુત્ર, 'દસ્યધિરોદયેન્દ્ર વચ વચન નો છે અને વિજિત નો પ્રતિપત્ર પુત્ર ને વર્તન કપ જોઈ જિવિસાનની જાને દાયનદેવી જેને જા મેરના પાંડાજ નોરોરાજ સાથે પક્ષમા ની તેનો પુત્ર સોમેશ્વર (જેને કુમાર પાલે મોટા કોઈ હતો) ને ૮ વાહ, એ સ્વ ગનજાત મોગી પદે છે (જુઓ કામસ ૨ મા રમાસિક પુ ૩ ન ૧). મિત્રી દલીલો મને નિર્ણયક નથી હાનની અને વ્યાનથના હાર્યકીયોજેનો અર્થ હાથીનોના અવારોનો કપરી દિવો જ મા ૧ મને થાય ૬ મો જાન પુ ૨, ન ૩ ૫ ૪૦૪ મા 'ચા' મર્થો અથાગ નીચે મે લખ્યુ ૧૬ ૨૧ રામગાદ

સાચુ નામ 'ચાહડ' લાગે છે. વળી એને પ્ર. ચિ. માં ઉત્પત્તિનો પુત્ર કહ્યો છે એ તો શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તેમ પ્રાંતિમલક અને અસભવિત છે^૧ આ ચાહડને પ્ર. ચિ. પ્ર. ચ. (શ્લોક ૫૨૦) વગેરે કટલાક પ્રગથિમાં સિદ્ધગઢનો પ્રતિપત્ત પુત્ર કહ્યો છે, ત્યારે ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૭) વર્ગમાં એ ઉપગત એને માળવાનો રાજપુત પણ કહ્યો છે અને એણે સિદ્ધગઢના મરણ પછી પ્રધાનો પાસે રાજ્ય માગ્યું પણ એઓએ એને પગવશને ગણીને ન આપ્યું માટ એ અગત્યેરના રાજ્યને જઈને મળ્યો એમ કહ્યું છે^૨ આ કથનોત્તર કોઈ જૂનો આધાર નથી, પણ એ ચાહડ હસ્તિશાળાનો ઉપરી હતો એમ જે મૂળ દયાશ્રયમાં કહ્યું છે તેનો બીજા પ્રગથિમાં પણ કોઈક રીતે નિર્દેશ થયો છે. એ આ હસ્તિશાળાના ઉપરી ચાહડ ઉપરાંત આજુનો પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ કુમારપાલની વિરુદ્ધ યુદ્ધ ગયો હતો એમ પ્રભાવક-ચરિત્ર (હિ. સૂ. પ્ર. શ્લોક, ૧૭૭ થી ૫૧૨) ને અનુસરી જયસિંહચરિ

ત્રીએ મારી ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો પછીના અગ્રના પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ છતાં મને તો ચાહડ કદાચ સિદ્ધગઢનો પ્રતિપાત્ર, પણ હાથી-ગોના સ્વામીનો ઉપરી લેલો અધિકારી જ લાગે છે.

શ્રી. રસિકલાલભાઈ પણ ચાહડને 'હાથીગાના લશ્કરનો વડો' કહે છે (જુઓ ઉ. પૃ. ૨૦૧).

૧ જુઓ પ્રા. લે. લે. સં. અવલોકન પૃ. ૬૧, તથા પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૮. ટિ. ૮.

૨ સ્વ. રામલાલ મોદી કા. સ. ત્રૈ. પુ. ૩. અ. ૧. માનસી માર્ચ ૧૯૪૧ પૃ. ૭૩), તો આ ચાહડને સિદ્ધગઢનો દાંદિય સોમેશ્વર ગણે છે. પણ એ અતિ દુર્ગટ કલ્પના છે. શ્રી. ૨. જો પરીખ પણ આ ચાહડને હાથીશાળાનો ઉપરી માને છે (કા. ઉ. ૨૦૪).

૩ પ્ર. ચિ. માં આ ચાહડ કે વાહડ ઉપરાંત એક ચક્રવર્તિ નામના મહાવતે પણ લશ્કર વખતે અડધા હોડી દીધો (પૃ. ૧૮૮), એવું કહેવું છે એ એક જ દત્તયાના બે કટકા થયા લાગે છે.

તથા જિનમંજગણિ કહે છે^૧ વળી ચ પ્ર. (૫ ૧૦૫)ને અનુસરી નહિતો કેદણ વગેરે સામન્તો પણ દુભાગપાત્રી વિગ્રહ હોવાનું તથા લાય વગેરે દ્વારા દુભાગપાત્રના વર્ણ માણસ અર્જોજો પોતાના પક્ષમાં લીધા હોવાનું જિનગણિ કહે છે^૨ પ્રમદોમાં આપેની આ નાઈ સગવી આની મની વિગતોમાં કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ પ્રશ્ન છે બાળી મગ દ્વારાત્રયમાંથી જે ઉપર ઉનાઈ છે તે જનાર મન્યો તે અમથે જ નગમ્મ લખાયુ હાઈને ચોક્કસ વિશ્વમનીય છે અન્તમેગના રાગ ઉપર કુમારપાલે વિજય મેગ પે હોવાની વાતનો ઉલ્લેખ તો કુમારપાલ ૥ પોતાના અન્તે ઉડીજી લેખોમાં તથા એના અનુયાયીઓના ઉત્પત્તિ લેખોમાં—કુમારપાત્રના વિગતો—મગે છે^૩ અને બી દ્વો વગેરે પ્રમ પેમાં દુભાગપાત્રના મુખ્ય પગલેખોમાં આ વિજયનો ઉલ્લેખ કરેલો જ છે^૪

૧ ક પ્ર. ૫ ૮૦-૮૧, ક ચ સ ૮, સ્તો. ૪૩૬ થી ૪૩૮

૨ જુઓ ક પ્ર ૫ ૪૧

૩ વનમગની પ્રશસ્તિમાં નીચેનું વચન છે —

અર્જોરાત્રનરાધિરાજદ્વયે દિપ્તેશ્વરાણમજ

શ્ચ્યોત્તરાહિનતર્જનામદયશર્દી મુજસ્થાયિનામ્ ।

પે. ૧૪, શુ ઐ ૧ ન ૧૮૭ પ્રા લે મા ન ૪૫

વિ સ ૧૨૦૬ ના, ૧૨૧૪ ના, તથા બીજા અન્તે લેખોમાં કુમારપાલને—
ત્રિવિત્તાકમરીમૂળાદ અથવા ત્રિવિત્તાવિક્રમરણાંગચિત્રિવિત્તાકમરીમૂળાલ
(ઐ ઇ ન ૧૧ ૫ ૪૪ તથા હ લ ૧૬૧૭ ૫ ૨૦૩ વગેરે) નેવા
વિશેષજ લખાવેલા છે

૪ હાદિ પ્રવેશ્યદ્વાગ્લિષ્ટેનાર્ણિત ગિર ।

જાત્રમશોણિગલેખ મ્યાનલાર્ણ પરિરવિ ॥ બ. કૌ સ. ૨, સ્તો. ૮૬

મુ સ (સ. ૭, સ્તો. ૮૩), વરિમાં બી કૌ ના આ વચનોને મળતા
વચન છે જે ઉત્તરવાળી જરૂર નથી.

માળવાના બદલાવને માર્ગો

જે કે અજમેરના વિજય જેટલું મહત્ત્વ માળવાના બદલાવ ઉપરના વિજયને હિટ્તીલું લેખોએ આપ્યું નથી, પણ ઉપર દ્વા-શ્રયમાંથી ક્ષેત્રા ઉતારામાં માળવાનો બદલાવ પાગળથી હત્તેા કરવા આવતો હતો તેની સામે નાન્દીપુરના ગુર્જર પાલણ સેનાનીને મોકલ્યો એવું દ્વાશ્રયમાં છે અને દીકાકારે એવું નામ કાઢ્યું છે, એટલે લાટના કશકરને? કાકની સરહારી નીચે મોકલ્યું હશે આગળ ચાલતાં એજ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે જે વખતે કુમારપાલના આગ્રની પુત્રી જલ્દણા સાથે લગ્ન કરી રહ્યા તેજ વખતે બદલાવને કુમારપાલના પાંચ સામન્તોએ મળીને હગગ્યાના ખગર પણ આગ્યા? બદલાવ સામે કુમારપાલ તરફથી લડવા ગયેલા આ સામન્તોના નામ દ્વાશ્રયમાં કે એની દીકામાં નથી આપ્યા, પણ આપુનો પરમાર રાજા યશોધવલ જે કુમારપાલનો સામન્ત હતો તેણે બદલાવને મારવામાં લાગ લીધો હતો એમ આપુના તેજપાલના મદિરની પ્રશસ્તિમાં “યશોધવલે કુમાર-પાલની સામે આવેલા માળવાના રાજા બદલાવને માર્યો” એવું લખેલું છે તેથી સમજાય છે.૩ વળી દ્વાશ્રયના મૂળ કથનને કી કૌ જેવા

૧ શ્રી. મુનશીની ‘ગુજરાતનો નાથ’ અને ‘ગંગાધિરાજ’ વાર્તાઓમાં જે કાક નામનું પાત્ર આવે છે તેવું મૂળ આ દ્વાશ્રયનો કાક લાગે છે.

૨ જુઓ દ્વાશ્રય સ. ૧૬, શ્લો. ૧૦૦ થી ૧૨૬.

૩ આપું ચક્રાવર્તીના પરમાર રાજાઓની જે વંશાવળી આપુના તેજપાલના મદિરના વિ સ. ૧૨૮૭ના લેખમાં આપી છે તેમાં રામદેવ પછી એના પુત્ર યશોધવલનું નામ છે અને એને વિશે લખ્યું છે કે.—

. યશોધવલ इत्यासीत्तनूजस्ततः ।

यश्चौलुक्यकुमारपालनृपतिप्रत्ययितामागतं

मत्वा सत्वरमेव मालवपतिर्वल्लालमालब्धवान् ॥

પ્રા જૈ લે. સ. લેખાંક ૬૪ આપુની તેજપાલ મદિરની પ્રશસ્તિ શ્લો ૩૪, પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ દ્વાશ્રયમાં આપુના રાજાનું નામ વિક્રમ-

પ્રમથનો તથા કુમારપાલના પોતાના સમયના વિ. સ. ૧૨૦૮ ના તથા વિ. સ. ૧૨૨૮ના ઉત્તેજી લેખોનો ટકા છે. એટલે માળવાના ટાઈ મન્યાનને કુમારપાલે માર્યો હોવાની વાતમા સંદેહનું કાંઈ નથી પણ આ બંધનાન કાલ હતો. માળવા ૥ પગમા ગગ્ગઓની વશા વળીમા આવુ નામ હતુ પુગતત્વસગોડકોને મળ્યુ નથી વળી મિદગજો હતેલો માળવાનો પ્રેશ કુમારપાલના નામામા હોય એ આભાવિક છે એટલે મધુ જોના સહન એવો વાગે છે કે માળવાનો ગળ યગોધર્મ મિદગજને દાથે. થયા પછી ત્યારે તેનો પુત્ર

સિંહ લખ્યુ છે એ કારથી વિ. સ. ૧૨૭ ની આમપાસમા વિક્રમસિંહ ગાદી ઉપર હોય અને આ યશોધરલ ધરાના હોઇને કુમારપાલે આપેલી મેડ જગીર ભોગવતો રોય એમ વિ. સ. ૧૨૦૨ ના મન્ત્રીમાથી મળેલા લેખમા પરમા વશોદ્ધવમહામહાસહસ્રચક્રોચલ એ રીતે સખે. રજે છે ને ઉપરથી લાગે છે આમુના લેખમાથી વિક્રમસિંહનુ નામ મ પડી યુ મે કપેટ મુશ્કેલ છે સ્વ ને હી મોઝા નો મ ૧૨૦૧ મા વિક્રમસિંહ ગાદી ઉપર હરો ત્યારે તેક અને બીજુ પછી ૧૨૦૬-૦૭ મા અમ બે તુર્ક કુમારપાલને આજોશન સાવ થયા એમ માનતા લાગ છે (રા ઇ બા ૧, ૫ ૧૭૫-૧૮૬ અને શ્રી ૨ છે) પરીખ મોઝાછને અનુમત છે (કા ઇ ૫ ૨૦૭) કે અ વિક્રમસિંહ થોડો વખત ગાદી ઉપર રહ્યા પછી યશોધરલ માગી ઉપર આવેા હરો. વળી આ વિક્રમસિંહે કુમારપાલની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યુ હોનાતુ તથા મે કાગલુથી મેને કે મા નાખી બત્રીનલ યશોધરલને ચક્રાવલીમા ગાગી આપ્યાતુ પ્ર ન (હે સુ પ્ર એ. ૫૬)મા સ્પષ્ટ કથન મળે છે

૧ રાગાદ્ મૂળાચ્છાકમ્પિઝાનુનયોર્મયે ।

મુદ્દીનો એન મૂર્ધનો સ્તનાવિવ જયશ્રય ॥ શ્રી કૌ સ. ૪ મે. ૪૮

ચળલ (સ) મારાધિવ —

ધીમજ્જગમ્ભૂતકુરશિરમચારપચાનત ॥

એ. ૧૦

૫૧થી સુ ૫૫૦—વિ ૧૨૨૫ નો બદ્ધકાગીનો લેખ આવનમરના પ્રાપ્ત અને સંસ્કૃત લેખો, ૫ ૧૮૬, યુ. મે. લે. ન ૧૫૫

જયવર્મા કદાચ ગુજરાતના રાજના સામત તરીકે માળવામાં રાજ્ય કરતો હશે ત્યારે ઘણું કરી દ્વારા સમુદ્રના હોષસલા રાજ બદલાવે—વીર બદલાલ બીજાએ કર્ણાટકના ચાલુક્ય લશ્કરના સેનાપતિ બનીને નબળા પડી ગયેલા માળવાના રાજને હરાવી ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી હશે આ બદલાલને મારીને કુમારપાલે આખા માળવાને પોતાને તાબે લીધું અને જુદા જુદા પ્રાંતો (વિષયો)માં વહેંચી માળવાના પૂર્વ વિભાગની સુપરત બીલસા-ઉદયપુરમાં થાણું નાખી પડેલા પોતાના સૂઆ (મહાસાધનિક) રાજ્યપાલને કરી, એમ શ્રી ડી. સી. ગગુલી નર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે ૨

શ્રી મુનશી દ્વારા સમુદ્રના બદલાલ બીજા (ઈ. સ. ૧૧૭૨ થી ૧૨૨૦) એ ગુજરાત અને માળવાને હેરાન કર્યા હોવાનું અનુમાન એ બદલાલના એ ઈ. ગ્ર. ૧૫ શ્લો. ૩૪-૩૫ ઉપરથી કર્યું છે. ૩ આ બદલાલ સાથે જ કુમારપાલના સામતને લડવું પડ્યું, અને કદાચ ગુજરાતના લશ્કરને હાથે હાર ખાઈને માળવામાં કાવેલો એ બદલાલ કર્ણાટકમાં ચાલ્યો ગયો હશે.

અને ઉપરનું અનુમાન સાચું હોય તો બદલાલનું માથું કાપી નાખ્યું એવા જે શબ્દ લેખો તથા પ્રતિધોમાં મળે છે તેનો અર્થ બદલાલને હરાવ્યો એટલો જ કરવો પડે, કારણ કે કુમારપાલના મરણ પછી પણ આ બદલાલ જીવતો હતો. વિ. સ. ૧૨૨૦ માં કુમારપાલના મહાસાધનિકે (સૂઆએ) બીલસા પામે ઉદયપુરના ઉત્તલેશ્વરને

૧ આ બદલાલનો સમય વિ. સ. ૧૨૨૯ થી ૧૨૬૮ છે (જુઓ ડકની કોનોલોજી પૃ. ૧૬૦), એ જોતાં એનું આ પરાક્રમ દ્વારા સમુદ્રની ગાદી ઉપર બેઠા પહેલાનું હોવાનો સંભવ છે

૨ જુઓ ઇ. એ. ૧૯૩૨ ઓક્ટોબરમાં ‘પરમારો’ વિશે એનો લેખ, વળી સ. ૧૨૧૨ ની ગ્રંથપ્રશસ્તિમાં કુમારપાલને ‘કર્ણાટરાયમાનમર્દનકર’ કહ્યો છે એ આ રીતે બેસે છે (જુઓ ઉપર લેખ સ. ૧૧)

૩ એડી વેટ વોચ ગુર્જરેશ પૃ. ૨૦૮.

દાન આપ્યું છે તેથી કુમારપાલે માળવાના એ ભાગને તામે કર્યો હોવામા સંદેહ નહોતો નવી આ લેખમા કુમારપાલ માટે ‘અનતી નાથ’ મિરુદ વાપર્યું છે પણ આ લગાઈ હેમચન્દ્ર જે છે તેમ અન્તમેર ઉપર ચડાઈ વખતે જ કે એ પછી તરતમા અર્થાત્તિ ચ ૧૨૦૭-૮ મા થઈ છે એમ વિ ચ ૧૨૦૮ ની વાનગર-ગ્રાહા પ્રશસ્તિમા “માળવાના રાજાના માથાને કુમારપાલે દગવાગ્નમા લટાવ્યાનું કહેયું છે ૨ એ ઉપરથી નક્કી થાય છે અને આ ય્યનમા જિની અતિ શયોમિત ન હાય તો આ મધ્યાવ ઉપર તર્ક ગ્રે છે તેમ હોઈસના રાજા નહિ પણ કાઈ બીજો હોવા જોઈએ

મલ્લિકાર્જુન ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલના જે નીચા પગક્રમનો ઉલ્લેખ પ્રગન્ધામા મળે છે તે કોમ્પ્યુના ગગ્ગ મલ્લિકાર્જુનને માપતો છે પ્ર વિ (પૃ ૧૭૧)મા વિન્તાગ્ધા આ જ્યા આપી છે, જેનો સાગ એટલો જ છે “એવખત ગજસભામા મેરેના કુમારપાલ પામે ધર્મ ચાગજો ૧ યુના ગગ્ગ મલ્લિકાર્જુનના ‘ગજપિતામહ બિરુદની વાત કરી એ મિરુદ સહન ન થવાથી કુમારપાલે ગજસભા તરફ મૂચક નજર કરી એટલે ગગ્ગનું મન સમજનાર મત્રી આમડે મલ્લિકાર્જુનનો નાશ કરનાનું માથે લીધું અને ગગ્ગએ એને પાચે અગનો પોશાક આપી સામંતો તથા લસ્કર સાથે કોમ્પ્યુના રાજાને માગવા ગોમ્પ્યો આગ વીખની અને વનમાડમાયો વહેની કાવેરી (પ્ર વિ માન્ધ્યવિષ્ણી નામ તપ્પ્યુ છે) ની જોતરી સામે કઠિ પડાન નાખે છે ત્યાં તો લગાઈ માટે તેના થઈને આવના મલ્લિકાર્જુનને એના લસ્કરે મારીને ગિખેરી નાખ્યું. આ રીતે એમ્વાગ હાગી ગયા યના બીજા નવા બળવાન સામંતો

૧ ઇ એ ચ ૧૮, પૃ ૪૪૩ ગુ એ વે ન ૧૫૦

૨ દ્વારલક્ષ્મિતમાન્દેશ્વરશિર વપ્તન ચત્તારત્ત.

૩ એ વે ન ૧૪૭ માન્ધ્યવે બા ૧ વેખ ન ૪૫ શ્લો ૧૫

સાથે એને જ કુમારપાલે કરી 'મલ્લિકાર્જુન' ઉપર મોકલ્યો અને બીજી વખતે પાજ બાંધી, સૈન્યને સામે કાઢે ઉતારી, ઘડાઈમા મલ્લિકાર્જુનને હરાવી, એનું માથું કાપી લીધું અને મલ્લિકાર્જુનના દેશમાથી લૂટી આણેલી વસ્તુઓ સાથે એ માથું પણ સભામાં ખોત્તર સભાસદો સાથે કુમારપાલ ખેડે હતો ત્યાં એના ચરણમા મૂક્યું અને એના આ પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા ગજાએ શ્રી આગ્રહને 'રાજપિતામહ'નું ધિરુદ આપ્યું "

મલ્લિકાર્જુનને કુમારપાલે આ રીતે માર્યાની વાત જોઈતા વધુ વિસ્તારથી ઘણાખરા પ્રબધોમા કહેલી છે.^૧ હવે આ વર્ણનને ઐતિહાસિક કસોટીથી તપાસી જોઈએ પહેલું તો કોંકણના રાજા ઉપર કુમારપાલની ચડાઈની વાત મુદ્દે સાચી હોવી જોઈએ, કારણ કે કુમારપાલ પછી પોણોસો વર્ષે લખાયેલા કી કૌ, સુ સ. જેવા પ્રબધોમા એની નોંધ છે, એટલું જ નહિ, પણ સમકાલીન હેમચન્દ્રના કુમારપાલચરિત (સ ૬)મા પણ એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે બાકી પ્ર ચિ વગેરેમાં મલ્લિકાર્જુનનું 'રાજપિતામહ' ધિરુદ રાજ્યથી સહન ન થયું અને તેથી કોંકણના ગજાને મારવા આગ્રહને મોકલ્યો એમ જે લખ્યું છે તે તો મેરુતુગમ્પરિની કલ્પના લાગે છે. પણ આ લડાઈના મળમા ઊડા ઊતરવા મારે ઉતર કોંકણની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોવાની જરૂર છે ઉત્તર કોંકણ ઉપર એ વખતે શિલાહાર વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું એઓ ઈ સ ૯૭૩ મુખી ગણ્ટકૂટ ગજાઓના

૧ પ્ર ચ. હે સ પ્ર શ્લો ૭૨૩. ૭૨૪, જયસિહચૂરિત ક ચ સ ૮, શ્લો. ૪૫૫ થી ૫૩૧, જિ ગણિનો દ. પ્ર. ૩૮, ૩૯, આ ગણિનું ક ચ. સ. ૩, અને કી કૌ. (સ ૨, શ્લો ૪૭), સુ સ. (સ ૨ શ્લો. ૪૩) વ વિ. (સ ૩, શ્લો ૨૯) વગેરેમા દ્વ કી નોંધ જ છે. દા. ત

चूडारत्नप्रमाकम् नम्र गर्वादकुर्वतः ।

વળગ. કુકળેશસ્ય ચક્ષકાર શરે. જિર ॥ કી. કૌ સ ૨, શ્લો ૪૯.

સામન દના પણ પાછગથી નવન થયા જણાય છે એઓની ગતવાની થાણામાં અને પુરીમાં હતી અને થાણા નથા ટાનાળા ગિનાઓ એઓનો નામે દના ઉપ ના જ્ઞાનમાં કહેલો મતિદાર્જુન આ શિનાદા વરાળો ગગન હતો એ પણ ચોક્કસ એના શક મ ૧૦૭૮ તથા ૧૦૮૨ (વિ. સ ૧૨૧૨ તથા ૧૨૨૧)ના શિનાદેખો સ્પષ્ટપણે અને સમર્થમાથી મળ્યા છે આ શિનાદાગ ગગનઓનું ગજપિતામહ એ સાવાળશ મિરુદ હતુ એ પણ ખરુ છે હવે મલ્લિ ૧૭૧૦ કહ્યુંના વખતથી ગુજરાતને તામે ગયેના અને પોતાની સગદતને અ ના પ્રદેશને દમાવનાનો પ્રયત્ન થો હોય અથવા કુમારપાનો પોતાના ગજની સરહ જગ વધાવનાનો લોલ થયો હોય, ગમે તેમ પણ કુમારપાદે કોણુ ઉપ ચાઈ કરી એ વાત સાચી છે, અને મતિદાર્જુનને મારી નાખ્યાની વાત માચી હોય તોર આ લઘઈ વિ મ ૧૨૧૬ થી ૧૨૧૮ વચ્ચે થઈ હોની લેઈએ, કાગળ કે ગદ્ય મ ૧૦૮૪ (વિ. મ ૧૨૧૮)નો મતિદાર્જુનના અનુયાયી અપગદિત્ય ખીજનો લેખ મળ્યો છે એમ પ જગવાનનાને વખતુ છે, પણ થાણા ગેઝિટિય મા અપગદિત્ય ખીજના ગદ્ય ૧૧૦૬ (વિ. મ ૧૨૪૦) પદનાના કોઈ લેખની નોંધ નથી મળતી, મેટલે ચોક્કસ અનુમાન કરનાનું કિં સાધન નથી કે

આ ચાઈમાં કુમારપાન કાતે ગયો હોવાનું તો ગઈએ નોંધ્યું નથી, પણ જો પ્રયત્નો મતિદાર્જુન ઉપ ની જ્ઞાને થય ઉદ્ધનના

૧ શિનાદાગ વરાળી વગાવળી મતિ દુઓ પગિશા ૨ અને મલ્લીકા દુનના રેખો વગરે માટે મુ. ગે. મ ૧, પૃ ૧૮૫-૧૮૬ તથા મ ૧૩, બા ૨ પૃ ૪૨૬-૪૭૭ ની કોનોટેશ પૃ ૧૧૫.

૨ દેમગલે પણ માયુ કાપી નાખ્યાનું સ્પષ્ટ છે-કુ. ચ. સ ૬, ૨૧૦ ૭૦.

૩ મુ. લ. મ ૧, બા ૧, પૃ ૧૮૧ અને મુ. ગેઝિટિય. મ ૧૩ બા ૨, પૃ ૧૦૬-૨૮ અને દુનની કોનોટેશ પૃ ૧૬૪

પુત્ર આગર કે આગ્રભટ્ટને આપે છે.^૧ ત્યાં મોમેશ્વરે વિ સ. ૧૨૮૭માં લખેલી આશુના તેજપાલ મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ચંદ્રાવતીના પરમાર ધારાવર્ષે ‘કોંકણના રાજની પત્નીઓને યેવગવી’ એમ લખીને એ યશ ધારાવર્ષને આપ્યો છે,^૨ આ ધારાવર્ષ તે માળવાના અસ્થાવરે મારનાર યશોધવસનો પુત્ર છે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓમાં ધારાવર્ષ પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયા છે એના વિ સ ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬ સુધીના પાંચ લેખ મળ્યા છે^૩ એ ઉપરથી એણે બાહુ કાંજી રાજ્ય ક્યું જણાય છે આ ધારાવર્ષ કુમારપાલનો સામન્ત હોવાથી જે લશ્કર કોકણ ઉપર ચડી ગયું હતું તેમાં એ ગયો હોવાનો તથા ત્યાં એણે પરાક્રમ ક્યું હોવાનો સંભવ છે. અન્તમેરનો ચોહાણુ રાજા મોમેશ્વર જે સ. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેઠા પહેલા પાટણમાં બેઠો હતો તે પછી આ લડાઈમાં ગયો હતો અને એણે કોકણના રાજાને માર્યો હતો એમ ‘પૃથ્વીગજવિજય’માં લખ્યું છે.^૪

અને આગર પ્રખ્યાતના જીવન કથનો ઉપરથી લાટનો અધિકારી હોય એમ જણાય છે^૫ અને એ જ કારણથી લાટના દક્ષિણ છેડા

૧ પ્ર વિ વર્ગેરના ઉલ્લેખ પહેલા ટિપ્પાણીમાં નોંધ્યા છે. પાનુ સુ. સ. નો નીચેનો શ્લોક ઉતારવો થાય છે —

અનૂપભૂપો વણિજાપિ यस્ય યતો જિત કૌવળચકવર્તી ॥

સ. ૨, શ્લો. ૪૩.

આ વાણિજ-વાણિયા તે આગર.

૨ ધારાવર્ષ: સમજનિ સુતસ્તસ્ય વિશ્વપ્રશસ્ય ।

ક્રોધાક્રાન્તપ્રધનવસુધાનિશ્ચલે યત્ર જાતા-

રચ્યોતન્નેત્રોત્પલજલકળા. કૌંકળાધીશપત્ય ॥ પ્રા. લે લેખાંક ૬૪, શ્લો. ૩૬

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પૃ ૭૮-૭૯.

૪ એજન પૃ ૨૪૯

૫ જુઓ પ્ર વિ પૃ ૧૮૫ થી ૧૮૭ તથા ૧૮૭ પૃ. ની ટિ ૩૪.

ઉપગતી ચઝાઈમાં એને મોઢ યો હોય એ આલાવિષ્ છે ડાકણના ગમને મારીને લૂટરૂપે કેટનીક વસ્તુઓ આમ. ગુજરાતમાં લઈ આ યો તેની નોંધ પ્રમથમાં આપી છે,^૧ પણ એ કવિપત હાનતો વધારે મહત્ત્વ લાગનાથી અહીં ઉતારી નથી. ડાકણના આ વિજયથી ગુજરાતના ગમનના હાથમાં કાઈ નવો પ્રભેદ આ યો જણાતો નથી.

ગોરકના બહુખોર મામે ઉદયનને મોકલ્યો

ઉપ. ૧૧ પણ ચઝાઈઓની નોંધ અમમનીન સાનનોમાં મળે છે, પણ એ ઉપગત જે એક ચઝાઈનો ઉલ્લેખ પાછળના પ્રમથમાં મળે છે તેનું અવલોકન પણ અહીંજ કરી લેવું યોગ્ય છે પ્ર ચિ (પૃ ૧૮૩) વગેરેમાં શત્રુજયોપાગના પ્રમથમાં લખ્ય છે કે એ- વખત સોગઠના સુવર (બહારવટિયા?) સામે ઉપનને લશ્ક સાથે મોઢ્યો હતો પ્ર ચ (શ્લો ૪૨૬) મા કહ્યું છે. ડાકણના ભાઈ કીર્તિપાન સોગઠ સામે ગયો ત્યારે એને ઉદયને ખલાનથી પાતાના લશ્ક ની મલ્લ કરી હતી એ ગમે તેમ હો પણ સૌગાંદ્ર ના એ શત્રુ સાથેની લઝાઈમાં ઉદયનને વાગ્યું અને એ વદ્ધમત્રી મગના પાંચો પણ એના મનમાં શત્રુજયના લાગના મદિરનો હર્ષો દ્વાર કરી પથ્થરનું મલિ બધાવનાનો વિચાર ગમ્યા કરતો હોવાથી એનો હવ જતો ન હતો ત્યારે કીર્તિપાને એ હર્ષોદ્વાર વાગ્ગટ કરશે?

૧ જુઓ પ્ર ચિ પૃ ૧૭૭ જ સ. શુ ૬ ચ સ ૪, શ્લો ૫૨૬-૫૨૫ તથા જિ ગ નો ૬ પ્ર પૃ ૩ આમાં સાકીચાદ કરો દ્રવ્ય, સોનાના બનીશ કુલ વગેરે વસ્તુઓને ૬૬ કહેવ છે પણ જો રાજને મારી દોષ નો લૂટ કહેવાય, વળી રાજને માર્યો હોય કે દત્તબો હોય પણ તે પ્રદેશમાં ગુલાતની સત્તા તો નથીજ અપાઈ એમ પ્રમથોના વર્ણનથી તથા ગિતાદાર રાતના લેખોથી જાણાય છે

૨ પ્ર ૧ મા ગોરકના નવખલ સામે મોઢ યો અમ લખ્યું છે (દે ગ, પ્ર શ્લો ૪૩૦) પુ પ્ર સ (પૃ ૩૭ ૩૮)માં ઉદયને સોગઠમાં ખેંચાને મારી નાખ્યો પણ સાગલ ડોઝિયાક સાથે લગતા પોતે ધવાયો એમ લખ્યું છે

એવું કખૂલ કર્યું. અને વાગ્બટે શર્ણોદ્ધાર વિ. સ. ૧૨૧૧ કે ૧૨૧૩ માં પૂરો કરીને ધન ચડાવી એમ પ્રબંધમાં લખ્યું છે.^૨ જો એ બરાબર હોય તો આ બનાવ વિ. સ. ૧૨૧૧ પહેલાં બન્યો હોવાનો છે એ અને જો કે-કુમારપાલના કાંઈ લેખમાં કે ઠયાશ્રય, કી. કૌ. જેવા જૂના ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી, પણ સોલકીઓના સામંત નહૂલના ચોહાણોના સંધાના વિ. સ. ૧૩૧૯ ના લેખમાં નહૂલના ચોહાણ આલ્હણદેવે ગુર્જરેશની ઇચ્છાથી સૌરાષ્ટ્રના કુટિલ કાંટાને ઉમેડી નાખ્યો એમ લખ્યું છે.^૧ આ આલ્હણદેવનો કિરાડુમાંથી વિ. સ. ૧૨૦૯ નો લેખ મળ્યો છે જેમાં એ પોતે કુમારપાલનો સામંત હોવાનું સ્વીકારે જ છે.^૩ વળી વિ. સ. ૧૨૧૮ નો એના પુત્ર કીર્તિપાલનો એક લેખ મળ્યો છે,^૪ જેમાં પણ આલ્હણ સૌરાષ્ટ્રિકાને હરાવ્યાનું કથન છે એ જોતાં સોલકીમાં કાંઈ એ બડ કહેલું અને એને જવાબવા જે જે સામંતો મોકલ્યા તેમાં આ ચોહાણ સામંત આલ્હણ પણ હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

આ ઉપરાંત પ્ર ચિં (પૃ ૧૯૭-૧૯૮)માં ઉદયનના પુત્ર વાગ્બટના નાના ભાઈ મનશર આહરને સેનાપતિ બનાવીને કુમારપાલે સપાદલક્ષ ઉપર મોકલ્યા હતા અને એણે બબેરા નગર ઘેરે ઘાલીને લીધું તથા કુમારપાલની આણુ ફેરવી વગેરે વર્ણન છે આ

૨ પ્ર ચિં મા ૧૨૧૧ ની સાલ આપી છે (પૃ ૧૮૫), પ્ર ચ (હે સુ. પ્ર. શ્લો ૬૭૨)માં ૧૨૧૩ ની સાલ આપી છે, પણ જ. સ. ના ક ચ. (સ. ૮, શ્લો ૬૪૨)માં અને જિ ગણિના ક. પ્ર. (પૃ. ૭૩) માં પણ ૧૨૧૧ સાલ આપી છે. આ ગણિએ પણ એ જ સાલ આપી છે (સ. ૭).

૧ યત્સાહાય્ય પ્રતિપદમહો ગુર્જરેશશ્વકાંક્ષે ॥ સૌરાષ્ટ્રે કુટિલોપકટકમિદાલ્યુ-
દામકીર્તેસ્તદા । એ. ઇ. ગ્ર. ૯, પૃ. ૭૦, શ્લો. ૩૨-૩૩.

૨ પ્રા. શ્લે સ. ન. ૩૪૬ તથા એ ઇ. ગ્ર. ૧૧, પૃ ૪૮.

૩ એ. ઇ. ગ્ર. ૯, પૃ. ૬૮.

બ મેગ નગરનો હજુ પત્તો લાગતો નથી મુનઈ ગેઝેટિંગમાં શોગણૂ
નુ બામગિયાવાડ હોવાનો સ્થાવર મુલ્ય થો છે^૧ ગમમાળા (૫ ૨૩૭
ટિ ૧)માં સિધુમા કુમ્બની જિ લામા જૂડુ શકું હતુ એમ લખ્યુ છે
અપા નક્ષત્રી ગ તવાની નો આ વખતે અજમેગમાં હતી વળી પ્ર ચ ૨
મા લાદ માથે લાભેરી પશુ લખ્યુ છે, એટલે આ તકો
પગરપગ રિઠુંદ-મવા દેગો ગમ્મની કૃપારી આગ્ય જોગનતો હતો એમ
પણ કહ્યુ છે, પરંતુ પ્રમધાના ચાહ સગધી આ ગમગિયા વર્ણન
માથી અો મુ ગે વજેગેના અપાનક્ષમા બામગિયાવાડ મંચા જેવા
તર્ક—માવી કાઈ અનિહાસિત તત્ત્વ તાગી રકાય એમ લાગતુ નથી

અજમેરના રાજા વિગ્રહરાજે લાધેના બદલો

ગુજરાતના પ્રમવા અને ઉત્પાદ્ય લેખો ગુજરાતના ગમ્મના
વિજયોગ ગણાવ અને હાલ વિગે માન ગળે એ સ્વાભાવિક છે
એટલે એ માટે પાડોશી ગમ્મોના ઇતિહાસ જ લેવા જોઈએ
જે અર્જોગજ કે આતને કુમા પાને હગવેનો તે અજમેરના ચોદાણ
ગમ્મનો પુત્ર પ્રતાપી વિગ્રહ રાજ (સીમરદેવ) ચોથો (વિ મ ૧૭૦૬
થી ૧૭૨૦) મિગ્ગજના પ્ર નજુમા કહ્યુ છે તેમ મિગ્ગજે અજમેરના
ચોદાણ ગમ્મ આનાખને નમાવ્યો એ ખરૂ, પણ છેવટ તો પોતે આ ઠાકને
દોષરી આપી મનીમબધધી સતોષ માન્યો અને સ ૧૧૯૮માં
અધાન મિગ્ગજ ૥ કેન્ના વર્ષમાં આ ઠાકે મપૂર્ણ સ્વતંત્ર ગમ્મ હતો
એ સમયનીન ગ્રન્થપ્રતગ્નિના મુગવાધો ઉપર નોંધુ છે જ પછી
કુમારપાને આનામ ક અર્જોગજનો પૂરેપૂરા હરા મો, પણ એ પરાધીનતા
જોગરવા એ નાસુ શયો નહિ એના મોટા પુત્ર જગદેવે સ ૧૨૦૮
પહેના જ અર્જોગજનુ ખૂન કર્યું,^૩ પણ એ પિતૃવાની ભાઈને ગાગી

૧ મુ ૧ મ ૧, બા ૧, ૫ ૧૮૯

૨ પ્ર ૪ દે મુ ૫ મો ૭૨૫, ૭૨૬

૩ જુઆ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ બા ૧, ૫, ૪૨-૪૩

ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી એનાથી નાનો ભાઈ વિગ્રહગજ (કેર્કે ત્રીસલદેવ) ચોથો અજમેરની ગાદી ઉપર બેઠો. આ વિગ્રહગજે ગુજરાતની તાબેદારી એક વર્ષમા જ ફગાવી દીધી હોય એમ ઈ. સ. ૧૧૫૬ (સં. ૧૨૧૨ ચંદ્ર સુદિ ૧૩)ના એક પ્રશસ્તિલેખમા એણે રચતવતાસૂચક ‘ સમન્ત-રાગવલીવિરાજિત પન્નમહારઠ મહારાગ્નધિગજ ’ ગિરુદ લગાડેલું તેથી નક્કી થાય છે.

આ વિગ્રહગજ મહા પગકંઠી અને વિદ્વાન રાજા હતો. એણે દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ કીરોઝશાહી અંતરા ઉપર ઈ. સ. ૧૧૬૩ (સ. ૧૨૨૦) મા કોતરાવેલા લેખમા લખ્યું છે: પોતે દિગ્વિજય યાત્રા વડે દિમાલયથી વિન્ધ્યાદિ સુધીના દેશો ઉપર વિજય મેળવ્યા છે, આ રાજ્યએ તોમરકુળના દિલ્હીના રાજા પાસેથી દિલ્હી લઈ લીધું અને મલ્ખા-મુસલમાનોનો નાશ કરીને આર્યાવર્ત કરીથી યથાર્થ આર્યાવર્ત કર્યો. દિમાલયથી વિન્ધ્યાચળ સુધીના રાજ્યઓ પાસેથી કર લીધો હોવાનો પણ એ ગર્વ કરે છે. એ રાજ્યએ અજમેરમા પાદશાહા યનાવેલી જેને શાહજુદીન ઘોરીએ ઈ. સ. ૧૧૯૩મા મસીદ યનાવ્યા પછી ‘ અરાઈ ફિતકા ઝૂપડા ’ નામથી જે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ વિગ્રહગજે લખેલું હન્કેલિ નામનું એક નાટક અને એના સલાપદિત સોમેશ્વરનું ગ્વેલું લલિતવિગ્રહગજ નામનું ખીલુ એમ જે નાટકો પાદશાહાની શિક્ષાઓ ઉપર કોતરાવેલાં જેમાંથી પાંચ શિક્ષા મળી છે આ પુગવા જોતાં આ ચોહાણુ વિગ્રહગજ ચોથાને કુમારપાલનો સામતથી ૨ છો પરીએ માન્યો છે એ તો બૃહ લાગે છે શ્રી. મુનશી પણ કુમારપાલનું ઉપરીપણુ એણે માન્ય નહોતું ગણ્યુ એમ રખપટ લખે છે પણ કુમારપાલને વિગ્રહરાજથી કાંઈ ન થઈ શક્યુ ત્યારે પિતાને હરાવવામા કુમારપાલને મદદ કરનાર ચોહાણુ

૧ જુઓ એન પૃ. ૨૮૮.

૨ એન પૃ. ૨૮૮મા ઠાંકેલા શ્લોક જુઓ

૩ કા. ઉ. પૃ. ૨૧૮ તથા ૨૧૯ની દીપ

૪ ઝોરી ઘેટ વોઝ ગુર્જરદેશ પૃ. ૧૮૯.

સામત આનંદ ઉપર ચઢી કરી એના નહુનો પેતનમેતન કરું અને
જ્ઞાનીપુત્રને માણુ એ હરીજન ખીજેનાના વિ સ ૧૨૨૬ના
સોમશ્વરના વેળામાં મોડાઈ છે ૧

માગપાનનામા ગજનીનો સુનના ૧ મુજ ૧૧ ઉપર ચડી
આનંદની તથા કુમારારો મોડ્યેન ચક્રશ્રી દેવીના ચમત્કરથી મુનના ૧
ખાણે ગયાની વાન તો તન નિપન છે ૨

કુમારપાલના દિગ્વિજયવર્ણનના કથિતતા

વળી જ્યમિદમગ્નિના કુ ચ આ તથા પ્રેરો અનુમરીને નિન
મજનગ્નિના કુમારપાનપ્રમથમા ભમચન્દ્રના એક અનિયોગિ
વાળા ધનનો વિનાગ કરી કુમારપાને કરના જ્ઞાનીપુત્ર
અપાલન કુમન મધ્યે ગાળવા પચાન ગમેના દિગ્વિજયનુ
વર્ણન કરું છે એ વર્ણ ૧ ક્યા પછી પાશુ અપાલનના અગોગળ
ઉપરની ચઢીનુ તથા માગપાના મળ્યાન ઉપ ની ચઢીનું આ પ્રમથ

૧ મુજ ૧૧ ને એ સો ૧ ૫૧ ૫ ૪૧ તથા સિદ્ધાનની ૧૬ ૬ ૫
૧ની મેરિકચન ૧૧૪

૨ મુજ ૧૧ નવમદામકૃત કુમારપાલગસો (આનંદાચમરો પિ ૮) મેમાથી
તા ૧૧ દાટમ દ્રવિક્ષ ૬૫ વેસ્તર્ન દિયા (૫ ૧૮૩-૧૮૮)માથી શરણાગા
આ ૭ ૫ ૨૦૦-૨૬૧મા કોનો કલો જમા કુમારપાલને મુચનનાન પ
તમ વલ્લભ યુ ૧૭ ૧૩ વાલી ૨૦૦૮ ૮૫૭ છે

૩ કુ ૧ મુ ૪ મો ૧ થી ૧૧૮, કુ પ્ર ૧ ૩૫-૩૬ ૫ પ્ર મનો
પૂવમા કુટુ શરસેન પના ૧ વિરેદ મગર ૧૧૨ નામો મને કલકમા
કામોગ દીવાન ભડધર વોર ૭ દેગામો ને વખને ભાવવામા દમે
નેનો દિગ્વિજય કર્યો જેન લખી દીડ છે તેમથન્દ્રે મદાસીગચિત ૨
૧૨ મો ૫૨ ૧૧ ભવિચકચન રીતે ને કુટુ ૧૧ નેનો આ વિસ્તાર છે
પ્રમુદ મોડ નીરે પ્રમાત્રે છે —

શકોવરીમાપુરુષદ્વિમાત્રિરૂપણમ્ ।

દામ્પત્યવિગ્ધનાચારિ વયેનાં શાશ્વતિ ॥

કાગે વર્ણન કરે છે એ રીતિ જ દિગ્વિજયના વર્ણનોને કલ્પિત કનાવ-
વા માટે પૂરતી છે.^૧ ખીજી અનિવાસિક મુશ્કેલીઓ નો છે જ ઉલ્ટીઘૂં
લેખો જેવા પુરાવાનો અભાવ તથા પહેલી ગત્યોના સ્વતંત્રતામૂલક
પુરાવા વગેરે અનિવાસિક મુશ્કેલીઓને જેઓ જોઈ શકે તેઓ તો
પ્રમથોના આવાં કલ્પિત વર્ણનોને પ્રતિપાસમાં જ્યાં નજ આપી શકે.
આ આગતમાં શ્રી મુનશીનો મન મારા મનને મળતો છે.^૨

કુમારપાલનાં લોકોપયોગી કાર્ય

કુમારપાલનાં જેટલા યુદ્ધકાર્યોની નોંધ પ્રમથાદિ અનિવાસિક
સાધનોમા મળે છે તેનો સાગ ઉપર ઉનાર્યો છે. દરેક બીજાં કાર્યોમાં
પ્રમથલેખક જોન હોઈને જોઓએ જોન મલિન સત્રાગારો પોષા-
શાળાઓ વગેરે બધાવવાના કામને તથા કુમારપાલના જોનધર્મ-
મ્પીકારને ઘણ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને સિદ્ધગજ પંદે સદસાનિગ
સંગવજ જેવું મુખ્યત્વે લોકોપયોગી કાર્ય કુમારપાલે કર્યું હોવાનું
પ્રણોમા નોંધાયું નથી, પણ વડનગરને કંગો કોટ (પ્રાકાર) કરાઓ
હોવાનું વિ. સ. ૧૨૦૮ની વડનગર-પ્રાકારપ્રશસ્તિમા લખેલું છે,^૩
અને જીજુવાડના કિલ્લાના જૂતા બાગમા ક્યાક મહ શ્રીહલ લખેલું.
મળે છે, એ ઉપરથી કેટલાક વિકાનો ઉત્પન્ન મત્રીઓ એ કિલ્લો
બધાઓ હશે એમ માને છે.^૪ આ સમિગ્ધ કાર્ય ઉપગત કુમારપાલના
મત્રીઓએ કોલા કેટલાક કાર્યોની પ્રમથામાં નોંધ મળે છે તે
મત્રિમહાના વર્ણનપ્રસંગમાં આગળ જોવાશે.

૧ શ્રી ર. દા. પરીખ કુમારપાલના કોંકલુવિજયથી કાચી મુદ્દી રાજ્યવિસ્તાર
થયા એમ કહે છે (કા. ઉ. પુ. ૨૧૮). પણ એ માનવા માટે પુરાવા નથી.

૨ ગ્લોરી ઘેટ વોચ ગુજરાતેશ પૃ. ૧૮૧.

૩ આ પ્રશસ્તિ પ્રા. લે. મા. લા. ૧, (લેખાક ૪૫)મા તથા ગુ. ઐ. લે.
લા. ૨, ન. ૧૪૭ મા છે.

૪ પ્રા. લે. સ. અવલોકન પૃ. ૬૦ તથા મસમાળા આ. ૩, પૃ. ૩૫૧.

બહુ અગત્યનો છે, માટે એનો જરા ઊંડાં ઊંડરીને વિચાર કરવા પડશે આ અપુત્રિકાધન કે રૂઢીવિત્તનો ઉલ્લેખ રાજેન્દ્રના ગૃહરત્ન-હાર વશના રાજ્ય મયનદેવના વિ સ. ૧૦૧૬ ના લેખમાં પણ મળે છે,^૧ એટલે મધ્યકાલીન રાજ્યોની આવકનાં સાધનોમાં આ અપુત્રિકાધનનો પણ સમાવેશ થતો એમાં સંદેહ નથી પણ આવા વિરલ દાનપત્રમાં જ એનો ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતાં આ રિવાજ અંધાં મધ્યકાલીન રાજ્યોમાં સામાન્ય ન હોવો જોઈએ. વળી અપુત્રિકાધનનો અર્થ જૈનપ્રયધોમાં કરેલો છે તેવો જ આ લેખમાં કરેલો છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. સ્મૃતિઓ આ બાબતમાં જે કહે છે તે એ છે કે ઔગન્ધ પુત્ર, પુત્રિકાપુત્ર, દત્તક વગેરે બાર જાતના પુત્રકપ્રકારમાંથી એક પણ જાતનો પુત્ર વાગસ ન હોય તો પત્ની, દીકરીઓ, માયાપ, ભાઈઓ, ભાઈઓના પુત્રો, સગેાત્રીઓ, મશિયાઈ, કૃષ્યાઈ વગેરે ભાઈઓ ગુરુ શિષ્ય વગેરેમાંથી એક પત્ની એક જે હોય તેને વારસો મળે એ કાઈ ન હોય તો ઔત્રિય બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય અથવા બ્રાહ્મણને વડેથી આપવું પણ ગળગળે ન લેવું, એમ મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય કહે છે,^૨ અને ખીજા વર્ણોનું ધન ઉપર કહેલામાંથી કાઈ પણ જાતનો વારસ નહોય તો રાજાએ લઈ લેવું એમ મનુ કહે છે.^૩ અર્થશાસ્ત્રમાં દ્રુકામાં પણ નિયમ તો એ જ આપ્યો છે^૪ પણ પત્નીનું નામ વારસોનાં નામોમાં લખ્યું નથી, એટલું જ નહિ, પણ બ્રાહ્મણ સિવાયના વર્ણોમાં જો વારસ ન હોય તો સ્ત્રીના ભરણપોષણ માટે

૧ જુગો એ ઇ. સ. ૩, પૃ. ૨૬૬, તથા પ્રા. લે. મા. ન. ૧૨. જેમાં 'અપુત્રિકાધન' શબ્દ વાપર્યો છે

૨ જુગો મનુ અ. ૯, શ્લો. ૧૫૮ થી શ્લો. ૧૮૮ અને યા. અ. ૨, શ્લો. ૧૨૮ થી ૧૩૬.

૩ મનુ અ. ૯, શ્લો. ૧૮૯.

૪ જુગો અર્થશાસ્ત્ર અ. ૩, અ. ૫, પ્ર. ૬૦.

તથા મગનાગની ઉત્તરક્રિયા માટે ચોથા ગમ્મ રાખી બાધીનુ ગમ્મએ
 નઈ લેવું એવું પણ એ વચન અર્થશાસ્ત્રમાં છે ? જો કે અર્થશાસ્ત્રનું
 આ વચન ધર્મશાસ્ત્રના ઉપર કદેના વચનો જેટલું અપ્રજ નથી અને
 એ ઉપર અંતિદામિત્ર નિર્ણયનો આધાર ન ગણાય, પણ સાકુતલમાર
 એક ગ્રંથિયો અપુન મરી ગયો કે માટે એનું વન ગમ્મમાં
 આવવું જોઈએ એવું કથન છે. આ કુમારપાલ સમઘી જેન
 પ્રમધોમાં અપુનિકાનન ગમ્મમાં જપ્ત કરવાનો નિયમ રહ્યું
 નહોતો મળી શકે તે આવાનો હોવાનું જે વર્ણન મળે છે તેને જોઈ
 જાનકમાળાએ અને ઉપર C નજેનું સાકુતલ નાટ નું કથન છે. આપે
 છે, મે જેના ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ તો 'અતિવિગ્રહ' પ્રમગે કોઈજ વાસ્ત
 નથી ન મળે ત્યારે ત્યમાં ધન જાપ એવો હોવા છતાં પણ
 યનહાનમાં ક્લેશ અર્થ નહિ તો કદના પ્રદેશમાં ગમ્મની
 આનંદના આનન તરી આ નિયમ વપરાઈને માણ્ય અપુન મરી
 જન ક તગ્ન ગમ્મના માણ્યો એની મિનમ્તનો કમન લેવા દોડ
 એના અખત કેપમાં ચાનતો હોય અથવા એ નિયમની કૂળતા બનાવવા
 માટે અને કુમારપાલની મદત મનાવવા માટે જેન પ્રમધોમાં આવું
 વર્ણન કર્યું હોય અગ્રખર શુ હન એ નકી કહેવું મુશ્કેલ છે આરસ

૧ એજન

૨ સાકુતલ અ ૬

૩ માનસીના અપુન લોભિયાનુ ધન સત્ત્યનદેવમાં જગ બોધનતકકથામાં
 વર્ણવાયુ છે (શુપુત નિકાય બા ૧ પૃ ૮)

૪ જુઓ મોદગ ત્થમજય અ ૩ નું વચન —

કુવે(શ્વ)મી નિષ્પુત્ર ક્વિતિ તત્રમીનેરેશ્વરહાપતિત્તે ।

આના પુત્ર એકે ઔરય પુત્ર તેમ જ અર્થ લાગે છે અને બીજે કોઈ
 વા શુ કે નહિ અ રૂપ જ નથી કરવામાં આવેલો એ જ રીતે જુઓ
 આપ્રથમ શુ ૨૦, શ્લો. ૭૭ માં પણ અપુત્ર વિધવાનું ધન રાખ લે છે
 એટલે જ કથન છે

પુત્ર સિવાયના વાગ્યાના બીજા દક્ષતાંગેના ધર્મશાસ્ત્ર અપેક્ષા અને ઘણા કાળથી વાંચ્યા આવેળ નિયમ સાવ કાંઈ મુદ્દી દેવામાં આવે એ માનવ મુશ્કેલ છે અને જો એક રીતે એવો વિવાદ સંભવિય થાય થઈ શકે અને લોકો સદન કરી લે તો બીજા રાજ્યો આવકનાં આવાં મોટા સાવનોનો ઉપયોગ કરવાનું ખૂંતે એ પણ સંભવ નથી. એટલે અને તો એમ લાગે છે કે કાકુંતલના વચનને આધારે —તે કે એ વચન પણ સ્મૃતિનું નથી એક નાટકનું છે એ વાદ ગણવાની જરૂર છે, કેટલાક કહે છે તેમ પશ્ચિમ દિશા કે ગૃર્જર પ્રતિદાગના કિન્દીર્ણ લેખના આધારે પૃ. ૫૪૨, ૫૪૩ તેમ ગૃર્જરામાં, એ દ્વારા ગૃર્જર પ્રતિદાગમાં અને ગુજરાતમાં વાગ્યાના ધર્મશાસ્ત્રોક્ત નિયમનું પાલન કરવામાં ગત્યની આવકની દૃષ્ટિથી^૧ વાગ્યાના કેટલાક દુનના દક્ષતાંગેની કાંઈક અવગણના થતી હોય એવા અભવ છે.^૨ અને કુમારપાલે ધર્મશાસ્ત્રોક્ત મળ નિયમનો બીજાં રાજ્યનાં ધારણને અનુસરી બેઠાજી અમલ કરવાનો પૃથ્ક કારણો હોય અને એ માર્ગે કુમારપાલને વાળવામાં તેમજ નેવા જૈન આચાર્યનો કાર્ષ્ક હાથ હોય એટલું માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. સિદ્ધાન્તે તેમ મોખેશ્વરના મત્રાણુઓ પામેથી લેવાતો કર છોડી દીધો તેમ કુમારપાલે આ કર છોડી દઈને લોકો ઉપરથી કરનો ભોંતે ઓછો ર્યો.

હિંસા મધપાન માંસાહાર વગેરેની અબ્ધી

આ અધુનિક ધનના ત્યાગની વાત જગ વિસ્તારથી ચર્ચા છે

૧ આધુનિક મૃત્યુકર (Death duty) ને મળતો કાંઈક કાયદો ગુજરાતમાં ચાલતો હોય અને એને પ્રગથકારેએ આવું કપ આપ્યું હોય એ પણ અસંભવિત નથી.

૨ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત વારસાનિયમ ગુજરાતમાં કુમારપાલ મુધી અજાત હોય એમ માનવ મુશ્કેલ છે એમ શ્રી. મુનશી કહે છે (જો છે વા. ગુ, પ. ૧૯૨)

એ એ પ્રશ્નની આર્થિક ઉપયોગિતાના^૧ કાણુથી હવે જોઈ શકાય છે. અમરથી અથવા પ્રત્યેકના સમયમાં હમણાં મોખની અમરથી ગમતે હિસાબી થઈ, માસિકાગની બધી, ગણપાલી બધી વગેરે જે જે મુદ્દામાં મ્યાં તેનું દ્રેકમાં અનુભવ મળી શકે એ ગમતે પોતે મરના માત્રના ત્યાગનું મહત્ત્વ મમત્ત્વા માટે એ વખતે ૧૮ પૂર્વેમાં માસિકાગનું નિરાજ આમાન્ય હતો એ ધ્યાનમાં રાખીને એ મોહગા/પગા/ય (અ. ૪, મા વિભાગથી કુમારપાલ ૧૧ પૂર્વેમાં માત્ર હમેશા ખાતા અને કુમારપાલે પોતે પણ દેશાન્તરમાં રખાતી રખતે એના ઉપર નિજાન કરના એમ નમેનું છે મહાપાનતો વિવાદ પણ એ રખતે ૧૭૦૦ આમાન્ય હતો મોહગા/પગા/ય (અ. ૧)માં યા ચોતો તથા ચાવડાએનો મહાપાનતે પગિયાને ૧૯ થયેના વગેરે તર્જા ખતો આખો છે પુરુષો જ ૧૬ પગુ ગમતેની ખાતો પણ મોનાના ખાતાઓ (અ. ૧)માં માપાન મળી હતી એમ મિહજેર તથા અભિનવિતાર્થિનામણિમાં મોજેશ્વર લખ્યું છે અને આ લેખકો મહાપાનની વાત કર છે મોટે એ રિજાજ બહુદ-મા જ હતો અને ખીજે નકોતો અમ માનનાનું વળણ નથી

નીજ વેશ્યા તથા પગારગમન ૧૧ ત્યાગ વિશે વિશાલ લખનાનું નથી, પણ કુમારપાનના સમયના વિ રામચન્દ્રે 'પગારગમન કરનારને તો ન્યાયી રાજા શિક્ષા કરે છે મેટન વશ્યા ન હોય તો નામાર્ત

૧ રાજ્યની આવકના સાધન તરીકે ના અપુત્રિકાધનની વર્ચો રૂ એન. થોસને Contributions to the History of Hindu Revenue system (1929) નામના પુસ્તકમાં (પૃ ૧૧૨-૧૧૩ તથા ૨૩૧ થી ૨૩૭)માં કહી છે દક્ષિણમાં કોઈપણ વાસ્તવ ન હોય તેનું ધન ચાવડાજની મુદ્દના પ્રમાણે દરના વાસ્તવેને મળત હોનાનો પુરાવો છે સ. ૧૧૭ ના મહાગોની લેખથી મળે છે (જુઓ એ. ઇ. અ. ૬ પૃ ૨૮)

૨ જુઓ વિક્રમાધ્યવચ્ચિત સ. ૧૧

માણસો ગિયારા ક્યાં બનય ?” એમ લખ્યું છે.^૧ આ વચન ઘણું સૂચક છે મોહરાજપરાજયમા એતે મળતુ વચન છે.^૨ કુમારપાલની કે પાછળના કોઈ સુધારકથી આ સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શક્યો નથી

દૂતનો ત્યાગ—આ દુર્ગુણ પણ છેક મહામારના વખતથી આ દેશમા—ખાસ કરીતે રાજાઓમા ગણુ વ્યાપક હતો. મોહરાજપરાજયમા લખ્યું છે કે ઘનના કલ્લને પરિશ્રમે કોઈના હાથ પગ કપાઈ ગયા છે, કોઈની આંખ ગઈ છે, અને કોઈ નાગા કંગે છે, ઘરમા ગમે તેવું નહકનુ મરણુ થઈ જાય પણ દૂત રમનારા એ છોડે નહિ.^૩

આવા દુષ્ટ વ્યસનોમા રાજકુમારો કેટલા કસેલા હતા એ મોહરાજપરાજય (અં ૪ પૃ ૮૮) માં મેવાડના રાજાનો કુમાર, સોરઠના રાજાનો ભાઈ, ચન્દાવતીનો રાજા, નહૂતના રાજાનો ભત્રીજો, ગોધરાના રાજાનો ભત્રીજો, ધારના રાજાનો ભાગેજ, અજમેરના રાજાનો મામો, કોંકણના રાજાનો ઓરમાન ભાઈ, કચ્છના રાજાનો સાળો, મારવાડના રાજાનો દોહિત્રો અને મોલકી રાજાનો કાંકો એટલા રાજકુમારોને દૂત રમતા વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી સમજાશે.

અહિંસાનો પ્રચાર

રાજાના દાખલાથી કાઈકે તો કાઈકે એના હુકમથી કુમારપાલના વખતમા આ અવગુણો કાઈકે દબાયા હોય એવો મંતવ મનાય, પણ જૈનધર્મને જેનો અતિ આગ્રહ છે તે અહિંસા મંથધી રાજાના હુકમ સખત હોવા જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. એ વિશે હેમચન્દ્ર લખે છે કે^૪ ‘ખાટકીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી તથા શિકારીઓથી થતી

૧ તુઓ નવવિલાસમાથી નાટ્યદર્પણુ (પૃ. ૧૪૮)મા કસેલો ઉતારો

૨ વેદ્યાચ્યસન તુ વરાકસુપેક્ષણીય, ન તેન સ્થિતેન ગતેન વા.

(મોહરાજપરાજય અ ૬, પૃ ૮૩)

૩ મોહરાજપરાજય અ. ૪.

૪ દ્વાયાચ્ય સ ૨૦.

હિંસા બધ કરી દેવતાઓને મળના બદગમનોના મનિ પણ મધ
ઢ્યાં અને માસાદિના વેચાણથી જેની આશુવિકા ચાનતી હતી તેની
આશુવિકા મધ થતા એઓને ગમ્યએ પણ વર્તનું વાન્ય આપ્યું'

જે કે આઓ નથી અને ધાર્મિક- જુગમાનાજો ગમ્ય આટલું
કરે એ સમજી શકાય ખરું પણ પ્રમથોમા ટુમાગપાનના હિંસાની
મનીના અમન મનની હાન્યાપ્ત અને શયોમિતિવાળું પશુ વર્ણન મળે
છે ના ત. પ્રમથોમા નજુ છે ૬ 'સપાદનક્ષના એક અનિવળી
ગેદિયાએ હાથમા ચોળીને એક જૂને મારી નાખી અને અમાગિને
અમન કરાવનાર અમન ગમે આ વાનની ખમર પડતા એ ગેદિયાને
ગમ્ય પાસે ડોલો કયો એડે ગમ્યએ એનું સુરદિન લૂગી નહિ એમાથી
ધુમ્પરિકાર કરા થો ? " અને ગમ્યના અગિયારસો હાથીઓ,
એરીહનગ માથો તથા દશનાખ વોડાઓને માળેનું પાણી પાનામા
આવતું '૨ આ લખાણો જોઈ મનિસાધુઓની ધાર્મિક પેનઠાવાળી ૫
નાનુજ પગિણામ નામે કે મનમત, એના ઓતાઓ આરી વાતો થેમા તા
હોવાનો સહવ કે પણ ટુમાગપાનના નખતમા જૂ ૬ મામ માગવા
માટે બધી માન મિનકન લુટાઈ બધ અથવા કોનપાનને મામનું
નૈવેદ્ય વગવા માટે માણુમનો હવ લેવામા આવેડે એરી નિયતિ
દોનાની મધના વાયનાર નજ કરી પહેનું તો ટુમાગપાનના ગમ્ય
અમનના ડેલ્યા ૧૩ કે ૧૪ વર્ષ ગમ્યાન જ એને જોનર્મના અહિંમા

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૩

૨ છુટા ~ પ્ર. પૃ. ૬૦ સુવાન ચુઆએ ઘોડાને તથા હાથીએને માળોને
પાણી પાનાની વાત મોતાપોના શીનાદિત્ય માટે નખી છે જુઓ વી.
સ્મિયની બની દિસરી આક ક્રી યા આ ૩, પૃ. ૩૨૪

૩ નાલની કોહ જો ને અમન નૈવેદ્ય લેવવાલને વરાચુ મે સામજીને ત્યાના
સામત મેલુએ ટુમાગપાનનો કોર તાત કરવા માટે એ ઓના વળીને
મારી નાખ્યા મેવી વાત પ્રમથમાથી મુ. ૧ (અ. ૧, લા. ૧, પૃ. ૧૩)
મા હવારી છે

વગેરે ત્રોતો નરક વલણ થયું હોવાનું પ્રગલ્ભો કહે છે. વળી કુમારપાલના પુષ્કળ ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યા હોવા છતાં હિંસાની બંધીને લગતો એનો પોતાનો તો એક પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યો નથી જે એ લેખ હિંસા-પ્રતિબંધક મળ્યા છે તેમાંનો એક મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુર ગામના શિવમંદિરમાંથી મળ્યો છે જેમાં લખ્યું છે કે “કુમારપાલના સામંત રત્નપુરના માલિક પૂતમાલદેવની મહારાણી ગિરિજાદેવીએ પ્રાણીઓને અસહ્ય આપવા માટે શબ્દની કૃપાથી મળેલ રત્નપુર ચોરાશીમાં દરેક માસની એકાદશીએ ચૌદશે અમાસે અને પૂનમે કાઠપણુ બનતી હિસા ન કરવી એવું શાસન કાઢ્યું છે.” આ લેખ સવત વગરનો છે.^૧

ખીજા કિંગડુ (જેધપુર રાજ્ય)ના વિ. સ. ૧૨૦૯ ના લેખમાં કુમારપાલના સામંત આલહણદેવે ‘દરેક માસની અષ્ટમી એકાદશી તથા ચતુર્દશીને દિવસે કાઠપણુ પ્રકારના છવતે ન મારવાની આજ્ઞા કરી છે અને એ હુકમનો ભંગ કરનારનો પાંચ દ્રમ્મ (સવાથી દોઢ રૂપિયા) દડ થશે” એવું શાસન કાઢ્યું છે. વળી “જો અપરાધી ગજનો સેવક હોય તો તો દડ એક જ દ્રમ્મ થશે” એમ ઉમેર્યું છે.^૨

ઉપરના બે લેખ તથા ગુજરાતની બહારના છે એ સમગ્રમાં રાખવાનું છે. વળી ક્યા પ્ર. ચિ. ની જૂ મારવા માટે સર્વસ્વ છૂટી સેવાની વાત અને ક્યાં અમુક દિવસોએ જ હિસા ન કરવી અને કાઠ કંઈ કે તો એનો પાંચ કે એક દ્રમ્મ (સવા-દોઢ રૂપિયા કે ચાર છ આના) જેટલો દડ ! આ ઉત્કૃષ્ટ લેખોના પુરાવાથી કુમારપાલના વખતમાં જૈન અમારિતે પરિણામે કાઠ ખાસ જુલમ નહોતો થતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રગલ્ભોની ધર્મવેલણપ્રેરિત અતિશયોક્તિઓ

૧ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૩૪૫

૨ એજન લેખાંક ૩૧૯

માનનામા ૬૮૧ સાનવાન ગદેનાની જરૂર છે એનો પણ આ માટે
લાખ્યો છે

કુમારપાલે રીતસર જૈનવર્માના નીલાગ ક્યો હતો કે માન
જૈનધર્મ તરફ એને સમભાવજ હતો એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે તેમ
ચન્દ્રાચાર્ય પામે ધર્મોપદેશની કુમારપાલે માગણી કરી અને આચાર્યે
જૈનધર્મનો ઉપદેશ એ તમા એમનો ઉપદેશ સાબળીને ગળાયે જૈન
વ્રતો ગ્રહણ કર્યા એમ ત્રિપુટિનામપુરુષચરિત્રની પ્રચલિત, મહારીગ-
ચરિત્ર (સ ૧૨) દ્વાયમ (સ ૨૦) વગેરે સમજાવીને હુમચના
આર્યના પોતાના તથા મોહગજપગજ્ય કુમારપાલપ્રતિમોધ જવા નિકટ
સમયના જેન ગ્રન્થોમા તથા પાળ્યા ॥ કુમારપાલ સમયે આંક
ગ્રન્થોમા લખ્યું છે, ત્રીજી જૈનેતગનો નખેને જે એક જ પ્રીતિમેમદી
અથ મળ્યા છે તેમાયે મેને “જૈનવર્મા પ્રેમનાથો શ્રી છે, ૧ પણ
માગપાન ॥ ઉપીર્ણ લેખોમા એવો માટ “સક ના ના નધી જ
જેને પ્રૌઢપ્રતાપ મળ્યો છે ૨ એના નમ્દ મળે છે એ ઉપધી વણા
વર્ષો પહોના નવ જાવ હઈ તુલ્ય પ્રિયર્થનાની પસ્તાવના (પ્રથમા-
વૃત્તિ પૃ ૫૨)મા, ‘જૈનધર્મીઓ પ્રેમ સ્વભાવ મતાવના પન્મ-
માહેશ્વર કુમારપાન મોહને જૈનમધ્યો પન્મ આહર્ત માટે છે એ
રીતે લખ્યું છે આ અભિપ્રાયની વિસ્તૃત હુમચના આર્ય વગેરના
ગ્રન્થોના શબ્દો ઉપગત વિ. સ. ૧૦૦૧ નનો ના લેખના ‘પ્રભુશ્રી

૧ વીતરાગરત્ત્વમ્ મૃતવિતામિ મુચ્યતે ।

દશસ્વેવ ડેવસ્ય યુક્તમ્મૂદસ્યાર્થિતા ॥

પ્રા. કૃ. મ. ૨ મે. ૪૩.

૨ પાર્વતીપતિવરત્ત્વમ્ પ્રૌઢપ્રતાપધીકુમારપાલદેવચરિત્રાવિનયરામ્ય, અથવા
કુમારપતિવરત્ત્વમ્ પ્રસાદબૌદ્ધપ્રાપ્ત વગેરે

શુ. એ. લે. ન. ૧૮૮ તથા ૧૯૦.

પ્રા. એ. ૧ સ. ૧૫૫૩ ૩૪૫-૩૪૬

હેમચન્દ્રિએ જંને ઉપદેશ આપ્યો છે તેવા પરમાર્દન કુમારપાલ દેવ કરાવેલા શ્રીકૃષ્ણવિદ્યા નામના જૈનગ્રંથમાં^૧ વર્ણે શબ્દોત્તે જિત-વિજયછ મહે છે. અને શિવભક્તને યાશે એવાં ઉત્કીર્ણ લેખોમા આવના ઉપર કહેલાં વિશેષગુ માટે ખુવાસો કરે છે કે 'કુમારપાલે પશુ રીતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા ન હતો તે સમયના આ લેખો છે અને પ્રયમાવસ્થામા એ નૃપતિ સૈવજ હતા માટે આવા વિશેષગુ લગાડાય તે યોગ્ય જ છે. બીજું આવા વિશેષગુ આલુક્યોનાં દ્વંદ્વમાગત આવેલા હોય એમ જણાય છે, એટલે પરમાર્દન થયા છતાં એ વિશેષણોનો ત્યાગ કરવાનું કારણ નથી.'^૨ ખજાસીની આ બેષ દલીલો લેખોનાજ નીચેના પુરાવા આગળ જં કે દલીલ સકતી નથી

(૧) સ્વ કે. હ સુવે જે લેખોનો હવાસો આપેલા તે લેખો કુમારપાલના જૈનધર્મસ્વીકારની જ સાલ ગનાય છે તે વિ સ. ૧૨૨૬ પહેલાના છે એ વાત ખરી, એ પણ બીજા તે પછીના લેખોમાં જ ત. વિ સ. ૧૨૨૦ ના ઉત્થપુર (આલિયર)ના કુમારપાલના લેખમા^૩ નથા શાંતિમુરિના પ્રાકૃત ગ્રન્થની છેક ૧૨૨૫ માં લખાયેલ લાયપ્રતના અન્તમા એ જ 'ઉમાપતિવરસમ્બપ્રોદપ્રતાપ' શબ્દો મળે છે^૪ આ પુગવા આગળ પહેલી દલીલ નો નહિ દે અને (૨) "મજરાજથી આગળી સોલકી ગગ્ગો શિવભક્ત હતા' એ વાત સાચી. પણ ઉપર લેખોમાથી ઉતારેલુ વિશેષગુ નો કુમારપાલે જ ગેતાના માટે પહેલુ યોગ્ય છે, એટલે બીજી દલીલ પણ નહિ દે.

૧ જુઓ પ્રા જૈ લે. સ. માં લેખાક ૩૫

૨ પ્રા જૈ. લે. સ. પૃ ૨/૭

૩ જુઓ ઇ. એ ગ્ર ૧૮ પૃ. ૩૪૧

૪ શાંતિમુરિએ લખેલ પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્રચરિતની સ. ૧૨૨૫ માં લખાયેલ લાયપ્રત—જેસલમીર બાંડાગારીય મૃતી ગ્રંથ પૃ. ૧૭

શિવભક્તિ ત્યગ્યા વગર જૈન વર્મનો સ્વીકાર

છતાં નિ. સ. ૧૨૨૧ના જનોના લેખના તથા હેમચન્દ્ર વગેરના પુગવાને કારી સમય એમ નથી જો કે હેમચન્દ્રાચાર્ય સમ્મત દ્વાચાર્ય કા. યમા 'કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો એમ કંતુ નથી, પણ એમના જ પ્રાકૃત કુમારપાલચરિત્રમાં તથા ત્રિપિશનાકાપુરુષચરિત્રમાં કુમાર પાને જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હોવાના, નવ રામવાન મોગી કહે છે તેમ, અષ્ટઉલ્લેખ છે વળી સ. ૧૨૨૧ની તથા ચ. ૧૨૨૭ અને ૧૨૨૮ની જૈન ગ્રંથપુષ્પિકાઓમાં પણ 'પરમાર્હત' કે 'બુદ્ધાનક' કે 'ત્રિનિશામનપ્રભાવ-પરમશ્રાવ' જેવા રિતેશ્વ મળે છે, એટલું જ નહિ, પણ સ. ૧૨૨૫ મુધીની જૈન ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં એમનાં સ. ૧૨૨૧ના અપવાદ સિવાય 'કુમારપતિનરસમ્પ્રાસા પ્રોપ્રતાપ' જેવા રિતેશ્વ છે જ, ત્યાર ચ. ૧૨૨૭-૨૮માં એ રિતેશ્વો નથી અને 'પરમવાન', 'પરમાર્હત' જેવા છે એ જોતાં કુમારપાનપ્રમથને અનસર્ગી સ. ૧૨૧૬ના નહિ પણ સ્વ ગમનાય મોદી કહે છે તેમ કુમારપાને સ. ૧૨૨૬માં જૈનવર્મ સ્વીકાર્યો હોય એમ માનીએ એ સભવિત છે એમજો પણ ઉપર નોંધેન સ. ૧૨૨૭ અને ૧૨૨૮ની પ્રશસ્તિઓ પુગના નરીકે આપી છે^૧ કુમારપાને જૈનધર્મને કે જૈનધર્મના અહિંસાતિ નિહાન્તોને મિનડુન ન સ્વીકાર્યા હોય તો હેમચન્દ્ર જેવા કુમારપાનના અમમનીનથી તથા યરાપાન જેવા અજયદેવના અમમનીનથી કુમારપાન જૈનધર્મી હતો એમ લખી શકાય નહિ એ સ્વીકાર્યા પ્રમાણ છે, એટલે કુમારપાન શિવભક્તિનો ત્યાગ પા વગર જૈનધર્મનો જેટલો સ્વીકાર થય હોય તેટલો કુમારપાને પાડનાં થોં હતો અને ઉપર જોયું છે તેમ કા. ચ. છેલ્લા (ચ. ૧૨૨૬-૨૭) વડોમાં જૈનધર્મની રીતિઓ દીક્ષા લીધી હોય એમ જ નિર્ણય ઉપર આવવું યોગ્ય છે

૧ જુલે ૧૧ મંચકાનીન શુભસાતની સામાજિક સ્થિતિ-પરિશિષ્ટ ૬ બાજી એઓ સ પ્રદાયપ્રતિપનો જે પુરાવો આગળ કરે છે તે છેક ચ. ૧૬૧૦ નો હોષને અંતિદ્વાગિક મૂલ્ય વગરનો છે

કુમારપાલની ઉચ્ચ શિવભક્તિના પુરાવા

“શિવની કૃપાર્થી પોતાને પ્રતાપ મળ્યા છે” એવું પોતાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કાતરાવનાર કુમારપાલમા શિવભક્તિ પ્રખર હોવી જોઈએ એ દેખીતું છે; આવી ભક્તિ પ્રથમાવસ્થામાં હતી અને પછી નહોતી એમ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે, કારણ કે પાછલા સમયના લેખોમા પણ એ શબ્દો છે જ, એટલું જ નહિ, પણ વિ. સ. ૧૨૨૫માં સોમનાથના મંદિરનો ઇર્શોદ્ધાર તે મંદિરના પાશુપતાચાર્ય ભાવ જીહ્વરૂપિ પાસે જાવી એ મંદિરનું આચાર્યપદ વશપરપરા માટે એને આપવા સાથે બલ્લપુરી નામના ગામનું દાન આપતી વખતે એ આચાર્ય તરફ થણી પૂજ્ય વૃત્તિ કુમારપાલે દર્શાવી હોવાનું પાટણના ભદ્રદાણીના મંદિરમાથી મળી આવેલા ભાગેલા શિલાલેખના શબ્દોથી જણાય છે એ લેખમા કહ્યું છે કે “ભાવ જીહ્વરૂપિ નામના મંદિરના આચાર્ય સોમનાથના દેવાલયને ઇર્શુ થયેલું જોઈને ગમ્મને એનો ઉદ્ધાર કરવાનું કયું.” કુમારપાલના સમયના લેખના આ અપેક્ષા શબ્દ એના પ્રતિ વગેરે પાછળના પ્રયોગોમાં હેમચન્દની સૂત્રનાથી કુમારપાલે ઇર્શોદ્ધાર કર્યો હોવાનું જ લખ્યું છે તે પ્રયોગોની સ્વધર્મપ્રભાવક કંપાલકરૂપના જ છે. અલગત હેમચન્દ અનુમતિ આપી હોય એ સંભવ છે, આટી સોમનાથના ઇર્શોદ્ધારની પ્રેરણા કરનાર તો એ મંદિરના આચાર્ય ભાવજીહ્વરૂપિ જ. સ્વાભાવિક પણ એ જ વાત છે એ મંદિરનો ઇર્શોદ્ધાર પણ એ શિલાલેખમા કહ્યા પ્રમાણે ભાવજીહ્વરૂપિની દેખરેખ નીચે થયો, અને કામ પૂરું થયા પછી જૈનપ્રયોગ કહે છે તેમ સોમનાથની યાત્રા

૧ ગંઢો માવવૃહસ્પતિઃ સ્નગરિપોહ્લીક્ય દેવાલય જીર્ણ ભૂપતિમાહ દેવસદન પ્રોદ્યર્તુમેતદ્વચઃ ।

વલ્લભી સ. ૮૫૦ (વિ. સ. ૧૨૨૫)નો ભદ્રદાણીના મંદિરમાથી મળેલો લેખ. ભાવનગર ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ પૃ ૧૮૬, ગુ. ઐ. લે ન. ૧૫૫, શ્લો. ૧૧.

૨ ભુઆ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૭૬.

કુમારપાલે કરી, ત્યાં “કાન જેનું મોમનાથનું નવું મહિ જેને ગળ બહુ હર્ષ પામ્યા અને ક્યુ કે “તને અને તારા પુનપૌનાદિને આ ચક્રનાં આ ગામ (આચાર્ય) આપ્યું છે પણ તાવ જહરપતિને અનકાં આપ્યા, ગામા હાથ નાખીને એને બેટ્યા, પ્રગામ ક્યા અને પોતાના હાથમાંથી વાળી કાઢીને એને આપી ર

તાવ જહરપતિએ કાંઈકે જૈનધર્મ વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું તેથી એનો અરિષ્ટ લઈ લેવામા આવ્યો અને પગિલાએ એને અણુદીનપુર પાટણ આવી ચાક મહિના સુધી હેમાચાર્યની વદના તથા મેવા કરીને અતી દુપાથી અધિભાર પાછો મેળવો-વગેરે પ્ર થિ (૫ ૧૮૨)નું વર્ણન મિતો એ કહે છે તેમ પાટાના જૈનવિદ્વાના કાંઈ તપસ્વી રિશે હોય અથવા સાત્ત્વધર્મવિગેની મનની ક પના ૦૮ હાથ પણ કુમાર પાનની મોમનાથના આચાર્ય ઉપગની લમ્બિ જેના એને વિશે તો ન જ હાથ એટલું ચોક્કસ છે છેવટ સંસ્કર્ષ તરફના કુમા પાનના પક્ષપાતના પુગવા તરી- નીચેની કમીકત ઘણી પ્રકારના ૭ કુમાર પાનના પોતાના જે અનેક લેખ મળ્યા છે તેમાંથી મેમા ન ગાનના દાનની વાત છે (૧) વિ ૩ ૧૦૦૭મા ચિતામા શ્રીમદ્ધર્મજ્ઞને ગામ આપ્યું છે અને (૨) વિ ૪ ૧૦૦૫મા મોમેશ્વરના આચાર્ય

૧ એ ૧૧ ૫ ૧૭

- ૨ દશદાલદરણ કરણ મુ ગલે મુક્ત્યા પ્રગમ્યાપ્રત ।
 જ્ઞાન્યામનમ્મતમ મિજતમામુચ્છિય મુદ્રામશત
 સ્થાન મયપુરાપદ્મતિમુત નિસ્તન્ત્રમજ્ઞપ્યામ્ ॥ (૨૧) ૧૩)
 પ્રસાદ વદકાર્યસ્મરણિ વેલાસાલાપમ
 મુષાગ્નદસીવ હર્ષમગમારોહાચ પદ વચ ।
 ધીમદ્ગદમદ્દામર્તિ પ્રતિ મયા ગદ્ગરમેતત્ત
 પ્રત સપ્રતિ પુત્રવૈવ્રજસદ્વિતાચાન્દ્રતારાણમ્ । ૨૨ ૧૮ ॥

આવનનર હસ્તિકપાલ ૫ ૧૧૭

ભાવ જલરૂપિતે આપ્યું છે. અલગત, કુમારપાલના સામતોએ તથા અધિકારીઓએ પોતપોતાની રૂચિ અનુસાર આદ્ય ધર્મનાં મંદિરોને કે અનુયાયીઓને તથા જૈનમંદિરોને દાનો આપ્યાં છે, એ જુદી વાત છે.

૬૩મા ઉપરના પુરાવા જોતાં કુમારપાલ શિવભક્ત^૧ હોવા છતાં જૈનધર્મનો ઉપદેશ સાંભળતો તથા એના નિયમ પણ પાળતો એમ કહેવું પણે આવી એક કરના વધારે ધર્મભક્તિ દિગ્ગજનો માટે અસંભવિત નથી. જૈનધર્મ તરફ જોતે એવો દૃઢ અનુરાગ હોય તે જૈન મંદિરો પણ બધાં જો આભાવિક છે.

કુમારપાલનાં જૈન મંદિર

દ્વાયત્રય (સ ૨૦) માં લખ્યું છે કે “ કુમારપાલે કારીગરોને મોકલીને ‘કેદારેશ્વરના’ ખડિન વચેલા મંદિરને સમરાવવાની તથા સોમનાથના મંદિરનો છજોંદાર કરવાની અમાન્ય વાજસટને આજ્ઞા કરી, પછી અણહીલપાટણમાં તથા દેવપાટણમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો કરાવ્યા તથા પાટણમાં કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું ”

હેમચન્દ્રના ઉપરના સાદા વર્ણનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે. મોહનગજપરાજય (અ. ૪, પૃ. ૯૩-૯૫) માં લખ્યું છે કે કુમારપાલે ત્રિભુવનવિહાર બધાંઓ અને પોતે પહેલાં નાંસલજણ કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે દાંતની સંખ્યા જેટલા-ગરીશ વિહાર કરાવ્યા પ્ર. ચિં (પૃ. ૧૯૧) માં પણ આ વાત છે પણ એ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૦ વિહાર કરાવ્યા એમ પ્ર. ચિં (પૃ. ૧૮૨) માં લખ્યું છે, જ્યાં કુમારપાલપ્રતિભોધમાં લખ્યું છે કે પાટણમાં કુમારપાલવિહાર બધાંઓ પછી ત્રિભુવનવિહાર બધાંઓ અને એ ઉપરાંત પાટણમાં

૧ કુમારપાલની શિવભક્તિ નો જૈનલેખકો પણ નોંધે છે જુઓ દ્વાયત્રય સ. ૨૦ શ્લો. ૬૧

૨ આ કેદારેશ્વરનું મંદિર તે હિમાલયનું સમજવું કે સોમનાથ પાસેનું ?

જ ળીજી ૨૪ મદિઁ બધાન્યા અતે પાટણ બહાર તો અમખ્ય મદિ
મવા યા આ કથનોમા અતિશયોક્તિ આભાવિત છે, પણ કુમાર
પાનના જૈન ધર્મ તરફ વળણાળા સામતોએ, જૈન મરીઓએ ત્યા
જૈન શ્રીમન્તોએ જુદે જુદે મ્યજે કરાવેના જૈન મદિગની મખ્યા
મોગી હોવાનો સભન ઇ ઉત્પીર્ણ લેખોમાથી ફક્ત વિ સ ૧૦૦૧
ના ઉપર વાગવા ઉદાહરેલા લેખમા કુમારપાલે કાયનગિરિગ ઉપ
કુમારવિહાર મધા યો એમ કહ્યુ છે

મધા કથન જોના અને ધાર્મિક જર્મિનાળી અતિશયોક્તિ મા
ડરતા પાટણમા કુમારપાતના સમયમા કુમારવિહાર અને ત્રિભુવનવિહાર
નામના મોટા જૈન મદિ હરો અને ળીજી ૨૪ કે ૩૨ નાના
મદિ હજે એમ ચોક્કસ લાગે છે

આ ગીતે જૈન મદિરા જાતે મધાપાર તયા બધાવનામા
હિતેજન આપનાગ ગગ હમેશા પ્રતિહારના હાયતો ટેકા લઈ કુમાર
વિહારમા જાન શ્રવા જતો અને ત્યા મૂર્તિની મુતિ તથા આગતી
કગ્તો વગેરે વર્ણન હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત કુમારપાનચરિત (સ ૨)મા
છે અને કુમારપાનપ્રતિમોધ ઉમેરે છે કે કુમારપાન જૈન ઉત્સવા
પણ પાળતો પાટણમા કુમારવિહારમા ચેત અને આશ્વિન માસમા
મોટો ઉત્સવ થતો ઉત્સવને ટે ને દિનમે એટલે પૂતંગે હાથીગથમા
પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ પધગની મોટા વ મોડો કાનમા આવતો

કુમારપાલની તીર્થયાત્રા

પ્રખ્યા કુમારપાલની મે તીર્થયાત્રાઓનુ વર્ણન કરે છે એ
તીર્થયાત્રા સોમનાથના મદિનો જીજ્ઞોહાર પૂરો થયા પછી કુમારપાલે
કરી, એ વખતે હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ સાથે હતા અને ળીજી યાત્રા

૧ જુઓ પ્ર વિ ૫ ૧૭ થી ૧૮૨, તથા જયસિદધ્યચરિત કુ વ. સ. ૫
અને જિ ગણિનો કુ પ્ર ૫ ૪૪-૪૫

સંવત્ ૧૮૧૨ માં જોડે નીચેની કૃતિ એમ પ્ર વિ. માં તથા એને અનુસરીને ૬૩ ચ અને ૬૩ પ્ર માં છે.^૧

જ્યારે ૩૨ ચ માં એક જ જોડે નીચેની યાત્રાની વાત છે ૨ શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રા કર્યાનું તો કુમારપાલપ્રતિજ્ઞોદ્ધમા પણ કથું છે. બધા પ્રયત્ન એકમત નથી અને કુમારપાલની ઉમર જોતાં એણે બે તીર્થયાત્રા કરી હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. છતાં ગિરનારના પગથિયા બધાવવાનો હુકમ, પ્રયત્નો કહે છે તેમ, એને ગિરનાર ઉપર ન ચડી ચક્રવાર્તી કુમારપાલે આજ્ઞા હોય તો એ પગથિયાં વિ સ. ૧૨૨૨માં બંધાઈ ગયા છે.^૨ માટે કુમારપાલ એ પહેલા ત્યાં આવી ગયા હોવા જોઈએ અને સોમનાથની પ્રશસ્તિ વિ. સ. ૧૨૨૫માં વખાઈ છે: એટલે ત્રણ વર્ષ સુધી કુમારપાલ એરકમાં પડી રહ્યો હોય એમ માનવા કરતાં એણે સોમનાથનું નવું મંદિર જોવા માટે બીજી વાર યાત્રા કરી હોય એમ માનવું વધારે સંયુક્તિક છે. કદાચ પહેલી યાત્રા પ્રસંગે જ સોમેશ્વરના કુર્ણ મંદિરને ઉદ્ધાર કરવાની વિનંતિ ભાવ બૃહસ્પતિએ કરી હશે.

કુમારપાલનું મંત્રિમંડળ

કુમારપાલે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના ઉપર પહેલાં ઉપકાર કરનારાઓને જો બાંહે આજ્ઞા તેનું વર્ણન કરતા પ્ર વિ (૫ ૧૬૭) માં લખ્યું છે કે ગગ્ગએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર શ્રી ઉત્થનના પુત્ર શ્રી વાગસટને મહામાત્ય બનાવ્યો પણ પાછળના જયસિદ્ધસિંહિ જિતમંડન-

૧ પ્ર વિ. પ. ૧૯૫. જ-શ્રુતિનું ૬ ચ સ ૬ અને જિ. મંત્રિનો ૩ પ્ર. ૫ ૬૯ થી.

૨ પ્ર. ચ. હે સ. પ્ર. શ્લો. ૮૩ થી ૮૪૭.

૩ પ્ર. ચ. શ્લો. ૮૮૫, ૬ પ્ર. પ. ૧૦૫ વર્ગે.

૪ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૫૦-૫૧ તથા એ ઉપરનું અવલોકન શુઓ. શુ ઓ. લે. ન. ૧૫૨, ૧૫૩.

ગણિ વગેર પ્રમથનખંડો કહી છે કે ઉદ્ધવને મનિષ્ઠ ૬ મહા
માતૃનુ ૫૦ આધુ અને જેના પુત્ર વામદેવને અમાત્ય ૫૦૦૦
પુત્રા મનુકાર્યોમા અધિષ્ઠા આધ્યો ૧

પ્ર. ચિ અથ વવાટે જૂનો હોનાથી એનું કથન વિશ્વસનીય ગણીને તેના તથા ગામ ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કે ઈ અન્ય પ્રસંગિતમાં મહા માતૃ તરીકે ઉત્પન્ન નામ । ઈવાની મહામાતૃ-પદને બુ કનિષ્ઠ ગણ્યું છે તેની એ છાડી ઈને ગામ્મટની માગત જ । વિગતમાં જોઈએ પાઠના પ્રમાણ એમત તમને મટામાં હું છે, એટલું જ નહિ, પણ દ્વાપર (મ ૨૦ નો ૬૧-૭)માં જે આમાતૃ તરીકે વાગ્મટનો ઉ નેખ મળે છે, પણ ત્યાં એ ઉત્પન્નનો પુત્ર કલ્પી નથી હવે સિદ્ધગજ-કુમારપાનના સમયમાં એ ગામે વાગ્મટ પણ વર્તી ગયો છે એ સોમનો પુત્ર હતો એજ ગામ્મટના નામનો નાનો સ્ત્રી અથ તખ્તો છે જે એ આ મહા વિને એનો ગી કાગ સિદ્ધદેવગણિ મહામાતૃ મહે જે, કે પતુ વાગ્મટના કા મા ગમે સિદ્ધગજો જ ઉ નેખ નેનો મળે છે તથા પ્રભાવશક્તિમાં નિ મ ૧૧૭૮માં એ- વાહડે (ઉદે વાગ્મટે) એક જોન મહિ મધાન્યાનુ વર્ધન છે તે એ વાહડ વિશે જ સ્ત્રીએ છે । જુ - ઉત્પન્નપુત્ર ગાહ ॥ ધાર્મિક મયોનું વર્ધન એજ નયમાં જુ, એનું છે બધું જોના સિદ્ધગજના વખતમાં આ સોમનો પુત્ર વાહડ નિ થઈ ગયો એ એકસ હવે કુમારપાનના

૧ જાં માં હુ ચ સુ ૩ સ્થો ૧૭૬ અને હુ પ્ર. (પૃ. ૩૪)નું વિધિનું વાક્ય -

सागरातिविदा राक्षसपुत्रोपनायक उदयनाय महाभाष्यदत्त ।

सत्सुभा वाग्भट्ट सकलरानक्षायव्यपारेषु व्यापारितः ।

૨ આ મ પ નિ પ્ર મા કાવ્યમાળા (અ ૪૮) મા કથાન ગા ઉ

3 જુઓ કાન્યાકાર સ્ત્રી ૧૪૯ બીજી

੪ ਯੋਜਨ ਲੰਬਾ ਹੋਵੇ ੮੧, ੮੨, ੮੩, ੧੨੫ ੧੭, ੧੩੨ ਵੱਡੇ।

૫ જુન ૨૦૨૧ સો. ૬૭ થી ૭૩

વખતમા એક વાહડ કે વાગ્મટ મહામાત્ય હતો એ પણ ચોકસ છે, કાન્હલ કે દયાશ્રયના કથનને વિ. સં. ૧૨૧૩નું નકલનું તામ્રપત્ર વપદ્ટ દેકા આપે છે^૧ પણ એ સમકાલીન લખાણમાં વાહડના પિતાનું નામ નથી લખ્યું એટલે વિ. સ. ૧૨૧૩મા જે વાહડ હુમારપાલનો મહામાત્ય હતો તે મોમનો પુત્ર કે ઉદયનનો પુત્ર કે કોઈ ત્રીજો જ એ કહેવું મુશ્કેલ છે ઉલ્કીશું લેખના મહામાત્ય વાગ્મટ વિગે કશું વિશેષ જાણવાનું સાધન નથી અને મોમના પુત્ર વાગ્મટ વિશે જે જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપર નોંધ્યું છે પણ ઉદયનના પુત્ર વાગ્મટનાં ધર્મ સગથી કાંઈ પ્રગંઘમાં વિગ્નાચ્છી વાળું વાયા છે. ઉદયનની મરતી વખતની હજીને માન આપી વાગ્મટે કૈતુન્જના આદિનાથના લાકડાના મંદિરનો છગોંદાગ કરી પચ્ચગનું મંદિર બંધાવી વિ સ. ૧૨૧૧મા ધગ્ગ ચડવી, એ ઉપરાંત કૈતુન્જની નજીમાં વાગ્મટપુગ વસાવ્યું, તે શહેરમા ત્રિભુવનપાલવિદાગ બધાંઓ અને દેવની પૂજા માટે બાળીયાઓ કરાવ્યા વગેરે વગેરે આ છગોંદાગના કામમા કુલ એક કંગા અને સાદ લાખનો ખર્ચ થયો એમ પ્ર ચિં ૨ મા ક્યું છે.

આ વાગ્મટના ભાઈ આગઃ-આમ્રમટના પગદમનું વર્ણન કોકશું ઉપરની ચકાઈમા આવી ગયું છે. આ આમ્રમટે પણ પિતાની કચ્છાને માન આપી ભરૂચમા શકુનિવિદાગ બંધાવ્યા હતા કે આ કાર્ય વિ સં

૧ જુઓ ઈ એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ શુ એ. લે. ન. ૧૪૮ ૬ આ લેખમાં :-

મહામાત્ય શ્રીવાહડદેવે શ્રી શ્રી કર્ણાદિ મક્કલમુદ્રાવ્યાપાગમરિપથ-યતિ । એ શબ્દો છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ પ ૧૮૩ થી ૧૮૫ તથા એ ઉપર ટિ. ૨૯ અને ૩૧ માં આગેલા હલ્લેખ. પાલીતાણા પાસે પૂર્વ બાજુમાં જતા ખડેની કાંઈક નિશાનીઓ મળે છે તે આ વાહડપુગની હોવાનો તર્ક મુ. ગે. (૧૮૬ ટિ. ૮)માં કર્યો છે.

૩ જુઓ પ્ર ચિ પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૭.

૧૨૧૧મા થયુ એમ એક પ્રત વકાતે લખ્યુ છે^૧ ત્યારે બીજાએ ૨
૧૨૨૨મા થયુ નખ્યુ છે^૨ આ આગ્રહાટ લક્ષ્યમા અધિકારી હોવો
જોઈએ એવો નર્ક મે ઉપર કર્યો જ છે

ઉત્પત્તને ત્રીજે પુત્ર ચાહુ નામે હતો એ મત્રી ચાહુને મેના
પતિ મનાની સપાદવશ ઉપર ચાઈ કરવા મોકલાયુ વર્ણન પ્ર
થિ (પૃ ૧૮૭)માથી ઉપર ઉનાયુ છે એ વર્ણન ઐતિહાસિક બનાવ
નુ હો કે ન હો, પણ એ ચાહુ ૧ ગવામા વિ સ ૧૨૨૨
મા અધિકારીનાવક હશે એમ ઉત્પત્તમાથી મળેના વિ સ
૧૨૨૨ વૈશાખ સુદ ત્રીજના લેખમા એણે લગાગિ ચતુષ્ટિમા આવેનુ
એ ગામ લનમા આપ્યુ છે તેથી જણાય છે^૩ આ ચાહુને માત
પુત્રો હતા એમ જિગ્ના ઉપગના એક તુટિત લેખથી જણાય છે
અને એ જ લેખમા આ સાતમાનો મોટો ભાઈ કુમારસિંહ કુમારપાનના
ઠાણમાગેના અગિયારી હતો એમ મળ્યુ છે^૪ આ કુમારસિંહ
કુમરસિંહ વિ સ ૧૨૨૫મા કુમારપાનનો મહામાત્ય થયો હતો એમ
એક જૈ ૧ મથમા આપેની પ્રશસ્તિની જણાય છે^૫ ઉત્પત્તના ચોથા
પુત્ર સોનાક નામના માનિષ્ઠને 'સત્રાગા નુ ગિરુદ મળ્યુ હતુ એટલ
ઠકી પ્ર થિ (પૃ ૧૮૮) છાડી દે છે

કુમારપાનના મહામાત્યો

કુમારપાનના ઉત્પત્તિ લેખોમાથી વાહક અને કુમરસિંહ નામના
મે મહામાત્યોની નોધ ઉપર ઉતારી છે એ ઉપગત એમાથી નીચેનાં

૧ જયસિંહસુરિખ કુ ચ સ ૮ મ્નો ૬૮૨

૨ ત્રિ ગણિનો કુ ૧ પ ૭૪

૩ જુઓ ૬ એ ૩ ૧૪ પ ૩૪૪ ગુ નૌ લે ન ૧૫૧

૪ જુઓ પ્ર જૈ લે સ અવગોડન પ ૬૨ થી ૬૮

૫ જુઓ સાતિયુગિના પ્રૃથ પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રની હાથપ્રતની પ્રશસ્તિ,
જે જા ૩ સુચિ પ ૧૧

નામોનો પણ પત્તો મળે છે વિ સ. ૧૨૦૮ની પ્રશસ્તિમાં, ૧૨૦૯ માં વદિ ૧૪ ના કિરાકુના લેખમાં^૧ અને સ. ૧૨૧૬ આવળુ વદિ ૧ ના ગાલીમાંથી મળેલા લેખમાં^૨ મહામાત્ય તરીકે મહાદેવનો ઉલ્લેખ મળે છે. સિદ્ધરાજના પ્રકળમાં એના નાગરકુળના મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર જે મહાદેવનું માળવાના સૂયા તરીકે નામ વિ સ. ૧૧૯૫ના ઉગ્ગેનના લેખમાં નોંધ્યું છે^૩ તે જ આ મહાદેવ કુમારપાલનો મહામાત્ય હોવાનો સંભવ છે. અને એમ જ હોય તો કદાચ કુમારપાલના રાજ્યના આરંભથી છેક વિ સ. ૧૨૧૬ સુધી મહાદેવ જ મહામાત્ય રહ્યો હોવો જોઈએ અલગત, ઉપર જોયું તેમ વચ્ચે ૧૨૧૩ માં વાહડ મહામાત્ય હતો પછી વિ સ. ૧૨૧૮-૧૨૨૦માં શ્રી યશોધવજ મહામાત્ય હતો એમ એક જોઈને અન્યની પુષ્પિકા ઉપરથી તથા ઉદયપુર (ગ્યાસિયર)ના એ વર્ષના પૌન સુદિ ૧૫ ગુરુના લેખથી જણાય છે.^૪ સવન ૧૨૨૫ના જૂનાથ મંદિરના લેખમાં ધવજ છે તે યશોધવજ હોય તો એણે વડનગરમાં એક શિવમંદિર બંધાવ્યું હતું અને એની સ્ત્રીએ એ મંદિર બંધાવ્યા હતા (જૂનાગઢ પાસે?) પછી સ. ૧૨૨૫માં કુમરસિદ્ધ મહામાત્ય હતો અને સ. ૧૨૨૭માં વાધૂય “શ્રી શ્રીકરણાદિ સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા” એમ જુદા જુદા જોઈને અથોની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.^૫ અને એક જોઈને અથોની પ્રશસ્તિમાંથી મહામાત્ય પૃથ્વીપાલનું નામ મળે છે^૬ આ પૃથ્વીપાલે આબુના વિમલવસહિ મંદિરનો છૂર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.^૭

૧ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૩૪૬.

૨ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અ. ૧-૨

૩ જુઓ આ જ અથમાં પ્ર. ૧૨. પૃ. ૨૬૨

૪ જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૨૭૬ અને ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮, પૃ. ૩૪૩.

૫ શાંતિપ્રદિત પ્રા. પૃથ્વીચદ્રચગિત્રી અને શીલાચાર્યના મહાપુરુષચગિત્રી પ્રશસ્તિ (જે. ભા. અન્ય સૂચિ પૃ. ૧૭ અને ૩૯)

૬ મહાલીનાથચગિત્રી પ્રશસ્તિ (અવગ્રહ કાચગ્રંથી પૃ. ૭૬)

૭ જુઓ સ. ૧૨૦૬ નો આબુનો શિલાલેખ (પ્રા. જૈ. લે. સ. ૧૫૭)

બીજા મંત્રીઓમાં કપર્તી મંત્રી વિશે પ્રત્યક્ષતા ઘણી વાર્તા હોય છે.
એણે કુમારપાલને મન્કૂત બળવાની પ્રેરણા કરી એમ પ્ર. વિ. મા
લખ્યું છે એ જ અન્યમાં વળી એક આલિંગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનનો
ઉલ્લેખ મળે છે. ૨ વળી મિદ્દગજે જે આવિગને રુદ્રમહાનયની વધવધાનો
ભાગ સોંપી સ. ૧૧૯૮ મા કેટલાક ગામોનો ગગસ આપીને સન્માન
કરે. હોવાનું જૈન લગરોની પ્રતિજ્ઞા નોંધેલાથી મળ્યું તેવાનું
જિનવિજયક ૩૬૬ છે તે આજ દગે ૩

જે સમયનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયમાં ગાજના
જુ. ૧ જુલાં ખાતાના અવિહારીઓ, મહાનો અને પ્રાતાના વડીલ
અવિહારીઓ તમા મહામાતૃયાં પણ મનાઓ કહેવાના મગો જ સેના
પતિ બનીને લવા જતા વગી નના નિતારોના પ્રદેશ ઉપર ખાત
વિશ્વામ્ભ માણસને જનાવ- તરીકે મુકનાના આનના આં એઓનો
પણ મનિમહામા સમાનેશ થતા

કુમારપાલના દંડનાયકો

કુમારપાલના વખતમાં ચિતોડમાં સત્તન જનાય (મૂળો) હતો
એ વિ. મ. ૧૨૦૭ના ચિતોડના શિનાલેખથી જણાય છે. આ મ. જન
તે મિ. ગજના વ. મતમાં સોગતો દંડનાય હતો તે જ કે બીજે એ પ્રદેશ
મુકેન છે પ્ર. વિ. (૧, ૧૭૦)માં આલિંગ નામના કુભાગને માતમો
ગામનું ચિતોડનું પગલું આપ્યું એમ લખ્યું છે, પણ જયમિહમગિએ
ઈ. ૮૦ નીચે પોનાને સત્તાનાગ મ. જનને ચિતોડ આપ્યું એમ જણુ

૧ જુઓ પ્ર. વિ. પૃ. ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯ વગેરે

૨ પ્ર. વિ. મા. પૃ. ૧૮૩ મા તથા ૧૯૭માં કહેવ આલિંગ અને આલિંગ એક
જ છે કે જુ. ૧ એ કનાવ નથી જુ. ૧૦ પ્ર. વિ. પૃ. ૧૯૭ નિ. ૭

૩ પ્રા. જુ. મા. ૬ ની સાધન સામગ્રી પૃ. ૮

૪ કુમારપાલે સમિદ્ધેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યું ત્યારે દંડનાય સત્તનને નવા
મગે એક ધાણાનું દાન આપ્યું છે (જુ. ૧૦ પ્ર. વિ. મા. ૭ પૃ. ૧૨૨)

શ્રી મગનપુર (માગગળ)ની ગુલકમડપિકા (દાણુ લેવાની માણવી) ઉપર ગેજ એક કાર્તાપણુ (નાગના એક તોલા વજનના સિક્કા)નો લાગે, તનાગ ઉપર એક કા નો, પોઠિયાની છાટ ઉપર ૧ કા, દાણા ભરના ગાલા ઉપર ૪ ા, ગધેલાની છાટ ઉપર ૧૦ ા, પાન ભરના દરક કોટ ઉપર ૨૦ ા, પાનના ત્રપારીઓ ઉપર પાનના બી ૧, પાન ભરેની ગાંધી દીદ દ્રમ્મ એક, ખેતર દીદ માડુ પાક તો ૦, ૧, આજ રીતે ચોગના નથા ખજેજ ઉપર લાગે અને લાગેજ પથકમા ગહતારી જાતની માણવી (વક્તગુલ્કમડપિકા) માથી ૬ ની મનુકે રોજનો એક ઉપક ડગવી આપ્યો ૧ ચોગનાના બધા મહાજો એકમન થઈને નીમણુવેની ગામ પાસેની દેગુપા નામની વાન રાજાની અનુમતિથી આપી વળી વામનગ્રથની (વાણુથની)મા દાણુની માણવી ઉપર ગેજનો ૦ ૧ તથા છાટ ઉપર ગેજનો ૦ ૧ તથા પાનની વાગીમાથી ગેજના પાન એ પાન ની દુમનમાથી ગજના પા ૧ ૨ તથા સોપારી ત્રોફા ૧, એ પ્રમાણે લાગા નોધના ૪

એ જમાનામા ધર્મગ્રથાન માટે લોકા ઉપર ફેરી જનના ૪ રાજ્ય તાફથી નખાતા એનો આ આનાદ નમો ૩ છાટ માણુક, ગાક (ગાક), બી હગ (બીહા) હટ (હાટ) ગેજ ૧૨૧ી શમ્દોનો વપરાશ થતો હતો એમ પણ આ લેખથી જણાય કે સાગ્ડના આ ગોણેય કુળના દહનાયક મૂલુકની સતતિ સાગાદ્રના કાનના ગોળન ગજવગો છે એવો માગે મત એકલુ અહીં નોધવા જોઈએ

આ મૂલુકનો અધિકાર કેટલા વખત મુધી આવ્યો એ જોડે મુશ્કેલ છે, પણ સ ૧૨૨૨મા સાગ્ડનો અધિકારી શ્રીમાગ તાતિના શ્રીરાણિગનો પુન શ્રીઆગા- હતો અને એણે ગિ નાગના પગધિયા

૧ આ રીતે ૧૬ રૂપ્યક ના નાણના ત્રસ જન મદિતને ખરી (હાલના ગોગ્લી)ની નાડવીમાથી સમસ્ત મટાજન બદારક અને સાદાઓ વગરે તમથી આપવાનુ સ ૧૨૧૬ના નડલના તામ્રપત્રમા લખ્યુ ૭

કગવ્યા એમ સ. ૧૨૨૨ના તથા ૧૨૨૩ના ગિરનારના લેખોથી નક્કી થાય છે^૧ એટલે પ્ર ચિં મા તથા પ્ર ચ મા ઉદયનના પુત્ર વાગ્મટે ગિરનારના પગથિયા બધાવ્યા એમ જે લખ્યું છે તે બ્રમ-ભંજેલું હશે છે^૨

લાટના દડનાયકનું ૫૬ ભસ્મના પ્રાદ્મણુ વૈસરિતે પોતાની સાથે રખડપટ્ટીમા એ હતો એના બધામા કુમારપાલે આપ્યું હતું એમ પ્રખ્યાતમા કહેલું છે એ સ ૧૨૧૨ની પ્રશસ્તિથી યથાર્થ હશે છે^૩ પણ વટપટ (વડાપટ્ટા)નું ચળા આપનાર કટુકને આપ્યું હતું. તથા દ્વી સાથે ભાત બવગવનારી દેવશ્રીને ધવલક (ધાગકા) આપ્યું હતું વગેરે જે પ્રખ્યાતમા લખ્યું છે^૪ તે માનવા માટે વધારે નિકટ સમયના પુગવાની અપેક્ષા છે

પુગંહિત વગેરે ધાર્મિક અધિકારીઓ

કુમારપાલનો પુગંહિત બહેણા આમિગ હોય અને પછી સર્વદેવ થયો હોય એવા સભવ છે. જે કે સોમેશ્વરે એ જેમાથી એકેયને પુગંહિત કહેવ નથી, પણ પ્ર ચિ (પૃ ૧૭૮)મા રાગના પુગંહિતનું ના આમિગ લખ્યું છે. અને સોમેશ્વરની વશાવળી જેતા એ સહવિત લાગે છે. વળી કુમારપાલના મરણ પછી અમિગનો પુત્ર

૧ જુઓ પ્રા ને લે સ. લેખાક ૫૦-૫૧ લેખોના દયનને કુમારપાલપ્રતિ-
ષ્ઠાપ્રતો તથા વિનયસેનશ્રુતિા દેવતગિરિ રાસુનો ટેંકા છે જુઓ અજન
અવલોકન પૃ ૮૧-૮૨ તમા ને સા હ. ટિ ૩૧૨.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૬૬ તથા ટિ ૮૫ અને પ્ર ચ. હે સ. પ્ર ય્હો
૮૫. પ્ર. ચિ નાં તો પગથિયા બધાવવામા ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું
એમ પણ કહેયું છે

૩ જુઓ ને પૃ પ્ર. સ પૃ ૧૦૭-૧૬ ઉપર કુમારપાલના લેખોમાં ન. ૧૧

૪ જુઓ જ સુ. નું કુ ચ. સ ૩, સ્તો ૫૨૧ થી ૫૨૭ નિ. ગણિનો ક.
પ્ર પૃ. ૩૫ પ્ર ચ હે સુ. ૫ સ્તો. ૪૩ તથા ૪૫૭ માં વૈસરિતું
નામ છે. પણ એને લાટ આપ્યાની વાત નથી

સર્વદેવ ગણના હાડમ ગગામા નાખવા ગયો છે તે એ પુરોહિત
તોવાથી જ ગયો હશે.^૧

વસ્ત્રાક્રમ ગોત્રના નામ ઉપાલના દુર્ગો ગોત્ર જે જયતિહતો
મિત્ર હતો તેનો પુત્ર વસ્ત્ર નામ વખત સુધી કુમારપાલનો મથિવ
હતો એમ જીન પ્રસન્નિમા કૃત્ય છે.^૨ બ્રાહ્મણધર્મને નમના ધાર્મિક
દાયોડુ ધ્યાન આ વસ્ત્ર ગમતો હશે એમ ૬ ધારુ છુ રુદ્ર નામનો
બ્રાહ્મણ કુમારપાલનો મુખ્ય જોડી (મહા માર્તિક) હતો.^૩ અને જોન
વાર્મિક સમ્યાઆ અને આગ-જેમાં અનાથ જોન આ ને જોજન
અને વસ્ત્રાદિ આપવામા આવતાં, તથા પોરધાગાઓ વગેરેની દેખરખ
નેમીનામના પુત્ર અમલકુમારને માપી હતી એમ કુમારપાલ પ્રતિ
મોધમા કૃત્ય છે.

કુમારપાલના સામતો

કુમારપાલના સામતોમાં ચદ્રાવતીના ૫ મા ગમ્મએનો ઉ નેખ
માળનાના તથા કોમ્બુના ૭૪ પ્રમગમા ઉપર આવી ગયો છે દોહ
માંથી વિ મ ૧૦૦૨૦ જોનો ઉછી ફ લેખ મળ્યો છે.^૪ તે જોધગો
વાપનદેવ સિદ્ધગજના વખતથી મામત હતો નવન ૧૦૦૫ના તથા
૧૦૧૮ના ષિગુના નેખના ઉત્તરજોયા કિગકુનો પગમા ગાન મોમે
શ્વ પછુ કુમારપાલનો મામત હતો એમ જાણાય છે.^૫ ૧૦૧૮ના
લેખમા આ મોમેશ્વર વિગે લખ્યુ છે કે એજે જયમિહતી કૃપાથી સિધુ
ગજપુત્રુ ગમ્મ મેગબ્યુ અને સ ૧૨૦૫માં કુમારપાલની કૃપાથી મુદ્

૧ જુના સુતોપાસન સ. ૧૫, મ્લો ૨૦-૨૧-૨૬

૨ બાવનમર પ્રા અને સ હન્ડિક્રાન્ડ ૫ ૨૦૪ શીધગ્રસસ્તિ મ્લો ૨૫.

૩ જી આ ધ ૫ ૨૦૨

૪ જુનો ૬ જો. મ ૧૦ ૫ ૧૫૦

૫ જુન દે સ બા ૧૩૨૨ નોર્થર્ન વિન્ડ ન ૨૭૪ તથા રાજપૂતાનકા
ઇનિયાસ ખ ૧ ૫ ૧૮૨-૧૮૩ ગુ. જી. લે. ન ૧૪૬ ખ

ક્યું અને એણે ૧૨૧૮ના આશ્વિન સુદિ પડવાને દિવસે રાજા જલ્લક પાસેથી ૧૭૦૦ થોડાનો ૬૩ લીધો તાલુકાટ (તનોટ જેસલમીર રાજ્યમાં) અને નવસર (નોંસર જોધપુર રાજ્યમાં) એ જે કિલ્લા લીધા અને કેટલાક વખત સુધી જલ્લકને કુમારપાલનો સેવક બનાવ્યા પછી એનું ગત્ય એને પાછું મોખ્ય^૧ વળી નહીંતો ચોદાણ રાજા અશ્વ-ગજ સિદ્ધગજનો સામંત હતો એમ વિ સ. ૧૨૦૦ ના બાલીના લેખથી જણાય છે^૨ અને એનો પુત્ર આદિજુદેવ કુમારનો સામંત હતો એમ વિ સ. ૧૨૦૯ના ઉપર અનેક વાર ઉલ્લેખેના લેખથી જણાય છે^૩ આદિજુદેવનો પુત્ર કેદાર પણ કુમારપાલના ગત્ય-કાળના અત સુધી સામંત હશે^૪ આ સિવાય બીજા નાના સામંતો ઘણા હોવાનો સબબ છે. પ્રબંધમાં ૭૨ સામંતોનો ઉલ્લેખ મળે છે તે તો ૩૬ સખ્યા હોઈને એનો કાંઈ અર્થ નથી.^૫

આ સામંતો કે માહલિકોનો ચક્રવર્તી ગજ સાથેનો સબ્બ જૂના દેશી રાજાઓના ખ્રિટિશ સરકાર સાથેના સબ્બ કરતાં મોગસ રહેનશાહો સાથે જયપુર જોધપુર વગેરે રાજ્યોના ગજાઓના સબ્બને વધારે મળતો આવે છે. આ સામંતો પોતાની રાજધાનીમાં રહેતા તેમજ પોતાના લશ્કરો સાથે ચક્રવર્તીની રાજધાનીમાં પણ ઘણી વાર રહેતા ચક્રવર્તીના હુકમથી પોતાનાં લશ્કર ત્રીજાં એ મોકલેલા લડવા જતા અને ચક્રવર્તીની ઇતરાજી થાય તો ખ્રિટિશ અમલમાં જેમ ‘એડ-મિનિસ્ટ્રેટર’ સરકાર મોકલતી તેમ આ ચક્રવર્તીઓ દંડનાયકને સામંત-નું રાજ્ય સોંપી દેતા. કુમારપાલના સમયમાં કદાચ એઓ અણોરાજના પક્ષમાં ગયા તે કારણથી નહીંતો ચોદાણોની સત્તા છીનવી ત્રીજાં

૧ જુઓ ઉક્ત લેખના શ્લોક ૨૧, ૨૩, ૨૫ અને ૨૬.

૨ જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૧૧, પૃ. ૩૩.

૩ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૩૪૬

૪ ગુ. ઐ. લે. ન. ૨૪૧ બ.

૫ જુઓ દ્વાસપતિ સામંતાઃ કુ. પ્ર. પૃ. ૭૪.

વિ સ ૧૭૧૦ થી ૧૭૧૬ સુધી અમુક જાગ ઉપ વૈજ્ઞાનિકને કુમારપાલે દડનાયક નીમ્યો હતો? અને નહિ મહામુલિક પ્રતાપ-મિહને સોંપ્યું હતું ?

કુમારપાલની રાજસભાના વિદ્વાનો અને શૈક્ષ્યાઓ

કુમારપાલની ગજમત્રામા આ મનીઓ અને સામતો ઉપરાંત ધર્માચાર્યો વિદ્વાનો કવિઓ અને શૈક્ષ્યા પણ હતા વિદ્વાનોમા અમ્રજી હતા શ્રી હેમાચાર્યજી એઓ વૃદ્ધ થયા છતાં એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. ખીજા કવિ શ્રીપાલ તથા એનો પુત્ર સિદ્ધપાલ કુમાર પાલના સમયના કવિઓ છે પણ જેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિવિધ વિશાળ અને સુજ્ઞાતના એ રખતના સંગૃહિત ગ્રંથમારામા પહેલી પંક્તિમા આવે એની છે તે કવિ ગમચંદ્ર ખાસ તેમને પાલ છે એ હેમાચાર્યનો જ શિષ્ય હતો એણે નાટ્યલેખણ, સત્યહરિશ્ચંદ્ર, કૌમુદીમિત્રાણુદ વગેરે અનેક ગ્રંથો-નાટકો લખ્યા છે આ ઉપરાંત ગુણુ ચન્દ્રગણિ મહેન્દ્રમુનિ વર્ધમાનગણિ વગેરે હેમાચાર્યના ગિયો પણ કુમારપાલની સભાના વિદ્વાનો ગણાય

કુમારપાલના સમયના આ જૈન વિદ્વાનોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન તો એ સમયના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જ^૪ જામે, કુમારપાલના સમયના પાટણના શૈક્ષ્યાઓમા (૧) નૃપનાગનો પુત્ર

૧ જુઓ પૃ ૩૭

૨ જુઓ ૧૨૧૩ નું નકલનું લાઘવ ૬ એ ૧૮૧૨ જુ એ લે ન ૧૮૮૬ પૃ ૨૦૩

૩ હેમાચાર્યનો વિસ્તૃત જ્ઞાન પ્ર. ચિ., પ્ર. ચ., ચ. પ્ર. ૬ પ્ર. વગેરે પ્રમાણમા લખ્યા છે અને જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમા એમના ચરિત્રનું નામ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન ૨૧. મો ૧૬ દેરાઈએ કરેલું છે

૪ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ ૩, પ્ર. ૮ થી ૭

આભડ^૧ અને ગેહ (ચિંટી) છાક જે ૬૦ લાખ સોનવાનો ધણી હતો તે બેના નામો ચ. પ્ર (૫ ૧૦૦)માં આપેલાં છે. અને મોહગજ-પરાજયમાં કુબેગની અદ્ભુત ધનસંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે તેની સંપત્તિમાં ૭ કોડ સોનવા, આઠ હજાર મણુ રૂપુ, ગોંડી મણુ ગ્નો, બે હજાર કુલ દાણા, બે હજાર ખારી તેલ. ૫૦ હજાર ઘોડા, અંદાજે ૬૫૦, ગોંડી હજાર ગાયો, પાંચસો હજો, પાંચસો દુકાનો, પાંચસો ગાડીઓ, વગેરે જે આકાશ આપ્યા છે તેમાં સારી અનિયોજિત હોવાનો, અલગત્ત. સંભવ છે. પણ પરિચય વેપારથી આ વેપારીઓ અદ્યત્ત સમૃદ્ધિ મેળવતા હતા એમ મોહગજપરાજય ઉપરથી સમજાય છે.

કુમારપાલની દિનચર્યા

કુમારપાલના સમયનું વર્ણન પૃષ્ઠે કર્યા પહેલાં એની દિનચર્યા હેમચન્દ્ર નથા સોમપ્રભાચાર્યે આપી છે તે^૩ દ્રકામાં જોઈએ - “કુમારપાલ સવારમાં મગલપાદકોના મગલ પાકે સાંજળી જાગે છે. પછી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી, સ્વચ્છ દુકલ પહેંગેલા પ્રતિદાગના હાથને ટેકા દઈ ઉપર જતવાળા સભામંડપમાં આવે છે એ વખતે સભામાં આગળ નમ્ર રાજાઓ (સામતો) બેસા હોય છે, હાથમાં ચામરવાળી વાર-સ્ત્રીઓ રાજાની પાસે બેસી હોય છે, આ વારસ્ત્રીઓ ગોરી, મીઠું બોલનારી છે અને મણિ નથા હીરા જડેલ નૂપૂરો એઓએ પહેર્યા છે એઓએ જડી વેણીમાં ફૂલ ખોરવાયાં છે અને કાંડા ઉપર અગદ તથા દાણી ઉપર કડા પહેર્યા છે રાજા આસન ઉપર બેસી પછી

૧ આભડનો પ્રબંધ પ્ર. ચિ. (૫ ૧૮૯)માં તથા ચ. પ્ર. (૫. ૧૯૯ થી ૨૦૪)માં આપ્યા છે.

૨ બુઓ મોહરાજપરાજય અ. ૩, શ્લો. ૩૯ થી ૪૨

૩ બુઓ કુમારપાલગણિત સ. ૧, શ્લો. ૬૧ થી ૬૦ સ. ૨ તથા સ. ૬, કુમારપાલપ્રતિબંધ પાછળથી લખાયેા હોઇને એમાં સ્વાભાવિક રીતે મહેલમાં જ જૈન મૂર્તિઓની પૂજા વગેરે જૈન ધર્માતુરાગદર્શક વિગતો વધારે મળે છે.

દિને વૈદિક મંત્રોથી આશીર્વાદ આપે છે પછી ૧૦૧ જેવાના શિગડાના કામળ પાત્રમાંથી ચાણે તિનક કુટે છે પછી દિનેને ૨૨૧ આપી ૨૨૧ અગ્નિઓ આગળે છે, પછી નિધિ સંલિખી, પિતૃદુઃખના તથા માતૃદુઃખના મુખ્ય આલ્મોને દાન આપી સંતુષ્ટ કરી, માતૃગૃહમાં જાય છે અને માતાઓને આશીર્વાદ મેળવી એઓને ધન આપે છે પછી વૈદિકો પાસે સગીન ના કરાવે છે અને પુરોહિતને મળી એને ધન આપે છે પછી લક્ષ્મીની પૂજન કરી પ્રસન્નશાળામાં જાય છે અને ત્યાં મંત્રકૃત્તી ધનુશ્રમ, તનવાગ્નોશ્રમ વગેરે કરાવવા છે ત્યાં નજી ન પડે માટે સ્ત્રીઓ ગીરુ ઉતાર છે કલગત તથા ગન્ધાભ્યાસ પછી ગળને બહાર જવા માટે દાથી આવે છે અને ધરેણી પહેરી દાથી ઉપર મેસી ગજમાર્ગમાં ચર્ચ ગળ કુમારવિદ્યામાં જાય છે ત્યાં ચામરગિ ગજગિલો છોડી નર્ધ, મરિમા નર્ધ જિનમગવાનતી મુનિ કુટે છે મર્તિને આન કરાવે છે તથા એની આગતી ઉતારે છે એ વખતે મર્તિ આગળ સગીન થાય છે પછી દેવમંત્રિમાંથી ધોડા ઉપર મેસી પાગ ધનનગ્ર (ગજમહેન)માં આવે છે " ઉપર સવારની સામાન્ય ગજસભાનું વર્ણન અરી ગયું છે, પણ સાજની ગજસભાના કામમજનું વર્ણન કરતા હેમચન્દ્ર જ કહે છે કે 'રાજ્ય સ્વર્ણમપિકામાં મેડા છે અને દારૂપાળના બનાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા ગજઓની ભેટો જુદા છે, પછી મહામાત્ય તથા માનિષ કાર્યનું નિવેદન કરે છે, આ રીતે એ મુદર્ત મેડા પછી પુરોહિત મંત્રોચ્ચા કરે છે ત્યાં ગજો નગારોના અવાજ થાય છે એટલે વાગ્દેવો ગજની ગ્લગ્લિ દીવાથી આગતી ઉતાર છે

કુમારપાલનું કુટુંબ

કુમારપાલના પગિનામાં એના મે બાઈ મહીપાલ અને પ્રાંતિ પાલના નામ ૮૫ આવી ગયા છે બહેનોમાંથી જેના પતિ કાન્દુદેવે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે પ્રેમન

દેવીનું તથા એના પુત્ર ભોજનુ નામ વિ સં. ૧૨૨૫ની લાવ જહરપતિની પ્રશસ્તિમા મળે છે, અલગત, એના અધિકારનો એ લેખમાંથી પત્તો મળતો નથી. બીજી અહીં દેવસદેવીનો વૃત્તાન્ત તો પાછલા પ્રજાધોમાં જ મળે છે અને એ વિશ્વસનીય નથી (બુઝો પૃ ૩૩૮ ટિ. ૧) કુમારપાલની રાણીનું નામ જૂનાગઢની હતું એમ પ્ર. ચ ૧માં ક્યું છે. પણ પાછળના પ્રજાધોમા ભોપાલદેવી નામ છે અને એને પદ્મરાણીપદ આપ્યું હતું એમ ઉમેર્યું છે.^૨ કુમારપાલ અજમેરના રાજા આનાકની પુત્રી જરહણાને પરણ્યો હોવાનું કચાથપનુ કથન ઉપર નોધ્યું છે વળી પદ્માવતી નામની રાણી હોવાનું કુમારપાલ-ચિન્તામણિમા ક્યું છે^૩ આ ઉપરાંત કુમારપાલ મેવાડના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો અને એણે જૈનધર્મ સ્વીકારવાની અને અપાસરે જવાની ના પાડવાને પરિણામે જ્યદેવ વગેરે ભાટોએ ઝમેર કર્યો અને રાણીએ આપઘાત કર્યો વગેરે વ્યાઘ્રાણુપર પરાની દંતકથા રાસમાળામાં ઉતારી છે,^૪ પણ એ જૈનદ્વેષથી ઉદ્ભવેલો કલ્પના-વિલાસ જ લાગે છે.

કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલને સિદ્ધરાજ પાસેથી થાણું વિશાળ અને અત્યંત સમૃદ્ધ ગળત્ય મળ્યું હતું. અને કુમારપાલે એને રિયર ક્યું,^૧ એટલું જ નહિ, પણ કોટણનો વિજય ધ્યાનમા લેતાં કાંઈકે વધાર્યું પણ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રજાધોમાં કુમારપાલે પોતાના તાબાનાં અદાર મરજોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી મારિ (હિંસા) બધ કરાતી તથા વિહાર કરાવ્યા એમ

૧ પ્ર. ચ હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૬૨.

૨ ચ. પ્ર. પૃ ૧૦૦. જ. સૂ. તુ કુ. ચ. સ. ૩, શ્લો. ૪૭૪ વગેરે.

૩ મું. ગે. ગ્ર. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૧૮૮.

૪ રાસમાળા આ. ૩, પૃ. ૨૭૬-૨૮૦.

હીને નીચે પ્રમાણે અગર દેગોના નામો ગણાયા છે ૧ (૧) ગૃહ, (૨) વાટ, (૩) સૌગંદ્ર, (૪) લભેરી, (૫) કચ્છ, (૬) મિન્ધુ, (૭) ઉચ્ચા, (૮) જનપદ, (૯) ડાશી, (૧૦) સપાતન્ય (અજમેર ગાંધી), (૧૧) અન્તર્વેદી, (૧૨) મરુ (માગાડ-નહનનુ રાજ્ય), (૧૩) મેનાડ (૧૪) માગવા (૧૫) આબીર, (૧૬) મહાગાંદ્ર, (૧૭) કણ્ઠક અને (૧૮) કોમ્બુ આ અગરમાંથી ઉચ્ચા ડાશી અન્તર્વેદી મહાગાંદ્ર જનપદ અને કણ્ઠક એટલા દેગો કુમારપાનના તામામાં હતા, છતાં એના નામ પ્રમથ રોએ લખી દીધા છે આબીર અને લભેરી સહિત છે, અને બાકીના દેગોમાં કુમારપાનની થોડી ઘણી સત્તા હોવાનો સંભવ છે

કુમારપાનના અથવા સિદ્ધરાજ-કુમારપાનના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આપના માટે ઉપરનું વર્ણન પૂરતું છે, પણ મુગલને ઉચ્ચા ચાવડા ગણતે હુગરી જે ગાંધી મેગ થુ તેનો વિસ્તાર ૪૦ થી ૫૦ મૈન ઉત્તર દક્ષિણ અને નીચથી ચાળીસ મૈન પૂર્વ પશ્ચિમ હશે, જે કે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું સાધન નથી, ત્યારે સિદ્ધરાજ-કુમાર પાનના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કામ્બુના દમણથી તે

- ૧ જુમો પ્ર થિ પૃ ૧ તરા કુ પ્ર પૃ ૫ અને જ સ નુ કુ ન સ. ૮, ૧૫૦ થી ૧૫૫, આ નામોમાં પાકભેડ પણ છે ખીર અને દીપના નામ આ માગીમાં નથી પણ ખીજ માગીમાં છે
- ૨ લભેરી સહિત છે રાસમાગામાં આ ૪, ૫ ૨૩૦ ટિ ૮ મા સિંધમાં જે નામનું પ્રાચીન નગર હવે એમ લખ્યું છે
- ૩ ઉચ્ચા કે ઉચ્છ મુનતાનથી દનિલ-પશ્ચિમે ૭૦ મૈન ઉપર આવેલું છે મુસલમાની તવાગિખોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે
- ૪ પલ્લમમાં જનપદ દેગમાં આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે સતનજ અને ગિયાસ નગરો વચ્ચેનો પ્રેસ
- ૫ અન્તર્વેદી-અક્ષાવર્ત દેગ-સસ્વતી અને શક્તી વચ્ચેનો
- ૬ આબીર-પ્રજનનું નામ છે, દેશનું નથી

ઉત્તરમાં સાબર અને નાગોર મુઘી લગભગ સાણચારસોથી પાંચસો મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ લિલસાથી દ્વારકા મુઘી લગભગ સાણપાંચસોથી છઠ્ઠે મૈલ જેટલો હતો આ હકીકત અગળર બ્યાનમાં લેવાથી ગુજરાત માટે સોલકી વક્ષના ઐતિહાસિક મહત્વનો સાચો ખ્યાલ આવે છે

અલગત. અહીં જે પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર બતાવ્યો છે તે સર્વત્ર સમાન નથી દક્ષિણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી એ વર્તમાન સ્થિતિ જનકાળમાં પણ હતી બીજી ગુજરાતના રાજ્યની સત્તા પણ સર્વત્ર સરખી નહોતી. નાખલા નરીકે અહીં સાંભળેને ગુજરાતના સામ્રાજ્યમાં ગણ્યું છે, પણ સામ્રાજ્યના અર્જોગજે કુમારપાલનું કાષ્ઠિક આધિપત્ય કબ્જા કર્યું હતું એટલા જ એનો અર્થ છે. જો કે વિગ્રહરાજે તેણે ફગાવી દીધું હશે, છતાં ઉત્તર અને પૂર્વમાં અત્યારે ગુજરાતની જે સરહદ છે તેથી સિદ્ધરાજ-કુમારપાલના સામ્રાજ્યની સહરદ લગભગ અસોધી અદીમો મૈલ આગળ હતી. (જુઓ અગ્રના આરંભે આપેલો નકશો)

કુમારપાલનું ચારિત્ર્ય

જૈન પ્રબધકાગેએ કુમારપાલને જૈનધર્મનો પ્રભાવક ગણ ગણીને એની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. એ પ્રશંસામાં ધાર્મિક મમતાજન્ય અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે, છતાં તટસ્થ દ્રષ્ટિથી જોનારને પણ એકદમ રીતે કુમારપાલ લોકપ્રિય અને સાચે ગણ હતો એમ કબ્જા કરવું પડશે.

ગુજરાતને અહિંસાપ્રધાન બનાવવામાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ મુખ્ય કારણ છે અને એ પ્રભાવને કુમારપાલ રાજ્યએ ઘણો ટેકો આપ્યો હોય એમ લાગે છે. વિદ્યાને પણ હેમાચાર્ય જેવા વિદ્વાનના નિકટ પરિચયથી કુમારપાલે ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું હશે, જો કે પ્રબધકારે તો એકવીશ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાનું કહે છે નથા આચાર્ય

દેવચન્દ્રવિગચિત યોગ ૧૧૪-અને વીનગગનની કાથપોથીઓ મુનશ્યામને લખાયાની નોવ કુમારપાનપ્રનધાત્તિમાં છે ?

કુમારપાનમા વીજા ૧૧ દોષ હતો એમ પ્ર ચિં મા કવ્યુ છે, અને તેને એમાં જ આપેની ધ્યાઓ પુષ્ટિ આપે છે ?

કુમારપાનના મોનકી ગળગ્રોમા માળનાના મુગ અને જોજ જેવા વિવાન તો કાઈ દેખાતો નથી પણ કુમારપાન તો પહેલા કાઈજ નહોતો હોય એમ ગળ થવા પડી એના અભ્યાસ માટે કપડી મળીએ કોની યોજનાના પ્ર ચિં મા આપેના વર્ણનથી લાગે છે અનખત મેરુતુગ એને જાણી ગળ ગળીને “વિચાર્યતુર્મખ નુ બિદુ આપે છે ?

કુમારપાનનું મત્ત ૨ ૧૨૪

કુમારપાનો મગલ પાનના લૂના ગગ થવાની તક્યા પ્રનવામા આપી છે, ૪ પાણુ એમા હંમચન્દ્રની ચમત્કાર કવવાની સમિતિ દેખાવાની મનનમ મિરાય મીજુ કાઈ નથી હંમચાર્યનો ૮૪ વર્ષની ઉમરે નિ ૨ ૧૦૮મા દે પડી ગયો અને તે પડી ૭ મળિને કુમાર

૧ જુઓ જૈન સાહિત્યનો હનિદાસ પૃ ૨૭૧ તથા િ ૩૧૩ જેમા નાનનો લલિયા ૧૫૫ કાથપ્રતો હિતગબ્યાનુ કથન કૃ પ્ર ૫ ૧-૭ માથી હતાનુ હ

૨ જુ ૧૧ પ્ર ચિં પૃ ૧૬૩, પૃ ૧૬૦ (જેમા અદ્ભુત ચાન્દ્રજા દેખાડનાગને ૧૧૯ દ્ર મ જ આપ્યાનુ નોધ્યુ છે) તથા પૃ ૧-૭

૩ પ્ર. િ. પૃ ૧૮૭-૧૮૮

૪ જુઓ પ્ર ચિં પૃ ૨૦૦ + પ્ર. (પૃ ૬૨)મા ૧૫૫ ૬૭૪૨ની દેવીએ પોતાને માસમહિ ન મળ્યા એ માટે ક્રોધ કરીને વિગળ માથામા માર્કુ તેથી જનાગાલને આખે ગયે કમરોજ થયો અને તે દેખાવાન મગ વા મેવી વાત છે

૩૯૦ ગુજરાતનો સંઘડાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

પાલનો દેહ પડી ગયો એમ પ્ર. ચિં (૫ ૨૦૦)માં લખ્યું છે.^૧ પ્ર. ચિ. (૫ ૨૦૧)માં કુમારપાલે સ. ૧૧૬૯થી ૧૨૩૦ સુધી ૩૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે, પણ સ. ૧૨૦૬ વંશાખ સુદિ ૩ને અજયદેવનો લેખ મળ્યો છે એ એના ૧૨૨૯ના વંશાખ પહેલાં અને ૧૨૨૯ના આરભ પછી કુમારપાલનું મરણ થયું હોતું જોઈએ. આ રીતે વિચાર્યેણીમા કુમારપાલના રાજ્યકાળનાં ત્રીશ વર્ષ આપ્યાં છે. અને એના મરણની તારીખ ૧૨૨૯ પાંચ સુદિ ૧૦ (ઈ સ. ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૧૭૨) આપી છે તે બરાબર લાગે છે.

^૧ જિનમ ઉનગણિએ (કુ. પ્ર. ૫. ૧૧૫) ૩૦ વર્ષ ૮ માસ ને ૨૭ દિવસ રાજ્ય કરી ૧૨૩૦ માં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે એ પણ બરાબર નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

અજયદેવ

ઈ સ ૧૧૭૩ થી ૧૧૯૬
(િ મ ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૦)

કુમારપાનને પુત્ર ન હોનાથી એના હવના જ ગભ્ય મેને આપવું એ વિશે કુમારપાને હેમચંદ્રાદિ સનાહ જો સાથે ચર્ચા કરેલી એમ રાજશેખરચંદ્રિ કહે છે એ ચંદ્રિના કહેવા પ્રમાણે “આ ચચામા બે પથ પડેલા હેમચંદ્રાચાર્યનો મત એવો હતો કે કુમારપાનની દીપ્તીનો દીકરો પ્રતાપમ ન ગાદીએ આવે તો જૈનધર્મનું જોર નાશ થઈ જાય એને ગાદી આપવી, જ્યારે ચાલુકનો મન એવો હતો કે ગમે તેવા પણ પોતાના વશો જ હોય આ ચચા નાવચન્દ્રે ચાલુકી અને પોતે અજયપાલનો મિત્ર હોનાથી એને કહી દીધી પછિામે હેમચન્દ્રના મગ્ધ પટ્ટી નરીગમે દિવમે કુમારપાનનું અજયપાલે આપેના એથી મ લુ થયું ” આ જો આખ્યાની વાત પ્ર િ જેના જૂના પ્રમથમા ન હોવાથી તથા ધર્મદ્વિજન્ય હોનાથી માનવાચોગ્ય નથી લાગતી ખરી રીતે કુમારપાનને પુત્ર ન હોનાથી એના લાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાન પાટણની ગાદીનો હક્કવા વાગ્ય હતો.

અજયદેવનું જૈનધર્મ તરફ અપક્ષપાતી વલણ

ઉપર જોયું તેમ અજયપાનને જૈનધર્મવિરોધી ગણી પ્રમ થોએ— એણે પૂર્વજોના જૈનમંદિરો પડારી નાખ્યા, કપટી મંત્રીને મંત્રિપદ આપ્યા પટ્ટી એ જ વિરસે ગતમા પદ્મસી તેનની જિમ્મણી કાઢીમાં નાખી મારી નખા થો, આગ્રહદેને લશ્કરથી વેગીને મારી નાખ્યો, તથા કવિ ગમચંદ્રને તપાવેના નાંગાના પાટના ઉપર મેમારી મગારી નાખ્યો,

૧ જુઓ ચ પ્ર. પ. ૧૮૮-૨૦૯ તથા જિ ગણિતો ક પ્ર પ ૧૧૩ જિન મહનગણિમે જ મહિના પછી વિન આપ્યું એન લખ્યું છે
૨ જુઓ પ્ર. િ પ. ૨૦૧ થી ૨૦૪ અને ચતુર્વિંશતિપ્રમથ પ ૨૦૧

વગેરે નિન્દા કરી છે.^૧ પણ પ્ર. ચિ. કરતા જૂના મુ. સ. વગેરે પ્રણયોમા અજયદેવની આ નિન્દા નથી. વળી આ નિન્દાના મગમા ધાર્મિક રાગદોષ છે એટલે જો કે અભવિત નથી છતાં એમાંથી કંટાળું માનવું એ પ્રશ્ન થઈ પડે છે વળી અજયદેવના મંવદામા જોતો પણ હતા એ નિ સંદેહ છે મોહરાજપગજયનો લેખક જોન મોટ કવિ યદુપાલ અજયદેવનો સેવક હતો એમ એ પોતે જ કહે છે,^૨ એના ગાન્યકાળમાં ખીજા ઘણા જોન વિદ્વાનો પણ હતા એ કહીકત અજયદેવ જોન-ધર્મનો કદરુ વિગેધી હોવાની વાતમા શકા નાખે છે અત્રગ્ન, જોન-ધર્મ નગર એજો પક્ષપાત નહિ થનાર્યા હોય એ કમ્બુ છે

અજયદેવના ત્રણ લેખ

અજયદેવના કાઈ જ કાર્યો પ્ર ચિ માં લખ્યાં નથી, પણ એના રાજ્યકાળના ત્રણ વર્ષના દ્રશ ગાળામા એના ત્રણ લેખ મળ્યા છે તેમાંથી પહેલો, ચિ સ ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદ ૩ મોમ (ઈ સ. ૧૧૭૩ના એપ્રિલની ૧૬ તા)નો ઉદયપુરના શિવમદિરમાંથી બાવીશ પક્તિનો લેખ મળ્યો છું^૩ તેમા અજયપાલદેવને ‘અમસ્તગાનવકીવિગાનિત’ અતે ‘મહારાજાધિરાજ’ વિશેષણ લગાડ્યા છે અને મહામાત્યનું નામ સોમેશ્વર લખ્યું છે, અને “નિજમુજેપાર્જિત-શ્રીભાઈસ્વામી મહા-દ્વાદશકમડલમા આવંકા ઉદયપુરમા એ જ પ્રમુખે (અજયપાલે) નીમેકા શ્રીદડ (દડનાયક) પગ્મધાર્મિક શ્રી હૂણપસાકે ધોયેકાં કપડાં પહેરી અક્ષય-તૃતીયા (અખાત્રીજ)ના પર્વમા ઉદયપુરના વેઘનાય મહાદેવની ખચોપચાર પૂજા માટે ભૂગાગિકાચતુષ્ઠિક પધકતુ ઉમગ્યા ગામ આપ્યું છે ’

આમા જે ભાઈસ્વામી નામ છે તે એટવા નદીને પૂર્વકાંકે ઉદય-પુરથી ૩૪ મૈલ ઉપર આવેલુ હાલનુ ભીલસા ગામ ભુંગારિકા વગેરે

૧ અજયપાલવિશેધી હેમાચાર્યનો જે પક્ષ હતો તેમા રામચન્દ્ર કવિ હતો

માટે એને મરાવી નાખ્યો એમ. ચ પ્ર. ની કહેવાની સ્તલણ છે.

૨ જુઓ મોહરાજપગજયનો આદલ તથા એની પ્રસ્તાવના

૩ જુઓ ઇ. એ અ ૧૮, પૃ. ૩૪૪ જુ. એ. લે ન. ૧૫૬.

ખીનતો પતો નથી આ વેખમા ઉત્તપુને નિજનુજેપાલિત (પોતાના માનુષગથી મેળવેતુ) મ્હુ છે પણ ઉત્તપુ તો કુમારપાનને તામે હતુ જ એટલે એ નમ્દેને ઔપચારિક ગણવા એવો જો હોઈને મન છે, પણ અજયપાન ॥ દુનાયકે તાજે મગચા સમાવી મઈ મગરાખોગને રાજ્યના અર્થ પણ મળવે છે

ખીને લેખ નિ મ ૧૭૫૧ કાર્નિક મુદિ ૧૨ મોમરાગો છે ૧ આ વેખથી અજયપાનના મહામલેશ્વર વજ્રનદને નર્મ મંડિ બ્રાહ્મણ પાટક શહેરમાથા પૂર્ણપથકના માણુગાન મેતાવીગીનુ આનની ગામ ખદોદના સરાગાર માટ આપ્ય છે આ વેખ પ્રસિદ્ધ ગુનાર જ ક્ષીર ॥ કહેના પ્રમાણ વેખ ના નારીખ વખવામા અપ્ય થઈ છે ખરી ગીતે મ ૧૭૭૨ ત્રેઈએ એટલે કઈ સ ૧૧૭૫ ॥ આમગમગતી રજી નારીખ આ વેખમા પણ મહામાન્યનુ ॥મ મોમેશ્વ જ આપ્યુ છે, ત્યાર નુ નામ પ્રતિદા ગોળાદવ છે પછી નિ સ ૧૨૭૧ ચેન વદિ ૧૧ ગુના ગાગા ગામમાથી પણ અજયપાનનો એક લેખ મળ્યો છે ૨ અને હેનટ અજયપાનના તખ્તમા નમ્પતિ કમિએ અણકીનનગરમા લખેના શાકુનગામનામના મન્વો અન્તે મ ૧૭૩૦ ચેન મુદિ પાવાને મગરાગતી નારીખ છે ઉપગના લેખમા હેન મહામહાદેશ્વર મઈજલેવ તે કુમારપાલે નડોન ઉપર નાન નીમેનો મઈજન હો

અજમેરના રાજા નાથે અજયદેવને થયેલું પુદ્

અજયદેવ નિમે મોમેશ્વર મરિ કદે છે કેડે 'કુમારપાન પછી કપટકા જેવો અજયપાન વગો એવો હોતો આખીને જિખારી વગતી

૧ જુઓ ધ ૮ મ ૧૮૫૮, ગુ ઈ તે ન ૧૫૬

૨ દે રા ભા ૧૭૭૫ નો દં નુ વિગ ન ૩૬૩, ગુ જી તે ન ૧૫૬ અ

૩ જુઓ મુ મ ૨ જ્યો ૬૧, વ વિ ગ ૩ જ્યો ૩૨,

મૂપાલો જયપાલોમૂત્

ચક્ર વમુષસા ચેન કાંચનૈરાકિચના ॥

૩૯૪ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

પૃથ્વી કરી ઝોજે જગત્ત (અન્નેર)ના રાજ પાસેથી હાથી સાથે સોનાતી મહાપિટા લીધી એ હમેશાં ગગનઝોતે દડતો, દતો આપતો અને સ્ત્રીઝોતે પરણતો " બાટીની વાન બાજૂ ઉપર રાખતાં અન્નેરના રાજ પાસેથી કર કે નળગણે લીધાની સોમેશ્વરની વાતને મુ. સ. અને વ. વિ. નો ટેકા છે, એટલું જ નહિ, પણ બીમદેવના વિ. સ. ૧૨૫૬ના ઉત્કર્ષ લેખનો પણ ટેકા છે^૧ એટલે એ કથનમાં સત્યાંશ છે એમ માનવું પડે અજયપાલના વખતમા અન્નેરની ગાદી ઉપર સિદ્ધરાજનો દોહિત્ર અને એની તથા કુમારપાલની છાયામાં ઉછરેલ ચોહાણ સોમેશ્વર (સ. ૧૨૨૬ થી ૧૨૩૪) હતો.

કુમારપાલના સમકાલીન અન્નેરના રાજ વિગ્રહરાજ એથા પછી એનો પુત્ર અમર ગાગેય અન્નેરની ગાદી ઉપર બેઠો અને એના પછી જગદેવના પુત્ર અને વિગ્રહરાજના ભત્રીજા પૃથ્વીગજ બીજાએ અમર ગાગેય પાસેથી રાજ્ય પડાવી લીધું—ઈ. સ. ૧૧૬૮ (વિ. સ. ૧૨૨૫) એનો એક લેખ મળ્યો છે. આના પછી એના મંત્રીઓએ અર્ણોગજના ત્રીજા પુત્ર સોમેશ્વરને ગાદી ઉપર બેસાર્યો. આ સોમેશ્વર સિદ્ધરાજનો દોહિત્ર હોઈને ગુજરાતમા રહ્યો હતો એ ચેદી (જગત્તપુર) ના રાજા નગસિંહની કન્યા કર્પૂરદેવીને પરપ્રયો હતો. આ સોમેશ્વર અને કર્પૂરદેવીનો પુત્ર તે પૃથ્વીરાજ ત્રીજો હવે સોમેશ્વર કુમારપાલ પાસે રહેલો અને એના આશ્રિત જેવા હતો જ એટલે એની પાસેથી અજયદેવે કર લીધો એ મોટું પગક્રમ ભાગ્યેજ ગણાય

दण्डे मण्डपिका हैमी सह मत्तैर्मतगजै. ।

दत्त्वा पाद गले येन जांगलेशादगृह्यत ॥

दानानि ददतो नित्य नित्य दण्डयतो नृपान् ।

नित्यमुद्रहतो नारीर्यस्यासीत्त्रिगणः समः ॥

— શ્રી, કૌ. સ. ૨, શ્લો. ૫૨ થી ૫૫.

૧. કરવીકૃતસપાદલક્ષમાગલ એ રીતે શબ્દો છે.

લુઓ ઇ. એ. ૩. ૧૧ પૃ ૭૧, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૫૮.

અજયદેવનું મેવાડ માથે યુદ્ધ

અજયદેવને મેવાડ ॥ ગજ આવે પણ યુદ્ધ થતુ દોષ એમ માનવાના કાણુ છે એ ૧૨૮૭ની આશુની લૃણિગજસહિની સોમેશ્વરે લખેની પ્રતિભામાં વખ્યુ છે કે “આશુના પગમા ગજન ધાગર્જના નાના ભાઈ પ્રહ્લાદનની તનવાગે સામતસિંહ સાથેની લડાઈમા મૃત્યુ ગજનુ ગદાણુ મૃત્યુ ” આ ના વર્ણ આશુનો ગજ (વિ સ ૧૨૨૦થી ૧૨૭૧) અને ગુજરાતના ગજનો સામત હતો અને એણે તથા એના ભાઈએ ગુજરાતના ગજના પદમા યુદ્ધ પુર્ણ હોય એ શ્વાભાવિક છે, પણ ગુજરાતના ગજ સામે લડનાર આ સામતસિંહ કયની ગજ હતો એ આશુના લેખમા કદ્યુ નથી, પણ મેવાડના ગજ સામતસિંહના વિ. સ ૧૨૨૮નો અને ૧૨૮૧નો એમ મે લેખ મળ્યા છે એટલે એ સામતસિંહ કુમારપાવ, અજયદેવ, મૂળગજ અને ભીમદેવ આરેનો સમકાલીન હોના છતાં ઉપરોક્ત પ્રમગ અજયદેવના વખતમા બન્યો હોવાનો ભ્રમ એ એવુ સુધોત્સવના એ-લોડની મીડના શબ્દો આધારે એ ગૌ હી એકાએ અનુમાન કરુ છે ૨ સુયોત્સવમાં સોમેશ્વરે વખ્યુ છે કે “પોતાના પિતા કુમાર કટુકેશ્વરને આગધીને અજયદેવને ગજમા પડેના નાની વેળા દૂર કરી ” આ વા કયા હામા પડેના એનો ખુનાસો ટીકામરે કર્યો છે કે ‘સામતસિંહ માથેના

૧ મામતસિંહમિત્તિદિતેવિષ્ણુતૌન શ્રીગૂર્જરશિતિપરક્ષણદમિનાશિ ।
પ્રદાન

પ્રા ૧૧ લે સ લેખાક ૧૮ મુ મે ને ન ૨૦૬ શ્લો ૩

૨ રાજપૂતાનેકા કલિહાસ ખ ૧ પૃ ૪૫૦

૩ ય શોચાયમપદુ કટુકેશ્વરાણ્યનાગાય તાં દારુણમપિ રણાંગણ
જાતપાત્રાત્સયધામજયપાન્નૃપાદપાર્શ્વાત્ ॥

સુરયોત્સવ સ. ૧૫, શ્લો ૩૨

૪ સામતસિંહયુદ્ધ દિ બજયપાલદેવ પ્રજાસ્પીડયા મૃત્યુકોટિમાયાત
કુમારામ્ના પુરોહિતેન કટુકેશ્વરપારાધ્ય પુન ॥ ર્જવિત ।

ઉપરના શ્લોકની ટીકા.

૩૬૬ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

યુદ્ધમાં અન્યપાત્ર થાતી પીડાવી લગભગ મગનનાદ ગિરિમાં આવી ગયો હતો તેને કુમાર પુરોદિતે પાછો જવનો ક્યો ”

પુરોદિત કુમાર અને સામંત પ્રજાપદન

જનાં “રાજ્યએ મર્ચગ્રહણ વખતે આપવા માટેથી રત્નગણિ આ કુમાર પુરોદિતે કીધા નહોતો.” એમ મોમેશ્વર કહે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યુદ્ધમાં અન્યદેવનું ગણણ કરનાર પ્રવ્રહ્માન્દેવની વિદ્વાતાની તથા ઉદાગ્નાની મોમેશ્વર પ્રગણા કરી છે. અને એનું લખેલ પાર્થ-પગદંભ નાટક છપાઈ ગયું છે આ પ્રવ્રહ્માન્દેવ પાતાના નામથી પ્રવ્રહ્માન્દેવ (દાસનું પાસણપુર) વસાવ્યું છે

અન્યપાત્રની શિવભક્તિ

અન્યપાત્રને અ. ૧૨૫૬ના બીમદેવ બીજાના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં “પરમમાહેશ્વર” કહ્યો છે. ૩ કોનોએ એની ને નિન્દા કરી છે તેનું કાગળ એની ઉપર શિવભક્તિ બે લાગે છે ગાદી સ ૧૨૨૬ના લેખમાં તો એને “પૃથ્વી ઉપર નિષ્કલક ગમરાન્ત્ય ઉદાગ્નાર” કહ્યો છે. ૬

૧ રાહૌ મૃદાંતોળાકરે કુમાર કુમારપાલસ્ય ગુપ્તેન રાજા ।

દુતોપરાવોપિ પર પુરોવાઃ પ્રવ્રહ્માન્દેવનમ્ય ન રત્નગણિમ્ ॥

મુગ્ધાસય સ. ૧૫, શ્લો. ૩૧

૨ દેવી સરોજાસનમમતા કિં કામપ્રદા કિં સુસોમ્મેયી ।

પ્રલ્હાદનાકારધરા વરાયામાયાતત્ત્વેષ નુ નિશ્ચયા મે ॥

પ્રા ૬૮. લે સ લેખાંક ૬૮. ગુ. ઓ. લે. ન. ૨૦૬. શ્લો. ૩૬.

તથા શ્રીપ્રલ્હાદનમન્તરેણ વિરત વિશ્વોપકારવ્રતમ્ ।

મુગ્ધાસય સ. ૧૫, શ્લો. ૫૨

૩ ઠોડે તો અન્યદેવ મુસલમાન થઈ ગયા હોતો એમ કહ્યું છે (હુઆ એનુ વેસ્પર્ન ઇન્ડિયા, પૃ ૧૬૧) મુસલમાન લેખકાએ સિદ્ધરાજ વગરે ગત-એને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારના કહ્યા છે એ સ્વયં ધર્માસિમાન વિરોધું કહેવું ?

૪ કર્લકાલનિષ્કલકાવતારિતરામરાજ્ય

ઠ. એ. ગ્ર. ૧૧, ગુ. ઓ. લે. ન. ૧૫૮, પૃ ૭૧.

અન્યથદેવનું મરણ ન ૧૨૩૨

આ અન્યથદેવને અન્યથદેવ નામના પ્રતિદાગે ઠરીથી મારી નાખ્યો. એમ પ્ર ચિ (૫ ૨૦૮)મા લખ્યું છે. તે ૧૨૩૨ના લખમા તો પ્રતિદાગ નામ જોવાનદેવ આપ્યું છે, પણ એ કન્ના વવા પ્રતિદાગ હાવાનો સબત છે આ વર્તવદેવ તે કુમારમાને નીમેનો નહીનો નાનાય હોનાનો સબત કે પી આંતો અન્યથદેવને કમ મારો હાય એની મકા થી મુનગીએ ઠરી કે વળી પ્ર ચિ અન્યથદેવના ખૂતની આખી વાતને એમા 'ન મા મિઓથી તરી' ખનાવાતું હુ ખ અમના અદસ્ય થયો નખ્યું છે એ ઉપરથી ધાર્મિક-અન્યથ ગણીને શ્રી મનગીએ 'સર્ગ' ગણી છે કે ગમે તેમ પણ મ ૧૨૩૨ના ફાગણ સુ ૧૨ (૪ મ ૧૧૭ માર્ચ)ને દિવસે તથા વા ગત્ય કરી અન્યથદેવ મળ્યું પામ્યો. ૩

૧ રાત અન્યથદેવના મરણ સબતમા પુરાતન પ્રમ પ્રસંગમા ઉમર્યું છે કે વનજલદેવની ના ખગમ નાવની (મૈસિની) હતી અને રાત્રએ ગને પોતાના મહેલના અવારમા તખી હતી ત્યાં જત જલદેવ દાર પીને રાત પાસે આવ્યો અને ગતએ મની હવળ મરઠરી કરી પગલામે આવું વેગ લેવા માટે વજને ધાગા સાથે મગીને રાત્રને મારી નાખ્યા આખી વાત પ્ર ચિ ની વાતમા કરેનો ઉમેરો દેખાય છે વળી જોન કુળના મત્રજપના સમત્રાથી મા પ્રમાતો બની આવ્યું એમ પણ પુરાતન પ્રમ પ્ર કહે છે (જુઓ ૫ ૬, પ્ર. ૧૨૬) ઉપરના ઉમેરામા કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ મને તો નથી દેખાતું જોનેને સત્તાપવાથી આવું ક્ષય મરે એવું દેખાવાની પ્રમધકારની મતનજ છે (જુઓ ઉપરના પ્રમવને મને અન્યથદેવના મોમા મૂકે વચન)

૨ એરી થેટ વોઝ ગુર્લફેરા ૫ ૧૮૭

૩ ઉપરની તારીખ વિવારમણીને મનુસરીને માપી છે એ બરાબર હોય તો ઉપર નરપતિના અન્થાન્તની સ ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ ૧ ની તારીખ ચૈત્રી વર્ષની હોની જોઈએ અર્થાત્ ૪ મ ૧૧૭૫ માર્ચની રખ મી તારીખ પ્ર ચિ મા સ ૧૨૩૦ થી તલ વધ મુધી અન્યથદેવે રાત્ર્ય કરું એમ લખ્યું છે અને એને અનુમતી મું ૧ (૫ ૧૮૫)મા પણ અન્યથદેવ સ ૧૨૩૩ (૪ સ. ૧૧૭૬)મા નરજ પામ્યો એમ લખ્યું છે, એ અવજણાય છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

મૂલરાજ બીજો (બાલ મૂલરાજ)

ઈ સ. ૧૧૬૫ થી ૧૧૭૮
(વિ. સં. ૧૨૩૨ થી ૧૨૩૪)

અન્યદેવનો પુત્ર મૂળરાજ જેને પ્ર. ચિ (પૃ ૨૦૪) માં બાલ-મૂળરાજ કહ્યો છે તેણે સ. ૧૨૩૩ થી એ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ એ જ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે, પણ વિચારણીમાં સ. ૧૨૩૨ થી ૧૨૩૪ ચેત્ર સુદિ ૪ સુધીનો એનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે? અને એ જ અડી માન્ય ગણ્યો છે આ મૂળરાજ બીજાનું સ. ૧૨૩૨ ચેત્ર સુદિ ૧૧ નું એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે. આ દાનપત્રથી અન્યદેવની પત્ની કર્પૂરદેવીના શય્યાગ્રાહક નાગર બ્રાહ્મણ ધૂલડસુત પ્રભાકરને બ્રાહ્મણવારા ગામની કેટલીક જમીન આપવામાં આવી છે.^૧ આ તામ્રપત્રથી મૂળરાજની

૧ આ મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે બાળક હોવાથી એને બાલ મૂલરાજ કહ્યો છે એમ મુ. ગે. (પૃ. ૧૮૫) માં કહ્યું છે, પણ મૂલરાજ પહેલાને બૂહત્ (મોટો) મૂલરાજ અને મૂલગજ બીજાને બાલ મૂલરાજ, તેમજ ભીમદેવ પહેલાને બૂહત્ (મોટો) ભીમદેવ અને ભીમદેવ બીજાને બાલ ભીમદેવ એ રીતે બીજાને બાલ કહેવાનો પ્રયોગનો જિવાજ દેખાય છે.

આ મૂલરાજ બીજાનું સ. ૧૨૩૨ ચેત્ર સુદિ ૧૧ નું એક નવું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે જેને શ્રી. કનૈયાલાલ બાઈશાહ દ્વેએ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૮ના એપ્રિલ વૃત્ત અંકમાં છપાવ્યું છે. એ તામ્રપત્રથી મૂલરાજની ગાદીએ બેસવાની જે તારીખ પૃ. ૩૩૯ માં અટકળે મૂકી છે તે પુરાવાથી ચોક્કસ હરે છે એ દાનપત્રથી અન્યદેવની પત્ની કર્પૂરદેવીના શય્યાગ્રાહક નાગર બ્રાહ્મણ ધૂલડસુત પ્રભાકરને બ્રાહ્મણવારા ગામની કેટલીક જમીન આપવામાં આવેલી છે.

૨ આ તામ્રપત્ર કનૈયાલાલ બા. દ્વેએ બુદ્ધિપ્રકાશના ૧૯૩૮ ના એપ્રિલ વૃત્ત અંકમાં પહેલું છપાવ્યું હતું, હવે તે ગુ. ઐ લે (ન. ૧૫૭ બ)માં ફરી છપાઈ ગયું છે.

ગાદીએ ખેસવાની તારીખ વિચારેણીમાયી ઉપર ઉતારી છે તે સાચી હરે છે

મુસનમાનો સાથે લડાઈ

આ મૂલરાજ બીજાના મે વર્ષના દેવ ગણેશજીના દર્શન
અંતિહાસિઃ અગત્યનો એક જ બનાવ બન્યો છે અને એ મુસનમાનો
સાથે લડાઈનો આ લડાઈ વિશે પ્ર ચિં (૫ ૨૦૪)મા લખ્યું છે કે
“આની મા પરમદી ગંગાની દીપ્તી નાગપ્રીતીએ દી ગને ખોળામા
ખી ગા ગરુડ નામના વાટમાં લાઈ કરી પોતાના સત્વથી
અકામે ચડી આવેના મેરની સહાયથી મેચ રાગને હરાયો”
અને પ્રતિક્રિયાથી પ્ર ચિં ના કનનને ટાં આપતા લખે છે કે
“ગંગા પાં લેનાર ઇન્દ્રેય અજયદેવ પદ્મ પાત્રી જતા (મગ્ધ
પામના) એના પુત્ર મૂલરાજે જાણે (ઇન્દ્રના પુત્ર) જયન્તનો વેશ લીધો
અને એણે બાળચાપ-ચથી, ગુણભૂમિમા જાણે રમતા રમતા, મુસનમાન
રાગની સેનાને નિખેરી નાખી” ૨ મોમેશ્વરના ઉપગના શબ્દો જોતાં
પ્ર ચિં કહે છે તેમ ખોળામા તેડીને માને ખેમવુ પડે એવડો
મૂલરાજ નહિ હોય એમ લાગે છે આઠામા આઠા ૧૫-૧૬ વર્ષનો
હોય તો જ એને વિશે ઉપગના શબ્દો લખી શકાય

૧ મૂલરાજ ની માને પરમદી ગંગાની દીપ્તી કહી છે આ પરમદી તે કાફળ
રાત્ર પેરમાગી અથવા શિવચિત્ત (વિ સ ૧૨૦૩ થી ૧૨૩૧) હોવો
લેખ્યો (જુઓ મુ ગે, પ્ર ૧, લા ૧, ૫ ૧૬૫ તથા આ અ યનુ
પરિશિષ્ટ ૨)

૨ પૂતપાર્થિવનેષ્ય નિષ્ઠાત્તર શતકૃતૌ ।
જયન્તામિનય પ્વકે મૂલરાજસ્તદગજ ॥
ચાપલાદિવ વાલેન રિંજતા સમરાંગણે ।
તુલ્યદાવિપ્તયેન વિપ્રકીર્ણા વરુચિની ॥

કી. કૌ સ ૨, શ્લો. ૬૬-૬૭

મુસલમાનોના માથાને બાળક મૂલગજે કાપી નાખ્યા એમ તે સુકૃતસંકીર્તનમાં પણ કહ્યું છે.^૧

આ રીતે મુસલમાનો સાથેની મૂલરાજની વિજયી લડાઈની જે નોંધ પ્રત્યે કહે છે તેને વિશે મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાંથી નીચેની વિગતો મળે છે.

ધુરનો મુઘલુદ્દીન મહમ્મદ બીન શામ મં ૧૨૩૪-ઈ. સ ૧૧૭૮ (ઈ. સ. ૫૭૪)માં પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો એ વિશે મીનાહ-ઉ-સિગજ લખે છે કે “મહમ્મદ ઉચ્ચ અને મુલતાન ગરતે પોતાના લશ્કરને નહરવાલા (અણહીલપુર) તરફ લઈ ગયો એ વખતે નહરવાલાનો રાજા બીમદેવ જે કે બાળક હતો પણ એની પાસે મોટું લશ્કર અને ઘણા હાથી હતા. લડાઈમાં મુસલમાનો હારી ગયા અને મુલતાનને પાછા હાલુ પડ્યું આ બનાવ ઇ. સ ૫૭૪ (ઈ. સ. ૧૧૭૮)માં બન્યો.”^૨ વળી તવારિખ-ઈ-ફિરંગીમાં લખ્યું છે કે “મહમ્મદ ઘેરી મુલતાન થઈ ગુજરાતના રેતાળ જંગલ તરફ ગયો. કુવર બીમદેવ મોટા લશ્કર સાથે સામે આવ્યો અને એણે ખૂબ વિનાશ કરી મુસલમાનોને પાછા નસાડ્યા.”^૩

આ મુસ્લિમ વૃત્તાન્તોમાં મૂલરાજને બદલે બીમદેવનું નામ છે એ દેખીતી બૂલ છે. આ બનાવ પછી તરતમાં મૂલરાજનું મરણ થઈ ને બીમદેવ રાજા થયો હોવાને લીધે એ બૂલ થવી સ્વાભાવિક છે.

મુસલમાનો ઉપરના આ વિજયને પરિણામે સોલંકી વંશના

૧ તદગજો... ... કિલ મૂલરાજ. ।

તુલ્કશીર્પણિ શિષ્ટર્જયશ્રીલતાફલનીવ લસન્નગૃહાત્ ॥

સુ. સ. સ. ૨. શ્લો ૪૬.

૨ જુઓ ઇલિયટ ગ્ર. ૨. પૃ ૨૯૪. તથા મુ. ગે. ગ્ર. ૧. ભા. ૧, પૃ.

૧૯૫ ટિ. ૪, તથા પૃ. ૧૯૬, કે. હી. ૬ ગ્ર. ૩. પૃ ૩૯.

૩ શ્રીગઝ-ફિરિસ્તા ગ્ર. ૧, પૃ ૧૭૦.

ઉત્પાદ્ય લેખોમા “ વાઘમિ જેલે ગર્જનના કુર્જય ગમને હરા યો છે’ એવુ પ્રિયજી મૂળરાજને નમાવવામા આ યુ છે^૧ વળી સૂધાના લેખમા ચોદાણુ કેદહો તુરુકાને હગાયા એમ જે લખ્યુ છે તે આ ત્વરમિ મનરાજના સામત તરીકે એલે કરેના પગક્રમને ઉદ્દેશીને હશે એમ થી દે ગ લાગકર તર્ક કરે છે તે મથાર્ય લાગે છે આ કેદહોનો સમય મ ૧૨૩૧ વી ૧૨૮૯ છે વળી ભીમદેવના નખના વિ મ ૧૦૩૫ ના કિંગડુમાથી મળેના લેખમા કાગભારી તેજપાનની પત્નીએ તુરુકાએ ખજિ કરેની પ્રતિમાને ચ્યાને નવી પ્રતિમા મેસાર્યાનુ નખ્યુ કરે તે પ્રતિમાખજન પશુ ઉપર કહેના કુમના વખતે મુસન માળોએ ક્યુ હો આ લખાઈ ક્યે રથને થઈ મુમનમાન લેખકોએ ચ્યગનિર્દેશ ક્યો નથી અને પ્ર ચિ મા ગાગગધ ક્યુ છે તે ક્યા આ યુ તેનો પતો લાગતો નથી, પણ મધાના લેખમા જેમ કેદહો તુરુકાને નમાયાનુ ક્યુ છે તેમ જ એના લાઈ “ માર્તિપાલે કાસકા આગળ તુરુકાના વ ગને હગા યુ (ચો ૩૫-૩૬) એમ ક્યુ છે તે પણ ઉપર હક ન વિ મ ૧૨૩૪-ઈ મ ૧૧૭૮ ના મુસનાન લખનાને ઉદ્દેશી હોતુ જોઈએ એવો દે રા લાગકર તર્ક કરે છે તે મથાર્ય લાગે છે મળ્યુ કે આ અગામા એ એ જ મુખ્યમ હુમનો થયો કે હવ આ કાસકા તે એ જ વિદ્વાન હે છે તેમ આણુની તળેગીમા આવેલુ વાયદ્રા હોવુ જોઈએ ગાગગધ એ ચ્યજનુ ખીજુ નામ હશે અને (આણુનો) ધાગના મુખ્યમો સામે લખવામા હતો એમ મુખ્યમ તારીખ કહે છે^૪

મુન રાજે મુસનમાળો આ ગીતે હગાયા એ હખીકત ઇતિહાસ-

૧ બાહવપરામૃતદુજયગજનનાધિરાજશ્રીમૂલરાજદેવ

વિ સ ૧૧૫૬ તુ ગીમદેવ ખીજનુ તામખત ઇ મે મ ૧૨, ગુ મે
દે ન ૧૫૮, પૃ ૭૨ વગેરે

૨ જુઓ સ ૧૩૧ નો સૂધાનો લેખ ચો ૩૪ એ ઇ મ ૮, પૃ. ૭૦
૩ લાવના પ્રાચીન રોવસચટ ન ૨૮

૪ ૩૬૨ ઉત્પાદ્ય મ ૨, પૃ ૬૭૫, ગોળી ઘેટ વોડ ગુજ રેશ પ ૨૦૪

દષ્ટિએ ધણી ઉપયોગી છે એ એમ ગતાવે છે કે સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે પોતાના લાગ્યા કાલ્યકાળ દરમ્યાન એવું સારું ગાન્યતંત્ર ગોઠવ્યું હતું કે મહારાજ જેવા ગણવાન રાજા પણ મુસલમાન હુમલાને, સામંતોની મદદથી લડાવી શક્યો ખરી રીતે ભીમદેવ ખીલ્ત જેવા નળા રાજાના ગાન્યકાળમાં પણ ઘણા વખત સુધી સિદ્ધરાજ-કુમારપાલે ગાધેલુ ગાન્યતંત્ર જળવાઈ રહ્યું હતું જેના પુરાવા આપણે આગળ જોઈશું.

મૂળરાજના પુરોહિત કુમારે દુકાળથી પીડિત

લોકોનો કર માફ કરાવ્યો

અજયપાલનો કુમાર નામનો જે નાગર પુરોહિત તે જ મહારાજનો પણ પુરોહિત હતો એણે મહારાજના વખતમાં ખડેલા ભારે દુકાળથી લોકોને હાડપિન્નર જેવા બંધીને ગળ પાસે એઓ ઉપરનો કર માફ કરાવ્યો હતો એમ એના પુત્ર સોમેશ્વરે મુરચોત્તમવંત અન્ને પોતાના વશની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૧

પ્ર ચિ. (૫ ૨૦૫)માં અને એને અનુસરીને પ્રવચનપરીક્ષા વગેરેમાં સ ૧૨૩૫ થી લધુ ભીમદેવનું ગાન્ય લખ્યું છે, પણ ભીમદેવ ખીલ્તનો સ ૧૨૩૫ ના કાર્તિક નુદિ ૧૩ નો લંખ ફિરાટકપ (ફિગાહુ)ના સોમેશ્વરના મદિરમાંથી મળ્યો છે,^૨ અને મારો મન વિચારશ્રેણી પ્રમાણે ઇ સ ૧૧૭૮-સ ૧૨૩૪ મ ચત્ર સુદિ ચોથે કે ચૌથે) મહારાજનું મરણ થયું છે એમ માનવા તરફ છે^૩

૧ વિલોક્ય દુષ્કાલવશેન લોક કકાલગેવ સવિશેષગોકઃ ।

શ્રીમૂલરાજ દલિતારિરાજમચીકરત્તત્કરમોચન યઃ ॥

સુરચોત્સવ સ. ૧૫. શ્લો. ૩૩.

૨ શુ ઐ લે. ન ૧૫૭૬.

૩ મુ. ગે. (૫ ૧૬૫)માં પ્ર. ચિ ને અનુસરી મહારાજનું મરણ સ. ૧૨૩૬ માં લખ્યું છે, પણ ખીલ્ત જ પૃષ્ઠ ઉપર ભીમ ઘણું કરી સ. ૧૨૩૬ (૬ સ. ૧૧૭૮)માં ગાદીએ બેઠો હતો, એમ લખ્યું છે. એક પટ્ટાવલીમાં સ. ૧૨૩૬ ચત્ર સુદિ ૧૪ લખી છે જુઓ રાસમાળા આ. ૩, પૃ. ૨૦૪.

પ્રકરણ ૧૬ મુ

ભીમદેવ બીલે

ઈ સ ૧૧૮૬ થી ૧૦૪૦
(નિ સ ૧૦૩૪ થી ૧૨૯૮)

મુલગાજ બીજા પત્રી એનો નાનો ભાઈ ભીમદેવ બીલે સ
૧૨ ૮ મા માર્ગશ્રિષ્ઠી ગાદી ઉપર પેરો “આ ભીમદેવે સ ૧૦૫
થી ૧૦૯૮ સુધી ૬૩ વર્ષનું વાણુ ગત્ય ભોગયુ” એમ પ્ર ત્રિ
(૫ ૨૦૫) મા લખ્યું છે અને સ ૧૦૩૫ ના એતા લેખની ઉપર
નોવ કદી છે તથા સ ૧૦૯૧નું માર્ગશ્રિષ્ઠી રદિ ૧૪ ૧ રવિવારનું
એનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે, એટલે એનો ૬૩ કે ખરી રીતે ૬૪ વર્ષનો
આમો ગત્યકાળ માનવામા વારા નથી લાગતો

મુનિજ માયે આ ભીમદેવને ગો મન હતો એ ચોક્કસ થી
ચત્ર પ્રેમ મુ જે (૫ ૧૬૫) માં લખ્યું કે ફાર્મસ સાહેમે ભીમદેવને
અજ્ઞપાનનો નાનો ભાઈ કહ્યો છે એ તો જુનજ છે ૧ કાણુ કે
ગેઝિટિયના નેખ કહે છે તેમ જી મો મા ભીમદેવને, ૫૫૯
રામદોમા, મુલગાજનો નાનો ભાઈ કહ્યો છે એ અને ભીમદેવના પાતાના
નિ સ ૧૨- ફાર્મસ સુધી બીજા ને રાવિવારના પાટણના ત્રુટિ
લેખમા ભીમદેવો અજ્ઞપાનનો પુત્ર કહ્યો છે એ બોના

૧ તુગો ઇ પ્રે સ ૬ ૫, ૨૦૭, ગુ. આ. લે ન ૨૦૨

૨ તસમાગા મૂળ આ ૧૮૭, ૫ ૧૯૦

૩ કુતમુસુલિત તત્ર ઘાત્રા કલ્પમાંકુરે ।

સજગમાનુજન્માસ્ય થી મીમ ઇતિ મૂપતિ ॥ કા. કૌ સ. ૨, ૨૧૦ ૫૯

નુ ત ના સળધસુસ રાજ ન નથી.

૪

ભજયશ્ચિત્તિવશમજ

શ્લો ૧૧

દે રા ભાગ્યગ્નુ ને. લીદ ન ૩૦૯

ભીમદેવ અઘ્યપાસનો દીકરો અને મુસલમાનો નાનો ભાઈ હોવા બાબતમાં શંકા મળવાનું કાગળ નથી.

આ ભીમદેવ પણ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે આગદ હતો એવું એના પોતાના ઉપર ઉલ્લેખતા સ. ૧૨૩૬ ના લેખમાં એના પ્રતાપને આગદ કહ્યો છે.^૧ એ શબ્દોમાં અગ્યન હોવાનો સભવ છે અને કી કૌંકાર ભીમદેવને આગ મળ્યું કહે છે.^૨ વળી અગ્નિ ૧૪ વર્ષ મુઘી મળ્યું કહ્યું છે એ જોતાં ગાદીએ નાની ઉંમરે બેઠો હોવાનો સભવ છે.

આ ભીમદેવનો વૃત્તાન્ત ૭-૮ લીટીમાં પ્ર. ચિ. કારે પતાવી દઈને પછી એને પડનો નકી વાઘેલા વશની વાત એકદમ શરૂ કરી છે મુ સ, કી કૌ, પ્ર. ચિ વગેરે પ્રખ્યાત જોન મત્રી વસ્તુપાસની તથા એના આશ્રયદાતા વાઘેલાઓની વાત કરવાના વેગમાં બિચારા ભીમદેવને અન્યાય કર્યો છે, પણ એના ઉત્ક્રાંત લેખોના આધારે આપણે એની કારકિર્દી તરીકે જ આ ૬૪ વર્ષના ગાળાનું અવલોકન કરીશું.

મુસલમાનો વખતમાં મહમ્મદ ઘોરીએ કુચેલી ચડાઈના વૃત્તાન્તમાં (ઈ સ ૧૨૧૧) માં મહમ્મદ ઉકી લખે છે કે “પહેલાં તો મહમ્મદ હારી ગયો પણ એણે એ વર્ષ પછી ખીજ વાર ચડાઈ કરી અને પહેલાંના દુગયરણ માટે ત્યાંના લોકોને મળ કરી.” પણ મહમ્મદ ઘોરીની આવી ખીજ વારની ચડાઈ ઈ. સ ૧૧૮૦ (વિ સ ૧૨૩૬)માં થઈ હોવાનું ખીજ મુસલમાન લેખકો કહેતા નથી એટલે ઉપર કથન મુસલમાનો મહિમા બતાવવા માટે લખાયેલ કથા જેવું ગણવાનો જોઈસનનો મત યથાર્થ લાગે છે.^૩

૧ વાલોપિ ભીમદેવસ્ય પ્રતાપો ભાતિ માનુવત્ । એજન શ્લો ૬૨.

૨ વાલસ્ય ભૂમિપાલસ્ય તસ્ય રાજ્ય વ્યમજ્યત્ ॥ કી કૌ. સ ૨. શ્લો. ૬૧.

૩ જુઓ મુ. ગે. ગ્ર. ૧, આ. ૧. પૃ. ૧૯૫, ટિ. ૪.

વિ સ ૧૨૩૭ કાર્તિક સુદિ ૧૧ નો પચ્ચમા માસિન્દ્ર
રાગવર્ષનો દ્વાયનમાથી એક લેખ મળ્યો છે જે ઉપરથી આશુના
ગણએ મોનગીગણનું ઉપગીપણ ફેળી નાંખતું હતું એમ નક્કી થાય છે

અજમેરના ચોહાણ રાજા પૃથ્વીરાજ અને ભીમ નબધા
રામાની કલિપત ઠવાએ

ભીમદેવના ગણ્ય ાળના પડના નવામા મજમનના ચોહાણગણ
પૃથ્વીગણે, પોતાના પિતા મોમેશ્વરો ગુજાતના ગણ ભીમદેવ મીઠાએ
મારો એ વૈ અભાગીને ભીમ ઉપ ચઢઈ નરી મેો મારી નાખ્યો
અને એના પુત્રને ગાદી ઉપર મેઆર્યો એ મનમની નામી મ્યા
પૃથ્વીગણગસામા આપી છે, પછુ એ બની નાન નિપત હરે કે
મગણુ કે મામેશ્વર ચોહાણુ ધણુ કરી વિ ન ૧૨ મા અજમેરની
ગાદી ઉપર મેો એ નખતે પાટણની ગાદી ઉપ તો હજી કુમારપાન
હતો વળી જેમ અજયપાને અજમેરના ૧૧ ઉપર મેગેના રિજયતો
ઉનેખ ગુજાતના પ્રમલોમા તથા ઉત્તીર્ણુ નેજોમા મમે કે તેમ જે
ભીમે મોમેશ્વરને માયો હોન તો એો ઉ નેખ પજ પ્રમલોમા તથા
ભીમના ઉત્તીર્ણુ લેમોના મિરગેમા મગન, પછુ નથી મગતો મીજુ
પૃથ્વીગણે ભીમને માર્યોની વાત એક દાણ પછુ ટે એરી નથી, ઠાણુ

પૃથ્વીગણનો દેહાન્ત ઈ મ ૧૧૯૩ (વિ મ ૧૦૪૯)મા થયો
ત્યાર ભીમદેવના એ પડીના નાળના ઈ મ ૧૨૪૦ (વિ મ -
૧૨૬૬) હુનીના અને તાત્રપત્ર મલ્યા છે

ખરી નાન એરી નાગે છે કે પૃથ્વીગણગમામા ચોહાણુ વશના
રાગમો વિ તથા પૃથ્વી ગણ વિ કલિદાસનિગેની વાતો જેનામાં
આત્રં કે મોમેશ્વરને ભીમદેવે મારો એમ છે એને મ ને એના પિતા
અજયદેવે મોમેશ્વરે હગમેવી અને પૃથ્વીરાજે ઈ મ ૧૧૭૯ થી

૧૧૬૦ (વિ સ. ૧૨૩૫ અને ૧૨૮૬) વચ્ચે ગુજરાતના ભીમદેવ હરાબો હોય એ સભવ છે. આ પૃથ્વીગજ મહાપરાક્રમી ગજન હતો અને એણે મહોમક (મુદેલખડ)ના ચ દેવ રાજા પરમાર્દેવને ખાતુ હરાબો હતો. વળી એક વાર શાહમુદ્દીન ધોરીને ઈ સ. ૧૧૬૧ માં હરાવીને પાછો કાટનાર પૃથ્વીગજ ગીછ વાગતી ઈ સ. ૧૧૬૩ ની લગભગ શાહમુદ્દીન ધોરીને હાથે જ માર્યો ગંધા અને પૃથ્વીગજની આ કાગ્ધી તથા પગીથી ઈ સ. ૧૧૬૮ (વિ સ. ૧૨૫૦)માં કતોળ અને કાશીનો ગદગ્વાસ રાજા જયચન્દ્ર હારી જવાથી હિન્દ ભારતવર્ષના મોટા ભાગ ઉપર મુયક્ષમાની સના મજબૂત રીતે સ્થાપિત થઈ ગઈ. પૃથ્વીગજનો ભાઈ હરિગજ અજમેરનો ગજન ઈ મેડો અને પૃથ્વીગજનો પુત્ર ગોવિન્દગજ કાકાએ કાટી મૂકવાથી રણથંભો ગયો.

આ પ્રસંગ સળધી આણુના પરમાર રાજા જેતકીની મારી જ્યાં મહોદ્દરી ભોળા ભીમને આપી હતી અને નાની ઇચ્છનીને પૃથ્વીગજ સાથે વગવી હતી પણ ભીમે ઇચ્છનીની મુંદરતાના વખાણ સામગી એનું મારુ કર્યું અને એમાયી પૃથ્વીગજ અને ભીમ વચ્ચે ઝઘડા જાગ્યો વગેરે કથો પણ કલ્પિત જ છે. આણુના એ વખતના ગજનું નામ ધારાવર્ષ (ઈ સ. ૧૧૬૪ થી ૧૨૧૮—સ. ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૮) હતું, એના લેખની નોંધ ઉપર કરી છે.

સ. ૧૨૩૭ પછી સ. ૧૨૮૭ની ભીમદેવના રાજ્યકાળની તારીખ એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાયી મળે છે, જેમા એ વખતે લાટદેશમા સોભનદેવ દરનાયક હોવાનું તથા ગ્નસિક મુદાધિકારી

૧ જુઓ કલિયટ પ્ર. ૨, પૃ ૨, ૨૬૫-૨૬૭ તથા પૃ. ૨૫૧ તથા ગજ જયચન્દ્ર માટે ભાગતકે પ્રાચીન ગજવશ તૃતીય ભાગ પૃ. ૧૦૭.

૨ પૃથ્વીગજરાસાની આ કથાઓની કલ્પિતતા માટે જુઓ મારા પ્રસ્થાન પુ. ૭, અ. ૧, તથા ૩ માં છપાયેલો ‘ચન્દ્ર વર્માનો પૃથ્વીગજગસો’ નાનનો લેખ, તથા મારું જી. સ. પૃ. ૬૫.

હોવાનુ વખ્યુ છે? પત્રી ઈ સ ૧૧૯૫, (સ ૧૨૫૧ મા બીમદેનના ગળત્યમા તાટદેગના ભાવતીમા એક ગ્રન્થ વખાયાની નોવ મળે છે ૨

ઈ સ. ૧૧૯૭ સ ૧૨૫૧નો દીના (ફગનપુ ગળત્ય, ગજપુતાના) માથી એક લેખ મળ્યો ૩, પણ એમાંથી કાંઈ વિશેષ જનાવનુ નહીંન મળ્યુ નથી ૩

ધુગના સુતાના । મધજુદી । મહમ્મદનો પગ્નમનો સમો કુલુષુદીન ઐમક જેને હવે મુનતાને દિ હીરી મતા સોપી હતી તેણે ઈ સ ૧૧૯૫મા અન્નમેઝ ઉપર હુનો કરી હગ્ગિજ પામેથી એ નિ લો વધી લીધો અને પત્રી ગુજાત ઉપર ચઝાઈ શ્રી ઐમક લીમદેનના સગમને પાટણ પાસે હાની શહુને લટચુ, માળ્યુ અને દિગી પાઠો ગયો ૪ ગમત લીમદેવ જે એ વખતે કચકાટમા ૬ ખીન્ને લગઈ મેળે હરો તે હવે પાઠો આપ્યો અને ઈ સ ૧૧૯૭મા એણે અન્નમેઝ ઉપર નમક મો ૧૫ આ વર ૩ પહેનાં તો મુન્નિનોને હગમ્યા, પણ પત્રી વધારે મુન્નિમ લરમ મદ મા આવે છે એના ખમગ માભળી પાગ હડી ગયા એ રીતે એ લાઈ પૂરી થઈ પત્રી ઐમક અન્નમેઝ પાઠો ફરી ગયો, પણ એરો એજ વરે ખીજી વાગ ચઝાઈ કરી, આણુની તોગીમા મુન્નિમો અને જપૂતો વચ્ચે મોની લઝાઈ થઈ, પણ ડેરો ગજપૂતો હાગી ગયા મુન્નિમ તવાળિખા મેના હેના પ્રમાણે દિદુઓ પદ હગર વપાઈ મૂઆ અને નીશ હગર કેલ પઝાયા અને ઐમક પાટણ લૂટચુ

૧ જુમો ગિયર્સન ગિયર્સ ગ ૩ પૃ ૫૧, જૈ સા ઇ પૃ ૩૩૭ મુ ગે
૫ ૧ ૬, જે પુ પ્ર સ ૧ ૮

૨ મગન પૃ ૭૭, જૈ સા ઇ પૃ ૩૩

૩ જુમો રા જપૂતાના મુન્નિમ જા મેરનો ૧૯૧૪-૧૫ નો એન્ટુગલ ગિયર્સ
૫ ૨

૪ જે દિ ઇ ગ ૩ પૃ ૪૩-૪૮ કોમિસરિયટ પૂર્વજ્ઞતા ત પૃ ૭૬-૭૭

તથા મોટી લૂટ લઈ દિલ્હી પાછો ફર્યો.^૧ આ વખતે તો એ દિલ્હીનો અથવા ઉત્તર હિન્દનો રવનત્ર મુક્તતાન નહોતો.

છેત્રી લગાઈમાં આખુના ધારાવર્ષદેવે ભીમદેવના સામત તરીકે મુઝિલમો આમે ભાગે ટક્કર લીધી હતી એમ તાબુક્કમ-આસીગમાં એનું નામ આપેલું છે એવી નક્કી થાય છે.^૨ આ લગાઈથી ગુજરાતનો અથવા આખુના રાજ્યનો કોઈ પ્રદેશ દિલ્હીના મુક્તતાન ઈસ્લામના હાથમાં આવ્યો નથી. પાટણમાં ભીમદેવની અને આખુ-ચંદ્રાવતીમાં ધારાવર્ષ-દેવની તથા પછી એના અનુગમી મોમસિંહની સત્તા અમાધિન ગંડી હતી એમ ઈ.સ. ૧૧૯૭ પછીના સમયના એત્રાન લેખોથી નિશ્ચિત છે છે ભીમદેવના લેખોના ઉલ્લેખ નીચે આપ્યા છે અને ધારાવર્ષનો છેલ્લો લેખ ઈ.સ. ૧૨૧૯નો મળ્યો છે.^૩

ઉપર જોયું તેમ કુતુબુદ્દીન ઐબકે ઉત્તરમાં દિલ્હી અને અજમેર મુધીનો અને પૂર્વમાં કાશી મુધીનો પ્રદેશ પોતાની સત્તા નીચે લઈ લીધો અને ઈસ્લામના મઘર મહમ્મદ અખિતયાગ ખત્તહાએ ખગાળ અને ખિલાફ લઈ લીધાં અને ઈ.સ. ૧૧૯૯માં સેન રાજ્યઓની ગળવાની નહિયા પહોંચ્યો એ વખતે એશી વર્ષનો વૃદ્ધગજ લક્ષ્મણસેન જમવા ખેડો હતો તેણે ત્યાંથી કોટી પાછલે આગેજુથી ઉઘાડે પગે ભાગી છેક જગન્નાથપુરીનો આશ્રય લીધો. આ પછી કુતુબુદ્દીન ઐબકે કાલંજર અને મહોળક પણ ઈ.સ. ૧૨૦૩ મુધીમાં લઈ લીધાં.^૪

મુઝિલમો પૂર્વમાં છેક નહિયા (કલકત્તાથી ઉત્તરે સાઠ મેલ) મુધી આગળ વધ્યા છતાં નાનાં નાનાં જમકલાં ભલે થયા હોય પણ

૧ એન.પૂ. ૪૪. ઇલિયટ ગ્ર. ૨, પૃ. ૨૨૬-૩૦. ડોનિસેનિયટ પૂર્વવત્તાન્ત પૃ. ૭૭.

૨ ઇલિયટ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૨૯

૩ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન ગજવશ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૭૬.

૪ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન ગજવશ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૨૧૫, વિન્ડેન્ડ સ્મિથ આ ૩, પૃ. ૩૯૩.

ઈ સ ૧૧૮૫-૯૯ પછી લગભગ મો વર્ષ નુધી ગુજ્જાન અને માળના મોટે ભાગે સ્વનત ગદી શક્યા એ આશ્ચર્ય છે જો કે ગમ્મુનીન અસ્ત મને ઉન્નતેન અને બીનના લીધુ આ મહાકાળનુ મુન્દિત તોલ્યુ ? પણ ત્યાં સ્થાયી ન થયો મુન્દિત ? બીજા હુમલાખોગના હુમલાઓમા બગીઓટ આનવાનો કાઈ નિયમ હશે ?

નિ મ ૧૨૫૬ના લાદપ૦ અમાસ વાગ મગગ (ઈ મ ૧૧૯૯ અષ્ટેન્મ તા ૨૧)નુ બીમદેવ બીજા તાત્રપન પાટણુમાધી મન્યુ ૩૨ જેમા બીમદેવ પોનાને “અભિનન મિદ્ધગજ દહે છે આ પછીના તામપત્રોમા પણ આ મિદ્ધ મળે છે એ ઉપરથી પ૦ નર્મિમા મિદ્ધગજ ચોનુક્યનસનો આર્ગ ગગ્ગ ગણના લાગ્યો હતો એમ દેખાય છે ઉપરના તાત્રપનની બીમન ભગવાન ભગનીપતિને પૂછને મદિમાળા ગામના આનનેધદેવની નજી ની ચાગ હજી જમીન ઝાલવગેરે સાથે ‘અદિગધ્વભાગભોગ ગયધ્વાળ સારિના આદ્યજા જ્યોતિ (તેરી) સોલ્વના પુન આમન ને દાનમા આપી છે

આ લેખનો નષ્ટક મોલવનના મહાક્ષપટનિ વેજનનો પુત્ર તીકુનગ છે અને જનક મહામાધિનિઅદિકદ્દ બીમા- છે ઓમીમદેવદ્વ્ય એ રીતે રાજની મની ૩ ઈ સ ૧૨૦૦ (વિ મ ૧૨૫૮)મા લખાયેના તેમજ સ ૧૨૬૧મા નખાયેના મધમા બીમદેવનો ઉ નેખ મળે છે ૩

બીમદેવની તાળી લીતાલેવી

(નિ મ ૧૨૬૦ ગ્રાનપ મુિ મીજને ગવિનાગ) ઈ મ ૧૨૦૬ જુનાઈ તા ૬ નુ પણુ બીમદેવ બીજા તાત્રપન મન્યુ છે ૪ એમા લખ્યુ છે ૩ બીમદેવ બીજાએ ઉપની તિથિએ ચતીપાત પર્વમા

૧ રૂની કાનોનોજ પ ૧૮૮

૨ દે મ ૧૧, પ ૭૧, જુ ચે ને ન ૧૫

૩ જ પુ મ. સ પ ૧૧૨ ન ૧૧૫ તથા પ ૨૫ ન ૨૩

૪ દ ન મ ૬, પ ૧૪, જુ ચે લે ન ૧૦૦

નાહિતે ભગવાન ભવાનીપતિને પૃથ્વીને માનપિતાના તથા પોતાના પુણ્ય અને યશની અભિવ્યક્તિ માટે પોતાની ગાળી લીલાદેવીના નામથી કરીગ અને માલકનરી ગામો વચ્ચે લીલાપુર વસાવી તેમા જે ભીમશ્વર અને લીલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપેલા એને અગે ચાલતા પ્રથા (પરંપરા) અને સત્રાગાર માટે ગમતાપગકનુ ઇદિલા ગામ આપ્યું

આ લેખનો લેખક કાયસ્થ મહાદાસપટ્ટવિહ ક. શ્રીકૃમરપુત્ર ક. વોસગી છે, અને દ્વનક મહાસાધિવિગ્રહિહ ક. શ્રીસુ સદી શ્રીભીમદેવની છે.

ભીમદેવની આ રાણી લીલાદેવી ચોદાણુ ગણા સમગસિંહની દીકરી (ચાહુવાળસમગસિંહમુતા) દોવાનુ આ લેખમા જ ક્યું છે આ સમગસિંહ તે વલોગના ચોદાણુ કીર્તિપાલનો પુત્ર સમગસિંહ છે, જેના સ. ૧૨૩૬ અને સ. ૧૨૪૨ના બે લેખ મળ્યા છે.^૧

સં. ૧૨૬૩ સુધી તેા મેવાડ ગુજરાતના રાજાને તાબે હતું

ઈ સ ૧૨૦૭ (વિ સ. ૧૨૬૩)નુ જ ભીમદેવ ખીજનુ આદરનું એક તામ્રપત્ર સ્વ ગૌ પી ઓઝાને મળ્યું છે,^૨ અને એ ઉપરથી શ્રી ઓઝાજી કહે છે તેમ સ ૧૨૬૩ સુધી મેવાડનો પ્રદેશ ગુજરાતના રાજાને તાબે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે

ઈ સ ૧૨૦૮ (વિ સ. ૧૨૬૪ના આગટ મુદિ ૨ ને સોમવાર)નું ભાવનગર પાસે દીમાળામાથી તામ્રપત્ર મળ્યું છે^૩ તેમા લખ્યું છે કે “ સમસ્તરાજ્યવલ્લીસમલકૃત પરમેશ્વર પગમલકાર્ક (વગેરે વગેરે) ભીમદેવના રાજ્યકાળમા એના મહામાત્ય ગાગુકર્ષી ચાચિગદેવ શ્રી કરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા ત્યાં દીમાણુકમાં મેહુરગજ

૧ જુઓ એ. ઇ ગ્ર ૧૧, પૃ ૭૬ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા.

૫ ૩૦૩ આ સમગસિંહના પિતા કીર્તિપાલથી ચોદાણુની ઝાલોગની શાખા ચાલી છે. જુઓ પગિશિષ્ટ ૨

૨ જુઓ વડોદરાની ઓગ્નિનિલ કોન્કરન્સનો ગિયોર્ટ પૃ ૬૪૩.

૩ ઇ. એ ગ્ર. ૧૧, પૃ ૩૩૭. ગુ. એ લે. ન. ૨૪૩.

(મેનૉ ૧૩૧ ?) જગમ ને પોતાના પિતા અને માતાના નામથી ચક્રિશ્વર તથા પૃથ્વી-દેવીશ્વર ॥ મહિ તમાજનમા દગ યા ત્યાર એ દેવીના પૂજનવર્ગના ખર્ચ માટે કુનમ અને કુનની ગામની (અમુક માપમા) જમીન આની છે આ જમીનમાથી વસાવ જમીન બગીચા માટે ખપી છે વળી વાગપાલે એ દ્રમ આપ્યા છે વનહવના તથા ગિજાણુ ॥ વપાગીમોએ દગે એક એ- ૩૫૦ આપ્યો છે ચરન્થા માટે આ દુગીઓ નીચેના છે

આ લેખ હિપગથી આ ૧૮૨૫ મા સુનવદ્રી (ગુલુ)ના દાસ મુધી બીમદેવની સત્તા ૧૯૬૪ સુની ચાતુ હતી, એમ મિલક્યાય છે

ઈ સ ૧૨૦૮ (નિ સ ૧૦ પવનાખ મુદિ ૧૫ ભૌમવા) નો એ- લેખ આણુના ચદ્રામીનાથ મા નિડ તીરાગરનો મળ્યો છે જેમા એ પોતાને માનિડ કહે છે એટલુ જ નહિ, પણ 'ચાતુ-ચોદગણુ પગમસ ૧૦ મહાગગનિગજ શ્રીલીમદેવના નામમા મહામુદ્રામાત્ર શ્રીરાણુ હતા તાગે એ ગીતે બીમદેવ તથા એના અમાત્યનું નર્ણન કર્યું છે આ લેખમા આણુમા આવેના કનખન તીર્થના ડાટેશ્વરના શિવમંદિરના કેલગશિએ ગ્યા દુર્ગોદાગની નીચેની વિગતા લખી છે

(૧) દેશ્વરનો દુર્ગોદાગ થો, (૨) તીર્થમા પથગ જગા યા (૩) અનુનનાથનો દુર્ગોદાગ થો, (૪) શૂરપાણિના મે નના મંદિર ગાન્યા (૫) કનખન ગણુના મંદિરમા કમોગીના પથ ના થાંભનાઓ વાળો મંપ બના થો (૬) કેલગશિની મહેન મોક્ષેશ્વરગમે પૂણુ એ મંદિર મધાન્ય

આણુના આ ધારનારો સ ૧૦૭૫ નો એક લેખ મળ્યો છે જેમા એ પોતાને મહામ લેશ્વર' કહેન છે

ઈ સ ૧૨૧૦ (નિ સ ૧૦૬૬ મિહ સ ૯૬ માર્ગમી)

૧ જુમા ૬ એ. સ ૧૧, પૃ ૨૨૦, શુ એ લે ન ૧૬૧

૨ ? ગ ભાગમ્બનુ નોર્ધર્ન સિસુ ન ૪૬૩

શુક્લ ૧૪) નુ ભીમદેવ ખીજનુ એક નામ્રપત્ર મળ્યુ છે તેમા મહામાત્યનુ નામ રત્નપાલ લખ્યુ છે.^૧ આ લેખમા લખ્યુ છે કે ભીમદેવની કૃપાર્થી જેને પદ્મા (પદ્મી) મળેલ છે તે મહાપ્રતિશ્રી સોમરાજદેવ ભોગવાના મહલમા વામનસ્થલી (વણથલી)મા નીચેનુ શાસન આપવામા આવ્યુ છે જેમા પ્રાગ્વાટ (પારવાટ) શ્રાવાલહરાના પુત્ર મહીપાલે ઘટેલાણા ગામમા જધાંવલા વાવ તથા પ્રપા (પરખ) કાયમ ચાલુ રાખવા માટે નાગગજાતિના પાગશરના પુત્ર માધવને ઘટેલા ગામની અમુક જમીન તથા આકવણિયા ગામના ઉત્તર ભાગનુ એક ખાડી અનાજ જેમાથી નીપજે એવુ ખેતર આપ્યુ છે

આ વખતના સાક્ષીઓમા સોમનાથના સ્થાનપતિ દુર્વામુ, વીશદેશ્વરના સ્થાનપતિ ગિયલજ, શ્રીકેદારમહાના સ્થાનપતિ કપિલેશ્વરના સ્થાનપતિ, તથા ગામની બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણ મધુસૂદન પડિત વગેરે તથા મહારાજના મોટાએથી તથા પોરવાટ એથીઓ છે વળી આ લખત ધર્મવહિ (ધાર્મિક દાનોના ચોપડામા)મા ઉતાર્યુ છે (સચ્ચરિત) એમ હેલે લખ્યુ છે

ભીમદેવના ઉપલા ઉલ્કીણુ લેખોના અથપ્રશસ્તિઓના ઉલ્લેખ એમાથી એ વખતની સામાજિક ધાર્મિક સ્થિતિની જે માહિતી મળે છે તે મૂળરૂપમા જ વાચનાર જેઈ શકે માટે ઉપર ઉતાર્યા છે. આ લેખો ઉપરથી જે રાજકીય માહિતી મળે છે તેની નોંધ આહી જ દર્શાવ્ય છે ઉપરના લેખોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ભીમદેવને ગાદીએ બેઠે ત્રીસ વર્ષ થયા ત્યાંપુધી તો એક તરફ આણનો પરમાર ગળ એનો સામ તરફો છે, બીજી તરફથી કુગપુર અને મેવાડનો પ્રદેશ હજી ભીમદેવને તાબે છે,^૨ અને ત્રીજી તરફથી સોરઠ

૧ બુઝા ઇ આ ગ્ર. ૧૮, પૃ ૧૧૦, ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૨.

૨ અજયદેવના પ્રકરણમાં મેવાડના રાણા સામતસિંહ સાથે અજયદેવને થયેલી લડાઈનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ લડાઈ સામતસિંહે ગુજરાતથી સ્વતંત્ર થવા માટે કરી હોવાનો સંભવ છે. પણ એ લડાઈને પગિલામે સામતસિંહ નમણો પરચો અને ભીમદેવના સામન્ત નડલના ચોહાણ કીટુ (પ્રતિપાલ)

એટલે આખો સૌગંધ તામે છે, કાન્ય કે ભાનનગ પાસેથી અને જૂનાગ પાસેથી લેખ મળ્યા છે અને ઇ સ ૧૨૧૬ અને ૧૨૭૩નો સોમનાથ પટણુમાંથી લેખ મળ્યા છે (જે વિગતવાર આગળ જોઈશું) તથા ઇ સ ૧૨૧૯ (સ ૧૨૭૫)નો લેખ જનમનગ તામે ખબાળિયા પાસે આવેના ભગણા ગામમાંથી મળ્યો છે.^૧

દ્વન્ના સિદ્ધાન્ત—મા પાન પામથી જે નિશાળ ગત્યનો વાગસો મળેનો તે ભીમદેવે ત્રીસ વર્ષ સુધી તો નગભગ અખન જાળવી રાખ્યો છે એટલે એ બાળક હોવાથી એણે રાત્રી જોયું એમ કહેવું એ ખોટું છે, છતાં ભીમદેવના સમયમાં જ ને કે એ ૥ ગત્યનાળના ત્રીસ વર્ષ પછી યુદ્ધ પાતના આગ્રાજ્યની કળા પડવા માંડી છે એ ચોક્કસ છે

માળના માથેના ચુરુ અને માળવા જોયું

હવે ૧૧ી રીતે કીણતા ગરૂ થઈ એ જોઈએ શરૂઆત માળનાથી

એ એવું રાત્રી હતું કીણું, મોટું સામતસિંહે વાગટ (કુશમ્પુર અને વારાનાગ)માં ગત્ય સ્થાપ્યું અને તેના નાના ભાઈ કુમારસિંહે સુનગતના ગભ સાથે જરી મેળ કરી એવું માનિપત્ય કનન કવી મેવાનું રાત્રી પાત્ર મેળવ્યું આ બનાવ સ ૧૨૩૦ પછેના બન્યો દોરો જોઈએ, કાળા કે એ વખતે પ્રાંતનો પુત્ર જનોરિ બાની ઉપર હતો કલનગની પ્રશસ્તિ (વ્યો ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૧)માં ઉપરની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે—

રામતસિંહનામા મૂપતિર્મૂતલે જાતો ।

બ્રાતા કુમારસિંહોમૂત્ સ્વરાજ્યપ્રાહિણ પરમ્

દેશાન્તિષ્કાસયોમાસ કીતુષ્ણ નૃપ તુ ચ ॥

સ્વીકૃતમાઘાટપુર ગૂજરનૃપતિ પ્રસાદ

જુઓ રાજપૂતાનેય કિતિહામ ખ ૧, ૫ ૮૫૨, ટિ ૨, ૫-૪૫૮ તથા ૫-૪૫૨, ઉપરની હકીકત યાનમાં લેવાથી મેવાડ ભીમદેવને અધીન હોવાનું કારણ સમજાશે.

૧ વિ સ ૧૨૭૫ બાદના સુદના બરાણા ગામમાંથી મળેલા લેખ માટે જુઓ આવનવર પ્રા અને સ લેખો, ૫ ૨૦૮ શુ જી લે ન ૧૬૪.

થઈ જાણ્યા છે માળવાનો પ્રદેશ પાછો લેવા માટે પ્રવૃત્તો કરવામાં ગત્ત
ભોજના વશએ કાઈ ગાદી ન રાખે એ આજ્ઞાવિદ છે. અજયદેવના
ઈ.સ. ૧૧૭૩ (વિ.સ. ૧૦૨૯)ના લેખની પછીની નાનીખંની ગુજરાતના
ગજવશનો કાઈ લેખ માળવામાયી મળ્યા નથી, એટલે માળવાના
પરમારેએ ગુજરાતની ધૂમરી ભીમદેવના ગત્યના આરંભકાળમાં જ
કેટી દીધી હોય તો એમા અસંભવ નથી પણ એ વિદ્યો ચોકકસ
કહેવા માટે કાઈ પુરાવો નથી પણ માળવાના ગત્ત વિધ્યવર્મા સાથે
ભીમદેવને એક વડાઈ થઈ છે જેનો ચોક્કસ સમય કહેવા મુશ્કેલ છે,
પણ ઇ.સ. ૧૧૭૮ (વિ.સ. ૧૨૩૪) પછી અને ઈ.સ. ૧૨૦૬
(સ. ૧૨૬૫) પહેલા થઈ છે, એટલું નક્કી એનો ઉલ્લેખ સોમેશ્વર
કર્યો છે એ કહે છે 'સોલકી રાવડે પોતાના પિતા કુમારને સેનાપતિ
ખતાવીને મોકલ્યો અને એને ધાગતો ગત્ત વિધ્યવર્મા અણુમ્મિ છોડીને
ભાગી જતા એનું ગોગાસ્થાન નામનું સહેલું ભાંગી ત્યાં મહેલને દેકાણે
કેવા ખોદ્યો " ૧

સોમેશ્વરનું આ કથન સત્ય હોય તો વિન્ધ્યવર્મા સ્વતંત્ર થવાના
પ્રયત્નમાં કાળ્યા નહિ એવા એનો અર્થ થાય, જે કે ગુર્જર સત્તાનો ઉચ્છેદ
કરવાનો એને ભારે આગ્રહ હતો એમ અર્જુનવર્માના ઈ.સ. ૧૨૧૬ (વિ.
સ. ૧૨૭૨)ના લેખમાં કત્તુ છે ૨ વિન્ધ્યવર્મા પછી એનો પુત્ર સુભટવર્મા
આવ્યો આ સુભટવર્મા કે સોલક વિગે પ્ર વિ (પૃ. ૨૦૫)માં કત્તુ
છે કે " ભીમદેવના ગત્યકાળમાં માળવાનો શ્રીમોહક નામનો ગત્ત

૧ જુઓ —

સેનાનો વિદધે કુમાર इति य गके चुलुकयन्दुना

ધારાધીશે વિન્ધ્યવર્મણ્યવન્ધ્યક્રોધાધ્માતેપ્યાજિમુસૃજ્ય યાતે ।

ગોગસ્થાન પત્તન તસ્ય ભક્ત્વા સૌવરયાને ત્વાનિતો ચેન કૃપ. ॥

મુન્દોત્કચ સ. ૧૫, શ્લો. ૩૫-૩૬

૨ ગર્જરોચ્છદનિર્વન્ધી વિન્ધ્યવર્મા મહામુજઃ ।

વિ . . ૧૨૭૨ નુ અર્જુનવર્માનું રાષ્ટ્રપત્ર પ્રા. લે. મા. સ. ૩ શ્લો. ૧૨.

ગુર્જરદેશના વિનાશ માટે સીમાના સુવી વડી માણે ત્યાં ગુર્જર
 રાના પ્રધાને એની સામે જઈને કહ્યું કે હું ગંગાદેવ સૂર્ય, તમારો
 પ્રતાપ પૂર્વ દિશામાં જ જાય છે, પણ પશ્ચિમ દિશામાં બિનરતા એ
 પ્રતાપનો લય થઈ જાય છે ' આ વિરુદ્ધ વાણી સાંભળીને એ પાટો
 ફેંગી ગયો માળના ગુજરાતની પૂર્વે આવતું હોનાથી "તમે માળવામાં
 ભલે ન્યત્રતાથી ગત્ય કરા પણ ગુજરાતમાં ન આવશો ' એમ
 ઉપરના પ્ર, ત્રિ ॥ ચોખ્ખી મતનન જણાય છે પણ એવા ખાની
 ઉપદેશથી ડાઈ ચડી આવેલો ગંગા પાટો ન જાય એના પુત્ર
 અર્જુનવર્માના ઉપર ઉ નેખેના લેખમાં તો લખ્યું છે કે "સૂર્ય જેવા
 સુમત્રમાં ॥ પ્રતાપ ગુર્જરાના પાટણમાં હજી સુવી બાળ્યા છે છે ?
 ઉભયપક્ષેના ધન વાંચના એમ લાગે છે કે વિધ્યવર્માએ ગુજરાતની
 ધૂમરી ફેંકી દેવા પ્રયત્ન કર્યા પણ ફાંચે નહિ, પણ એનો અનુસારી
 સુમત્રવર્મા ન્યત્ર થઈ શક્યો, એટલું જ નહિ, પણ એણે ગુજરાત ઉપર
 દુમનો કર્યો, કલચ ગુજરાતના થેાન ગામ માલ્યા હશે, પણ ગુજ
 રાના ગંગના સામત લાલુપ્રસાદે ગ્નામાં પર્વત પે' અગ
 જીએના ભેઈ, ભોમેશ્વર કહી છે તેમ, ચડી આવેલો સુમત્રવર્મા પાટો
 વળી ગયો? એમ નાગે છે અર્જુનવર્માના ગુરુ મંત્રની રખેરી
 નયા પથર ઉપર ટોતગવેની 'પારિજાતમંદરી' નામની નાટિકામાં
 આ યુદ્ધનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં પર્વપર્વત (પારાગ) પાને આ
 યુદ્ધ થયું હોવાનું નખ્યું છે સુમત્રવર્માની આ ચાઈ ચી એવું
 પાળ વળતું છે મ. ૧૦-૧૧ (સ. ૧૨૬૬-૬૭)માં બન્યું
 હોનાં ॥ અભવ છે, કાગળ કે મ. ૧૦૬૭ના લાકપ૦ સુદિ ૧૫ને

૧ यस्य ज्वलनि दग्नेषु प्रतापस्तपनयुत ।

दावामिच्छनाद्यापि गजानूरुपरतन ॥

એનન શ્રો. ૧૫.

૨ पुरो गन् रवद्वीक्ष्य य निष्कम्पतया स्थितम् ।

विनिश्चयमुपयापि धारावीशपयोधि ॥

મ. સ. ૭ ભે. ૭૮

૩ लु मा छ तमाणा पृ १ पमा पारिजतमन्दरी विगे नेष

બુધનુ તો એના પુત્ર અર્જુનવર્માનુ નામપત્ર મળ્યુ છે.^૧ પ્ર. ચિં. (૫ ૨૦૫) આગળ લખે છે કે “પાણુ પછી એના પુત્ર અર્જુનદેવે ગુર્જરદેશને હરાવ્યો પણ દત્તો ” માળવાના અર્જુનદેવની આ વિજયી ચડાઈ ઈ. સ ૧૨૧૬ (વિ સ. ૧૨૭૩) પહેલાં થઈ હોય એમ લાગે છે, કાગ્લુ કે ઈ. સ ૧૨૧૬ (વિ સં. ૧૨૭૩)ની, પ્રભાસપાટણ-માથી ભીમદેવના રાજ્યકાળની શ્રીધરપ્રશસ્તિ મળી છે તેમા લખ્યું છે કે “શ્રીધર પોતાની મત્રશક્તિ વડે માળવાના હાથીઆએ હલાવતી પૃથ્વીને (ગુજરાતની ભૂમિને) પાછી દિવર કરી અને પોતાની શક્તિથી દેવપાટણ (પ્રભાસપાટણ)ને પાળ્યું.”^૨

આં શ્રીધર તે કુમારપાલના સચિવ વડ્ડતો પુત્ર હિયાસદના વશનો નાગર છે. ઉપરના એના કથનથી ભીમે એને પ્રભાસપાટણનો અધિકારી નીમ્યો હશે એમ જણાય છે અને એ શ્રીધર અર્જુનવર્માના હુમલા વખતે સોરઠી લશ્કર સાથે પાટણના ઘરકંતી મદદમાં ગયા હશે. માળવાના આ અર્જુનવર્માએ ઈ. સ. ૧૨૧૪ (વિ સ. ૧૨૭૦)માં ભરૂચમા મૂર્ચ્છાકુળ વખતે દાન આપ્યુ છે.^૩ એ એના ભરૂચ ઉપર તો ઈ. સ. ૧૨૧૪ પહેલાં જ એણે ચડાઈ કરી હોવી જોઈએ અને પછી તમા ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી; એ વખતે ભીમદેવ તરફથી જે સામન સામો થયો હશે તેનું નામ જયસિંહ હોતું જોઈએ “એની સાથે લડાઈ થતા જયસિંહ ભાગી ગયો” એમ ઈ. સ ૧૨૧૬ (સ. ૧૨૭૨)ના અર્જુનવર્માના નામપત્રમા પણ લખ્યુ છે.^૪ અને માળવાનો ગાંધ ગુજરાતની ભૂમિને ભાંગીને સાચાર

૧ જી. એ. સો. એ. ગ્ર. પ. ૫. ૩૭૮.

૨. ... (માલવત્તમાલ)વનાયમાનસેનાગજપ્રકરભંગુરિતાં મુવં ચ. ।

મૂલ: સ્થિર્ગ સપદિ મત્રવલેન કૃત્વા શ્રીદેવપત્તનમપાલયદાત્નશક્ત્યા ॥

અ. ઈ. ગ્રં. ૨, ૫ ૪૩૭. શ્લો. ૮૨; સુ. ઐ. લે. ન. ૧૯૩.

૩ જ. અ. એ. સો. ગ્ર. ૭. ૫. ૩૨.

૪ વાલ્મીલાદેવે यस્ય જયસિંહે પલાયિતે

દિક્પાલહાસવ્યાજિન યશો દિક્ષુ વિજૈમિતમ્ ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૩. શ્લો. ૧૭.

પહોના હરો^૧ આ જ્યસિદ તે જોડુ ઈ સ ૧૨૨૬ (મ ૧૨૮૦) મુ
તામ્રપત્ર મળ્યુ કે તે ચોખ વખત માટે ગુજરાતની ગાળી ઉપર મેરવો
જ્યસિદ જ હોવાનો સબબ છે

ઈ મ ૧૨૨૬-સ ૧૨૭૩ની શ્રીવગ્નપ્રશસ્તિ

ઉપર કહી સ ૧૨૭૩ની શ્રીવગ્નપ્રશસ્તિમાંથી ભીમદેવ મીઝ
સમધી બીજી પણ થોડો માહિતી મળે કે એ શ્રીવર ગુજરાતની
બ્રૂમિતે વાવના ની હમ્મીની મેના ધૂગ ભેળી ની દીની હોવાનું
એ જ લખમા થુ કે ૨ આ હમ્મી તે ઉપર કહેનો કુલુકીન
અમ જ હોના જાઈએ, કાળુ ૬ ભીમદેવના વખતમા એ। કુજ ૧૮
ઉપર વચ્ચા હુમના ન્યાં કે અને કાઈ ના એઓને પાછા હાલુ
પણુ કે ત્યાં નાઈ વાગ એઓનો નિજ્ય વ્યા કે કુલુકી। અમ
પાટલુ ઉપ નિજ્ય મેગના પત્રી પણુ એની પાગલ ઉપની નતા
દાણિજ જ હતી અમ તો ઉપર ઉનાગ્યા ભીમદેવના દાનપત્રોથી પણુ
નક્કી થાય છે ઉપર મુસનમાની ઇતિહાસમાંથી નોખ્યા કે તેના કાઈ
મુસનમાની હુમનાને પાછો દહાનમા થીધરે વાગ નીરો હોવા જોઈએ

ભીમદેવ ની નએ સોમનાથો। મેરખનિ ઉર મેરનાં નામનો
મખ ના ના હોવાનું નથા પોતે મોમનાથપાટલુમા પાનાની માતાના
નામથી ગદિણીઆથી નામનું વિધાનું મનિ અને પિનાના નામની
વ નથ નામનું શિનમિ એ રીતે બે મનિ નાના હોવાનું
પણુ નીર હે કે ૨

મા શ્રીધરને મારિત્રા વદની અને સામાગ્યદેની મામતી નથુ
જીઓ હતી (પા ૧૦) અ હમ્મીન દાનમા વડનગ નાગરોમા એક
ઉપર બીજી ત્રી કવાનો ગિવાજ નથી એ દિષ્ટિએ મદત્વની છે

૧ વિનિમીય ૬૬૫-સમ્બકર ૨૮૫

૨ દલિતવરણિચક વીરહમ્મીરચક મહુત્તુળમકરોચ ધાધરો દુર્ગદપ ॥

શુ ની લે ન ૧૬૩ શ્રીવગ્નપ્રશસ્તિ મ્થો ૪૩

૩ શ્રીવગ્નપ્રશસ્તિ મ્થો ૮૫.

ભીમદેવને ઉઠાડી જયતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડી
ઈ. સ. ૧૨૧૬ થી ૧૨૨૮ (સ. ૧૨૭૮ થી ૧૨૯૦) વચ્ચે

ઈ સ. ૧૨૧૬ (વિ સ. ૧૨૭૫)નો ભીમદેવ બીજાનો બનાણા
ગામનો લેખ મળ્યો હાવાની ઉપર નોંધ કરી છે એ લેખને આધારે વિ.
સ. ૧૨૭૫ સુધી તે ભીમદેવ પાટણની ગાદી ઉપર જિયર દત્તા એમ
જણાય છે પણ એ પછી ઈ સ. ૧૨૧૬ થી ૧૨૨૪ (વિ સ.
૧૨૭૫ થી ૧૨૮૦) વચ્ચેના કોઈ પણ વર્ષમાં ઉપર કોઈના
સુસલમાની હુમલાઓથી તથા પુ'ણ દાનોથી જેની નિર્મિતીનું તથા
દેખાઈ ગયું હતું તે ભીમદેવના મૃત્યુને અગાધાન મહાસિંહાએ તથા
મત્રીઓએ દયાવવા માગ્યું અને છેવટ જયતસિંહે પાટણની
ગાદી જ પચાવી પાડી આ જયતસિંહ સોલંકી વંશનો જ હતો એમ
એના મહાસિંહ ઈ સ. ૧૨૨૪ (સ. ૧૨૮૦) માં આજ્ઞા દાનપત્રમાર
કહેવું છે. એ દાનપત્રમા એ જ વંશના આગલા દાનપત્રોના ધ્યાણ
પ્રમાણે જ સોલંકી વંશાવળી આપી છે તથા એ વંશના પ્રત્યેક રાજાને
'સમરતગજવલીસમલકૃત' અને 'ઉમાપતિવગ્ગજ્યમાદ્યૌત્રપ્રતાપ' જેવાં
ખિરુદ લગાડ્યા છે અને ભીમદેવ સુધી વંશાવળી આપ્યા પછી
પોતાનું વર્ણન શકે કરે છે વળી ભીમદેવને ઉઠાડી મટા ગાદી પચાવી
પાડનાર આ જયતસિંહ પોતાને વિશે 'દુર્દેવનાવાનસજ્યગૃજર્જરગ-
ળીજપ્રગૈહૈકપર્જન્ય' એટલે દુર્દેવરૂપ અગિયારી અગી ગયેલી ગૃજર્જ-
ભૂમિમા બીજા કોઈ શકે એ માટે જેણે એકલાએ વગસાવતું કામ
કર્યું છે, એની અડાઈ લાકે છે. આ જયતસિંહ મુખ્ય સોલંકી વંશનો

૧ સતતવિતતદાનધીળનિ જોપલક્ષ્મી, વલકવલિતભૂમીમળ્લો મળ્લેશ્વર:

... ... સુ. એ. સ. ૨, શ્લો. ૫૧.

મન્ત્રિમિર્માણ્ડલીકૈશ્વ વલવદ્વિ. જનઃ જનઃ ।

વાલસ્ય ભૂમિપાલસ્ય તસ્ય રાજ્યં વ્યમજ્યત ॥ કી. કૌ. સ. ૨, શ્લો. ૬૧.

૨ જુઓ ઈ. એ. ગ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૬ માં તથા ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૬૫ નાં

છપાયેલું જયતસિંહનું પાંચ સુદિ ૩ નું દાનપત્ર.

કોઈ કાયાનજ હોતો નેજીએ ને - કોઈ પ્રમદમા આનુ ૥મ નથી
અને એના વેખમા મેનો મુખ્ય વશ સાથે સખવ મતા થે નથી ગમે
તેમ પણ એના દ્રેડા ગત્ય ૧૧મા એના મડલિકે નર્મપથમા સાપાનાજ
ગામ અને ગજનાપથ મા કોડિયાપાટનો એક બ્રમિખ ૧૭૫
આનાના પુત્ર તુણપસાક પોતાની માતાના નામથી રસામેલા સવખણુ
પુરમા પોતાના પિતા અને માતાના નામથી ગ્યાપેના શ્રી આનવેદ્ય
અને શ્રી મનખજેશ્વરના માટે લનમા આપેલ કે અને આ ૧૧પન
થીજ જયતસિદ્ધિ ત્રિગે આટલી માહિતી મળે કે

આ ૫ખમા ઉ મેખેના ગામ ગધણુપુત્ર ૧૦૫મા તથા વીરમગામથી
પાળુ ૥ આમા હાલમા નામના મલ્લ રેડાન આવે મળે કે

ભીમદેવે રાજ્ય પાછુ મેળવ્યુ ઈ ન ૧૨૦૬ (ન ૧૨૮૭) પટેલા

આ જયતસિદ્ધના ગત્યકાળ લગ્યાન ભીમદેવ ૫ શુ થયુ એો
નઈ પત્તો આગતો નથી પણ એ ૧ ઈ સ ૧૨૨૬ (અ ૧૦૮૦)
મર્તિ ૫ સુ ૧૫ ને ત્રિમ મની ગામતા મુનેશ્વરના મ ના
ગ્યાનાપિપતિ વેગર્જગણિને નનાહિત ગામનુ દાન આપ્યુ છે, ૧ એ
નેના મ ૧૦૮૩ પહુના ભીમદેવે પોતા ૫ ગત્ય મેળ યુ છે એટલુ
નક્કી આ મનીગામ નિયારમા આનુ કે અને ગુજગતના
સોનખી વરા ૥ મુજ પુરુષ મનગાજે ત્યા આપેના મનનારેવ
મુનેશ્વરદેવ, જેને મુખ ૧જે પોતે ૧ મ ૬૮૭ (સ ૧૦૪૩) મા ૧
આપ્યુ તેને જ આ લન અપાયેલુ કે આ ૧૧પનના લેખક
નામ કે કાયગથ અક્ષપટનિક મોમતિહ અને દુતકનુ નામ છે
મહામધિવિગ્રહિ- ૬ ની મુદ્રે

ઈ સ ૧૨૩૧ (અ ૧૦૮૭) મા પણ મડલીના આ મરપતિ
વ ગર્જગણિજ સ ૧૦૮૦ ના લેખમા હેના આનવેશ્વર અને

૧ મુ ૧૦ ૧. મ , ૫ ૧ , શુ ળી વે ન ૧૬૦

૨ મુ ૧૦ ૬ ૧ મ ૬, ૫ ૨૦૧ શુ ળી લે ન ૧૭

સત્ત્વણેશ્વરની પૂજા વગેરે માટે તથા સત્ત્વણરમા પ્રાત્નગોના ભોજન માટે વર્ધિપથકતુ જ દેવાદિ નામનું ગામ્ ભીમદેવે આપ્યું છે. આ દાનપત્રના લેખક અને દત્તક સ. ૧૨૮૩ ના દાનપત્રવાળા જ છે. વળી એ જ વેવ્ગર્ભગણિને ઈ સ. ૧૨૩૨ (સ. ૧૨૮૮) આદરવા નુદિ ૧ને દિવસે ભીમદેવે આણહીલપાટકમા નાણીને ચરાચગુરુ ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજાને ઉપર દહેલા દેવાની જ પૂજા માટે તથા સત્ત્વણરમા ભદ્રાગંઠા (શૈવ સાધુઓ)ના ભોજન માટે દાન આપ્યું છે.^૧ આ દાનપત્રના લેખક અને દત્તક એના એ જ છે.

મહલીના આ મહપતિ પાશુપતાચાર્ય વેવ્ગર્ભગણિ માટે ભીમદેવને અહુ માન હોય એમ લાગે છે કારણ કે ઉપરના એ ઉપગત ઇ. સ ૧૨૩૮ ડિસેમ્બર (સ. ૧૨૯૫ માર્ગશીર્ષ નુદિ ૧૪) ને દિવસે પણ એ જ વેવ્ગર્ભગણિને સોલકી રાણા લણુપસાકના પુત્ર ગણા વીગમે હુસડીમા બધાવેલ વીરમેશ્વરદેવ તથા શ્રીમ્મલેશ્વરદેવના નૈવેદ્ય પચોપચાર પૂજા માટે દાન આપેલું છે.^૨ આ દાનપત્રના લેખક અક્ષપટલિક સોમસિદ્ધ અને દત્તક ૬ વચજસદેવ છે. આ દાનપત્રના પહેલા પત્ર ઉપર ભીમદેવની રાણી સમલદેવીની સહી છે. એ રાણીના નામ ઉપરથી જ મૂલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપવામા આવ્યા હશે પાશુપતાચાર્ય વેવ્ગર્ભગણિને થણા શૈવમંદિરોના વહીવટ સોંપ્યા હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે

ભીમદેવના સમયનું છેલ્લું દાનપત્ર ઈ. સ ૧૨૪૦ (સ ૧૨૯૬) નું મળ્યું છે,^૩ જેમાં એ જ વેવ્ગર્ભગણિને પોતાના માતાપિતાના તથા મહારાણી મૂલદેવીના પુણ્યાર્થે સં. ૧૨૮૮ના દાનપત્રવાળા વીરમેશ્વર અને મૂલેશ્વરના નૈવેદ્ય પૂજા વગેરે માટે ગામનું દાન આપ્યું છે.

૧ બુઝો ઇ. એ. ગ્ર. ૬, પૃ. ૨૦૩, ગુ. ઐ લે ન. ૧૮૬.

૨ એજન પૃ ૨૦૫, ગુ. ઐ લે ન. ૨૦૧.

૩ એજન પૃ એ જ ગુ. ઐ લે ન. ૨૦૨.

આ ભવપતના નખ કે કાયમ્ય શ્રી ભોમચિહ્ન ઓ દ્વન-
ગદામધિવિગ્રહિત શ્રીમદ્ભગવતે

અ ૧૨૮૦ પત્રી બનેના દલાક મનાવોનુ રગુન ભીમદેવના
મદામનંદ નવલુપચાલ સી વવનના મ્તાત માદ બાજુ ઉપર ગમ્પી
ભીમદેવના ગળત્યદાળની નગભગ ભાતિત પર્યત એના ભવપત્રોની
મ દથી આપણે પચાચી ગયા છીએ વિચારક્રમી પ્રમાણ ૬ સ ૧૦/૨
(અ ૧૨૬૮) મા ભીમદેવો દેહ પા ગયો ઓ ઈ સ ૧૨૪૩
(અ ૧૨૬૮) તો અના અનુસાયો ત્રિભુવનપાલનુ નાપન મળ્યુ કે

ભીમદેવની રાજ્યગીતો

ભીમદેવ ૧૧ મે ગાણીઓ (૧) લીનાદેવી અને (૨) સમન્દેવીના
ભાગ ઉપર આની ૧૦૧ કે

મયાઓ અને સામતો

ભીમદેવના મનિમગ્નમા મદામાત્ય તરીકે ગણ્ય ગાયિકદેવ,
ગતપાન, હાથ જેવા તેમજ અક્ષયગલિત ઓ સધિવિગ્રહિત તરીકે
સોમચિહ્ન વધનને જેવાં જે નામ ઉત્પત્તિ લેમોમા મગે કે તેની
નોન ઉપર આની ગઈ કે એટલે અગી પુનઃક્રિત નથી કડી પલુ
ઈ અ ૧૦૪૦ (સ ૧૦૬૬) મા અન મદામાત્ય હોરાનો ઉલ્લેખ એક
અ વતી પ્રશન્નિમાથી મગે કે ત્યારે અન્યન મદામાત્ય દૃષ્ટી તરી
તાન નામ મળે કે ?

સામતોમા ચોખાણુનન ભીમવેને વણા વખત સુધી નિમહવાન
અંશે કે ૧૫ સ ૧૨૧૫ ૧૧ તથા ત્રિ અ ૧૨૮૦ના મે લેઓ બાની
પાળામાની મગે ૧૧ કે જે ઉપગ્રહી સ ૧૨૮૩ સુધી ગોનાડ

- ૧ ૬ ૧૧ ઉદિત કદનીની સ ૧૨- મા વખાનેથી પ્રતની પ્રશસ્તિ પી
અ પ, પૃ ૫૩, જે સા ઈ ૬ ૩૬૨ તથા ટિ ૩૩૧ જુઓ જે પુ
પ્ર સ પૃ ૧૦૧, ન ૧૬ ઉપદેગક દલી વૃત્તિ ૧૧ પ્રશસ્તિ
- ૨ મો રિ મા સ ઈ વે સ ૧૦૦૮, પૃ ૪-૫૦ તથા બારતે પ્રાચીન
રાજવગ પ્ર ના પૃ ૨૮

જિજ્ઞાસામાં ભીમદેવના ચોહાણ સામન્ત ધાધલદેવનું મન્ય હતું એમ નિશ્ચય થાય છે. નફરના ચોહાણ વશના કીર્તિપાલથી જનસોરની શાખા ચાલી રહી છે આ કીર્તિપાલ અને એનો પુત્ર સમગ્રિંદ જે ભીમદેવનો સસરો થાય તેઓ પણ ભીમદેવના સામન્ત હતા.

ખીજો મોટા સામન્તને આશુતો પરમાર નાન ધારાવર્ષ ઈ.સ. ૧૨૨૦ (સ. ૧૨૭૬) સુધી ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો અને ભીમદેવથી સ્વત્ર થવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો ન હતો ધારાવર્ષ પછી એનો પુત્ર સોમસિંહ ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર બેઠો ઈ.સ. ૧૨૩૧ (સ. ૧૨૮૭)ની આશુના તેજળાપ મંદિરની પ્રશસ્તિમાં આ સોમસિંહને મદામકલેશ્વર જ કહેવા છે,^૧ એ જોનાં એણે પણ ભીમદેવથી સ્વત્ર થવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી.

એ ઉપરાંત રાણક આનાના પુત્ર લૂણપસાકનો પુત્ર વીરમ પણ ભીમદેવનો સામન્ત હોય એમ લાગે છે. આ રાણક લૂણપસાક અજયદેવે નામેલો માળવાનો દડનાયક હતો એ ઉપર આવી ગયું છે અને ઈ.સ. ૧૨૩૯ (સ. ૧૨૯૫) ના લેખ ઉપરથી આ વીરમ ભીમદેવનો સાળો હોય અને લૂણપસાક સસરો હોય એવો માગે નક્કી છે.

અહીં એક વસ્તુ ખાસ નોંધવા જેવી છે કે ભીમદેવ એના કાઈ પણ પૂર્વજ કરતા વધારે દાન આપ્યા છે. એના સમયના કુંડ અટાર લેખ મળ્યા છે અને પાંચ ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ મળી છે, અલગતઃ વાલેલા વશના તથા એના મંત્રીઓ વસ્તુપાલ-તેજપાલના લેખોને આમાં ગણનામાં નથી લીધા.

પ્રકરણ ૧૭મું

વારેલા સામત લવણપ્રસાદ અને એના પુત્ર નીરધનલ

ભીમદેવ ॥ સામતોમા જે ॥ વૃત્તાન ભીમદેવના વૃત્તાતને લગભગ દિગ્ગદી દઈને જૈનપ્રમથોમા સિંગ્તાગવી આપેલો છે તે વારેના સામત લવણપ્રસાદ અને એના પુત્ર ની ધવનનો પશ્ચિમ વૃત્તાન્ત બહી આપ્યો ૧

પૂર્વવૃત્ત

પ્રમથોમા લખ્યું છે - ધવનનો પુત્ર આર્જોરાજ ઉર્ફે આનાક નામે મોદની વસનો એક ગજપૂત કુમારપાલનો મારીનો દીકરો થાય તેને કુમારપાને એની મેવાથી ખુશ થઈ સામતપદ અને ભીમપદ્મી ૩ નામપરી નામનું ગામ આપ્યું હતું ૧ સુ સ મા ગામનું નામ ભીમપદ્મી લખ્યું છે, પણ પ્ર. ચિ મા નામપરી ઉપગ્રથી એ વસનું વારેના નામ પડ્યું એમ નખ્યું છે ૨ એ જોના આનાક જે ગામનો ધણી હતો તે ગામનું નામ નામપદ્મી હોવું જોઈએ

આનાક વાઘેતાવશનો મૂળપુરુષ

આ આનાક કુમારપાનની સેનામા હમેશા રહેતો અને મૂળગજ ખીમના મગજ પત્રી દુષ્ટ અમાલ્યો અને કેટલાક માનિ । ભીમ ગાળ્યો મેમે એની વિરુદ્ધ હતા, પણ આ પાકે ભીમને નફાર મહીને

૧ પ્ર ચિ પ ૧૯૮ તથા —

સુલેચકુલકાન્તારગજ શ્રીધવલાંગજ । સિપુસર્ગસુપર્ણોમૂર્દર્ણોગજયહીમુત ॥

મયાયૌ વિક્રમાક્રીતમનસા ઘનસાહસ । ભકારિ કારણ શ્રીણાં મીમપત્રીપુરપ્રમુ ॥

સુ સ સ. શ્લો ૧૫ અને ૧૮

૨ પ્ર ચિ પ ૨૦૬

એને ગાદી અપાવી તથા દુપટ્ટાનો તાગ કપો એન પ્રગથામાં ક્યું છે.^૧ અક્ષયત બીમ નગ્ન કોનો કઈ જનનો વિગધ હતો અથવા આનાકે ખરેખર શુ કયું એની વિગતો કોઈ પ્રગથમાં આપી નથી. પણ આનાકે બીમનો વકાદાર સામન હતો એટલુ તો પ્રગથોના કવન સ્પષ્ટ દર્શાવે છે આનાકે યુદ્ધમાં અણસિદને માર્યો એમ જી. સ. ૧૨૫૫ સ. ૧૩૧૧)ની હોમની પ્રશન્તિ (શ્લો. ૧૦)માં ક્યું છે^૨ પણ આ રજવિદ કાગ્ય હતો એનો પત્તો નથી.

લવણપ્રસાદ

આનાકને લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર થયા, એ પણ કોઈ પરાક્રમી હતા કે એણે ખેતાના પગકમથી ખેતાનુ મગ્ન વધાર્યું અને ખેતાના પિનામહ ધવનના નામ ઉપરથી ધવનક (લાલનુ ધોળાકા) ગામ વસાવી ત્યાં રાજવાની રચાવી. આ લવણપ્રસાદને મદનરાજીથી વીરધવલ

૧ દુશમાત્યનિવિહસ્ય ચેનારુપિ ઘડીયસા ।

રાજ્ય તે મત્રસાદાગામનૃણીકારસરણમ્ ॥ સુ. સ. સ. ૩ શ્લો. ૧૯.

મ્ધલસ્ય મુતેનાપિ તેન કૃણાનુકારિણા ।

રાષ્ટ્ર નિષ્ક્રાંતકીર્તુમારેમે સુમટેન તન્ ॥

શ્રી. કૌ. સ. ૧, શ્લો. ૧૩ એ ઉપરાંત શ્લો ૧૨.

તે પહેલાં પૃ. ૩૫૮. ટિ ૧ માં ટાક્યા છે તે તથા શ્લો. ૧૪

લુઆ અનં વ. વિ સ. ૩, શ્લો ૩૮-૩૯

૨ એ. ઇ. ગ્ર ૧, પૃ ૨૫, ગુ ઐ. લે. ન. ૨૧૫.

૩ તત્પુત્ર પ્રસરત્કીર્તિપતાકાત્તુમ્બિતામ્બર ।

શ્રીલાવણ્યપ્રસાદોસ્તિ પ્રાસાદ શ્રીચંસપદઃ ॥

એનન શ્લો ૧૭

૪ આ મદનરાજી વિશે પ્ર ચિં (પૃ ૨૦૬)માં લખ્યું છે કે એની બહેન મરી જતા એના બહેની દેવરાજનો બહેનો વરવ્યવહાર નહતો નથી એ જોઈને એનો નિર્વાહ કરવા માટે પતિ લવણપ્રસાદની રજ લઈને મદનરાજી બહેનીને ઘેર વીરધવલને સાથે લઈને ગઈ ત્યાં એને ત્રપાળી અને સ્પૃહણીય શુભ્રાણી જોઈને ખેતાના વરમા દેવરાજે એસાગી. લવણપ્રસાદને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે પહેલાં તો એને માગ્વાનો વિચાર

નામો પુન થયા એ વીરવન પુન થયો એ અગામી બીમ
 દેના ગત્યો મળિકો દમાવતા જતા હતા એ નોર્મો પોતે અવતર
 થઈ જવું કે પોતાના પિતા આનાં પેરે ભીમદેને વધારા રૂપે જ
 મને તેટલી પોતાની જગીર વધારી એ મોગે પ્રત્ન લગણપ્રમા
 આગળ ઊભો થયો અત્યાર મ ન બી કો વગેરે જે જે નમવો
 મળે તે લવણપ્રમાદ અને એના પુન ॥ આત્રિતોના રખેના હોઈને
 એ પા ૭ ભીમના પોતાના ઉકાર્ય પેષો મિવાય એ ॥ પશ્ચત્ત
 મર્ષ લખાણ નરી, એટલે લવણપ્રમાદે તથા એના પુત્રે ખગળ કેવું
 લવણ લીવેનું એ મહેવું મુરકન છે જનાં એટલું તો એ સ કે કે
 “માન ભીમના ગત્યને મળવાન મરીઓએ અને મળિ ॥ એ પહેલી
 બીમ એમ જે ન મે (મ ૨ નો ૧) ૧૨ હે કે તે મળિ ॥ મા
 એના આશ્રવતાના પગ આની જન છે મ પ કે ભીમદેના ગત્યના
 આગમપણે એટલે કે મ ૧૧૭૮ (સ ૧૨૫૪) મા જે આપણી
 કે ભીમપણી જેવા એમ મામનો ધણી ૧૨૦ તો પુન મ ૧૨૦૦
 (મ ૧૨૭) મા ધોગકાથી ખલાન મુનીની વિતાગ જગીરનો
 ધણી થઈ ગયો છે, જના લવણપ્રમાદ સિંધવને અવતર થવાની
 ધન નથી કરી બો રહુ ફરી ભીમદેના મળિ ॥ મા નાથી
 વાન મત્તાશીન થઈ પડ્યા છે ૧૨૧૮ અને ૧૨૨૪
 (મ ૧૨૭૫ અને મ ૧૨૮૦) રચ્ય ભીમદેને ગાની હપ થી
 ઉકાડી કાઢી જયતસિંહ પાટણની ગાદી પચારી પાપાની સન
 પટેના કરી છે એ રખતે એ જયતસિંહ આમે લડી અને ૧૦
 પા ૧ ભીમદેને ગાદીએ મેમાગવા પોતે જ પાટણની ગાની

કરી પણ પગ વીરવન એના મતિવાય થેમ તેઈને નારવાનો
 વિચાર પડી વાજ્યો અને વીરવન સમજાવો થતા માતાના રતાનાની
 ગમ્માઈ પિતા પામે આનીને રતો

૫ મોલકા રજપૂતોમા આ રીને મીબની પત્નીને મર્ષ રાખે અને ૧ મળ
 ૧૦ મળી જે જે ન મિચિત નો છે જ પણ અસહનિવ કેમ ૩૮ વાય ૧

ઉપર ચડી ખેસવુ એ પ્રથમ પગુ ઉપર રૂપમાં લવણપ્રસાદના મન આગળ ખડો થયો હશે એમ કીર્તિશ્રોત્રીમા આપેલા નીચેના રમણીય કલ્પનાત્મક વર્ણન ઉપરથી જાણે છે. મોનેશ્વર કહે છે કે “ એક વખત ગતમાં લવણપ્રસાદને સ્વન આગ્ય અને એમા એણે સ્વેત વસ્ત્રધારી—દાઘમાં સ્વેત માળા ધારણ કરેલી મુંદર સ્ત્રીને જોઈ, અને તુ કાણુ છે એમ એને પૂછનાં એણે કહ્યું કે ‘ હું ગુર્જર રાજ્યવત્સમી છું અત્યારે ગુર્જર દેશમા જે ચતુર્વિધ છે તે આગક મેંકને શત્રુઓના લશ્કરને મેટી મકનો નથી અને જે મત્રીઓ નથા મરડિંક છે તેઓ મને—ગેતાના ધાગીની સ્ત્રીને પાતાની કર્યા દુચ્છ છે. અને આં જિયતિમાયી માંગે ઉદ્ધાર કરે એવો કાર્મ હાથ દેખાતો નથી. પગિણામે ન્યા હાથીઓના પગની ધૂળની રમરી ઝેરની હતી ત્યા ગતમાં ત્રિયાળવા જોલે છે આ રીતે ગેતાના એટલે મરડિંકના અને બહાનના શત્રુઓના લશ્કરથી જે હું હણાયેલી છું તે માંગે—ગુર્જર રાજવાનીનો ઉદ્ધાર કરે ’ લવણપ્રસાદે ગુર્જર રાજ્યની આ કલ્પિત પ્રાર્થના સ્વીકારીને એટલે કે આવેલી નકનો લાભ લઈને પાટણની ગાદી ઉપર ચડી ખેસવાનો વિચાર ગમે તે કારણથી પણ નતો કર્યો કદાચ બીજા મરડિંક પાટણનો ગાદી સદેલાઈથી નહિ પથવા દે એમ ધાર્યું હોય કે વફાદારી ઉપર દટના નાખી હોય કે બન્ને હેતુ હોય; ગમે તેમ પણ એણે કે એના પુત્રે પાટણની ગાદી ઉપર કે મહારાજદિરાજપદ ઉપર નજર ન કરી અને મહામંડલેશ્વર પદથી સતોપ ગખ્યો એટલુ ચોક્કસ છે ૨

૧ જુઓ કી. જી. સ. ૨, પે. ૮૫ થી ૧૦૯

૨ જુઓ આણના લણીગવસહીની સ. ૧૨૮૭ ની પ્રગણિ જેમા લીમદેવને મહારાવિરાજ કહેલ છે અને એની કૃપાથી જેને ગુર્જગત્રા મરડમાં મહા-મરડેશ્વર-પદ મળ્યું છે એ રીતે લવણપ્રસાદ વિશે કહેલ છે જુઓ ન. જી. સ. પે. ૬૫, શુ. ગી. સ. ન. ૧૬૮.

લનણપ્રમાદ મર્વેશ્વર

મુદતસદીર્ઘનમા ભામે વવ પ્રસાદને સર્વશ્ચ -૫૯ આપ્યુ અને એના પુત્ર નીચવનને વુવગજ-૫૯ આપ્યુ એમ નખ્યુ છે? આ સર્વેશ્ચ પત્નો ઉ નેષ પ્રગોમા અને મેમેવજ લખેના ગિ નાગના લેખોમા જ મગે છે મમે તેમ પણ મર્વેશ્ચ-૫ સાથે નનણપ્રમાદ-વીન્ધવનને મારી ઇન્દિયામના પેરવા જેવી નતા મળી હો એમ પ્રગોમાના વર્ણુો ઉપગ્રી થયવટેએ તથા શુદ્ધ તર્ક દ્વો છે તે અમત્ર શુજગત માટે નહિ તો અમુક ભાગ માટે સ્વ નાગે કે આશુના લેખોમા લનણપ્રમાદને 'મહામર્વેશ્ચ' કહેન છે ત્યાર વળી ગિનાગના ઈ મ ૧૨૦૨ (સ ૧૨૮૮)ના વસ્તુપાલના મલિગના લેખોમા લનણ પ્રમાદને 'મહાગગ્નધિગ' ન હેન છે કે વસ્તુનિતિ સ્વક છે ખરી

છતા ગિનાગના મ ૧૨૮૮ના લેખ ઉપ આધાર ગખી ઈ સ ૧૨૦૨ (સ ૧૨૮૮)મા લવણપ્રમા નીન્ધવનસ્વત ન થયા હાવાનો શુદ્ધરે તર્ક દ્વો છે તે ગગન નવી, કાણુ કે ઈ સ ૧૨૦૯ (મ ૧૨૯૫)મા ખલાતમા નખાયેના એક જૈન પુસ્તકની સમાપ્તિમા નીરવવનના પુત્ર વીગનવેલા 'મહામર્વેશ્ચ' રાણુ પત્ની જ બગાડી છે? એ એના

૧ મુદ્દાણ વિમહોગ્ર સર્વેશ્વરપદ મમ ।

દુવરાજોસ્તુ મે વારધવલા ધવલો ગુણે ॥ સુ સ મ ૩, નો ૩ તથા પ્ર ચિ પૃ ૨૦૬, જેમા લનાપ્રમાદને કીમહેવના રાજ્યનો સર્વ ભાર ઉપાનાર કહેન છે

૨ તુગો શુદ્ધરતુ અર્ચિચિહ્ન પૃ ૧૨

૩ પ્રા ૧ લે સ નેખાક ૪

૪ તુગો પાગળના સુત્રીના બહાની પેગસાગની પ્રતના ગમાસિવાક્યનો વસતરિનાસી ન્નાનના પૃ ૧૧ િ ૨ મા કનારે તથા જૈ પુ પ્ર સ ન ૧૭૬

ભીમદેવના હમતક તથા વાંધવાવના ભીમદેવનું સહવાર્નિક દર્શના કમળ ગાળ્યું છે એ નિદેશ છે અને એ એને ગાળાગ્રંથ છે.

વલ્લભપ્રસાદે ઉપર કહેવું એવું અગ્રંથ દર્શાવે છે. આ કવિ એ એકાદ કહેવાનું કાંઈ સાધન નથી પ્રાપ્યેતો કાલાનુક્રમમાં જ્ઞાન કહેવાનો દાવો જ નથી પણ ઈ સ. ૧૨૨૨/૩ થી ૧૨૨૭/૮ સ. ૧૨૬૦ અને ૧૨૬૩) વચ્ચે ભીમદેવ પાછો પાટણની ગાદી કદાચ સ્વયંસૂક્ષ્મતાથી મદદથી મેળવી અને એના અન્તમાં એને નવઅગ્રંથ તથા મુગાનુતા તથા ગીત્ત જે મુવક મનના મમતી એ નમવે તેના સપૂર્ણ ભોગ-વટાના સગતિ આપી એવા માગ નર્ક છે.

દરે સ્વયંપ્રસાદ અને એના પુત્ર ગીરધવલના પગદમ એકઠાં એ પ્રમદોમાં આ પિતાપુત્રનું જે જ્ઞાત મળે છે તે ચ. ૧૨૭૬ પછીનું છે. આટલી વાતમાં સદેહનું કારણ નથી પણ એ પછી એક પછી એક મતાવા જેમ મન્યા તેમ જ વર્ગીયા દેવા એવું નથી ગીત્ત સાધનોની મદદ વડે કાલાનુક્રમ નક્કી કરવાનો અત્યંત પ્રયત્ન કરેલો પડ્યો.

સ્વયંપ્રસાદે ગુજરાત ઉપર ચીઝી આવેલા માળવાના મળતે પાછો કાટચો એ બનાવ, ઉપર જોયું છે તેમ ઈ. સ. ૧૨૨૦ (અ. ૧૦૭૮) પહેલાં અન્યો છે અને એ પગદમ પણ એના ભીમવંશના સામનતરીકે કરેલું છે એટલે અધી એનો ગિયાર કરવાનો નથી વધી વસ્તુપાત્ર તેજાવાના સાર્વભૌમીનો લેવાનું પાછળ રાખી અધી તે સ્વયંપ્રસાદ અને વીરધવલના તથા એના મંત્રીઓના પગદમોનું જ અવલોકન કરી કલ્પિતું.

સ્વયંપ્રસાદે આશ્ચર્ય ધર્મનો પદ્મપાત્રી

પણ એ સાર કર્યા પહેલાં સ્વયંપ્રસાદે કહ્યો અને આશ્ચર્યોત્તો ઉક્ત કર્યો હતો એમ ઈ. સ. ૧૨૬૮ (સ. ૧૩૫૪)ના શુદ્ધિવના લેખમાં કવિ છે^૧ એ

૧ તદગમૂતો લ્લણપ્રસાદો ધુરવરો વચક્કો વૃષાગા ।

સમુદ્વૃત્તા ચેન રસાનલન્તાત્ દ્વિજાથ વેદાથ પુનર્વમ્ભુ ॥

મુસ્લીમના મદિરવાળી પ્રસસ્તિ મ્લો ૬, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૭૭.

એતા એનો પોતાનો આજ્ઞા વગર તમ પક્ષપાત હોવાની દમીન
અહીં નોંધી લેવી થો ૧ ૩

મુરખમા વધવાનું નજીક જાણ

૧૫૫પ્રસાદને વધવાનું નજીક યાદી બજવા । શત્રુ સામે નજીક થઈ
હોવાનું મુદત ઈ ૨ ૧૭૫૫ (વિ ૨ ૧૩૧૧)ની જોઈની પ્રગતિમાથી
નીચે છે, ૧ પણ એ પ્રસાદિ લખનાર મોમેશ્વરે કા ઈ મા આ રાત નોંધી
નરી હવે પાછળ ॥ પ્રમરોમા પાચ ગામની નજીક ઈ એક વાત છે
આ વાઈ લખણપ્રમા અને વીચારણના સમગ્ર જોખનદેર વચ્ચે
થઈ હતી અમ પ્ર વિ (પૃ ૧૨૮)મા કહ્યું છે, જ્યારે અતુરિંગતિ
પ્રમથ (પૃ ૧૧૭)મા પચગ્રામ આગળ ભીમચિંદ આ લખણપ્રમાદ
વી ધનન રચે સુદ્ધ થયું હતું એમ કહ્યું છે જ્યારે વામનચળના આગળ,
વધવાનું અને જોઈનવાગી (જોઈનવા. ૨) ॥ ૧૭૫૫ને વીચે આવતા
વીચારણ માથે વીચારણના સાગણ અને આમુ નામના સાળાઓને
સુદ્ધ થયું હોવાનું ૨ પ્ર (પૃ ૧૧૦-૧૧૧) મા કહ્યું છે મેવ
અથોના વી ધનન ॥ નાળી જયતનદેરી પોતા ॥ ગાપને તથા ભાઈ
ઓને અમગનવા જાય છે પણ નિર્દુષ્ઠ થઈને પાછી આવે છે એવું
વાર્થા ૩ ભીમચિંદ આગળની નાઈમા પહના મવિ ૩૩ ૩ જોમા
ભીમચિંદ ભદ્રચરથી અતુર નેવું એરી રાગ ગમે છે અને પાછળથી
નાગ મગતા જેને ઉખેડી નાખે છે અને વામનચળના આગળની નાઈમા
સાળાઓને માગી વામનચળીમા સાળાઓના પૂર્વજોએ એક
કહેવું નવ્ય લૂગી લે છે એમ ૨ પ્ર મા કહ્યું છે ૨ પ્રમવોના આ
વર્ણન ગાળાવા અને પચગ્ર વિરોધી હોવાથી અનિદ્વાયિ દમીન

૧ જુઓ ૧૮૪૩ ૨, ૫ ૨૬ ગ્રુ. જો ૧૮ ૨૧૫ પ્રસાદિનો જો ૧૩.
૨ ન. પ્ર (પૃ ૨૧૧)મા વામનચળીમાથી વીચારણને મગેલી લૂટની
વિ નો નોંધ પ્રમાણે આપી છે ચૌદસો દિવ્ય ધો જો, કોટિ સખ્યામા સોગ
પા ૧ ૬ ૪૨ નેજસ્વી જી ૧ યોગ, જોહુ પખુ જોતી રત્નો વગેરે લીધું

શોધવામા ઘણા ફાક્ મારવા પડે છે એટલી વાતો સાચી જ છે કે ઈ. સ ૧૨૩૨ (સ. ૧૨૮૮) માં લવણપ્રસાદને અધીન સુરાષ્ટ્ર દેશ હતો. એના ગિરનારના લેખથી એ હકીકત ચોક્કસ જણાય છે અને ભીમદેવની નામેદારી કમૂત કરતા હોવા છતાં સુરાષ્ટ્રના જૂના ગરાશિયાઓ લવણપ્રસાદની સામે થયા હોય એ તદ્દન સભવિત છે વળી સુરાષ્ટ્રના ભીમસિંહનો તથા પચગ્રામ આગળનો લડાઈનો ઉલ્લેખ સમકાલીન હમ્મીરમદમદનમા^૧ મળે છે અને વટવાણુ આગળ લડાઈ થવાનું ઉપર કહેલા ઉત્તીર્ણ લેખમાં કહ્યું છે, પણ આ ભીમસિંહ^૨ કોણ હતો એ જાણવાની દિશામાં અચાનક વચળીમાથી મળી આવેલા એક ઉત્તીર્ણ લેખે થોડો પ્રકાશ નાખ્યો છે આ લેખ સારંગદેવના વખતનો ઘણુ ફરી ઈ. સ ૧૨૬૦ (સં. ૧૩૪૬) નો અધૂરો છે જેમાંથી પ્રસ્તુત સમયને લગતી નીચેની અતિહાસિક હકીકત મળે છે એ લેખમાં લખ્યું છે કે ગપ્ટકટ વશના એક ઉદાસ નામના બહાદુર યોદ્ધાને ચૌહાણવશના લવણપ્રસાદે પોતાનો પ્રતિનિધિ સૌરાષ્ટ્રમાં નીચ્યો હતો આ ઉદાસનો પુત્ર જૈત્રસિંહ અને એનો પુત્ર ભીમસિંહ વીરધવલનો સમકાલીન હશે હવે વામનસ્થળીનો એક ગીત્તે વીરપુરુષ જગતસિંહ જેણે મડલિકને હરાવ્યો હતો અને પોતાની માતા વીઝલદેવીના નામથી વીઝલેશ્વરનું મંદિર વામનસ્થળીમાં બંધાવ્યું હતું એના ભાઈ અગિસિંહના પુત્ર ક્ષેમાનંદને વીરધવલે પોતાની પુત્રી પ્રીમલદેવી પરણાવી હતી અને ક્ષેમાનંદ પ્રીમલદેવીનો પુત્ર વિજયાનંદ ઉપર કરેલા ભીમસિંહની પુત્રી નાગલદેવીને પરણ્યો. આ વીરધવલનો દૌહિત્ર વિજયાનંદ વામનસ્થળીનો રાજા હતો અને એના બે પુત્રોમાં એકનું નામ તેજસિંહ હતું^૩ હવે પ્રસ્તુત ઉત્તીર્ણ લેખમાંથી મળેલી આ હકીકતના પ્રકાશમાં

૧ બુઓ હમ્મીરમદમદન અ. ૧, પૃ ૭ તથા અ. ૨, પૃ. ૧૧.

૨ શ્રી. મુનશી પણ આ ભીમસિંહ કોણ હતો એ નક્કી કરી શક્યા નથી (બુઓ 'ઓરી વેટ વોઝ ગર્લ રેશ' પૃ. ૨૧૫)

૩ બુઓ. ગુ. એ લે ન. ૨૨૫.

પ્રગણના ઉપર ઉતાર્યા બધા ક્યનોને નપાત્રના એમ તાગે છે કે પહેલા લવપુત્રમાદે જ વચળીમા નીમેના ઉદ્ધાનના પોત્રે પાછગધી સીંધનની સત્તાને અવગણીને ચનનના વાગ્યુ કવવા માડી હજ એટલે વાગ્યનલ લાઈ કરીને એની સત્તા છીનવી લાની અો જગતસિંહના ભાઈ અમ સિંહના પુત્રી પચ્છાવી તથા એને વામનચળીનો પુત્ર હેમાનને પોતાનો રાજા નના થો પાછગવી જીમખિલે જ ની ધવનના દોહિત્ર વિજ્યાનદો પોતાની પુત્રી નાગનદેરી આપી ઔગણ્ડમા મે જાવશે વચ્ચે સમાધાન કરી દીડુ આગમદેનના વખતમા પણ આ વિજ્યાનદ જેવા મનસ્વીનો મહામજેશ્વર હતો એ આગમ ભેઈશ્ચ મધુ તેતા રણી એમ પણ તાગે છે કે લવપુત્રમા અને વીજવવન નનાગ? આગમ એના મોગી નાઈ નવા પછી નગ માને સુગપ્ત મા પાછગની મુનકીંગી જેવો દ્રા મારી આ ૥ હોય અને એ રીતે મોગી લૂટ લઈ આની એએએ ધોળખાને નમદ્દ ક્યું હોયર એટલી વાત સભવિત છે

ઉપરના ચુદનો અમય

ઉપર મ્હેન પચ્ચામ ૬ વ'વાણ આગમની નાઈનો સમય નક્કી જવો મુશ્કેલ છે, પણ ઈ સ ૧૨૨૦ (અ ૧૨૭૬)મા લવ પ્રમાદે વન્તુપાનને મત્રી નીમેન છે અને વન્તુપાન એ ચુદ્ધ વખતે માથે હતા એમ હમ્મીરમ મર્નમા તથા ચ પ્ર મા ક્યુ છે એ સાચુ હોય તો ઈ સ ૧૨૨૦ (સ ૧૨૭૬) પછી અને ઈ સ. ૧૨૨૧ (સ ૧૨૭૭)મા વન્તુપાલે નિર્નિધે જેનુગ્ન ગિગનાગની યાના કરી છે માટે એ પહેલાં એ યદ્દ યયુ હોવુ ભેઈએ

મુમતમાનો માથે ચુદ્ધ

આ ઉપગત ખલાત આગળ લવ પ્રમાદે કોઈ મુસનમાન નાઈ નો આમતો કરો હોય એમ ઈ સ ૧૨૫૫ (સ ૧૩૧૧)ની ભોઈની પ્રચન્નિમા

૪ પચ્ચામ વ'વાલ આગમ જ હોય તો (ક સ ૧૨૫૫) વિ સ ૧૩૧૧ ના રખનો તથા હમ્મીરમદર્મન વોરના લેહન્યોનો એવ મજી રહે પ નુ ૧૧ ચ પ્ર ૫ ૨૧૧

કહેલું છે^૧ હવે ખભાત આગળ કાંઈ મુસલમાન લડાઈ થઈ હોવાને પત્તો મુસલમાની ઇતિહાસોમાથી મળતો નથી.^૨ પણ ડભોઈ-પ્રશસ્તિ વચન અષ્ટ હોવાથી કાંઈક મુસલમાન ટોળીને લવણપ્રસાદે હરાવે હોય એ સંભવિત નથી

ખભાતના સૂબા તરીકે વસ્તુપાલની નિમણૂક

ઈ.સ. ૧૨૫૦-૫૧ (ગં. ૧૨૭૬-૭૭)મા જ લાટની હદમા આવેલ ખભાતને અચાનક છાપો મારીને વીરધવલે પોતાને કબજે કરી લીધું, પણ ત્યાં લાટના ગજના પક્ષના માણસો કાંઈ તોફાન ન મચાવે ત્યાં ત્યાં વગેરેના ત્રાસથી મુક્ત રહીને વેપારીઓ સારી રીતે દરિયાઈ વેપાર પણ કરી શકે, એવી લોકોમાં સુખશાંતિયુક્ત અવસ્થા રચાપે તથા કદાચ લાટનો રાજા ચડી આવે તો એની સામે પણ થાય એવા ગાહોશ માણસની જરૂર છે એમ જણાતા વીરધવલે ઈ.સ. ૧૨૫૨-૫૩ (સ. ૧૨૭૭-૭૮)મા વસ્તુપાલને ખભાત મોકલ્યો^૪ અને વસ્તુપાલે ખભાતમાં

૧ મત્યેશ્વેનમનુજૈરજેયમજયન્તેચ્છાધિનાય કવમ્ । ડભોઈની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૭

એ જ પ્રશસ્તિના ૧૬ માં લોકમા મુજસ્તમેન સ્તમેજિતઃ રાખ્દો છ એ

ઉપરથી ખભાત આગળ લડાઈ થઈ હોવાનું અનુમાન કર્યું છે

૨ જુઓ એ ઈ. ૩ ૧ મા ડભોઈની પ્રશસ્તિ ઉપર બુલ્હરનું વિવેચન

૩ જુઓ —

इतश्च लटमूपालभुक्तौ भूमिविभूषण ।

स्तम्भतीर्थमितिह्यानमास्तेऽतीन्द्रपुर पुरम् ॥

एकदा वीरधवल प्रमत्तासह्यविक्रम ।

तद्विग्रह्य समादत्त लकामिव रघूद्वह ॥ ૧. વિ. સ. ૪, શ્લો. ૧૭ અને ૨૪.

૪ વિ. સ. ૧૨૭૬ થી તો વસ્તુપાલનો પુત્ર જયન્તસિંહ ખભાતનો અધિકારી હતો એમ ગિરનારના સ. ૧૨૮૮ ના લેખમા કહ્યું છે (જુઓ ગુ. ઐ. લે. ન. ૨૦૮) એટલે વસ્તુપાલ એ પહેલાં ખભાતનો સૂબો હશે અને વસ્તુપાલે ખભાતનું તત્ત્વ વ્યવસ્થિત કર્યા પછી પોતાના પુત્રને સોંપ્યું હોય એ જ સંભવિત છે. જુઓ કી. કૌ. સ. ૪, શ્લો. ૩ થી આગળ અને ૧. વિ. સ. ૫, શ્લો. ૬.

બધા લોકોને સતોષ આપે એની વ્યવસ્થા કરી ?

ચાર માસ્વાડી રાજાઓ અને લવણપ્રસાદ

પણ પત્નુપાન ખજાત હતો ત્યાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવન ઉપર ચાર માસ્વાડી રાજાઓ ચડી આન્યા આ માસ્વાડી રાજાઓના નામ કોઈ પ્રમન્યકાર આપ્યા નથી, ફક્ત “ ચાર માસ્વાડી રાજાઓ ચડી આયા એટલું મોઢમ લખ્યું કે વળી પહેલા કાલે ચડાઈ કરી ? દક્ષિણના દેવગિરિના વાઘન ગજ સિંચણે કે માસ્વાડી રાજાઓએ ? કી કો મા પહેલા માદવગજ સિંચણ ચડી આવ્યો અને ‘ બીજા રાજા માથેની નડાઈ મા નનણપ્રસાદ ની ધવનો ગૂંથાયેના નેઈને ચાર માસ્વાડીના રાજાઓ ચડી આન્યા એમ લખેલું છે ? ત્યારે વસતવિલાસમા લવણપ્રસાદ ઉપર માદવ ગજ ચડી આવ્યો હતો એવું લખ્યું જ નથી કે વળી જી કો મા પણ સિંચણ સાથે નવણ પ્રસાદને ખરેખર નડાઈ ચલાવું તો જુ જ નથી એટલે મધુ જોના સિંચણની ચડાઈ માટથી આમળ નહાતી વધી અને લવણપ્રસાદે યુદ્ધ કર્યા વગર જ દલાય એવો લાટમા વિજય મેળવેલો હતો એ નેઈને સિંચણની બીકે માદનાની રાજાઓ સાથે સવિ કરી છે, એમ મને લાગે છે, પણ કી કા કાગે આશ્રવનાતાની મહત્તા વધાવા એમ સાથે બધા ચડી આન્યા એમ લખ્યું ન ક્યું ? વસ્તુત વસ્તુપાન ખજાતમા હતો ત્યાં માસ્વાડી રાજાઓ લવણપ્રસાદ ઉપર

૧ જી કો સ. ૮ શ્લોક ૮ થી ૪૧ અને ૧ વિ સ. ૫ શ્લોક ૭ થી ૧૪

મિતિપાતરવિમ્બપ્રમકૌ પિતૃપુત્રાવય વિમ્બીતુમેતૌ ।

મિતિપાતરવિમ્બપ્રમકૌ પિતૃપુત્રાવય વિમ્બીતુમેતૌ ।

જી કો ન. ૪, શ્લોક ૧૫

૩ દ્વણ્ણાન્નૃપતથ સાક મારવ સનમગ્નિગ્રહીતિ ।

તત્ર વીરપત્નોષિ ચલોપમાન્નવરિનિગમ સ જગામ ॥

૧ વિ સ. ૫ શ્લોક ૧૫

ચડી આપ્યા એટલી દક્રીકત અનિવારિત લાગે છે આ સારમાં એક તો જલોરનો ચોડાણુ નાન ઉચ્ચસિદ્ધ હોવાનો સ્બધ છે, અને લવણપ્રસાદે નડલના નાયક કેવળ નસવારનો ધાં કયો હતો એમ જે કી. કા મા કુતુ છે તે આ ચક્રાર્થ વખતે બન્યું હશે ? બીજો કદાચ એનો ભાઈ મદનસિદ્ધ હશે આટીના એમા એક આણનો પરમાર ગણ મોહસિદ્ધ હોય અને એથે જોડવા. વિદ્વાનો ચોડાણુ સામન વાધવદેવ હોય એવું અનુમાન છે. આ ચાગ્ય ભીમદેવના વકાફર સામંતો હતા, એટલું જ નહિ, પણ પહેલા જે તો ભીમદેવના સાળા થાય, એટલે ભીમદેવનું રાજ્ય લવણપ્રસાદ મળી ગય છે એવું જોઈને આ ચાગ લવણપ્રસાદની સાથે થયા હશે એવા મારો તર્ક છે.

લવણપ્રસાદે મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કરી

પણ આ ચક્રાર્થનું કાર્ક પણ પરિણામ ન આવ્યું અને એમા ન પડેલા જયનસિદ્ધે પાટણની ગાદી પચાવી પાડી, અને એ જોઈને મારવાડી રાજાઓ સાથે લવણપ્રસાદે સંધિ કરી હોય અને ભીમદેવ લવણપ્રસાદને સર્વશ્વરૂપ આપીને તથા લવણપ્રસાદે ભીમદેવના મહેલર રહેવાનું સ્વીકારીને આ લગાઈનું સમાધાન કર્યું હોય એમ મધુ જોતા અને લાગે છે મારવાડી રાજાઓ સાથે મંધિ કર્યાનું તો કી કોં મા કુતુ જ છે ?

રાજા સાથે વસ્તુપાલનું યુદ્ધ

પ્રમથાના કહેવા પ્રમાણે લવણપ્રસાદ વીરધવસને મારવાડી

૧ જલ્મે તેનાસિદ્ધહેન ગાટ નહિલનાયક ।

નિષતિર્નિવ તનાની કમ્પન્તેયાપિ મૂનુત ॥ કી. કૌ. સ. ૨. શ્લો. ૬૯.

૨ જલોગના આ ચોડાણો મૂળ નડલના હોવાથી કી કૌ. કહે એને નડલનો કલો હશે કે નડલનો કાઠ બીજો જ્ઞાન ત હિદિય હશે ?

૩ સધાય વન્ધુજનનાજનિતોપરોવાદીરવિરુદ્ધહૃદયોપિ સન નૃપૈસ્તઃ ।

સ્વાર્થા સનાદ નગરો લવણપ્રસાદઃ ॥ કી. કૌ. સ. ૫, શ્લો. ૬૭.

વાળેના નામ ત લાલુપ્રસાદ અને એનો પુત્ર વીરનલ ૪૩૫

ગનઓ નામે નામના નેઈને જાણેના ચોદાણ મડનિ- રાજે, પોતે પહેના બીજા શત્રુ (યાલ્વ ચિવળ) આમે નામા રાજાએનો હતો ત્યાં જાણે માગીને નીધને ખભાત લઈ નીધેલુ એ યાદ કરીને ખભાત ઉપ ચઢઈ જી નો પાના હત મોકનીને નીમધવનની સામી છે. નેઈ પોતાની સામી ન તુપાન ગ્વી ર તે પોતે નતુ પાનને ખભાનનો માન નાની ૯, એવા મળેના કટેગ પો, પણ વસ્તુપાને એ જાયનો નિગ્ગાર નો એટને રાખ અને વસ્તુપાન નચે લાલુ યુ થયુ મોડગવાગ આમે મોડગવાગ, લાથી સામે લાથી પાપ જ આમે પાપ ન અને ગ્ય આમે ગ્યની નાઈ જાણી નો એમા નતુપાનનો એ ની પોલો—યુન જનો બુનપાન રાખ ૧૧ અને ચોદાઓને માર્યા પગી ગજની તરવાર પાઈ ગયો એ નેઈને નતુપાન પોતે નાઈમા જાનો અને એના પગક્રમને પરિણામે ગખ ગગનુમિ ઠાડીને જાગ્યો એનુ જ નહિ પણ ભરત્ય ભેગો થઈ ગયો ૨

૧ આ ગખ જાલુ જનો ૧ જાળના પાગના પ્રબધેખમામે થા ૧૮૫ કરી છે ચિ (૫ ૨૧૩)ના કહેવા પમાને વસ્તુપાવને મૂળ ૧૧ મધ્યદ નામના નાણો ખનાર માને થઈ અને એને રાખને બદલાથી ખાવાગના મા સુધ નુ નામ કી કાં વ રિ નગેરમા નથી પા ૨ ૨ નતુપાન રતિ નોમા મળે છે બીજુ આ ૨ ખ પોના પામે આવેલા નપાનો નાઈ નાનો કા ગટા પોનાનો ત કી ૧ (મ ૧, મે ૭)ના નક વચનના તથા નતુપાન રતિના આમારે મુદ્દર કરેલો (જુઆ મુનુ અગિસિદ) ૧ ની નો વ વિ હમ્મીમ્મદમદન પેના સમકાસીન પ્રમ પોના સ્પ કાન લેના ખોગ કરે છે ખરી ગીને મે લાઈદેરાના મદેશ્વ (ધલુ કરી ગૂળ નીમદેવના સામત) મોદાલવશી જિના બાઈ સિ જુગ જો પુન છે (જુઓ વ વિ સ. પ મે ૧૬, ૪૭, બી જી સ. ૫, મે ૧ વ રે તા ૧ મીરમદમદન ન ૨ વ ૧ તથા દેવાની નમેછ પ્રજાવના)

૭ આ વસ્તુસાવગખ રતેના સુખના વર્ણન માટે જુઓ કી કા. સ. ૧૫ વ વિ ૩ ૫ ૧ પ્ર ૨૧ થી ૨૭ અને પ્ર ચિ ૫ ૨૧૩ ૨૧૮ આ જુદમા રાખની હાર અપદ થઈ રતી છે જુઓ—

લવણપ્રસાદ અને ગોધરાનું યુદ્ધ

વ વિ મા નથી, પણ કી. કૌ. માં જે વખતે મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા તે જ વખતે ' તેઓ સાથે સધિ કરીને ગોધરાના અને લાટના રાજાઓ લવણપ્રસાદની છાવણીમાંથી નીકળીને મારવાડીઓને મળી ગયા " એમ કહ્યું છે આમાંથી વાટનો ગમ્મ તે નો ઉપર જેની સાથેના યુદ્ધની વાત કરી તે સળજ, પણ ગોધરાનો ગમ્મ કોણ અને એની સાથે શું થયું એ કાંઈ કી. કૌ. માં તો કંઈ જ નથી. હમ્મીરમર્મર્દન (અ. ૨)માં ગોધરાના ગમ્મનું નામ વિદ્યમાદિત્ય લખ્યું છે ત્યારે ચ. પ્ર (૫ ૨૧૭) માં ઘૃધુલ નામ લખ્યું છે અને એ ઘૃધુલ મહાલિક ગુજરાતમાં બહારથી આવતી વજ્રાગ્રેની લૂટ લેતો માટે એને વશ કરવા વીરધવસે મંત્રી 'તેજપાલને મોકલ્યો અને એણે ઘૃધુલને કેદ કર્યો અને ત્યાં અટાર કંગડ સોનું, ચાર હજાર ઘોડી વગેરે લૂટ કરી એમ લખ્યું છે, પણ એ ગ્રંથનાં આવા વર્ણન એક-સરખા અને દેખીતી રીતે કલ્પિત કથા જેવા જણાય છે. તેજપાલે આવું પગક્રમ કર્યું હોય તો સમકાલીન ગ્રંથોમાં નોંધાયા વગર ન જ રહે, માટે એ માનવા યોગ્ય નથી

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના સિંધણીની ચડાઈઓ

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના ગમ્મ સિંધણે બીમદેવના મત્સ્યકાળમાં એક કરતા વધારે ચડાઈઓ કરી છે, પણ એ અંધી લાટ દેશ ઉપર જ કરી હોય અને એથી આગળ સિંધણ ન વધ્યો એમ ગ્રંથોના વર્ણનો તથા સિંધણના શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે

શ્રીવસ્તુપાલસન્નિવાદચિરાત્રગટ શસસ્તથા પથિ વિશ્વસલવાહવેગ. ।

તત્પૃષ્ઠપાતમયમગુરુચિત્તવૃત્તિ શ્રાસ યથા મૃગુપુરે ગત એવ મેજે ॥

વ. વિ. સ. ૬, શ્લો. ૧૦૯.

૧ અય ગોદ્રહલાટદેશનાથો મરુનાથેનિમૃત નિવદ્વસધી ।

વિધુરે પરિહૃત્ય તત્ર મિત્રદ્વિતય ચત્કટ્કાદુપેયતુસ્તાન ॥

કી. કૌ. સ. ૪, શ્લો. ૫૭.

આ યાત્રા મિથણનો ગળ્ય ચમચ ઈ સ ૧૨૧૦ થી ૧૨૪૭
(વિ ચ ૧૨૬૭ થી ૧૨૦૩)નો છે ? હેમાદ્રિએ પોતાના ઘનપડમા આપેની
રાજપ્રગમ્ભિમાં જે સિંહપુત્રી ગુજગત ઉપરની ચડાઈનો ઉત્તેજ નથી કર્યો
પણ શબ્દ ૧૧૫૦ (ઈ ચ ૧૨૨૮)ના આમે નામના ગામ પાસેથી મળેના
એક શિનાલેખમા સિંચણ મિતે “ગુર્જગતે જર્જરિત કર્ગી તથા ભર્યના
ગાનનુ માયુ કાશુમા કાપી લઈ અમુદ્રમા જોએ વિજયસ્તભ ગયો. એ
રીતે લખ્યુ છે એ ગુજગત ઉપરની એકાદ ચડાઈને ઉદ્દેશીને લખાયુ છે
એ તો નક્કી હવે ગુજગત ॥ પ્રમદકાગે કહ છે કે એક નાં સિંચણે
ભર્ય ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાગે અમુપાલ મામે નનાગ ભર્યના શખે
મિથણને દગનીને પાગે મળ્યો, પણ ખીજી વાર ચડી આનીતે મિથણે
લાખો દેદ કર્યો કે હવે આમે મામના શિનાલેખના ‘માયુ માપી નાખ્યુ
શમ્દોનો અર્થ ‘દગ પો’ એમ થીએ તો મેયનો મેળ મેસે છે”

લવણપ્રમાદે મિથણ માથે સધિ કરી

અને ત્રીજી વાગ ચડી આનો ત્યાગ મદ્રામડલેશ્વર લવણપ્રમાદે

૧ જુઓ મિથણનો પૂર્વ સમયનો હતો । સ પૃ ૭ ૧ તથા પરિશિષ્ટ ૨

૨ ગુજરાત્રજરીકૃત્ય મતિકૃત્ય શિર ક્ષણાત્ ।

મૃગુકટઠાધિપ (પરિશિષ્ટ) ના સ્તમ્ભો યનાધિરોપિત ॥

આમેગાન શિનાલેખ ન ૩ હેમાદિ ચાંચ ચરિત્ર, પરિશિષ્ટ ન ૧૦

૩ નિર્મદામકૃત્ય ચાદવમેના નર્મદાવિપુલરોધસિ શશ્વ ।

ફૂલ રે તદિતિ જલ્પસિ નૈતદ્વધનાનિ ચદય સમગ્રાપ ॥

૪ વિ ચ ૫, ૨૫૦ ૪૨ જે ઉપસત ૧૦૪ સર્ગના ૨૨૦ ૩૦ તથા ૪૧
૫૫૫ જુઓ અને ક્રી કૌ ચ ૪, ૨૫૦ ૬-

૫ પ્રસરિતોખમાં આપદાતાના વિજયને મહત્તા આપવા હરા ના ને
ઠેકાએ ‘મારી નાખ્યો લખ્યુ હોય ૧૦૫ ધણા દાખવા છે પણ શક સ
૧૧૬૭ વાગા શિનાલેખમા તથા ૧૧૫૦ ના ત્રી ૪ શિનાલેખમા માત્ર ગુર્જરાને
દર્પ દગ નાખ્યા અને ‘ગુર્જરાને જર્જરિત કર્યા ૧૦૫૪ ગાંધ ૭
હેમાદિ ચાંચ ચરિત્ર, ન ૧૦

મહારાજાધિરાજ સિંધણુ સાથે સધિ કરી જેમા 'પન્નપર એક
ખીન્નની ભગિ ઉપર ચડાઈ ન કરવી, પાનપાનાના દેશમા એક
ખેમાથી એકના ઉપર કાઈ શત્રુ ચડી આવ તો એકને જીવનએ મદદ
કરવી, એકના ગદારવટિયાને જીવનએ ન સધરવે" વગેરે નક્કી છે
આ સધિનુ ગમગર પાલન વચુ જળુનુ નથી, કાગળ ૬ શક ૨
૧૧૨૨ (ઈ સ ૧૨૩૧)ના આંગેગમ આગળના સિવાયેગમાં
સિંધણુ તરફથી પડેલા ચડાઈ કરનાર પ્રાત્તગ સેનાપતિ ખાવેવરનો પુત્ર
રામ ગુર્જર સાથે નર્મદાકાંઠે ઘવડા બુદ્ધમા મરણ પામ્યા એમ જાણ્યું છે

સિંધણુની ચાથી ચરાર્થ

આ છેલ્લી ચડાઈ વીન્ધવવડના મરણ પછી ૧ સ ૧૨૩૬
થી ૧૨૪૬ (અ ૧૨૬૫ થી ૧૨૬૭) વચ્ચે કાઈ મેડાવી જેનેએ
અને એમા યાદવ સેનાપતિ રામનં માનનાર વીશવદેવ દ્વારા જાઈએ
એમ એ પોતાને 'સિંધણુના સેન્યકથી સમુદને ખાલી નાખનાર વડવાનવ'
કહે છે એ ઉપરથી જાણે છે. આ છેલ્લી સિવાયની સિંધણુની ચડાઈઓ
ઇ. સ ૧૨૨૬ (વિ સ. ૧૨૭૭) પછી અને ૧ સ ૧૨૨૭-૨૮
(સ ૧૨૮૩-૮૪)ના કીર્તિકાંમુદી જખાય તે પહેલા થઈ છે સિંધણુની
ગુજરાત ઉપરની ચડાઈનુ વર્ણન કરના કીર્તિકાંમુદીકારે શત્રુનું સેન્ય
ચડી આવે છે એમ સાબળના લોકોની કેવી સ્થિતિ થઈ એનુ જે વર્ણન
કયું છે તે એ જમાનાની લોકગ્યિનિનુ સરસ ચિત્ર હોવાથી એનો
સાગ અહી ઉતાર્યા છે.

૧ જુઓ લેખપદ્ધતિ પૃ ૧૨ નુ ચમલપત્ર.

૨ જુઓ આંગેગમનો સિતાતેજ્ય શ્લોક ૧૩, જ્ઞાન્નરે મહાયુદ્ધમભૂદામસ્ય
ગૂર્જરે તથા શ્લોક ૩૧-૩૨ આ ૨. ઓ. ૪ વે સ ૩. હેમાદિ
પરિશિષ્ટ ૧૦ ન ૧.

૩ વીગતદેવનું સ. ૧૩૧૬ નુ કડીનુ નામ્રપત્ર ઇ. એ ઇ. ૬, પૃ ૧૬૧; જુ
ઓ લે. ન ૨૧૬

રાત્રિનું સરકર ચડી આવતા થતી લોકોની નિયતિ

‘ સિંહાનું મય ચડી આવ છે એવું માનનારા ગુજરાતની ગજવાનીના લોકો મન ધિનિ, સિંહનાદ માનનારા વિશાઓમાં નારે ધડીએ જેવી હજારોના મનની જેવી થાય તેરી ભયભીત થઈ ગઈ હવે કોઈ વધુ રૂ મધાનનાંતો રિચાર કરતુ ની, કોઈ નાન્ય નવરતુ નથી, માણસનું મન જ્યાં ધિન થતુ નથી લોકોની નજર ગાજ તરૂં દુર્ગા કહે છે (એમાં જેમીને ભાગના પાટે) જેમ સત્રનું નરેર પામે આવ છે તેમ તેમ લોકો બીજવી પાછળ પાછળ ભાગે છે

ગુજરાત ઉપર મુસનમાની હુમલા

સિંધની મુસનમાની એનાં બાસખાની મગરી નીચે ઇ સ ૧૨૨૪ (ઈ સ ૧૦૦-વિ સ ૧૨૮૦)માં અણ્ણિતવા પાટણને લુટ્યુ એમ તમખતે નાગીરીમાં લખ્યુ ૩૧ અને માગી લુટ લઈને પાગી દગી એ એનાને મેવાડના ગજા જેતસિંહે ૧૧ વેની એનો ઉત્પ સમગસિંહના આણુ ૥ શિનાનેખમાર છે હમીગમમ નમા એનાના જે જયનન ગજાને ઉત્પ છે તે એનાનો ગણો આજ જેતસિંહ (ઈ સ ૧૦૧૪ થી ૧૦૫૩ સ ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૯) આ જેતસિંહ ભાગે પગકમી ગજા

ધુતસિંહનસન્યસિંહનાગ્રમરા ગુજરાતરાજવાની ।

હરિણીન હરિમુગ્યાવલોભ ચકિતાન્ત કરણા મુદુધમાર ॥

ગૃહમારમતે ન કોપિ કતુ કુરુતે કોપિ ન સમ્રહ કગાનામ્ ।

અગ્રધીરિતધાત્રમચચાનાં બહુમાન શવત્રેપુ માનવાનાં ॥

સમુર્પતિ યથા મથા મમીપ રિપુરાજઞ્જિની મન્ત્રાત્તનાની ।

પરત પરતસ્તથા તથાસૌ જનના જાતમયોદયથા પ્રયાતિ ॥

૩૧ કો મ ૪ શ્લો ૪૩ થી ૮૬

૧ તાવદીં ત તમકાતે નાગીરી ૫ ૨૬૪ ઈ

૨ તુલકનૈ યાર્ગવકુભયોતિ રમ્ય મુમિમય જૈત્રસિંહ ॥ શ્લો ૧૦

૩ શ્લો ૬, ૫ ૩૬૮, ગાજપૂતાનેકા કલિપ્રાપ્ત ૫ ૧, ૫ ૪૬૦

હતો, પાંડેશી ગજ્જઓ સાથે તથા મુસલમાનો સાથે પણ એ ઘણી લડાઈઓ લડ્યો હતો ગુજરાતથી મેવાડને અત્યંત કુનાગ આ જોત્રસિંહ જ છે.

મેવાડનો રાણો જોત્રસિંહ અને વીરધવલ

હવે હમ્મીરમદ્મદનમાં લખ્યું છે કે મેવાડના આ જયતલે (જોત્રસિંહે) પોતાની તલવાગના અભિમાનથી વીરધવલ સાથે સધિ ન કરી, પણ મુસલમાનો મેવાડને અને મેવાડની રાજધાની (નાગદા)ને છતી-લટી બાળી ગુજરાત ઉપર ચડી આવવાની તૈયારી કરે છે એવું ફત પાસેથી સાબળી વીરધવલના ખુદ્દિશાળી મંત્રી વસ્તુપાલે મારવાડના સોમસિંહ વગેરે સામનતો તથા જીજ્ઞાસુઓને પોતાના અદ્વાયક બનાવ્યા અને પોતાના એક જનસૂસને મેવાડ તરફ તપાસ કરવા મોકલ્યો હતો “મુસલમાનોએ મેવાડની ભાગે દુર્દશા કરી નાખેલી, લોકો ત્રાહિત્રાહિ કરતા હતા, કેટલાક લોકોએ મુસલમાનોને હાથે મરવા કરતા દૂવામાં પડતુ મૂકીને આપઘાત કર્યો, કેટલાકોએ જાતે પોતાનાં ઘર બાળી નાખ્યા, કેટલાકોએ ગળે ફાંસો ખાધો, અને મુસલમાનો ગામડા લૂટી તથા બાળી નાખી લોકોને-સ્ત્રીઓને તથા બાળકોને કાપી નાખે છે, એ ત્રાસ જોઈને વીરધવલના જનસૂસે ‘નાસો, વીરધવલ આવે છે’ એમ ખૂસ પાડી એટલે વીરધવલની બીકથી મુસલમાનો ભાગ્યા, પછી તો લોકો પણ એઓની પાછળ પડ્યા, અને છેવટે વસ્તુપાલના બગદાદ ગયેલા જનમુઓએ જગાડેલી ખટપટથી અંદર અંદર જાગેલા કંચડાને પરિણામે, વીરધવલ ચડી આવે તે પહેલાં તો મુસલમાનો ભાગી ગયા ”

હમ્મીરમદ્મદન (અ ૩ અને ૪)માં વિસ્તારથી આગેલું ઉપગ્રન્થ વર્ણન મોટે ભાગે કલ્પિત છે એવો સ્વ ગૌ. હી ઓઝાનો અભિપ્રાય સાચો લાગે છે. “વીરધવલ આવે છે” એવી ખૂસ માત્ર સાબળી મુસલમાનો ભાગી જાય એ અસંભવિત છે. વળી ખરી રીતે નાગદા મુસલમાનોને હાથે પડ્યા પછી જોત્રસિંહે જ મુસલમાનોને હરાવ્યા હોય

પ્રેમ જૈનસિંહના ચીગાના તથા ગાધમાના લેખોથી તમા અમ સિંહના આશુના લેખથી જણાય છે ? જતા મેનાડમા થયેલી મુસનમાનોની હારનો યગ આ હમ્મીગમદમ નનો કવિ રીગધવલો આપે છે એ કવિ ખુશામન છે ખરી ગીતે જૈનસિંહ મુસનમાનોને હરાવી ગુજગાનને મુસન માની હુમનાથી મચા પુ છે ? આ મુસનમાન મુનતાન ટાણ હતો ? હમ્મીગમ મર્દનમા 'મીધપ્ત્રીમગ' નામ લખ્યું છે જે અમીરસિમગનુ મચ્છન કપ નામે છે પુણુદીન અમકે 'અમીગશિકા' ખિનામ પોતાના ગુનામ અલ્પમગને આપ્યો હતો અને એ અલ્પમગ 'શમ્ભુદીન' નામ ધાગણ મ્મીને માદીએ મેદા તેનો સમય ઈ સ ૧૦૧૦ થી ઈ સ ૧૦૭૦ (વિ સ ૧૦૬૧ થી ૧૨૮૦) છે પણ ઉપ કહંની ચાઈ ઈ સ ૧૦૦૩ થી ૧૨૦૦ (વિ સ ૧૦૭૬ થી ૧૦૮૬) નચે થઈ હાની નેઈએ કાગણ ૩ વિ સ ૧૦૭૬ મુધી ૧૧૧ । તદ્ધયુ ન હતુ અને સ ૧૦૮૬ મા હમ્મી મર્દનની પ્રત લખાઈ છે આ શમ્ભુદીને ગજપૂતાના ઉપર કોની અને ચાઈઓનુ વલુન ફાગસી તનાગિખોમા મગે છે, પણ કોઈ મગે ઉપર કોની ચકાઈનુ વલુન નરી એનુ ગણ મુસનમાનોએ હાગ ખાધેની એજ હોનુ નેઈએ એ અ ગૌ દી ઓઝાનો મન માન્ય કેવે ચ પ્ર (૨૦૫)મા

૧ ન માલગીયન ન ગૌજરેન ન મારવેશન ન જાગલેન ।

મ્લેહગાધિનાયેન કગાપિ માનો મ્લની ન નિન્યે વનિપસ્ય યસ્ય ॥

ચીગાનો િનાતેખ શ્લો ૬

શ્રીમદ્ગૂરમાત્રતદ્ધકગાકમરીશ્વરેયસ્ય ।

ચક્ષુ ન માનમગ મ રસ્યો નયતુ નયસિંહનુપ ॥ ધાનસાનો િનાતેખ

રાજપૂતાનેકા હતિદાસ ખ ૧ પૃ ૪૬૦, દિ ૧, ૩૬૧ િ ૪

૨ રાજપૂતાનેકા હતિદાસ ખ ૧, પૃ ૪૬૦

૩ ટ્રો કા સી તનાગિખો-મીચ્છ દિસ્તિતા મ ૧ પૃ ૦૭ રાવગીકન

તમકાનેનાસીગી પૃ ૬૧૧, હનિચટ મ ૨ પૃ ૩૦૮

૪ શ્લો ૧ રાજપૂતાનેકા હતિદાસ ખ, ૧ પૃ ૪૬૭ તથા ૪૬૮ દિ. -

મોઝઝુદીન ગુલતાનના સ્ત્રીને વસ્તુપાત્ર દરજ્યાની વાત છે તે હિપગના ખતાવતુ જ વર્ણનાન્તર દશે એવા માંગે મત છે. જે કે મોઝઝુદીન-મુઝઝુદીન નામ નો સાલમુદીન મદમદ ઘોરી (વિ સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૧૨-૪ સ ૧૧૭૩ થી ૧૨૦૦) નું છે, પણ એ વખતે વસ્તુપાત્ર વીચ્છવલતા મત્રી ન હતો એટલે ઉપર કોણ ખતાવતુ જ વર્ણન કરતા એ પ્ર કાં મુસ્લિમ ગુલતાનનું મુઝઝુદીન નામ લખવામાં ખૂબ કરી છે એવા માંગે મત છે.^૧

મત્રી વસ્તુપાત્ર તેજપાત્ર

વસ્તુપાત્ર તેજપાત્ર એવા નાનતા વાગિયા^૨ હતા. વસ્તુપાત્રે પોતે ત્યા એના આગ્રિન કવિઓ એમેશ્વર અગિસિ^૩ વગેરેએ એના કુળનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં મળી પુરુષનું નામ અડપ લખ્યું છે. એ અડપ કયાકે મત્રી હતો^૪ અડપનો પુત્ર અડપસાદ થયો તેણે પણ મત્રિપદમાં ગિરગી ગાળી હતી.^૫ આ અડપઆદને એ પુત્રો થયા. (૧) અડ અને (૨) એમ. એમાંથી એમ સિદ્ધગજનો ખગતચી હતો એમ કીર્તિદોમ્બીદાસ કહે છે^૬ આ એમનો પુત્ર અશ્વરાજ કે આશગજ થયો તે પણ એલકી રાગના કાઠકે અધિકાર ઉપર હતો.

૧ મુઝઝુદીનની આ હાગની ચર્ચા ગાદે તુઝ્યા મુ. ગે પૃ ૨૦૧. જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખ. ક. અ ૧, પૃ ૧૫૩ માં શ્રી રસિકવાલ પરીખનો તથા શુભશતીના ૧૯૩૪ ના દિવાળી અંક પૃ ૧૮ માં શ્રી એ. જ. રડિ-સગનો લેખ શ્રી. સાહેસગનો મત હવલા મતને મળતો છે.

૨ પ્રાગવાટગોત્રતિલક ધિલ કશ્વિદત્ર શ્રીચંદ્રવ

નન્નાગાયણાનંદ મુ-૧૯, શ્લો. ૩.

૩ મન્ત્રિમણ્ડલમાર્તણ્ડશ્વઙ્કપઃ પ્રયમ પુમાન । કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૮.

૫ કી કૌ સ ૩, શ્લો. ૮-૯.

૫ નિદધે ગુણરત્નાનાં ચત્ર કોશ સ્વયમુવા ।

તત્ર શ્રીમિદ્ધરાજોપિ રત્નકોશ ન્યવીવિગત્ ॥

કી કૌ સ ૩, શ્લો ૧૮.

એને વ્યપતિ આશ્રી? પુરી કુમારેનીથી લક્ષિગ, મરદેન, વસ્તુપાન
ઓ તેજપાન નામના ચાગ પુત્રો થયા આ આગેની ગ્વાળી પાણી
વિનાશ સ્ત્રી હતી ગ્રેમ પ્ર ચિ (૫ ૨૦૭)માં નખ્યુ છ અને એને
વસ્તુપાન-તેજપાન-ગસો ઝકા આપે છે મુ મ ડી જો જેવા મમ
કાનીન પ્રવ માની માત્રમા મોન ગખે એ અમછ શાય એવુ છે,
પગુ જે વાનમા તથાન ન દોય તો મેરુતુગ જેવા વસ્તુપાન
તેજપાનના પૌરાના મગમનાન નેજ નખીજ ન મ એ વન
મહિનાન, ન્યામની રીન જેન આલિત્ય સગોરના મપા ૬૫ મને
પા વજનદાન નાં છે?

આ આગગાની નવજનાના તથા માતૃશક્તિના પ્રગ નાગમે
ખાસ વખાણ થયા છે એનો ફવા અને તથાવા ખોલારીને તથા
મહિગ બનારીને પુણ્ય યો પશુ દર્શા દના માને પાનખીમા મેમાડીને
યાના ગરી હતી? આગાજના કિપન જડના યા પુત્રોમા લલિગ
માગ વયમા ઓ મન ન જુના હિમગ પ્રગ વગ પડી મગણુ પામ્યા
હતો રગ વસ્તુપાન-તેજપાન નીગ્ધવનના મનોઓ તરીક જેન રમના
સમથો ના ખૂન પ્રમિદ થયા છે ઈ સ ૧૧૬૦ (વિ ન ૧૦/૬)મા
પિના આરે યાના ગનાગ વસ્તુપાન-તેજપાન િ મ ૧૧૮૫-૮
(વિ મ ૧૦/૦-૧૦)ની આમપામમા જન્મ્યા દોરાનો અભવ છે
હિમ મા આવનાં ચોતાના પૂનજે જે એઓ પશુ મોન ની જાતની મેવામા
ગ્વા ઓ નીગ્ધવ ની માગા ફીરી એઓ લામદેવ જ રી વરનને મોખ્યા
અને નીગ્ધવને એ મોને ૬ મ ૧૦૨૦ (મ ૧૦૭૬)મા ચોતાના મનો મનારી

૧ વિ નર્મગણિનુ વસ્તુ પાત્રચરિત્ર પ્રસ્તાવ પહેલો, ચ મ ૫ ૪

૨ કુ મ જન આલિત્ય સગોરક ખ ૩, અ ૧, ૫ ૧૦

૩ કી કાં મ ૩, ના ૧૭ થા ૧ તથા વ વિ સ ૩ ક્લો ૫-૬૦-

૪ કુ ૥ વાગસન મુચિરમ ગજાદમાના કલ્યાણ વેષાનો વ વિ ની મચછ
પ્રસ્તાવનામા ચો હતાર

૪૪૪ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

અર્થા ગત્યભાર એએને માથે નાખ્યો^૧ પ્રમથોમા વસ્તુપાલ તેજપાલ એયને મત્રી બનાવ્યા એમ કહ્યું છે^૨ મત્તલમ કે આ મત્રી બાઈ એએ એગો કારખા કર્યો છે અવગત, વસ્તુપાલ ખલાત ગયો તથા યાત્રા કર્યા ગયા ત્યાં મત્રિપદનો અર્થ બાજ તેજપાલને માથે નાખ્યો હોવો બાઈએ અને એય સાથે હોય ત્યાં એમા વસ્તુપાલ મોટા હોવાથી મહામાત્ય તરીકે એને જ સંબોધવામાં આવતો.^૩

વસ્તુપાલ-તેજપાલની યોગ્યતા

આ વસ્તુપાલ તેજપાલ જૈનધર્મના મોટા પ્રભાવક હતા એમાં અદ્દેહ નથી, પણ એએમા મત્રિપદને યોગ્ય ખીજ મોટા ગુણ પડે હતા. વીરધવલે બીમદેવ પાસે મત્રીની માગણી કરતાં^૪ “શસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રમાં, ધનમાં (ધન મેળવવામાં) અને પ્રધન (શત્રુને મારવા)માં કુશળ હોય” તેવા માણસની માગણી કરી હતી આ મત્રીઓ એવા હતા જ. વસ્તુપાલની શસ્ત્ર અને પ્રધનકૃતિગતા ખલાતમાં વ્યેલા વિગ્રહ પ્રસંગે દેખાઈ છે. વિદ્વાનોની શાસ્ત્રચર્યામાં વસ્તુપાલ ઘણો રસ લેતો એટલું

૧ જુઓ મુ સ સ. ૧, શ્લોક ૮૨ થી ૯૦; એક ક્રી કો. વ. વિ. અને પ્ર. વિ માં વસ્તુપાલ તેજપાલ કરતા કરતા નોળકે આવ્યા અને વીરધવલે જ એએને મત્રિપદે નીમ્યા એવું વર્ણન છે પણ મુ સ. માથી ઉતારેલા ઉપલા વર્ણનને વ. ને પ્રશસ્તિ અને સુ ક્રી. ૬ નો ટેકો છે, એટલું જ નહિ, પણ વસ્તુપાલે પોતે લખેલા નરનારાયણાનંદ (સ ૧૬ શ્લોક ૩૫)નો ટેકો છે.

૨ જુઓ ક્રી કો સ ૩ શ્લોક ૫૧ થી ૭૮, મુ મ. સ. ૩, શ્લોક ૫૬-૬૦, વ. વિ સ ૩ શ્લોક ૮૨, વગેરે અને મ. ૧૨૮૮ ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને સ ૧૨૭૬ થી મહામાત્ય કહેલ છે ત્યાં આશુના સ ૧૨૮૭ના લેખમાં તેજપાલને વીરધવલની સગસત મુદ્રાનો ઉપયોગ કરનાર કહેલ છે.

૩ જુઓ હમ્મીરમદમર્દન

૪ દક્ષ શાસ્ત્રે ચ શાસ્ત્રે ચ ધને ચ પ્રધને ચ ય ।

જ નહિ પણ એણે પોતે નરનાગાયણાનું નામનું કાન્ય લખ્યું છે,^૧ જેના મોળમાં સર્ગમાં એણે પોતાની વશાવળી આપી છે વસ્તુપાન મંત્રી થયા પછી લનાણુપ્રસાદ વીરધવની ગત્યસીમાઓ કેટલી બધી વધી અને ગત્યમાં તથા વસ્તુપાન તેજપાન પાસે કેટલો પૈસો આપે (જેમાંથી મંત્રીઓએ ગુજરાતમાં અદ્વૈત કરીમીવાળા મંત્રિ બાધ્યા) એ ધ્યાનમાં લેનારો ધન મેળવનારી એની દુશ્મતાનો ધ્યાન આવશે આ ધા અન્યાય કર્યા વગર મેળવનારો એઓ આગ્રહ હતો અમ સોમેશ્વર અને મેરુતુલ કેહ છે,^૨ પણ ચ પ્ર (૫ ૨૦૬)માં 'રાત્યના જૂના અધિકારીઓ, જૂના વપારીઓ અને જૂના જમીનદારને નિયોજીતે વસ્તુપાને ગત્યમાં પુષ્કળ ધન એમ્હુ મુ' તથા એ વડે નરક ભેગુ કર્યું' અને એ નરક આથે વીરધવને સોગડમાં મુનકગીરી કરીને ધારૂ ધન મેળવુ તથા ત્રણે મુનક લાય કર્યો' એમ લખ્યું છે

એ ગમે તેમ હો પણ લનાણુપ્રસાદ વીરધવના પગકંમે અને વસ્તુપાન તેજપાવની શસ્ત્રની તથા બુદ્ધિની દુશ્મતાએ આ વાધેનાનું ગત્ય વણ વધાર્યું એમ્હુ નક્કી

વસ્તુપાનની તીર્થયાત્રા

પણ આ જૈન મંત્રીઓ ગત્યમદમાં પોતાના ધર્મને જૂની ગયા નહોતા એટલે મંત્રી થયા પછી વાઠકિ નિગત મળતા એઓએ પહેલુ કામ ઇ સ ૧૨૦૧ (સ ૧૨૭૭)માં તીર્થયાત્રા કરવાનું કર્યું જે આ તીર્થયાત્રાનું જે વર્ણન પ્રનધોમાં આપ્યું છે તેનો દ્રષ્ટે સાગ એ વખતની લોકચિત્તિનો ધ્યાન આવવા માટે અહી

૧ ગા. એ. સિ. મા. આ કાવ્ય જ્ઞાઈ ગયું છે

૨ પુરસ્કૃત ચાય વગેરે

૩ કૌ. સ. ૩, શ્લો ૭૭ અને પ્ર. ચિ. ૫ ૨૦૮, શ્લો ૩૬

૪ તીર્થયાત્રાની ઉપથી તારીખ પ્ર. ચિ. (૫ ૨૦૬)માં છે એટલું જ નહિ પણ ગિરનારના વસ્તુપાનના મંદિરના લેખમાંયે છે

ઉતાર્યો છે.^૧ “ગુરુ વિજયસેનગુરિએ કહેલા સવાધિપતિપદના અભિષેક સાથે એઓએ આપણા ગુપ્ત મહર્તમા સકુન નેષ્ટને નીર્યાત્રા માટે વસ્તુપાલે પ્રયાણુ કર્યું, એ પહેલાં સંકુરે શાંત વિવંદી જેનોને પત્રો લખી સઘમા આમેલ થવા નેહાન્યા હતા પછી જેઓ પામે વાહન ન હતા તેઓને વાહનો આપ્યા, સાધન નહોતા તેઓને સાધન આપ્યા, જેની પામે તોફર નહોતા તેઓને તોફર આપ્યા પછી જાતુ, પાણીનાં વાગ્યો વગેરે તો હોય જ, પણ દવાઓ અને વેદો પણ સાથે લીધા આવી તેયારી સાથે જે સઘ કોપડ્યા તેમા, ૩ ચિ (૫ ૨૦૯)ના કહેવા પ્રમાણે, કુલ આઠ ચાર હજાર વાહન હતા જેનામંતે એકવીસ હતા સઘ અને એતી ૨૫ માટે એક હજાર દિવ્યાગ્નિ મોડેસવાંગે આગળ પાછળ અને પડખે ચાલતા હતા સાનમે સાગ્યીસવાશે સાથે હતા અને એના ઉપરી તરીકે ચાર મહાસામનતો હતા આ રીતે સઘે ધાળકેથી ચાલી પહેલો મુકામ કાગલદેમા ક્યો અને ત્યાં ઋષભ-નાથના મંદિરમા મોટા ઉત્સવ ડાળ્યો આ રીતે પાંચ ૭ મળ્યો કરીતે^૨ શત્રુજયતી તળેટીમા પહોંચીને તબજો નાખ્યા. વસ્તુપાલ દરેક મુકામ વખતે સૌતી સગવડ સ્થાયન્યા પછી પોતાની સગવડ કરતો આ રીતે જેતુજે પહોંચી ફગર ઉપર ચડી ત્યાં ધારણુ પ્રમાણે પૂજન કેસરસનાન અવન વગેરે કર્યું અને આદેક દિવસ ગ્લો^૪ પછી જેતુજેથી ઊતરી ગિરનાર તરફ સઘ ચાલ્યો પહેલાં દેવપાટણ જઈ, શકરને

૧ આ યાત્રાતુ વર્ણન મુખ્યત્વે મુ. સ. સ. ૫ ૭, અને ૮. માંથી લીધું છે. ડી. કૌ. ૩ ચિ. વગેરેની પણ મદદ છે ખરી.

૨ શાંક ખમે હાલતુ કામન્દ્રા એ મોળેથી ખલીતાણે જતા સીધા રસ્તા ઉપર આવેલું છે

૩ ડી. કૌ. સ. ૬. શ્લો. ૨૧.

૪ મુ. સ. ૭. શ્લો. ૮૩ માં આઠ દિવસ રહ્યો એમ કહ્યું છે. ડી. કૌ. (સ. ૬. શ્લો. ૩૭)મા એ ત્રણ દિવસ ગ્લો એમ કહ્યું છે. અત્યારે ઉપર રાત રહેવાનું નથી એ જેતા તળેટીમા તબજો નાખી રહ્યો હોવાનો સંભવ છે.

પણામ ગી પછી એ ગિનાર - Cપર નેમિનોથરી સ પૂજા ન્તુને
આગતી રોડ ધોગ્ય પ્રમાણે કર્યું અને ગિનાર ઉપર આદ્ય દિવસ
ગી નીચે કાનરીસવ વામનચળાને ગ્તે ધાળા પાછો આ યો એટલે
ગીજનને સગતે આમથુ કુ ૨ આ ધ મ ૧૦૨૧ (મ ૧૨૭૭ની) યાનાગો
ઉ નેમ ગિનાર ॥ વસ્તુપાનના મહિના ઉત્તીર્ણ લેખમા પણ છે પણ
આ સાથે ગણના વસ્તુપાલે કુન આ તર યાના કરી એમ પ્ર ચિ
(પૂ ૨૦૯)મા લખ્યું છે

વસ્તુપાત તેજપાને જીભા કરતા ધર્મધ્યાન

વસ્તુપાત તેજપાને અશુદ્ધીનામા, ખભાનમા, રાગામા,
ગેરુના Cપર પાનીતાણા પામે આકેવાળિયામા, તાગમા Cપર, ગિ
નાર ઉપર, યામણા (નતજનમ)મા, ભર્યમા અને એમીમા જુલ
જુલ ધર્મધ્યાન જોમા ક્યા હોનાનુ સમમનીન લેખોમા ઓ પ્રગવોમા
પ્રહેતુ છે આ ધર્મધ્યાનોમા નવા મન્ત્ર બધાના ખલિત મન્ત્રિનો
દત્તોદ્ધાર કરવા, જૂના મન્ત્રિમા મુર્તિઓ ન્યાપરી મગિ ઉપર
ધન્યો ચલાવની ૬ નો ચક્રાવના, મહિંગ આગળ મન્ય બાધવા,
જેન માનુઓને ગહના માટે ઉપાશ્રય ધારવા પોતાની, પોતાના બાકુ
ઓની ગણતરી અને પોતાના તથા ગણના પૂર્વજોની મુર્તિઓ ગનરી
એ બરાનો, તથા તગાનો, વાવો, પગો ઠાસ ન્યના માટે ગેચી
દીવાનવાગા વા ૧, ક્ષત્રપુરીઓ (માહાઓ ગેના માન પગ)
વર્મશાગાઓ, સનાગાગે, રંગે નોડપથોગી ગ્યાનોનો પણ અમાવેલા
થાય છે વસ્તુપાને દગવેના આ પ્રમગના ગ્યાનોની મુ અ વગેરે
સમમની ૧ ગ્રન્થોમા જે વિગતો આપી છે તે પ્રમાણે એવા ગ્યાનોની

૧ કી કી કાર થયા દિવસ રજો નેન કદે છે (સ. ૮, આ. ૧), અને
મેઝડગ (પ્ર. નિ પૂ ૧૧૧) ના વિવર રજો એમ પણ ઉપગ્રમ મુ
અ ને અનુરદીઆદ દિવસ પ્રે ૮ (ધમોચુદ્ય ત ૯) ના વર્નન પ્રે ૧૭)

૨ જુ ૧૧ રુ ૨ થી ૪૨

કુલ સખ્યા પચાસની અંદર છે.^૧ પણ પાછળના રાજશેખરમંદિરિ
ગિરનહર્ષ અને ગિરનપ્રભાચાર્યે આ સંખ્યાને ઘણી વધારી દીધી છે.
હા ત ગિરનપ્રભાચાર્ય કહે છે કે “વસ્તુપાલે નવમે ચોરાસી આંધ-
શાળાઓ કરાવી, પાચમે માનના સિંહાસન કરાવ્યા, માનસો અન્ન-
શાળા, સાતમે સત્રાગાર, સાતમે મઠ, ત્રણમેએ શિવમંદિર,
૧૩૦૪ જૈનમંદિર, ૨૩૦૦ જૈનચૈત્યોતો છર્ગાંદાર, ૮૪ તળાવ,
૮૬૪ વાવ, ૩૨ કિલ્લા, ૬૪ મંદિર વગેરે વગેરે (ગિરનારના
લેખના શબ્દોમા કંગેડોની સખ્યામાં) કમવ્યુ” આ પ્રકારની દેખીતી
અનિશ્ચયોક્તિ અગિસિંહ ઉદયપ્રભ અને સોમેશ્વર જેવા સમકાલીન
લેખકોએ આપેલી વિગતો સાથે સરખાવતા હામ્યામ્પદ લાગે છે એ
અનિશ્ચયોક્તિને બાજુ પર રાખતા પણ વસ્તુપાલે ગુજરાતમાં જુદા
ધર્મસ્થાન ઊભા કર્યા હતા એમા સંદેહ નથી, પણ એમાંથી અત્યારે
ગિરનારનાં તથા આબુના મંદિરો જેવાં ગણતરીનાં ધ્યાન ન ઊભા છે.
પણ જે છે તે—ખાસ કરીને આબુનું લ્હિંગવસહિદા મંદિર વસ્તુપાલના
નામને અમર કરે એવું છે

આબુનું તેજપાલનું મંદિર ગુજરાતની સ્થાપત્યકળાનો
ઉત્તમ નમૂનો

આબુ ઉપર દેલવાડા ગામમા વિમલવસહિ પાસે ન તેજપાલે
પોતાના પુત્ર લ્હિંગસિંહ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે^૨

૧ જુઓ સુ. સ. ૧૧. (શ્લોક ૨ થી ૩૮), બુલ્હરનું અગિસિંહ. તથા જૈન
સાહિત્યનો ઇતિહાસ પાગ ૫૨૭, ૫૨૮ (ક્રી. કૌ. વ. વિ. પ્ર. ચિ. તથા
વ. ને પ્ર. માં પણ મત્રીઓના સુકૃતોનું વર્ણન મળે છે).

૨ મિત્રી જૈન ગ્રંથમાળા આ પૃ. ૭૨-૮૦.

૩ મેકુડગે (પૃ ૨૧૨) પોતાના લાઈ લ્હિંગના પુણ્યાર્થે લ્હિંગવસહિદા
મંદિર બંધાવ્યું એમ કહ્યું છે, પણ મંદિરના ઉછીર્ણ લેખમાં ઉપર પ્રમાણે
સ્પષ્ટ કથન છે. જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૬૪-૬૫, શુ ઐ લે. ન. ૧૬૮.

લીમદેવ ખીમના મહામન્ત્રેશ્વર આશુના પગમાં નાગ મોમસિહની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રમાણની કાચીનાળુ, આ અપદાળુ, મનગભાગ ગૃહ મહાપન્થવોડીઓ-ગમ-પ-દ્વારમ પ-ગોખના-મમતીની દેરીઓ અને હમિશાળા રોગથી મુગોબિલ લુણિગવમદિમ નામનું જાય મહિ ૮ સ ૧૨૭૦ (અ ૧૨૮૭)માં નાનુ^૧ આ મહિનો માવ ના મૂનધા ગોભનદેવ હતો એ મહિના પૂર્ણ વગેરે માટે આણના ગમ મોમસિહ માનક પગણાનું નાણી ગામ મહિને બેટ આપ્યું હતું એમ ૮ અ ૧૨૩૧ (સ ૧૨૮૭) ના લેખમાં જ કથ્ય છે

આ મહિની કારીગરીના ન્યાપત્યખાની દરિએ ફર્યમિત હાવન જેવા કળાના ઉત્પાદેએ ભાટે રખાણ કયા છે દેનવાખના મહિ એ ગુજરાતના ગૌરનધાન છે

એ ધ્યાન મધાવનારના અફલુત ધર્મપ્રમના અને ઉત્તરનાના નિર્દાનરૂપે કહનાય છે કે મહિનું કામ ચાલતું હતું ત્યાં તેજપાન મરી પોતાની પત્ની અનુપમા સાથે આણુ ઉપ રેટનું મમ થયું છે તે જોવા ગયો હતો ત્યાં અનુપમાએ મનના ગોભનદેવને પૂછ્યું કે આટની મધી વાર કેમ નાગે છે? ત્યાં સુનનારે જનામ અપ્યા કે અડી પર્વતની દામમાં સનાર તથા સાગે ૧ મ થઈ ગયું નથી અને મપોગનો રખત નાહના-ગધના-ખાનામાં જાય છે ત્યાં અનુપમાની મુચનાથી દિવસ અને ગતના જુદા જુદા મરીગગ રાખવાની તથા સોને માં મોઝ ઉતારવાની મરીએ મુચના આપીર

કાતાનુક્રમમા દિગ્દર્શન

હવે લાણુપ્રમાદ સીવવનની તથા એના મત્રીઓની કાગ્દિર્ ઉપર નાનાનુક્રમમા નજર નાખી નઈએ તલાણુપ્રમાદ વીગધવને ઈ સ. ૧૨૦ (સ ૧૨૭૬)માં વસ્તુપાન-તેજપાનને મરી તરીકે ગણ્યા પડી ઈ અ

૧ એમન.

૨ ન. પ્ર ૫ ૪૬, તથા વ. ચ ૮, એલ ૧૨૦ થી ૧૫૩

૧૨૨૮ (સ. ૧૨૮૦) મુઘીમા ખંભાતનું ચુદ્ધ, માગવાડી રાજાઓ સાથેનું યુદ્ધ વગેરે બતાવેલા બન્યા છે. ઇ. સ. ૧૨૨૪ (સ. ૧૨૮૦) પછી જૂના વિદ્યાધીઓ સાથે સલાહને પરિણામ તથા મત્રીઓની મજબૂતિને પરિણામે મોટા ભાગે શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાયા હોય એમ કાગે છે. ઇ. સ. ૧૨૨૧ (સ. ૧૨૭૭)મા વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રા કરી એ ઉપર નોંધ્યું જ છે. પછી ઇ. સ. ૧૨૨૩ (સ. ૧૨૭૯)માં વસ્તુપાલે પોતાના પુત્ર જયન્તસિંહને ખંભાતનો સુબો નીમ્યો.^૧ ઇ. સ. ૧૨૨૭ થી ૩૭ (સ. ૧૨૮૩ થી ૯૩) મુઘીમા ખીજી અગિયાર તીર્થયાત્રા વસ્તુપાલે કરી.^૨ અને સ. ૧૨૭૮ થી ૧૨૯૩ મુઘીમા ઉપર તોર્ગલાં પ્રમથ્યાન જુદે જુદે ધ્યાને લેવા યોગ્ય.

કવલુપ્રસાદ વીરધવલે આ અરસામા ખાસ કાંઈ કંઈ જણાવું નથી. કવલુપ્રસાદ અણ્ણીકપુરમા રહીને ભીમદેવના સર્વશ્વર તરીકે ગુજરાતનું મળતપત્ર ચલાવતો હતો અને વીરધવલે ધ્રાવકામાં રહીને પોતાની જાગીર સભાળતો હતો એવા એક વિદ્વાને તર્ક કર્યો છે.^૩ ગમે તેમ હોય પણ ઇ. સ. ૧૨૨૪-૨૫ (સ. ૧૨૮૦-૮૧) અને ઇ. સ. ૧૨૩૧ (સ. ૧૨૮૭) વચ્ચે કદાચ ઇ. સ. ૧૨૨૫મા કવલુપ્રસાદે દેહત્યાગ કર્યો હોય એવા સંભવ છે,^૪ કારણ ઇ. સ. ૧૨૩૦ (સ. ૧૨૮૭)ના ગિરનારના લેખમા વસ્તુપાલને મહારાજ વીરધવલેનો મહામાન્ય કહેલ છે.

૧ જુઓ ગિરનારના ઉદ્ધીર્ણ લેખો. પ્રા. જૈ. લ. સ. લેખાન્ ૩૬

૨ જુઓ ગિરનારનો લેખ ગોટસન મ્યુઝિયમ-ગાંધીકાંડવાળો.

૩ જુઓ વ. વિ. ની અ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫ માં એના અંગ્રાફિકલ ચીમન-લાલ ફલાવનો અભિપ્રાય

૪ સુ. જે. (પૃ. ૨૦૦)ના લેખકે લેખપદ્ધતિ (પૃ. ૫)મા છપાયેલા દાન-પત્રના નમૂનામા સ. ૧૨૮૮ ની તારીખ કવલુપ્રસાદ માટે છે તે ઉપર આધાર રાખી તથા ૧૮૮૨-૮૩ ના ભારાગરના સર્ચ કોર સંસ્કૃત મેન્સુ-સ્ક્રિપ્ટસને અનુસરી કવલુપ્રસાદે સ. ૧૨૮૮ માં ગાદીનો ત્યાગ કર્યો એમ લખ્યું છે. પણ લેખપદ્ધતિનાં આપેલી કોઈ તારીખ મનાવવી નથી એ સ્પષ્ટ છે. મળતવલી કાંટકમાં વીરધવલેનો મન્યકાળ સ. ૧૨૯૨ થી આપ્યો છે.

ચાલેલા નામ ત લાનજુદમા અને એતો પુન વીરનન ૪૫૨

વીરનનનુ મરણ-ઈ ૨ ૧૨૩૮ (નિ ૨ ૧૨૮૦)મા

સીમવનો ૧૬ ૪ ૨૨૩૮ (સ ૧૨૮૮)મા પડી ગયો.
એ રખતે મેના તર- એ ॥ સેરકા ॥ અનિ પ્રેમ હોનાથી એની માથે
એમો વામ સેન ૧ પણ યળી મઆ પડી તો શ્રી તેજપાને રમનાનના
પગીગ ગળીને લોઢને યળી મના અટકા યા એમ પ્ર ચિ (૫
૨૧૬-૨૦) મા ૧૫થુ ૩

વીરનનના પુન વીરમહેનની દત્તકથા

“વીરધનને વીરમહેન અને સીસનને નામના મે પુ ૧ હતા
તેમાથી સીમનેનો સ્વાભાવ નજીની નામના પથુ ઉરેરાઈ જાય એવો
હોનાથી એને ગાળી ન આપતા સીમનેનો આપની નેઈએ એવો
વ તુપાનનો વિચાર હતો ૫ ૧ સી ધનનો ભાગે મ સા યો છે
એમ ખમ પ તા જ સી મેન પોતા ॥ માણ્યો માથે સીમગામથી
ધાગધામા આસી પહોંચ્યો ૫૨ એો ગજમહેનમા સ્તુપાને પેમરા
ન નીધા અને સીમનન મગ્ધ પામતા સીમનેનો એમ મ ગાળીએ
મેમાડી નીધા ૫૩ સીમનેને માથે નઈ ૧ સીમહેન સામે યુ ડુ
તેમા સીમને દાગી જતા પાનાના મસગા ઉ સિદ્ધિ પામે જતેગ
ગયો ૫૪ સ્તુપાને ઉ સિદ્ધિને હેનન્યુ ૫૫ તુ ને તાગ જમાઈને
સગીશ તો તારુ ગજ્ય તેમજ જનન મનામન થી એટને ઉત્પત્તિ
વીરને મગની નાખ્યો આ પ્રમાણ ૨ ૨ (૫ ૨૪૮ થી ૨૫૦)
મા સી મનો દત્તાન્ત આપેન છે, પણ એ સિધસનીન નથી, દાગ્યુ છે
વી નનને સીમહેન નામનો પુન હતો જ નહિ એમ નીચે ઉનાના
પુનનાની જણાય ૬

૧ જુઓ ગજનની માજ-સમ્યા ૨ ૧૫૮૭, શ્રી જિનવિજય ૭ સપાતિ
રાત્રુજયનીધોદાર પ્રબધનુ પરિશિટ બુદ્ધરે વીરધવલના મરણનુ વર્ષ ૨
૧૨૪૫ આપી ॥ (૧ એ ૨ ૬, ૫ ૨૧૩) મુ ૧ (૫ ૨૦૩)મા
૨ ૧૨૮૮ (૬ ૧૨૩૮) ॥ નાલ આપી ૭

વીરધવલના પુત્રો સપ્તધી સાર્થી ત્રિથિતિ

આ ચ. પ્ર સમકાલીન ન હોવાથી એમા લીમદેવના વખતના સામતોના નાનાની આખતમા ગોટાળો વર્ગા હોય એમ મને લાગુાય છે. ખરી રીતે વીરધવલને પ્રતાપમદ્ધ અને વીરસદેવ નામના એ જ પુત્ર હતા અને એમા મોટા પ્રતાપમદ્ધ હતો એમ સાગળેવના વખતની ઈ. સ ૧૨૮૭ (સ. ૧૩૪૩)ની ત્રિપુરાન્તકપ્રશસ્તિ તથા ઈ. સ ૧૨૯૮ (સ. ૧૩૫૪)ની ઈડિગના મુરલીધર મન્નિવાળી પ્રશસ્તિ અપદ્ધ કહે છે^૧ બ્યારે ચ પ્ર મા પ્રતાપમદ્ધનું નામ જ નથી મળતું પીળુ અજયદેવના લશ્વપસાક નામના જે દડનાયકનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, જેનો ઈ. સ ૧૧૭૩ (સ. ૧૨૨૯)ના લેખમા ઉલ્લેખ મળે છે,^૨ તે લશ્વપસાકને વીરમ નામનો પુત્ર અને સત્રામસિદ્ધ નામનો પૌત્ર હતો. અને વીરમે પોતાના નામથી વીરમેદ્ધ નામનું મદિર બધાવ્યું હતું એમ સ ૧૨૨૯ના, ૧૨૯૫ના તથા ૧૩૧૭ના ઉલ્લીર્ણ લેખોને મેળવતા સમગ્રપ છે સં ૧૨૯૨ના આમે મુદ્દિ ત્રીજને ગુરુવારે રાણક વીરમદેવની રાજધાની વિઘ્નપુર (વિગ્નપુરમાં)મા એક જૈન પુસ્તક લખાયેલું હોવાની હકીકત એ પુસ્તકના સમાન્નિવચન ઉપરથી મળે છે.^૩ આ રાણક વીરમ જે પોતાને મહારાજાધિરાજ લીમદેવનો મહામંડલેશ્વર કહે છે તે ઉપર કહેલો ગણા લશ્વપસાકનો જ

૧ સુ. જે (પૃ ૨૦૩)માં પ્રતાપમદ્ધને વીરસદેવનો નાનો ભાઈ કહ્યો છે, તે ખૂલ છે —

અગાન્તવિથિરાન્તમુજપ્રતાપ પ્રતાપમદ્ધાવરજઃ સ રાજા ।

પ્રા. લે. મા લેખાંક ૮૭, શ્લો ૮; ગુ. ઐ. લે ન. ૨૨૨.

તથા શ્રીમદ્વીરધવલસ્ય પુત્રોભૂદીરલક્ષણ.

શ્રીમત્પ્રતાપમદ્ધ સુપ્રતાપાકાન્તમણ્ડલ ।

તસ્યાનુજન્મા પ્રથિત પૃથિવ્યા શ્રીવિશ્વલાક્ષ્યો નૃપતિ પ્રચન્દ શ્લો ૮૯.

બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦. પૃ. ૭૭.

૨ જુઓ ઉપર પૃ ૩૯૨.

૩ જુઓ જેસલમીર સાંડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૩૫. જૈ. પુ. પ્ર. સ. ન. ૧૮૧.

પુત્ર રીગમ હોવાનો અભવ કે અને શ્રી નાન ધો કે તેમ રીગવવનો પુત્ર નહિ કે ૨ મા આ રીગમને શ્રાન્તિથી રીગવવનો પુત્ર માની નહિને ચ પ્ર મા આપેની ન્યા વ્યાર્થ હોય એવો મારો નક્ક કે ખી ગીતે રીગવવને વીગમ નામનો કોઈ પુત્ર જ નહતો, ૨ પણ પ્રાપ્તમ ન અને વીસત્તેન નામના મેજ પુત્રો વીરધરવને હતા અને એમાની પ્રતાપમ ન રીગવવન હતા માગ પુત્ર અર્જુનદેવને પાછા મૂખીને વર્ગવ્ય થયા હોનાથી વીસત્તેન પિનાની પછાડે ઘોળાની ગાદીમે મેરો રોય એમ જણાય કે અને ચ પ્રની ઉપર ઉતારેની આખી ન્યા નિષ્પત છે એનો મહામ નેશ્વર નગી કે પાત્યો ઉનેખ મ્ સ ૧૨૨૯ (મ ૧૨૮૫)મા નખાયેન ચોગમાગ ૧ામના પુસ્તકની સમાપ્તિમા મગે છે કે

વસ્તુપાત્રના અતરસમય

રીગવવના મ ૧૫ પરી વસ્તુપાત્ર મદ્દ છે એ નહિ “ છેના વર્ષોમા વસ્તુપાત્રને મદામાત્મપદ ઉપરથી ઉતારી પાડી વીગત્તેવ નાગ નામના પ્લાઠાણને મદામાત્મપ આપ્યું હતું ” એમ ચ (૫ ૨૫૦મા) મ્ત્યું છે, પણ એ માન્ય નથી લાગતું, મગ્લ કે વીસત્તેન ઈ મ ૧૨૭૮ (મ ૧૨૮૫)મા તો માફીએ મેરો આરો ‘ સ ૧૨૮૧ના માર

- ૧ ન નિ પ્ર ૫ ૧૧, આ વીગ વીરરાવનો પુત્ર નહિ તેમ આ રીગમનો મિત્ર અને સામતમિત્રનો દાદો વ્યાપસ્યા તે વીરરાવના પિતાથી હતો હતો તેન ૧ સામતમિત્રનો દાદો અને લવણપ્રસાદ વીગત્તેવનો દાદો હતો ૧ મિત્ર તેવાથી સમબધ છે ૬ કામા જે લવણપ્રસાદ બીનદેવ શ્રીના વખતમા લગભગ સ્થાપીત થઈ ગયા તેમા તેક લવણપ્રમા તે વસ્તુપાત્ર તેજપાત્ર એના મ શ્રીમો ૧ તો તે વીરરાવનો મિત્ર અને વીરરાવનો દાદો ચાર શ્રીને વૃષ્ટપમાક તે વીગમનો મિત્ર અને સામતમિત્રનો દાદો
- ૨ વીરરાવને જે પુત્રો રોવાનુ ચ પ્ર મા પગ કથન છે અને સ ૧૩૮૮ની પ્રશસ્તિમા પ્રતાપમલ અને વીરરાવેવ નામ સ્પષ્ટ છે એટલે રીગમને વીર ધવવનો પત્ર નાનતા મેને ત્રણ પુત્રો માનના પ?

- ૩ હતો પાટલના સુધની બ ૧૨ ૧૧ વોમગાર ૧૧ પ્ર ૧ નિ ૫ ૧૧, ટિ. ૨ તથા જ ૫ પ્ર. સ ન ૧૭

મદિ પાઠ્યમને સોમવાર મન્ત્રીજન વસ્તુપાલને પોતાની પત્ની વસિતા-
દેવીને, પુત્ર ત્રેવરિદાસને અને માઈ તેજપાલને હેલો ઉપદેશ આપીને
હેલત્યાગ કર્યો " એમ વસન્તવિવાસમા કહ્યું છે ^૧

વસ્તુપાલના મગજ પત્રી તેજપાલને વીચારદેવ મહામાત્યપદ
આપ્યું હોવાના તથા ઝાંઝ ૧૩૦૩ મુદ્દી એ પદ બે મન્ત્ર હોવાના
પુરાવા મળે છે ^૨ એ રીતના મન્ત્રવિનિયમનું વસ્તુપાલ હવના જ
નામકને મહામંત્રિપદ વીચારદેવ આપ્યાનું કથન અધિશ્વરનીય ^૩ છે

વસ્તુપાલનું આગિય

ઉપર પ્રમાણે વીચારદેવ મુદ્દી ધોળકાના મજદુરની રંગ કડીના
ઈ સ ૧૨૪૦ (સ. ૧૨૬૧)ના મન્ત્રી વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો કે મન્ત્રોત્તિ
ધોળકાની નાનકડી દુકાનને વિ નાચવામાં તથા રમુદ કરવામાં પોતાના છુદ્ધિ-
અળનો અને આડુળનો ઉપયોગ કર્યો ત્યાર પોતાના ધનનો ઉપયોગ
ગુજરાતમા મુદ્દ મદિર કાગ કરવામાં કર્યો, પણ વસ્તુપાલનું હૃદય વિચારના
હવ પાતે જોતકર્મો હોઈને જોતમન્ત્રિ કેવા કરે એ અગાધિક છે, પણ
મન્ત્રી તરીકે પોતાની ફરજ વસ્તીના અથા ધર્મોને ઉત્તેજન આપવાની છે
એ ધ્યાનમાં રાખીને ઈ સ. ૧૨૩૫ (સ. ૧૨૬૧)મા ધોળકા પાસે આવેલા
ગણેશરના મદિરનો સ્થાપતે સમરાઓ કે ઈ. સ. ૧૨૩૬ (સ. ૧૨૬૨)

૧ જુઓ વસન્તવિવાસ સ. ૧૪ એના શ્લોક ૩૭ મા વસ્તુપાલના મગજની
સ્પષ્ટ નિધિ આપી છે એ નેતા ચ પ્ર. (પૃ. ૬૫૮)મા વસ્તુપાલના
મગજનું વર્ષ ૧૨૬૮ આપ્યું છે તે પણ જોટ્ટે ઈ. સ. ૫ (પૃ
૨૨૦)માં તથા ચ. પ્ર. સા. યાત્રા નાદે નતાં ધોળકાથી રોજુલના દસ્તામાં
આવેલા આકેવાલિયા ગાનમાં વસ્તુપાલનું મગજ થયુ એમ કહ્યું છે વસન્ત-
વિવાસમા એ ઉલ્લેખ નથી

૨ ગિરનારના સ. ૧૨૬૬ વૈશાખ સુદિ ત્રીજના લેખમા મહામાત્ય તેજપાલે
અવેશ કામળી નોંધ છે (જુલા. પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૬૬) અને
૧૩૦૩ ની નોંધ આગળ વીચારદેવના પ્રકરણમા આવેલો.

૩ આ રિ પોટસન મ્યુઝિયમ ૧૯૦૩-૨૪ પૃ ૧૮.

મા ખભાત પામે આવના બીજજનના શિરમઢિમા રના રીની મર્તિ ૧ી ધરી આપના ધરી, એરી એવી જીગી નિમ્નો લેખોમાથી મને કે અને એના અગિસિદ આિ ચગિરેખ એ પણ નવા આત્મશુભરિ મધાન્યાની તથા જૂનાો ૧૦૦૦ કર્યાની ઓ મોમનાથ જેના આત્મશુ તીર્થની યાત્રા કર્યાની નોધ કરી છે સોમેન તો ન્પદ કહું કે કે 'આ જૈનમત્રી રાજ અને શિશુની પૂજા નહોતા કરતા એમ નહિ પણ આત્મશુને તન પણ આપના' ર વળી પ્રવામા મુસન મોના ધર્મશુનો મક્કાની દજા રા જવાની સગવડ કરી આપી રેવાની પણ નોત કે કે

ગીચામો, તગાત્રો વાવા, પિયાવા, બનપુરી, ધર્મશાળા, અત સન વગેર ધાર્મિક ગણના છતા નો ૧૫યોગી રી શ ૧૫ એના મમ પુ આ મરીએ ધણા મ્યા રના એમ અગિસિદ રો મ્હે કે એ ઉપર જોયું છે

વસ્તુપાત તેજપાતના આશ્રિત વિદ્વાનો'

વસ્તુપાતનો તન-મનાદ મરી જનના યાચકોને સતોષતો પણ વિદ્વા ૥ તદ એ વગરે વહેતો ૪ અને આ વિદ્વાનોમા મુ,તસમીર્ન નો મના અગિસિદ, મુ મ ઉપર ગીદ લખનાર તથા ખાનસાગત ઓ કરિ પતતાનો જ્યેષ્ઠ અમગ્યદ્રસગિ, મૂળ મો આત્મશુ પણ હગિભુગિના ઉપેશથી જૈનમત્રિ પદ પ્રાપ્ત કરના અને વ્યતરિનામ નામનુ મ ય નવા કરુણાવજ્રાયુ નામનુ નાજ લખ નાર માનસગિ, ભદ્ર્ય ૥ મનિનુન આમીના મદિના આચાર્ય

૧ જાવનગ પ્રાચીન મોખસ ૧ ન ૧૯૨-૧૯૩

૨ નાનર મક્કમાનેમો જેમો શકરકશવો ૧

જિનોપે ચ સવદાનાં દાનામ્મ કુસ્તે કર ૥ રી કો મ ૪, ૧૯૦ ૪૦

૩ પ્ર વિ પુ ૨૧૭ અને ચ પ્ર પુ ૨૩

૪ જુ ૥ પ્ર વિ પુ ૨૧૫-૨૨

અને હસ્તીરમદર્મન નામનું નાટક લખનાર જયસિંહમુરિ, વસ્તુપાલના ગુરુ અને ધર્માશ્રય તથા મુદ્રતકીર્તિકવ્યોચિતીના લેખક ઉદયપ્રભ, કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંકેત નામની ત્રીજા લખનાર માણિક્યચંદ્રમુરિ, મુરાગિના અનર્ધરાધવ ઉપર ત્રીજા લખનાર નગચંદ્રમુરિ, દ્વાતાંગ નામનું નાટક લખનાર કવિ મુલટ, તથા કીર્તિકૌમુદી ગુરુદાસવ અને ઉત્કાસગાધવના લેખક તથા વીરધવલના પુરોહિત નાગરકવિ સોમેશ્વર વગેરે અનેક નામો ગણાવી શકાય એમ છે. આ અગિંસિંહ, આલ્પચન્દ્રમુરિ, સોમેશ્વર, જયસિંહમુરિ, ઉદયપ્રભાચાર્ય વગેરે કવિઓના ગ્રન્થોનું મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ભલે કોયું જ્ઞાન ન હોય, પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને એઓ બહુ ઉપકારક થયા છે.^૧

ઉપર ગણાવેલા લેખકોમાંથી એક સોમેશ્વર વિશે જુદી નોંધ કરવી યોગ્ય છે, કારણ કે એ કવિ હોવા ઉપરાંત વીરધવલનો પુરોહિત પણ હતો. ખરી રીતે સોમેશ્વરના કુળમાં ગુજરાતના સોલકી-વંશનું પુરોહિતપદ છેક મળરાજના વખતથી વશપરથી કાનગી આવ્યું હતું, અને સોમેશ્વરનો પિતા કુમાર અજયદેવનો પુરોહિત હતો એમ પણ સોમેશ્વર કહે છે થોડો વખત ભીમદેવ ખીજા પાસે પણ એ કુમાર રહેલ જણાય છે, પણ પછી ગમે તે કારણથી ભીમદેવને છોડી ધોળકાના લવણપ્રસાદનું પુરોહિતપદ આ કુમારના પુત્ર સોમેશ્વરે સ્વીકાર્યું. અને આ કવિ સોમેશ્વર વીરધવલનો પુરોહિત તથા વસ્તુ-

૧ સુ સ વગેરે ગ્રન્થોની કેટલીક મદદ આ ઇતિહાસને મળી છે એ સ્થળે સ્થળે કરેલા ઉલ્લેખથી વાંચનારને સમન્તશે આ પ્રજાઓની ઐતિહાસિક કીમતનો કાંઈક વિસ્તારથી વિચાર ‘ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસનાં પ્રખ્યાત્મક સાધનો’ નામના મારા નિબંધમાં કર્યો છે. વળી વિરોધ વિગત મારે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૧, પ્ર. ૪.

વાગેલા ગામ ત લાનપુઅમાઁ અને એનો પુત્ર વીરનલ ઠપડ

પાનનો મિત્ર હતો એ વીરનદેવના સમયમા પણ વિદ્યામાન હોવાથી
એને વિશે સીમદેવના ઈતિહાસમા પણ ગર્ભક કહેરાનો પ્રમગ આવશે.

ભીમદેવ બીજાનું મરણ-ઈ સ ૧૨૪૨ (સ ૧૨૫૧)

સમુપાનના મ લુ પડી ઈ સ ૧૨૪૨ (સ ૧૨૮૧) મા
ભીમદેવ બીજાનો પણ મૃત્યુ પડી ગયો ૧

૧ પ્ર. વિ (૫ ૨૦૫) તથા પ્રવચનપરીમામા સ ૧૨૩૧ થી ૬૦ વા
મેટરે ગ ૧૨ / મુધી ભીમદેવ બીજાનો મૃત્યુ પણ વ્યાખ્યા છે

પ્રકરણ ૧૮ મું

ત્રિભુવનપાલ ઈ. સ. ૧૨૪૨ થી ૧૨૪૪

(સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦)

ભીમદેવ ખીજા પત્ની અશુકીલપુર પાટણની ગાદી ઉપર ઈ સ. ૧૨૪૦ (અ ૧૨૯૮)મા જ એનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ કે તિલુણપાલ બેઠો. આ ત્રિભુવનપાલ મંચધી પ્રજાધોમાથી કથુ જાગુવાનુ મળતુ નથી. એનો રાજ્યકાળ પણ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં જુદો જુદો આપ્યો છે. પાટણનો એ મહારાજાધિરાજ હતો એમ ચોક્કસ ખબર તો ખરી રીતે એના ઈ સ ૧૨૪૩ (સ. ૧૨૯૯ ચત્ર સુદિ ૪૬)ના તામ્રપત્રથી મળે છે. ૧: એ તામ્રપત્રમા ત્રિભુવનપાલને “ શૌર્યોદાર્યગાંભીર્યાદિગુણાલંકૃત ” કહ્યો છે આ તામ્રપત્ર દ્વારા વિષયપથક તથા દંડવીપથકના એ ગામ ગણા કુણપસૌએ બધાવેલા સત્રાગારમા કાર્પટિકના ભોજન માટે મરલીમા શ્રી મુલદેવેશ્વરની પૂજા કરીને ત્યાના સ્થાનપતિ વેલ્ગર્ભરાશિને આપેલ છે. તામ્રપત્રમાં શ્રીત્રિભુવનપાલની સહી છે આ લેખકના દૃતક છે મહા-સાધિવિગ્રહિક શ્રીવયજ્ઞદેવ અને લેખક છે કાયસ્થ ૬ શ્રી સોમસિદ વિચારગ્રેણીને અનુસરી ત્રિભુવનપાલે એ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે એમ કુલ્હર પેઠે હું માનુ છું.

૧ ઈ એ ગ્ર. ૧, પૃ. ૨૦૮ ગુ ઐ લે. ન. ૨૦૬

૨ મુ. ગે (પૃ ૨૦૩)ના તો ૧૨૯૯ (ઈ. સ. ૧૨૮૩)થી જ વીસલદેવનો રાજ્યાગ્રભ માન્યો છે. વિચારગ્રંથીમાં જો કે ત્રિભુવનપાલનુ નામ નથી. પણ એને અનુસરીને કુલ્હરે ત્રિભુવનપાલનો સમય ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ માન્યો છે (ઈ. એ. ગ્ર ૧, પૃ. ૨૧૩ ના છાપેલી વસાવળી) હો ભાદ્રપદ (જ. બો એ ગે એ. સો ગ્ર. ૯, પૃ. ૧૩૭ થી ૧૪૭)માં છપાવેલી એક પટ્ટાવલીમાં ત્રિભુવનપાલનુ રાજ્ય બે મહિના ને બાર દિવસનુ કહ્યું છે (જુગ્યા ભાદ્રપદ ગિર્ણી ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૧૧-૧૨)મા. અને પ્રવચનપરીક્ષામા ચાર વર્ષનુ રાજ્ય કહ્યું છે. પણ બધા સાધન વીસલદેવનો રાજ્યકાળ અઠાવ વર્ષનો આપે છે અને એનો મેળ બેસાડવા માટે વિચારગ્રેણીને અનુસરી કુલ્હર પેઠે ત્રિભુવનપાલનાં બે વર્ષ માનવાં યોગ્ય છે

મેરાજના રાણા નાથે થયેલુ યુદ્ધ

મેરાજના ગણા જોઈએ માથે આ ત્રિભુવનપાલો યુદ્ધ રતુ.
હોવાનુ ચી વાના લેખથી અનુમાન થાય છે ?

ત્રિભુવનપાલો વિશે આ જો-જ મનાવતી રીત પડાણી
મેરાજના ઇતિહાસમાંથી મળે છે

-

૧ ચારાક મોક્ષપ્રદેને ધીનત્રિસિંહનૃપુત્ત ૧

ત્રિભુવર્ણવયુદ્ધ અગત્ય યુદ્ધવા જી લોકમ્ ॥ ચીરવાનો લેખ શ્લો ૧૯

સંજ્ઞાવાનેષ ઇતિહાસમ્ ૧ ૫ ૪૧૧ દિ. ૧ ત્રિભુવનરાજા રાજે
યુદ્ધમા મેદા (કોટકોટ) લેતા નાગફનો બાનાક નામનો ઘાવાગ નૈત
સિંહ ૧ નંદ નાગન મરાના, એમ મા લેખમાં કહ્યું છે અને આ ત્રિભુ
વન જો તે યુદ્ધસતનો ત્રિભુવનપાલ જેમ સ્વ ગૌ હી મેગતુ માનતુ છે

પ્રકરણ ૧૯ મું

વીસસદેવ

મહાલેખ તરીકે ઈ. સ. ૧૨૩૮ થી ૧૨૪૮ (સ. ૧૨૬૮ થી ૧૩૦૦) મુંબી અને પાટણના મહારાજાધિરાજ તરીકે ઈ. સ. ૧૨૪૮ થી ૧૨૬૮ (સ. ૧૩૦૦ થી ૧૩૧૮) મુંબી.

વીસસદેવ મળ્યું ઈ. સ. ૧૨૩૮ (સ. ૧૨૬૮)મા થયું અને ૧૨૬૪ થી જ મહામહાલેખ તરીકેની વીસસદેવની ડાગડિરી શરૂ થઈ.

વીસસદેવ ધ્રાવણના ગાદી ઉપર એક પછી તરત વસ્તુપાલને જ મહામાત્ય તરીકે ગણ્યો હોવાનું સકાળ અનુમાન ઉપર ક્યું છે. વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને મહામાત્ય નીમેલો હોવાનું પણ ઈ. સ. ૧૨૪૦ (સ. ૧૨૬૬) ના લેખથી અનુમાન વાય છે, એ પણ ઉપર તોષ્યુ જ છે આ મહામાત્ય તેજપાલે ઈ. સ. ૧૨૪૨ (સં. ૧૨૬૮)મા ગંગાના પુત્ર લણસિંહને લગ્નના નખો નિમાવ્યો હતો એમ એક લખાવિખિત પુસ્તકના અમાખિવચનથી જણાય છે.^૧

વીસસદેવ પાટણનો મહારાજાધિરાજ ઈ. સ. ૧૨૪૬ (સં. ૧૩૦૨)માં

ધ્રાવણના ગણા તરીકે વીસસદેવે કોઈ ક્યું હોય એમ દેખાતું નથી, પણ થણુ કરી ઈ. સ. ૧૨૮૮ (સં. ૧૩૦૦)મા ત્રિભુવનપાલનું મરણ

૧ વીસસદેવ વસ્તુપાલને મહામાત્યપદ ઉપરથી હિનારી પાડ્યા પછી એક વખત ગંગાના મામા સિદ્ધ જેડુઆનો હાથ વસ્તુપાલે કપાવી નખાવ્યો અને બધા જેડુઆ વસ્તુપાલને મારવાને તૈયાર થયા, પણ એમશ્વરે વીસસદેવને સમ્મતવાને સમાપ્ત કરાવ્યું વગેરે તત્કથા ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૫૧)મા છે પણ એના કોઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ દેખાતું નથી.

૨ જુઓ પાટણના સઘવીના ભરાતની દેશીનામલાની પ્રતનું સમાપ્તિ વચન ૧ વિ પ્ર પૃ. ૧૧, ટિ. ૫.

થતા કાઈ વાગસ ન હાવાના ઝાણ્યથી કે એને મારીને ગમે તેમ પણ
વીસલદેવ મહારાજાધિરાજ પદ ગ્રાણ્ય કરીને પાટણની ગામએ ગેમે છે

ઈ મ. ૧૨૫૮ (મ. ૧૩૦૬) નાગર નાગડને મહામાત્ય બનાવ્યો

વીસલદેવ પાટણ ઈ મ. ૧૨૪૮ (મ. ૧૩૦૦) માં ત્રીવુ છતાં ઈ મ.
૧૨૪૭ (સ. ૧૩૦૩) સુધી તેજપાન જ મહામાત્ય હતો ? અને ઈ સ.
૧૨૪૮ (મ. ૧૩૦૬) માં તેજપાનો જે પડી ગયો અને તેજપાનના
મરણ પછી વીસલદેવ નાગરસાતિના નાગડને મહામાત્ય નીમ્યો^૩ એમ
મારુ ધારણ છે

વીસલદેવની નરસિંહિની સિનસિનામધ હવાન તો કાઈ પ્રગરમાં
મળતો નથી એટલે એના વખત ॥ હિતીર્ણ લેખોમાંથી વીસલદેવના

૧ ખલાતના રાન્તિનાયના મહિરના બહારની મ. ૧૩૦૩ માગસર વહિ ૧૨
ને ગુરવારે અણહોલવાટમાં લખાયેલી આચારાગતી પ્રતમાં વીસલદેવને
મહારાજાધિરાજ અને તેજપાનને મહામાત્ય કહેતું છે, અંગ્રજ દિ. ૬, નૈ.
પુ. પ્ર. સ. ન. ૧૮

૨ ૨૧ તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસે ॥ એક જૂની હસ્તપ્રતના એક
પાન ઉપર સ. ૧૩૦૪ મહા શ્રીરાજ પાળે દિવ્યતા એ રીતે નરેન્દ્ર હટ
(વ. વિ. પ્રસ્તાવના પ. ૮ દિ. ૧) અન્ય સ. ૧૬૦૮ છે, જુઓ
૮૬ ॥ કોનોના. પુ. ૧૬૪

૩ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૦) માં વસ્તુપાન છવતા નાગડને મહામાત્ય બનાવવાનું
લખ્યું ॥ અને વિવિધતીર્થકલ્પમાં મત્રી તેજપાન ખસેડી બીજો મત્રી
નીમ્યો એમ લખ્યું છે (નિનવિજયજી-સપાદિત બા. પૃ. ૮૦) ચ. પ્ર. નું
કથન તો ખોટું છે વિનિર્ણયકલ્પનું સંભવિત છે, પણ મારા મત મે
ઉપર લખ્યા છે ખરી રીતે તો સ. ૧૩૧૦ માં તથા ૧૩૧૩ માં નખારલા
પુસ્તકોમાં નાગડને મહામાત્ય કહેતું છે (જુઓ વ. વિ. ની પ્રસ્તાવના
પૃ. ૧૨, દિ. ૧) ૮૫ સ. ૧૩૦૮ ના અમદાવાદમાંથી મળેલા એક
લેખના વીસલદેવના મહાપ્રાપ્તોના નામ શ્રીનર્મદ તથા મળરાજ લખેલા
છે (જુઓ એ ઇ. ચ. પ. પૃ. ૧૬૨), પણ આ મહાપ્રાપ્તને મહામાત્યથી
જુદા સમજવા એમ મારું વારું છે (જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭)

કાર્યો વિશે જે કાંઈ છટક સૂચનો મળે છે તેની નોંધ કરીને જ અંતોષ માનવા પડશે

માળવાનો વિજય

ઈ સ. ૧૨૫૩ (સ. ૧૩૧૧)ની વીસલદેવના વખતની સોમેશ્વર લખેલી હ્મોઈની પ્રશસ્તિમાં^૧ તથા ઈ સ. ૧૨૬૧ (સ. ૧૩૧૭) ના વીસલદેવના પોતાના લેખમાં^૨ માળવાના ગગનને વીસલદેવે હરાવ્યાનું કથન મળે છે વળી એ વિજયનો સવન વગગતી નાનાક-પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તથા એ પ્રશસ્તિ લખનાર ગણપતિ વ્યાએ ધારાધ્વસ નામનું નાટક વીસલદેવના માળવાના વિજયને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોવાનું એ પ્રશસ્તિમાં જ કહ્યું છે^૩ પણ માળવાના ગગનનું નામ કદાચ લેખમાં આપ્યું નથી એથી માળવાના કયા રાજા ઉપર વીસલદેવે વિજય મેળવેલો એ કહી શકાતું નથી સભવ શોધતા જયસિંહદેવ ખીન્ને અને જયવર્મા ખીન્ને વીસલદેવના સમકાલીન છે, પણ ઈ સ. ૧૨૫૫ (સ. ૧૩૧૧)ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળતો હોવાથી એ પહેલાં એટલે જયસિંહદેવના સમયમાં આ અનાવ અન્યો હોવાં જોઈએ એમ માનવું જાય છે. એ વખતે મુસલમાનોના ઉપરાઉપરી દુમલાઓને પરિણામે માળવાનું રાજ્ય નખળું પડી ગયેલું.^૪

૧ હ્મોઈની નુદિત પ્રશસ્તિમાં વીસલદેવ સળધી વર્ષન શ્લો ૫૩ થી ૧૦૮ માં છે. એ. ઈ. ગ્ર. ૧, પૃ. ૨૫, શુ. ઐ. લે. ન. ૨૧૫

૨ માલવાધીશમાનમર્દન એવું વિરોધણ વીસલદેવને સ. ૧૩૧૭ ના લેખમાં લગાડેલું છે. ઇ. એ. ગ્ર. ૬, પૃ. ૨૧૦-૨૧૨, શુ. ઐ. લે. ન. ૨૧૬.

૩ નાનાકાપ્રશસ્તિ શ્લો. ૮ તથા —

માર્તણ્ડપ્રતિમપ્રતાપવસતેઃ શ્રીવીસલક્ષ્માપતે-

વાર્ગાશ્વસમહાપ્રવન્ધમધુરોન્મીલચશેવૈમત્રઃ ॥

શ્લો. ૧૮, ઇ. એ. ગ્ર. ૧૧, પૃ. ૨૦૬-૨૦૭, શુ. ઐ. લે. ન. ૨૧૯

૪ ભાગતે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ૧૬૩

કર્ણાટકના રાજા સાથે યુદ્ધ

ચોથા વિશેષણમા 'કર્ણાટકના રાજ્યની લક્ષ્મી જેને સ્વયંવરથી
'ધરી છે તે પુરુષોત્તમ વીસલદેવ' એવું કહેલું છે આ
શબ્દોનું તાત્પર્ય ન સમજવાથી કર્ણાટકના રાજ્યની દીકરીને
વીસલદેવ સ્વયંવરથી પરણ્યો હતો એવા પણ અર્થ કરવામા
આવ્યો છે,^૩ પણ એ ભ્રમ છે. લેખના શબ્દ સ્પષ્ટ છે અને એનો
અર્થ 'રાજ્યલક્ષ્મી' જ થાય છે હવે કર્ણાટક શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતના
લેખકોએ શિથિલ રીતે કર્યો છે એટલે ચોક્કસ રીતે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ
દ્વાન સમુદ્રના હોઈ સલા બલ્લાલ ગજા વીર સોમેશ્વર (ઈ સ ૧૨૩૬
થી ૧૨૫૬) અને એનો પુત્ર નરસિંહ (વિ સ. ૧૩૧૨) વીસલદેવના
સમકાલીન હતા,^૨ એ જ રીતે ઉત્તર કોકણનો શીલાહાર રાજા સોમેશ્વર
(શક સ. ૧૧૭૧ અને ૧૧૮૨ ઈ. સ ૧૨૫૦ અને ૧૨૬૧-જેના
લેખો ઉરણુમાથી મળ્યા છે)^૪ પણ સમકાલીન હતો, પણ આમાથી
કોની સાથે વીસલદેવને યુદ્ધ થયું હતું અને રાજ્યલક્ષ્મીએ વીસલદેવને
શુ મળ્યું જાણીએ શકવાનું બિલકુલ સાધન નથી ^૫

વીસલદેવને યાદવરાજા કૃષ્ણે હરાવ્યો છે

બીજી તરફથી સિધળુના લખકને હરાવનાર આ વીસલદેવના
સૈન્યે સિધળુના પૌત્ર કૃષ્ણ અથવા કન્હ (વિ સં. ૧૩૦૪ થી ૧૩૧૭)

૧ કર્ણાટરાજજલધિતનયાસ્ત્રયવરપુરુષોત્તમ

સ ૧૩૧૭નું તામ્રપત્ર, ઈ. એ. ગ્ર ૬, પૃ. ૨૧૦-૨૧૨, ગુ. એ. સે ન. ૨૧૬.

૨ જુઓ મુ ગે પૃ. ૨૦૩ તથા ડફની કોનોલોજી પૃ. ૧૮૯.

૩ જુઓ ડફની કોનોલોજી પૃ ૧૮૪ તથા પૃ. ૧૯૬.

૪ મુ ગે. ગ્ર ૧૩, ભા. ૨, પૃ ૪૨૭. ડફની કોનોલોજી પૃ. ૧૯૩ તથા
પરિશિષ્ટ ૨

૫ મુ. ગે. ગ્ર. ૧, ભા. ૧, પૃ ૨૦૩ ના ટિપ્પણીલેખકે હોઈસલારાજા
હોવાનો સંભવ માન્યો છે.

ને હાથે હાથ આધેની એમ વ્રજાળની પ્રતિવચનાની પ્રશસ્તિમાં
આપે ॥ વર્ણનથી જણાય છે ૧

વીમલદેવના ધાર્મિક કાર્યો તથા વૈદનાથના મદિનેનાં ઇર્ષોદ્ધાર

વીસજેનના વખતમાં થયેના યુદ્ધો વિશે આથી વધારે કંઈ
માહિતી મળી નથી, પણ એના બોમ્બ કામોમાં ઇશોઈમાં વૈદનાથ
મહાદેવના મંત્રિનો એવો ઉર્લોદ્ધાર ગણવો એની હીત મ ૧૩૧૧માં
એ ઉર્લોદ્ધારની જે પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે લખી છે તેમાંથી મળે છે
આ પ્રશસ્તિ ૧૧૪ શ્લોકોની છે અને જે મપૂર્ણ મળી હોય તો
એમાંથી વાંચેના વગના ગળજ્યો વિશે અને ખામ કૃતિને વીમલદેવ
વિશે કીક માહિતી મળતી, પણ લેખનો પથ્થર અત્યંત ટૂટેલો છે
અને જુદા જુદા શ્લોકના યોગ થોડા સમજી શકાય છે જેમાંથી
વીસજેનના નીચેના ધાર્મિક કાર્યોના ઉલ્લેખ મળે છે (૧) વીસજેને
અને શિવમંદિર બંધાવ્યા હતા (૧૦૧ થી ૮૧) (૨) મૂળગ્રામના
સૂર્યમંદિરનો ઉર્લોદ્ધાર કરાવ્યો (શ્લોક ૮૨) (૩) કૈનાસ જેવા કંઈ મંદિરનો
ઉર્લોદ્ધાર કરાવ્યો (૪) બ્રહ્મગોત્રને નો આપ્યા (૫) પ્રાગનાટ કુળના
ચંદ્રમંદિરના પુનઃ વિશ્વામયથી વૈદનાથનો ગૃહક નીચો (શ્લોક ૧૦૬)

મૂળગ્રામ બાંધનાર વામલના પુત્ર મ ને વૈદનાથનો ગૃહ બાંધ્યો
(શ્લોક ૧૧૧) આ ઉર્લોદ્ધારના કાર્યમાં આત્માદત્તનો દીપ્તે દેનાદિત્ય
મોદો સ્વયંધાર (મુખ્ય એજિનિય) હતા (૧૧૨) અર્ધ પ્રહ માં
મહાપ્રમથ લખનાર સોમેશ્વરે આ પ્રશસ્તિ રચી છે (શ્લોક ૧૧૪) અને

૧ ચૈનાદારિ વિશાલવીસઠ્ઠમૂસહારકાલાનલે

શ્લોક ૪૬

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો કલિદાસ ૫ ૨૪૬ માં આ શ્લોક અશ્લેષ ઉપાયો
છે, પણ હેમાદ્રિ ૫ ૧૧૫ માં શુદ્ધ પાક છે

૨ જુદો એ હ મ ૧, ૫ ૨૫

૩ વીસજેન સભાથી રજા શ્રોતે આ પ્રશસ્તિમાં છે પણ જેમાંથી એક જ ૨૫
માં પાકે છે અને વીસજેન વિશે ૫૬ શ્લોકો છે, પણ પથ્થરો ટૂટી જવાથી
બહુ યોગ શુદ્ધ વચ્ચાય છે અને જે વચ્ચાય છે તેનો સાર ઉપર આપ્યો છે

નદીપુર ગોત્રનાં (નદવાણા ?) બ્રાહ્મણ પ્રત્ષાદને લખી છે (શ્લો. ૧૧૫),
અને શિલ્પી પદ્મસિંહે કાતરી છે (શ્લો. ૧૧૬).

વીસત્રદેવતું ઈ. સ. ૧૨૬૧ (સં. ૧૩૧૭)નું તામ્રપત્ર

આ વૈદનાથની પ્રશસ્તિ ઉપરાંત વીસત્રદેવનો જે એક લેખ મળ્યો છે અને જેનો ઉલ્લેખ ઉપર વારંવાર આવી ગયો છે તે ઈ. સ. ૧૨૬૧ (સ. ૧૩૧૭) ન્થેષ માસના કૃષ્ણચોથ અને ગુરુવારનું તામ્રપત્ર છે. આ તામ્રપત્ર દ્વારા વીસત્રદેવના રાજ્યકાળમાં એના વર્ધી-પથકના સામત મહામંડલેશ્વર શ્રીસામતસિંહદેવે પોતાના પિતામહ રાણુક શ્રીલૂણપસાજી દેવના ક્રેય અર્થે આશાપત્ની (આશાવળ)માં પૂર્વ-સકલ્પિત આઠ બ્રાહ્મણોને સત્રમા હમેશા ભોજન મળે એ માટે તથા બલ્લાલનારાયણ અને રૂપનારાયણ દેવના પંચોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે, ચૌદ બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા સાથે ભોજન મળે એ માટે, મૂલેશ્વરદેવના મહાપતિ મહામુનીન્દ્ર શ્રીવિશ્વામિત્રના નિર્વાહ માટે, પરબ ભરાવવા માટે તથા જીર્ણુ ધર્મસ્થાનોના ઉદ્ધાર માટે આ દાન આપેલું છે દાનમા રીણુસીંહ ગામમા તથા મડલી ગામમા ભૂમિ હળ છ, બાર હાટ, રૂપાપુરમા એક બગીચો તથા આશાપત્નીની શુદ્ધમંડપિકામાંથી રોજ દ્રમ્મ એટલું લખી આપ્યું છે.

બ્રાહ્મણોને ભોજન કેવું આપવું એ બાબતમાં આ તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે કે રાજાનપાન, સરસ શાક, તાંબૂત વગેરે સર્વ સામગ્રીવાળું ભોજન આપવું

આ લેખના દૂતક છે મહાસધિવિગ્રહિક શ્રીશ્રીધર અને લેખક છે

૧ સ. ૧૨૨૬ ના ૧૨૮૦ ના તથા ૧૨૯૫ ના લેખમાં જે રાણા લૂણપસા ૬ લૂણપ્રસાદનું નામ આવે છે તે આ સામતસિંહનો દાદો હોવાનો સંભવ છે. અલબત્ત એ રીતે દાદા અને પૌત્ર વચ્ચે ૮૮ વર્ષનો ગાળો પડે છે, પણ એ અસંભવિત નથી

મહાદેવપતિ મીંગામિ તતપત ઉપર 'અપરાણુન મહાગમધિ
રાજથી મિતરમ્ય' એ ગીતે મડી છે

નામતો નથા મરીઓ

વીમલદેવના આમતોમા એક ૩ ઉપગના લેખનાળો આમતમિદે
દેવ જે વર્ધાપિથ -વધ્યાગતો આમત હતો મીંગા આમતો વિગે એના
ગત્યમાન દરમ્યાન ખામ કાઈ ઉ નેખ મગતો થી

મરીઓમા તેજપાન પત્રી નાગનુ નામ મગે છે નાગ મરીને
અ પ્ર મા મહામાત્ય મ્થો છે એટલુ નહિ, પણ એો મહામાત્ય
તરીકે મ ૧૩૧૦ ॥ તથા ૧૩૧૩નાં મે પુસ્તોની વમાપ્તિમાં,^૧
૧૩૧૫ના પોરમજમાથી મગેના લેખમાં અને જેની હા ન ઉપર
ઉતારી છે તે ૧૩૧૭ના તામ્રપત્રમા મ્પટ ઉ નખ મળ ૭ એ જેનાં
વીમલદેવના ગત્યમળમા છે- ૧૩૦૩ કે ૧૩૬૪થી ઉવટ મુરી આ
નાગ ૯ મહામાત્ય હોય એમ જણાય છે માત્ર મ ૧૩૦૫ ના
મિંગાગના એક લેખમાં મનખામુસિદ્ધો મહામાત્ય તરીકે C નેખ
મગે છે એો અર્થ એ વ મતે મનખમુ મહામાત્ય હતો એમ કહી
એ મગે ૧૧મ મહામાત્ય નહિ હોય એમ માનવુ પડે રાગી
સ ૧૩૦૮ ॥ અમદાવાદ ॥ દેકા નખમા મહાપ્રધાન શ્રીવ મ તથા
મૂળગજનાં નામ છે પા મહાપ્રધાન મહામાત્યથી જુને હાર પાઠગથી

૧ સ ૧૩૧૦ માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાએ વીમલદેવના ગત્યમા નાગના મહા
માત્યપદમા વખતે પ્રકટપુસ્તિકા રખાઈ છે (લેસર હી તા નારીય
મત્યમૂર્તી પ ૩૮) સ ૧૩૧૩ મા વીમલદેવના ગત્યમા તન્નિપુત્ર
નામ ના મહામાત્યપદમા ૧૧ દાનપત્રમોકલ રખાઈ છે (પા મૂર્તી
ન ૪૦ મુદ્રાપીન ૧૨ ની તા મ પ ૧૦૮) મૂર્તી ન ૨૧૦,
તથા ૨૧૮

૨ આ વિ નોટસન મુદ્રાપીમ ૧૬૨૧-૨૨ પ ૧૫, ૩ ની - ૧ ૨૧૧ ૮
૩ મુમા મિત્રાજી વિમ નોટ એનિ રિમેકન્સ ઇન થી મોગે પ્રેસિ' સી પ
૩૧, તથા ૩ ની - ૧ ૨૧૩.

વીસલદેવે ઉપર કહેલા સલખણસિંહને પહેલાં સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી તથા પછી લાટનો અધિકારી નીમ્યો હતો.^૧ આ સલખણસિંહ કુમાગપાલના સમયના પ્રસિદ્ધ ઉત્થન મંત્રીનો વંશજ છે. ઉત્થનનો પુત્ર ચાહડ, તેનો પુત્ર પદ્મસિંહ, આ પદ્મસિંહના ત્રણ પુત્રોમાં વચેટ સલખણસિંહ સલખણસિંહ નર્મદાનીરે જ મરણ પામ્યો અને એના બાઈ સામતસિંહે એના નામથી સલક્ષનારાયણની મૂર્તિ સ્થાપી, એમ એક કાંટેલાના લેખમાં લખ્યું છે.^૨

સલખણસિંહના નાના બાઈ સામતસિંહને પણ વીસલદેવે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.^૩ વળી પદ્મ નામનો એક મંત્રી જેને ચ. પ્ર મા કાશ્યાગારિક કહેલ છે તે હોવાનું એક ગ્રન્થપ્રશસ્તિમાંથી જણાય છે.

વીસલદેવની સભાના વિદ્વાનો

વીસલદેવના વખતના વિદ્વાનો—વીરધવજના વખતના સોમેશ્વર કવિ, અરિસિંહ, અમરચન્દ્રસૂરિ, વગેરે વીસલદેવના સમયમાં હજી વિદ્યમાન હતા અને વામનસ્થળીનો સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરનો કમલાદિત્ય, અને વીસલનગરીય નાનાક એટલાં નવા નામ ચ પ્ર (પ્ર ૧૩) માં આપ્યા છે ચ પ્ર મા લખ્યું છે કે વીસલદેવ રાજ્યએ ઠકકુર વધજલને મોકલી એક દિવસ સવારમાં અમરકવિને સભામાં બેલાવ્યો.

૧ શ્રીવીસલમહીપાલ. શ્રીસલક્ષકરામ્બુજમ્ ।

ચક્રે સૌરાષ્ટ્રકરણસ્વર્ણમુદ્રશુભાસુરમ્ ॥

સ લાટદેશાધિકૃત. પ્રમોસ્તસ્યેવ શાસનાત્ ।

સ. ૧૩૨૦ નો કાંટેલાનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૬૨, અ. ૧, શ્લો. ૭, ૮, ગુ. ઐ. લે. ન. ૨૧૬ અ.

૨ શ્રેયસે પ્રેયસસ્તસ્ય આતુ સામતમન્ત્રિણા ।

સલક્ષનારાયણ इत्यस्यापि प्रतिमा हरेः ॥

એજન શ્લો. ૯.

૩ ચથા વીસલમૂપાલ સુરાષ્ટ્રાધિકૃત વ્યઘાત્

ચામતસિંહસચિવ તથૈવાર્જુનમૂપતિઃ ॥

એજન શ્લો. ૧૧.

અને એણે આવીને ગજની ગુતિના મે સ્લોક સલાગાયા એથી રાજા અને સભા ખુશ થયા પછી મોમેશ્વર અમરયા આપી એની તરત પૂર્તિ કરી પછી મોમાદિલે સમગ્ર આપી તેની પણ અમરે પૂર્તિ કરી, પછી કમ પાદિલે આપી, પછી નાનાક કવિએ, એ રીતે જુદા જુદા કવિઓએ થઈને ૧૦૮ સમગ્રાઓ આપી અને સર્વની અમરકવિએ પૂર્તિ કરી એ રીતે આજ સુધી અમા આવી

અ પ્ર તુ આ વર્ણન પૂરુ થયામ્થિત નહિ હોય, પણ એ વખત ની રાજસભાના વિદ્વાનોની અમાપદ્યનિતુ નિર્લક તો છે જ

નાનાક-પ્રશસ્તિ

સ વગરની એક ન પ્ર મા ગણાવેના વિદ્વાનોમાં એ- નાનાક કવિની એ તથા ૧૩૨૮ની બીજી એમ મે પ્રગમિઓ પથગ ઉપર કોત ગરેની કાઢીનારમાંથી મળી છે તે ઉપરથી નીચેની હકીકત જણાય છે વ નગર પાસે જૈવાપગોનના બ્રાહ્મણોનું ગુપ્ત નામનું એક ગામ જે મનીના કામની કુળનાથી ખુશ થઈને સોનથી ગળાએ એઓને આપેતું એગામમા વડનગરનો કાપિત્ય ગોનો કુપાધ્યાય મોમેશ્વર નામનો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થોડે જે ન પારીઓમા અગ્રેમર હતો એ મોમેશ્વરનો પુત્ર યાશિષ્ઠ આમટ થો એનો જોવિન્દ આ જોવિન્દને મે સ્ત્રીઓ હતી અને એને તણ પુત્રો થયા જેમા સાંથી વચ્ચે નાનાક નરિ તણે વિદ્વાન હતા સાંથી પાના મહાજુને સમસગરે કદમ્થ હતો પણ નાનાક ના કરણ છ નાટક અનન્ત નમાપણ મહાભારત વગેરે સર્વ નિદામાં કુળ અને રવિ હતો આ નવિ નાના વીસસદેનની અસામા જઈને

૧ અમરત્યન્દ્રમુદિના પદ્માનબ્દકાચી પ્રશસ્તિ (જે મા ૬ પ ૫૭ તથા

૨ સુ મોતીનું અવરોક્ત માનગી ૧૪૧ નિરંમર પ ૫૭૪)

૨ જુલો ૬ મે ૧૧, પ ૧૦૨-૧૦૩ તથા પ ૨૦૬-૨૦૭

૩ અ પ્ર મા નાનાકને નીરાનનગરીય કહ્યો છે તેનો અર્થ કદાચ વીસસદનમરો

નાગર થાય પણ પ્રગસ્તિમા એ પોતાને નાગર જ્ઞાતિનો કહે છે

વેદાન્તિશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી હતી.^૧ વળી ત્રીસશ્લોકે એક વખત સોમેશ્વરનાથની યાત્રા કરી^૨ ત્યારે સમ્પત્તી અને સાગરના સંઘર્ષ આગળ જ્ઞાન કરીને મોઢે વળતે પૃથ્વીને પ્રભાસશ્ચેત્રમાં પાતે ગદ્યાવલ્લ પ્લવ્વપુરીમાં અનેકુ એક મંદિર જેવું પણ આ કપિ પંડિત નાનાકને, વિદ્વાન પાત્ર યાગીને એના પગ ઘાઈને આપ્યું કે યજ્ઞ નાનાક કવિ । એક વાર આપ્યાથી ત્રીસશ્લોકને સુનોપ ન થયો એટલે એણે જગસરા ગામ આપ્યું અંતે નાનાક એ જાનના ગદ્યામાં સોમેશ્વરને દમેશા તીર્થજળ, દમયો અને શાળના એખા ધરાવેના. અને સોમેશ્વર હિપરતી એતી ભક્તિથી ખુશ થઈને સોમેશ્વરના મહાપતિ પાશુપતાચાર્ય ગંડશ્રી વીરભટ્ટ મગસનામ (માગંચળ)નાં સાતમો ડાગ નાનાકને આપ્યો હતો.^૪ આ નાનાકના પુત્રનું નામ ગગાધર હતું.

નાનાક કવિની જીવનચર્યા

આ નાનાક કવિની જીવનચર્યા એ વખતના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન પ્રાક્ષણેતી જીવનચર્યાના નમનારૂપ યોઈને એ સમયથી આ પ્રગમ્નિ-ઓનાં વચનોતો સાર નીચે આપ્યો છે આ નાનાક દમેશાં સમ્પત્તીના

૧ રાત્રોસ્ય નમ્યાન્સુદૃતેનમ્યાનમ્દેવ નાનાક ઉદારસુહિ ।

ધૌર્વકુર્યો વિદુષ્વતીક્ષા વેદાદિશાસ્ત્રેષુ વૃદ્ધૌ પરાક્ષામ્ ॥

સં ૧૦૨૮ સી નાનાકપ્રશસ્તિ શ્લો ૫, ગુ. જૈ હે. ન ૨૧૬.

૨ અર્ધસદા લીલકચક્ષુર્નો લીરાવલીમાન્સમધ્યવર્તી ।

પવિત્રગોત્રો નિર્મર્મવિચિત્રૈશ્વકસ સોમેશ્વરકેવલાત્રામ્ ॥ એજન શ્લો ૬.

૩ એજન શ્લો ૭-૮. તથા સવત વગરતી નાનાકપ્રશસ્તિ ગુ જૈ હે.

નં. ૨૧૮, શ્લો. ૩૧.

૪ સોમેશમનુ દિન ય પ્રમોદ્યન્શાન્તિગુલ્લાર્ચનય ।

સફલયેતિ લીમલોર્વીતિદત્તદગસગપ્રામસ ॥

સવત વગરતી નાનાકપ્રશસ્તિ શ્લો ૨૬, તથા શ્લો ૨૮-૨૯.

પવિત્ર જળમાં આન કરતો, પત્રી એ નદીને ઝડે આહિષ્ટ કરતો, સોમેશ્વરની પૂજા કરતો, મોટા યજ્ઞો કરતો, અનેક અતિથિઓને હમેશાં જમાવતો, સાધુઓ અનેહીઓ અને સગાને આર્થિક મદદ પણ કરતો,^૧ વળી પહેલા જે નાના નીચ-ઢેવને અમન કરતા સુમાર્તિનાથી રીઝવતો એ રાજના મરણ પત્રી અમાસે અમાસે એનું શ્રાદ્ધ સમ્બંધીને ખિારે કરે છે^૨ પણ આ બધા ઉપનાત લોકહિનનું મોટું કામ તો લણાવવાનું હતું જે એ કુળના બીજા પુરુષો પણ કરતા અને આ નાનાકે તો એ માટે સમ્બંધીગૃહ (વિદ્યાન) દર્શ્યાખિનાએ બાંધુ હતું^૩

નાનાકની આ પ્રશન્તિઓમાંથી કુવંસાશ્વચિતિ નામના અથના કર્તાગત એના પુત્ર અને મ ૧૩૦૨ની પ્રશન્તિ લખનાર કૃષ્ણની જેના અષ્ટાવધાનથી સતુષ્ટ થઈને લોધ જેને માનસમ્બંધી કહેતા તે, અને ધાગધ્વસ નામનો પ્રમથ લખનાર ગણપતિ ચામર એટલા વિકાનોનો ઉત્તેષ મળે છે

અને એ ત્રણેય વિકાનો વીસલદેનના અનુરાધી અર્જુનદેવના સમયમાં જીવતા હતા એમ પણ લેખો ઉપગથી જણાય છે

વીસલદેનના મિરુદ

વીસલદેનના ‘અભિનન સિદ્ધાન્ત’ અને ‘અપગર્જન’ એ મે મિરુદો નો ઉત્તેષ તો સ ૧૩૧૭ના તામ્રપત્રથી મળે છે, પણ ‘ગાજના રાયણ’ નામના એ નીચ મિરુદનો પત્તો મ ૧૩૪૩ ની પ્રશન્તિમાંથી જ મળે છે^૪

૧ એજન શ્લો ૩૦ અને ૧૩૨ ની પ્રશન્તિ શ્લો ૧૨

૨ એજન શ્લો ૨૭ અને મ ૧૩૨ ની પ્રશસ્તિ શ્લો ૧૩

૩ એજન શ્લો ૩૩

૪ બન્ને પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકો

૫ સપ્તમ્ય ય વિમપિ ધામ જનેત રાજ

નારાયણતિ જગદે જગદેસનાથ ॥

પ્રા રે મા પેખાક ૪૭, શ્લો ૫, ગુ. એ લે ન ૨૨૨.

વીસવદેવની ગણીનું નામ નાગવદેવી હતું એમ પણ એ મં. ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિ કહે છે. વળી વીસવદેવ એના દુગની રીત પ્રમાણે પરમ શિવભક્ત હતો એટલું તો મં ૧૩૧૭ના લેખથી જળાય છે, પણ આ પ્રશસ્તિમા એને વંદનાથનો ખાસ ભક્ત હોવાનું કહેવ છે ૨ આ વંદનાથ તે હોમોઈના જે મંદિરનો વીસવદેવ હોમોદાર કરાવ્યાનું મં. ૧૩૧૧ ની પ્રશસ્તિમાં કહેલું છે તે મંદિરના દેવ જ હોવાનો સંભવ છે.

મળ વર્ષનો દુકાળ અને જગદ્ગુણ

વીસવદેવના સમયમા સં. ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫ સુધીનો એક ત્રણ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો અને એમાં ભદ્રેશ્વર (કચ્છ)ના જગદ્ગુણે લોકોને મદદ કરી હતી એમ જગદ્ગુણિયી, ભાંડારકરને મળેલા એક જૂના પાનાના લખાણ ઉપરથી, અને ભાટ લોકોના કથનોથી જળાય છે ૩ વીસવદેવે વીસવતનગર અને હોમોઈના કિલ્લા બંધાવ્યા કે સમરાવ્યા એમ ભાટ લોકો કહે છે જગદ્ગુણિય (સ્ત્રો. ૬૮)માં સં. ૧૩૧૨ થી ત્રણ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો એમ ક્યું છે એ ઉપરથી ઉપલુ વિધાન ક્યું છે.

૧ નાગવદેવીતિ વમૂવ ચાપ જાયા જયશ્રીગિવ દેહવદ્ધા એવન સ્ત્રો. ૭

૨ ચસ્તિન્નત્મકલા ન્યવત્ત મકચક્ષત્રાન્તસં જગ-

તાપત્યાપદપાયરિણ્ણમહિમા શ્રીવંદનાયઃ પ્રમુઃ ।

એવન સ્ત્રો ૬.

૩ ભાંડારકર ગિયોઈ, ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૧૫ અને ૩૨૩, તથા રાસમાળા આ. ૩, પૃ. ૩૭૭. આ જગદ્ગુણ એ વખતનો મોટો વેપારી અને મહાધનાઢ્ય પુરુષ હતો. એને વિશે ધનપ્રભસૂરિના શિષ્ય સર્વાનન્દસૂરિએ જગદ્ગુણિય નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમા ગુજરાતના મનએ જગદ્ગુણ પોતાના દુશ્માનમા આવ્યો ત્યારે ધણુ મેમાન આપ્યું હોવાનું લખેલું છે. એક લેન પટ્ટાવલીમાં દુકાળ સ. ૧૩૧૮ થી ત્રણ વર્ષ ચાલ્યો એ ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિમા મે એ પ્રમાણે લખેલું; જગદ્ગુણિયને અનુસરી ઉપર સ. ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫ લખેલ છે

જુઓ લેન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૪૦૧ તથા ટિ. ૪૧૨.

૪ રાસમાળા પૃ. ૩૭૮.

પ્રકરણ ૨૦ મુ

અર્જુનદેવ ઈ સ ૧૨૬૦ થી ૧૨૬૫
(નિ. સ ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧)^૧

વીસ-૧૬૬૦નાના ભાઈ પ્રતાપમળના પુત્ર અર્જુનદેવને ગળ્યા
ભિષેક કરી દેહ છોડ્યો એમ ૪ સ ૧૨૮૭ (સ ૧૩૪૩)ની
ત્રિપુરાન્તકપ્રથમિમા લખ્યું છે

ઈ સ ૧૨૬૪ (અ ૧૩૨૦)નો શિતાલેખ

અર્જુનદેવ ત્રિશે પ્રગવોમાથી કયુ જ જાણ્યા મળતું ૧થી
અને એના મમળના ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યા છે તેમાથી પણ ઘણું
થોડું જાણવાનું મળે છે સ ૧૨૭૦ ના એના ત્રણ લેખ મળ્યા છે
તેમાથી તેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે અને રીતે લેખ સ
૧૩૨૦ (ઈ સ ૧૨૬૪) નો વેગવળના હગસિદ્ધ માતાના મદિમાથી
મળ્યો છે આ લેખમા નિકમ સ ૧૩૨૦, દિગ્ગરી મ ૬૬૨ સિદ્ધ
સ ૧૫૧ અને વનમી સ ૬૪૫ એ રીતે ચાલ સત આપેતા છે
આ લેખ પ્રમાણે સ ૧૩૨૦મા અર્જુનદેવનો મહામાત્ય ગણદત્તી

૧ પ્રવચનપરીક્ષામા મ ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ વર્ષ મુધી વીસ-૧૬૬૦ના સંન્ય
૨૬ અને ૧૩૨૦ થી ૧૩૩૩ વર્ષ મુધી અર્જુનદેવના સંન્ય ૧૬૭ મેમ સમ્યું
છે ભાગરકરને મળેલી એક જૂની અર્ધ સર ત પોથીમા પણ એ જ પ્રમાણે
સાદ આપી છે (૧૮૮૩-૮૪ નો રિપોર્ટ) પણ ૧૩૨૦ નો તો અર્જુન
દેવનો લેખ મળ્યો છે વળી અર્જુનદેવનો સંન્યકાળ ઉપરના મંત્રોમા
૧૩ વર્ષનો માગે છે અને સ ૧૩૩૨ નો મારખેવનો લેખ મળ્યો છે
તેને ત્રિચારત્રેણીને અનુસરી સ ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧ નો અર્જુનદેવનો
૧૧ યમગ માનવા એ જ ચાલ છે

૨ ધીવિશ્વમદ્ધ ૧૫૭મિધિચ્ય પ્રતપ્તજ્ઞાત્યન્મર્જન સ ।

શક મુવાળાકમમુક નાકનિતમ્મિનીનામધરમૃતેન ॥

પ્રા લે. મા લેખાક ૪૭ પ્લો ૯, ગુ. જી લે. ન. ૨૨૨.

૩ ઇ. એ. મ ૧૧, પ ૨૪૧ ગુ. જી લે. ન ૩૧૭

માલદેવ હતો. આ લેખ દ્વારા મોમનાથના મહત્ત્વા પાટણનાચાર્ય ગર શ્રીપરવીન્દ્ર, તેના પારિપાત્રિક મહત્ત્વી અસવસિદ્ધ અને ત્યાંના મહાજનના આગેવાન (જુહાપુર) માણસો જેવા કે હક્કર શ્રીરામદેવ રાણુકશ્રી મોમેશ્વરદેવ, દ. પદુગિદેવ, ડ શ્રી બીમસિદ્ધ તથા ગજશ્રી જાડાની પામેશ્રી હરમુજ (મોમજ-ઈગિની-અખાનુ ?)ના કાકા ઉપરના અમીર રુહુદીનના ગળતના નાખુદા પીંગે મોમનાથદેવના નગરની બહારના ભાગમાંથી એક મસ્જિદ બાંધવા માટે જમીનનો કટકો ગવા હક્કો સાથે ખરીદી લીધો અને એ ઉપર રાજશ્રી જાડાના મિત્ર અને ધર્મબાંધવ પીરાજ નાખુદાએ મસ્જિદ બાંધી, એનાં પૂજન દીપ તેલ દુરાનપાઠ વગેરે માટે તથા ચાલુ આગરથીગર માટે શ્રીસવયુજેશ્વરદેવના સ્થાનપતિ શ્રીત્રિપુગતક તથા વિનાયક ભટ્ટારક અને રત્નેશ્વર વગેરે પામેશ્રી ધરેશ્વર દેવની માલિકીની એ માળના ઘરવાળી એક મોટી વાડી, એ હાટ, એક ધાણી વગેરે લઈને મસ્જિદને એની કીબલ વાપરવા માટે એ બધું આપ્યું.

વળી મોમનાથ પાટણના શિયાપથી વહાણવડીઓના અમુક ઉત્સવા માટે રકમ દરાવી આપી એનો વડીવટ પાટણના મુસલમાનોની જમાત કરે તથા કાઈ વધારો રહે તો મક્કા અને મદીના મોકલે એવો દરાવ નોંધેલો છે. આ લેખમાં કેટલાક અગ્રંથી ગુજરાતી અને ફારસી શબ્દ પણ રંગે છે.

મુસલમાન વેપારીઓ અને વહાણવડીઓ સાથે ગુજરાતના રાજ્યે તથા લોકોએ કેવો મીઠો સંબંધ એ વખતે બાંધ્યો હતો એવું ઉપરનો લેખ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે.^૧

સ. ૧૩૨૭ ના આશ્વિન વદિ ૧૦ બુધવારે શ્રી અર્જુનદેવના

૧ આ લેખ બગણર સમન્થા વગર ટોડે અર્જુનદેવનો નૌરોનાથસ મુસલમાન હતો એમ લખી નીકળે છે અને બીનજોએ હવાર્થુ છે (જુઓ ટોડક ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ઉપરથી વ્યવસ્થાપનસહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથના 'ગુજરાતનું વહાણવટ' નામના લેખમાં પૃ. ૧૯૪નું કથન અને ટિ. ૩૮).

સંત્યમાથી શ્રીવાસુપૂત્યચરિત નામનો એક ગ્રંથ લખાયો છે,^૧ પણ એમાંથી અર્જુનદેવના ગાંધ્યદાળના સૂચન સિવાય કંઈ મળતું નથી.

વિ. મ. ૧૨૨ ની નાનાકપ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. મેં નાનાકપ્રશસ્તિઓમાંથી ઝાઝી વાત વીસરીને લગતી જ મને છે.

વિ. મ. ૧૩૨૮ નો જ એક લેખ કચ્છના રાવ ગામ (જે ભૂજની પૂર્વે માક મન ઉપર છે) માંથી મળ્યો છે. આ લેખ એક જૂના મન્દિરના આગાધાના એક ખુલામા પડેના એ- પાણિયા ઉપ- હોવાનું તથા મહાગજધિગજ અર્જુનદેવના ગાંધ્યમાં માનદેવ મહા માત્ય હતો ત્યાં ગવમા એક વાવ બંધાવાની નોંધ એ લેખમાં હોવાનું મુનઈ ગેઝિટિયરમાં લખ્યું છે.^૨

અર્જુનદેવના સમયો છે તે લેખ મ. ૧૩૩૦ વૈશાખ સુ. ૧૫ નો ગિરનારમાંથી મળ્યો છે.^૩ એ વખતે સૌગંધનો સૂમે પાત્ક હતો એમ એ લેખમાં કહેનું છે.

મત્રીઓ

અર્જુનદેવ વિશે આથી તથા લેખ મળ્યા તથા એના મહામાત્યનું નામ માનદેવ હતું એમ સ. ૧૩૨૦ના ઉપર સવિષ્ણ ઉનારેના લેખથી જાણાય છે, અને છેવટ સુધી માનદેવ જ મહામાત્ય હતો એ ઉપર તો ખુબ જ છે.

૧ નેશનલ ઇસ્ટાબ્લીશ્મેન્ટ પ્રેસ, પૃ. ૨૮ ની પુ. પ્ર. સ. ન. ૨૬૧

૨ ન. ૭ મ. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૨૦૬ એ જ પૃષ્ઠ ઉપર દિપ્તિભા પ્રસૂત લેખ માટે Bombay Government Selections CLith, New Series 71 ને રીને લેખ આપ્યો છે પણ શ્રી રા. જાગરના નોંધન વિરુદ્ધ આ લેખ નોંધ નથી.

૩ આ લેખ શ્રી મિત્રાજીરે નિયંત્રિત સોશાયટીના ક્વાટર્ટી જનરલ (મ. ૧૪ પૃ. ૨૪૭)માં છપાવે છે.

૧૩૨૦નો ઠાંટેલાનો લેખ

બીજા મંત્રીઓમાં ઉત્પત્તના વંશનો આમંતસિદ્ધ જેને વીસકદેવે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો તેને અર્ચુનદેવે પણ સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો^૧ અને એ અધિકારી તરીકે પોતે હતો ત્યાં જ ગોળે સમુદ્રકાંઠે દારકા જવાના રસ્તામાં આવેલો ગેવતીકુડ દુર્ણુ ધર્મ ગયો છે એમ માલમ્મુ એટલે પોતાની માતાના કલ્યાણ અર્થે નવા પથ્થરના પગથિયાં બધાવી દેવાની વાવ સમાન એ તીર્થને બનાવ્યું અને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય તથા ચંદ્રિકાદિ (નવ) માતાઓ સાથે શકરની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિઓ કરાવી, વળી નવા મંદિરથી શોભાયમાન એથી રેવતી તથા બક્ષેવતી બે મૂર્તિઓ કરાવી; વળી પાણીના રેંટ (અરઘટ્ટ)થી મનોહર લાગતો દ્રેવા પણ કરાવ્યો, જેના નિપાન (અંગેડા) માથી અમૃત જેવું પાણી ગાયો પીએ છે

વિક્રમના વર્ષ ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪, બુધવારે અહીં પ્રતિષ્ઠા થઈ

૧ જુઓ. પૃ. ૮૧૮, ટિ. ૨.

૨ સ જાતુ જલવેસ્તીરે પથિ દ્વારવતીપતે ।

જુધાવ રેવતીકુળમિદં કાલેન જર્જરમ્ ॥

અતસ્તુ તન્મદાતૌર્વ જનનીધેયમેમુના ।

નવરૂપલસોપાનૈઃ સુરવાપીસમ કૃતમ્ ॥

ઠાંટેલાનો સ. ૧૩૨૦ નો લેખ શ્લો. ૧૨-૧૪.

૩ ગણેશક્ષેત્રપાલાર્કચંદિકાતિસૃષ્ઠિ સમમ્ ।

કારિતૌ કૃતિના ચેહ મહેગજલગાયિનો ॥

કિંચાન્ન સત્ચરિત્રેણ રેવતીચલદેવયોઃ ।

અસ્થાપિ મૂર્તિયુગલ નવચત્રનપેશલમ્ ॥

અકારિ કૃપકોપ્યસ્મિન્નરઘટ્મનોદર ।

ધયન્તિ ધેનવો યસ્ય નિનાન્દ્યુમુધામુલમ્ ॥

એજન, શ્લો. ૧૫-૧૬.

સામત મનીના ગોત્રમાં પૂજારીના હરિહર કવિએ આ પ્રશન્તિ ગીતી છે ૧

સુગાંઢનો અધિ ૧૨ આ સામતમિહે ક્યારે અને શા દાણથી ઇચ્છો એ કદી સમાવે ૧૩, પણ મ ૧૨૦ માં ત્યારે મો પાલ્લ હોવાનું ગિરનાર ૧૧ લેખથી જણાય છે માટે એ પહેલાં ઇચ્છો હતો.

અર્જુનદેવના વખતમાં પણ વીસનદેવના વખતના કવિ નાનાક, કુવનપાશ્વર્યગિતના દર્ના ગત, એનો પુત્ર રૂપુ અને ધાધ્વસના લેખન ગગુપતિ ત્યાસ વગેરે વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા એમ સ ૧૨૮ની નાનાકપ્રશન્તિથી જણાય છે.

અર્જુનદેવનો ગણ્યકાળ ૬ મ ૧૨૭૫ (સ ૧૭૭૧)માં પૂરો થયો.

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ૬ સ ૧૯૧૫ અ ૧ માં સ્વ તનમુખ ૧૫ મનમુખ ૧૫ ત્રિપાડીએ ભાષાત્તર અને વિવેચન સાથે માર્ગલાના નાનાકગેદગના ૧૬૨ માંથી મરોત આ લેખ કપાતો છે, પણ ગુ. એ. લે ન ૨૧૯ અ માં કપાતો છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

- સારંગદેવ ઇ. સ. ૧૨૬૫ થી ૧૨૯૬
(વિ. સં. ૧૩૩૧ થી ૧૩૫૩)^૧

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના સં. ૧૩૫૨ના લેખમા તથા મુર-
લીધરના મદિરની પ્રશસ્તિમાર કહ્યા પ્રમાણે અર્જુનદેવના મોટા
પુત્ર રામદેવે પિતાના છવતા જ કદાચ થોડા વખત મુઘી નાના
ભાઈ સાથે ગળત્યનો ભાર ઉપાડ્યો હતો, પણ અર્જુનદેવ પછી
તો એનો નાનો પુત્ર સારંગદેવ જ ગાદીએ બેઠો છે. ૩ સારંગદેવના
સમયની ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમાં બેઠે એના મોટા ભાઈ રામદેવનું
નામ નથી, પણ ખભાતના ૧૩૫૨ના તથા મદિરના મુરલીધર મદિરના
૧૩૫૪ના લેખમા અર્જુનદેવને મોટો પુત્ર રામ અને નાનો સારંગદેવ

૧ વિચારકેણીમાં ઉપગ્નો સમય આપ્યો છે, ગેઝિટિયમાં પણ એ સ્વીકાર્યો
છે, અને હટીણું લેખોનો પુગવો બેતાં પણ એ જ બગબર લાગે છે.

૨ તન્નન્નાડનિન્દિતકીર્તિગસ્તિ જ્યેષ્ઠોડપિ રમ્મ કિમુ કામદેવ । શ્લો. ૯.
ઉમૌ ધુર ધારયત પ્રજાનાં પિતુઃ પદસ્યાસ્ય ચ ધુર્યકન્પૌ । શ્લો. ૧૦.

ભાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ પૃ. ૨૧૭.
આ શ્લોકમાં ‘ઉમૌ-એ ય’ એમ છે એનો અર્થ સ્વ. રામલાલ મોદી કહે છે
તેમ બે ભાઈઓ (પિતાપુત્ર નહિ) કન્વો એ જ મને થોડા લાગે છે (જુઓ
૧૯૩૩ નો શુભશતીનો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૫, ટિ. ૧)

તથા તસ્યાગજ. સપ્રતિ રાજતેર્સૌ શ્રીરામનામા નૃપચક્રવર્તી । શ્લો. ૧૧.

સારંગદેવ. શુશુમે ઘરાયાં રામાનુજો લક્ષ્મણસન્નિમય । શ્લો. ૧૨.

મુરલીધરના મદિરની પ્રશસ્તિ, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦, પૃ. ૭૭.

૩ તસ્યાંગમૂર્જયતિ ગૂર્જરરાજ્યલક્ષ્મી-સંભોગકન્દલિતસૌહ્યનિમગ્નચેતાઃ ।

ક્ષોણીમમુદ્રણકેલિરસોત્તરગ. સારંગદેવ ઇતિ શાક્રધરાનુભાવ. ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૪૭, શ્લો. ૧૨.

હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે? મોટા ભાઈ પિતાના જીવના જ પગલોડ વાસી થયો હોય કે મને તેમ થયું હોય, પણ અર્જુનદેવ પત્રી તો નાનો સાગરદેવ જ ગાદીએ બેઠો છે

સાગરદેવ વિચારક્રીડાના નખત્રા પ્રમાણે સ ૧૩૩૧મા ગાદીએ બેઠો હોનારો અભર છે, કારણ કે સ ૧૩૩૦નો, ઉપર જોયું તેમ, અર્જુનદેવનો લેખ મળ્યો છે અને સ ૧૩૩૨ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૧ (ઈ સ ૧૨૭૫ ડિસેમ્બર)નો કચકોટ પામે આવેના કચ્છના ખોખગ ગામના ખેતરના એક પાણિયા ઉપર સાગરદેવ ॥ વખતનો એક લેખ મળ્યો છે ૨ પાણિયાનો આ પથના મળી બદ્ધેશ્વરીતીર્થમા હતો આ લેખમા સાગરદેવને “સમન્તગામવનીસમનકૃત મહારાનાધિગજ પરમેશ્વર પરમભક્ત” જેના વિશેષણ લગાડ્યા છે અને એના મહામાત્યનું નામ શ્રીમન્દ લખ્યું છે ૩

આ પત્રી વિ સ ૧૩૩૩ જ્યેષ્ઠ સુદિ પાચમને રવિનાગનો આમગણ (મૌગષ્ટ્ર)માથી એ. લેખ મળ્યો છે ૪ આ લેખમાથી સારગદેવના ઇતિહાસ ઉપર કટવોડ નવો પ્રમથ પડે છે આ લેખમા મૌગષ્ટ્રના અધિકારીનું નામ શ્રી પાલ્લ લખ્યું છે આ પાલ્લ સ ૧૩૩૦મા પણ સૌગષ્ટ્રનો અધિકારી હતો એ આપણે ગિરનારના લેખથી જાણીએ ત્રીએ શ્રી પાલ્લ વગેરે પચડની સમતિથી

૧ જુઓ ઉપર પ ૧૭, ડિ ૨, મા લેવાલા વચન.

૨ જુઓ ઇ એ સ ૨૧, પ ૨૭ જુ. એ મે ન ૨૨૦

૩ રા રા દાનગમ અખખર પામે આ લેખ ૧૧ ન ડપાયતી નખ હતી તે ઉપરથી જુ ૧ (પૃ ૨૦૬)મા સાગરદેવના મહામાત્યનું નામ ‘સારદેવ’ લખ્યું છે એ મુજબ જુલુરે પાગળથી ઇ એ સ ૨૧ મા જે લેખ ડપાયો છે તેમા સ્પષ્ટ ‘જન્દ’ નામ છે

૪ જુઓ પુરાતત્ત્વ પૃ ૧, અ ૧, પ ૭૬, ઉપર ત્રી ગિરજાપુરનો લેખ

આમરણમાં ચાપોન્દટવંશના, રાણકશ્રી ભોજદેવના પુત્ર ગવ્તરજી શ્રી સુમતિસ્વામી દેવના પૂજન માટે દધિમતી (હાલની દેમઈ આમરણથી એક ગાઉ છે) નદી પાસે એક વાડી આપી છે. આ લેખ ઉપરથી એ વખતે આમરણમાં સોલકીરાગ્ન સારગદેવના ખડિયા તરફ આવડાવશના કાઈ રાણાનું રાજ્ય હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

માળવાના ગોગને સારંગદેવે હરાવ્યો

આ લેખમાં સારગદેવના વિશેષણોમાં ચાર નવા છે,^૨ (૧) ભુજ-બલમલ્લ, (૨) સત્તમચક્રવર્તી, (૩) માલવધરાનો ચૂમકેતુ, અને (૪) ગુર્જરભૂમિને ઉદ્ધારનાર વહારરૂપ. આ ચારમાંથી 'ભુજબલમલ્લ'માં ખાસ કાઈ અર્થ નથી. પછી 'સત્તમચક્રવર્તી' પોતાને કહેવરાવે છે તે આગળના પોતાના વંશના છ ચક્રવર્તીઓને ગણીને, તેમાં બે તો અશ્વિનદેવ અને વીસલદેવ હશે અને બાકીના ચારમાં (૧) સિદ્ધરાજ, (૨) કુમારપાળ, (૩) અજયપાલ, અને મૂળરાજને ગણ્યા હોવાની શ્રી. ડિસકળકરની અટકળ છે કે પણ આ અનુમાન પાયા વિનાનું છે, કારણ કે આ સારંગદેવ પહેલા ભીમદેવ બીજાને પણ 'અભિનવસિદ્ધરાજ' તથા 'સત્તમચક્રવર્તી' કહેલ છે.^૪ મતલબ કે 'સત્તમચક્રવર્તી'ને સ્વ. ગ. સુ મોદી કહે છે તેમ કતાચ ભાન્તવર્ષના છ ચક્રવર્તીઓને એઓએ કયાશ્રય (સ. ૧ સ્ત્રો ૪૬)ની ટીકામાંથી બતાવ્યું છે^૫ તેમ, 'માધાતા, ધુધુમાર, હરિશ્વર, પુરૂવા ભારત અને કાર્તવીર્ય' એ છમાં પ્રાચીન ચક્રવર્તીઓમાં પોતે

૧ દાન આપનાર રાજાનું નામ લેખમાંથી ભુ સાદ્ય ગયું છે.

૨. માલવધરાધૂમકેતુ ગૂર્જરધરણીસમુદ્ધરણવરાહ સપ્તમચક્રવર્તિ મુજવલમલ્લ મહારાજશ્રી સારગદેવ.

ગુરાતત્વ પુ. ૧, અ. ૧, પૃ. ૩૭.

૩ ભુઓ એજન પૃ ૩૯-૪૦.

૪ ભુઓ ભીમદેવ બીજાનું સ. ૧૨૮૩ નું તામ્રપત્ર (ગુ. એ લે. ન. ૧૬૬).

૫ ભુઓ મારા ગુ. મ. રા. ઇ. સા. પહેલીનું માનસી ૧૯૪૧ ડિસેમ્બરમાં છપાયેલું એમનું અવલોકન પૃ. ૩૭૪.

સાતમે એમ તાત્પર્ય હાય પદનો નક્કરત્વી સિદ્ધરાજ એમા તો
મદેદ નહિ પણ બીમદેને ન ગણના માટે શ્રી સિ-ગદે એ
નમ્રો દોવાનુ આપેતુ દાનુ મળે ઊતરતુ નથી અને બીમદેને
ગણનામા આવે તો માગદે આમો થાય એ ગમે તમ હો,
મોધી નાગે ઉપભોગી તો શીલુ મિત્રલુ છે એ ઉપગ્રી માળવાના
દોષ ગ તમે મુન્નગન ઉપગ્ર દેને દુમનો સાગ્રદે પાછા વાલ્યો
• હોવાનુ અનુમાન થાય છે મ ૧ ૩૩ મા આ મિત્રલુ વપગાયુ છે
એ ઉપગ્રી એ પહેના મ ૧૩૪મા ૨ ૧૩૫મા માળવા માથેતુ
આ યુદ્ધ થયુ હોતુ જોઈએ આ લખમા માળવાના ગણતુ
નામ લખ્યુ નથી એજ ગીતે ત્રિપુગાન્નકથ-પ્રતિનિમા પણ માળવા ૥
ગગને યુદ્ધમા પોતાના વચ્ચથી હગ્યો એટલુ જ હતુ છે ૧ પણ
પિ સ ૧૩૫૪ની ધીંગના મુન્નિધના મહિવાળી પ્રસારિતમા ' નામમા
ગોગને નમાયો એમ લખ્યુ છે ૨ આ લેખતુ વિવેચન કરતા વ્ય
તનમુખગમ ત્રિપાદીએ લખ્યુ છે તેમ આ નામ બીજેથી ગણનામા
આનુ નથી, પણ પદેના માળવાના ગગના મિત્ર અને પાળગ્રી
અર્ધા ગગના ધાળી થઈ મેદ ૧ ગોગદેવો માગદે હગ પો હતો
એમ ફાગ તવાગીખોમાથી નીમ્મે છે ૩ માગવાના આ ગોગો સ
૧૩૩૧-૩૨મા હગ્યો દોવાનુ આપણે અનુમાન કર્યુ છે એ વખતે
માગવાની માગ ઉપગ્ર જ્યમિદ શીને હતો જેને રણુચભોગના ચોહાણુ
ગગ જોતસિદ્ધે નથી રીતે દનાયો હતો ૪

૧ યુધિ વાદવમાલમશ્રાવજીત શીખવલો ઘટેલ મ ।

પ્રા લે મા લેખાક ૧૭, ૧૩૦ ૧૩

૨ સારગ્યેવ ગુપ્તમે ધરાયી

દુષ્ટસ્વમાત સમર ૧ ગોમ ત્રિદ્રાવયામામ દિગ-વરેષુ ।

શુદ્ધિપ્રમા ૧૮૫૦, ૫ ૭૩, ૨૧૦ ૨૨

૩ જુગો શ્રી વિ ૧૦૧ ૧૦૦ જો ૧ ૫ ૩૩૬, ૬

૪ ૧/૧ ૫ ૩૩૨ વા ૧૬ ૬

સારંગદેવ અને યાદવ રાજા રામચંદ્ર વચ્ચે યુદ્ધ

સારંગદેવનું એક પરાક્રમ તો માગવાના ગોગને પાછો કાઢ્યો તે અને બીજું ત્રિપુરાન્તકેશ્વર-પ્રશસ્તિમાં યાદવ રાજાને હરાવ્યાનું કહ્યું છે,^૧ પણ આ યાદવ રાજા તે કયાનો રાજા? શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ ટેકેએ દેવગિરિનો યાદવ રાજા રામચંદ્ર હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.^૨ આ યાદવ રામચંદ્રનો સમય શક ૧૧૯૩ (ઈ. સ. ૧૨૭૨ થી ૧૩૦૮-વિ. સ. ૧૩૨૮-૧૩૬૫) મનાય છે. એટલે એ સંભવિત છે. વળી થાણા-પાસેના ગોવળે ગામમાંથી મળેલા શક સ. ૧૧૯૪-ઈ. સ. ૧૨૭૨ના દાનપત્રમાં રામચંદ્રને 'ગુર્જરદક્ષિણ-કદીરવ' જેવું શિરુદ્ધ અવાયુ છે. એ જોતા આ રામચંદ્રે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનો એ સત્તવ માનીએ. પણ એ સાક્ષ્યમાં ગુજરાતની ગાદી ઉપર સારંગદેવ નહિ પણ એનો પિતા અર્જુનદેવ હતો. પછી-યુવરાજા તરીકે સારંગદેવ રામચંદ્ર સામે લડ્યો હોય અને એને પોતાનું પરાક્રમ ગણ્યું હોય તો જુદી વાત. પણ આ યાદવ રાજાને હરાવ્યાના પરાક્રમે સારંગદેવ બહુ મહત્ત્વ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી, કારણ કે છેક સવન ૧૩૫૦ના આશુના લેખમાં માલવેશ ઉપરના વિજયનું મુચક શિરુદ્ધ મળે છે,^૩ ત્યારે યાદવ-વિજયમુચક શિરુદ્ધ નથી.

સારંગદેવના પરાક્રમે વિશેષ ઉપર જે એ હિલેખ નોંધ્યા છે તે સિવાય કશું મળતું નથી, એટલે હવે કાકાનુક્રમમાં એના સમયના લેખોની ટૂંકી નોંધ કરવા સાથે પ્રસંગોપાત્ત એના ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન પણ કરી લઈશું.

૧ જુઓ ઉપર પૃ. ૪૮૧ ટિ ૧

૨ જુઓ ભારતનાં પ્રાચીન ગદ્યવંશ ૭ ભાગ પૃ. ૧૨૭.

૩ જુઓ હેમાદિ (મગડી) પૃ. ૧/૩.

૪ માલવેશવરહથિનીગજવટાકુમસ્થલવિદાર્ણેકપચાનન-

(જુઓ પ્રા. નં. લે. સ. લેખાક ૧૩૩.)

વિ સ ૧૩૩૫૦ આ ગદેનના સમયનો પ્રે લેખ પ્રિટિસ
અધિકૃતમગા હાસાની નોન મગે છે^૧ સ ૧૩૩૮ના સાગદેનના
ગત્યમા શ્રી કાન્ધ મહામાત્ય હતા ત્યાં એ જોન અન્ન નખાયો છે^૨

મોમનાથના મહિરનો વિરાજ છલેઈકા

પત્રી વિ ન ૧૩૪૩મા ઉપર જોનો મારવા C નેખ જોઈ કે
એ ત્રિપુગન્તમ્-પ્રગ્નિ લખાઈ કે^૩ આ પ્રગ્નિના ન ૫૬
નોડ કે, જેમાથી પત્રના નળમા સિનતી ગુનિ છે, પત્રીના ત્રી
શેકામા નીમનવે જેન આ લેખમા 'વિશ્વમથ' કહેન કે તેનાથી
આગલી આગદેન મુધીના ગજનગોનુ વર્ણન કે, પત્રી નાગ શ્લોકામા
નાનુીશ પાશુપતના વ્યાપક જાગડ લ-ીશ નો પ્રેા ગિયોનો
C નેખ જો છે, પત્રી પ્રેા ૧૪થી લખુવીતના ગિય ગાર્ગેયની
નાખામાં થયેના માર્તિંગસિયી ત્રિપુગન્ત નુનીતી પ પગ આપી
છે આ ત્રિપુગન્તની તીર્થવાનાનુ વર્ણન ૨૩થી ૩૦ પ્રેા મુધી ન્યા
પત્રી ક્યુ છે કે ત્રિપુગન્ત મના ગતા દેવપતન (મોમનાથ પાટણ)
આન્યા, અને ત્યા આક્ષાત રાડ જેવા મદ્યદમ્પનિએ આ ત્રિપુગ
ન્તનો મોમનાથના મના ગા મહન્ન કયા (પ્રના ૪૪) આ ગ
જગ્મપનિતી પટ્ટનાના મોમનાથ ૥ પામે ય મહન્નોના નામ મળના નરી
પા વિ સ ૧૪૪૫માં જારજગ્મપનિ મહન્ન હતા એમ જાણીના
મહિના સિનાનેખના પુગનાથી આપણે મારગપાતના પ્રણમા નેડ કે

આ ત્રિપુગન્તની પગસા કના એ લેખમા નખ્યુ છે એજો
વિનાન હતા મો પસા મગીન માણસોના નખ દગ નના મા

૧ તુ મે ન્હા મ પ, ૬ ૨૪, કે તા ના ૧૩૩૮ નોડન વિશ્વ ન
૧ / મુ. ના કે ન ૨૦૧

૨ નુજો જે રમી મા ૧૧૧૧૧ અન્ન ૧૧ ૫ ૬૨

૩ પ્રાનીન અખનાજ નખાડ ૧૭ આ પ્રસસ્તિ હાનિ ૧ પ્રગ્નિ નાનથી
પુતવિદોમા પ્રગિદ કે નુજો ગ મુ કે ન ૨૦૨

વાપરતા એમને રમા નામની સ્ત્રી હતી આ ત્રિપુરાન્તક કંઠે સોમનાથના વિશાળ છર્ગોદારનું વર્ણન પ્રશસ્તિના આકીના (૧૦૫ી આગળ) શ્લોકમાં છે એ છર્ગોદારની થોડી વિગતો નીચે આપી છે: એમેશ્વરના મંદિરના મુખની ઉત્તરે છર્ગુચ્છિદ્રકામુદની પાસે ગરના પાંચ મુખ જેવા પાંચ મંદિર દર્શાવ્યા (૧) પોતાની સાતા માદહણ દેવીના નામથી માલ્લજેશ્વરના મંદિર દર્શાવ્યું, (૨) પોતાના ગુરુના નામથી ગરજદમ્પતિનું મંદિર દર્શાવ્યું, (૩) ગુરુપત્ની હિમાના નામથી હમેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું, (૪) પોતાના નામથી ત્રિપુરાન્તકેશ્વર અને (૫) પોતાની સ્ત્રી રમાના નામથી રમેશ્વર એ રીતે પાંચ મંદિર દર્શાવ્યા (શ્લોક ૧૩૫થી ૪૧), અને પાંચ મંદિરના વચ્ચે ભાગમાં ગોમ્દાક (ગોરખ)નું લેંગવનું હનુમાનનું સગ્ગવનીનું અને સિદ્ધિ વિનાયકનું એટલાના ધ્યાન કરાવ્યાં (શ્લોક ૪૫), અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુદર તત્ત્વો ઉપર તોગણ દર્શાવ્યું (૪૬) આ પછી એ ધ્યાનના જુદા જુદા માણસોએ મંદિરમાં શુ કામ કરવું એની વિગતો લખી છે.

પછી કાણે શું શું આપવું એની વિગતો છે. દા. ત માળીઓની શ્રેણીએ હમેશાં બગ્સો કમળ અને એ હળ્લર નવા કંચેણના ફલ આપવા વળી કાકાગ્રમાંથી હમેશા શું કેટલું લેવું એની વિગતો આપતાં એ માણા યોગી. એક માણું મગ, ચાર તોલા ઘી, તથા દીવા માટે તેલ એટલું જ અને ધૂપ વખતે એ માણુ ગૂગળ લેવો વળી મેહકે (૬) નાગરવેલના પાન પચાસ હમેશા આપવા (શ્લોક ૫૫)

ત્રણ હાટ ખરીદીને આ મંદિરના ચાલુ ખર્ચ માટે ત્રિપુરાન્તકે આપ્યા તથા ચંદ્રમા અને ભાદરવામાં સાકસડી તથા સમારકામ માટે મહાજને પણ હાટદીક એક દમ્મનો લાગો નાખ્યો હતો મહત ત્રિપુરાન્તકે સારગદેવ રાજના નામથી એક કુંડ પણ બંધાવ્યો હોય એમ જણાય છે (શ્લોક ૭૨) આ પ્રશસ્તિ ધન્યના પુત્ર ધરણીધરે રચી છે, પૂર્ણસિંહના પુત્ર મત્રી વિક્રમે લેખી છે, અને નાહરના પુત્ર પૂલરસિંહે

ગાંધીજી જેવડા ગદ્યમા લખ્યું છે કે મ. ૧૭૪૮ની માન સંદિ પાચમને સોમવારે વિગપ્રતિગમહોત્સવ થયો.

મોમનાથના આ મદિરોનો વિનાશ વર્ધ ગયા છે

એ સમયના ધાર્મિક ગ્રંથોના ખ્યાન આવે એ માટે આ પ્રશસ્તિનો સાર લગાણુથી આપ્યો છે બાપી ત્રિપુરાન્તઃ ૧૩૮૮મા નના મનાવ્યા મદિર નષ્ટ વર્ધ ગયા છે એ પારુપત આચાર્યો, એના મરો, એ લાગાઓ, અને મોમનાથની એ અદ્ભુત જાડોજલાની ડશાનુ પલ્લુ નામનિશાન નથી રહ્યું ફક્ત સોમનાથના મૂળ પથ્થરના મદિરોના ભગવાવરો સમુદાયે આ કરુણ ઇતિહાસના સાક્ષી જેવો જીમ્મો હતો ? મં ૧૩૪૮મા સારગદેવો મહામાત્ય મુસલ્માન હતો ત્યારે રીગ્તપુરમા એ જૈનધર્મશ્રીની પ્રત લખાઈ છે ૨

નિ મ ૧૩૪ વૈશાખ વદિ છઠ્ઠો વન્યણીએ એ વેષ મળ્યો છે કે જેમા સારગદેવના જન્મમા એનો મહામહાદેવ વિજયાન (જેના પિતાનુ નામ ક્ષેમાનંદ હતું) જાનુ મામે લગ્ન ગયેલો ત્યારે એના મહાસાવનિક મરતો પુત્ર હરિપાન કેલગપુત્રને મચાવવા જતા મરણ પામ્યો અને એ હરિપાનના બાઈએ એની વા ગીરીમાં રણુત્તભપાળિયો જીમ્મો કરીની નોધ છે આ રાગિત વનગરના માંડવ ક્ષાત્રજ નખી છે

ઈ સ ૧૨૯૦ (અ ૧૨૪૮)માં મુમુરમાની લગ્ન આચોરની મીમા સુધી આની ગયું હતું પણ સારગદેવ સામે આવે એમ જાણી

- ૧ અને એ પણ નથી એ જ સ્થળે નહ મં ૨ બધાને નરી વિગપ્રતિગા થઈ છે સ ૨૦૦૭ ડી વૈશાખ મુદિ પાંચમે
- ૨ જુઓ પીટસન રિપોર્ટ અ ૧, ૫ ૫૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ ૯૦૧
- ૩ જુ મા એન સ ઓફ બાગરઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અ ૬, ૫ ૧૭૪ મા ના રિસર્ચકર્તાનો નામ અને શ્રી ૨ ૧ બાગરકરુ નોર્થર્ન સિસ્ટ ન ૯૨૮ મુ ૧ ને ન ૨૦૨ મ

નામે દીકા રચી છે તેની અંતગ્રથસ્થિતના શ્લોકમાં ૧૩૫૩ ભાદરવા
 મુદિ ૧૩ને રવિ એ રીને નિગિ રાગનું નામ શ્રીઆંગે અને મદા-
 માત્યનું નામ માધવ કખેલ છે.^૧ મદામાત્યના નામ માટે આ બહુ
 ઉપયોગી છે. આ લેખ પ્રમાણે સ. ૧૩૫૩ મુઘી સારંગદેવ ગાદી
 ઉપર હોવો જોઈએ, પણ ત્યોતિવની ગણતરી પ્રમાણે સ. ૧૩૫૩ નહિ
 પણ સ. ૧૩૫૨ હોવું જોઈએ એમ સ્વ રામલાલ મોદીનું કહેવું છે.^૨

ઉપર કાલાનુક્રમમાં ઉતારેલા લેખાર્થી સારંગદેવની કાગિદી વિશે
 જે કંઈ જાણી શકાય છે તેથી વિશેષ જાણવાનું બીજું કંઈ સાધન
 નથી, પણ આ લેખથી એટલી તો ચાક્રમ ખગર પડે છે કે સારંગદેવના
 રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં પાલ્લણપુર અને આશુ મુઘી, પશ્ચિમમાં
 સાંગપૂરમાં સામનાથપાટણ અને વન્થળી મુઘી હતો, અને પૂર્વ તથા
 દક્ષિણમાં એની રાજ્યસત્તા સ કુચિન યઈ હશે એમ માનવાનું કાગણુ નથી.

મંત્રીઓ

સારંગદેવના શ્રીકાન્દ. મધુસૂદન, શ્રીવાધૂય, તથા હેવટ માધવ,
 એટલા મહાત્માત્યોના નામ પણ આ લેખમાર્થી મળે છે.

૧ શ્રીવિક્રમાર્કસનચાચ્છરદામય ત્રિ-પંચાંગતા સમવિકેષુ શતેષ્વિંતેષુ
 તેષુ ત્રયોદશસુ માદ્રપદે ચ શુક્લે । શ્લોક. ૫.

પક્ષે ત્રયોદશતિથૌ રવિવાસરં ચ શ્રીમત્સારગનૃપે માધવસંજ્ઞે મહામાત્યે । શ્લોક. ૬.
 સ્વ તનસુખગન મનસુખગન ત્રિખંડીનો ‘હર્ષવાચેશાના સમ્યક્તો શિલા-
 લેખ’ શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૧૧૧.

૨ ચાંદની દીપિકાના પ્રશસ્તિ-શ્લોકમાં જે નિયિવાર આપેલ છે તે મળતા
 નથી. કાગણુ સ. ૧૩૫૩ ના ભાદરવા મુદિ ૧૩ ને દિવસે રવિવાર નહિ
 પણ શનિવાર હતો. વળી સ. ૧૩૫૨ માં એ દિવસે રવિવાર હતો. માટે
 લેખક કે વાચકની ભૂલથી એ શ્લોકમાં દિને બદલે ત્રિ આવી ગયું છે
 એમ સ્વ. ગમલાલ સુનીલાલ મોદી કહે છે. જુઓ ૧૯૩૩ નો ગુજરાતીનો
 દીપોત્સવી અ. પૃ. ૧૫. આ લેખમાંના જુદાજુદા ઇતિહાસવિચારનો મેં
 ઘણો લાભ લીધો છે.

પ્રકરણ ૨૦ મુ

કર્ણદેવ

ઈ મ ૧૦૬૬ થી ૧૦૮૮-૮૯
(મ ૧૩૫૩ થી ૧૩૫૫)

કર્ણ ગાદીએ મેઘાનુ વર્ષ મિયાગ્રેગીમા મ ૧૦૫૩ લખ્યું છે. આગવતો ખલાતનો ચિનામપિ પાર્શ્વનાથનો લેખ મ ૧૦૫૦નો મત્તો હોનાનું ઉપર નોધાર્ધ ગયું કે હવે નેત્રની દીપિ. ગીમની અનપ્રથમિમાં આગદેવનો ગત્યમળ મ ૧૩૫૩ ૥ લાલવા મુદિ ૧૦ મુની કદેન છે. જે એ માન બગગર હોય તો કર્ણ મ ૧૩૫૩ની આખરમા ગાદીએ બેગે હોનો લેખએ, પણ માગરોગની ભુમ્મામિત્તની મહાગના યામના ઉપર એ લેખ મત્તો હતો, જેમા અભુદિનપાટકમાં કર્ણદેવનો ગત્યમમન હોવાનું કહ્યું છે આ લેખમા મવન પત્રી વિ વર્ષમ્મ ૧૩૫ એ રીતે મ્લુ જ આમ્મ ૫૫૫ છે અને ચોથો ધમાર્ધ ગયો છે, પણ નિધિ વાગના રામ્મો 'સેવ્ર મુદિ ૭ (સ્વાય)' 'ચેન મુદિ સાનમ આગે મ્લિના બચેન કેડ અને લ્યોનિયની મ્લુનરીથી ૧૩૫૩નું વર્ષ નીમ્મો છે એમ થી મિમ્મો તથા મ્લુ ગમનાન મોની કહે છે અને એ યથાર્થ હોય તો સાગદેવનું

૧ જૈન કનિદાસ સચોત્ક ખ ૨૦ મ ૩

૨ જુઓ ઉપર ૫ ૪૮૮, દિ ૦

૩ જુના ભાવનગર પ્રાચીન ચોખમ્મ ૧૯૩૩ નો ૧ જુનાનો દીપોત્તરી અક ૫ ૧૧ તથા ને ઉપરની દિ ૮ અને ૧ના મોરિરે દલિમ્મ જુલાઈ ૧૯૩૦ તથા એનાથી મુજરાની ૧૫૫૫૫ વા. ૧૮ મા સાદિત્યવત્સરે (૨ કા યામીએ) કદેત્રો ઉતાના મુ. એ લે ન ૨૨૫ મ.

દીપિકામાં આપેલું વર્ષ ૧૩૫૨ જ હોવું જોઈએ^૧ અને ૧૩૫૩ની ચૈત્ર સુદ સાતમ પહેલાં પણ એ જ વર્ષમાં કર્ણ ગાદીએ બેઠો હોવો જોઈએ કર્ણદેવના, સ. ૧૫૩૪ના ઉપર કહેલા મુરલીધરના મંદિરવાળા લેખમાં કલા પ્રમાણે સારંગ દેવના મોટાભાઈ રામનો પુત્ર થાય^૨ અને સારંગદેવ બાવીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછીએ પહેલાં જન્મેલો એનો ભત્રીજો ગાદીએ બેસે છે એ જોનાં ગાદીએ બેસતી વખતે એ મોટી ઉમરનો હોવો જોઈએ.

કર્ણના લેખ

કર્ણના સમયના હજી સુધી તો બે જ લેખ મળ્યા છે એક તો માગરોળનો ઉપર નોંધેલો લેખ જેમાં કર્ણના નામ સિવાય બીજું કંઈ નથી, અને બીજો ઈડર સરથાનના લિલોડા તાલુકામાં આવેલા મુરલીધર ભગવાનના જૂના મંદિરના મંડપની ભીતે કાળા પથ્થર ઉપર કાતરેલો છે પણ ખરી રીતે એ લેખ મૂળ આ મંદિરનો ચાર શ્લોક સૂર્ય સ્તુતિના છે તથા શ્લો. ૧૯-૨૧માં એક મુલતની સૂર્યલોક-પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે તેથી જણાય છે. એ લેખમાના ૧૬માથી ૨૩ સુધીના શ્લોકોમાં એ મંદિર સ્થાપનારના વશનું વર્ણન છે. છેલ્લો ભાગ તૂટે છે અને છેવટ ગદ્યમાં સ. ૧૩૫૪ વર્ષે શોભન નામના સવત્સરમાં સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હતો ત્યારે કાર્તિક સુદિ ૧૧ને રવિવારે એટલે ઈ સ. ૧૧૯૭ના નવેમ્બરમાં આ લેખ કાતર્યો છે, એમ લખ્યું છે.^૩

૧ જ્યોતિષની ગણતરી ઉપર સૂર્ય વિશ્વાસ મૂકી ઉપલબ્ધ લખાણમાં આ રીતે કેટલાંક પદ્ધતિ વિચારણીય તો છે જ, પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં નવું, સાબન ન મળે ત્યાંસુધી ઉપરનો નિર્ણય ઠીક છે.

૧ શ્રીરામાદૌરસો જાત કર્ણનામેતિ વિશ્રુત. ॥

મુરલીધરના મંદિરવાળો લેખ શ્લો. ૧૩.

૩ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પુ. ૫૭, માર્ચ એપ્રિલમાં પ્રગટ થયેલો ‘મુરલીધરના મંદિરમાં ગણિત લેખ’ સબધી સ્વ. તનમુખરામ મન.મુખ-રામનો લેખ

આ લેખમાં ક્યુદિન વિગે એ "વે શાલથી અવિરુદ્ધ રાંધી પ્રગતુ
પ ૧૧ કર્નો" મેટુ જ લખ્યુ છે ?

ક્યુદિવ ૧૮૭૧નો ૭ નો મેટુન ગત દતો એના મદામાલ્યના
નામ માવવ દત એમ નીચે આપેના પુગવાઓમાં ચોક્કસ ૧૭ ૮
આ માવવ નામ પ્રાપ્ત દતો એ પણ વિચા ક્રેગીના લેખક
(મ ૧૮૦૦ની આસપાસમાં) ન્પટ ૧૧૩ મિત્ર ક્યો છે એટલે
નિવદિ ૭ માવવ મગ ક્યુદનો દતો એમ એ- દુરામા દેતુ
દ્વારાતુ ન્વ ગમનાર મોગીએ ન્પ્યુ છે રાંધી એ માવવ વ'રાં પામે
માધાનાવ મ ૧૫૦માં બધારી હતી એમ એ રાવના લેખ ઉપ થી
અધુમાન ૨ રામા આવે છે પણ તેખમાં માવવ નામ નથી પણ સ્ત્રી નામ
કે એવુ ન્વ ગમ ૧૧ માં મોગી તેખનુ પ્રતિર્ણિત લેખને લખે છે ૨ મ્યુના
તો ૨૭ વાના દેકા ગ લખાના કોઈ મનાયતી નોર મળતી નથી
મ્યુના મદામા વપ' ત્રાગદેવના છે ૧૧ રાંધી મદામાલ્ય નામ
માવવ ન્વ દતો નો એ જ મમનાઓને શુભાગ ઉપર હુમનો મ્વા
તો ૧૧ ૧૧ દતો, એમ ને નમ્યાં આપ છે તેને નીચેના પુગવામાંથી
તો મ ૧ છે

- ૧ પ્રતિન લાગિયોવન માગ વ્યયતિ પ્રથા ૥ ૧૧ ૧૧ ૧૧
- ૨ મ્યુના ૧૪૩૩ નો ૧૮૭૧નો દીપક સ્વયં ૫૨ ૧૬, દિ ૧૮
- ૩ આ દતોમાં નાનવા ૧૫ નથી, કમનુ કે જે મુનકાસીન ન્વ ૧૧ ૧૧
ન ૧ ૧૧ તે જોડા લખવા છે અને જનો અને રાસ વચ્ચે ૧૧ ૧૧ વિતાર
જાવાથી વાલ રાન જલગી ૫ વા મા ૧ લખાવ દાવા ૧ લખિત
૧ આ દતોથી ૧૧ ન્વ મ્યુના ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧
૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧
પ્રત્યક્ષ (૫ ૧૬)ના આપવા ૧ પણ પચનાત ન્વ ને રાના નાનર
દતો ૧૧ ન્વ ૫ ૧ આ લખવા માધી ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧
પ્રમાન મદવા ૧ વિરુદ્ધ પુરવા ને ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧
૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧
ન્વ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧

૪૯૨ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

૧ વિ. સ. ૧૭મા શકના અન્તમા સ્વાયંવ અને રાજપૂતાનામાં અતિપ્રસિદ્ધ મુદ્દગોત નેલસીની ખ્યાતમા લખ્યુ છે કે:—

“સ ૧૩૪૦મા માધવ આત્માણુ પ્રધાન હુવા ઉચ્છ્રી વાધેલોએ ગિગર ગઈ વહ વતર અલ્લાહીદીન બાદશાહકો લાયા (૫ ૨૧૫).”

૨ સવત્ ૧૫૧૨માં ગ્યાયેલ કાન્તદેવપ્રગથમા ગગ્ગએ આત્માણુ માધવને દ્વાર્યા અને તેવી એ મુખ્ય પ્રધાન રિગ્ગાઓ અને એણે “જ્યાએ મુસલમાનોને આહી લઈ આવીશ ત્યારે જ અહીંનું ધાન ખાઈશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી” અને એ પ્રમાણે એ ખર્ચખર મુસલમાનોને લઈ આવ્યો વગેરે વિચારથી લખ્યુ છે. ૨

૩ ૧૨મ શકાલ ચુનીલાલ મોદીના સકાળણ અનુમાન પ્રમાણે સ. ૧૩૫૬થી ૧૫૦૦ સુધીમા ગ્યાયેલા મોટા આત્મણોના નાનિપુરાણુ ધર્મારણ્યમા લખ્યુ છે કે. “પ્રતાપી મહારાગ્ન હર્ષ રાજ્યગાદી ઉપર હતો ત્યારે એના દુષ્ટ, નિર્દુષ્ટી, દેશદ્રોહી, કુલાધમ અને પાપી અમાત્ય માધવે ક્ષત્રિયગત્યનો નાશ કર્યો અને મ્લેચ્છરાજ્યની સ્થાપના કરી ૩

૧ મુદ્દગોત નેલસીએ સાલ ખોટી લખી છે પણ એ ક્ષમ્ય છે

૨ નિળિ અવસરિ ગૂજરવરરાઠ સારગદે નામિ વૌઝાઈ

નિળિ અવગણિડ માધવ વમ તાહિ લગદ વિપ્રહ આરમ

રીમાવ્યુ સુલગુ પરધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યુ ધાન

ગૂજરાતીનુ મોજન કરુ હુ તરકાણુ આજૂઅરુ

ખ. ૧—૧૩ થી ૫૫

આમા સાગરદેને ગુજરાતનો ગત્ત લખ્યો છે એ નો પડાનાબની બલ છે, એ વખતે હર્ષદેવ જ ગત્ત હતો

૩ રાજ્યાસને સ્થિત કર્ણો મહારાજ પ્રતાપવાન ।

જાતોડમાત્યસ્તસ્ય દુષ્ટો નિર્ગુણો માત્રવાહ્ય ॥

દેશદ્રોહકર પાપી દુષ્ટાત્મા ચ કુલાધમ. ।

ક્ષત્રરાજ્યસ્ય વિધ્વસો મ્લેચ્છરાજ્યસ્ય સ્થાપક. ॥

ધર્મારણ્ય અ ૬૯. શ્લો. ૬૮, ૬૯.

મરણુ લયે બોજનની વાગ, પીરસનાર પીરસે દઈ દ્વાર,
રાયે પ્રથમ મને અવગણ્યો, મારો બધવ કેશવ હણ્યો,
તેની ધરણી ગળી ઘેર, સહ્યો જ્ય કયમ આકંગે કુ "

ભાટોની કથામા કેશવને બદલે માધવની સ્ત્રી^૧ હયાંતુ નથા
નેણસીની ખ્યાતમા માધવની પુત્રી હયાંતુ કહેલુ છે આ વિગતનો
કેર મને બહુ મહત્વનો લાગતો નથી અને એ ત્રણમાં કાન્હદેવપ્રમથ જ
વધારે વિશ્વસનીય ગણાય વળી કણુને માથે જે આંગેપો પદ્મનાભ
મકે છે તે જૂના કે હાલના રાજાઓ માટે અસંભવિત નથી ર

સમકાલીન મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખકોએ આ પ્રસંગમા માધવનુ
નામ લખ્યુ જ નથી, પણ ઉપર ઉતારેલા મેરુતુગ અને જિનપ્રભસરિના
પુગવા અસંખ્ય હોવાથી ગુજરાત ઉપર થયેલા મુસલમાનોના
આક્રમણમા કણુથી રિસાયેલા પ્રધાન માધવનો કાઈકે દાથ હોવામા
શક રાખવાનુ કારણ નથી.

જિયાઉદ્દીન બની^૨ જેવા સમકાલીન મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખકોએ
“ અલાઉદ્દીન ખિલજીના હુકમથી ઉલુઘખાન અને નસરતખાને ગુજરાત

^૧ જુઓ રાસમાળા આ ૩. પૃ ૩૮.

^૨ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૪ મા કાપડલાનલ ખિરદ્યારી પદ્મદેવીની દત્તબા
આપી છે. રાજતરંગિણીમાં તો એથી વધારે લય કર અનેક દાખલા છે
અને નવા દાખલા, વાચનાર વર્તમાનપત્રોમાથી, શોધી શકો

મુઘલીયગના મસ્જિદના શિલાલેખમા કણુ વિશે ‘ સ્મૃતિશાસ્ત્રથી
અવિરુદ્ધ વર્તીને તે પ્રબળ પાલન કરે છે. ” જુઓ પૃ. ૧૮૧, ટિ. ૩ એમ
લખ્યુ છે. પણ એના રાજ્યમા ગ્રહેનાર એની સ્તુતિ જ કે એ આભાવિક
હોઈને એવા સામાન્ય સ્તુતિવચનનો આધાર પદ્મનાભના વિગતવાર
કથનને ખોટું કરાવવા માટે પૂરતો ન ગણાય એમ મારો મત છે. અ.
ગમલાલભાઈનો મત એથી જુદો છે જુઓ ૧૮૩૩ નો ગુજરાતીનો ત્રીપો-
તસવી અ.ક પૃ. ૧૬-૧૭.

ઉપર ચરાર્થ કરી, એઓએ ગુજરાતો તથા અણહીલનાડને લૂટ્યુ,
ગુજરાતનો ગજન કણ દેવગના દેવરાજ પાસે ભાગી ગયો, અને
એના સ્ત્રીઓ છોડી ખાનનો બધુ મુસનમાનોના હાથમા ખાન્યુ. ૧
એ રીતે ગુજરાત ઉપરની ઉલુપખાનની ૨ ચાર્ધનુ દેવમા જ વર્ણન
આપ્યુ છે, પરંતુ પદ્મનાભ કવિએ વિન્નાગવી વર્ણન કર્યુ છે. આ એમા
માર્ધ અનિદાસિ- પ્રિયથ દેખાતો નથી મેટલે એનો દેડા સાગ અગી
ઉનાગનાનુ ચોગ્ય વાર્યુ છે પદ્મનાભ -હે છે કે * માધવની માગસુધી
મુનતાને નાગની તારારી કરી અને એને પોતાના નાગ્યમાથા પનાગ
થવા ૨૧ માટે પગિમ માગનામા આવેના નાવોગના મોનગિગ
ચાહ્યાણુ ગજન કાન્દુદેને પોતા- મો ની પુજા યુ પરંતુ મમનમાન
સરખની ગામ ભાગવા, ગાન જાનના, સ્ત્રીઓ નાગની, ગાયો
માગવી, મદિગે તોના વગે હમેશની સ્વર્ભવિગની પ્રવૃત્તિ તન્દ
નેધને કાન્દુદેએ ગતો આપનાની ના પાડી, પણ ચિતોના સમગ્રમા
ગવગે મેના માથી જવાનો ગતો આપોલે એટલે મુસનમાની ભગ
મનાન કિ અને ત્યાગી મોજમે આ યુ મનામ સુની ના પાળવાના
ગુજરાતમા એના આનસાનો જુમાગે પહોચી ગયો અને જમા નાન
નાઈ ગયો એ વખતે મોજામામા બત નામનો ઈ વાગ મહતા
હતો તે પોતાના પોજા માણો માથે મમનમાનો ઉપ તુગી પ ચો
ઓ મસખમાનો દાદ નાળીતે અને ગજુમિ ઉપ પ ચો પગી

૧ જુગો હતિયટ મ ૩, ૪ ૭૪ તથા ૫ ૧૬૩

૨ ગુજરાત ઉપર ચાર્ધ કરનાર સરદારનું નામ ઉલુપખાન જ ઉલ મ મુસ્લિમ
તથા દેગી પુવા માથી સિદ્ધ થયુ છે જુગો પુરાતત્વ ૫ ૮, ૫ ૧૩
થી ૨૩૯

૩ ગુજરાતમા આનવા ચિતોના ગજન મગગિદે દે- આપીન પોતાના મેના
દેગી નેમ નેમ રક્ષા કરી નેમ સમકાલીન જનનેજ નિવધનસુધિ મદ
૩ (જુગો પુરાતત્વ ૫ ૪, ૬ ૨૬૬ માનો તીર્થકલ્પનો ઉત્તાર) મે
હકીકત પદ્મનાભના ઉપરના ચનને વિશ્વસુ ધિય દાનવા માટે પૂતી

મુસલમાનોએ મોરણા લાગ્યું, ત્યાંથી ખાન ઝાડ્યાં, ગામોને આગ લગાડી અને દેરાણે દેરાણે લૂટાલૂટ કરી, ત્યાંથી ધાનટાર અને ડંડાવ્ય^૧ લૂટી મુસલમાની લશ્કર પાટણ આવ્યું ત્યાં તો શહેરના દરવાજા બંધ થઈ ગયા. એમ છતાં મુસલમાનોએ પાટણ લીધું તથા લૂટ્યું અને ગટને ધંધો પછી માધવની સલાહથી કચ્છદે છોડી પાડી નાસી ગયો અને એની સાથે ગણી પણ પગે ચાલતી નાહી. કચ્છ નાકા પછી મુસલમાનોએ ગટ લીધો, એના ભડાર લૂટ્યા, અને પાટણમાં જેવું હતી થયું ન હતું અને થશે નહિ તેવું થયું. ત્યાં મદિર હતું ત્યાં મન્દિરો ધર્મ પછી પાટણમાં અસાહિબની આણ વર્તીલી લશ્કર અસાવળ તરફ ગયું અસાવળ લૂટી ધોળકે ગયા. ખીજા પણ ખલાત મુરત ગદે વગેરે શહેરો લૂટ્યા, અને ગુજરાતમાં કેર વર્તીયો. આ રીતે સોનારૂપા અને ધાન પણ લૂંટતા, દોંગને વાળી લેતા તથા ખાતો પડતા મુસલમાનો મોરણ તરફ ગયા. ત્યાં ડોના મગલપુર, દોવ વગેરે મોટા મોટા ગામ લૂટી લશ્કર મોમનાથ ઉપર ગયું મોગઠમાં તો લોકોની ચાંદ તરફ નાસઝાગ થાય છે, હૈયાં ફાટી જાય છે, ત્યાં ત્યાં કોલાહલ અને યુમગણ થાય છે, અને આગોતે લીધે ધુમાડા નીકળે છે મોટાં મોટા શહેર ધડોધર લાગે છે, પણ કોઈ

૧ ધાનટાર તે મેસાણા અને પાલણપુર્ણી વચ્ચેનો પ્રદેશ અને રાગવા તથા મેસાણાની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ડંડાવ્ય એમ સ્વ રાજાભાઈ પીતાળજીદાસ ફેરારી કહે છે (ત્રીજા સા પ. નો રિપોર્ટ ઇ. વિ જ્ઞ. ૫) ઉત્કર્ણ લેખોનું દરહિ તેજ આ ડંડાવ્ય હોય એમ જણાય છે.

૨ ધર્મરક્ષમાં મોદેરાના લેરાનું, મોઢ બ્રાહ્મણોએ મુસલમાનો સામે ઝીલેલી ટક્કરનું, અને છેવટ મોઢ બ્રાહ્મણોને મોદેરા છોડવું પડયાનું વિસ્તારથી વર્ણન છે (જુઓ રાસમાળા આ ૩, પૃ. ૩૮૭, ટિ ૧).

મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખંડા પાટણના વિજય કરતાં મોમનાથના વિજયને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને પગનાલ પણ એમ જ કરે છે એ ખાનમાં રાખવાનું છે

સામુ થતુ નથી આ રીતે સોગંદમાં નૃત્તાટ કરતા મુસનમાનો
મોમનાથપાટણ પહોંચ્યા ત્યાં સોગંદના વાળા વાળ જોકવા વગેરે
છતાં ગજપૂતો સામા થયા, પણ મુઝિમ લશ્કરે કોટ પોડી નાખ્યો,
દવાળ તોડી નાખ્યા, અને દેવપાટણને ખાનના અમલારોએ લૂટ્યું
છે છે સોમનાથના મંદિર આગળ જીવમટોમનું સુદ્ધ થયું તેમાં આ
અર્થનું મૂળ માધવ મહેતો કામ આ યો પણ છેવટ તો સોમનાથનું
મંદિર પણ પડ્યું અને લૂટાયું ?

પદ્મનાભના આ વર્ણનમાં ખામ શકા કરવાનું કાગળ નથી એમ
મને નાગે છે, પણ એ ગમનાવ યુનીનાવ મોદી કહે છે કે મુસનમાન
લશ્કર ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યું ત્યારે કર્ણ પાટણમાં નહિ પણ
અમાવનમાં હતો, અને એ કથનના દેશમાં મુસનમાની લશ્કર મેવાલમાંથી
મોલાએ ધરતે ગુજરાતમાં આ યુ કર્ણ નારીને કચ્છ તર નહિ પણ
દક્ષિણમાં ગયો, વોરે દનીનો કમી છે તથા “ કર્ણ અસાવનમાંથી
નારો હતો એવા તીર્થ પના અપદ્ધ થયનો પુરાવો આપ્યો છે ?
પણ ઉપરની દનીયોમાં કાંઈ જોર નથી માગ્યામાંથી લશ્કરને પમાડ
થવા દેવાની કાન્દહેત્રે ના પાડી અને મેવાલમાંથી પસાર થવા દેવાની
મેવાલના ગણાએ હા પાડી એ મેવાલ વાગ અને મોલામાને ગતે
મુસનમાની લશ્કર આવવાનું અપદ્ધ કાગળ જિનપ્રભમુગિએ તથા પદ્મનાભે
આપ્યું છે અને કર્ણ અસાવનમાંથી નાકો હતો એમ જિનપ્રભમુગિએ
કહ્યું જ નથી એરે તો એટલું જ કહ્યું છે કે : ‘ પડી મુસ્લિમ
યુગજ (ઉતુખાન) વાગદેશ અને મોલાસા વગેરે ચહેરો બાગીને
અસાવન પહોંચ્યો કર્ણદેવ ગળ નારો મોમનાથને ધણના ધા મારી
બાગી નાખી દિંદી તરફ મોખ્યુ.૩

૧ કાન્દહેત્રમધ ખ ૧

૧ જુઓ ગુજરાતી ૧૮૩૩નો દીપાવની અક, પૃ ૧૧

૨ ચિત્તકૂટાદિવદ સમરસીદેણ દદ દાડ મવદ્દેસો (અથા) તથા રવિસખો ।
તમો દમ્મારજુવરામો યગ્ગદ્દેગ મુદ્દહાસવાઈ નયરાણિય મજિઅ આણ

આ વાક્યોમા “કર્ણુ નાસી છૂટ્યો હતો એ પાટણુથી કે આસાવલથી એનો કરો ઉલ્લેખ નથી” એમ જે જિનપ્રભસુરિના ઉપરના કથનનું વિવેચન કરતા થી. જિનવિજયજી કહે છે તે અરાગર છે? વળી એઓ જ ઉમેરે છે કે: “ઉલુગખાન પાટણુ ગયો હતો કે નહિ એનો પણ આમાં કાંઈ ખુલાસો નથી, પરંતુ મુસલમાની તવારિખોમા ઉલુગખાને પાટણુમાં જ કર્ણુ સાથે લગાઈ કરી હતી અને એમા કર્ણુ હારી જઈ નાસી છૂટ્યો હતો અને એ પછી મુસલમાનોએ પાટણુનો નાશ કર્યો હતો હત્યાદિ દુષ્ટીકૃત વિગતથી આપેલી હોવાથી જિનપ્રભના ઉલ્લેખને અપૂર્ણ જ માનવો પડશે.”^૨ જિનપ્રભસુરિએ પાટણુનું નામ જ નથી લખ્યું એ એના કથનની અપૂર્ણતાનું નિદર્શક છે એટલે એમાંથી કર્ણુ અસાવલ હતો એમ સાબિત ન થઈ શકે એ દેખીતું છે પાટણુ પડ્યા પછી પાટણુથી જ કર્ણુ નાંદો છે એમ ઝિયાઉદ્દીન બર્ની જેવો સમકાલીન ઇતિહાસલેખક સ્પષ્ટ કહે છે, અને એને ઝંઝરવાલા ટેકા આપે છે.^૩ જિનપ્રભસુરિ એની વિરુદ્ધ કથુ નથી કહેતા. અને પદ્મનાભ જેવા પાછળના આલ્પલેખકો મુસ્લિમ-ઇતિહાસોના કથનને ટેકા આપે છે એ જોનાં એમાં શંકા કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી કર્ણુ દક્ષિણમાં નાંદો એનું કારણ એટલું જ છે કે પશ્ચિમમા તો મુસલમાની લશ્કર સોમનાથ લાંગવા જતું હતું અને દેવગઢ મુઝિમ પાવતપ્તથી દૂર હોવાના કારણે કર્ણુ એ માર્ગને

• સલામત માન્યો હશે.

મુસલમાનોએ ક્યાં પાટણુ લીધું એ હવે જોઈએ પ્રવચન-

વલ્લિય પત્તો | કળ્પદેવ રાઓ જ નહો | સોમનાહ ચ ઘનવાણ મજિસા
મટ્ટણ રોવિઝળ ઢિહીય પેમેદ | તીર્થકલ્પ બી. ઇ. ૫. ૯૫-૯૬. અને
સિ. ઈ. ૩. મા આ. ૫. ૩૦.

૧ જુઓ પુગતત્ત્વ પુ. ૪, ૫. ૨૬૭, નેમજ ૫ ૨૫૫ મા તારિખે ઝંઝર-
વાલામાંથી કરેલા કિતારા પણ જુઓ.

પરીક્ષામાં અને વિચારશ્રેણીમાં સ ૧૭૬૦ ની સાથે આપી છે એથી
હિનદુ મિગતે અહમીયા હિજરી ૪ ૬૯૬ એટલે વિ ૪ ૧૭૫૩-
૫૪ ની સાથે આપી છે, અને મુ જે (૫ ૨૦૫)માં તથા એમ્મિય
હિસ્ટરી બોર્ડ ઇન્ડિયા (અ ૩, ૫ ૧૦૦)માં એજ ૧૯૧૭ એટલે ઈ ૪
૧૨૮૭ સ્વીકારેલ છે, પણ તારિખ-ફિજિઆમાં હિ ૪ ૬૯૭ એટલે વિ
સ ૧૩૫૪-૫૫ની અને તઝીઅ-નુન-અમમીયામાં તારિખ-ઈ-અનાઈમાં
અને તારિખ-ઈ-દીરોઝનાહીમાં હિ ૪ ૬૯૮ એટલે નિ ૪
૧૩૫૫-૫૬ ની સાથે આપી છે? હિ સ ૬૯૮ ની સાથે આપનારા
મુનિમ-નેખો? સમગ્રનીન હતા અને એજ સમયના જ્ઞેનલેખ
જિનપ્રભસુતિ પણ ૪ ૧૭૫૬ની સાથે આપે છે માટે સ ૧૭૫૬માં
ધણું કરી વર્ષના આગલમાં અથવા ૧૭૫૫ના અન્તમાં એટલે ઈ ૪
૧૨૮૬માં પાટણ પચ્ચ એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે

પાટણ પચ્ચા પછી એડુ થુ થયુ અલ્નાહિદીને ગુજરાતની
કેવી નવન્યા કરી, વગેરે ચર્ચાને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી, પણ
કર્ણનું થુ થયુ એ દ્રકમાં જોઈ નહીંએ

૧ જુઓ જન ઇતિહાસ સંશોધક ખ ૨, અ ૬-૪ ગજરાતી ૧૯૭૩ નો
ફીપોસ્ટલ અંક ૫ ૧૫, ૨૬ ની કોનોલોજી બોર્ડ ઇન્ડિયા ૫ ૨૦૮ વોરે
સ ૧૧૭૧ માં લખાયેલ જે અ ધરારસ્તિમાં સ ૧૩૬૦ માં
કર્ણદેવનું રાત્ર હોવાનું લખેલ છે (પુરાતત્ત્વ પુ ૧ / ૬૩) એ ઉપર
આગ્રા રાખી શ્રી હિસ્ટ્રીયન્સ કલેશનલ સ ૧૭૬૦ મુધી પાટણમાં રાત્ર
રતો હતો એમ કહે છે (એ જ પુ ૨, ૫ ૬૧૨), પણ સમકાલીન
મુસ્લિમ-ઇતિહાસના પુગવાની વિરુદ્ધ આ મસો ૧૧ પછી લખાયેલ
પ્રસારિતનું કથન માનક મુકેલ છે વિચારશ્રેણી, પ્રવચનપરીક્ષા, બાંદારકર
રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ ૫ ૧૧-૧૨ માં આપેલી વગાવણી મેરેમાં પણ
૧૭૫૩ થી ૧૩૬૦ મુધી કર્ણદેવનો રાત્રપ્રકાશ આપેલો છે એનો અર્થ
એવો સંભવિત છે ખરો કે કર્ણ ૧૩૬૦ના મુધી જીવતો હતો, જે કે પાટણનો
રાત્ર નહિ હોય

કર્ણ નાસી ગયો પણ એની રાણી પકડાઈ ગઈ અને મુસલમાનો અને દિલ્હી લઈ ગયા એમ જિયાઉદ્દીન બની કહે છે.^૧ અને બીજા મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખકો પણ કહે છે,^૨ એટલે એ વાત માનવી પડશે બીજી તરફથી કર્ણ દેવગઢ રામદેવગઢ પાસે ગયો એમ એઓ જ કહે છે. દેવગઢમાં એ વખતે યાદવવંશનો રામચંદ્ર ઈ. સ. ૧૨૭૨ થી ૧૩૦૦ (વિ. સં. ૧૩૨૭ થી ૧૩૬૪) ગાદી ઉપર હતો એ ચોક્કસ છે.^૩ કર્ણનું દેવગઢમાં શું થયું એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પણ મુસ્લિમ ઇતિહાસોને આધારે ઇમ્મિજન હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (અ. ૩. પૃ. ૧૧૨)માં લખ્યું છે કે રામચંદ્રના સામન્ત તરીકે નન્દુરબારમાં દિલ્લો બાંધી રહીને કર્ણ એક નાની કંકરાત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો, પણ ત્યાં ગુજરાતના મુલતાન અલખખાને એના ઉપર ઈ. સ. ૧૩૦૬-૭માં હુમલો કર્યો ત્યારે કર્ણે એ મહિના મુઘી ટકાવ કર્યો. બીજી તરફથી ઈ. સ. ૧૩૩૭(સં. ૧૩૯૩)માં રચાયેલા નાલિનદત્તોદ્ધારપ્રબંધમાં લખ્યું છે કે અલાઉદ્દીનના પ્રતાપથી કર્ણરાજા હારીને પરદેશમાં ગયો અને ત્યાં રખડીરઝળીને ગંદ માણસ પેકે મરણ પામ્યો.”^૪ ઉપલી વાત સાથે આને મારા ધારવા પ્રમાણે વિરોધ નથી, કારણ કે છેવટ તો કર્ણની એ જ સ્થિતિ થઈ. પણ એના કુટુંબનું શું થયું? કર્ણની રાણી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઈ ગઈ હતી એટલું તો જિયાઉદ્દીન બની કહે છે, પણ રાણીનું નામ એણે લખ્યું નથી, પણ એનું નામ કૌલાદેવી હતું જેને અલાઉદ્દીને પોતાની એગમ બનાવી અને કર્ણની પુત્રી દેવલદેવીને દેવગઢથી પકડી મગાવી શાહજહાં ખિજરખાન

૧ ઇલિયટ-અ. ૩, પૃ. ૧૬૩.

૨ બુઓ પુરાતત્વ પુ. ૬. પૃ. ૨૫૫.

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૨ થી ૧૯૯.

૪ ગુર્જરત્રાધિપઃ કર્ણસ્તૂર્ણ ગસ્ય પ્રતાપત. ।

‘નશ્વા ગતો’ વિદેશેષુ આન્ત્વાયો રક્વન્મૃતઃ ॥

બુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪, પૃ. ૨૭૨માં આપેલો ઉતારો

લેઈ પગથારી હતી એવી વાત પાળના કિંમ્મત બતાવેલી નેરે મુશ્કિલ ધનિકામનેષાએ લખી કે અને એઓનો આધાર અમીર ખુશનુ 'વનગતી ખિજખાન' નામનું ફારસી કાવ્ય છે, એમ માનુ જગતનાન ગુપ્તે દહે છે એ ખુદ લાગે છે? હવે અમીર ખુશનુ અનાઉદ્દીનનો અમમનીન હતો તેને પણ નષ્ટ છે તે સ્પષ્ટ જ્ઞાતનાણુ માન્ય છે ઇતિહાસ નથી એ વખતનો ઇતિહાસ તાજિબે મિરાજરાહીમા ઈ. સ. ૧૩૫ મા ૭૮ વર્ષની ઉમરે રિસ્તા થી આલેખનાર ત્રિપાઉદીન મર્ઝીએ નેનાલેનીને મેગમ બનાવ્યાની કે દેવગેરીને સાદ જાત આરે પગથારીની કાંઈ વાત લખી નથી ૨ ૪૫ નામિનનો ઇગમમ ૧ કે નાહમમ ૧ જેવા પ્રમયોમા પણ એલું કાંઈ મુશ્કિલ નથી એ જેવા મુશ્કિલ રિતી આ કંપના જ કે અને એમા વધુ ઇતિહાસિય તત્ત્વ નથી એમ મી માણુ જગતનાન ગુપ્તે અને અ. રામનાથ મુનીનાન મોળા પે માનુ પણ માનવુ કે ૩

જુને મૈનાદિરી ૬ કમગાદરી મિરાય ખીજમે લીઓ હતી (૧) કેગા ૧૮ના જનરેન દેશગજની દી ૧ અને (૨) લગી ગજમ ૧૭ની દીકરી તાજ કુશગ ૭ મા, મેમ જાન લોલ દહે કે ૪૫ ઓઓ ઉમેર છે કે પદુની ગાડીને રગમરેવજ નામનો કુશ થયો હતો અને ખીજને સાગરેવજ નામનો કુશ થયો હતો, એ મેય કુશને મર્જના લવના જ ૧૫૨ જિગાની તથા બીનડી જિગાની જગીરો ભોગવના દના આ કુશિએ કુશના મળુ પત્રી દી પગથારુ લાધ કરી કટનીએ મેમમોને કે ૮ મરી અને મરિધરી થઈ અનાઉદ્દીનને

૧ જુને નામરી પ્રયાગ્ની પત્રિકા બા. ૧૧, અ. ૮

૨ જુને હરિયા ન. ૩

૩ નામરી પ્રયાગ્ની પત્રિકા બા. ૧૧, અ. ૮, તથા જગતનીને નિયોત્સવી અ. ૧૮૩૩ પ. ૧૫ થી ૧૭

૪ જુને ગુજરાતના ઇતિહાસિક પ્રમુખો અને વાનાઓ, પૃ. ૨૭૧

મળ્યા. અને આદ્યશાહે તેઓને પાંચસો ગામ આપ્યાં તેમાં ૨૫૦ ગામો સાથે કલોલ જિલ્લો સારંગદેવને મળ્યો અને ૨૫૦ ગામો સાથે સાણુ જિલ્લો વરસગદેવને મળ્યો આમાંથી કલોલવાળા વરસાં અદમશાહના વખતમાં અદાવતું ખેડનાર જેતોણ વરહોણ થયા.^૧

પાછળથી વાઘેલા ગરાસિયાને કર્ણના વરના કાવવાનો ભાગ્યેનો પ્રયત્ન આ દત્તકથામાં દેખાય છે. કર્ણની આ બે ગણીઓ વિગે કે એના આ પુત્રો વિગે આ વહીવટના આરોટના કથન મિત્રાય કાઠજ પુરાવો મળતો નથી અને બેગમોને કેટલાં કર્યા વગેરેની વાત તો જેતોણ વરહોણની વાતનુરે પ્રતિર્જિત જ છે. દ્રુકામાં આ ઉપરની દત્તકથાનો કશો આધાર નથી. વળી એ જ આગેટે અર્જુનદેવ અને સારંગદેવના રાજ્યકાળના જે વર્ષ લખ્યાં છે તે ખોટાં છે અને થેલો કરણ લડીને મર્યો એમ એ આગેટે લખ્યું છે એ પણ પદ્મનાભ જિનપ્રભસ્રરિ અને મુસમાન ઇતિહાસલેખકાના કથનથી વિરુદ્ધ હોઈને ખોટું છે, એ જોના ઉપરનો વૃન્તાત તદ્દન કલ્પિત છે, છે.

ઉપસંહાર

છેલ્લા પ્રકરણમાં જોયું તેમ ઉલુકખાને ગુજરાતના રાજા ઉપર અતિ સંકેતાર્થથી વિજય મેળવ્યો. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે અન્નાઉદીનનું લશ્કરીયગ કર્ણના લશ્કરીયગ કરનાં સરખામણી જ ન થઈ શકે એટલું ચડિયાતું હતું વળી મુસલમાનોને હાથે એકલા ગુજરાતના રાજાએ હાર ખાધી એવું નથી, ખરી રીતે એક પગી એક હિંદુ રાજ્યો પડતા ગયા છે અને ગુજરાતના રાજાની હાર થઈ એ કાળે તો આખો ઉત્તરહિંદ મુસ્લિમ સત્તા નીચે આવી ગયો હતો. અને દક્ષિણમાં પણ મલિક કાફરે દિગ્વિજય કર્યા હતા.

૧ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ, પૃ. ૨૭૨.

૨ જેતોણ વરહોણની વાર્તા માટે જુઓ એજન પૃ. ૩૫૫ થી આગળ તથા રાસમાળા આ ૩, પૃ. ૪૩૬ થી આગળ.

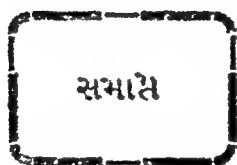
મુનિઓને આ વિજય ત્રીર્ષ એકદમ અને સહેનાઈથી મળ્યો નથી હિંદની સગદર ઉપર પહેલો હુમલો કર્યા પછી છસો કરતા વધારે વર્ષે અને કાણુના હિંદુગાંત્યના નાશ પછી ત્રણે વર્ષે ઉત્તર હિંદને મુનિઓ વડા કરી શક્યા છે વચ્ચે મુનિઓ કેટલીક વાર હારી ગયાના તખ્તના આ ઇતિહાસમા પણ નોંધ્યા જ છે વળી જે કાગળોથી ગુજરાતના ગાંધી હાર થઈ તે કારણો વિલ્હી કનેજ માળવા મેવાડ વગેરે ઉત્તરહિંદીર ગાંધીને સમાન રીતે લાગુ પડ છે, અને એ કારણથી આ ગ્રંથમા એ કાગળોનો વિચાર કરવાની જરૂર માની નથી બાકી અદર અદર વડીને આ ગાંધી ગાંધી નમળાં પડી ગયા હતા? અને યુદ્ધકુશળ મનુષ્યમળ વગી ગયુ હતુ, બ્યમિશ ગાંધીનો શૈયમા હિંમતમા, અને ધર્મ કે ગાંધી માટે મરી ફીટવામાં મુનિઓ કરતા ગેતગતા નડેવા છતા નરમીમળમા—સખ્યામાં અને હથિયાળે વગેરેમાં મુનિમ કરતા હિંદુગાંધી ઘણા નમળા અને લશ્કરીવચ્ચા ગેતગી કક્ષાની વગેરે માળો મધ્યકાલીન હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીને વિલ્હી જ છે,

ઉપર પ્રમાણે સુતનાન અનાહિદીનના સગદર ઉત્તરખાનને હાથે કર્ણ વારનાની હાર થઈ ને ગુજરાતના ગાંધી આમાન્યનો ઇ સ ૧૩૦૦ (વિ. સ ૧૩૫૬)મા એવો નાશ થયો કે પછી ગુજરાતમા હિંદુ સામ્રાજ્ય જીભુ જ ન થઈ શક્યુ ગુજરાતના દુના લાગેમાં તથા સૌગાંધીમાં અનેક નાનાં મોટા ગાંધી રાજ્યો પાટણ પડ્યા પછી પણ ગ્રંથપાયા છે, પણ રાજપૂત સામ્રાજ્ય નથી જીભુ થઈ શક્યુ અણહીવપુરપાટણની ઇ સ ૭૪૬ (વિ મ ૮૦૨)મા ગ્રંથપના થઈ ને ધીમે ધીમે ખાસ કરીને સોલંકી સમયમા મૂળરાજદેવ બીમદેવ, કર્ણદેવ પહેલો સિદ્ધરાજ અને

૧ આ પરસ્પર કલહના કાળમા આ ઇતિહાસમા નોંધાયા જ છે

બીમદેવના રાજ્યમળમા જ સ ૧૨૮૦ મા સોલંકી જયન્તસિદ્ધ પાટણનો રાજ હતો

કુમારપાલ જેવા પગક્રમી રાજાઓના રાજ્યકાળમાં સામ્રાજ્યનો ઘણો વિકાસ થયો અને ગુજરાતના શાહીરાએ સમૃદ્ધિની ટેવ જોઈ. પછી હિંદુ સામ્રાજ્યના નાશ સાથે હિંદુસમૃદ્ધિ-સમૃદ્ધિ વગેરેનો કેટલો નાશ થયો, શુ બચ્યું, પછીના સમયમાં ખીલેલી મુસ્લિમ સલ્તનત નીચે ગુજરાતનું કેવું રૂપાંતર થયું, વગેરે ઇતિહાસ આ પુસ્તકો વિષય નથી

પરિશિષ્ટ ૧

સોલકી સમયના ગુજરાત અને પાટણ

ઇ સ ૭૪૧ (વિ સ ૮૦૨) મા જૂના અણહીનપુરપાટણની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં ગુજરાતની ગાજકીય ધાર્મિક સામાજિક અને સ્થિતિ કેવી હતી એ આ પુસ્તકના પૂર્વસ્થિતિ નામના પહેલા પ્રકરણમાં સમિતર ત્રીસ યુગે ઇ સ ૬૪૨ વિ સ ૬૬૮ મા મગગજે મોનકી વગની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પૂર્વસ્થિતિમાં કેવો ફરક થયો હતો એ પણ દ્રષ્ટમા પ્રકરણ 'પાચગામા નોખુ છે અને પત્રી તો મોનની રસના જુલુલુ' ગમગોના વર્ણન પ્રકરણમાં ઉપન્યસ માલિની આપી છે એટલે વાચનાર પોતાની મેળે તે નીચે પશ્ચિમિતિનો ખ્યાલ બારી શકે છે તથા અહીં 'સોનકી સમયના ગુજરાત તથા પાટણનું સામાન્ય સ્થાન કરવું યોગ્ય છે

ગુજરાતનો મોગે ભાગ અણહીનપુરપાટણ સ્થપાયા પહેલાં જ વસેનો હતો કેટલાક ખાસ કરીને સુરત ભયના કાળના અને મોગપૂના મોગોને વચ્ચે તો એ વખતે સેકડો વર્ષો થઈ ગયા હતા અને મોનકી સમયમાં ગુજરાતનો મધ્ય ભાગ પણ ખૂબ વસી ગયો આ રીતે ખૂબ વસેના અને બહોળા રવાનાના તથા 'સેકે દેકે સુખી ગુજરાત વિશે ઇ સ ૧૩૩૭ (વિ સ ૧૩૬૩) મા કલ્કમગિએ લખેલા નાબિન હતોદાગ્રમમાં એ- વેપારી પામે ખીજન વેપારિતે 'મોએ ગુજરાત નીચે પ્રમાણે સ્થાન કરાવ્યું છે " ગુજરાતના ગુજનું વર્ણન તો હજાર છત્રનાગો પણ ન કરી રોકે ત્યાં વર્ણન મરુ મેલ તો હેવાય કે એ દેશની જમિ અર્થ પ્રકારના ધાન્ય ઉત્પન્ન કરામાં સમર્થ છે ત્યાંના દ્વામાં જમીનીની ૧૨૫ પુખ્ત પાણી મેલ છે ત્યાં નાગી, વીજુ મનુ, લીબા, લખ, કેરી, મગગા, ડામ, મમ, ચાગેળી, પીનુ, આના, બહે, મીનાર, વિન્નેગ મગ્ગ, દાદા સેટી, ફલુસ તથા બોસસરી કેવડો, જઈ, ચપો

શેવતી, માવતી, બસદ, જૂઈ, વાળો વગેરે અનેક જાતના ઝાડો તથા વેલાઓ થાય છે, પણ કેટલાનાં નામ કહું? પૃથ્વીમાં જેટલાં ફળફૂલનાં ઝાડ થાય છે તે બધાં ગુજરાતમાં થાય છે” (અન્નખત, જેલ્લા કથનમાં દેશાભિમાનપ્રેરિત અત્યુક્તિ છે).

“વળી એ ભૂમિના ગુરુને લીધે મગ, તુવેર, અડદ, ઘઉં, ડાંગર, બુવાગ વગેરે બધી જાતનાં અનાજ ત્યાં થાય છે.

“ગુજરાતના વતનીઓ ઘણાં બધેમાં પોતાનો વેપાર ખેડે છે અને થોડા વેપારથી અઘણક ધન મેળવે છે, જ્યાં સોપારીના કટકા અને નાગરવેલનાં પાન લોકોના મુખને રંગે છે; જ્યાં મુસાફરોને પોતાની સાથે રસ્તામાં ભાતું કે પાણી રાખવાં પડતાં નથી, કારણ કે દેકેકેકાણું પરબો ફૂવા સરોવરો છે, અને ગામેગામ અન્નસત્રો છે. જ્યાં મુસાફરોને વૃષ્ટોની ધીચ ઘટા નીચે ચાલવાનું હોવાથી તડકાનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી; જ્યાં ચતુંજ્ય, ગિરનાર, સોમનાથ, બ્રહ્મચ્યાન (ખેડ બ્રહ્મા?), મુક્તસ્થાન (કચ્છના મંડલી ગામના મુલેશ્વરનું સ્થાન હશે?) અને સૂર્યનું સ્થાન (મોઢેરા) વગેરે તીર્થો છે એ દેશના લોકો હમેશા કમુખાના અને મજ્જકના રંગથી રંગેલા અને ઝેંચી જાતના વણાટવાળાં ભાનભાનનાં કપડાં પહેરે છે. એ દેશના લોકોના ઉપકાર, મીઠા ખોલ અને સદાચારથી ખુશ થયેલા પડિતો અને વિવેકજ્ઞસ્થપતિ કહે છે. પૃથ્વીમાં જેટલા દેશ છે તેમાંથી તો કોઈ આના જેવો નથી, બાકી સ્વર્ગ તો જોયું નથી એટલે એની સાથે તો કેમ સરખાવી શકું?

“જે દેશનાં ગામડાં પણ અપાર વૈભવવાળા અને શહેર જેવાં છે ત્યાં શહેરની સંખ્યા તો શી રીતે ગણાવું? અને અગૃહીલ-પુર ખલાત વગેરે અસંખ્ય સ્વર્ગનાં શહેર જેવા શહેર છે.”^૧

આ અમૃદ્ધિથી ભરપૂર દેશના લોકો વિલાસપ્રિય હોય

એ મદજૂર છે ખેડૂતો અને એની સ્ત્રીઓ એક જાતનો દારૂ પીતા^૧, બાળ ની ગાડીઓની હોલથી ગામના લોકો ગમતા અને ક્ષત્રિયો વોડેમવારીની શરત રમતા^૨, ઘૂન દારૂ અને વેસ્થાઓની ખોટ નહોતી^૩ વગેરે વિનાસમયનાના પુરુષ ચિહ્ન પ્રત્યેકમા મળે છે ગુજરાત જેવું ઉત્સવપ્રિય આજે છે તેવું પહેલાયે હતું અને દિનાળી તથા નરગત્રિ જેવા ગુજરાતના મોટા તહેવારોનો ઉત્સવ દ્વારા અનમા મળે છે^૪

રાજકીય સ્થિતિ—એ વખતની રાજકીય ન્યવસ્થામા સૌથી અગત્યનું અંગ એટલે ગભા છેક કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના વખતથી એ ગિચિતિ હતી પ્રજામનને અનુસરતી ગભા ન્યવસ્થાવાળા ગણુગ ભોજૂના કાગમા આ દેશમા હના ખગ, પણ ગુપ્ત સમય પછી એ પ્રમગની ગભા પદ્ધતિ તદ્દન હુપ્ત થઈ ગઈ અને ગુજરાતમા મોનકી સમયમા તો આમપચાયત તથા મહાજન ન્યવસ્થાને બાંધ કરતા પ્રજામનનું ગભા ન્યવસ્થામા કશું પણ સ્થાન હોય એમ ગખાતુ નથી ગભા જ સર્વ સત્તાધીશ અને એના અધિકારીઓ આગ્રહ એ નધી ગભા ન્યવસ્થા જાતે કરે, એ ગિચિતિ હતી ગભાઓ અને મત્રીઓ વિશે મુગમા મેવા જેવું નધું કહેવું છે

મહેસૂલી ન્યવસ્થા માટે મોનકી સમયમા દેશના માંગ નિયમ આહાર વગેરે વિભાગો જૂના વખત પેરે જ ચાલુ રતા છે અનમત આહાર (જિન્ના) નગેરની ન્યવસ્થામા ફેરફાર થયા હોવાનો મલવ છે, પણ આ મામતની વિગતો શ્યાય નોવાયેની નથી એ જ રીતે રાજકીય ન્યવસ્થા માગના અધિારીઓની જે નોધ વનભીના લામપત્રો ઉપરથી પૂર્વગિચિતિમા કરી છે તેમા પણ વિગેલ કિમેગવા જેવું ગ્રંથ

૧ જુઓ દ્વામય મર્મ ૧૭, શ્લો ૧૧

૨ દ્વામય સ. ૧, શ્લો ૮૧ તથા પ્ર મિ ૫ ૪૩

૩ આ જ પ્ર થમા ૫ ૩૬૦ થી ૩૬૩

૪ દ્વામય સ. ૨, શ્લો ૧૦૬, સ. ૩ શ્લો ૬

નથી. રાજ્યવિસ્તાર વધતાં અધિકારશ્રેણી એની એ રહ્યા છતાં અધિકારાની તથા અધિકારીઓની સંખ્યા વધી હોવાનો સંભવ છે, પણ એની સિંગત મળતી નથી.

સામાજિક સ્થિતિ—પાટણની સ્થાપના પહેલાં ગુજરાતના સંમંજની જે સ્થિતિ હતી તે વર્ણી બાબતમાં સોલકી સમયમાં પણ ચાલુ રહી છે. પણ એક બાબતમાં મોટો ફેરફાર થયો છે પ્રાચીન ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા નામમાં ચાલુ રહેવા છતાં નવી જાતિવ્યવસ્થા જોઈએ આવી છે બ્રાહ્મણો ઇતર વર્ણની પણ કન્યા પરણી શકતા એ સ્થિતિ બદલાઈને બ્રાહ્મણોમાં અદર અદર પણ બેરીવ્યવહારની બાબતમાં દીવાલો ઊભી થઈ છે. બ્રાહ્મણચાણિયાની અનેક જાતિઓનાં નામ આ સમયના ઉલ્કીયું લેખોમાં તથા પ્રતિમામાં મળે છે.^૧

ધાર્મિક સ્થિતિ—ધાર્મિક સ્થિતિમાં સોલકી સમય દરમ્યાન એ મોટા ફેરફાર થયા છે : (૧) ઔદ્ધર્મનો તદ્દન લોપ અને જૈન ધર્મનો બહોળો પ્રચાર, ગુજરાતમાં જૈનધર્મનું જે જોર અત્યારે દેખાય છે તે સોલકી સમય દરમ્યાન ઉત્પન્ન થયું છે.^૨ અને (૨) બ્રાહ્મણધર્મમાંથી યજમાર્ગ લગભગ છુટ થઈ જઈને—અથવા અમુક બ્રાહ્મણ કુળોમાં જ મર્યાદિત રહીને એને સ્થાને વિષ્ણુ શિવ સૂર્ય અને દેવીની ભક્તિના પ્રાધાન્યવાળો—મંદિર વાવ કૃષ્ણ તળાવ ધર્મશાળા અક્ષત્ર વગેરે પૂર્વધર્મબહુલતાવાળો તથા બ્રાહ્મણો-તરવણોના લોકોને પુષ્કળ સમાસ આપતો પૌરાણિક ધર્મ ગુજરાતમાં વ્યાપક થઈ ગયો છે.^૩

૧ જુઓ આ જ પુસ્તકમાં પ્ર. ૧૧ મુ તથા પૃ. ૧૫૨, પૃ. ૨૨૬ આદિ.

૨ જુઓ કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં ચરિત્રો પ્ર. ૧૩ અને ૧૭.

૩ બ્રાહ્મણોને બલિ ચરુ વૈશ્વદેવ માટે વસક્ષી અને રાષ્ટ્રકૂટ દાનો અપાયાં છે ત્યારે સોલકી દાનોનો મોટો ભાગ મન્દિરોને તથા એના પાશુપત આચાર્યોને અપાયો છે. દાખલાઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૭૨.

નિધા અને અસંજ્ઞાન

બ્રાહ્મણોનું હિંદુ સમાજમાં જે જોયું ગ્ધાન પહેલાં હતું અને જેનો ઉપેક્ષ મુખ્યત્વે લેખકોએ પણ કર્યો છે તે મોલકી સમયમાં પણ આવું થયું છે. ગજસ્થાનમાં પુગલિન મના વિદ્વાન કે દ્વિતીકે બ્રાહ્મણોનું અન્માન થતું હોવાના દાખના પ્રતિવામાંથી મૂળમાં ઉતારા જ કેનાક બ્રાહ્મણો અધ્યયન-અધ્યાપનનું અત્યુચ્ચ કર્મ કરતા ગ્ધાના દાખના પણ નોંધાયા છે. છતાં સાહિત્યની બાબતમાં જોઈએ છીએ તો છેવટાં સૌ વર્તે નાદ કરતા બાબીના વખતમાં જોનારી જ સાહિત્યપ્રગતિ જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોના અન્ય દેશગણમાં રચાયેલાં ગ્રંથોની ગુજરાતમાં હાથપ્રતો લખાઈ છે અને લડાગેમાં સચનાઈ છે એટલે લલિતાનો ધધો ધજો ચાનતો હશે, પણ બ્રાહ્મણોની અધ્યયનાપ્રગતિ તો ઇ.સ. ૧૨૨૯ (ખ્રિ.સ. ૧૨૭૫) પછી નેનામાં આવે છે. પણ બ્રાહ્મણો, જોના અને કાયસ્થોમાં અસંજ્ઞાનનો પ્રચાર જરૂર હતો. ક્ષત્રિયોમાંની માગવાના અને બીજા પણ કટનાક રાગઓ સાગ સમૂહ વિદ્વાન અને અન્વય તરીકે પણ પ્રખ્યાત થયા છે, પરંતુ ગુજરાતના મોલકા ગજઓમાંથી કોઈ વિદ્વાન હોવાનો પુગવા નથી.

જ્ઞાને ઉત્તેજન—સોલકીગણની ચિત્તગાના અખના મળતા નથી, જે કે ચિત્તકળા પ્રચલિત હોવાના ઉલ્લેખ છે, સગીન વિદ્વો એથી પણ ઓછું જાણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ શિ.પ અને ગ્ધાપત્યને ગુજરાતના રાજઓ મરીઓ અને શ્રીમત વેપારીઓએ ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું, અને શિ.પના નહિ પણ ગ્ધાપત્યકળાના તો ઉત્તમ નમૂના એ કાજે સર્જાયા છે.

૧ જુઓ પૃ. ૧૨૨.

૨ જુઓ આસુના મંદિરો, ગિરનારના મંદિરો, સોમનાથ, મોદેરા, સહસ્રલિંગ સેરાવર વગેરેના આ અન્યમાં આવેલાં વર્ણન.

ન્યાયનું ધોરણ—ન્યાયની તત્કાલીન પ્રથા વિશે પ્રશ્ન ધોમા કશી વિગતો મળતી નથી અને જે દાખલા મળે છે તેમા રાજતો હુકમ એ જ ન્યાય એ સ્થિતિ દેખાય છે^૧ જતા વિગતો તપાસવી પડે તથા કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર પડે એવા વાગ્દાલકના લેવડદેવના કે માગમારીના ઝઘડાઓના સુદાતા તો ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથો કહે છે તેમ એક કે વધારે તદ્દિદ પડિત-અધિકારીઓ જોને વલ્લભીસમયમાં અધિકરણિકરે કહેલ છે તેઓની સલાહથી જ લેખિત પુરાવાઓ તથા સાક્ષીઓ તપાસીને અને એ કશું ન હોય ત્યાં દિવ્ય કે દાગ અપાતા હશે વ્યવહારમા તો ધર્માધિકરણ (ન્યાયમન્દિર) ના પડિતો જ સાધારણ રીતે ન્યાય આપવાનું કામ કરતા હશે^૪ ગામડાના નાના ઝઘડા તો ગ્રામ્યપંચાયતી પતાવાતા હશે, આવા પંચોમાં સરપચ રાજ્ય તરફથી નિમાતા હોવાના પુરાવા અન્યત્ર મળે છે.

વર્ણવ્યવસ્થા—જાતિઓના વાડાઓથી આહણાદિ વર્ણની લગ્ન-વ્યવહારમા વર્ણકતા તટ્ટા જતાં કેટલીક આગતમાં વર્ણવ્યવસ્થા સોલંકી સમયમા અત્રુટિત રહી હતી. (૧) આહણો મોટેભાગે અમૃત્યુક્રત યજ્ઞન અંધ્યયનાદિ ક્ષત્ર્વકર્મ કર્યા કરતા અને રાજાઓ મંત્રીઓ અને શ્રીમતો પાસેથી મળતાં દાનો વડે નિર્વાહ કરતા. એ રીતે પૂરું ન થાય તો એઓ યુદ્ધ ખેતી કે વ્યાપાર પણ કરતા હશે (૨) ક્ષત્રિયો એટલે હાલના રજપૂતોના પૂર્વજોને એ કાળે તો યુદ્ધાદિની ચાલુ કામગીરી મળ્યા કરે એટલા નાના મોટા જખેડા થયા કરતા વૈશ્યો અને શૂદ્રોમાંથી સુથાર હુદાર કડિયા ધોખી વગેરે કારીગરો તથા એટ્તો પાતપોતાના ધંધા આપદાતાને પગલે ચાલી પાતપોતાના ગામમાં કર્યા કરતા. વણુકર ધોખી ચમાર વગેરે અત્યલ્લે સમાજના આજની પેઠે જ

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. ૫ ૧૬૨, ચૂકાવિહાર પ્રબંધ

૨ જુઓ પૃ. ૧૯.

૩ જુઓ પૃ. ૨૭, ટિ. ૧

૪ જુઓ લેખપદ્ધતિ (ગા. ગ્રા. સિ.)માં પૃ ૧૫ માં ન્યાયવાદ

કેટલાં ઉપયોગી કામ કરતા અને ચણેલા ગામમહાલ જુદા અને રાજપ્રાચી મોટા ગુનેગાગેને મારી નાખવાનું કામ કરતા દામો અને દાસીઓ બળગમા વચાનાં, અને એઓની નિયતિ લગભગ પણ જેવી જ હતી ?

વેપાર અને નાણું—સોનની સમયની સામાજિક નિયતિમા જે વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેચે છે તે ગુજરાતના વેપારની વૃદ્ધિ અને એ દ્વારા વેપારી ગુજરાતની સમૃદ્ધિ ભર્ય અને ખજાતના મંદોના બડોળા વેપારની ખ્યાતિ આ પહેલાના દાગમારે હતી, પણ સોનની સમયમા જગમાગે^૧ નથા ગ્રામાગે ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓએ વેપાર કરીને ગુજરાતમા ધનની જાશે નદીઓ ચનાની,^૨ પણ અનિહાસિક દૃષ્ટિએ જે વધારે મહત્વનું છે તે એ કે ગુજરાતમા વેપારીશુદ્ધિ તે કાળે ખીની તે આજ મુની શવતી છે

ન્યા મહોળો વેપાર હોય ત્યા નાણાની લેનદેવ પણ પુખ્ત થાય, એમલે કોઈ જાનનું નાણું ચાનતું હોવું જોઈએ અમ રૂપ તથા સુવર્ણના ઉપેક્ષ મગે છે, છતા એમલ અપનાલ મિલાય ગુજરાતના મોઢ સોનની ગણના નામનો સિક્કો મળ્યો નથી જોકે એ જ સમયના કનોજના ગહવાન ગજ ગોવિન્દચન્દના સોનાના તથા નાનાના સિક્કા મળ્યા છે^૩ એટલે ગંધરા સિક્કા જ ચાનના હશે એવું અનુમાન છે વળી ચાજતો ન ચોનીમ ટક્કા જેટલો ભાર હોવાના ઉપેક્ષ મગે છે^૪

નિશિષ્ટ લખણો—વેપારથી પૈસો મેગવનાની આવન અને એ પૈસાના જોગથી ચનાહાગના ધણાખગ ક્ષેત્રોમા ગતો માદવાની જે કુશળના ગુજરાતીઓમાં આજે જોવામા આવે છે, જે નક્ષત્રથી ગુજરાતી ભાગતમગમાં ઝોળખાય છે તે લક્ષણ સોનની સમયમા પહેલી વાર

૧ જુનો લેખપદ્ધતિ પૃ ૪૪ મા દાસીપત્રવિધિ

૨ મુઓ આ જ મન્યમા પૃ ૩૮૩

૩ ભારતક પ્રાચીન ગજવગ લા ૩, પ ૧૦૫

૪ લેખપદ્ધતિ પૃ ૩૩ વ્યવહારપત્રમ્

નજરે પડે છે. અહીં એક જ દાખલો બસ છે ઇ. સ. ૧૩૧૩ (વિ સં. ૧૩૬૯)માં શત્રુજય પરનાં તથા આણુનાં મદિગેતે મુસલમાનોએ તોડ્યા હતા, અને સમરાગસોમા કવ્યુ છે તેમ “ક્ષત્રિયોત્તી તત્ત્વવાગેથી દે સાહસિકોના સાહસથી કાઈ વળે એવું નહોતુ,” એ વખતે પાટણના જૈન વેપારી સમરાસિદ્ધે ગુજરાતના સૂચા અક્ષપખાનને રીઝવી એતી પાસેથી એ મદિગેના જ્ઞર્જોદ્ધાર માટે પરવાનગી મેળવી, ઇ. સ. ૧૩૧૫ (સ ૧૩૭૧)માં શત્રુજયતો અને ઇ. સ ૧૩૨૨ (૧૩૭૮)માં આણુનાં મદિગેતો જ્ઞર્જોદ્ધાર કર્યો ? આ દાખલો પૂરતો સૂચક છે.

બાકી નોંધવાયોગ્ય સ્થળોમાં ગુજરાતની એ વખતની પ્રજા અતિશય વહેમી-નજર લાગવામાં, શકુનમાં, તથા ચમત્કારમાં ખૂબ શ્રદ્ધાવાળા હતાં ² વળી ગુજરાતના લોકોને વિદ્યાનું નહિ પણ ભુદ્ધિનું અને ધૂર્તકળાનું પણ અભિમાન હતું ³ આ વારસો પણ હજી ગુજરાતીઓએ જનળવી ગળ્યો છે. અને ભુદ્ધિનું અભિમાન હોવા છતાં ગુપ્તકાળ કરતાં સોલંકી સમયની ભુદ્ધિ ઘણી ઊંચતરી કક્ષાની દેખાય છે તત્કાલીન પ્રજાધોમાંથી જે લોકમાનસ દેખાય છે તે ગુપ્તયુગ કરતાં ઘણા ઓછા સરકારવાળું, અલ્પભુદ્ધિવાળું અને મોટી ચોજનાં કે અવગ્યા કવવાની શક્તિ વગરનું, ધધા'નથા ધર્મ સિવાયની બાબતમાં ઊંડી સમજણ વગરનું અને કથાવાર્તામાં ગાલોગિત રસ લેનારું દેખાય છે

પાટણ શહેર

સોલંકી સમયમાં અણહીલપુરપાટણ ખંભાન ભરૂચ ધોળકા વગેરે ગુજરાતમાં મોટા શહેરો હોવાના પુરાવા પ્રજાધોમાંથી મળે છે, પણ અહીં

૧ જુઓ સમગરાસો. જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થલ્લપમાં શત્રુજયકલ્પ, કક્કસૂરિકૃત નાલિનદનોદ્ધારપ્રબંધ, જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૨૮ થી ૪૨૭ અને એની જ દિ. ૪૧૬ તથા ૪૨૬.

૨ જુઓ પ્રજાધર્મિતામણિ પૃ. ૫૫, ૭૬, ૯૨, ૯૫, ૧૩૩, ૧૮૧, ૧૮૬, ૨૦૧ વગેરે.

૩ જુઓ. પ્ર. ત્રિ. પૃ. ૯૭ તથા પૃ. ૧૩૧.

તો ગુજરાતના રજપૂત રાજાઓની સાગપાયમો વર્ષ સુધી રાજવાની
ગઢેના અણકીનપુ પાટણનું જ દેનમા વર્ણન કરનારી જગ લાગે
છે, કાણુ કે રાજધાનીનું આ પ્રથમા અન્યત્ર વર્ણન કર્યું નથી

હાનનું પાટણ પણ કંઈ પ ગા સતકમા અથવા જૂનાનો
નામ થયા પછી તત્કાલ નવું વર્ણન છે અને એનો દિ નો વણુ પ્તી
વિ ન ૧૭૨મા બધોયો હશે એવું જૂના ગુટનામાથી થી ભોગીનાન જ
સહિઅરાને મળી આવેન એક કુની ઉપ રી અનુમાન લાય છે રજપૂત
સમયના પાટણો તો કર્યુંની હાલ સાથે નામ થઈ ગયો હતો ૨ જૂનું
પાટણ હાનના પાટણની જગ્યાએ પણ ન હતું પણ એની પશ્ચિમમા હતું કે
એ જૂના પાટણના માત્ર મે અન્યત્ર જ્યા છે એ રાણીની વાનનો
ખાડો અને ખીજી મહાભલિંગ સંગેવરની જગ્યા વડોદરા ગામના
જૂની ગોપબેળના ખાના તરફથી રોઈથી ખોલકામ થઈ ગયા આ
સંગરના એવાગ ખોદી માગમા આ યા છે આ ઉપરાંત મૂર્તિઓ
અને કોતરેલા કનચિત્ અક્ષનાનાળા જૂના પાટણના મઢાનોના પથરા
હાનના પાટણના મઢાનોમા મળી આવે એ જુની વાન વિવિધનીર્થ-
કપ (૨૬મા કપ સિંની જો અ મા આ પૃ ૫૧)મા આપેની
દત્તથા પ્રમાણે સામ્રાજ્ય કહેનાની જગ્યાએ અગ્ન્યતીને
ગિ મિ સ ૮૦૨મા જૂના પાટણની ગ્થાપના થઈ છે એ
નિમદેહ છે પણ ગ્થાપના નખતે તો એ એક નાનું નામ
હશે અને ધીમે ધીમે વધતુ ગયું હશે આ વિકાસનો જોડે ઇતિહાસ

૧ જુઓ સ્વ સમનાદ નુ મોનીનું લખેલું પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ
(સયાજી બાનનામમાળા) પૃ ૨૬ તથા 'ગુજરાતી ના ૧૯ ૨ ના દીપોત્સવી
અકમા 'જૂના અને નવા પાટણની સ્થાપના એ લેખ પૃ. ૧૧૮

૨ જુઓ સુ ૧ મ ૭, પૃ ૬૦૨ માથી ગુજરાતી ૧૯૯૨ ના દિવાળી
અકમા પૃ ૧૧ મા કર્યો ઉતા ૧ મ ૭

૩ પાટલ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ પૃ ૨૫

૪ એનન પૃ ૨૬

અશ્વશાળા, ગોશાળા, શસ્ત્રાગાર, વ્યાયામશાળા, કુક કે વાવ, ઇષ્ટદેવનું મંદિર, દાનશાળા, વગેરે મકાનોની કરના દરવાજાઓ (ગોપુરો)વાળો મોટો દોર, આ જોડે જનના શહેરનું નામ રાજમહેલ. રાજમહેલનો મુખ્ય ભાગ ઘણું કરી આરસનો સાતમાળનો હશે.^૧ દીવાલો ઉપર ચિત્રો, અને ચાલકા વગેરે ઉપર પૂનળીઓ વગેરે શોભા તો હોવી જ જોઈએ.

પાટણના રાજમાર્ગનું કે એનાં બજારનું કશું વર્ણન મળતું નથી, ફક્ત હારખવ આવેલા સાતમાળનારે મોટા મહેલ જેવાં ઘરોનું, ઊંચી અને સંકેદ અગાડીઓમાં વિહાર કરની સ્ત્રીઓનાં મુખની શોભાનું, ઊંચા મંદિરના સિખરોના મુવર્ણકલસોનું તથા ફરકતી ધ્વજોનું વારંવાર વર્ણન આવે છે. વળી પાટણમાં સિદ્ધરાજના વખતમાં ૮૪ લક્ષાધિપતિઓ હતા કે જેઓનાં પાંચ કે સાતમાળના ઘર ઉપર જેટલા કાષ્ટ દ્રવ્ય એની પાસે હોય તેટલા દાવા બળતા, અને બીજા દ્રોણિધ્વજધારી દ્રોણિપતિઓ હતા^૩ જેની મંખ્યા કાષી તથી આવા શ્રીમન્તોને દરવાજે હથિયાગવાળા કારિયોનો પહેગે રહેતો.^૪ પાટણની બજારમાં આખો સ્વિસ માણસોની ભાગે બીડા રહેતી વચ્ચે બળદના ગાડાં, ઘોડેસવાગે, હાથીઓ, ઘોડા જોડેલા ગધેા, અને પાકાખીઓ પણ જતા આવતાં. લોકોને ચાલવાનો રસ્તો એ મુશ્કેલીથી મળતો હતો. ઉત્સવપ્રસંગે લોકોને મોટા ગસ્તાઓ ઉપર પાણી છાંટવું પડતું; અને દુકાનોને મોતીના તોગણો, ધન, પતાકાઓ વગેરેથી શણગારતા. કેકાળે કેકાળે સુવર્ણકલશો મૂકવામાં આવતા અને વચ્ચે વચ્ચે અમુક ખાસ સ્થળોએ માંચડાઓ ઉપર વેશ્યાઓ નાચ કરતી.^૫ અને રાજમાર્ગ ઉપરથી હાથી ઉપર ખેડેલા રાજાની સવારી નીકળતી.

૧ જુઓ આ પુસ્તક પૃ. ૧૮૮, ટિ. ૧

૨ જુઓ નગરાણિ ચ સપ્તભૂમિનિન્યાનિ । વાઃમદાલકાર, સ્થો. ૧૩૭

૩ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૫૨.

૪ જુઓ કથાશ્રવ સ. ૧ સ્થો. ૧૧૩.

૫ મોહરાજપરાજય અ. ૪ ૧૮.

परिशिष्ट ३

(૧) દશિણના રાજકુટોભુ વગવૃક્ષ*

(પ્ર. સોયાના અનુમધાનમા)

૧ ન્તિનર્મો પડેનો (૪ સ ૬૩૦ થી ૬૫૦)

૨ ઇન્સાન પહેનો (૪ મ ૧૫૦ થી ૧૭૦)

3 ਗੋਰਿ-ਗੜ ਪਟੋਯਾ (੪ ਸ ੧੭੦ ਤੀ ੧੮੦)

੪ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਨੇ। (੪ ਸ ੬੮੦ ਧੀ ੭੧੦)

૫ ઇન્ક બીજો

મુવ (૬ મ
૭૧૦ થી ૭૬૦)

ଉତ୍କଳସିଂହଭୂଷଣ
(ଶି ୭୫୭, ପ ୫
୭୫୭ ଧି ୭୫୭)

नमो गज
(२
७६३)

૬ નિલકુમાર બીજા
(શા. ૬૭૫
ઈ. સ. ૭૫૩)

ગોવિન્દ (૪ સ
૭૦ થી ૭૫૦)

૨૬ જી-ને (૨૫
૨૭૬ ઇસ ૭૫૭)

૮ ગોવિન્દ ખીન્ને (૪ મ ૭૭૩)

६ ध्रुवनिर्गमके धा। १५
(६ म. ७८५, ७८४)
१ अ२३७

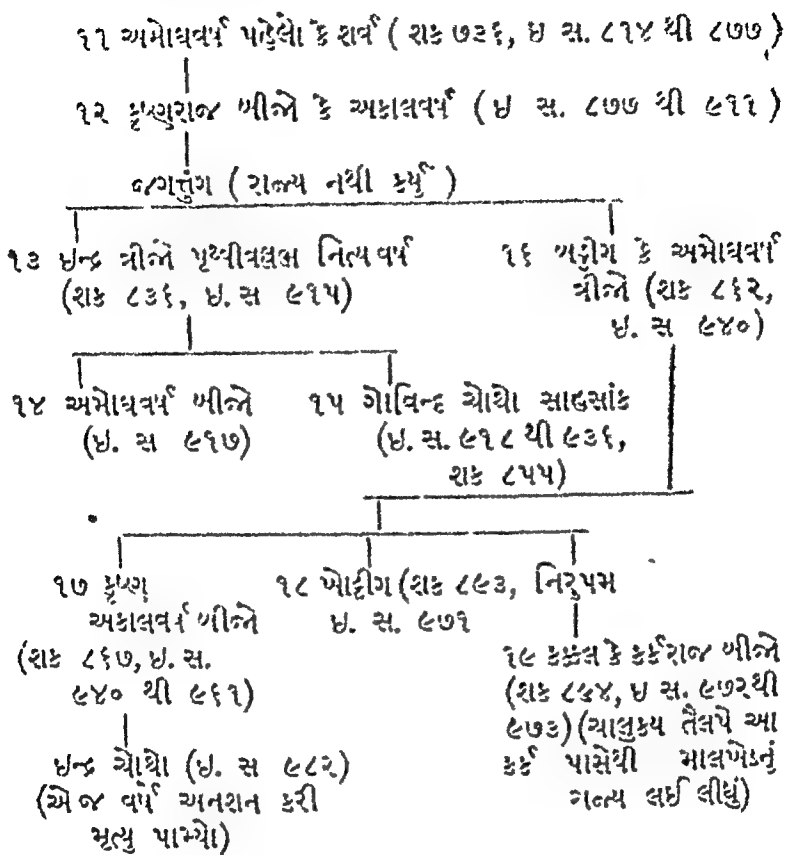
૧૦ ગોવિન્દ ત્રીજે પ્રમૂતવર્ષ
(શક ૭૧૬, ઇ સ ૭-૪ થી ૮૧૨)

૧- (જેણે નાટમાં
ગાત્ય રચાવ્યું)

* મુ ૧૦ ૧ ૧ બા ૧, દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ આ ત કે
પ્રાચીન રાજવંશ બા ૩ બને શ્રી જા તેડગુ રાષ્ટ્રકુટબ એ ૧ ધેર ટાઇમસ
જા ચારિય પુસ્તકોના આધાર લઈ આ વાટ્યવૈતાર - રુ છે કડી બીજો રાને
દક્ષિણી પ્રાંતે તે પહેલાના રાજ્યોના વીરા વીગ વર્ષ ખટકમે મુ ૧૦ ના
કર્તાને અનુસરીને મુક્યા છે

૧. મા વરાના તાત ગભ કડે પહેવાના મેજ પુત્રો જમિલના મે વરાના લેખોના કહેવા છે અને કો સામગ્રી દમિલના પુત્ર સમયના ઈતિહાસના

૫૧૮ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

બે જ ગણ્યા છે પણ ૫. બગવાનલાલે, ઉપર (મૂળ પૃ. ૬૯) લખ્યું છે તેમ આન્નેલી હારેલીનું દાનપત્ર આપનાર કંકર બીજાના દાદા કુવને કંકરનો એક પુત્ર માન્યા છે. અને અહીં એ મતાનુસાર વસન્ત આપ્યું છે. શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેહમે એ સળધ સલવિત ગણ્યા છે અને શ્રી. અલ્લેકર પણ એને અસલવિત નથી ગણતા.

(૨) ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનું વશવૃક્ષ

(પ્ર ચોથાના અનુસંધાનમા)

૧ ઇન્દ્ર (જેણે લાટમા ગાદી સ્થાપી મુખ્ય
ગણદેવ વસના નવમા મુનિનિરુપમનો
પુત્ર (ઇ સ. ૮૦૮ થી ૮૧૨)

૨ કર્ક સુવર્ણવર્ષ (શક ૭૩૪, ૭૩૮, ૭૪૩, ૭૪૬*)
(ઇ ૮૧૨ થી ૮૨૪) | ૩ ગોવિન્દ પ્રભૂતર્ષ (શક ૭૩૯, ઇ સ ૮૨૭
(ઇ ૮૧૨ થી ૮૨૪) |

દંતિવર્મા (૧) | ૪ મુવ પહેનો નિરુપમ ધાગવર્ષ
(શક મ ૭૫૭, ઇ સ. ૮૭૫)

૫ અકાતર્ષ (ઇ સ. ૮૫૦

૬ મુન બીજો (શક મ. ૭૮૯ અને ૭૮૩)
(ઇ સ. ૮૬૭ અને ૮૭૧) | ૭ દંતિવર્મા (શક મ ૭૮૯
| - ઇ સ ૮૬૭)
૮ કૃષ્ણગજ અકાતર્ષ
(શક ૮૧૦, ઇ સ ૮૮૪),

* આ દાનપત્ર પ્ર ચોથા લખાઈ ગયા પછી એ ઇ સ ૨૨૫૫ ૭૮મા
છપાયુ છે ત્રીજો ગુજરાતી પત્રના ૧૯૨ ના દિવાળી અકમા શ્રી ધનપ્રસાદ
અ મુનશીનો લેખ, પૃ ૧૭૪

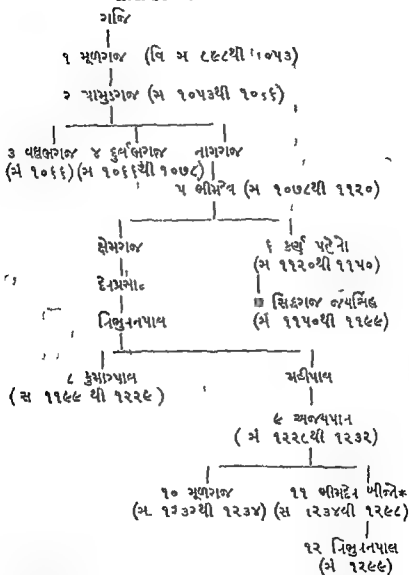
કનોજના પ્રતિહારોનું વંશવૃક્ષ-

(રાજપૂતાનાનો ઇતિહાસ ખ. ૧-૫ ૧૬૭ તથા આ ગ્રંથનું પ્ર. ચાલુ તથા ગ્લોરી થેટ વોઝ મુદ્રિત દેસ ભા. ૩, ૫ ૫૫ પાણી પુણી, જેમાં મીચિનાથી કેટલાક ફેર છે.)

- ૧ નાગાવલોક કે નાગભટ્ટ (વિ. સ. ૮૧૩-ઈ. સ. ૭૫૭)
- ૨ કાકુત્સ્થ
- ૩ દેવશક્તિ (ઈ. સ. ૭૮૦ સમય અટક્યો)
- ૪ વત્સરાજ (વિ. સ. ૮૪૦-ઈ. સ. ૭૮૪)
- ૫ નાગભટ્ટ જીન્ને (વિ. સં. ૮૬૪ થી ૮૬૦-ઈ. સ. ૮૦૮ થી ૮૩૪)
- ૬ ગમભટ્ટ (આ ગમભટ્ટે કનોજને ગજવાની બનાવી તે પહેલાં આ વંશની ગજવાની ભિન્નભાવમાં હતી ઇ. સ. ૬૩૬ અટક્યો)
- ૭ ભોજ કે મિહિરભોજ (વિ. સં. ૮૬૬ થી ૮૪૬-ઈ. સ. ૮૪૦ થી ૮૯૦)
- ૮ મહેન્દ્રપાલ પહેલો (વિ. સ. ૯૫૦ થી ૯૬૬-ઈ. સ. ૮૯૪ થી ૯૧૦)
- ૯ ભોજ જીન્ને (ઈ. સ. ૯૧૦)
- ૧૦ મહીપાલ (વિ. ૯૬૬ થી ૯૮૬-ઈ. સ. ૯૧૦ થી ૯૩૦)
- ૧૧ વિનાયકપાલ (સ. ૯૮૮-ઈ. સ. ૯૩૧) આઝમાનો ભાઈ
- ૧૨ મહેન્દ્રપાલ જીન્ને (વિ. સં. ૧૦૦૩ ઇ. સ. ૯૪૮)
- ૧૩ દેવપાલ (સ. ૧૦૦૪-મહીપાલનો પુત્ર-ઈ. સ. ૯૪૮ થી ૯૫૫)
- ૧૪ વિજયપાલ (સ. ૧૦૧૬, દેવપાલનો ભાઈ, ઇ. સ. ૯૬૦)
- ૧૫ રાજ્યપાલ (ઈ. સ. ૧૦૧૮)
- ૧૬ ત્રિલોચનપાલ (વિ. સ. ૧૦૮૩-ઈ. સ. ૧૦૨૭)
- ૧૭ મંશ પાલ (વિ. સ. ૧૦૯૨-ઈ. સ. ૧૦૩૨)

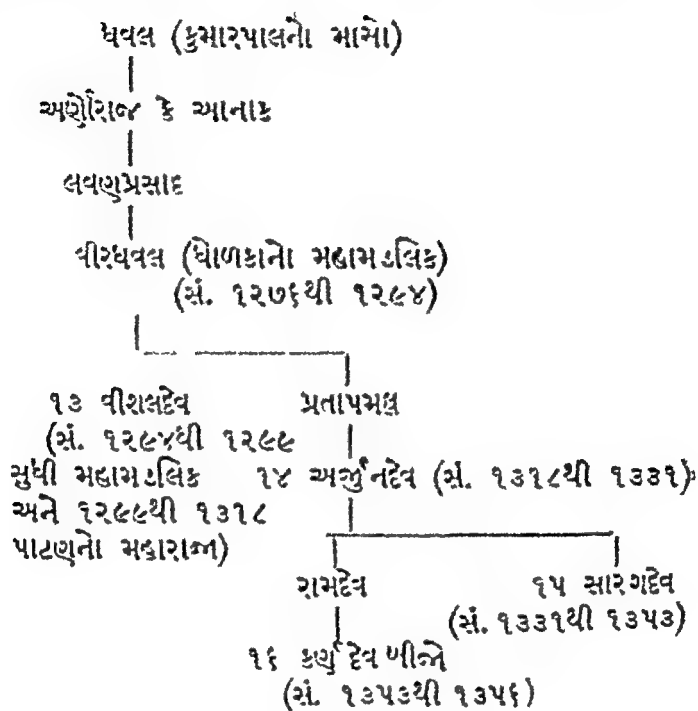
* પ્રતિહાર-પરિહાર પછી કનોજમાં ગહલવાલ રાજાઓનું આધિપત્ય થયું અને એઓ પાસેથી વિ. સ. ૧૨૮૩ માં કનોજ મુસલમાનોને હાથ ગયું.

परिशिष्ट ३ सोक्षकीवशनी वशावणी

* भीमदेवना राज्याकाणमा अ स १२८० मा मोवकी नयन्तसिद्ध पाटलुने राजा हुते।

સોલંકીવંશની વાઘેલા શાખાની વંશાવળી

परिशिष्ट ८ ममकासीन राजवंशो

भाणवाना परमारो

(आगत के प्राचीन राजवंश
प्रथम भाग उपगथी)

१ उचेंद्र (पुण्यगर्ज)

२ वैसिंह

३ भीपक (वि. स. १००५ तथा १०२६)

४ भुज के वाहूपतिगर्ज
(वि. स. १०३० थी १०५२)
(भूगर्जने दृग गो)

५ सिधुगर्ज (१०५३ थी १०६७)
(यामुनो समझीन)

६ भोग
(स. १०६७ थी १११०)
(भीमदेव पदनातो
समझीन)

७ जयसिंह
(वि. स. १११० थी
१११६) धं स.
१०५६ थी १०६०

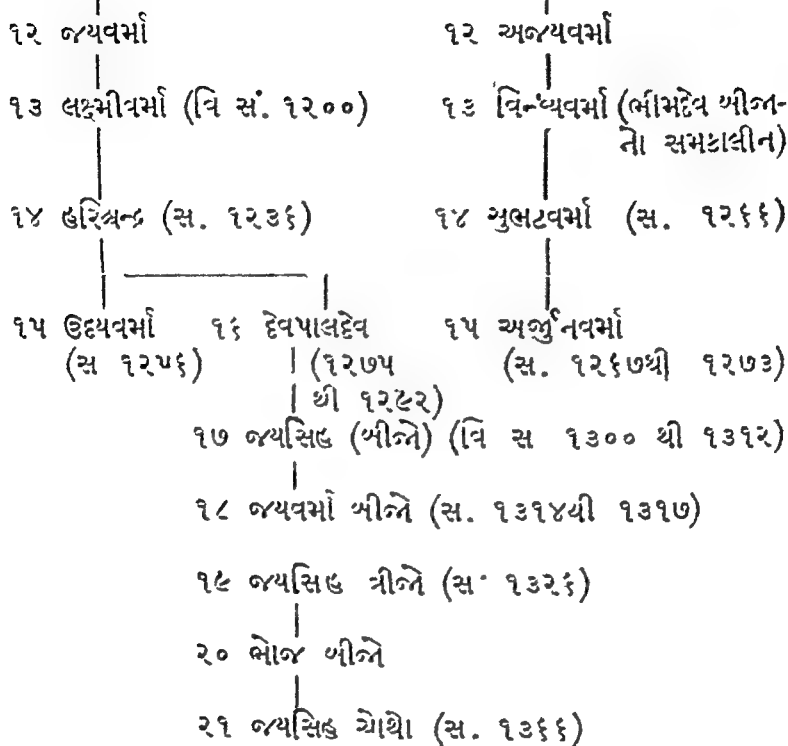
८ उपाधित्य
(वि. स. १११६ थी
११४३) धं स.
१०६० थी १०८७

९ लक्ष्मण

१० नववर्मा धं स. ११०५ थी ११३३ जगदेव
(वि. स. ११६१ थी ११६०)
मिहगर्ज आना मिहगर्ज आना
उपगथी श्री तोपानु भारो
हदे छे)

११ धीरमा (१११० थी १११० मिहगर्ज
आने दानी भागरी लीउ)
धं स. ११३३ थी ११३५

૧૧ યગોવર્મા

* વૈરીસિંહ, સિયક અને વાઘપતિગજનાં નાન છે વખત ભાગતકે પ્રાચીન ગજવંશ પ્ર. ભા માં આપેલાં છે, પણ આહી એકજ વખત શ્રી. રિસકળદરને અનુસરીને માન્યાં છે. (જુઓ પુગતત્વ પુ. ૨, પૃ. ૪૮)

આણુના પગમારો* (જાનત પ્રાચીન ગાજીના આ ૧ માથી)
ધુમરાજ (એ વસતો મળપુરુ)

૧ મિન્ધુગજ

૨ ઉત્પત્તગજ

૩ આ દયગજ

૪ કૃષ્ણગજ પહેલો

૫ ધગ્ધીવગદ (વિ સ ૧૦૫૦, મૂળગજનો અમઝાલીન)

૬ મદીપાન (વિ મ ૧૦૫૬)

૭ ધન્ધ- (વિ મ ૧૦૮૮)

૮ પૂર્વપાન (વિ સ ૧૦૬૮ થી ૧૧૦૩)

૯ દુઃખગજ શીતે (વિ મ ૧૧૧૭, ૧૧૨૦=આમઝાલીનો ભાઈ)

૧૦ મુસા

૧૧ ગમ્બેવ

૧૨ વિઠ્ઠલસિંહ (૧૧માનો ભાઈ)

૧૩ યશોધવદ (મ ૧૨૦૦-૧૧માનો ભત્રીજો)

૧૪ ધાગવર્ધ (૧ ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬)

૧૫ મોમ્હિદ (વિ ન ૧૨૮૭)

૧૬ કૃષ્ણગજ શીતે

૧૭ પ્રતાપસિંહ (વિ મ ૧૩૪૮)

૧૮ વિઠ્ઠલસિંહ (૧૫૬ આ મળુ રનો તે ચોક્કસ ખત નથી)

* દાલના દાલના પગમાર રાજાના આણુના કૃષ્ણગજ શીતના વગર
૭, જેનો હતિનાશવિદોનો મન છે

૧૪ રાયસિહ (વિ. સ. ૧૨૩૧)

૧૫ મહીપાત્ર (વિ. સ. ૧૨૩૨થી ૧૨૫૨)

૧૬ જયમલ (વિ. સ. ૧૨૫૨થી ૧૨૮૬)

૧૭ ગણેશ (વિ. સ. ૧૨૮૬માં ગાદીએ બેઠો)

૧૮ ગંગામિત્ર (વિ. સ. ૧૩૦૬માં ગાદીએ બેઠો)

૧૯ રા'માલિક (વિ. સં. ૧૩૧૬માં ગાદીએ બેઠો એના
વખતમાં અસાહેબીનના મુસલમાન સરકારે
એમનાથ તોડ્યું)

શાહ'ભરી કે સાંભર અને અજમેરના આહુતિયાનું વંશાવૃક્ષ
(ભારતક પ્રાચીન મહાવંશ ભા. ૧ ના મુખ્ય આધારે)

૧ આદમાન

૨ વામુદેવ

૩ સાર્મતરાજ

૪ જયનાજ

૫ વિશ્વરાજ પહેલો

૬ ચન્દરાજ પહેલો

૭ ગોપિન્દરાજ

૮ દુર્લાભ પહેલો

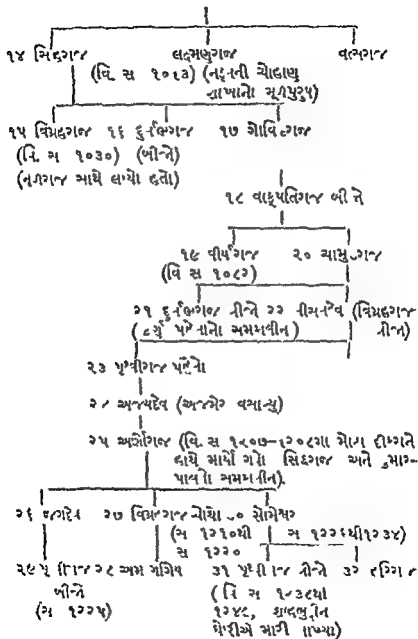
૯ ગૃવક પહેલો (નાગાવલોકનો સામન્ત,
વિ. સં. ૮૧૩)

૧૦ ચન્દરાજ બીજો

૧૧ ગૃવક બીજો

૧૨ ચન્દનરાજ

૧૩ વાહપતિરાજ (પહેલો)

નણ્ણના ચાહાણીની વંશાવળી

(ઝા ઈ. ગ્ર. ૯. પૃ. ૮૩ તથા ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૭૬ ઉપરથી)

૧ કદમણ્ણ (શાકેંગરીના વાક્રપતિગજ પહેલાનો પુત્ર)

વિ. સં. ૧૦૨૪થી ૧૦૩૬

૨ ઝાહીય (ઝાહિન)

૪ વિગ્ધપાલ

૩ ઝલિગજ (પરમાર કુળ સાથે લડ્યા હતા)

૫ મહેન્દ્ર (મહિન્દ્ર) (દક્ષિણીના ધવલનો સમકાલીન ઘણું ફરી દુર્લભગજનો મન્ત્રી)

અશ્વપાલ

૬ આગુદિત

અરીહ

૭ ગાયપ્રસાદ

૮ લેન્દ્રગજ

(આકુલ્ય ભીમ અને પરમાર લેન્દ્ર સાથે લડેલા)

(વિ. સં. ૧૧૩૨)

૯ પૃથ્વીપાલ

૧૦ લેન્દ્ર કે ગાન્ધ

૧૧ આસંગજ (અશ્વગજ

| (દુર્ગ સામે લડેલા) (વિ. સં. ૧૧૪૭)

ગતપાલ વિ. સં. ૧૧૭૬

આકુલ્ય સિદ્ધ-
ગજનો સમ-
કાલીન તથા
ઘણું ફરીને
સામન્ત)
વિ. સં. ૧૧૬૭
થી ૧૨૦૦.

૧૨ રાયપાલ (વિ. સં. ૧૧૯૮

૧૩ કલકલેવ

૧૪ આલ્લુલેવ

થી ૧૨૦૨)

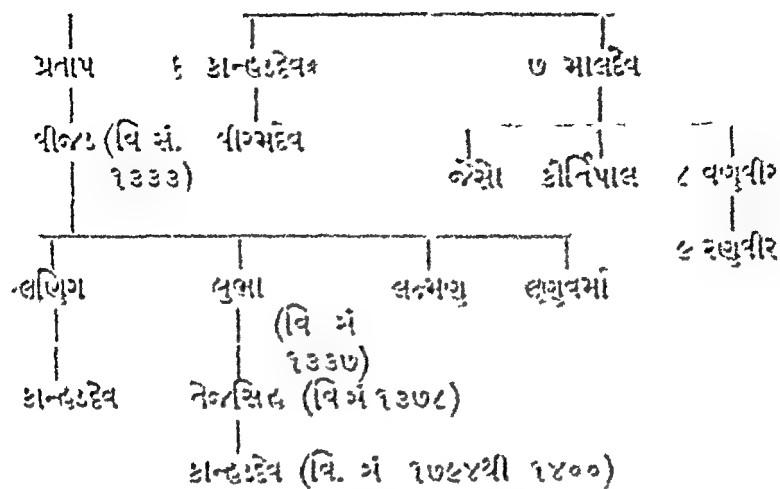
(વિ. સં. ૧૨૦૦)

વિ. સં. ૧૨૦૬થી
૧૨૧૮ કુમાર-
પાલનો સામન્ત)

સાલગપાલ

રુદ્રપાલ

અમૃતપાલ

ઉત્તરકોંકણના શિલાહાર રાજાઓની વંશાવળી

(મુ. ગે. અં. ૧ ભા. ૨ પૃ ૫૩૬ મું ગે. અં. ૧૩ પૃ. ૪૨૬-૭)

અને હકની કોનોનો ૫. ૩૦૩ ઉપરથી)

૧ કપદી પહેલો (વિ. સં. ૮૭૧)

૨ મુલશક્તિ (વિ. સં. ૮૮૬)

૩ કપદી બીજો (સં. ૯૦૭)

૪ વૃષુવત્

૫ કંઠા

૬ ગોગી

૭ વળગડ

૮ અપરાન્તિ (સ. ૧૦૫૩)

૯ અરિકેસરી

૧૦ વળગડ બીજો (સ. ૧૦૭૩)

૧૧ ચિત્તગઢ (સ. ૧૦૮૨)

* કાન્હડદેવ એ પદ્મનાભના કાન્હડદે પ્રથમનાનો કુલ્યેલાનો સમકાલીન.

- ૧૦ નાગગણ
- ૧૩ મમુની (વિ. મ ૧૧૧૬)
- ૧૪ અનન્તદેવ (૧૧૪૬)
- ૧૫ અપગલિય પટેલો (મ ૧૧૬૮)
- ૧૬ હાથિપાન (સ ૧૨૦૫)
- ૧૭ મલિનમર્જી (મ ૧૨૧૭ ઉમાગપાલે જોને હગચો)
- ૧૮ અપગલિય બીજો (સ ૧૨૪૦)
- ૧૯ રેશ્મી (મ ૧૨૫૬)
- ૨૦ મોમેશ્વર (સ ૧૩૦૫)

જેમ-ભુક્તિ (બુદ્ધભક્ત)ના ચરિતો

(નાગરી પ્રયાગિણી પત્રિકા પુ ૧૨ અં. ૩મા આપેના
બુદ્ધભક્તના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને તથા ઇકની કોનોયોછ
પૃ ૨૮૧-૨૮૨ને અનુસરી)

- ૧ નન્દુ
- ૨ વાકપતિ
- ૩ જોજો
- ૪ ગદીવ
- ૫ હર્ષ (સ ૮૫૬)
- ૬ મંગોવમા (સ ૬૮૧)
- ૭ માગેવ (વિ. મ ૧૦૧૧)
- ૮ મન્દેવ (મ ૧૦૫)
- ૯ વિદ્યાધર (મ ૧૦૮૨)
- ૧૦ સિદ્ધિપાન (સ ૧૦૬૩)
- ૧૧ દેવમંદેવ (ન ૧૧૦૬)
- ૧૨ ગિર્નિમા (૩ ૧૧૦૫થી ૧૧૫૪)

- ૧૮ નરવાહન (૧૦૨૮)
- ૧૯ શાલિવાહન
- ૨૦ શક્તિકુમાર (સ. ૧૦૩૪)
- ૨૧ અંબાપ્રસાદ
- ૨૨ શુચિવર્મા
- ૨૩ નરવર્મા
- ૨૪ કીર્તિવર્મા
- ૨૫ યોગરાજ
- ૨૬ વૈગટ
- ૨૭ હસપાલ
- ૨૮ વૈરિસિંહ
- ૨૯ વિજયસિંહ (સં. ૧૨૨૦)
- ૩૦ અરિસિંહ
- ૩૧ ચોડસિંહ
- ૩૨ વિક્રમસિંહ
- ૩૩ રણસિંહ
- ૩૪ ક્ષેમસિંહ (મેવાડની રાવળ શાખા આમાંથી)
- ૩૫ સામતસિંહ (વિ. સં. ૧૨૨૮થી ૧૨૩૬)
(કુગરપુરની શાખા આમાંથી)
- ૩૬ કુમારસિંહ (ઉપમાનો ભાઈ મેવાડનો રાજા)
- ૩૭ મથનસિંહ
- ૩૮ પદ્મસિંહ
- ૩૯ જૈત્રસિંહ (સ. ૧૨૭૦થી ૧૩૦૯)
- ૪૦ તેજસિંહ (સં. ૧૩૧૭થી ૧૨૩૪)
- ૪૧ સમરસિંહ (સ. ૧૩૩૦થી ૧૩૫૮)
- ૪૨ રતનસિંહ (સં. ૧૩૫૯-૬૦)

કલ્યાણના પત્નિમી આહુક્યોની વશાનળી

(દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ અને વિન્સેન્ટ રિમથની અર્ન્
હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વગેરે ઉપગ્રંથી)

૧ આહવમથ તૈનપ બીજે (કેના ગાધુકુટગમને હગી દક્ષિણનો નાગ
થયો, એનો સેનાપતિ બાગ્ધ મૂળગજનો
સમકાલીન છે, વિ સ ૧૦૨૯થી ૧૦૪૩)

૨ સત્યાશ્રય દશર્મા
(વિ. સ ૧૦૫૪)

૩ વિક્રમાદિત્ય પાવ્યમો ૪ જયસિંહ બીજો જગદેકમથ
(પહેલાનો પૌત્ર) (સ ૧૦૭૫)
(વિ સ ૧૦૬૫)

૫ મોમેશ્વર પહેલો આહવમથ
(વિ સ ૧૦૯ થી ૧૧૨૫)
(આ મોમેશ્વરે કલ્યાણનગર
સ્થાપી તેમાં ગજવાની કરી)

૬ સોમેશ્વર બીજો જયસિંહ
ભુવનેકમથ (વિ. સ ૧૧૨૫થી ૧૧૭૧) - ઈસ ૧૦૭૬
થી ૧૧૨૬

૭ વિક્રમાદિત્ય છઠો (વિ. સ ૧૧૮૨થી ૧૧૮૨) - ઈસ ૧૦૭૬
થી ૧૧૨૬

૮ સોમેશ્વર ત્રીજો જૂનોકમથ
(વિ સ ૧૧૮૨થી ૧૧૮૩)
૯ પેર્મજગદેકમથ બીજો ઈસ ૧૧૩૮થી ૧૧૫૦
(વિ સ ૧૧૮૪થી ૧૨૦૬)
૧૦ નુર્મદીન ત્રીજો
(વિ સ ૧૨૦૬થી ૧૨૨૬)
૧૧ મોમેશ્વર ચોથો ત્રિભુવનમથ
(વિ સ ૧૨૩૮થી ૧૨૪૫)

૧ વિ સ ૧૨૧૨થી ૧૨૧૦ વચ્ચે કલચુરી જિત્તજે આહુક્યસત્તા
જૂથની લીધી હતી, પણ એના તથા ભા પુત્રોના હાથમા લામો વખત ટકી
નહિ સોમેશ્વર ચોથા વિ. સ ૧૨૩૮ની આસપાસમા પાછી સત્તા હાથ કરી.

દેવગિરિના પાછળના યાદવો

(દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ ઉપરથી)

મલ્લુગી

૧ મિસ્ત્રમ પહેલાં (વિ. સ. ૧૨૪૩થી ૧૨૪૭)

૨ જૈનપાલ કે જૈનુગી (વિ. સ. ૧૨૪૭થી ૧૨૬૬)

૩ સિંહણ (ઈ. સ. ૧૨૧૦થી ૧૨૪૭)

જૈનપાલ કે જૈનુગી

૪ કૃષ્ણ (ઈ. સ. ૧૨૪૭થી ૧૨૬૦) ૫ મહાદેવ (ઈ. સ. ૧૨૭૦થી ૧૨૭૧)

૬ રામચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૨૭૨થી ૧૩૦૮)

૭ શંકર (ઈ. સ. ૧૩૦૮થી ૧૩૧૨)

હરિપાલ ૧૩૧૮માં મરાયો.

ગોપાલો કાદબાગ

૮૮૩૫૫૫

}

ભાગ્યભા

}

- ગુહ્યપદ્ધતિ

(૧) ગુહ્યપદ્ધતિ અથવા ગુહ્યપદ્ધતિ (ઈ સ. ૬૬૬થી ૬૮૦)

(૨) ગુહ્યપદ્ધતિ બીજી (ઈ સ. ૬૮૦થી ૧૦૦૫)

(૩) ગુહ્યપદ્ધતિ બીજી (ઈ સ. ૧૦૦૫થી ૧૦૫૦)

(૪) ગુહ્યપદ્ધતિ પહેલી (ઈ સ. ૧૦૫૦થી ૧૦૮૦)

(૫) ગુહ્યપદ્ધતિ ત્રીજી (ઈ સ. ૧૦૮૦થી ૧૧૦૦)

(૬) ગુહ્યપદ્ધતિ પહેલી (ઈ સ. ૧૧૦૦થી ૧૧૦૪)

(૭) ગુહ્યપદ્ધતિ બીજી (ઈ સ. ૧૧૦૪થી ૧૧૪૭-૧૧૪૮)

* આ વારાણસી કાદબાગ નામના ન્યોર્થ એમ. મેરેસ એમ. એના ૧૯૩૧મા પ્રકટ થયેલ પુસ્તક (પૃ ૧૬૬)માંથી લેવાયેલ છે

૧ આ ગુહ્યપદ્ધતિ પહેલાંની પુત્રો ગયલપદ્ધતિ કે મીનપદ્ધતિ કર્મ સોલમ પહેલાં પડેલા હતા (જુઓ પૃ. ૨૪૧)

૨ ઘણું કરી આ ગુહ્યપદ્ધતિ બીજીનો મસિયાઈ ભાગ પદ્ધતિગુપ્તપુત્રના સાન્તરુણનો ગુહ્યપદ્ધતિ સિદ્ધરાજનો પ્રતિદ્વાર કે કોટવાળ હતા (જુઓ પૃ ૩૧૨)

૫૪૦ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

(૮ ક) શિવચિત્ત અથવા ખેમદેવી
૧૧૪૭-૪૮થી ૧૧૮૧

(૮ ક) વિપ્રચિત્ત અથવા
વિજયાદિત્ય ત્રીજો
૧૧૪૭-૪૮થી ૧૧૮૭-૮૮થી

(૧૨૧૬)

(૯) જયકંઠી ત્રીજો (૧૧૮૭-૮૮

શિવચિત્ત વજ્રદેવ

(૧૦) ત્રિભુવનપાલ અથવા સોવાદેવ
(૧૨૧૬થી ૧૨૩૭-૮)

૧૧૯૩થી ૧૧૦૨
(બુવરાજ)

(૧૧) વજ્રદેવ ત્રીજો (૧૨) દીકરી પરણી કામદેવને
(૧૧૪૬-૪૭થી ૧૧૬૦) (૧૨૬૦થી ૧૩૧૦-૧૧૧)

(૧૩) પુત્ર (૧૩૧૦-૧૧થી
૧૩૨૮ ?)

(૧૪) પુત્ર (૧૩૨૮થી ૧૩૪૦?)

શબ્દાનુક્રમણિકા

અઠકુલ ૧૦૮
 અઠગર ૩૨૦
 અઠાસવર્ષ ૬૩, ૬૫, ૧૦૮, ૧૫૧
 અઠાસવર્ષ કૃષ્ણ, ૧૦૦, ૧૦૨ ૧૦૩,
 ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૫૧, ૧૫૨, ૫૧૮,
 ૫૧૯
 અઠાસવર્ષ કૃષ્ણ, સાપ્ત ૧૦૦, ૧૦૨
 અઠ્ઠેશ્વર [અઠ્ઠેશ્વર] ૧૪, ૧૫
 અક્ષપટસિંહ ૨૩, ૨૪,
 અમિમિત્ર શુભ ૪
 અમિતરાક્ષપના ૧૦૬, ૧૩૪
 અનમેર કે અનમેરુ ૨૩૪, ૨૬૫,
 ૨૯૬, ૩૩૮, ૩૫૩, ૩૯૩, ૪૦૬
 અનમેરના ચોહાણીની વસાવળી ૫૨૮
 અનમેરેવ ૩૬૦ થી ૩૬૮, ૪૦૩
 ૪૦૫ ૪૧૪, ૪૫૬, ૫૨૧, ૫૨૬
 અન્યદેવ (ચોહાણ) ૨૬૫
 અન્યદેવના પ્રભુ સેઓ ૩૬૦ ૩૬૨
 અન્યદેવની શિવમહિમ ૩૬૬
 અન્યદેવનુ જોનધર્મ તરફ } ૩૬૧
 અપદાપાત્રી વસણ
 અ /અવેનુ મહલ ૩૦૬
 અ /અવેનુ મેવાડ સાથે શુદ્ધ ૩૬૫
 અન્યદેવે અનમેરના રાજ પાસેથી
 ૬૧ લીધો ૩૬૪
 અન્યપાલ જુઓ અન્યદેવ
 અર્ધાનુક્ર ૧૦૭
 અર્ધાનુક્ર ૩૭

અર્ધક ૧૦૭
 અન્યવર્મા ૫૨૪
 અન્યસિંહ ૫૩૫
 અણહિલ ૫૮
 અણહીલ ચોહાણ ૨૯૭ ૨૦૮, ૨૨૪
 ૨૩૭, ૫૪૦
 અણહીલપુર પાટણ ૧૩૭, ૧૪૧
 ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૬૩, ૧૮૧, ૨૧૦
 ૨૩૬, ૨૫૪, ૨૬૩, ૩૩૩, ૩૬૬
 ૪૦૮, ૪૨૦, ૪૩૮
 અણહીલપુર પાટણની સ્થાપના ૪૬
 ૫૨, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૧
 અણહીલ ભરવાડ ૫૮
 અણહીલવાડ ૫૭ ૧૮૫, ૨૦૧, ૩૧૫,
 ૪૪૭ ૪૬૫,
 અનુભવાય ૪૧૧
 અનુભવસાઈ ૩૩૬
 અણુ-મ સુરે રાજાતગીન ૧૮૬
 અણુનદેવ ૪૫૩ ૪૭૪ થી ૪૭૬,
 ૫૨૧, ૫૨૨
 અણુનદેવના મંત્રીઓ ૪૭૫
 અણુનવર્મા (માળવાનો) ૪૧૪ થી
 ૪૧૬ ૫૨૪
 અધિકરણિક ૧૪
 અનન્તેવ ૫૩૩
 અનન્તેવ ૩૧
 અન્તર્વેદી દેરા ૩૮૭
 અન્તર્વેદી (૧૪૭) ૮

અનાવડાનો લેખ ૪૮૬
 અનુત્પન્નદાનસમુદ્દાહક ૨૦
 અનુપમાદેવી—તેજપાલની સ્ત્રી ૪૪૮,
 ૪૪૯
 અનુલોભ વિવાહની વલણી સમયમા
 છટ ૩૦
 અપરાજિત ૫૩૨, ૫૩૫
 અપરાદિત્ય (શિલાહાર) ૩૪૬, ૫૩૩
 અપરાન્ત ૭, ૯, ૪૦, ૪૨, ૪૫,
 અપરિમિતવર્ષ ૬૬
 અપુત્રિકાધન ૩૫૭
 અપુત્રેદ ૧૨૧, ૧૨૨
 અભયકુમાર ૩૮૧
 અભયતિલકગણિ ૧૭૧
 અભયપાલ ૫૩૧
 અમદાવાદ ૧૫૩, ૨૪૬
 અમરેલી ૮
 અમરસિંહ ૪૩૧
 અમર ગાગેય ૩૯૪, ૫૨૬
 અમરચંદ્રસૂરિ ૪૫૫, ૪૬૮
 અમર જીન જમાલ ૮૩
 અમાત્ય ૭, ૨૦
 અમીર—શિકાર ૪૪૧
 અમૃતપાલ ૫૩૦
 અમોઘવર્ષ પહેલો
 ૭૭, ૮૮, ૯૧, ૯૬, ૧૦૦, ૫૧૮
 અમોઘવર્ષ બીજો ૧૫૧, ૫૧૭
 અમોઘવર્ષ ત્રીજો ૧૫૨, ૫૧૭
 અયોધ્યા ૬, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૩૪
 અર્જુનાજ્ઞ આનાક ૫૨૬

અર્જુનાજ્ઞ ભુઓ આન્ન
 અર્જુદ ૧૭૬
 અરબ્બી સમુદ્ર ૩૯
 અરવલ્લીની હાર ૩૯
 અરિકેસરી ૧૧૧, ૫૩૨
 અરિસિંહ ૪૩૦, ૪૪૨, ૪૪૮, ૪૫૫,
 ૪૬૮, ૫૩૬
 અસ્તમશ સમગ્રહીન ૪૪૧
 અસ્તેકર ૭૮, ૮૭, ૯૪
 અલ્લટ ૫૫૩
 અલ્ખીડની ૧૨૧, ૨૦૨, ૨૫૧
 અલ્મનચૂર ખલીક ૮૩
 અલધદ્રીસી ૧૧૪, ૧૧૭
 અલજોહરી ૧૧૪
 અલમ્મગીન ૧૬૬
 અલખૈલમાન ૪૮
 અલમસુદ્દી ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૭
 અલાહદીનના લક્ષ્મીની ગુજરાત ઉપર
 ચડાઈ ૪૬૪, ૪૬૫
 અલાહદીન સુલતાન ૪૬૨, ૫૦૩
 અલાહાબાદનો લેખ ૨૫, ૩૩
 અલુરા ૧૫
 અંકેદ ૬૨
 અંકેલેશ્વર ૧૦૦
 અખત્રસાદ ૨૬૫, ૫૩૬
 અવનિજનાશ્રય ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧
 અવનિવર્મા ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૪૧, ૧૫૬
 અવનિવર્મા ઉક્તે યોગ ૧૦૬, ૧૫૪
 અવન્તી ૬, ૮૪, ૩૦૫
 અવન્તીનાથ બિરુદ ૨૮૨, ૨૮૮

અવન્તી મહલ ૨૧૬ ૨૬૨
 અવન્તીમુદ્રી ૧૨૦, ૧૨૧
 અવલોકિત ૨૨
 અવલોકિત ૬૩
 અરોહ ૨, ૩, ૬
 અરોહનો શિક્ષણ ૨, ૭, ૧, ૪૨, ૭૬
 અશ્વપાન ૫૩૦
 અશ્વરાજ જુઓ આરાજ ?
 અશ્વશૌર્ય ૨૦
 અષ્ટામ ૧૫
 અમરસાદ ૫૦૨
 અન્વીય ચોદા ૨૨૪ ૨૦૭ ૫૩૦
 અમતા [વનરા / ની મા] ૫૬
 અમપદલિત ૭૩
 અભાષાટક ગામ ૮૨
 અભુલકા ગામ ૧૦૫
 આકરણિયા ગામ ૬૧૨
 આશ્રી ૬૨
 આષાઠ ૧૫૭
 આજીવદેવનો શિક્ષણ, ૩૩
 આજીવદેવ ૪૦૬
 આ ગ્રામી—ગ્રામીણીનું દાનપત્ર
 ૭૪ ૭૬
 આત્મચક્ર ૩૫
 આદિત્યનંદ ૫,
 આદિત્યનંદ (જુઓ મિદિરનો)
 ૧૩૮, ૧૪૦
 આનર્ત [ગર્વાતિનો પુત્ર] ૧, ૧ ૭
 ૧૦
 આન [અનમનો રાજ] ૨૧૭

૨૮૫, ૨૬૬, ૩૭૭ ૩૩૮ ૩૩૬,
 ૪૪૦, ૪૪૩, ૩૫૩, ૩૮૭ ૩૮૬
 આ ધ [રાત્રીઓ] ૮૮
 આ પ્રો ૪
 આનર્તદેશ ૭, ૮ ૮, ૧૦ ૧૪ ૩૮,
 ૪૦, ૬૪, ૪૫, ૮, ૧૦૪
 આનર્તપુર (હનગર) ૧૪, ૧૭,
 ૩૮, ૪૪
 આનર્ત રેવત—૭
 આનાક [અ / મેરનો] જુઓ આ ન
 આનાક [વાપેવાનો મૂળ પુત્ર] ૬૭૩, ૪૨૪, ૪૨૫ ૫૭૭
 આનંદ [મત્રી] ૭૦ ૩૧૦
 આનંદપાવ ૧૬૭
 આનંદપુર ૨, ૪૪, ૧૫૧ ૧૫૪,
 ૨૪૭
 આજીવ ૧૭ ૧૭૧, ૧૭૨, ૨૧૪
 ૮૮૮
 આજીવ દ્વારની ૨૧૪
 આજીવ પર્વત ૩૬ ૭૨ ૧ ૧, ૩૫૬
 આજીવના ૧૨મારનો રાજવરા ૫૨૫
 આજીવ રોડિયો ૩૮૪, - ૧
 આજીવ દેશ ૩૮૭
 આજીવ ૮, ૩૧ ૧૧૭
 આન [કુમારનો નામ] ૪૪૩
 આમગા ૬૩૮, ૪૮૦
 આપ ૧૭ ૬૬
 આસરી નામ ૫૬૩
 આમદક સપ્તમ ૧૦૭, ૧૧૬
 આમગર્ભ [પુત્રલિપ્ત] ૨૫૫, ૨૪૬

આમિગ [પુરાહિત] ૩૮૦
 આમ્રસટ જુઓ આખડ
 આયુક્ત ૧૮
 આયોજન ૩૧
 આરબુચરાજ ૫૨૫
 આરખો ૪૮, ૮૨
 આલિગ [મંત્રી] ૩૩૧, ૩૭૭
 અહમદાબાદ—ટેવ [નફલનો] ૩૫૨,
 ૩૫૫, ૩૬૪, ૩૮૨, ૫૩૦
 આવૃત્ત ૩૧
 આસધર (આહાલુ) ૮૦૬
 આશરાજ [નફલનો] ૨૬૮, ૨૬૩
 ૨૬૫, ૩૧૬, ૩૨૩, ૩૮૨, ૫૩૦
 આશરાજ [વસ્તુપાલના પિતા] ૪૪૩
 આશાખડલી ૨૩૧, ૨૪૬, ૪૪૨ ૪૬૬,
 ૪૮૭, ૪૯૮
 આશાબીલ ૨૩૧, ૨૪૬
 આશાવલ જુઓ આશાપ'લી
 આશુક [મંત્રી] ૨૬૩, ૩૦૮
 આહુડ ૪૧૦
 આહરણી ડે આહાર ૧૫
 આહવમસલ ૨૪૮
 આખડ [મંત્રી] ૩૪૭, ૩૮૮, ૩૫૦
 ૩૭૮, ૩૯૧, ૪૨૧
 આખાક ગણિગપુત્ર ૩૭૬
 આખાસાલુ ૫૬
 આખેગામને રિલાલેખ ૮૩૭, ૮૩૮
 આખાકના લેખ ૩૩૬
 આટેવળિયા ૪૪૭
 ઈન્દની ૮૦૬

ઈન્દની મુરલીધરના મંદિરની પ્રશસ્તિ
 ૪૫૨, ૪૭૮, ૪૮૧, ૪૯૦
 ઈન્સંગ ૩૩
 ઈરાન ૧૨૩
 ઈરાનીઓ ૫
 ઈલા ૨૧૩
 ઈલિયેટ ૮૩
 ઈલિય ૨૧૩
 ઇલિલા ૪૧૦
 ઇટ [ટેવ] ૨૫
 ઇટગજ પહેલો [વંશવૃક્ષ] ૭૭,
 ૭૮, ૫૧૭
 ઇટ બીજો ૫૧૭
 ઇટ ત્રીજો ૭૬, ૫૧૭
 ઇટ ૪થો ૫૧૮
 ઇદ નિત્યવર્ષ ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૯,
 ૧૧૦, ૧૧૧
 ઇદ, સાદનો રાત [વંશવૃક્ષ] ૮૮,
 ૮૯, ૯૦, ૫૧૭, ૫૧૯
 ઈદ્રાલુધ ૮૪, ૧૩૭
 ઈબ્નઅમીર ૧૬૬
 ઈબ્નહુદિનાલ [આરખ લેખક]
 ૧૧૪ ૧૧૮
 ઈબ્ન હોદલ ૧૧૪
 હગ્ગ ૪૦૦
 હયા ૩૮૭
 હન્નેન ૬, ૪૮, ૧૫૫, ૧૫૬, ૨૮૬,
 ૨૯૨, ૩૦૮, ૪૦૬
 હન્નેનનો લેખ ૨૬૬, ૨૯૨, ૩૭૬
 હપલરાજ ૫૨૫

ઉ ૧૫ ૪૩૦

ઉદ્યાદેશ્વર ૩૪૬

ઉદલાડ ૧૬૭

ઉદયન મંત્રી ૩૦ ૩૧૦, ૩૩૧,
૩૫૧, ૩૫૬, ૩૭૩ ૩૭૪,
૩૮૭, ૪૬૮

ઉદયપ્રભ કવિ ૪૪૮, ૪૫૬

ઉદયપુર [આશિયર]નો લેખ ૨૬૭,
૩૫૫, ૩૬૬, ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૮૨,
૩૯૩

ઉદયપુર પ્રસારિત ૧૫૫ ૧૬૦, ૨૦૮,
૨૧૬ ૨૨૧

ઉદયપુર લીલસા ૩૪૬

ઉદયરાજ [કિરાડુનો] ૨૬૩, ૨૧૩
૫૨૬

ઉદયવર્મા ૫૨૪

ઉદયસિદ્ધ ચોદાખ ૪૩૪, ૪૫૧ ૫૩૧

ઉદ્યાદિત્ય [માળનાનો] ૧૫૫ ૨૦૮
૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪, ૨૦૫ ૨૪૧
૨૮૪ ૩૧૨ ૫૨૩

ઉદ્યામળી [લીમદેવીની શાલી]

૨૨૭ ૨૪૬ ૨૫૫ ૨૬૦, ૨૬૮ ૨૬૯

ઉદ્યોતનસુરિ ૭૪

ઉદયમ્બ બાલલો ૨૨૮

ઉદય ૨૧

ઉપનિષદો ૭૪

ઉપમિતિસવપ્પચ મ્યા ૭૪

ઉપરિકર ૨૧ ૨૦

ઉપે દ [પરમાર વંશ] ૫૨૩

ઉમરયા ગામ ૩૦૨

ઉચાલટ ૧૭૭, ૩૧૦, ૩૮૧

ઉરલનો લેખ ૪૬૪

ઉરુધખાન ૪૬૩, ૪ ૪, ૫૦૨, ૫૦૩

ઉચવદંત ૪

ઉચરા ૧૧૫ ૧૮

ઉના ૧૦૫ ૧૪૧, ૪૬૬

ઉર્જા ૩૬૩

એચોડો ડામના નિહાઓ ૨

એચોડોનો ઉચેખ ૧૧૬, ૨૩૮

એલાપુર [ઈલોરા]નું કૃતિસ મંત્રિ
૩૩, ૧૧૬

એલાપુર [ઈલોરા]નું કૃતિસ લેખ ૭૭

એલિફ ટા ૭૭

એલુરા જુઓ એલાપુર

એલોગ [ઈલોરા]નું કૃતિસ ૩૭ ૭૭

એલોગી ગી ૬૮, ૫૦ ૬૦, ૬૬,
૧૦૫ ૧૮૧ ૨૧૫ ૨૮૩, ૨૮૪
૩ ૫ ૪૧૦, ૪૧૩

એલપાટ ૨૩૬

એલેખ ૧૦૧

એલેખલો ૧૫

એલેખલોચારચાર્યા ૧૫૮

એલેખ કે કૃતિસ [વરાહ] ૫૧૮

એલેખ કે કૃતિસ ૮૪

એલેખ ૩ ૮, ૩૬, ૪૮, ૫૧ ૧૬૩

૧૬૪ ૧૮૧ ૨૧૨ ૩૬૨ ૩૮૭

એલેખ ૩૮૦ ૪૬૫ ૫૩૦

કી પ્રાન્ત ૧૫૨

કર્ત ૪૬૪

કન્હેરી ગુફા ૭૭

કન્હેરીનો શિલાલેખ ૭૭

કનખલતીર્થ [આશુ] ૪૧૧

કનોજ ૧૩, ૪૭, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૭,

૭૫, ૮૫, ૮૯, ૯૦, ૯૮. ૧૦૪,

૧૧૭, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૨૮, ૧૩૬,

૧૩૭, ૧૫૫, ૧૬૬, ૧૭૨, ૧૭૬,

૧૯૭, ૨૫૪, ૪૦૬, ૫૦૩, ૫૧૧

કપડવંજ ૧૦૮, ૧૫૨, ૩૦૪

કપડવંજનું દાનપત્ર ૬૫, ૧૦૧, ૧૦૭,

૧૨૦, ૧૫૨,

કપદ્મી (મત્રી) ૩૭૭, ૩૮૬, ૩૯૧,

કપદ્મી (શિલાહાર પહેલો) બીજા પૃષ્ઠ

કપાલેશ્વર મહાદેવ ૯૯

કપિત્થ ૧૧૨

કપિલકોટ ૧૬૩, ૧૬૪

કમલાદિત્ય કવિ ૪૬૯

કમલાદેવી [કર્ણની રાણી] ૫૦૧

કક [કક] પહેલો (વશ વૃક્ષ) ૭૮,

૭૯, ૯૦, ૮૧, ૫૦૭

કક [કક] બીજા ૭૮, ૮૦, ૧૦૨,

૫૧૭

કર્પૂરદેવી ૩૯૪, ૩૯૮

કરીરા ૪૧૦

કર્કનું ચોથું દાનપત્ર ૬૩

કર્ક સુવર્ણવર્ષ, ગુજરાતનો ૮૦ થી

૮૪, ૫૧૯

કર્ણદેવ [ચેદીનો રાજા] ૧૩૧, ૨૨૧

કર્ણદેવ બીજા ૪૮૯ થી ૫૦૩, ૫૨૨

કર્ણના લેખો ૪૨૮, ૪૯૦

કર્ણ કલચૂરી ૨૦૭ ૫૩૪

કર્ણની માળવા સાથેના યુદ્ધમાં હાર

૨૧૧

કર્ણનું મત્રીમંડળ ૨૪૮

કર્ણમેરુપ્રાસાદ ૨૪૯

કર્ણસાગર તળાવ ૨૪૬, ૨૪૯

કર્ણ સોલંકી પહેલો ૨૩૦ થી ૨૬૦,

૩૧૨ ૫૦૩, ૫૨૧

કર્ણાટક ૨૫૬, ૨૨૦, ૨૪૧, ૨૪૩,

૩૪૬, ૩૬૧, ૩૮૭

કર્ણાદિત્ય ૧૩૬, ૧૩૭

કર્ણે કરેલો લાઠનો વિજય ૨૩૮

કર્ણેનફલના ચોહાણોને વશ કર્યા ૨૩૬

કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ૨૪૬, ૨૪૯

કરો, જમીન મહેસૂલ સિવાયના ૨૧

કલચૂરીઓ ૪

કલચૂરીઓની વંશાવળી ૫૩૪

કલ્યાણ ૨૫૪, ૨૬૭

કલ્યાણી ૨૩૩

કલ્યાણકંઠક ૫૩, ૫૪, ૨૬૭

કલ્લ ૧૦૫

કલિંગ દેશ ૮૯

કલિઠસાહી ૧૦૦

કવાત ૫૨૭

કલિકા ૮૬

કંચકોટ ૨૦૬, ૪૦૭, ૪૭૯

કથાદુર્ગ ૧૬૮

કાથવટે ૪૨૭

કાપીકા ૯૩

કાક [લાઠનો બાણ] ૩૩૬, ૩૪૪

કાકુરેય ૫૨
 કાકુરેય ૧૭
 કાકુરેય ૨૪૧, ૨૪૨
 કાકુરેય [૭૨૦૧ કોનો /]
 કાકુરેય [૩ ૧૧૨૫૦૦૦ કોનો]
 ૨૨૬, ૩૩૦, ૩૮૫
 કાકુરેય ૪૮૨, ૪૮૮
 કાકુરેય ૧૬૬
 કાકુરેય / ૧૦, ૧૦૬
 કાકુરેય ૧૭૧, ૨૧૨, ૨૫૦
 કાકુરેય ૪૦૧
 કાકુરેય કાકુરેય ૧૬૦
 કાકુરેય ૧૪૨, ૧૬૭, ૨૬૬, ૪૦૮
 કાકુરેય ૧૭
 કાકુરેય કાકુરેય ૮૭, ૬૭
 કાકુરેય કાકુરેય ૧૭૮
 કાકુરેય કાકુરેય ૩૭૧
 કાકુરેય ૨૬૬
 કાકુરેય કાકુરેય ૪૭૬
 કાકુરેય ૧૮૬ ૭૬૨
 કાકુરેય ૩૦૦ ૩૦૧,
 કાકુરેય ૩૨૬
 કાકુરેય ૧૭૧, ૨૫૪ ૩૮૭ ૪૦૧
 કાકુરેય ૪૪૬
 કાકુરેય-કાકુરેય ૪ ૧
 કાકુરેય ૧૦૦
 કાકુરેય ૧૧૧
 કાકુરેય ૨૨૫
 કાકુરેય કાકુરેય ૧૭૦, ૨૧૪, ૩૩૩,

૩૩૫ ૩૫૨, ૩૬૪, ૩૭૬, ૩૮૧,
 ૪૦૧
 કાકુરેય ૮૦
 કાકુરેય ૧૦૬ ૧૫૮ ૧૭૦ ૩૬૨
 કાકુરેય ૩૩૬
 કાકુરેય ૩૦૦
 કાકુરેય [કાકુરેય કાકુરેય]
 ૩૨૬, ૩૫૨, ૪૧૦
 કાકુરેય કાકુરેય ૩૩૩, ૩૫૧, ૩૮૫
 ૪૦૧, ૪૨૨ ૫૩૧, ૫૩૭
 કાકુરેય (કાકુરેય રાજ) ૧૧૬,
 ૧૬૭
 કાકુરેય ૫૩૩, ૫૩૬
 કાકુરેય [કાકુરેય ૬૨-૫૦૫ કાકુરેય]
 ૧૩
 કાકુરેય ૪૧૧
 કાકુરેય કાકુરેય ૮૦૭, ૪૦૮, ૪૧૭
 ૪૪૧
 કાકુરેય ૨૨૨ ૩૩૧
 કાકુરેય ૫૧૫
 કાકુરેય કાકુરેય [કાકુરેય]
 ૩૩૫ ૩૩૬, ૫૩૬
 કાકુરેય (કાકુરેય) ૩૬૫, ૩૬૬ ૪૦૧
 ૪૧૪, ૪૫૬
 કાકુરેય કાકુરેય કાકુરેય ૬
 કાકુરેય ૧ (કાકુરેય કાકુરેય)
 ૪૪૩
 કાકુરેય ૨૬૦, ૩૭૧, ૩૨૬ ૩૨૦,
 ૪૦૨, ૫૦૪

કુમારપાલના દિવિજયનું વર્ણન

૩૫૫

કુમારપાલના દંડનાયકો ૩૭૭

કુમારપાલેશ્વર ૩૭૦

કુમારપાલના ધાર્મિક અધિકારીઓ ૩૮૦

કુમારપાલપ્રજા ૬૩, ૧૩૬, ૧૪૬,
૨૮૬

કુમારપાલના મહામાત્રો ૩૭૦

કુમારપાલના સામંતો ૩૮૧

કુમારપાલનાં જૈનમંદિરો ૩૭૦

„ લોકાપયોગી કાર્યો ૩૫૬

કુમારપાલની તીર્થયાત્રા ૩૭૨

„ દિનચર્ચા ૩૮૪

„ મહિલકાલ્પન ઉપર ચર્ચાઈ
૩૪૭

„ સલાના વિદ્વાનો ૩૮૩

„ શિવભક્તિ ૩૬૮

કુમારપાલનું ચારિત્ર ૩૮૮

કુમારપાલનું જૈનધર્મ ૨૬ વલણ ૩૫૭

„ મરણ ૩૮૬

„ મંત્રીમંડળ ૩૭૨

„ સામ્રાજ્ય ૩૮૬

કુમારપાલ વિહાર ૩૭૦

કુમારપાલે કરેલી હિંસાની બાંધી ૩૬૦

કુમારપાલે કરેલો અપુત્રિકાધનને નાશ
૩૫૭

કુમારપાલે કરેલો જૈનધર્મનો સ્વીકાર
૩૬૭

કુમારવિહાર ૩૭૧, ૩૮૫,

કુમુદચન્દ્ર ૩૦૮, ૩૧૪

કુમુદ ભટ્ટ ૬૪

કુરુક્ષેત્ર ૧૭૬

કુરુમંડલ ૩૫૫

કુલોત્તુંગ ચોટદેવ ૧૩૦, ૧૩૧

કુંતલ ૨૬૧

કુંભારી ૧૦૮

કુંવર ૪૦૬

કુશાપાટક ૧૫૧, ૧૫૨

કુરુન્દક ૧૦૬

કુલચન્દ્ર ૨૧૬

કુવલયમાલાકથા ૭૪

કુવલયાશ્વચરિત્ર ૪૭૧, ૪૭૭

કુશસ્થલી ૧, ૪૫

કૃષ્ણ ત્રીલો ૧૫૨, ૧૫૫

કૃષ્ણદેવ (આબુનો) ૨૨૫, ૩૩૦, ૫૨૫

કૃષ્ણ અચના કન્દ ૪૬૪

કૃષ્ણરાજ અકાલવર્ષ (લાટ) ૧૦૦,

૧૦૧, ૧૦૩, ૧૫૨, ૫૧૬

કૃષ્ણરાજદેવ બીલો (આલ વર્ષ)

૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૭, ૧૦૮

૫૧૮

કૃષ્ણરાજ ત્રીલો (આબુનો પરમાર) ૫૨૫

કૃષ્ણ બીલો (વંશવૃક્ષ) ૫૧૭

કે ૨૧૩, ૨૨૬, ૨૪૦

કે. ઇ. ધ્રુવ ૩

કેદારેશ્વર ૩૭૦

કેયૂરવર્ષ યુવરાજ ૫૩૪

કેશીદેવ ૫૩૩

કોમિસેરિયટ ૧૬૫

કોણવદલી ૬૬

કોલાળા ૩૪૬

દેવદાસ શ્રીમદ્ [૪૪૪૪] ૫૫૫
 દેવદાસ શ્રીમદ ૪૪૪
 દેવદાસ [૪૪૪૪] ૩૩૩, ૩૩૩,
 ૩૩૩, ૪૦૧, ૫૩૧
 દેવ ૧૬૦, ૧૭૮
 દેવદાસ [સિદ્ધરાજનો મેનાપતિ] ૨૮૬,
 ૩૦૬
 દેવદાસ દેવ ૨૪૨ ૨૪૪, ૩૬૨, ૩૭૪
 ૩૮૧ ૩૮૭
 દેવદાસ દેવ ૨૦૧ ૧૧૦, ૪૬૪
 દેવદાસ ૫૩૪ (પરોલી-બીલો)
 દેવદાસ ૨૪૬
 દેવદાસ ૬૩
 દેવદાસ (આણ) ૪૧૧
 દેવદાસ ૪૬૬
 દેવદાસ ૬
 દેવદાસ (કનિકાસા) ૧૦૧
 દેવદાસ (કર્ણની રાણી) ૫૦૧
 દેવદાસ ૬૬
 દેવદાસ ૧૫૫
 દેવદાસ ૧૫૪
 દેવદાસ ૧૦૭
 દેવદાસ ૨૦૬
 દેવદાસ ૧૫૪
 દેવદાસ ૧૬૮, ૧૫૬
 દેવદાસ ૧૦૨
 દેવદાસ રાજ્ય ૮૫
 દેવદાસ ૩૧૫
 દેવદાસ ૨૩
 દેવદાસ ૧૫૫ ૬૮

દેવદાસ ૩૬, ૮૭ ૧૧૬ ૧૭૬/૨૬૭
 ૩૦૬, ૩૧૫, ૪૦૫, ૪૩૨ ૪૬૩,
 ૪૬૬ ૫૦૬
 દેવદાસ ૨૦૫
 દેવદાસ રાજ્ય ૧૧૦, ૧૧૫,
 ૧૧૨, ૧૧૬
 દેવદાસ દેવદાસ ૩૬
 દેવદાસ ૪૧૩
 દેવદાસ ૧૪૩
 દેવદાસ [મુસ્લિમ રાજ્ય] ૪૩૬
 દેવદાસ ૪૬૬ બીલો ૫૩૫
 દેવદાસ ૨૦૫
 દેવદાસ [દેવદાસ] ૧૪, ૧૦૭,
 ૧૦૮
 દેવદાસ ૪૧, ૧૦૮, ૧૫૧, ૧૦૮
 દેવદાસ ૧૪, ૨૦, ૪૨ ૫૦,
 ૨૧ ૭૧, ૭૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૨,
 ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૨
 દેવદાસ ૨૦૭ થી
 દેવદાસ ૧૦૭,
 દેવદાસ [૧૦૭-૧૦૮]
 દેવદાસ ૧૫૫
 દેવદાસ (૧૦૭-૧૦૮)
 દેવદાસ [૧૦૭-૧૦૮]

દેવદાસ

૧૦૭

૧૦૭

૧૦૭

૧૦૭

અણુપતિ વ્યાસ ૪૬૨, ૪૭૧, ૪૭૭
 ગચકર્ણદેવ ૫૩૫
 ગહડવાલો [ક્ષેત્રજની] ૭૫, ૪૦૬
 ગઠ ૧૬૭, ૫૩૩
 ગંગિલ મંત્રી ૩૦૬
 ગગિય-દેવ (ચેદીનો રાજા) ૨૨૧,
 ૫૩૪
 ગાડારાધર્ષ ૩૬૬, ૪૦૧
 ગાંધૂ ૨૧૦
 ગિરિન્દ્રદેવી ૩૩૭, ૩૬૪
 ગુજરાત ૧, ૫, ૬, ૧૨, ૨૮, ૩૬,
 ૪૭, ૮૩, ૮૪, ૯૭, ૯૮, ૧૨૩,
 ૧૩૩ ૧૪૨, ૧૮૮, ૨૨૦, ૨૩૭,
 ૩૧૭, ૩૩૬, ૩૫૫, ૩૮૮, ૩૬૪,
 ૪૦૭, ૪૨૮, ૪૬૪ ૫૦૫
 ગુજરાત નામનું મૂળ ૪૬
 ગાળાનો લેખ ૨૬૫
 ગિરનાર ૧, ૨, ૫, ૪૦, ૨૮૨, ૩૩૬,
 ૩૭૨, ૩૭૫, ૪૩૧, ૫૦૬
 ગિરનારનો લેખ ૨૬૭, ૩૮૦, ૪૨૭,
 ૪૩૦, ૪૫૦, ૪૬૭
 ગિરિદુર્ગ ૧૦૪
 ગિરિનગર ૧૪, ૧૭, ૨૬
 ગુર્જર ન્તિ ૪૭
 ગુર્જર રાજાઓ ૪૭
 ગુર્જર રાજ્ય ૪૮
 ગુજરાતનાં દાનપત્રો ૨૦૮
 ગુજરાતની હદ
 ગુજરાતમાં આર્યો ૧

ગુજરાતમાં મદારાષ્ટ્રી અને ક્ષત્રીકી
 વસ્તીનો પ્રવેશ ૧૨૩
 ગુજરાતમાં મુસ્લિમો અને પારસીઓ
 ૧૨૩
 ગુજરાતમાં વસેલી ન્તિ ૫
 ગુલ્જરેશ ૧૧૧, ૧૪૧
 ગુલ્જરામ ૪૬૬
 ગુપ્તકાળ ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૩૮, ૧૧૬
 ગુપ્તો અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ ૬
 ગુર્જરેશ ૧૪૨
 ગુલ્જિવાકુળ ૨૭૮
 ગુલ્જસ્ત્રેય ૨૪૪
 ગુલ્જસિ કે ગુલ્જસ્ત ૫૩૫
 ગુલ્જિલો ૩૨
 ગુમદેવ ૩૩૭
 ગુર્જેશ ૪, ૫, ૬, ૧૧, ૧૨, ૪૨,
 ૬૮, ૭૦, ૯૭ ૪૧૫
 ગુર્જરેશ ૬૫, ૬૮, ૧૨૫, ૧૩૬,
 ૧૪૨, ૩૮૭
 ગુર્જર રાજાઓ, સમયના ૫, ૧૧, ૬૩,
 ૬૪, ૬૫
 ગુર્જર લેખો ૧૪, ૪૨
 ગુર્જેશ, ક્ષેત્રજના પ્રતિહારો ૬૮, ૯૭,
 ૧૦૧, ૧૦૩
 ગુર્જેશ, સિલ્સિલાના ૫, ૧૨, ૫૦,
 ૬૨, ૬૮, ૭૧, ૭૮, ૮૬, ૮૭,
 ૯૭
 ગુદા [હાથાર] ૮
 ગુપ્ત ૮૨, ૫૨૮
 ગોઆ ૨૪૨

ગાએમ ૬૨, ૬૪
 ગાગિરાજ ૧૮૬, ૫૩૨
 ગાગાસ્થાન ૪૧૪
 ગાગાતેવ [માળવાનો] ૪૮૦
 ગાગાનારાયણ ૨૧૬, ૨૮૬, ૩૨૪
 ગાડવાડ ૧૫૭, ૧૭૦, ૪૨૧, ૪૩૪
 ગાડશના કાનપમેડ ૫૦
 ગાઠાવરી નદી ૧૧૨, ૧૭૧
 ગાઢદંક ૨૮૬, ૩૨૪
 ગાધરા ૬૭, ૧૮૧, ૩૦૬, ૩૬૧,
 ૩૮૧
 ગાબ્બરુ કુર્ષ પ વલ્લરાજ ૬૨
 ગાપેન્દરાજ ૫૨૮
 ગાવિન્દ પહેચો ૭૮, ૫૧૭
 , બીલો ૮૫, ૫૧૭
 , ત્રીલો ૮૫ ૮૬ ૮૭, ૬૦,
 ૧૦૩ ૧૦૪, ૫૧૭
 ગાયો ૪ ૧૦૨ ૧૦૮, ૧૧૦
 ૧૧૧, ૧૧૧, ૫૧૭
 ગાવિન્દ પ્રભતવર્મ ૬૩, ૬૪,
 ૫૧૭ ૫૧૬
 ગાવિન્દરાજ ૯૪, ૬૮, ૩૪૧, ૪૦૬,
 ૫૨૬
 ગાઢેનશ ૪૭૮
 ગાવિદ્યદ ગાઢવાય ૫૧૧
 ગાઠીલવાડ ૪૪, ૪૨૦
 ગોડ ૧૭૬, ૨૬૮
 ગોડનો રાજ ૮૬ ૬૦
 ગગાદાર ૧૭૬
 ગભૂતા (ગામ) ૧૭૨, ૨૧૦

ગાગિલ ૩૦૬
 ગાગાપદસિક ૨૪
 ગામકુટ ૨૦
 ગાઠરિયુ ૨૭૨
 ગાઠરિયુ [સોરઠનો] ૧૬૧, ૧૬૩,
 ૫૨૭
 ગાલિયરપ્રસારિત ૮૨, ૮૫, ૬૦,
 ૧૦૪
 ગાલિયરનો લેખ ૪૨
 ધ ૧૫૯૧ ૧૮૦
 ધટલાલા ૪૧૨
 ધાધરાનો લેખ ૪૦
 ધાધરાનો લેખ ૧૬૧
 ધાધુડ ૧૫૩
 ધુસડી ૪૨૦
 ધુર ૪૦૦ ૪૦૭
 ધુધુલ [ગાધરાનો] ૪૩૬
 યકગાવિત ૮૦
 યકાધુધ ૮૮, ૧૩૭
 યદાવલી (યદાવતી) ૧ ૫, ૩૩૫,
 યદરામી ૨૧૨ ૨૨૬
 યદપ ૨૧૨, ૪૪૨
 યદ સાદ ૪૪૨
 યદલાગા ૨૬૫
 યડિમાત ૧૪૬,
 યદગુપ્ત મોર્ચ ૩, ૧૦૭,
 યદગુપ્ત બીલો ૮
 યદગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ૪, ૮
 યદાદિત્ય ૧૩૬
 યદપુર ૨૪૧

અદરાજ પહેલો-ગીતો પરત
અંદરરાજ પરત
અંદેશ ૧૨૬ થી ૧૩૨,
અંદાનતી ૨૧૪, ૩૬૨, ૩૮૧, ૪૨૨,
૪૮૭
અન્દ્રસુરિ, મંત્રી ૩૦૬
અન્દગણિ ૩૮૩,
અંદેસોની વંશાવળી ૧૬૭
અલ્કય ૧૩૪
અબ્દન ૪,
આચિગદેવ (ભીમદેવનો મંત્રી) ૮૧૦
૪૨૧, ૫૩૧
આટભટ ૧૮
આપવગ ૪૬
આપ } જુઓ આપડા
આપોલ્કટ }
આમુટ સોલંકી ૧૬૧, ૧૭૫, ૧૭૭,
૧૮૩, થી ૧૮૮, ૨૧૭, ૨૫૬,
૪૨૬ ૫૨૧, ૫૩૧
આમુડ કે દુર્લભગજનુ માળવાથી
ભૂટાવુ અને કાશીપ્રયાણ ૧૮૩,
૧૮૪
આમુડ (આવડો રાત) ૫૬, ૬૪,
૨૩૭
આમુડનો ચૌવગન્યાભિષેક ૧૮૨
આમુડનું દાનપત્ર ૧૬૦, ૨૩૭
આમુડાનું યાનક ૭૨
આમુડરાજ પરત
આલુચ ૧૩૪
આલુકો ૮, ૫, ૬, ૧૧, ૧૨, ૪૨,
૫૫, ૬૭ ૭૧, ૭૫

આલુકિ કુળનો રાત ૪૮
આવડાની નૂની ગળધાની ૪૮
આવડા, પ્રતિદારોના સામનો ૧૦૭
આવડા વગાવળી ૬૦, ૬૧, ૬૨,
૬૩, ૬૪
આવડા સમય ૪૮ થી ૬૨
આવડાઓ ૪૬, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૬,
૬૬, ૬૭, ૧૦૭, ૧૭૦, ૩૬૧,
આવડા સમયના યોગક પહેરવેગ
૧૧૭
આવડા સમયના સુખ સમૃદ્ધિ ૧૧૬
આવડા સમયની ધાર્મિક સ્થિતિ
૧૧૮
આવડા સમયની ભાષા ૧૧૬
આવડા સમયનાં વસ્તી અને વેપાર
૧૧૭
આવડા સમયની સામાજિક સ્થિતિ
૧૨૧
આવડા સમયનો રાજવહીવટ ૧૧૬
આવડા ૧૮, ૪૬
આરના ૫૬,
નાદનક ૫૬
આડ ૩૪૧, ૩૪૨
આડ (ઉદયનનો પુત્ર) ૩૫૨, ૩૭૫,
૪૬૮
ચિતોડનો શિલાલેખ ૩૭૭
ચુખારી ૩૦૪,
ચાખડાનો શિલાલેખ ૨૬૬
ચાહમાન (જુઓ ચાહાણુ)
ચાહ પડિત ૪૮૮

ચાંદાલ ૩૧
 ચિત્રગમ ૫૩૨
 ચિત્તોડ ૧૨૭ ૨૧૫ ૨૬૧ ૨૧૭,
 ૨૨૧ ૩૩૬, ૩૬૫
 ચિતામણિ પ્રાર્થનાથનો લેખ ૪૭૮
 ૪૮૭
 ચીન ૬૭
 ચીપકુણનો લેખ ૩૪૮
 ચીરવાનો લેખ ૪૪૧ ૪૫૮
 ચૂડચંદ્ર ૫૨૭
 ચૂડાસમાઓની વસાવળી ૧૭૦,
 ૨૭૫
 જેની દેશ ૩ ૪
 જેરનુ રાજ્ય ૮૫
 જોડસિંહ ૫૩૬
 જોરવા' ૬૭
 જોડાલ ૭૧, ૧૭૪, ૧૬૦, ૫૨૮
 જોડાણો ૮૨, ૧૮૦ ૪૨૧
 જોડુદિન ૧૨૬
 જોરોદ્ધરસિંહ ૧૮
 જોડુકથા ૧૨૬ ૧૭૧
 જાગે શેઠ ૩૮૪
 જોશી ૭૮
 જાગ ૩૧૧
 જગન લ (જેરનો રાજા) ૪૨૧
 જાનાયપુરી ૪૮૮
 જગદેશ ૪૭૨
 જગતસિંહ ૪૩૦
 જગતનામી ચૂડામહિર ૭૨
 જગતાપ ૨૪૦

જગત્તુમ ૫૧૭
 જગદેશ લ ૨૬૭ ૩૧૩
 જગદેવ પરમાર ૩૧૩, ૩૧૩, ૫૨૩
 જગજક ૧૦૧ ૩૮૨,
 જગજક ૧૭
 જગમ (વનરાજનો અમાત્ય) ૫૭
 ૬૧ ૭૭૮
 જગમક [મૂળરાજનો મંત્રી] ૧૭
 જગમ્માની નદી ૧૬૩
 જગમ્માનીકા ૮૧
 જગમ્મસર ૧૪ ૭૮, ૧૫૨
 જગમ્માડા ૮૨
 જગમ્મ મહેસૂલ વનજી સમયમા ૨૧
 જગમ્મ માપણી , ૨૧
 જયપાલ ૧૬૭
 જયપુર ૧૦૫
 જયસ્વાલ ૪ ૪૩
 જયસિંહ ત્રીલો ૪૮૧
 (રા) જયસિંહ પરજ
 જલદા ૧૧ [કુમારપાલની રાણી] ૩૩૮
 ૩૪૪ ૩૮૬
 જયકેરી [કાળ વરી] ૨૪૧,
 ૨૪૩ ૨૪૪ ૩૧૨
 જયચંદ્ર ૪૦૬
 જયવલ [જૈત્રસિંહ] ૪૮
 જયવલદેવી [વીરધવવની રાણી]
 ૪૨૬
 જયદેવ શાહ ૩૮૬
 જયન્ત શટ્ટ ૪૮૭
 જયન્તસિંહ [વસ્તુપાળનો પુત્ર]
 ૪૫૦

જયન્તસિ હ [ચોહાણ] ૫૩૧
 જયન્તસિ હ કે જયસિ હ [ગુજરાતનો
 સોલકી રાત] ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૫
 ૪૩૪, ૫૨૬
 જયપુર ૩૮૨
 જયભટ્ટ ૬૭, ૭૧
 જયમલ ૫૨૮
 જયમગલાચાર્ય ૩૦૭
 જયરાજ ૫૨૮
 જન્મર્મા [માળવાનો] ૩૪૬, ૪૬૨,
 ૫૨૪
 જયવર્મા કે કીર્તિવર્મા ૫૩૪
 જયવર્મા ખીન્ને ૫૨૪
 જયસિ હ [કલચૂરી] ૫૩૫
 જયસિ હ [ચાલુક્ય કલ્યાણકનો રાજ]
 ૧૩૫, ૨૨૧, ૩૧૨
 જયસિ હ ખીન્ને [માળવાનો] ૨૧૮,
 ૪૧૬, ૪૬૨, ૫૨૪
 જયસિ હ ત્રીન્ને ૫૨૪
 જયસિ હ ચોચો ૫૨૪
 જયસિ હ-જુઓ સિદ્ધરાજ
 જયાદિત્ય સૂર્યમંદિર ૬૩
 જયસિ હસુરિ ૧૩૬, ૧૮૫, ૪૫૬
 જયશિખરી ૧૦ ૪૯ ૫૩, ૧૩૬,
 ૧૩૭
 જશકુવરખા [વનરાજની મા] ૫૭
 જશોધવલ [મંત્રી] ૩૭૬
 જસમાઓહણની ૬ તકથા ૩૦૩, ૩૨૧
 જસોરાજ ૧૯૧
 જસદણ ૮

જનકરાણો ૧૨૩
 જળાસિપુર ૭૪ ૩૫૫
 જમનગર ૪૧૩
 જવા કામખોડિયા ૩૭
 જલધર દેશ ૩૮૭
 જલોર ૧ લેખ ૩૩૫, ૩૬૪
 જાહિલ્લ ૨૨૬
 જાગલ [અજમેર] ૩૬૪
 જિતવિજય ૧૬૫, ૨૬૪, ૩૦૩,
 જિત લસુરિ ૮૩, ૧૬૫, ૪૩૪
 જિતસેન ૮૪
 જિતહર્ષગણિ ૧૩૧
 જિનેશ્વરસુરિ ૧૦૨
 જુઝોદ, સિધનો સુખો ૪૮, ૪૯
 જુઝૂ ગુર્જર ૪૮, ૧૧૫, ૧૧૮
 જૂનાગઢ ૮, ૧૦, ૨૭૩ ૩૨૬, ૪૧૩
 જેકસન ૫૦, ૬૬, ૬૯, ૭૨ ૭૬,
 ૯૭, ૮૦૪
 જેન્ને ૫૩૩
 જેતલી ૪૦૬
 જેતોળ વરહોજની વાતો ૫૦૨
 જેસો ૫૩૨
 જેન્દરાજ ૫૩૦
 જેન્દરાજ [નફલનો] ૨૩૬, ૫૩૦
 જેહુલ [મુજરાજનો મંત્રી] ૧૭૯
 જેતસિ હ [મેવાડનો રાજ] ૪૩૦,
 ૪૩૯, ૪૫૪, ૪૮૧, ૫૩૬
 જેનધર્મનો પ્રચાર ૧૧૬
 જેન્જલદેવ [નફલનો] ૩૧૩, ૨૩૬,
 ૫૩૧
 જેજલા ૬૬, ૧૧૦

નેટસન ૨૦૫
 નેધપુર રાજ્ય ૪૭, ૮૬, ૯૮, ૭૭૨
 નેશી ભાગ ૬૨ ૧
 ન્યેકમન ૧૪
 જા ૫૩૧
 જાલાવાડ ૨૪૬
 જીનુવાડ નો કિલ્લો ૩૦૪, ૩૫૬
 કા ૨૧૫
 રિસનકર ૬ બ ૧૦૫, ૧૦૧ ૨૬૫
 વણકોટ ૩૮૨
 તિલકવાડા ૧૯૧
 ટીમાગા ૪૧૦
 ટોચેમી ૪૧, ૪૪
 ઠાનુ (બીનદેવનો મત્રી) ૪૧૧,
 ૪૨૧
 ડગાલી ૧૧મ ૪૪૯
 દમોઈ ૪૪૭, ૪૬૫
 દમોઈનું તામ્રપત્ર ૬૪
 દમોઈની પ્રશસ્તિ ૪૨૪ ૪૨૬, ૪૩૧
 ૬૩૨
 દમોઈનો કિલ્લો ૩૦૪, ૪૭૨
 ગમર મત્રી ૨૨૦, ૨૨૧ ૨૨૩,
 ૨૨૪ ૨૦૬
 ઠાંડલ ૨૫૪ ૩૧૨
 ડિ'વાના—ડેલાનક ૬૮
 જનપુર ૨૯૧ ૪૧૨
 વસોત ૧૪૮
 વડેશ્વરિય સુર્યમંદિર ૧૦૫
 વલવાનો લેખ ૨૬૭ ૨૬૨ ૨૭
 વગલ ૪૧૧

વળોદો ૧૫૩
 વાત ૪૨૧
 વાપી નદી ૧૪ ૪૨ ૬૨
 વામ્રપત્રોનું સંગ્રહ ૨૫૩
 વારગા ૪૪૭
 તિનિશક ૧૩
 વીરકંપ ૮૩ ૨૧૦
 તિલગ દેશ ૧૬૬
 તુગમદા ૮૭
 તુરુક ૮૦ ૧૬૫
 ત્રિપાડી ડો ૬૬
 થાન ૩૦૪
 થાવર ૨૦૮
 દડ ૧૪૪
 દક્ષિપદમહલ ૭૮૭
 તુપાખ સૂત્રો ૬
 તેજપાવનુ આનુ મંદિર ૩૪૪
 ૭૫૦ ૪૪૮ ૪૮૯
 તેજપાવ મત્રી ૪૩૬, ૪૪૨ ૪૪૩,
 ૪૪૮ ૪૫૧ ૪૫૪ ૪૬૦, ૪૬૧
 તેજસિલ [મોનગરા મોનાલ] ૫૩૨
 તેજગામ ૧૦૦
 તેજપ [ચાતુર્ય રાત] ૧૧૦, ૧૩૫
 ૧૫૫ ૧૬૨, ૧૭૧, ૧૮૨
 તોરખેડેનું તામ્રપત્ર ૬૪
 ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ ૪૫૭ ૪૭૩ ૪૮૧
 ત્રિપુરા તક મહાન્તે દેવો મોમનાયનો
 છત્રોદ્ધાર ૪૮૩
 ત્રિપુરપદ્મસ્થાન ૧૭૫
 ત્રિપુરપ્રાસાદ ૧૭૪, ૨૨૮

ત્રિભુવનપાલ [કુમારપાલનો પિતા]

૨૬૦, ૩૨૬, ૩૨૭, ૫૨૦

ત્રિભુવનપાલ [સોલંકી રાજા] ૪૫૮,

૪૫૯, ૪૬૦, ૫૨૧

ત્રિભુવનમહલ ૨૮૨

ત્રિભુવનવિહાર ૩૭૦

ત્રિલોચનપાલ [લાટનો સોલંકી રાજા]

૧૨૮, ૧૬૬, ૧૮૯, ૧૯૭,

૨૦૯, ૫૪૦

ત્રિસગમક ૧૩

ત્રેફલક સવત ૪

ત્રેલોક્યમહલ—કર્ણાનુ બિરુદ ૨૪૧

૨૪૮

ત્રેલોક્યવર્મા ૫૩૩

ચાણા ૩૪૯

ચાણેશ્વર ૧૬૭, ૨૬૭

ચાંભણા ૪૪૭

દંડ કે દંડક ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૪,

૧૪૫

દંડપારિક ૧૯

દડી ૧૭

દદ પહેલો [ભર્યનો] ૭૧

દધિપદ બુઝો દોહદ

દિવેટિયા ન ભો ૪૬

દુદાપુર ૨૬૫

દધિસ્થળી [દેયળી] ૨૩૦

દંતીદુર્ગનુ તામ્રપત્ર ૭૮

દંતીદુર્ગ બીજો ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૫૧૭

દંતીવર્મા [કંકનો પુત્ર] ૯૨, ૯૩

દંતીવર્મા (મુવ બીજનો ભાઈ)

૯૯, ૧૧૮, ૫૧૯

દંતીવર્મા પહેલો [વંશવૃક્ષ] ૯૯,

૧૧૮, ૫૧૭, ૫૧૯

દર્ભાવતી (રમોઈ) ૪૦૭

દમણ ૩૮૭

રા'દયાસ ૫૨૭

દગાવતાર મદિરનો લેખ ૭૭

દશાપરાધિક ૨૨

દંડપારિક ૨૨

દાદાક [સિદ્ધરાજનો મામાભાઈ]

૨૬૬, ૩૦૮, ૩૭૬

દામોદર બુઝો ડામર

દક્ષિણપથ ૮૮

દિવાકરમિત્ર ૩૫

દિવિરપતિ ૨૩,

દીર્ઘાચાર્ય ૧૭૨

દિલ્હી ૨૦૭, ૨૮૭, ૩૫૪, ૪૦૭,

૫૦૩

દીવા [હુંગરપુર] ૪૦૭

દુર્ગભટ્ટ ૬૪

દુતક ૨૨,

દુર્લભદેવી [દુર્લભરાજની પાણી]

૧૬૨

દુર્લભરાજ ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૯, ૧૯૨

૨૧૭, ૨૬૬, ૩૦૧, ૫૨૧, ૫૨૬

૫૨૮

દુર્લભરાજ બીજો ત્રીજો ૫૨૯

દુર્લભરાજ [કર્ણનો સામંત] ૨૩૯

દુર્લભરાજ [ચોહાણ] ૨૩૪, ૨૩૭,

૨૫૬

દુર્લભરાજનું માળવા તરફ પ્રયાણ

૧૮૭

દુર્લભરાજનું લાઠી ઉપર આકંઠે ૧૮૮
 દુર્લભ સરોવર ૧૮૮ ૩૦૧
 દુર્લભાચાર્ય ૧૭૨
 દુર્વાસુ ૪૧૨
 દુરાસ [ઓદાણ] જુઓ દુર્લભરાજ
 દુલક ૨૨
 દેમડી ૧૦૭
 દેશુલા વાવ ૫૭૬
 દેટકાદાર ૧૪
 દેવળી ૨૩૦
 દેવવાડા ૧૬૫ ૪૪૦
 દેવગ ૫૦૦
 દેવગ્રી ૩૮૦
 દેવસ નીસલ ૧૭૫
 દેસાઈ ગોવિંદભાઈ ૬૩
 દેવમિત્રિ ૪૩૬
 દેવપ્રસાદ ૨૩૦, ૨૬૦, ૩૨૬ ૫૨૦
 દેવપાળ ૩૭૦ ૪૪૬, ૪ ૭
 દેવપાલ પ્રિતિદાર-૧ ગ] ૫૧૦
 દેવપાલદેવ, પરમારવંશ ૫૦૪
 દેવવર્મદેવ ૫૩૩
 દેવરાજ કે દેવગકિત ૮૪ ૬૫ ૧૭૦
 ૫૨૬
 દેવસદેવી [કર્ણની પુત્રી] ૫૦૦
 દેવસવાડા ૨૦૧
 દેવશક્તિ ૫૭૦
 દેવશૂરિ ૩૧૪
 દેવસંમુદિ ૨૦
 દેવગદેવી [કુમારપાળની બહેન] ૩૨૭
 ૩૮૬

દેવાદિત્ય ૪૬૫
 દેવસક્તિ ૧૪
 દેવાડ ૪૨૦
 દોહદ ૨૮૬
 દોહદનો ૮૫ ૨૬૬ ૨૭૬, ૨૮૬
 ૨૮૬ ૨ ૩, ૩૨૪
 દ્રાગક ૧૮
 દ્રોણમ ૬૨
 દ્રોણાચાર્ય ૨૫૭
 દ્વારકા ૨, ૪૫, ૩૮૮, ૪૭૬
 દ્વારપ જુઓ બારપ
 દ્વારા સમુદ્ર ૩૪૬, ૪૧૪
 ધરણીધર ૪૮૪
 ધનપાત કરિ ૧૫૫ ૧૬૫
 ધ ધુક (આજુનો રામ) ૨૧૩ ૨૧૪,
 ૫૨૫
 ધનસુતા ૧૫૩
 ધમડાળા ૨૩૬ ૨૫૨, ૨૫૫
 ધરપ ૩૫
 ધરણીવસદ (પરમાર આજુનો)
 ૧૭૦ ૫૨૫
 ધરણીવસદ [વંશાજનો રામ] ૪૬
 ૧૦૬ ૧૮૭, ૧૧૧, ૧૬૩ ૧૬૬
 ૫૨૫
 ધરમેનુ તામ્રપત્ર ૨૧
 ધવલ [રાજકુટ રામ] ૧૫૭, ૧૬૬,
 ૧૮૦, ૨૩૭ ૪૨૪, ૫૨૨
 ધવલક-કર્ણનો મત્રી ૨૪૮
 ધવલક ગામ ૨૬૪, ૩૮૦, ૪૨૪
 ધવલ કે ધવલક [પાયેટો] ૪૨૪
 ૫૨૨

ધવલનો લેખ ૧૬૨
 ધવલપ ૧૦૧, ૧૧૧
 ધર્મ ૧૦૬
 ધર્મરાજ ૨૫
 ધર્મારણ્ય ૫૬, ૫૯
 ધાંગદેવ ૫૩૩
 ધાધસદેવ ચોડાણ ૪૨૨, ૪૩૪
 ધારાધ્વંસ ૪૬૨, ૪૭૧
 ધારાનગરી ૧૫૫, ૨૨૨, ૨૩૧, ૨૮૫,
 ૨૯૮, ૩૬૧
 ધારાવર્ષ [આણુનો રાત્ર] ૨૫૬,
 ૩૫૦, ૩૬૫, ૪૦૧, ૪૦૬, ૪૧૧,
 ૪૨૨, ૫૨૫
 ધારાવર્ષ કે નિરૂપમ ૮૫, ૯૪, ૯૫,
 ૯૬, ૩૩૫
 ધાર્મિક સ્થિતિ, સોલકી સમયમા
 ૨૫૫
 ધૂમરાજ [આણુના પરમાત્મ] ૫૨૫
 ધ્રુવ [અધિકારી] ૧૯
 ધ્રુવ કે હ ૧૬૦, ૩૬૫
 ધ્રુવ હ. હ ૩૨૩
 ધ્રુવધારા ૮૫
 ધ્રુવ નિરૂપમ ૮૫, ૯૪, ૯૫, ૯૬,
 ૫૧૭
 ધ્રુવ પહેલો, લાટનો ૭૮, ૯૧, ૯૩,
 ૯૫, ૧૧૦, ૫૧૭, ૫૧૯
 ધ્રુવ બીજો, લાટનો ૯૧, ૯૩, ૯૫,
 ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૧૦, ૫૧૯
 ધ્રુવભટ્ટ ૧૦૭, ૩૧૩, ૫૨૫

ધ્રુવસેન પહેલો ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૭,
 ૩૫
 ધ્રોણકા ૩૦૪, ૪૮૭, ૪૯૬, ૫૧૨
 નદિયા ૪૦૮
 નડતાલ ગામ ૪૧૯
 નગર [ગિરિનગર-દાસનું નૂનામઠ]
 ૧૦
 નગર ૧૪
 નરસ ૧૮૦, ૨૦૮, ૨૨૪, ૨૩૫,
 ૨૭૭, ૨૫૭, ૩૫૫ ૩૬૨, ૩૮૨,
 ૩૯૩, ૪૨૨, ૪૩૪
 નરસનો લેખ ૩૧૬, ૩૩૪, ૩૭૪
 નન્નુકે ૫૩૩
 નન્સ-૮/ ૯૯
 નતરાજ [વંશવૃક્ષ] ૫૧
 નડલના ચાંદાણોની વંશાવળી ૫૩૦
 નન્દીપુર ગોત્ર ૪૬૬
 નગરકોટ ૧૯૭
 નયચન્દ્રસૂરિ ૧૬૮
 નરપતિ કવિ ૩૬૩
 નરવાહન ૫૩૬
 નરવર્મા (માળવાનો રાત્ર) ૨૮૨,
 ૨૮૭, ૩૧૨, ૫૨૩, ૫૩૬
 નરચન્દ્રસૂરિ ૪૫૬
 નરસિંહ બીજો ૧૧૧, ૩૯૪
 નરસિંહ હોઈસલા બલ્લાલ ૪૪૪
 નરસિંહ [કલચૂરિ] ૫૩૫
 નર્મદા કોટા ૨, ૭, ૩૯૩, ૪૩૮
 નર્મદા નદી ૭૯, ૯૯, ૧૮૧, ૧૯૧
 નવધણ [રા] ૨૭૩, ૫૭૭

નસવર ૩૮૨
 નવસારી ૫, ૧૫ ૪૮, ૬૭, ૭૧
 ૭૫ ૯૨ ૮, ૧૪૦, ૨૩૬
 નવસારીનું દાનપત્ર ૪૮ ૮૬, ૮૧,
 ૮૨ ૧૦૮ ૧૧૮, ૨૬૦
 નવસાદસાહચરિત ૧૫૬, ૧૮૪
 નક્ષત્રપુર ૧૦૫
 નહરવાલા—જુઓ નેહરવાલા
 નાઈકી દેવી મૂળરાજ બીજાની મા
 ૩૮૮
 નાપાક ૧૬૧
 નાર ૧૦૧
 નાનકા મેવાડની રાજધાની ૪૪૦
 ૪૪૧
 નાગપુર પ્રસારિત ૨૨૨ ૨૩૩
 ના. ૧ ને નાગાદિત્ય ૫૩૫
 નાગદ મંત્રી ૪૫૦ ૪૬૧, ૪૬૨
 ના. ૧૬૬ [નાગાવદોષ બીજા] ૮૭
 ૮૬ ૧૦૭
 ના. ૧૬૬ બીજા (ગિલાવેખ) ૮૬ ૧૦૪,
 ૧૦૭ ૫૨૦
 નાનર જ્ઞાતિ ૧૫૪ ૫૫૦
 નાગરાજ ૧૮૬, ૧૪ ૫૨૧ ૫૭૩
 નાનસારિકા [નવસારી] ૬૨ ૨૩૦
 નાગસદેરી ૪૭૦ ૪૭૨
 નાગવેલ ૧૦૩
 નાગાવલોક ૭૧ ૮૦, ૮૧, ૧૦૪,
 ૧૨૦
 નાગોર ૩૮૮
 નાગીમ ૨૦૬

નારાયણ ૬૨ ૬૫ ૧૩૨
 નાનક કનિ ૪૬૮ ૪૬૯
 નાનાક પ્રગતિ ૪૬૨, ૪૬૮
 નાનીપુરી [લા] ૧૨ ૧૪
 નાનીપુર [નાદો] ૧૯૦, ૩૩૬
 ૪૪૪
 નાસિક ૪૩
 નાવતડાગ ૧૬૧
 નાવદા ૩૩
 નાદપાન ૪
 નિના દીક્ષિત ૧૫૧ ૨૧૦
 નિરુપમ [લા. નો ગા.] ૬૬, ૫૧૭
 નેનપ ૧૧૦
 નેનુલ ૧૭૮
 નુગ્ગીન ઈંઆઈરી ૩૧૬
 નેમાદિત્ય ૮૨
 નેમિનાથ દેવજ ૨૮૦
 નેમીનાગ ૩૮૧
 નેરવાલા (અલગિવાલા) ૧૧૬
 નેમિપારવ્ય ૧૭૬
 નેપથની દીકા ૪૮૭ ૪૮૮
 ૧૫૫-૬ ૧૬૧
 પચગ્રામ ૪૨૬ ૪૭૦ ૮૩૧
 પચમનાવ ૨૮૬
 પચાસર ૬૬ ૫૦ ૫૬ ૬૭ ૭૧,
 ૧૩૬
 પચાસગ પાર્શ્વનાથ ૬૧ ૬૬
 પચાજ ૨૭૩ ૭૫૫
 પટ્ટા અમૃત વસત ૨૪૦
 પલળ ૬૦૭

પંચક ૧૫
 પદ્મગુપ્ત કે પરિમલ કવિ ૧૫૪, ૧૫૮
 પદ્મનાભ કવિ ૪૬૫
 પદ્મીબ ૨. છા, ૫૧, ૧૬૧, ૧૮૧,
 ૨૧૦, ૨૩૧, ૨૬૪, ૩૨૪, ૩૫૪
 પદ્મસિંહ ૪૬૬, ૪૬૮, ૫૩૬
 પદ્માવતી (કુમારપાળની રાણી)
 ૩૮૬
 પંપ કવિ ૧૧૦,
 પપભારત કાવ્ય ૧૧૦, ૧૧૧
 પરમદેવ ૨૦૭
 પરમદર્શિ દેવ ૨૬૭, ૩૬૬, ૪૦૬,
 ૫૩૪
 પરમભટ્ટારક મહારાત્નધિરાજ ૨૫,
 ૭૮, ૧૦૧, ૧૫૧, ૧૫૬ ૧૭૧,
 ૨૧૮, ૨૬૬, ૩૫૪, ૪૧૦, ૫૨૩,
 ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬
 પરમ ભાગવત ૮૪
 પરમાર વંશ ૧૩૪, ૨૨૫
 પરમારો ૩૨
 પરશરામ [વનરાજનો બાપ]
 પર્ણદત્ત સૂર્યો ૧૦
 પલાશાણુ ૬૬
 પાઈચલ-છી ૧૫૫
 પાટણનો શિલાલેખ ૨૬૭
 પાટણ ૮૨, ૨૪૩, ૨૭૭, ૨૮૫,
 ૩૧૩, ૩૨૬, ૩૫૦, ૩૭૧, ૩૯૧,
 ૪૧૭, ૪૬૧, ૫૦૫
 પાટલીપુત્ર ૬, ૧૨

પાટિલ ૨૪
 પાણિનીય શિક્ષા ૪૩
 પારિવ્રતમજરી ૪૧૫
 પારહલુક ગામ ૬૬
 પાતંજલ મહાભાષ્ય ૪૩
 પાતાલમલ્લ ૯૦
 પાદાન્તર્ ૨૧
 પાર્શ્વનાથનાં મંદિર ૩૭૦
 પાલન્ય ગામ ૧૫૬, ૧૭૨
 પાલણપુર-પ્રહલાદનપુર ૧૬૫, ૨૧૩
 -૨૫૬, ૩૬૫, ૪૮૮
 પાલહું ૪૭૫
 પાનાગઢ ૪૧૫
 પીઠક-સૂડલો ૨૧
 પુરાણો ૧, ૧૧, ૪૫, ૬૮, ૧૨૬
 પુરી ૩૪૬
 પુરોહિત ૨૪
 પુરુરવા ૧૩૧
 પુલકેશી અવનિજનાશ્રય ૪૮, ૪૯
 ૫૬, ૬૭, ૮૨
 પુલકેશી દક્ષિણનો ૧૪૦
 પુલકેશીનો લેખ ૪૬, ૫૦, ૭૧
 પુલકેશી ૪૮, ૪૯, ૧૦૭
 પુલકશક્તિ ૫૩૨
 પુલુયામી ૪૨
 પુખ્યમિત્ર શુંગ ૪, ૩૪
 પુખ્યગુપ્ત સૂર્યો ૬
 પૂનમાત્રદેવ ૩૩૭, ૩૬૪
 પૂર્ણપાલ પરપ

મૂળ પાલનો લેખ ૨૧૫ ૨૨૫
 મૂર્તિ ધર્મ ૩૪, ૩૭
 મૂળ પથક ૩૬૩
 મૃધિવીવીશ્વર ૪૧૧
 મૃદ્વીપાલ (નરસેનો ચાકાલ) ૨૬૫
 ૨૩૮, ૫૩૦
 મૃધ્વીપાલ [મત્રી] ૩૦૯, ૩૭૬
 મૃધ્વીરાજ ચાહાણ ૨૮૭, ૪૦૫, ૫૨૯
 મૃધ્વીરાજ બીજો ૩૦૪ ૫૨૬
 મૃધ્વીવર્મા ૫૭૪
 મૃધ્વીરાજ સારો ૧૩૪, ૪૦૫
 મૃધ્વીરાજ ત્રીજો ૩૬૪, ૫૨૯
 વૈશ્વસ્ય ૪૪
 ચારવાલ નાર્ત ૨૧૦, ૪૪૭
 ચારણ દર ૪૬૭
 પ્રભાકર ૩૦૭ ૩૯૮
 પ્રથક ૧૦૧ ૧૦૭
 પ્રતાપમલ (વાઘેરો) ૪૫૨ ૪૫૦
 ૫૨૨
 પ્રતાપમલ [કમારપાળની દીકરીનો
 નકશો] ૪૫૧
 પ્રતાપસિંહ [નરસેનો દાસનાયક]
 ૩૮૦
 પ્રતાપસિંહ [આણુનો પરમાર]
 ૫૨૫
 પતિ ૧૫ નિવાહ ૭૧
 પ્રતિસરક ૨૦
 પ્રતિદાર (એ નામનો અધિકારી)
 ૨૩

પ્રતિદારો કનોજના ૮૦ ૧૦૧ ૧૧૧
 ૧૨૫, ૧૩૮, ૨૫૩
 પ્રતિદારો [મટોરના] ૩૨, ૮૭
 પ્રજાધિપતિમણિ ૩૬, ૪૮, ૫૧,
 ૫૬ ૮૨, ૧૨૭ ૧૩૬, ૧૪૩,
 ૧૬૮, ૧૮૬
 પ્રભાસપાળ ૧૪૫, ૧૭૭ ૩૩૬
 ૪૧૬
 પ્રભાકરવર્ધન ૩૫, ૭૦
 પ્રમાતા ૨૧
 પ્રહલાદનરેવ પરમાર ૨૫૮, ૩૦૫
 પ્રહલાદન, બાહાણ ૪૬૬
 પ્રયાગ ૧૭૬
 પ્રવરસેનનુ તામ્રપત્ર ૨૨
 પ્રસન્નપુર ૨૧૨
 પ્રશોત્તરમાલિકા ૧૧૫
 પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ૧, ૫
 પ્રાચીનો શિલાલેખ ૩૩૭
 પ્રાતીજ ૧૪૦
 પ્રેમલાટેવી [કુમારપાળની બહેન]
 ૩૨૭ ૩૮૫
 પ્રીમવતી ૪૩૦
 પ્લીની ૪૪
 ડૉ ફ્લીટ ૨૧ ૯૧ ૧૩૫, ૨૨૩
 ફાર્જસ સાહેબ ૪૦૩
 ફુલસર ૪૧૧
 ગર્જ આર ૩૩૫
 ગર્જા કિયાકદીન ૪૬૮
 બહલાટેવી કે બકુનાટેવી ૨૨૭ ૨૬૧
 બકુલાવતી-બહલાટેવી ૨૩૦ ૩૨૭
 બગાર ૪૪૦
 બગસરા ૪૭૦

બગુમરા ૯૯

બગુમરાનું દાનપત્ર ૯૫, ૯૬, ૯૭,
૧૦૦, ૧૧૦

બખર ૨૪૬, ૨૮૬

બબેજ ૩૭૯, ૪૦૮

બહરસિદ્ધિ [બારસદ] ૬૪

બબેલખંડ ૧૩૩

બનાસ નદી ૩૩૯, ૪૬૫

બમ્બેરા નગરી ૩૫૨, ૩૫૩

બડસ ૪૮

બખરક નિખળુ, સિદ્ધરાજનું બિરુદ
૨૬૭

બખરકનો સિદ્ધરાજે કરેલો વિનય
૨૬૭

બલનર્મા ૧૮૫, ૧૩૮

બલાધિકૃત ૨૩

બલિરાજ ૧૮૦, ૫૩૦

બલોરાનું દાનપત્ર ૧૦૨, ૨૧૮

બલેમર તાલુકો ૬૬

બલેસરનું દાનપત્ર ૧૬૬

બલોગ્જ મ્યેગ્જ ૮૨

બલ્લાલ [ભાળવાનો] ૩૩૨, ૩૫૫

બલ્લાલ હોઈસલા ૩૧૩

બલહારા [વલ્લાલ, રાબટફટ રાજતઓ]
૧૧૦, ૧૧૩, ૧૧૪

બહુસુલહેવી ૨૬૮

બગ (બગાલ) ૮૬ ૯૦, ૧૧૮,

બાણ ૧૭, ૨૮, ૩૨, ૭૦, ૧૨૧,
૨૫૩

બાદામી ૯૨

બાબગે ભૂત ૨૬૯

બારખ [બચનો] ૧૪૧, ૧૬૬,
૧૮૮

બાલચન્દ્ર કવિ ૩૯૧, ૪૫૫

બાલ દર્પ ૫૩૪

બાલપ્રસાદ [ચાહાણ નડલનો] ૨૨૫
૨૩૭, ૫૩૦

બાલાઈ ૧૬૧

બુ'દર દો ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૭૨.
૩૧૩, ૩૨૪, ૪૨૭, ૪૫૮

બેકટિયાના થવનો ૩

બાલ મૂલરાજ, બુઓ મૂલરાજ બીલો
બાલીનો લેખ ૨૬૭, ૨૮૫, ૩૨૪,
૩૩૫, ૩૭૬, ૩૮૨, ૪૨૧

બાહુકધવલ ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૩૮, ૧૮૧

બાહુલોદ ૨૪૨, ૨૮૧

બાળદ્વનનો પ્રચાર ૨૫૧

બિલહણ કવિ ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૬,
૧૩૩, ૨૪૮, ૩૦૮, ૩૬૧

બિલહારીનો લેખ ૧૨૮

બિંબલ ૪૧૨

બિહાર ૧૧૮, ૪૦૮,

બીજ ૧૩૬, ૧૪૪

બીજેશ્વાનો લેખ ૩૫૫

બુચકલા ગામ ૮૬

બૌદ્ધધર્મ ૧૧૮

બ્રહ્મવક ૧૦૭

બ્રહ્મપુરી ૩૬૮, ૪૧૨

બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ ૮

અદાસ્થાન [ખેડખલા] ૫૦૬
 અદાચુપ્ત ૪૬, ૫૦
 અદાદત ૧૦૦ અદાસ્કટસિદ્ધાંત ૪૬,
 ૫૦
 આદ્યભુવાડા ૩૬૮
 આદ્યભુપાટક ૩૬૩
 અદ્વારિકા યોગેશ્વરી ૩૩૨
 અદ્વારિક ૫
 અદ્વારિકા ૧૮૭
 અમવાનલાલ ઇદર ૩ ૧૨ ૪૦
 ૫૧ ૬૦, ૬૬ ૭૬, ૮૬ ૯૨,
 ૧૩૬, ૧૬૬, ૨૭૨, ૩૪૯
 અદ્વારિકા ૧૪
 અદ્વાર ૧૪
 અદ્વાર ૧૬૭
 અદ્વાર ૫૬૯૦-૫૭૧ ૫૭૫
 અદ્વાર ૫૬૯૦ ૭૧ ૮૧
 અદ્વાર (૫૦ પાટણ) નો લેખ ૩૬૮
 અદ્વાર ગામ ૨૬૬ ૩૦૮, ૪૨૬,
 ૪૭૨
 અદ્વાર ૩૮૭
 અદ્વાર ગામ ૪૧૩, ૪૧૮
 અદ્વાર રાજે ૭, ૧૪, ૨૬
 અદ્વાર ૫ ૧૧ ૭૧ ૮૧, ૧૧૭
 ૩૭૪ ૮૮, ૪૧૬, ૪૩૫ ૪૪૭
 ૪૬૦, ૫૧૨
 અદ્વાર ૫૬, ૧૩૭, ૨૫૩
 અદ્વાર ૭૮
 અદ્વાર ગામ ૩૩૩, ૩૭૮
 અદ્વાર ૩૦૪

આદ્વાર ૨૧ ગા ૫૩, ૬૬, ૭૬ ૧૩૩
 ૧૩૫, ૨૦૭, ૨૫૧, ૪૦૧
 આદ્વાર ૨૦૪
 આદ્વાર ૪૦૬
 આદ્વાર ૫૭૧ બીલસા ૩૬૨
 આદ્વાર ૬, ૭૫
 આદ્વાર ૪૧૦
 આદ્વાર ૨૨૬, ૩૧૧
 આદ્વાર ૩૨૭ ૩૬૮ ૩૮૬
 આદ્વાર ૫ ૧૨ ૪૭ ૧૪૩
 ૧૫૦ ૧૭૧, ૨૬૪
 આદ્વાર ૪૬, ૫૦ ૬૬, ૬૮,
 ૮૧, ૨૫૩ ૨૫૬
 આદ્વાર પ્રતિદાર ૫૫
 આદ્વાર ગુર્જરા ગુર્જરા
 આદ્વાર ૪૬, ૫૦
 આદ્વાર માળવા સાથે ૨૧૦
 આદ્વાર મત્રીમત્ર ૨૨૬
 આદ્વાર પ્રધુક સાથે ૫૫૫
 ૨૧૩
 આદ્વાર ખારાની લૂટમાથી મળેલો
 ભાગ ૨૨૩
 આદ્વાર ખીલને મુસલમાનો સાથે
 લડાઈ ૪૦૭
 આદ્વાર પહેલાં દિલ્લીના શાનને
 મુસલમાનોને દરાવવામા મદદ
 કરી ૪૦૭
 આદ્વાર પહેલાં ૧૬૪, ૨૦૫ ૨૨૧
 ૨૨૮ ૨૪૬ ૨૫૬, ૩૨૬
 ૩૬૪ ૪૦૦ ૪૧૨, ૪૨૮,
 ૫૦૩ ૫૨૦

ભીમદેવ બીજાના મંત્રીઓ અને
સામંતો ૪૨૧

ભીમદેવ બીજાની રાણીઓ ૪૦૬

ભીમદેવ બીજાનો રાજ્યવિસ્તાર ૪૧૨,
૪૧૩

ભીમદેવ બીજા ૨૧૨, ૪૦૨ થી ૪૨૨
૪૫૭, ૫૨૧

ભીમસેન કોટવાળ ૪૬૩

ભીમદેવે ભોજને દયાળ્યો ૨૨૧

ભીમદેવે સોમનાથનું નવું મંદિર
બાંધાવ્યું ૨૦૬

ભીમની દાનપ્રવૃત્તિ ૨૧૧

ભીમપલ્લી ગામ ૪૨૩, ૪૨૫

ભીમ પ્રોલ્લાએ રાજ્ય વિસ્તાર્યું ૨૨૧

ભીમ બીજાએ માળવા ખોલ્યું ૪૧૩

ભીમસિંહ ૪૨૬, ૪૩૦, ૪૭૪

ભીમાક ૪૦૯

ભીલસા ૩૪૬, ૩૮૮, ૪૦૬

ભુવનમાલ ૪૩૫

ભુવનાદિત્ય ૧૩૬, ૧૩૭

ભૂપાદાવર્ત ૨૧

ભૂપાલદેવી [કુમારપાલની રાણી]
૩૮૬

ભૂવડ ચાવડો ૬૪

ભૂવડ કે ભૂથડ કે ભૂથગઢ [કલ્યાણ
કટકનો] ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૧૩૬,
૧૩૭

ભૂતનાથ મંદિરનો લેખ ૩૩૬, ૩૭૬

ભૂલોકમલ ૨૪૮

ભોગાદિત્ય ૨૧૩, ૨૨૬, ૨૪૦

ભોગાવા ૨૭૭

ભૂચીઓ ૨

ભૂંગારિકા ૩૬૨

ભૂચીઓ ૨

ભોગિક કે ભોગોદરણિક ૨૦

ભોજ [કમોળનો રાજા, બુચી મિહિર]
૮૬, ૧૦૪, ૧૪૦, ૧૮૬, ૨૦૭,
૨૧૭, ૨૫૪, ૫૨૦, ૫૨૩, ૫૩૪

ભોજ (કુમારપાલનો ભાણેજ)
૩૮૬

ભોજ બળતીનું મંદિર ૨૬૧

ભોજદેવ ચાવડા સામંત ૪૮૦

ભોજદેવનો ગિલાલેખ ૧૦૫

ભોજ બીજા (વંશવૃક્ષ) ૧૦૬, ૫૨૦
૫૨૪

ભોજ [માળવાનો રાજા] ૨૦૬,
૨૧૪ થી ૨૨૪, ૨૮૩, ૨૬૧,
૩૮૬, ૪૧૪

ભોજવર્મા ૫૩૩

ભોપાલદેવી બુચી ભૂપાલદેવી

ભોળાદ ૨૪૩

ભૌગોલિક સ્થિતિ ૩૬

મયણલ્લાદેવી ૨૪૫

મસ્કરિ સાધુઓ ૩૫

મહમ્મદ બખ્ત્યાર ખલજી ૪૮૮

મહાકાલનું મંદિર ૪૦૬

મધ્યુદીન મહમ્મદ ૪૦૭

મગધ ૩૦૦

મ ગણપુર-માંગરોળ ૩૭૮, ૩૭૯, ૪૯૬

મણ્ડલ ૧૫

મંડલી ૧૭૮, ૮૧૮ ૪૨૦ ૪૬૬

મત્તર ૫૭૫

મથનસિદ્ધ ૫૭૬

મથનવે [મર્ચર પ્રતિદાર] ૭૫૮

મથુરા ૧૬૭ ૨૫૪

મદકણા ૧૩

મન ૪૧૫

મદનપાલ ૨૬૮

મદનરાણી, લવણુસાની સ્ત્રી ૪૨૪

મદનરામી ૪૧૫

મધુમૂલન પદિત ૪૧૨

મધુસૂન સારંગવેનો મત્રી ૪૮૫,
૪૮૮

મધ્યએમિયા ૭૭

મધ્યદેગ ૭૫૫

મનમુર નારગ ૮૭

મનરથલી ૬૭૧

મનુ ૨૫ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩

મયૂરખડ કે મોરખડ (નારિક) ૮૯

મરુ ૧૮૨ ૩૦૦, ૩૮૭

મન-૭૭ ૬૮

મવીમ ૪૮

મનવે (સ્તુપાનનો બાઈ) ૪૪૩

મરિયાળુન (શિલાદાર) ૩૪૭, ૫૩૩

મસુદી ગામ-૨૧૧

મણિહ ગોદાલ ૪૩૪ ૫૩૧

મલ્લ ૧૦૫

મલિકા ૫૭

મનમ ૧૦૧

મત્તર ૧૮

મન મંડલ ૪૦૭

મનમૂલ જનવીની મોમનાથ લપર

ચરાઈ ૧૦૫ થી ૨૦૨

મદમૂલ હફી ૮૦૪

મનમૂલ ઘોરી ૪૮૬, ૪૦૬

મનમૂલનાયક ૨૪

મનમૂલ (સિદ્ધરાજ કુમારપાળનો મત્રી)

૨૬૨ ૩૦- ૩૭૧, ૪૧૬,

મહિસાણા ૪૦૬

મહેતા માનરામી પી ખરદાસ ૧૦૪

મગળગામ (મારોળ) ૪૭૦

મગલિક ૪૩૦

મરોર ૭૨

મરોદરી ૪૦૬

મહાભાધિકૃત ૮૩

મહાભારત ૧, ૧૧, ૩૪ ૪૨ ૬૩,

૬૮, ૧૨૮

મહારાષ્ટ્ર ૭૬ ૧૩૩, ૩૮૭

મહાસામત ૨૫

મહાક્ષત્રલિક ૨૪ ૪૦

મનમપટલાધિકરલિક ૨૬

મહિન્દક ૧૦૭ ૫૩૦

મહીકોટો ૭, ૮, ૨૮ ૨ ૩૮

મહી નદી ૭૭, ૭૦

મહીપાલ (કુમારપાળનો બાઈ) ૧૧૧,

૨૫૪, ૩૨૬, ૪૮૫ ૩૬૧, ૫૨૦,

૫૨૧

મહીપાલ (આબુનો પરમાર) ૫૨૫

મહીપાલ નુરા મા ૫૨૮

મહીપાન (પ્રતિદાર) ૧૩૦

મહે દ્ર (નરસિંહનો નોગાલ) ૧૬૨, ૨૭૭

મહેન્દ્ર (ગુરિલ) ૫૩૫
 મહેન્દ્રપાલ કે મહેન્દ્રાયુધ ૧૦૫
 ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૫, ૧૩૮, ૧૫૫,
 ૫૨૦
 મહેન્દ્રપાલ મીલે ૫૨૦
 મહેન્દ્રસુત્રિ ૩૮૩
 મહેશ્વરાચાર્ય ૧૦૭, ૧૧૬
 મહેસુલ પદ્ધતિ ૨૧
 મહાદેવ ૧૧૦
 મહાબલ ૨૬૭, ૮૦૬, ૮૦૮
 માધ કવિ ૭૩
 માણસાના ચાવડા ૧૪૮
 માણિક્યચન્દ્રસુરિ ૪૫૬
 માતર તાલુકો ૭૬
 માધવ, કર્ણાને માધવમાલ ૪૮૫, ૪૯૭
 માધવ (માળવાનો સુખો) ૧૫૫
 માધવી (મૂળગજની ગાળી) ૧૬૦
 માનખેડા ૧૧૦
 માનચ ગોત્ર ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૨
 માન્યખેડ-માલખેડ ૧૩, ૧૦૩, ૧૧૦,
 ૧૧૧, ૧૬૬, ૧૭૧
 માણસાના ૩૬૩
 માધવનગર ૧૭૭
 માયા ટેલની નંતર્યા ૩૦૩
 મારવાડ ૩૭, ૧૭૩, ૩૧૭, ૩૬૨
 મારગર્વ ૮૭
 માલકતરી ૪૧૦
 માલખેડ ૧૫૪, ૧૬૨, ૨૧૭
 માલેવ મત્રી ૪૭૪, ૫૩૨
 માલેશ્વરી ૪૮૪

માલવ (નુઓ માળવા)
 માલેવ ૧૬૪
 માળવા ૩, ૧૩, ૭૭, ૮૬, ૧૧૧
 ૧૪૦, ૨૨૦, ૨૮૨ ૩૦૦, ૩૦૬,
 ૩૧૭, ૩૨૧, ૩૫૫, ૩૭૬, ૩૮૧,
 ૩૮૭, ૪૧૩, ૫૦૩
 માળવાના પરમાર્થના રાજવંશ ૫૨૩
 માનવીર (માલખેડ) ૧૧૪
 માંગેજન જુમામજિદનો લેખ ૪૮૬
 માંગેજનની મેઠણી વાવ ૩૩૨
 મારસિક ૫૨૮
 મિરિગોલ (ક્રોમોનો) ૯૭, ૬૮,
 ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮
 મીસાખાન ૨૦૫
 મીનજેવી ૨૪૧ ૨૪૩, ૨૭૬ ૩૧૫
 મીનજેવીના કુર્ સાથે લખ ૨૪૧
 મિનેન્ડરના સિન્ડો ૩
 મીરજના દાનપત્ર ૧૩૩, ૨૧૮
 મીલનક્રીકા ૪૪૧
 મુનગી કે મા ૨, ૬૬, ૧૩૮, ૧૪૬,
 ૧૮૬, ૧૫૦, ૧૮૬, ૨૦૭, ૨૧૭
 ૨૬૮, ૩૫૬, ૩૬૭
 મુર્દુમુદીન મહમ્મદ બીન શામ ૪૦૦
 મુઘતુ ગ ૫૩૪
 મુમ્મની ૫૩૩
 મુજ (ફર્લારાજનો પુરોહિત) ૧૬૨,
 ૨૧૫
 મુંજપુર ૧૫૬
 મુજ (માળવાનો રાજા) ૧૫૪, ૧૫૬,
 ૧૬૨, ૧૮૨, ૨૬૧, ૩૮૬, ૫૨

મુનિ ૧૩૬ ૧૩૭, ૧૮૮, ૧૬૪,
૨૫૭

મુનિગામ ૨૧૨

મુનિસમ ત્રી ૨૪૫ ૨૪૮, ૨૮૦ ૩૦૮

મુનિધરના મહિરનો લેખ ૬૭૮ ૪૮૦

મુનિધર મિ ૬૫૬

મુનિનાન ૩૬ ૧ ૭ ૨૦૦

મુનિનાસર ૮

મુનિસમાની હમવા મો ૬૩

મુનિગ / (ચૂડાસના) ૧૨૭

મુનિગ ગોહિલ-ગોરકનો મધિકાર
૧૭૮

મુનિરાજ ૬૦ ૧૪૬, ૧૫૬, ૧૬૦

૧૬૧ ૧૮૦, ૨૪૬ ૨૫૧, ૨૫૨

૩૨૨, ૨૫૭, ૩૦૫ ૪૬૭ ૫૨૧

મુનિરાજ કુમાર (બીગ પહેલાનો પુત્ર)
૨૨૮

મુનિરાજેવ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૫ ૧૩૬

૧૪૮ ૧૭૨ ૫૦૩

મુનિરાજ બીજો ૩ ૮ ૪૨૩ ૫૨૧

મુનિરાજના પર્વજો ૧૨૫

મુનિરાજની વેળાના વિપ્રદરાજ સાથે
લડાઈ ૧૬૮

મુનિરાજની શિવભક્તિ અને તેનો

બધાવેલા મહિરો ૧૭૩

મુનિરાજની મોરક ઉપર ચડાઈ ૧૬૧

મુનિરાજનું કાનના નાખા સાથે યુદ્ધ
૧૬૩

મુનિરાજનું ચાકિ-ચ ૧૭૮

મુનિરાજનું દાતાપાત્ર ૧૭૬

મુનિરાજનું બારપ સાથે યુદ્ધ ૧૬૫

મુનિરાજનું મત્રીમલ ૧૭૮

મુનિરાજને મુને હરા થો ૧૫૩

મુનિરાજનો દેવતાગ ૧૫૭

મુનિરાજનો પુરોહિત ૧૭/

મુનિરાજ મોલકી વગેરેના પાપો નાખ
ના ૧૮૬

મુનિરાજની ગિવત્તિ મો તેણે
બધાવેલા મહિરો ૧૭૩

મુનિરાજ ગ્વત ન રાત ૧૭૨

મુનિરાજ બીજાની મુસલમાનો સાથે
૧૪૬ ~ ૬

મુનિરાજે ધરણવરાને રાખ્યો ૧૬

મેના ૧ ૧

નાદી ગા ૩ ૫, ૬- ૧૫૪, ૧૬૨,
૨૭૭, ૨૪૬ ૩૦૩ ૨૭૭, ૪૮૮

મોમશરી ૬૧૧

મોમશ ૬૬ ૮

મેર ૭, ૧૫

મરતુગ ૧૬૦, ૧૬૦ ૨૪૧, ૨૬૧,
૨ ૫ ૩૦૪ ૮૧ ૨૮૬, ૪૬૩,

૪૮૪

મેના ૨, ૧૮ ૨-૧ ૨૮૭, ૫,

૬૧૦ ૪૬- ૪ ૫, ૫૦૩

મેવાડના શુદ્ધિનોની રગાવળી ૫૩૫

મેના સિદ્ધરાજને તારે ૨૬૧

મેવાસા ૮

રામ મેહરો ૫૨-

મેહરાજ ૪૧૦

મેત્ર ૫ ૧ ૫

મનકો ૧૧

મોકલજના મદિ-નો લેખ ૩૪૦
 મોઈજુદીન જુઓ મુઈજુદીન ૪૪૨
 મોહાસા ૧૫૧, ૫૪૬
 મોઢવશ ૪૦૯
 મોઢેરા ૧૫૬, ૧૭૨, ૨૦૧, ૨૨૬, ૫૦૬
 મોટરાનુ સૂચિમંત્રિ ૨૧૦, ૨૨૭,
 ૨૫૫, ૨૫૭
 મોતા ગામ ૬૬
 મોલાપો ૪૫
 મોહોંજોદ્ધો ૫
 મોહુરાજપરાજય - ૧૪૮
 મૌર્ય ૨મ ૬, ૭, ૧૩
 મૌર્યો ૧૧, ૧૨, ૪૮
 મમ (દેવ) ૨૫,
 મવનો ૩, ૬
 મશોધર્મ-જુઓ મશોવર્મા
 મશોધવલ [ગાણુનો રાજ] ૩૩૫,
 ૩૪૪, ૩૭૬, ૫૨૫
 મશોવર્મા [ક્ષેત્રનો રાજ] ૫૪,
 ૧૩૭
 મશોવર્મા (ચક્ર) ૫૩૩
 મશોવર્મા [માળવાનો] ૨૮૨, ૨૮૫,
 ૩૪૫, ૫૨૩
 મશ પાલ ૩૬૭, ૩૬૨, ૫૨૦
 મશ કર્ણદેવ ૫૩૫
 મશોવર્માનુ દાનપત્ર ૨૮૮
 મક્ષપ સૂચિમંત્રિ ૭૨
 મક્ષદાસ ૧૦૬
 માગવકલ્પ સ્મૃતિ ૨૬
 માદવશ ૭૫

માદવો ૨, ૩, ૫, ૪૩, ૩૫૧
 મુકેદિરિજના સિકાઓ ૩, ૮
 મુવરાજ કેયૂરવર્ષ પહોલો બીજો
 ૫૩૪
 મુવાનમુઆંગ ૧૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮,
 ૨૯, ૩૭, ૫૦, ૬૮, ૧૨૧
 મુકાવિહાર ૩૬૩
 મેવૂરનો શિલાલેખ ૧૩૩
 મેજક [નફલનો] ૨૩૬, ૨૩૮
 મેગ ૧૦૫, ૧૫૪
 મેગરાજ ૬૪, ૧૫૧, ૧૫૩, ૫૩૬
 મેગેશ્વર ૬૩
 મધુવશ ૧૭
 મટ્ટ ૭૭
 મલુથંભોર ૧૬૮, ૪૦૬, ૪૮૧, ૪૮૬
 મલુવીર ૫૩૨
 મલુસિહ ૪૨૪, ૫૩૬
 મત્તકવિ ૪૭૧, ૪૭૭
 મત્ત લ ૪૧૨, ૪૨૧
 મત્તમાળ ૪૬, ૫૩, ૫૬, ૬૩, ૧૩૬,
 ૧૪૩, ૧૭૬, ૧૮૭, ૨૪૬, ૩૨૦
 મત્તપુર ૩૩૭, ૩૬૪
 મત્તાદિત્ય ૬૪
 મત્તસિહ ૪૦૬, ૫૩૬
 મત્તમણિરાવ ૬, ૧૮૧
 મત્તરાશિ ૩૬૬
 મસોપદ ગામ ૮
 મક ૮૩
 મજતર ગિણી ૫૪, ૨૫૪
 મજ કે રાજ ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૩૮,
 ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૬૦, ૫૨૧

રા. પિતામહ-ગિરુદ ૫૪૭
 રા. પુતાના ૧૦૪ ૧૩૭
 રા. રોશ્નર કવિ ૧૨૦, ૧૨૧, ૨૫૩
 રા. સ્થાનીય ૨૦
 રા. જહ સ ૧૦૮
 રા. જો દ ૧૦૫
 રા. જોર ૩૫૮
 રા. જ્યોતિષ [હમારપાલનો સુત્રો] ૫૪૬
 રા. જ્યોતિષ [પ્રતિષ્ઠા રા. જ્યોતિષ વ રા. જ્યોતિષ]
 ૧૦૭ ૫૨૦
 રા. જ્યોતિષ ૫૫
 રા. જ્યોતિષ રોશ્નર સમયમા ૧૫૧
 રા. જો ૭૬
 રા. જો ૭૬
 રા. જ્યોતિષ ૨૭૩ ૨૭૬
 રા. જો ૭૭
 રા. જ્યોતિષ વાવ ૨૨૭
 રા. જ્યોતિષ સ સ્થાન ૫૧ ૧૬૫, ૪૧૮
 રા. જ્યોતિષ તા. જ્યોતિષ ૮૬, ૮૭
 રા. જ્યોતિષ (સિ. જ્યોતિષ ગેનાપતિ) ૪૭૮
 રા. જ્યોતિષ કવિ ૩૬૧ ૩૮૩
 રા. જ્યોતિષ [માદન રા. જ્યોતિષ] ૪૮૨ ૫૦૦
 રા. જ્યોતિષ ૫૭૭
 રા. જ્યોતિષ રા. જ્યોતિષ [પ્રતિષ્ઠા] ૧૦૪,
 ૧૩૮ ૫૨૦
 રા. જ્યોતિષ [અ. જ્યોતિષ ગેનાપતિ] ૪૧
 ૧૭૮, ૫૦ ૫૨૭ ૫૨૫
 રા. જ્યોતિષ ૮૫ ૫૮૮
 રા. જ્યોતિષ ૫૭૭ ૫૭૦
 રા. જ્યોતિષ ૪૭૧

રા. જ્યોતિષ ૪૭ ૭૧, ૧૧૩
 રા. જ્યોતિષ વ રા. (ની ન રા. જ્યોતિષ) ૭૫
 ૮૫, ૧૦૧ ૧૬૦
 રા. જ્યોતિષ ૪૭ ૬૬ ૭૫ ૧૧૦ ૧૪૦
 ૧૬૬
 રા. જ્યોતિષ તા. જ્યોતિષ ૨૫૫
 રા. જ્યોતિષ ૭૦
 રા. જ્યોતિષ રા. જ્યોતિષ ૮૩ ૭૬
 રા. જ્યોતિષ રા. જ્યોતિષ ૬૬
 રા. જ્યોતિષ ૫૩૮
 રા. જ્યોતિષ ગામ ૪૬૬
 રા. જ્યોતિષ ૫૫૭
 રા. જ્યોતિષ ૫૩૧
 રા. જ્યોતિષ [હમારપાલનો સુત્રો] ૩૮૧
 રા. જ્યોતિષ રા. જ્યોતિષ ૬ ૭, ૮, ૪૪
 રા. જ્યોતિષ ૫૭૦
 રા. જ્યોતિષ ૬
 રા. જ્યોતિષ તા. જ્યોતિષ ૧૭૫, ૧૦૪, ૧૧૭, ૧૭૭
 રા. જ્યોતિષ રા. જ્યોતિષ ૮
 રા. જ્યોતિષ ૫૨ ૫૩
 રા. જ્યોતિષ ૫૩૧
 રા. જ્યોતિષ ૪૬૬
 રા. જ્યોતિષ રા. જ્યોતિષ ૭૫ ૭ ૮૪ ૧૭૦,
 ૧૮૦ ૨૦૭
 રા. જ્યોતિષ ૧૫૦
 રા. જ્યોતિષ [ગામતનો સુત્ર] ૧
 રા. જ્યોતિષ ૭
 રા. જ્યોતિષ ૭૭
 રા. જ્યોતિષ ૧
 રા. જ્યોતિષ (અ. જ્યોતિષ તા. જ્યોતિષ) ૪૫૬

ગોઝનુ-સા-સકા ૨૦૧

સામનગર ૨૧૫

ગોઝિલીગ્વામી મહિં ૮૧૭

સખનપાલ ૫૩૧

સખમાલુ ૩૩૨

સદમાલુ ૫૩૦

સદમી ૮૧૭

સદલ નાગર ૧૭૭

સદલ, ચામુંડનો પુરે ઘિત ૧૭૭

સદલોપાધ્યાય ૧૫૮, ૧૬૨

સવલુપ્રસાદની મારવાડી રાનગો
સાથે લગઈ અને સવિ ૧૩૩,
૧૩૪

સવલુપ્રસાદને મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ
૪૩૬

સવલુપ્રસાદનું ગોધગ સાથે યુદ્ધ ૪૩૧

સવલુપ્રસાદ ગ્રામલુ ધર્મનો પક્ષપાતી
૪૨૮

સદમાલુગજ ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૩૮

સદમાલુસેન ૮૦૮

સદમદેવ [માળવાનો રાન] ૨૩૩,
૨૮૮, ૫૨૩

સદમવર્મા ૩૧૨, ૫૨૪

સાખખારામ ૫૮, ૫૧૩

સાળો, કાંઈનો રાન ૧૬૩

સાટ ૪, ૧૨, ૩૬, ૪૦, ૪૧, ૮૫,
૭૭, ૧૦૧, ૧૪૦, ૧૮૪, ૨૮૧,
૨૮૬, ૨૯૨, ૩૦૬, ૩૮૦
૩૮૭, ૮૦૬

સાટેથગમંડલ કે સાટમંડલ ૮૮, ૯૦,
૯૫ ૧૦૮, ૧૫૨, ૧૮૬ ૩૩૧

સાગિક ૮૧

સીલાદેવી ૧૪૮, ૫૩૧

સીલાદેવી [ભીમદેવ બીજાની માણી]
૮૦૬, ૮૨૧

સીલા વૈધ ૨૬૬, ૨૭૦

સુભા ૫૩૨

સાનુપસાક [અગ્રયશિંહનો દંડનાથ]
૩૬૨, ૮૧૬, ૮૨૨, ૪૫૨, ૪૬૬

સાનુસિંહ ૮૪૮, ૪૬૦

સાનુવર્મા ૫૩૨

સાગિય વસુદિ ૩૬૫, ૪૮૮

લોકગ્રથિત-ગોલકી સમયમાં ૨૫૦
શ્રી ૨૫૮

વન્ધાચ્છ ૬૨

વગ્ધકાચાર્થ ૧૫૬

વગ્ગદેવ [શિલાગર રાન] ૧૨૮,
૫૩૨

વન્ધુન ૧૩૭

વરિથર ૨૧૨, ૨૨૬

વરપદ ૬૧, ૩૮૦

વરનગર પ્રાકાર પ્રગતિ ૧૨૭, ૧૪૮,
૧૮૮ ૧૮૭, ૩૩૨, ૩૪૭, ૩૫૬

વરનગર ૬૭, ૧૨૩, ૩૦૬, ૩૧૦,
૩૫૬, ૩૭૬, ૪૬૬

વરિથાર ૫૧, ૧૭૪, ૪૧૬

વરોદરા ૧૬૦

વરોદરાનું દાનપત્ર ૮૬ ૬૧, ૬૪, ૬૬

વરવાલુ ૪૬, ૬૬, ૧૬૩, ૨૭૪,
૨૭૬, ૩૦૮, ૪૨૬, ૮૩૧, ૪૬૧

વરિથાર ૧૫૦, ૧૭૩, ૨૧૨

વામની ૫૨
 વસ્ત્ર ૮૬
 વસ્ત્રાણ ૮૬, ૧૮૨ ૩૦૬
 વસંતરાજ [વસંતરાજ] ૮૬ ૮૭, ૫૦૦
 વસંતરાજ ૫૩૨
 વર્ધમાન ગણિ ૩૮૩
 વર્ધમાન લેખ ૪૩૦ ૪૮૫
 વનગણ ૫૧ ૫૨ ૫૩, ૧૬ ૧૭
 વર્ણવર્ણ ૩ ૩
 વર્ણવર્ણ પ્રતિષ્ઠા ૩૬૭, ૪૨૦
 વર્ણવર્ણ [વર્ણવર્ણ] ૧૭૨
 વર્ણવર્ણ ગામ ૩૧૩
 વર્ણવર્ણ ૨૮
 વર્ણવર્ણ ૧૦૧
 વર્ણ ૨૫
 વર્ણવર્ણ ૭૩
 વર્ણ ૪૬૭
 વર્ણમાન સુરિ ૩૦૭ ૩૮૩
 વર્ણ ૫૫૨ ૧૭૩
 વર્ણમાન ૨૦
 વર્ણમાનમા [વર્ણમાન] ૨૧ ૨૨
 ૨૫
 વર્ણમાન (વર્ણ) ૫ ૧૨ ૧૩ ૨૮
 ૧, ૪૫ ૮૭
 વર્ણમાનમા ૧૮ ૨૬ ૪૪ ૮૩,
 ૧૭૦
 વર્ણમાન તામ્રપત્રો ૧૯ ૨૧, ૨૪,
 ૧૧૬ ૧૬૦ ૨૫૨ ૨૫૫ ૫૦૭
 વર્ણમાન નાગ ૮૩ ૮૪
 , ૨૧/૧૧ ૧૨

વર્ણમાન રાજ્યો ૧૭ ૭૮
 , આર્ય ૨૫
 , રાજ્યના અધિકારીઓ ૧૮
 સમ્યક્તા સમ્યક્તા મુગો ૨૭
 , માધાર્મિક સ્થિતિ ૪
 વર્ણમાન સમ્યક્તા ન્યાયનુ યોગ્ય ૨૬
 વર્ણમાન સમ્યક્તા પ્રાનમા યજ્ઞવાલ્કી ૩૩
 વર્ણમાન સમ્યક્તા મહો અને મહિ ૧૩૬
 વર્ણમાન સમ્યક્તા માસ્યો અને એમની
 પ્રતિષ્ઠા ૧૭
 વર્ણમાન સમ્યક્તા મેદીવ્યવહાર અને
 મેદીવ્યવહાર ૩૦
 વર્ણમાન સમ્યક્તા વર્ણો અને
 અત્યંત ૩૨
 વર્ણમાન સમ્યક્તા વિધવાવિવાહની
 બાધી ૩૨
 વર્ણમાન સમ્યક્તા સતીનો વિવાહ
 ૩૭
 વર્ણમાન સમ્યક્તા રુમુલિ અને
 વેપાર ઉદ્યોગ ૨૮
 વર્ણમાન લેખો ૧૭ ૧૮ ૨૫ ૭
 ૧૧૨૩ ૩૮ ૮૬, ૮૭ ૩૪૦
 વર્ણ (નામર મત્રી) ૩૧
 ૧-વર્ણ (ગદ્યકૃત નામ) ૮૪ ૬૫
 ૫ વર્ણનુ મ ૧૧ ૧૪ ૧૮૬
 વર્ણનુ માળવા તરફ ૧૫૪ ૧૮૩
 ૫ વર્ણમાન ૧૪૩ ૧૮૬ ૨૧૭ ૫૨૧
 ૧ લેખનુ સિવમહિ ૪૧૩
 વર્ણમાન ૮૧૧
 વર્ણમાન ૧૬

વસઈ ૩૪૬
 વસ તવિલાસ ૧૮૮
 વસ્તુપાલ ૪૩૧, ૪૩૫, ૪૪૩, ૪૫૦
 વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ ૧૨૭,
 ૮૨૨, ૪૨૭
 „ ખલાતના સૂબા ૪૩૨
 „ તેજપા ના પૂર્વજો ૪૪૨
 „ „ ની ચોચતા ૪૪૪
 વસ્તુપાલ તેજપાલે ઊભા કરેલાં
 ધર્મગ્રંથોનો ૮૪૭
 વસ્તુપાલના આશ્રિત વિદ્વાનો ૪૫૫
 „ ની તીર્થયાત્રા ૪૪૫
 વહુનેવ ૪૧૬
 વાઈલેન્ડ ૧૬૭
 વાગ્બટપુર ૩૭૪
 વિદ્યમાર્ક ૧૮૭
 વસ્તુપાલનું ચારિત્ર ૧૩૧, ૪૫૪
 વસ્તુપાલનું રાખ સાથે યુદ્ધ ૪૩૪
 વસ્તુપાલનો અત ૮૫૩
 વસ્ત્રાકુળ ગોત્ર ૩૮૧
 વક્રીકાના કાકા ૬૨
 વાકપતિ ૫૮, ૫૨૩, ૫૩૩
 વાકપતિરાજ હર્ષમુળ ૧૫૪, ૫૨૮
 વાકપતિરાજ ખીજો ૫૨૬
 વાગ્બટ કવિ ૨૮૬, ૩૦૬, ૩૦૯, ૩૭૨
 વાગ્બટ (હિંદુનનો પુત્ર) ૩૨૧, ૩૩૪,
 ૩૫૧, ૩૭૩
 વાગટ ૧૫૫
 વાઘોડિયા ૬૨
 વાઘાસા ૧૦૮

વાઘેલા રૂઝપૂતો ૧૨૬
 વાઘેલા વશ ૪૦૪
 વાચિણીદેવી ૧૮૩
 વાળી કીડોરીનાં તામ્રપત્રો ૮૬, ૮૭
 વાસુદેવ ૫૨૮
 વાઘૂલ મત્રી ૪૮૭, ૪૮૮
 વાતાપિપુર (બદામી) ૫૮
 વપનદેવ ૨૮૭, ૩૮૧
 વામનચલ્લી ૧૬૧, ૧૬૩, ૩૭૬, ૪૧૨,
 ૪૨૬, ૪૨૮
 વાયુપુરાણ ૧૧
 વાલાક દેશ ૪૪
 વાસલુસી ૧૮૪
 વાહડસિહ ૫૩૧
 વાહડ જુઆ વાગ્બટ
 વાંસવાડા ૩૬, ૨૩૧, ૨૬૧
 વાસિગપુર ૩૮૪
 વિક્રમસિહ ૩૨૬, ૩૪૨
 વિક્રમસિહ (આણના પરમાર) ૫૨૫,
 ૫૩૬, (શુદ્ધિ)
 વિક્રમ દિત્ય ગકારિ ૪
 વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠો [દક્ષિણનો સોલકી
 રાત્રી] ૧૨૭, ૧૨૬, ૨૩૧, ૨૪૧,
 ૨૬૭
 વિક્રમર્ક ૧૦૭
 વિક્રમાર્કદેવ છઠ્ઠો ૨૫૪
 વિક્રમાર્કદેવ ચરિત ૧૩૩, ૨૫૮
 વિગ્રહપાલ ૫૩૦
 વિગ્રહરાજ ચોહાણ ૧૬૨, ૧૬૮,
 ૧૮૦, ૨૩૩, ૩૫૩, ૩૮૮,
 ૫૨૮, ૫૨૬

વીસલક્ષ્મી માળવાના રાત્રને દરારોયો ૪૬૨
 ,, સિંધુલુને દરારોયો ૪૬૩
 વીસલનગરનો કિલો ૪૭૨
 વીંઝલક્ષ્મી ૪૩૦
 વેઠ ૬, ૨૨
 વેટો ૭૪
 વેદગર્ભરાશિ ૪૧૬, ૪૫૬
 વેરાવળ ૪૭૩
 વૈજવાપ ગોત્ર ૪૬૬ [વૈજવાપ કે વૈજવાપ. ૧]
 વૈદ્ય ચિં ૬૬, ૧૧૬, ૧૩૩, ૧૩૪
 વૈજલક્ષ્મી (નરસીનો દંડનાયક) ૩૩૩,
 ૩૩૪, ૩૭૮, ૩૮૩, ૩૯૩, ૪૦૬, ૪૫૮
 વૈદિક કાળમા આર્યો ૧
 વૈદ્યનાથ પ્રશસ્તિ ૪૬૫
 ,, મહાદેવ ૩૬૨, ૪૭૨
 ,, મંદિરનો છબિદાર ૪૭૨
 વૈદિક ૩૧
 વૈરટ ૫૩૬
 વૈરસિ ૯ ૬૪, ૫૨૩, ૫૩૬
 વૈષ્ણવધર્મ ૩૮
 વૈષ્ણવાદિ ધર્મોનો ગુજરાતમા પ્રચાર ૬
 વીસરિ ૩૩૧, ૩૮૦, ૮૧૦
 વ્યગ્રસેન ૨૮
 વ્યાઘ્રપદલી ગામ ૪૨૩, ૪૨૫
 વ્યાઘ્રમુખ ૪૯
 વ્યાઘ્રસેનનુ તામ્રપત્ર [ત્રૈલોક્ય] ૨૪
 વ્યાલકાન્તિ ૧૩૮
 વ્યાસ મહિલાલ ૪૪૩

ગમરિ ૪
 ગકુનિત્રિદાર ૩૭૮
 ગકો ૪, ૬
 ગમ્નિકુમાર ૫૩૬
 ગમ્નિકુમાર [મિત્રાનૌ રાત્ર] ૧૫૮,
 ૫૩૬
 ગતુન્નય ૨૫૭, ૩૭૨, ૪૪૧, ૫૦૬
 ગમાપદક ગામ ૬૨
 ગમીપદક ૬૨
 ગમસુદીન અદતમગ ૪૦૬, ૮૮૧
 ગર્વ અમોઘવર્ષ ૮૮, ૬૧, ૧૧૫
 ગંકરવાટક ૧૩
 ગંધ (ભઝવનો) ૪૩૫ ૮૩૭
 ગંકરગણ, ગેદીંગનો રાત્ર ૧૦૬, ૫૩૪
 ગાત્રી કે. કા ૪૬
 ગાદ્ધ શ્રી ૭૮
 ગાંકેભરી ૧૬૩, ૧૬૮, ૧૮૦, ૨૩૮, ૩૩૨
 ગાતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર ૪
 ગાન્તુ જુઓ સાન્વ
 ગાલિગક ૩
 ગાલિવાદન ૫૩૬
 ગાહલુદીન ઘોરી ૩૫૪, ૪૦૬, ૪૪૨
 શેખદીન ૨૦૪
 શેતુન્નની યાત્રા ૩૦૮ ૪૩૧
 શિવરાત્ર ૧૭૮
 શિંગોડી ૩૬, ૭૪
 શિલાદિત્ય [ગુહિલ] ૫૩૫
 શિલાદારની વંશાવલી ૫૩૨
 ,, ના રાત્રો ૧૧૦
 ,, નો વશ ૩૪૬

शिवलम्बि ८ १७३

शिशुपाववध काव्य ७३

शिशुपाव शिशुपाव

शिवशुभसुति ५५

शिवशिव [वनशिवो राम] २०,

४६ ४५, ५० ६७

शिवशिव त्रीलोक दानपत्र ५८

शिवशिव-शिवशिव १५

शिवशिव १८६

शिवशिव ५५६

शिवशिव [गङ्गावती] २४२

शिवशिव ६५

शिवशिव

शिवशिव ५३

शिवशिव (सिद्धराजो नागर भित्त)

३११ ३८१

शिवशिव ३८३, ३८७

[गङ्गावती भित्त भावना]

६४८

शिवशिव ५४

शिवशिव १०

शिवशिव ५८ ६१

शिवशिव १७८, ४१७

शिवशिव नागर (प्रभाव भावना)

अधिकारी) १८७ ४६६

शिवशिव १७७, २२६ ३११,

३८१ ४१६

शिवशिव ३०१ ३०६ ३०७ ४८३

शिवशिव ८७

शिवशिव ७७ १७१ १८५ ३१०/

शिवशिव पुराण ७५

शिवशिव ज्ञाति ५७८

१८

शिवशिव १७५, १८७

शिवशिव ७ ८, ४५

शिवशिव २४२, २४४

शिवशिव ७४

शिवशिव ७७१ २८० ३०

३८७

शिवशिव-भित्त १७७ १८५

शिवशिव ४५२

शिवशिव ५५२, ५५७ ५५५ ५६२

५७५ ३८७

शिवशिव ८७

शिवशिव विमो ८ ६० ६ ६८

१८५, १३८

शिवशिव (शिवशिव भावना) ४८५,

५५६

शिवशिव (शिवशिव भावना) ४१०

१२२ ५७१

शिवशिव भावना भावना

६८० ५१

शिवशिव ७४ ७४

शिवशिव भावना ५४० ३६

शिवशिव ७५ ३६

शिवशिव भावना २५ ३५ ६८

शिवशिव ७४ ७ ५१३

, १११ १७५ ३८१ ३८

, पुराण ५८१

शिवशिव (पुराण) ५८८

સર્વમગસા ૮૮
 સલખલપુર ૮૧૬
 સલખલસિહ મંત્રી ૪૬૭, ૮૬૮
 સલ્લક્ષણવર્મા પહેલો તથા બીજો ૫૩૮
 સાહુબાલ ૫૩૦
 સાહુબિગ ગોહિલ સુરાષ્ટ્રનો દરનાયક
 ૩૭૮
 સાહુસિંગ મુગેવર ૨૩૬, ૨૬૭, ૨૬૦,
 ૩૦૦, ૩૦૬, ૩૫૬, ૫૧૩
 સધિવિગ્રહકૃત્ ૨૩
 સ્કંદગુપ્ત ૫, ૧૦
 સ્કંદગુપ્તનો લેખ ૬, ૧૦, ૪૩
 સ્થાપત્યકલા, સોલકી સમયમાં ૨૫૭
 સ્થાવરપદ્ધતી ૭૮
 સદ્યાદિ ૩૬
 સારેસગ ભો જ ૫૧૩
 સામન્તસિંહ (સોનગરા બાહ્યાણ) ૫૩૧
 સંશ્રામસિંહ ૪૫૨
 સાંકેશિંહ ૩૨૪
 સંનનનું દાનત્ર ૭૮, ૬૬
 „ બંદર ૧૨૩, ૧૨૪
 સંવારામ ૩૬
 સંધિવિગ્રહાધિકૃત ૨૩
 સાગરચંદ્ર પંડિત ૩૦૭
 સાચાર ૧૭૩, ૪૧૬, ૪૮૫
 સાતપુરાની ટેકરીઓ ૩૬
 સાત વાલનવંશ ૧૩૪
 સાત્યકિ ૭૫
 સાન્તર કુળ ૩૧૨
 સાન્ત [સંપત્તર] કુળનો મંત્રી, ૨૪૮
 ૨૫૭, ૨૬૩ ૨૬૬, ૨૮૨, ૩૮૮

માખરમતી કાંઠા ૭, ૮, ૪૦, ૪૫
 રાવિત્રી ૪૧૭
 સંકળિયા હુ ધી ૬૮, ૭૦
 સાગલ ૪૨૬
 સાપાવારા ગામ ૪૧૬
 સાંભ ૬૧, ૧૬૮, ૨૩૩, ૨૬૫, ૩૮૮
 „ નો લેખ ૧૫૦, ૨૬૭, ૨૬૬
 સામન્તરાજ ૫૨૮
 સામન્તસિંહ (આવરો રાન) ૧૪૪, ૧૪૭
 „ [મંત્રી] ૮૬૮, ૮૭૬
 „ (મવારોનો ગાન) ૩૬૫, ૫૩૬
 „ [વિજયેશ્વરનો સામંત] ૪૬૫,
 ૪૬૬, ૪૭૭
 સામનગઢ ૭૭, ૭૯
 સારંચતમંડલ ૧૪૨, ૧૪૬, ૧૫૦, ૨૫૦
 સારંગદેવ ૪૩૦, ૪૫૨, ૫૨૨
 સાહુબુદ્ધીન મહમદ ચોરી ૪૪૨
 સામંત દર્શ ૧ લો ૭૧
 સિંદવણ (ત્રિવિગિનો રાન) ૮૩૩, ૪૬૩
 સિંદવાનુ સાથે સંધિ ૪૩૭
 સિંદવણે રાંખને કદ યો ૪૩૭
 સિદ્ધપાલ કવિ ૩૮૩
 સિંધુર ૧૭૫, ૨૬૬
 સિદ્ધભટ્ટ ૧૧૦
 સિદ્ધધિ ૭૪, ૨૫૩
 સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૨૪૧, ૨૪૫,
 ૨૫૬, ૨૭૩, ૨૭૮ ૩૨૩, ૩૪૫,
 ૩૫૩, ૩૭૭, ૪૦૦, ૪૪૨, ૫૦૩,
 ૫૨૧, ૫૦૩

સિદ્ધરાજના સિદ્ધાંતો ૩૧૪
 , - નિઝામપ્રિયતા ૩૧૪
 , નાજના ઉપર ચણઈ ૨૮૨, ૨૮૩
 " , રાજસભા ૩૧૩
 , પ્રોત્તપ્રિયતા ૩૧
 " " નિયતમિત્ત ૩૧૭
 , , મોરક ઉપર ચણઈ ૩૦૧
 , નુ ગારિ-૧ ૩૦૦
 , પરમદામદન ૨૫૭
 , મનિમળ ૩૦૮
 સિદ્ધરાજના કાકોપયોગી કાર્ય ૩૦૦
 સિદ્ધરાજનો જૈનધર્મ વસ્તુસ ભાવ ૩૧૭
 સિદ્ધરાજ / મેવાડનો ધારી ૨૬૧
 સિદ્ધરાજે જે નાગને ફેડ કરા ૨૭૬
 , ચોદાલ આનાકને નમા મો ૨૧
 , સિન્ધુરા / ને ૧૦ થી ૨૦
 , રોમનાવળી ધારા ૨૭૬
 સિધ ૪ ૫૫ ૧૦૦, ૨૦૫ ૩૦૦,
 ૨૦૭ ૪૩૬
 સિન્ધુ ૨, ૬૮ ૩-
 સિન્ધુ ૨ ૨ ૨૧૬
 સિન્ધુ ૧ / ૧ ૨૦૩ ૫૦૯
 મુનવ-૧ (મિનુ) ૨૧૧
 મુનવર ૨૬૩
 મુગલિય ૧૨૨
 મિથુન / (માજલાનો રાત્ર) ૧૬૫,
 ૧૮૬ ૧૮૮ ૫૦૦ ૫૦૫
 મિ પુરા / પુર ૩૦૧
 મિ પુનરુત્થિતિ ૩૧ ૧, ૫

ગિપ્રા નવી ૨૮૬
 ગિરુ વામપાત્ર ૮૬ ૧
 ગિરિવાતુનવારી ૧૧૩
 ગિરોર ૧૭૬
 ગિર (ગિર) ૫૦૫
 સિદરા / ૫૨૬
 સિદપદ્ધિ ૧૪
 સિદપુર ૧૦, ૧૭ ૩૦૬, ૩૧૧,
 સીકા ૧૫૦
 સીયકના દાનપત્રા ૧૫૧ ૧૫-
 સીધ ૧૫૧ ૨૧૬, ૧-
 સીક ૧૫૧
 સીત ૧૫૧
 સુસોન સોનર ૫ ૬ ૭ ૧૦
 સુતટ મિ ૪૫૬
 , વર્મા (માજલાનો) ૬૧૬ ૫૦૪
 મગલ ૬ ૬
 મુરુવનુ દાનપત્ર ૮૬, ૮
 મુગલસી ૨૫, ૨૬ ૬૦૭
 મુગલપ્રેમ ૧ ૨, ૩ ૭ ૬ ૧૦
 ૧૫ ૨૧ ૨૬, ૩૬, ૩૬ ૪૮
 ૫૦ ૫૧ ૭ ૧૧૧ ૧૪૧,
 ૧૬૧ ૧૮૧ ૨૬૬ ૩૦૬ ૩૮૭
 ૪૧૧ ૪૦૦
 ગામુમા નના ૩
 માજલા ૨
 મુલેમાન આગળ લેખક ૧૧૦
 મુલિશાળ ૩૬
 મુલ નાગડના ૧
 મુનવનુ વામપત્ર ૮૭

સુમલદેવી (ભીમદેવ બીનની રાણી) ૪૨૦

સુરમંત્રી ૪૪૨

સૂર્યવંશ ૧૨૬

સૂંધાનો લેખ ૧૮૦, ૧૬૨ ૨૨૮,

૨૩૫ ૩૫૨. ૪૦૧

સોઢડી વાવ ૩૩૨, ૩૭૮

સોટલ ૮૦૯

સોટંગ ૨૧,

સુદૃતસકીર્તન ૯૩, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૯,

૧૬૬, ૨૩૫

સુખલદેવ, માધનો દાદો ૭૩

સુવર્ણવર્ષ ૬૬ ૬૦

સોહરાવ (દિનુના પરમાર) ૫૨૬

સેન ૮૦૮

સોલાડ ૨૦૭

સૂર્યેશનો સુગાદનો ઉલ્લેખ ૪૪

સેનાડીનો લેખ ૩૩૮, ૩૭૮

સોઢડી વાવનો લેખ ૩૭૮

સુદૃતકીર્તિકલોચિની ૯૩, ૧૪૬, ૨૩૫

સોમનાગ, ભીમનો પુગેદિત ૩૭૩

સોપરિકર ૨૧

સોમપ્રભાચાર્ય ૩૦૭, ૩૮૪

સોમ [ચંડપ્રસાદનો પુત્ર] ૪૪૨

સોમ, સહબિગનો પુત્ર ૩૭૮

સોમનાથ ૧૪૮, ૧૮૧, ૧૬૫, ૨૦૬,

૨૨૭, ૨૪૭, ૨૫૪, ૨૮૧, ૩૧૭,

૩૨૭, ૪૧૩, ૪૮૮, ૫૦૬

સોમનાથ-પ્રશસ્તિ ૨૦૦

સોમનાથનું વર્ણન ૩૦૨

,, નો જીર્ણોદ્ધાર ૨૦૩, ૩૬૮, ૩૭૦

,, ,, સુંદરેશ ૨૮૧

સોમરાજદેવ(ભીમદેવનો સામંત) ૪૧૨

સોમસિંહ (આણુનો પગમાર) ૪૦૮,

૪૧૬, ૪૨૨, ૪૩૪, ૪૫૮, ૫૨૫

સો દિવ્ય ૧૩૬, ૪૬૮

સોમેશ્વર કવિ ૧૭૮, ૩૦૦, ૩૧૦,

૩૫૪, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૬ ૪૨૬,

૪૪૨, ૪૪૮, ૫૧૪

સોમેશ્વર ચાલુક્ય, દક્ષિણનો ૨૦૭

સોમેશ્વર શીલાહાર ૪૬૪, ૫૩૩

સોમેશ્વર રોઈસલા બલ્લાલ ૮૬૪

સોમેશ્વર પુગેદિત ૧૬૨, ૨૩૫, ૨૬૫,

૪૧૪, ૪૫૬, ૪૬૧

સોમેશ્વર (અગત્યદેવનો મંત્રી) ૩૬૨

,, (કર્ણાટકનો રાજા) ૨૨૨

,, [ચોલાણ] ૩૬૪, ૮૦૫, ૫૨૬

સોમેશ્વર પરમાર (જિરાફનો) ૩૧૩,

૩૮૧, ૫૨૬

સોમેશ્વર પાટલ ૬૫, ૧૭૪

સોરેક, ચંદ્રગુપ્તને તાણે ૩૫૧, ૩૭૨

સોરકદેશ ૪૦, [સુઠ] ૧૬૨, ૧૬૫,

૨૭૧, ૨૭૪, ૨૭૮, ૩૦૬, ૩૭૭,

૪૧૨

સોલશર્મા, મૂળરાજનો પુગેદિત ૧૭૮,

૧૬૨, ૩૧૦

સોલકીઓ ગુજરાતમાં કયાથી આવ્યા
 ૧૩૬ થી ૧૪૦
 સોલકીઓનું મૂલ્યાંકન ૧૩૩
 સોલકીવ રાની ઉત્પત્તિ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨
 „ એડતા ૧૩૫
 „ વસાવળી ૫૨૧
 „ સૂર્યવંશી દેવ દંવરની ૧૨૦
 સોલકી સમય ૧૨ ૫૦૫ થી ૫૧૬
 સોલકી રાત ૧૨
 સોલકીના લેખો ૧૬, ૨૪, ૨૫૩, ૨૫૫
 સોલકી સમયના ગુજરાત અને ૧૮૯૫
 ૫૦૫
 સોનુખી ૧૩૫
 સોલકી જુઓ-સુભાવર્મા
 સોલકી (સોલકી) ૫૩
 સોભાચરની ૪૧૭
 સોર (સૂર્યવંશી) મ ૩૪
 સોરજી જુઓ સુ ૧૬
 સોલકીરેશ ૬, ૩૦
 સ્તરમ ૮૭
 સ્વામીધર ૭૦
 સ્વામીધરની ૭૮
 સ્વામી ૪૧૧ ૫૨૦
 સ્વામી મહાકાવ્ય ૧૬૮
 સ્વામી ૨૦૬
 સ્વામી ગામ ૨૪૦
 સ્વામી ૫૨૪

૫૨૩
 સ્વામીના દાનપત્ર ૧૦૬ ૧૧૬
 સ્વામી મહાકાવ્ય ૨૪૬
 સ્વામી ૧૦૮ ૧૫૧
 સ્વામી ભીમનો પુત્ર ૨૦૭ ૨૦૦ ૫૩
 સ્વામી ૭૩
 સ્વામી ૭૫
 સ્વામી ૧૪
 સ્વામી ૪૦૬ ૪૦૭ ૫૨૬
 સ્વામી ૪૭૭
 સ્વામી ૧૭ ૨૭, ૨૮ ૩૨
 સ્વામી ૧૨, ૧૬૦
 સ્વામી ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૨૦
 સ્વામી ૧૭, ૩૩, ૩૮ ૭૦
 સ્વામી ૧૦
 સ્વામી ૧૪
 સ્વામી (દાસ) ૧૩
 સ્વામીના પાત્ર ૨૧
 સ્વામી ૨૦
 સ્વામી ૮૪
 સ્વામી ૫૩૬
 સ્વામી લેખ ૨૩૭
 સ્વામી લેખ ૪૦૫
 સ્વામી ૧૩૦
 સ્વામી ૪૪૬
 સ્વામી ૨૦૭
 સ્વામી દાનપત્ર ૭૧, ૮૨, ૧૦૦

હિમાલય ૨૫

હીનચાન ૩૬

હુદબ ડો ૧૬૧, ૨૧૩

ફૂલો ૫, ૬

હેમચન્દ્રાચાર્ય ૧૩૧, ૧૬૧, ૧૭૧,
૨૦૬, ૨૪૧, ૨૫૫, ૨૭૨, ૩૦૩,
૩૮૮, ૫૧૪

હેમાદિ ૪૩૭

હેહયો ૨, ૪, ૧૩૧

હોઈસલા બલ્લાલ ૩૮૬, ૩૪૭, ૪૬૪

શતા ૩૧

શત્રપ ૧૧

શત્રપ સિદ્ધાંતો ૮

શત્રપોના લેખો તથા સિ-લ્યો ૮

શત્રપો ૪, ૬, ૬, ૧૧, ૧૨

શેમરાજ (ચાવડો) ૬૪, ૫૨૧

,, (ભીમનો પુત્ર) ૨૨૭, ૨૩૦, ૩૨૧

શેમસિદ્ધ ૫૩૬

શેમાનદ ૪૩૦

શેમેન્ડ કવિ ૧૫૮

